

ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№12/3 2019

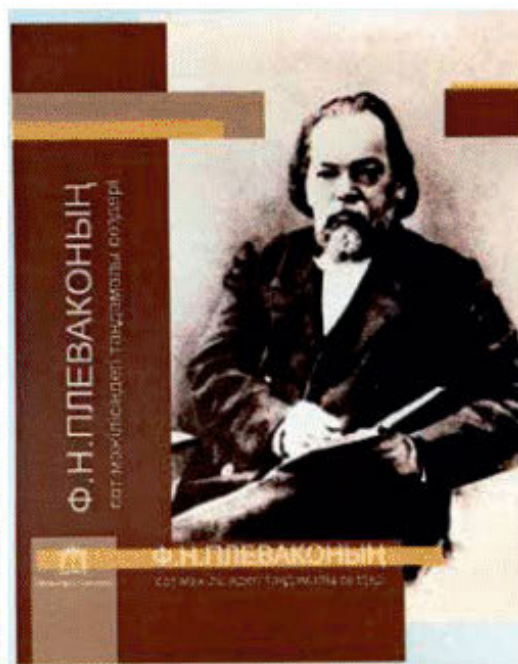

Камал Бурханов

**Доктор политических наук, профессор,
экс-депутат мажилиса Парламента РК**

ТАҒЫЛЫМЫ ЕРЕҢ УЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, “Қазақстанның ғылымы мен өмірі” атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың “Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері”** атты жаңа кітабы жарық көрді.

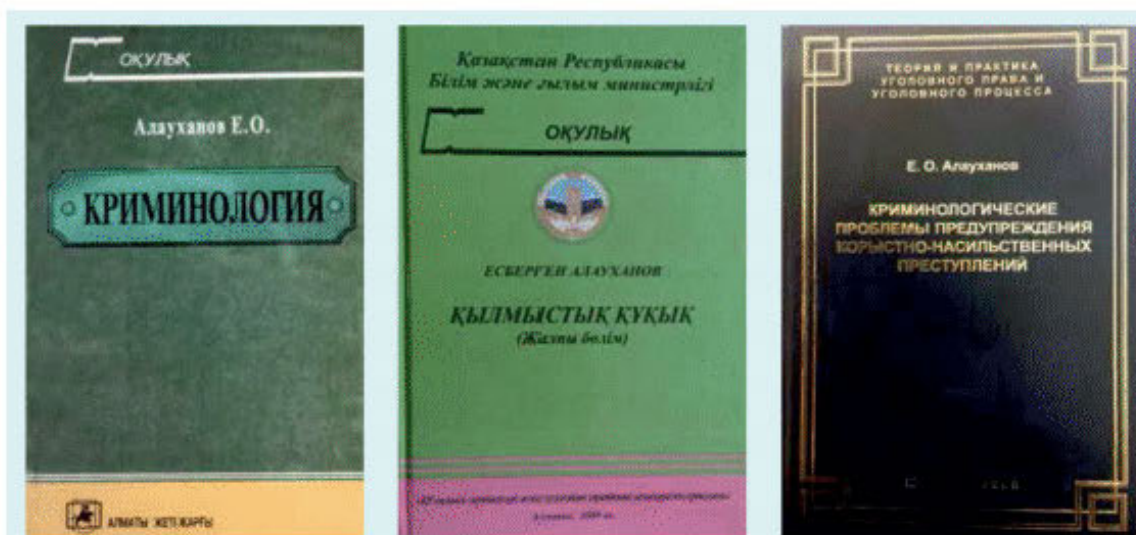
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal**

№12/3 2019

Бас редактор – Алауханов Е.О.

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.

«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Ye.O.

«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.э.д., профессор
Абдурасилов Б.С., б.э.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.э.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.э.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.э.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Асанов Ж.К., з.э.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Байдаулет И.О., мед.э.д., профессор
Байдельдинов Д.Л., з.э.д., профессор
Баулин Ю.В., з.э.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.э.д., профессор
Бородин С.В., з.э.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалорова Л.А., з.э.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.э.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.э.д., профессор
Голик Ю.В., з.э.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.э.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.э.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.э.д., профессор
Елешов Р., а-ш.э.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.э.д., профессор
Есім Ғ., ф.э.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұмағұлов Б.Т., т.э.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Заринов З.С., з.э.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., з.э.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.э.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.э.д., профессор
Козаченко И.Я., з.э.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.э.д., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., з.э.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.э.д., профессор
Лебедев С.Я., з.э.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.э.д., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., з.э.д., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., з.э.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.э.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.э.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.э.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М., з.э.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю., з.э.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.э.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сагадиев К.А., э.э.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.э.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.э.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.э.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдуллаев К.К., а.-ш.э.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.э.д., профессор
Асангазы О., қоғам қайраткері
Әбішев Т.Д., з.э.к., профессор
Әбішев Х.А., з.э.к., профессор
Байменов А.М., тех.э.к., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.э.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Бишманов Б.М., з.э.д., профессор
Борбат А.В., з.э.к., бас редактор (Мәскеу)
Данилов А.П., з.э.к., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., з.э.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.э.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.э.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Жұмағұлова В.И. ф.э.д., профессор
Иванчин А.В., з.э.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Қанжігітов Е.Қ., вет.э.д., профессор
Кәрібаев Б.Б., т.э.д., профессор
Кленова Т.В., з.э.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., с.э.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қуаналиева Г.А., з.э.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.э.д., профессор
Куфлева В.Н., з.э.к., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.э.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.э.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.э.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.э.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.э.д., профессор
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Рүстемова Г.Р., з.э.д., профессор
Саломов Б., з.э.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Сарсембаев М.А., з.э.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә., з.э.к., доцент
Сматлаев Б.М., з.э.д., профессор
Старостин С.А., з.э.д., профессор (Мәскеу)
Сыдыкова Л.Ч., з.э.д., профессор (Бішкек)
Тойлыбаев Б.А., п.э.д., профессор
Турецкий Н.Н., з.э.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.э.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.э.д., профессор (Мәскеу)
Усманов А., п.э.д., профессор
Усманов С.У., т.э.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., э.э.д., профессор
Харченко В.Б., з.э.д., профессор (Харьков)
Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции
3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции
3-класса (Баку)
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалорова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда
РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК,
депутат Сената Парламента РК
Журьынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.и.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК,
ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский
криминологический взгляд»
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-
Петербургского международного криминологического
клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса
Парламента РК
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилев Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-
Петербург)
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-
Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Челадзе Г., доктор права, доктор
административного бизнеса, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации
Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov N.M., *Dr. of Law Sciences, professor*
Abdrasylov B.S., *Dr. of Biological Sciences, professor*
Abdurasulova K.R., *Dr. of Law Sciences, professor*
(Tashkent)
Abzalov E.M., *Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
Alikperov H.D., *Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class*
Asanov Zh. K., *Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
Baidaulat I.O., *Dr. of Medical Sciences, professor*
Baideldinov D.L., *Dr. of Law Sciences, professor*
Baulin U.V., *Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)*
Bisenov K.A., *Dr. of Technological Sciences, professor*
Borodin S.V., *Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
Bukalerova L.A., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)*
Vedernikova O.N., *Dr. of Law Sciences, professor, judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
Gayipov Z.S., *Dr. of Political Sciences, professor*
Golik Yu.V., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)*
Grib V.V., *Dr. of Law Sciences, professor, editor-in-chief (Moscow)*
Gruntov O.I., *Dr. of Law Sciences, professor of BSU (Minsk)*
Dulatbekov N.O., *Dr. of Law Sciences, professor*
Yeleshov R., *Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
Elubaev Zh.S., *Dr. of Law Sciences, professor*
Esim G., *Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
Zhumagulov B.T., *Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
Zhurinov M.Zh., *academician, president of NAS RK*
Zaripov Z.S., *Dr. of Law Sciences, professor (Ryazan)*
Ydyrysov D.A., *Dr. of Historical Sciences, professor*
Kasimbekov M.B., *Dr. of Political Sciences, professor*
Kozachenko I.Ya., *Dr. of Law Sciences, professor (Yekaterinburg)*
Konyakhin B.P., *Dr. of Law Sciences, professor (Krasnodar)*
Korobeyev A.I., *Dr. of Law Sciences, professor (Vladivostok)*
Kul-Muhammed M.A., *Dr. of Law Sciences, professor*
Lebedev S.Ya., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)*
Likhovaya S.Ya., *Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)*
Lopashenko N.A., *Dr. of Law Sciences, professor (Saratov)*
Matskevich I.M., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, MSAL)*
Minyazeva T.F., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)*
Mukhamediuly A., *Dr. of Philosophical Sciences, professor*
Musakhodzhayeva A.K., *professor, rector of KazNAA*
Mutanov G.M., *Dr. of Technical Sciences, professor, academician of NAS RK, rector of KazNU*
Ragimov I.M., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)*
Rustambayev M.Yu., *Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)*
Orazalin N.M., *poet, playwright*
Orlov V.N., *Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
Sagadiyev K.A., *Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK*
Siegumt O., *Dr. of Law Sciences, professor (Germany)*
Sultanov K.S., *Dr. of Political Sciences, professor*
Sydykov Ye.B., *Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
Tolegen M.A., *PhD, rector of EKSU*
Shestakov D.A., *Dr. of Law Sciences, professor, president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

Abdullayev K.K., *Dr. of Agricultural Sciences, professor*
Aitzhanov B.D., *Dr. of Veterinary Sciences, professor*
Asangazy O., *public figure*
Abishev T.D., *Candidate of Law Sciences*
Abishev H.A., *Candidate of Law Sciences, associate professor*
Baimenov A.M., *Candidate of Technological Sciences, professor*
Bekmagambetov A.B., *Candidate of Law Sciences, professor*
(Kostanay)
Bekturganov E.U., *Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
Bishmanov B.M., *Dr. of Law Sciences, professor*
Borbat A.V., *Candidate of Law Sciences, editor-in-chief*
(Moscow)
Danilov A.P., *Candidate of Law Sciences, associate professor*
(St. Petersburg)
Jansarayeva R.Ye., *Dr. of Law Sciences, professor*
Zhakyp B.O., *Dr. of Philological Sciences, professor*
Zhanabilov N.Ye., *Candidate of Law Sciences, professor*
(Astana)
Zholdybay K., *writer, publicist*
Zhumagulova V.I., *Dr. of Philological Sciences, professor*
Ivanchin A.V., *Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
Ivona Massaki, *professor (Poland)*
Kanzhigitov Ye.K., *Dr. of Veterinary Sciences*
Karibayev B.B., *Dr. of Historical Sciences, professor*
Klenova T.V., *Dr. of Law Sciences, professor (Samara)*
Korkonosenko S.G., *Dr. of Political Sciences, professor*
(St. Petersburg)
Kuanaliyeva G.A., *Dr. of Law Sciences, professor*
Kurmanaliyev K.A., *Dr. of Philological Sciences, professor*
Kufleva V.N., *Candidate of Law Sciences, assistant professor*
(Krasnodar)
Mazheika Kipras I., *academician of PANS (Moscow)*
Matkarimova G.S., *Dr. of Law Sciences, professor*
(Tashkent)
Melnik G.S., *Dr. of Political Sciences, professor (St. Petersburg)*
Moldabayev S.S., *Dr. of Law Sciences, professor (Almaty)*
Mindagulov A.N., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)*
Omarov B.Zh., *Dr. of Philological Sciences, professor*
Rustemov B.T., *writer, publicist*
Rustemova G.R., *Dr. of Law Sciences, professor*
Salomov B., *Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)*
Sapiyev O.S., *public figure of RK*
Sarsembayev M.A., *Dr. of Law Sciences, professor*
Seitzhanov A.A., *Candidate of Law Sciences, associate professor*
Smatlayev B.M., *Dr. of Law Sciences, professor*
Starostin S.A., *Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)*
Sydykova L.Ch., *Dr. of Law Sciences, professor (Bishkek)*
Toilybayev B.A., *Dr. of Pedagogical Sciences, professor*
Turetski N.N., *Dr. of Law Sciences, professor*
Turgarayev B.T., *Dr. of Law Sciences, professor*
Tursynov C.T., *Dr. of Economic Sciences, professor*
Usmanov A., *Dr. of Political Sciences, professor*
Usmanov S.U., *Dr. of Historical Sciences, professor*
Cheladze G., *Dr. of Law Sciences, doctor of Business Administration, professor (Georgia)*
Shaukenova Z.K., *Dr. of Sociological Sciences, professor*
Harchenko V.B., *Dr. of Law Sciences, professor (Harkov)*
Huu Thinh, *Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

*“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін:
әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым”.*
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекенжайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады. Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге:

Карталық шот:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Есеп шоты:

АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 K6E19

Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй

E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разн

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи:**
 - а) **название статьи;**
 - б) **текст статьи;**
 - в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
 - г) **индексы УДК и / или ББК;**
 - д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
 - е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
 - ж) **библиография.**
 - *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.
3. **Статья** должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*
Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте: «В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в*

суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом:

«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/> свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. **Пример:** URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. **Пример оформления учебного пособия:** Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

7. Статьи, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности.

Оплата по реквизитам:

Карточный счет:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ИИН: 9207 1540 0124

Расчетный счет:

АО «Kaspi Bank» Номер счета KZ37722S000002241040 K6E19

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113

E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828

Научный редактор: Акжанар
+7 778 515 99 50

*«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль*

*«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного
инвестированного капитала»
Джефф Безос*

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашак»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)

42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Амерханова И.Қ., Майшекина Э.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ ОҢТҮСТІК Өңірлерден Солтүстік Өңір бойынша көші-қонның құқықтық аспектілері.....	20
Апенев С.М., Утегенова М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕ ТАРАПТАРДЫҢ ЖАРЫСПАЛЫЛЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУ ӘДІСТЕРІ (ФРАНЦИЯ ЖӘНЕ АҚШ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ МЫСАЛЫМЕН).....	25
Gabdulla G. INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF REGULATING OFFSHORE ZONES ISSUES.....	32
Жетибаев Н.С., Байгелова Н.Е., Тажмағамбет А.С. БАСҚЫНШЫЛЫҚ ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫН САРАЛАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	36
Жангушукова А.З., Байжуманова А.М. ӨРТҮРЛІ ӨЛІМ ТҮРЛЕРІ КЕЗІНДЕ МӘЙІТТЕРДІ ТЕКСЕРІП-ҚАРАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	44
Каратаев Т.Ж. ПРАВО ПОТЕРПЕВШЕГО НА ОЗНАКОМЛЕНИЕ С МАТЕРИАЛАМИ УГОЛОВНОГО ДЕЛА В СУДЕБНЫХ СТАДИЯХ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА.....	49
Карипова А.И. КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА.....	53
Қаржасова Г.Б., Саулебек Н.А., Абиев Е.С., Кемелбеков С.Т. МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ.....	57
Қаржасова Г.Б., Феткулов А.Х., Орынбеков А.С. ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДА ЕСІРТКІ, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАР, СОЛ ТЕКТЕСТЕРДІҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	61
Куналиева Г.А., Мадыхан С.М., Белхожаева Д.Ж. К ВОПРОСУ О ПРИНЦИПАХ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	66
Османова Г.Ж. БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ – ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ НЕГІЗГІ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ.....	74
Приходько И.С. К ВОПРОСУ О КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ИНСЦЕНИРОВКИ, КАК СПОСОБА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ.....	79
Раджабов А.Р. РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН.....	84
Рзабай А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АСПЕКТ.....	89
Южанин В.Е. НОВОЕ ВИДЕНИЕ ПРЕДМЕТА ОТРАСЛИ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРАВА.....	94

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА –
PEDAGOGICAL SCIENCE**

Асанова Д.Н., Баженова Н.Қ., Хусаинова А.Б. БОЛАШАҚ ШЕТЕЛ ТІЛІ МҰҒАЛІМІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	101
Асылбекова Г.С., Сарсекулов К.Н., Туркестанова З.Д. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА КЕЗДЕСЕТІН ДАҒДАРЫСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ.....	105
Байбатшаева А.Е., Пошаев Д.Қ., Узахова А.С., Асанов Т., Саипов А. КОГНИТИВТІКТЕН ӘРЕКЕТКЕ АУЫСУ - БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢҒЫРТУ ФАКТОРЫ.....	110
Байтемирова К.Б., Хасенов С.С., Оракбаева М.К. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДА ҚОЛДАУ.....	115
Барсай Б.Т., Айғабыл М.А. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРТТІЛІГІН ҒЫЛЫМИ -ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	120
Бекболатова Қ.М. БОЛАШАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ МАМАНДАРЫН ЭКОДИЗАЙН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ КӘСІБИ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ МАЗМҰНЫ.....	125
Горбунова Н.А. РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА МОДУЛЬНОГО ПОСТРОЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «7M061094 - ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ И ТЕХНОЛОГИИ».....	129
Ермаганбетова С.К., Костангельдинова А.А. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ КУРСУ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ.....	134
Жайлауова М.К., Шалабаева Ж.С. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ОҚУ-ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	138
Жунисбекова Ж.М., Жунисова А.С., Ақылбекова Ш.Д. ЗАМАНҒА САЙ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.....	141
Iskendrkyzy A., Akynova D.B. THE ROLE OF QR CODES IN FLT.....	144
Қабылғазина К.Қ., Әлім Ә.А., Нурманова М.С. ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ - БӘСЕКЕЛЕСТІККЕ ҚАДАМ.....	150
Kalmykbayeva A.B., Kaliaskarova A.A. THE CONCEPTUAL ESSENCE OF THE CATEGORY “COGNITIVE-COMMUNICATIVE COMPETENCE” IN THE CONTEXT OF THE MODERN THEORY OF COMPETENCY-BASED EDUCATION.....	154
Муталиева Д.Р., Бисенбиева Р.С. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ.....	159
Пошаев Д.Қ., Узахова А.С., Байбатшаева А.Е., Назарова Г.Р., Саипов А. БІЛІМ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ОБЪЕКТИВТІЛІК ЖӘНЕ ӘДІЛЕТТІЛІК ҰСТАНЫМДАРЫ.....	168
Пошаев Д.Қ., Узахова А.С., Байбатшаева А.Е., Рысқұлов А., Саипов А. БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ ОНАН ШЫҒУ ЖОЛДАРЫ.....	172

Сакибаев С.Р. ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ.....	177
Сарбасов Е.К., Шагатаева З.Е. НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЩЕТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩЕГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	181
Сутеева М.А., Кудасова Г.Ж. СТУДЕНТТЕРДІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ.....	185
Таганова А.М., Жармұханбет Н.Е. МАМАН ТҮЛҒАСЫН ДАМУ ТУРАСЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН МӘНІ.....	190
Темірғалы С.Қ., Жакипбекова С.С. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ.....	193
Тобагабылова А.Ж. «ПРОШЛЫЙ ОПЫТ В НОВЫХ УСЛОВИЯХ» НОВЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....	198
Утеуова А.Б. БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ SLIL-ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ.....	204

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абасилов А.М. ҚАЗАҚ ЭМИГРАНТТАРЫ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	210
Aikenova R.A., Karanova A.K., Gatiat M. INTERACTIVE LEARNING METHODS USED IN THE STUDIES OF THE NON-NATIVE LANGUAGE TAKING INTO ACCOUNT CROSS-CULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE.....	215
Бағила Р. САҒАСТЫРМАЛЫ ЛИНГВИСТИКА КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚ, ҚЫТАЙ ӘЙЕЛДЕРІ МЕН ЖАСТАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ.....	219
Байгуанышова А.А., Кожаканова М.Т. THE ROLE OF LINGUISTIC AND CULTURAL REALIA IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	227
Байдаулетова А.Ә., Нұрсұлтанқызы Ж. ҮСТЕУ СӨЗЖАСАМЫНДАҒЫ ТУЫНДЫ КӨНЕРГЕН ТҮБІРЛЕР.....	230
Давлеткалиева Г.С., Бижкенова А.Е. ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ В АВТОРСТВЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕКСТА.....	235
Zhunussova D. THE ROLE OF ENGLISH IN POLYLINGUAL EDUCATION.....	239
Зиядаұлы Б., Джельдыбаева Р.Б. ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ 还, 又, 再 СИНОНИМ ҮСТЕУЛЕРІНІҢ МАҒЫНАСЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	243
Избасарова Э.И., Сүйеркүл Б.М. ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ КӘСІБИ ТІЛДІК ТҮЛҒАСЫН ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ.....	251

Исакова С.С., Алтайбекова К.Т. ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ АТАЛЫМНЫҢ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІСІ.....	256
Ishkibayeva M.M., Doszhan G.A. THE FACTORS OF EMOTIONAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING.....	263
Карагулова Б.С., Мухтарова С.С. К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА КАЗАХСКОЙ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»).....	267
Каримова К.К. TRANSLATION AS A COMPLICATED PHENOMENON.....	271
Картаева А.М., Нурланова А.Н., Сәрсембаева Б.М. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕУРОПА ОЙШЫЛДАРЫМЕН ҮНДЕСТІГІ.....	276
Кашкинбаева К.С., Есеналиева М.Д., Мустапина А.Ш., Жанпейсова Ж.М. АЗАМАТТЫҚ АВИАЦИЯ САЛАСЫНДА КӘСІБИ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ОЗЫҚ ӘДІСТЕРІ.....	280
Лян В.В., Рахимова А.Е. НАРРАТИВНЫЙ ДИСКУРС КАК АКТ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА.....	284
Майкупова Р.Н., Сапахова Ж.А., Жубаназарова К.А., Алдашева Г.Б. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СУБСТАНТИВИРОВАННЫХ ЕДИНИЦ В МЕДИЦИНСКИХ ТЕКСТАХ.....	289
Нұрсұлтанқызы Ж., Байдаулетова А.Ө. ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ТАБУДАҒЫ КӨРІНІСІ.....	294
Рамазанова Ш.Ә., Абдрахманова Ж.Ә., Мекебаева Л.А., Өмірбекова Р.Қ. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МЕН ҮЙРЕТУ ҮДЕРІСІНІҢ АРА САЛМАҒЫ.....	298
Түлебаева А.Г., Сарбасова А.Е. РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ В МИРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	302

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВО – ART SCIENCE

Асанова А.Е., Асанова С.Ж. РОЛЬ ОБЕРЕГОВ В КАЗАХСКОМ КОСТЮМЕ.....	309
Асанова Б.Е., Кушекбаев Е.Б., Курбанов Х.А. ВЛИЯНИЕ ДИЗАЙНА НА ЦЕННОСТЬ ПРОДУКТА.....	313
Григорьян В.Г., Асанова Б.Е., Курбанов Х.А. «СУПРЕМАТИЗМ» В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗИМИРА МАЛЕВИЧА И ЭЛЬ ЛИСИЦКОГО В ОБЛАСТИ ГРАФИЧЕСКОГО ДИЗАЙНА.....	319
Mussapirova Zh. GENRE AND STYLE FEATURES OF CHAMBER AND VOCAL MUSIC OF KAZAKH COMPOSERS (WITH THE EXAMPLES FROM ROMANCES OF S. MUKHAMEDZHANOVA, E. RAKHMADIEV, G. ZHUBANOVA).....	323

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА – ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ – PHYSICAL CULTURE

Акназаров С., Баетов К.Д., Баетов Б.К. ИЗМЕНЕНИЕ ТЕХНИКИ СПРИНТЕРСКОГО БЕГА ПОД ВЛИЯНИЕМ УТОМЛЕНИЯ.....	329
--	-----

Баетов К.Д., Акназаров С., Баетов Б.К. ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ И ПСИХИЧЕСКОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ ЛЕГКОАТЛЕТОВ В СВЯЗИ С ИХ СПОРТИВНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИЙ.....	332
Искаков Т.Б., Садуакасов Д.Т., Ибраимов Е.С., Бараев Х.А. БОКСШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ДАЯРЛЫҚ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ.....	335
Садуакасов Д.Т., Искаков Т.Б., Ибраимов Е.С., Цхвирашвили Б.С. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ – ЖАЛПЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ҚҰРЫЛЫМЫ.....	339

ФИЗИКА ҒЫЛЫМЫ – ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА – PHYSICAL SCIENCE

Абдурахитова О.Т., Нуракова Г.О., Бибекова Г.Ж., Абусалимова Г.К. МАТЕРИАЛОВЕДЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАТВЕРДЕВШЕГО РАСПЛАВА ИМИТАТОРА КОРИУМА.....	343
Алмухамбетов С.С., Мухашева М.Б., Кунбосын А.Т., Абишева М. ОБЗОР РАБОТ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ КОЛЕБАНИЙ КОНВЕЙЕРНЫХ ЛЕНТ.....	347

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Гармаш О.В., Калекеева М.Е., Жардемкызы С. ЧТО МЕШАЕТ РАЗВИТИЮ ЛОУКОСТЕРОВ В КАЗАХСТАНЕ?.....	353
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	359
---	-----

ШКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW.....	365
--------------------------------------	-----

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Амерханова И.Қ.,

докторант,

Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті,

Семей қаласы,

E-mail: indira_amirhanova@mail.ru

Майшекина Э.С.

PhD,

Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті,

Семей қаласы,

E-mail: eldana_18@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ ОҢТҮСТІК ӨңІРЛЕРДЕН СОЛТҮСТІК ӨңІР БОЙЫНША КӨШІ-ҚОННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. Мақалада оңтүстік өңірлердің тұрғындарының Қазақстан Республикасының солтүстік өңірлеріне көші-қонының өзекті мәселелері, халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясаттың қағидалары және мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде көші-қонды реттеу шаралары қарастырылған. Елдің жоғары урбандалу аймақтарында өндірістің, капиталдың және еңбек ресурстарының аумақтық шоғырлануындағы көші-қон процестерінің рөлі негізделген және Қазақстанның аумақтық даму саясатының мақсаттары мен міндеттері қарастырылған.

Түйінді сөздер: көші-қон, еңбекке қабілетті өңірлер, еңбекке жарамсыз аймақтар, көші-қон саясаты, өнімді жұмыспен қамту, ерікті қоныс аудару, кірістерді саралау.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы миграции южных регионов в северные регионы Республики Казахстан, принципы государственной политики в области миграции населения и меры по регулированию миграции в рамках государственных программ. Обоснована роль миграционных процессов в территориальной концентрации производства, капитала и рабочей силы в высокогорных районах страны, а также рассмотрены цели и задачи политики территориального развития Казахстана.

Ключевые слова: миграция, трудоспособные регионы, миграционная политика, продуктивная занятость, добровольная миграция, анализ доходов.

Abstract. The article discusses current issues of migration of the southern regions to the northern regions of the Republic of Kazakhstan, the principles of state policy in the field of population migration and measures to regulate migration in the framework of state programs. The role of migration processes in the territorial concentration of production, capital and labor in the highlands of the country is substantiated, and the goals and objectives of the territorial development policy of Kazakhstan are considered.

Keywords: migration, able-bodied regions, migration policy, productive employment, voluntary migration, income analysis.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасы бойынша халықтың қоныстауындағы теңгерімсіздік және ішкі көші-қонның аймақаралық шиеленістің пайда болуы ішкі миграцияны зерттеуге деген қажеттілікті туындатып отыр. Осы тенденцияларды жеңу үшін ішкі көші-қонды құқықтық қолдау мәселесін қарастыру қажет. Қазақстан Республикасында егемендікті алғаннан кейін бірнеше миллион адам ішкі және сыртқы миграцияға тартылды. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің мәліметі бойынша, ел халқының жалпы саны 2019 жылғы 20 желтоқсанда 18616233 адамды құрайды, соның ішінде ауыл тұрғындары - 7818818 адам (42%). Бүгінгі таңда Қазақстанның өңірлерінде гетерогенді демографиялық жағдай қалыптасқан. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің (бұдан әрі - Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі) мәліметтері бойынша халықтың 39% -ы еліміздің оңтүстік өңірлерінде тұрады, ал олардың жалпы өңірлік өнімдегі үлесі 18% құрайды. Солтүстік өңірлерде халықтың 30% жалпы өңірлік өнімнің 27% өндіреді. [Қазақстан Республикасын Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми интернет ресурсы - www.enbek.gov.kz.]

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі қаулысымен қабылданған Қазақстанның 2017-2021 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының экономикалық, әлеуметтік және демографиялық дамуының, сыртқы саясатының және интеграциялық үрдістерінен күтілетін жетістіктерімен бірге Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының стратегиялық мақсаттары, міндеттері мен бағыттарын айқындалған. Тұжырымдама Қазақстан

Республикасының Конституциясына, халықаралық құқыққа және Қазақстан Республикасының көші-қон саласындағы халықаралық міндеттемелеріне, 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының қаулысымен бекітілген тұрақты даму мақсаттарына сәйкес әзірленген. [1]

Осы Тұжырымдамаға сәйкес, аймақтық және салалық дамудағы сәйкессіздік сыртқы және, ең алдымен, еліміздің ең дамыған өңірлеріне бағытталған ішкі көші-қонға шешуші әсер етеді. Сонымен қатар, кірістерді саралау - өңіраралық көші-қонда шешуші фактор болып табылады. Мысалы, батыс өңірлері, Нұр-Сұлтан, Алматы қалалары мен Солтүстік Қазақстан, Жамбыл және Ақмола облыстарындағы жұмысшылардың орташа айлық жалақысының айырмашылығы 2,6 есені құрастырады.

Ұлттық сарапшылардың бағалауы бойынша ел халқының саны 2050 жылға қарай 24,5 млн. адамды құрайды. 2050 жылға қарай солтүстік өңірлердің халық саны қазіргі кездегі 0,9 млн. адамға, ал оңтүстік өңірлерде 5,3 млн. адамға өседі. Сонымен бірге, оңтүстік өңірлердің қоныс аудару тығыздығы солтүстік өңірлердің көрсеткіштеріне қарағанда төрт есе жоғары болады. Айта кету керек, 15 жасқа дейінгі халықтың солтүстіктегі барлық халыққа қатысты үлесі шамамен 20%, оңтүстігінде - 35% және одан жоғары.

Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі көші-қон саясатының негізгі мақсаты: көші-қон үдерістерін басқару, тұрақты демографиялық дамуды қамтамасыз ету, елдің мемлекеттік қауіпсіздігін нығайту және адамның құқықтары мен бостандықтарына негізделген білікті жұмыс күшін қамтамасыз ету. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін және демографиялық проблемаларды шешу үшін бірқатар міндеттерді шешу қажет, оның ішінде ең маңыздысы тұрғындарды ынталандыру және экономикалық өсімге негізделген көші-қонды басқарудың тиімді моделін құру, урбандалу үдерістерінің контекстіндегі ішкі көші-қонды басқару тиімділігін арттыру және ішкі мигранттарды қоныстандыруды жетілдіру.

Қазақстан Республикасындағы халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясат мынадай негізгі принциптерге негізделеді:

- ◆ Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына және халықаралық шарттарына сәйкес мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын тану және кепілдік беру;
- ◆ ұлттық мүдделер мен ұлттық қауіпсіздікті қорғау;
- ◆ жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін үйлестіру;
- ◆ пайдаланылатын ақпаратты жаңарту және қайта пайдалану негізінде көші-қон процестерін реттеудің ашықтығы;
- ◆ иммиграцияның әртүрлі түрлерін реттеуге мемлекеттің сараланған көзқарасы [2].

Жоғарыда көрсетілген үрдістерді ескере отырып, 2015 жылы еңбек көші-қонына мемлекеттік араласудың екінші шарасы болып табылатын халықтың еңбекке жарамсыз өңірлерінен еңбек нарығын дамыту үшін жоғары әлеуеті бар өңірлерге ерікті түрде қоныс аударуға экономикалық ынталандыру арқылы халықтың сәйкессіздіктерін теңестіру саясатын бастады. Көші-қон ағындарын тиімді реттеу қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді еңбек көші-қонын реттеуге дифференциалды тәсілдерді енгізу арқылы, әртүрлі селекциялық механизмдерді, кіру, тұру және жұмыспен қамту шарттарын қолдану арқылы жеңілдетіледі.

Аймақтардағы демографиялық теңгерімсіздікті жоюдың тетіктерінің бірі үкіметтің оңтүстік өңірлерден солтүстік аймақтарға еңбек ресурстарын қоныстандыру саясаты деп қарастырылуы мүмкін. Бұл саясат еліміздің төрт аймағында - Павлодар, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Солтүстік Қазақстандағы адамдар санының төмендеуінен туындап отыр.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің болжамдарына сәйкес, алдағы бес жылда осы төрт бағыт бойынша ағымдағы үрдістерді сақтай отырып, экономикалық белсенді халық бұл аймақтардан кетіп қалуы мүмкін. Сонымен қатар, халықтың көптігі бар оңтүстік еңбек күші бар облыстардан - бұл Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Қызылорда және Маңғыстау облыстарынан аталмыш аймаққа халықты қоныстандыру жұмыстары жүргізілуде.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде еңбекке тапшы аймақтарды еңбекпен қамтамасыз ету, аймақтық үйлесімсіздіктерді және демографиялық теңсіздікті болдырмау мақсатында еңбек ресурстарының аумақтық ұтқырлығын ерікті түрде ауыстыруды ынталандыру арқылы жетілдіреді. Жаңа тұрғылықты жерін ерікті ауыстыру бағдарламасына қатысушылар - Қазақстан Республикасының азаматтары, оралмандар мен олардың отбасы мүшелері. Жаңа тұрғылықты жеріне өз еркімен қоныстануға басым құқығы:

- Он алты жиырма үш жас аралығындағы ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар және балалар үйлері мен жетім балаларға арналған мектеп-интернаттардың түлектері мен жиырма тоғыз жасқа дейінгі жастар;

- орта, техникалық және кәсіптік, оқу орнының аяқталғаннан кейін үш жыл ішінде орта білімнен және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары;

- оралмандар (этникалық қазақ репатрианттары);

- бағдарламаға қатысушылардың ерікті түрде қоныс аударуы еңбекке күші тапшы аудандардан (зейнеткерлік аудандар) еңбек күші жетіспейтін аудандарға (қоныстандыру үшін аймақтар) көшіру арқылы жүзеге асырылады. Алматы, Жамбыл, Маңғыстау, Оңтүстік Қазақстан облыстарында соңғы 15 жылда халықтың жыл сайынғы өсімі, облыс халқының 2% -дан астамы халықтың тығыздығы бір шаршы метрден 6,4 адамнан асатын аудандар анықталды. [3]

Айта кету керек, 2019 жылы республикалық бюджеттен оңтүстікнен солтүстік өңірлерге қоныс аударуды ұйымдастыру үшін 85 млрд. теңге бөлінді. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің соңғы деректеріне сәйкес, 2018 жылдың 10 айы ішінде солтүстік өңірлерге 1706 отбасы қоныс аударылды. квота осы отбасыларға бөлінеді, оның 510-ы Түркістан облысына тиесілі. Ал 2018 жылдың 1 маусымына дейін ОҚО-дан 376 адамнан құралған 80 отбасы Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай, Шығыс Қазақстан облыстарына қоныс аударып үлгерген. Тағы 726 азамат отбасымен қоныс аударуға ниет білдіріпті. *[Қазақстан Республикасын Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми интернет ресурсы - www.enbek.gov.kz].*

Алдағы бес жылда (2018-2022 жж.) Қазақстан Үкіметі өңірлермен бірлесіп, оңтүстік өңірлерден солтүстікке қарай 59 мың отбасын көшіруді жоспарлап отыр. Егер мигрант бизнес бастағысы келсе, ол бес миллион теңгеге дейін қайтарымсыз гранттар алуға өтініш бере алады. Ол үшін Ұлттық кәсіпкерлер палатасының рұқсатын алу үшін «Бастау-бизнес» жобасы бойынша оқудан өту керек. «Бастау-Бизнес» жобасы кәсіпкерлік дағдыларды оқыту бағдарламасына қатысушыларды, оның ішінде ауыл шаруашылық кооперативтерін құру қағидаларын, сондай-ақ олардың бизнес-жобаларын қолдауды мақсат етеді. «Бастау-Бизнес» жобасында кәсіпкерлік даярлық негіздеріне қатысқандар - жұмыссыздар, халықтың жұмыспен қамту орталықтарында тіркелмеген және кәсіпкерлік әлеуеті бар, ауылдық елді мекендерде және аудан орталықтарында тұратын өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдар. Бағдарламадағы кәсіпкерлік негіздеріне үйретілген бағдарламаға қатысушыларға оқу ақысы мен стипендияларды беру мемлекет тарапынан жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, көшіп келушілерге қатысты тұрғын үй саясаты да өзгерді. Егер бұрын үйлер салу жоспарланған болса, онда 2019 жылдан бастап әрбір отбасы мүшесіне 35 АЕК көлемінде шығындарды өтеуге, сондай-ақ жыл бойы жалгерлік тұрғын үйдің құнын субсидиялауға шешім қабылданды. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің алдын ала бағалауы бойынша субсидия көлемі айына 34 мыңнан 68 мың теңгеге дейін болады. Бұдан әрі иммигрант тұрғын үй құрылысының жалпы бағдарламасы бойынша тұрғын үйге өтініш бере алады.

Еңбек ресурстарының жетіспеушілігін және солтүстік өңірлерге қоныстану проблемаларын шешу - Үкіметтің стратегиялық міндеттерінің бірі. Алайда, экономикалық белсенді халықты оңтүстік өңірлерден солтүстікке қоныстандыруды ынталандыру бойынша қабылданған шаралар әлі де қажетті әлеуметтік-экономикалық нәтиже бермейді. Тұрғын үй мәселесі, тұрақты жұмыс орны және климатқа бейімделу қиындықтары себепті көшіп келушілер өздерінің кішігірім отанына оралады. Сонымен қатар, бюджет пен бағдарлама көлемін жүйелі түрде арттыру жоспарланып отыр. Бағдарламаны іске асыру үшін мемлекет тарапынан бөлінетін елеулі бюджеттік қаражат жоспарланған мигранттардың 59 мың отбасы солтүстік өңірлерде жұмыс орындарын толтырып, бейімделуге және тұрақты түрде қалуға тиіс.

Өңіраралық көші-қонда шешуші фактор - табыс теңсіздігі. Аймақтық және салалық дамудағы диспропорциялар сыртқы және, ең алдымен, елдің ең дамыған өңірлеріне бағытталған ішкі көші-қонның векторына шешуші әсер етеді. Негізгі капиталға салынған инвестициялардың шамамен 60% Қазақстанның батыс өңірлерінде де бар. Нұр-Сұлтан және Алматы аудандарында елдің жалпы ІЖӨ-нің 1/2 бөлігі өндіріледі және ең жоғары жалақы төленеді.

Халықтың көші-қоны саласындағы тиімді мемлекеттік саясат саяси тұрақтылыққа ықпал етуге арналған және көші-қонның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жағымды әсеріне қол жеткізуді көздейді.

Республиканың көші-қон саясатын іске асыру тетігі келесі басымдықтарға негізделеді:

халықтың көші-қонының себептерін анықтау және әлеуметтік-экономикалық салдарын анықтау;

қазақ халқының қауымдастығын нығайту, көші-қон процестерін реттеудің демократиялық қағидаларын қалыптастыру және жүзеге асыру;

көші-қонның барлық түрлері мен нысандары үшін құқықтық негіз қалыптастыру, құқықтық және демократиялық институттардың дамуы;

экономикалық, құқықтық және әлеуметтік әділеттіліктің барлық халықтарын қамтамасыз ете отырып, барлық аймақтарды кешенді дамыту арқылы халықтың республика ішіндегі таралуының тепе-теңдігін ынталандыру;

өзара тиімді негізде көші-қон саласындағы елдер арасындағы ынтымақтастық пен диалогты

кеңейтуге жәрдемдесу. [4]

Бағдарламаны іске асыру келесі негізгі бағыттар бойынша мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар мен мүдделі тараптардың қызметін қамтиды, демократияны нығайту, тұрақты экономикалық дамуға, әр отбасының әлеуметтік және азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізу, бүкіл халыққа өз елінде лайықты өмір сүруге мүмкіндік беру;

Көші-қон, халықты қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіру, көші-қон процестерін реттеуді құқықтық қолдау, мыналарды:

- ✓ халықаралық құқыққа сәйкес иммигранттардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету;
- ✓ республика аумағында мигранттардың әлеуметтік-экономикалық, тілдік және мәдени бейімделуіне жәрдемдесу;

- ✓ тиімді көші-қонға, соның ішінде жұмыс күшіне қол жеткізу үшін негізін қалау;
- ✓ азаматтардың құқықтарын қатаң сақтау, ұлтына қарамастан, жұмысқа орналасуда тең мүмкіндіктер, кәсіби және қызметтік өсу, білім беру, әлеуметтік қорғау, дін бостандығы, мәдени қажеттіліктер және ұлттық дәстүрлерді қамтамасыз ету арқылы қазақ халқының белсенді интеграциясы саясатын жүргізу;

- ✓ мигранттардың, сондай-ақ оралмандардың ерікті негізде республикаға оралуына және олардың әлеуметтік қорғауды (зейнетақылар, жәрдемақылар және т.б.) қамтамасыз ететін қажетті мемлекетаралық келісімдерді әзірлеу негізінде өмірге қайта кіруіне, сондай-ақ мигранттарға көмек көрсететін кәсіптердің бірыңғай жіктеуінің жасау мен енгізуді жеделдетуге жәрдемдесу бейімделуде.

- ✓ Иммиграцияның көлемін мемлекет өз мүмкіндіктеріне, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, саяси жағдайға байланысты реттейді;

- ✓ босқындарды қорғаудың құқықтық және ұйымдық негіздерін жетілдіру, оларды қалпына келтіруге және мемлекеттің тәуелсіздігіне қол жеткізуге жәрдемдесу, мемлекеттің мүмкіндіктеріне сүйене отырып;

- ✓ нарықтық экономикасы дамыған елдерге уақытша еңбек эмиграциясының дамуы, оны еңбек потенциалы мен сапасын жақсарту құралы және республиканың валюталық балансын жақсарту құралы ретінде қарастыру. Уақытша көші-қонды бір жағынан мамандарды оқыту және даярлау, кәсіби тәжірибе жинақтау немесе екінші жағынан ақшалай түбіртектер алу мақсатында ынталандыру;

- ✓ халықтың теңдестірілген республика ішінде таралуына қол жеткізу үшін аймақтық экономиканы дамыту үшін қолайлы алғышарттар мен олардағы халықтың өмір сүру жағдайларын жасау. Ауылдық жерлерден көші-қонды азайтуға ерекше назар аудару қажет, бұл экономиканың аграрлық секторында нарықтық реформаларды жеделдетуді, инвестицияларды ынталандыруды, ауыл инфрақұрылымын жақсартуды талап етеді;

- ✓ көші-қон қызметін, оның техникалық жарақтануын және көші-қон процестерін ұйымдастырылған жоспарлау, көші-қон саясатын дамыту және дәйекті жүзеге асыру мақсатында қаржылық қолдауды күшейту. Көші-қон қызметін кеңейту, көші-қон проблемаларын кешенді шешу. Осыған байланысты Бағдарламаны ұйымдастырушылық қолдау бойынша ұсыныстарды әзірлеу қажеттілігі туындайды;

- ✓ көші-қон ағындарын оңтайландыру, жеке басына қауіп төндіретін негізсіз қорқыныш, үрейлі көңіл-күй мен әл-ауқаттың сенімсіздігінен туындаған саналы, импульсивті сапарлардың алдын алу мақсатында халық үшін тиімді ақпараттық және жарнамалық бағдарламаларды әзірлеу;

- ✓ мемлекеттер арасындағы байланыстардың үзілуіне байланысты халықтың көші-қонын азайту мақсатында қаражаттың, зейнетақылардың, жәрдемақылардың, мерзімді басылымдардың, корреспонденциялардың уақтылы аударылуын қамтамасыз ете отырып, көлік, почта, ақпараттық қызметтер қызметін реттеу негізінде республика тұрғындары мен ТМД елдері арасындағы тұрақты кепілдендірілген қатынастарға қол жеткізу.

Халықтың көші-қонын реттеу бағыттарын іске асыру мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, барлық мүдделі тараптардың күш-жігерін шоғырландыру негізінде ғана мүмкін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ю.А. Симагин. Территориальная организация населения и хозяйства: учебное пособие. - изд. 5. – М.: Инфра-М, 2018. – С. 112-116.
2. Бодаухан К. и др. Взаимосвязь этнической миграции с развитием сельского хозяйства (на материалах Акмолинской области). Монография / КАТУ им. С.Сейфуллина / Астана: Профи-Медиа, 2017, 140 с.
3. Абдыкерова Г.Ж. Государственная поддержка занятости в сельском хозяйстве Казахстана. / Теоретический и научно-практический журнал «Проблемы агорынка» / № 2, 2018, С.215-225.

4. Бодаухан К., Джусибалиева А.К. Влияние миграционных процессов на занятость в сельском хозяйстве Республики Казахстан // Теоретический и научно-практический журнал «Проблемы агрорынка». - 2018. - №1. С.113.

Апенев С.М.,

доцент,

заң ғылымдарының кандидаты,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

халықаралық құқық кафедрасы,

E-mail apienov68@mail.ru

Утегенова М.

4 курс студенті,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

халықаралық құқық мамандығы,

E-mail amanbuldaevna@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕ ТАРАПТАРДЫҢ ЖАРЫСПАЛЫЛЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУ ӘДІСТЕРІ (ФРАНЦИЯ ЖӘНЕ АҚШ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ МЫСАЛЫМЕН)

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық процесінің сотқа дейінгі сатысында тараптардың жарыспалылығын қолдану әдістері қарастырылады. Қойылған мақсатқа жету үшін жарыспалы, іздестіруші және аралас процестерден тұратын қылмыстық процестің тарихи үлгілерінің сипаттамасына талдау жасалады.

Кейбір шет елдердің қылмыстық процестерін зерттеу барысында Францияда алдын ала тергеуді сот тергеушілері жүргізетіндіктен бұл елдің үлгісі Қазақстан үшін қолдануға келмейді деп танылды. Зерттеу нәтижесінде авторлар сот алдында жариялау үшін адвокаттардың тергеу органдарына жинаған дәлелдемелерін бермеуге құқығын қарастыратын АҚШ прецеденттік құқығына артықшылық береді.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс үлгілері, жарыспалылық, қорғаушы, прокурор, айыптау функциясы.

МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ СТОРОН В ДОСУДЕБНОМ УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (НА ПРИМЕРЕ УГОЛОВНЫХ ПРОЦЕССОВ ФРАНЦИИ И США)

Аннотация. В статье рассматриваются методы применения состязательности сторон в стадии досудебного расследования по уголовному процессу Республики Казахстан. Для достижения поставленной цели подвергаются анализу исторические типы уголовного процесса, которые состоят из состязательного, розыскного, смешанного процесса.

Во время изучения уголовных процессов некоторых зарубежных стран французская модель состязательности уголовного процесса признается не приемлемой для Казахстана из-за ведения в этой стране предварительного следствия судебными следователями. В результате исследования авторы отдают предпочтение прецедентному праву США, которое предусматривает права адвоката по не предоставлению собранных им доказательств следственным органам, с целью демонстрации их на судебном разбирательстве.

Ключевые слова: типы уголовного процесса, состязательность, защитник, прокурор, обвинительная функция.

METHODS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE ADVERSARIAL PROCESS OF THE PARTIES IN THE PRE-TRIAL CRIMINAL PROCESS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN FRANCE AND THE USA)

Abstract: The article discusses methods of applying the adversarial process of the parties at the stage of pre-trial investigation of the criminal process of the Republic of Kazakhstan. To achieve this goal, historical types of criminal process are analyzed, which consist of an adversarial, wanted, mixed process.

During the study of the criminal proceedings of some foreign countries, the French model of adversarial criminal proceedings is recognized as unacceptable for Kazakhstan due to the conduct of preliminary investigations in this country by judicial investigators. As a result of the study, the authors prefer US case law, which provides for the rights of a lawyer to not provide evidence collected by him to the investigating authorities, in order to demonstrate them in court.

Keywords: types of criminal proceedings, adversarial, defender, prosecutor, indictment function.

Зерттеудің мақсаты

Қазақстан Республикасының қылмыстық процессуалдық заңының 23-бабы бойынша сот ісі «тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы» қағидасы негізінде іске асырылуы керек. Осы баптың мазмұны бойынша қылмыстық қудалау, қорғау және соттың істі қарауы бір-бірінен ажыратылған және әртүрлі органдар мен лауазымды адамдар арқылы жүзеге асырылады. Сот қылмыстық қудалау органы болып табылмайды, ол айыптау немесе қорғану жағында болмайды және құқық мүдделерінен басқа қандай да болсын мүдделерді білдірмейді [Электронды ресурс]: 2014 жыл 4 шілдедегі Қазақстан Республикасының Кодексі № 231-V ЗРК. Қол жетімділік режимі <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000231>].

Заңның осы бабының мазмұнына қарай отырып, сот талқылауы тараптардың (айыптау және қорғану) жарыспалылығы мен тең құқылығы (айыптау және қорғау) негізінде жүргізілетіндігін көруге болады. Егер қылмыстық процестің бүкіл барысын екі сатыға, яғни сотқа дейінгі және істі сотта қарау сатысы деп бөлсек, онда қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеу сатысында қорғаушы тарап ретінде адвокат сот талқылауы кезіндегідей құқықтарды, өкілеттіктерді пайдаланбайды деп айтуға болады. Мұның себебі, ол сотқа дейінгі тергеу сатысында үшінші, төрағалық етуші тараптың, яғни тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығын қамтамасыз ететін соттардың қызметі болмайтындығына байланысты түсіну керек. Сол себепті посткенестік елдердің ғалым-процессуалистері сотқа дейінгі тергеу сатысындағы тергеу органдарының басым өкілеттіктерін және сот талқылауының жарыспалылығын ескере отырып, өз елдерінің қылмыстық процессуалдық құқықтарын қылмыстық процестің аралас түріне жатқызады [Гускова А.П., Зиннурова Ф.К., 2010, 20 б.]. Осыған қарамастан, қазақстандық қылмыстық процесті аралас үлгіден жарыспалы үлгіге айналдыру әдістерін іздестіруге болады. Қылмыстық процестің жарыспалылық сипаты, тек істі сотта қарау кезінде ғана емес, сонымен бірге істі сотқа дейінгі тергеу сатысында да адвокаттың құқығының қаншалықты кең екендігімен анықталады. Басқаша айтқанда, қылмыстық істі тергеу кезінде қорғаушының құқығы қаншалықты кең болса, соншалықты ол жарыспалы қылмыстық процесс үлгісіне сай келеді. Осы мақсатқа қол жеткізу, нәтижесінде қазақстандық қылмыстық процесті «неғұрлым жетілдірілген, демократияшыл, жарыспалы үлгідегі» деп бағалауға жағдай жасайды.

Методология

Қойылған мақсатқа жету үшін зерттеудің әдісі ретінде қылмыстық процесс үлгілерінің (түрлерінің) сипаттамасын зерттеу қажет. Мұнымен қатар сотқа дейінгі тергуде жарыспалылық қағидасын қамтамасыз ету әдістері бойынша кейбір шег елдердің заң практикаларына салыстырмалы талдау жүргізу қажет. Мұндай салыстырмалы талдау нәтижелерінің негізінде сотқа дейінгі тергеу сатысындағы тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы қағидасын іске асыруға бағытталған оңтайлы әдістемеге сәйкес келетін нақты ұсыныстарды тұжырымдауға болады.

Қылмыстық процесс үлгілерінің сипаттамасы

Қылмыстық процестің алдында қандай міндеттер тұрғанына, процесті жүргізуші мемлекеттік органдардың өкілеттіктері мен қызметтері қалай анықталғанына, процестегі қорғанушы және айыптаушы тараптардың құқықтарының көлеміне байланысты әртүрлі мемлекеттерде, тарихтың әр кезеңінде туындаған қылмыстық процестің бірнеше үлгілерін, (түрлерін немесе нысандарын) келтіруге болады. Мұндайлар жеке-талап – айыптау, іздестіру (инквизициялық), жарыспалы және аралас процесс түрлері болып табылады [Нажимов В.П., 1989, 352 б.], [Чельцов Бебутов М. А., 1995, 428 б.].

Бізге қазіргі кезде әлемде қылмыстық процестің іздестіру (инквизициялық) үлгісінің таза түрі бар немесе жоқ екені белгісіз. Алайда, кейбір еуропалық ғалымдар сотқа дейінгі тергеу сатысында өкілеттіктердің басым бөлігі прокурордың қолында болатын елдерді инквизициялық қылмыстық процесс қолданылатын елдерге жатқызады. Атап айтқанда, Дитрих Обервиттлер Свен Хефер былай деп жазады: «қылмыстық істерде неміс жүйесі Біріккен Корольдікте қолданылатын айыптаушылық бағытқа қарағанда инквизициялық процедуралаға сүйенеді. Демек, барлық сот қудалауын полициядан тәуелсіз жеке прокуратура (Staatsanwaltschaft) жүзеге асырады» [Dietrich Oberwittler, Sven Höfer., 2005, 12 б.].

Қылмыстық процестің таза іздестіру (немесе каноникалық, инквизициялық) түрі тарихи түрде адвокаттың сотқа дейінгі сатыда ғана емес, сондай-ақ істі сотта қарау кезінде де қатыспауын немесе айыптаушы тараптың қорғанушы тараппен салыстырғанда кең өкілеттіктерді пайдалануын білдіреді.

Іздестіруші қылмыстық процестің елеулі ерекшелігі, ол айыпталушыда құқықтардың және айыптаушымен жарыспалылыққа түсуге мүмкіндіктің болмауында. Бұл процеске айыптаушы және сот қызметтерінің бір адамның қолына шоғырлануы тән. К.Б. Калиновскийдің бағалауы бойынша «қылмыстық процестің іздестіруші үлгісі – процесті жүргізуші органның бір жақты билікті білдіретін өкілеттіктерді іске асыруын реттелуімен көрінеді [Калиновский К.Б., 2002, 63 б.].

Қылмыстық процестің жарыспалы түрінің отаны және таратушысы англо-американдық құқық болып саналады. Жарыспалы процесс сотта тараптардың теңдігі және айыптау, қорғану және сот қызметтерін бөліп қолдануға негізделген. Қылмыстық процесс – бұл жасалған қылмыс бойынша адамның кінәсін анықтау

мақсатындағы мемлекетпен азаматтың арасындағы сот алдындағы дау. Сотқа мұндай жағдайда дауласудың ережелері қалай сақталғандығын және кім ұтқандығын бақылайтын «шыншыл арбитр» ролін атқару жүктеледі. Дәлелдемелер соттың өзінің ішкі сеніміне қарай бағаланады [Пикалов И.А., 2005, 19 б.].

Қылмыстық процестің айыптаушы үлгісінің ерекшелігі, жәбірленушінің арызы негізінде қылмыстық істің қозғалатындығы және дәлелдемелерді жинау, айыпталушыны сотқа әкелу міндеттілігі де жәбірленуші тарапта болатындығында. Сот талқылауы жарыспалы және жариялы болады. Іс тараптардың келтірген дәлелдемелері негізінде шешіледі, сот тек тараптардың жарыспалы қатысуын қадағалайды, кулердің жауаптырын тыңдайды және өз шешімін шығарғанда жарыспалылықтың нәтижесіне сүйенеді. Мемлекет өзінің қолына жазалаушылық қызметтерді шоғырландырып, айыптаушы қылмыстық процестің жеке-талап түрін жойған және кінәліні анықтауды мемлекет өз мойнаға алып және сол арқылы өз мүддесін қорғап, процестің жариялы түрін бекіткен [Лупинская П.А., 2001, 14 б.].

Қылмыстық процестің аралас түрі өз атауын іздестіруші және жарыспалы процестер белгілерінің қосылуы (араласуы) нәтижесінде алған. Бір жағынан мұнда сот талқылауының демократиялық қағидалары (жариялылық, тараптардың теңдігі және жарыспалылығы) көрініс тапқан, ал екінші жағынан алдын ала тергеу кезінде айыпталушының және қорғаушының құқықтарын әртүрлі шектейтіндігімен, тергеу қызметін тергеушінің жүргізе отырып іс бойынша әртүрлі маңызды шешімдерді жеке қабылдайтындығымен көрінетін іздестіруші процестің кейбір элементтері сақталған.

Қылмыстық процестің аралас үлгісі Францияда Наполеонның билік ету кезінде пайда болған. Қазіргі кезде қылмыстық процестің аралас түрі, яғни алдын ала тергеудің іздестіруші (айыптаушылық) бағытта жүргізілуі, ал сот талқылауының жарыспалы түрде өтуі көптеген елдер, оның ішінде Қазақстан үшін де тән болып келеді. О.Б. Семухина осы мәселені зерттей отырып, қылмыстық процестің бір-біріне қарама-қарсы үлгілері қылмыстық сотөндірісінің айыптаушы және жарыспалы үлгілері болып саналады деген қорытындыға келеді. О.Б. Семухинаның анықтауы бойынша айыптаушылық бағыттағы процесс қандай да бір формада континенталдық жүйедегі елдерге, ал жарыспалылық – англо-американдық құқықтық жүйеге тән болып келеді [Семухина О.Б., 2002, 4-6 бб.].

Қылмыстық процестің үлгілері туралы осындай шешімдерді келтіргенмен, Қазақстан Республикасы қылмыстық процесінің сотқа дейінгі тергеу сатысында жарыспалылық нышандарының болмау себебі, ол алдын ала тергеу органдарының дәлелдемелерді жинай отырып, қылмыстық істің жан-жақты, толық тергелуін қамтамасыз етуі керектігіне байланысты. Тергеудің толық және жан-жақты жүргізілуі, қылмыстық істі дұрыс шешуге жағдай жасайтын дәлелдемелерді жинауды білдіреді. Мұндай жұмыста тергеу органдары жиналатын дәлелдемелердің сипатына назар аудармауы керек, олар айыпталушыға қарсы немесе оның пайдасына қарай да болуы мүмкін.

Қылмыстық процестің әлемдік үлгілерін талдау барысы, адвокаттың қылмыстық процестегі өкілеттігі мен ролі қаншалықты кең болса, соншалықты қылмыстық процесс жарыспалылыққа жақын келетіндігін көрсетеді. Сотқа дейінгі тергеу сатысында адвокатқа орынды өкілеттіктерді беру, осы сатыдағы қылмыстық процестің жарыспалылық қағидасына сәйкестігін білдіріп ғана қоймайды, сонымен қатар ол алдын ала тергеудің демократияшылдығын, жариялы жүргізілетіндігін және қорғану тарабының еркі ескерілетіндігін білдіреді. Өз зерттеуіне мұндай міндетті қою отандық, тіпті посткеңестік елдердің ғалымдардың еңбектерінде де кездеспейді, сондықтан да осы мәселе бойынша прецеденттік және кодификацияланған құқықтардың отаны және таратушылары болып саналатын кейбір шет елдердің, атап айтқанда АҚШ, Англия, Франция және Германия елдерінің заңдарына шолу жасау қажеттілігі туындайды.

Қылмыстық процестегі тараптардың жарыспалылық қағидасы мәселесі бойынша шетелдік заң практикаларына талдау.

Біздің мәліметтерімізше, Еуропалық елдер арасында сотқа дейінгі тергеудің ең жарыспалы нысаны Францияда қолданылады. Француз процессуалистері алдын ала тергеудің жарыспалылығын қамтамасыз ететін мынадай ерекшеліктерін атап өтеді:

1. Тергеушінің процессуалдық жағдайы, яғни оның сот ведомствосына қатыстылығы, оны прокуратурадан тәуелсіз етеді. Себебі Францияда алдын ала тергеу сатысында қылмыстық істерді сот тергеушілері тергейді. Сот тергеушісі айыптау және қорғау функцияларына жатпайтын, юстиция қызметін атқаруы тиіс. Сот тергеушісінің процессуалдық жағдайы оның айыптаушыдан тәуелді болуына нақты кепілдіктер береді. Дегенмен, прокурор алдын ала тергеу жүргізу кезінде айтарлықтай өкілеттіктерге ие, өйткені біріншіден, алдын ала тергеу прокурордың талабы (қылмыстық талап) болған кезде ғана басталуы мүмкін және екіншіден, сот тергеушісі өз бастамасымен *ex officio* істі бастауға құқылы емес, ол прокурордың талабы болған жағдайда бастайды. Сот тергеушісі тергеу жүргізу басталғаннан кейін прокурордың жасаған шешімдеріне бағынбайды және оның берген дәлелдемелерімен шектелмейді. Ол тергеу әрекеттерін жүргізу арқылы дәлелдемелерді өзі жинауға құқылы [Боботов С. В., 1994, 147 б.].

2. Айыптаушы (прокурор мен полиция) қорғаушымен тең құқылы болып саналады. Іс жүзінде прокуратура қорғану тарабымен салыстырғанда көптеген артықшылықтарды иеленеді. Алайда, Франция заңы айыпталушы мен оның қорғаушысына алдын ала тергеуде прокурормен бірдей құқықтар береді. [Боботов С. В., 1994, 156-158 бб.].

Францияның қылмыстық процесінің сотқа дейінгі сатысында жарыспалылықты қамтамасыз етудің жоғарыда аталған әдісі қазақстандық қылмыстық процесс үшін қолайсыз болып табылады. Француз қылмыстық процесімен салыстырғанда, қазақстандық қылмыстық процесте прокурор, егер өзі осы қылмыстық іс бойынша тергеу жүргізбеген болса, онда ол осы іс бойынша тергеу органдарының заңдылықты сақтауын қадағалау қызметін атқарады.

Егер бұл мәселені Германияға қатысты қарастыратын болсақ, онда осы елдің Қылмыстық процесінің сотқа дейінгі кезеңін Франциядағы сияқты жарыспалы түрге жақын деп санауға келмейді. Бұған ГФР қылмыстық процессуалдық кодексінің «қорғау» деп аталатын, IX бөлімінің кейбір құқықтық ережелері дәлел бола алады. ГФР ҚПК бойынша адвокаттардың сотқа дейінгі тергеу сатысында өкілеттіктерінің шектеулі екендігін дәлелдемелерді жинау мәселесіне қатысты кездестіруге болады. Мысалы, § 138b сәйкес [ГФР қауіпсіздігіне қауіп төнген кезде алып тастау] қорғаушы іс жүргізуден келесідей жағдайларда алынып тасталады. Шпиондық және сыртқы қауіпсіздікке қауіп төндіретін қылмысты әрекеттерге қатысты Қылмыстық уложениенің § 138 сәйкес, Сот жүйесі туралы заңның § 74a (абз. 1 № 3) және § 120 (абз. 1 № 3) бойынша міндеттерін орындамағандығы үшін қатыстырылмайды. Сонымен қатар адвокаттың іске қатысуын ГФР қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін болғанда Қылмыстық уложениенің §§ 94 bis 96, 97a және 100 негізінде шектеуге болады [Головненков П., Спица Н.].

Бұл 1959 жылы 1 тамызда қабылданған «Адвокатура туралы» Федералдық заңға және 1957 жылы 26 шілдеде қабылданған адвокаттардың қызметтеріне ақы төлеу туралы Федералдық ереже адвокаттардың этикасы және өз қызметтерін адал орындамағаны үшін жауапкершілік қарастыратындығына қарамай адвокаттарды кей істерге қатыстырмайтындығын білдіреді [Электронды ресурс] Қол жетімділік режимі: https://studopedia.su/14_94815_advokatura-v-germanii.html.

Қорғаушының сотқа дейінгі тергеу сатысында дәлелдемелерді жинау құқығын кеңейту туралы айта отырып, материалдарды жинау барысында қорғаушының қолына айыптау сипатындағы дәлелдемелер түсуі мүмкін екенін айта кету керек. Мұндай жағдайда қорғаушы өз позициясына сай келмейтін мұндай дәлелдемені не істеуі керек деген сұрақ туындайды. Бұл мәселені қылмыстық процестегі адвокаттың қызметтік бағытын және заңгерлік этикасын ескере отырып шешуді ұсынамыз. Адвокат айыптау сипатындағы дәлелдерді кездестіргенде, бұл туралы қудалау органына хабарлауға тиіс емес. Себебі біріншіден, ол мұндай дәлелдемелерді тергеушіге хабарлаған жағдайда, оның қорғауындағы күдікті, сотталушы онымен кездесуден және оның қызметінен бас тартар еді. Екіншіден, жоғарыда айтылғандай, бұл адвокаттың процессуалдық бағытына сай келмейді. Қылмыстық процесте қылмыстық істі тергеу және тиісінше айыптау және ақтау сипатындағы дәлелдемелерді іздеу - бұл бірінші кезекте тергеу органының міндеті болып табылады. Адвокат айыптау сипатындағы дәлелдемелер бар екендігін білген жағдайда оларды жоюмен айналыспауы да тиіс, өйткені мұндай әрекет заңгердің этикасына сәйкес келмейді. Демек, адвокат өзінің процессуалдық бағытына сәйкес келмейтін дәлелдемелердің бар екендігін білгенде, олардың бар екендігін жарияламауы да керек және оларды жоюмен айналыспауы да керек.

Сонымен, Германиядағы алдын ала тергеу сатысындағы қылмыстық процеске адвокаттың қатысу ерекшеліктерін қарастыра отырып, адвокатқа дәлелдемелерді жинау еркіндігін шектейтін және кейбір қылмыстық істерге қорғаушының қатысуына жол бермейтін нормалардың бар екендігін ескере отырып, бұл елдің қылмыстық процесі жарыспалыққа қарағанда айыптаушы түрге жақын деген қорытынды жасауға болады.

Еуропа елдерінің заң практикасымен салыстырғанда, американдық құқықтық жүйе статуттық құқықтармен қатар құқық көзі ретінде сот прецеденттерін де қолданады. Сот прецеденттерінің құқықты жетілдіруде пайдалылығы мен тиімділігін байқауға болады және олар біздің бағалауымызша келесідей анықталады. Біріншіден, жылдар бойы жинақталған сот практикасының бай тәжірибесі құқықшығармашылық және және құқық қолдану практикасына түсіндірме қызметін атқарады. Екіншіден, олардың негізінде сот шешімдерінің сапасын қамтамасыз етудің кепілі ретінде құқықтық қағидалар және қоғамның негізгі құндылықтары ескерілген.

Посткеңестік елдердің кейбір ғалымдарының бағалауы бойынша «американдық құқықтық доктрина мен практика, бүтіндей алғанда жарыспалылық қағидасын ұстана отырып, қылмыстық процестің бүкіл барысын айыпталушы мен қорғанушының арасындағы дау ретінде қарастырады. Күдіктінің, айыпталушының алдын ала тергеу сатысындағы қорғануға қатысты кең құқықтары дәл осы арқылы анықталған» [Курдова А.В., 1998, 118 б.].

АҚШ сот прецеденттерінде адвокаттың бағыты және оның қорғауындағы адамның мүдделері арасында туындаған қайшылықтар және олар бойынша тиісінше құқықтық шешімдер жиі кездеседі. Мысалы, Нью-Йоркте қаралған бір қылмыстық іс бойынша кісі өлтірді деп айыпталған адам өз адвокатына өзі өлтірген екі адамның мәйітін қайда жатқанын айтады. Осы қайтыс болғандардың бірінің бірінің әкесі өз баласын дұрыстап жерлеу үшін адвокаттан осы мәліметтерді айтуды сұрайды. Адвокат бұл мәліметті ашу клиент алдында құпиялылықты сақтау міндетін бұзу болып саналатындықтан айтудан бас тартады. Сонымен қатар бұл өз қорғауындағы адамның айыптау тарабымен кінәні мойындау туралы келісім жасау мүмкіндігіне да қайшы келетін болған. Бұл жағдай адвокатты жүрексіз, аяушылықты білмейтін адам сияқты қылып көрсетсе де, заңгерлер қауымдастығының негізгі бөлігі қорғаушы дұрыс істеген деп баға берген. Құпиялылықты сақтау туралы қатаң міндеттің негізінде клиентті сендіру қажеттілігі жатыр [Уильям Бернам, 2006, 443 б.]. Егер осы мысалға қазақстандық қылмыстық процессуалдық құқыққа сәйкес баға берер болсақ, онда заңгерлер қауымдастығы шешімінің дұрыстығы келесідей негіздермен анықталады. Біріншіден, дәлелдемелерді жинау және қылмысты толық ашу тергеу органдарының міндетіне жатады. Екіншіден, құпиялылықты сақтау – бұл адвокаттың оның клиентімен байланысының кепілі болып табылады.

Американдық қылмыстық процесс белгілі бір жағдайларда адвокат пен клиент арасындағы байланыстың үзілуіне жол бере отырып, клиенттің құпия мәліметтерін ашуға жол береді. 1983 жылғы американдық заңгерлердің кәсіби мінез-құлқының үлгі ережелері құпиялылық ережесінен екі ерекшелікті келтіреді: Біріншіден, егер адвокат өз клиентінің алдағы уақытта қылмыс жасауды жоспарлап отырғанын білсе, онда ол бұл туралы тиісті органды хабардар етуге құқылы. Екіншіден, адвокат клиенттің құпия мәліметтерін өз позициясын орындау үшін аша алады [The ABA Model Rules of Professional Conduct. https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_table_of_contents/].

Егер құпиялылыққа қатысты осы ерекшеліктерді қазақстандық заңмен салыстырмалы түрде талдасақ, онда бірінші ерекшелікке қатысты ҚР ҚПК 70 бабының 1 бөлімінде мынадай мазмұндағы осыған ұқсас ереженің кездестіруге болады: «Қорғаушы күдікті теріске шығаратын жағдайларды анықтау мақсатында қорғаудың барлық заңды құралдары мен тәсілдерін пайдалануға міндетті». Мұндағы «қорғаудың барлық заңды құралдары мен тәсілдерін пайдалану» деген заң сөзі қорғаушыларға қоғам мүдделеріне қарсы қандай да бір іс-әрекет жасауға тыйым салады. Ал өзінің қорғауындағы адамның немесе оның сыбайластарының қылмысты әрекетті жасау ниеті немесе оған дайындалу фактісі белгілі болса, онда ол бұл туралы тиісті органдарға хабарлауға міндетті. Мұндай жағдайларда күдіктінің немесе сотталушының арызы бойынша қорғаушы қылмыстық процестен шығарылуы немесе басқа қорғаушымен ауыстырылуы мүмкін.

Практикада күдіктінің өз кінәсін жеңілдететін немесе жауаптылықтан босататын қандай да бір мән-жайларды жария етуді қаламай, өзін ауырырақ қылмыс үшін кінәлімен деп танитын жағдайлары кездеседі. Адвокат мұндай жеңілдететін немесе жауаптылықтан босататын жағдайдың бар екенін білсе не істеуі керек деген сұрақ туындайды. Біздің ойымызша, мұндай жағдайларды қорғаушы жариялауға құқылы ғана емес, сонымен қатар жариялауға міндетті. Мұндай шешім қылмыстық сот өндірісінің басты мақсаты қылмыстық істің егжей-тегжейін толық анықтау болып табылатындығымен негізделеді. Бұл мәселе бойынша біздің шешіміміз басқа ғалымдардың бағалауымен сәйкес келеді. Мысалы, А. Б. Гафуров «кейбір жағдайларда шын пейілді адвокаттық борыш, құпиялылықты сақтау міндетінен гөрі маңызды болуы мүмкін. «Әділсоттың қызметшісі» ретінде өз қызметтерін орындау барысында адвокат өзінің клиентіне қатысты кейбір міндеттеріне қайшы келетін, қоғам мен сот алдында міндеттері болады. Адвокаттың сот алдындағы міндеті, шын көңілімен міндетін атқаруды қамтиды» дейді [Гафуров А.Б., 2014, 80 б.].

АҚШ-тың жоғарыда аталған үлгі ережелері адвокатқа сотты алдауға немесе жалған куәлік етуге, сондай-ақ осындай әрекеттер жасауға клиентіне көмектесуге тыйым салады. Адвокаттың өз клиентінің сотқа жалған жауап беру ниетін жасыруы, жалған куәлік етуге клиентке көмектесу ретінде бағаланады [The Code of Professional Responsibility (1970).

<http://ethics.iit.edu/ecodes/node/3396>]. Осылайша, адвокаттың клиентке қатысты міндеті оның сотта шын пейілді болу борышымен салыстырғанда екінші орында тұрады. АҚШ Конституциясына VI түзетулер бойынша, қорғаушы-адвокат өз клиентіне сотта жалған жауап берген жағдайда оны сотқа хабарлайтынын және өзін процестен шығаруды өтінетінін ескерте алады және мұндай жағдайда айыпталушының қылмыстық іс бойынша қорғаушының көмегіне құқығы бұзылмайды деп саналады [Уильям Бернам, 2006, 447 б.]. Бұл жерде адвокаттың қылмыстық процестегі алдау немесе жалған куәлік етуімен байланысты мәселелері халықаралық этика кодексінің ережелеріне сәйкес шешілгенін байқау қиын емес. Этика кодексінің 6-тармағы «заңгерлер ешқашан сотқа заңға қайшы келетін дұрыс емес мәліметті немесе ұсынысты біле отырып бермеуі тиіс» деген міндет белгілеген [Электронды ресурс] Қол жетімділік режимі: Международный кодекс этики. Редакция 1988 г. (впервые принят 1956 г.) <http://advokpalata-21.ru/urbanleft/kodeksworld.html>.

Қазақстанның қорғаушылары үшін осындай талап Адвокаттардың кәсіби этика кодексінде көрсетілген. Онда «Адвокат сот өндірісіне қатыса отырып, өзінің сенім білдірген немесе іске қатысушы адамдарды көрінеу жалған айғақтар беруге итермелемеуі керек» деп айтылған [Электронды ресурс] Қол жетімділік режимі: Кодекс профессиональной этики адвокатов. <http://www.agka.kz/ru/коллегия>.

Бұл жүргізілген салыстырмалы талдау, адвокаттың сотқа дейінгі тергеу сатысында өз клиентін қорғаумен байланысты құқықтары кейбір мәселелер бойынша халықаралық стандарттарға және шетелдік заңдарға сәйкес келетінін, ал кейбір мәселелер бойынша сәйкес еместігін көрсетеді.

АҚШ-тың прецеденттік құқығына назар аударып, адвокаттың өз қолындағы дәлелдемелерін сотқа дейінгі тергеуді жүргізуші адамға бермеу құқығын құптауға тұрады. Мұндай жағдайда адвокат бұл дәлелдемелерді сотта талқылауы барысында көрсетеді. Адвокаттың сотқа дейінгі тергеу сатысында кейбір дәлелдемелерін тергеу жүргізген адамға немесе прокурорға бермеуінің себебі бізге түсінікті. Ол, қорғаушының мақсаты айыптауды қолдап отырған прокурорға сот алдында тойтарыс беруді және қылмыстық істі тергеу кезінде жеңу емес, сотта алдында жеңуді көздейтінін білдіреді. Адвокаттардың осындай қорғау әдісін қолдануын, сотқа дейінгі тергеу сатысында тараптардың тараптардың жарыспалылығын қамтамасыз етудің тиімді және қолдануға болатын әдісі ретінде бағалауға болады.

АҚШ адвокаттары тергеуден ең шешуші, құнды дәлелдемелерді жасыра отырып, қылмыстық процестің жарыспалы түрде өтуін мақсат етпеуі де мүмкін. Олар осындай қорғау әдісін қолдана отырып, сот пен қоғам алдында өз шеберлігін көрсеткісі келеді және сол арқылы өзінің беделін көтергісі келеді.

Қорытынды

«Адвокаттардың сотқа дейінгі тергеу сатысында кейбір дәлелдемелерді тергеу органына ұсынбау құқығы» қорғау әдісі ретінде қолдануға әбден болады деп санаймыз. Бұл біріншіден, кейбір дәлелдемелердің қылмыстық процестің ерте сатысында емес, сот талқылауы кезінде табылуы мүмкіндігімен негізделеді. Мұндай жағдайда іс үшін елеулі маңызы бар дәлелдемені сотта қолданбай тастауға болмайды. Осы сияқты жағдайларда қылмыстық процестің қай сатысында осы дәлелдеменің табылғандығын анықтау үшін адвокатты тексеру әдептілікке жатпайды және істің тағдырына да әсер етпейді. Екіншіден, «адвокаттың сотқа дейінгі тергеу сатысында кейбір дәлелдемелерді тергеу органына ұсынбау құқығы» тергеу органдары қызметкерлерінің өз жұмыстарына мұқияттылықпен қарауына жағдай жасайды. Себебі, қорғаушыда мұндай құқық болғанда, тергеу органдарының қызметкерлері қорғаушы тыңғылықты жұмыс істей отырып тергеудің және айыптаудың қате жүргізілгенін сотта көрсетуі және сот алдында істі жеңіп кетуі мүмкін деген күдікте болатындығына байланысты. Бұл жағдай сондай-ақ сот-тергеу қателіктерін қысқартуға ықпал етеді. Үшіншіден, адвокаттық қызмет әлемдік қауымдастықта да, Қазақстанда да өзін-өзі басқаратын, мемлекеттік емес ұйым болып табылады, сондықтан да адвокаттарға мұндай құқық беру ақылға қонымды. Төртіншіден, Қазақстанда және көптеген елдерде алдын ала тергеу сатысы айыптау сатысы болып танылады. Сотқа дейінгі тергеу сатысында айыптау мен қорғанушы тараптарда дәлелдерді тәуелсіз жинау туралы теңдік туындаған жағдайда сотқа дейінгі тергеудің айыптаушылық бағыты өзгеріп, ол жарыспалы сипатқа өтеді.

Қорытындылай айтқанда, сотқа дейінгі тергеу сатысында тараптардың жарыспалылығын қамтамасыз ету бойынша Франция мен АҚШ-тың әдістерінен қазақстандық қылмыстық процесс үшін американдық әдіс қолдануға ыңғайлы деп есептейміз. Францияда алдын ала тергеудің сот тергеушілерімен жүргізілетіндігіне байланысты тараптардың жарыспалылығын қамтамасыз етудің мұндай әдісі, Қазақстан қылмыстық процессуалдық кодексін түбегейлі өзгертуді талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Боботов С. В. Правосудие во Франции. Учебное пособие – М.: еав, 1994. – 198 с.
2. Гафуров А.Б. Международные стандарты адвокатской деятельности: учебное пособие. – Ташкент: Baktria press, 2014. – 242 с.
3. Dietrich Oberwittler1 Sven Höfer. Crime and Justice in Germany. // European Journal of Criminology. December, 2005. 1-40 pp.
4. Калиновский К.Б. Основные виды уголовного судопроизводства. Учебное пособие. – СПб.: Издательство юридического института (Санкт-Петербург), 2002. -63 с.
5. Курдова Анна Владимировна. Защитник обвиняемого в уголовном процессе США: досудебная стадия: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – М., 1998. – 215 с.
6. Нажимов В.П. Исторические типы формы и виды уголовного процесса Курс советского уголовного процесса. Общая часть. – М.: Юрид лит., 1989. – 412 с.
7. Павел Головненков, Наталья Спица. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия - Strafprozessordnung (StPO)- Научно-практический комментарий и перевод текста закона со вступительной статьёй профессора Уве Хелльманна.

8. Пикалов И.А. Уголовный процесс Российской Федерации (краткий курс): учебное пособие, 2005. // Allpravo-2005. - 254 с.
9. Семухина О.Б. Типология уголовного процесса англо-американской и романо-германской правовых систем. - Томск : Изд-во науч.-техн. лит., 2002 – 92 с.
10. Уголовный процесс: учебник / под ред. А.П. Гусковой, Ф.К. Зиннурова. – Второе издание. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 663 с.
11. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: учебник / отв. ред. П.А. Лупинская. – М.: Юристъ, 2001. - 696 с.
12. Уильям Бернам. Правовая система Соединенных Штатов Америки. – М.: «Новая юстиция», 2006. -1216 с.
13. Чельцов Бебутов М. А. Курс уголовно процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – СПб.: Равена, Альфа 1995. -846 с.

Gabdulla G.
L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: gaini.1996@mail.ru

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF REGULATING OFFSHORE ZONES ISSUES

Abstract. Today, offshore zones are increasingly becoming an integral part of the global economy and national economies of both developed and developing countries. In addition, the global nature of offshore activities, the frequency of use of offshore territories in financial and economic activities gives reason to consider offshore as an independent sector of the global economy. The purpose of this article is to give a complete and clear definition of offshore zones, to identify all the advantages and disadvantages, showing how their activities affect the global economy and the economy of particular countries. It is also necessary to determine what international and state mechanisms should be applied to regulate their activities. When exactly offshore zones or their prototypes appeared are not entirely clear. It is known that offshore is a consequence of globalization, which came in sight and began active development in the late 19th and early 20th centuries. Using research methods such as observation, comparison, analysis and synthesis, problematic issues of using an offshore business will be examined and ways to resolve them will be given.

Keywords: offshore companies, tax haven, preferential treatment, jurisdiction, financial and economic relations, registration of activities, currency control, entrepreneurial activity.

Габдулла Г.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: gaini.1996@mail.ru

ОФФШОРЛЫҚ АЙМАҚТАРДЫ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТТЕРІ

Түйін. Бүгінгі таңда оффшорлық аймақтар көптен көп әлемдік экономиканың және дамыған мен дамушы елдердің экономикаларының ажырамайтын бөлігі болып табылады. Сонымен қатар оффшорлық қызметінің жаһандық сипаты, оффшорлық аумақтардың қаржы-экономикалық әрекетте қолдану жиілігі оффшорларды дүниежүзілік экономиканың дербес секторы болып санауға негіз береді. Бұл мақаланың мақсаты – оффшорлық аймақтарға толық және ашық анықтама беру, барлық артықшылықтар мен кемшіліктерді айқындау, олардың қызметі әлемдік экономикаға және жеке тұрған елдердің экономикаларына қалай әсер ететінін көрсету. Сонымен қатар олардың әрекетін реттеу үшін қандай халықаралық және мемлекеттік механизмдерді қолдану керектігін айыру қажет. Оффшорлық аймақтар немесе олардың прототиптері айна қатесіз қашан пайда болғанын толығымен түсініксіз. Оффшорлар XIX ғасырдың басында - XX ғасырдың аяғында пайда болған және белсенді даму бастаған ғаламдану салдары болғаны белгілі. Бақылау, салыстыру, талдау, синтез сияқты зерттеу әдістері арқылы оффшорлық бизнесті қолданудың күрделі мәселелер қарастырылып, олардың шешу тәсілдері ұсынады.

Түйін сөздер: оффшорлық компаниялар, салық айлағы, артықшылықты тәртіптеме, юрисдикция, қаржылық және экономикалық қатынастар, қызметті тіркеу, валюталық бақылау, кәсіпкерлік әрекет.

Габдулла Г.
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан
E-mail: gaini.1996@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОФФШОРНЫХ ЗОН

Аннотация. На сегодняшний день оффшорные зоны все более становятся неотъемлемой частью мировой экономики и национальных экономик как развитых, так и развивающихся стран. Кроме того, глобальный характер, который приобретает оффшорная деятельность, частота использования оффшорных территорий в финансово-экономической деятельности дает основания считать оффшоры самостоятельным сектором мировой экономики. Цель данной статьи – дать полное и четкое определение оффшорным зонам, выявить все плюсы и минусы, показывая каким образом их деятельность влияет на мировую экономику и экономику отдельно взятых стран. Также необходимо определить какие международные и государственные механизмы нужно применять для регулирования их деятельности. Когда в точности появились оффшорные зоны или их прототипы не совсем понятно. Известно, что оффшоры- это следствие глобализации, которые появились и начали активное развитие в конце XIX начале 20 вв. С помощью таких

методов исследования, как наблюдение, сравнение, анализ и синтез будут рассмотрены проблемные вопросы использования оффшорного бизнеса и приведены способы их разрешения.

Ключевые слова: оффшорные компании, налоговая гавань, преференциальный режим, юрисдикция, финансовые и экономические отношения, регистрация деятельности, валютный контроль, предпринимательская деятельность.

Offshore zones are those territories of countries and states whose activities are subject to a special regime of privileges for taxation, registration and other functions, most often, provided that the activities of such enterprises should be carried out outside this state. Enterprises registered in the offshore zone are, in fact, under the jurisdiction of another country, whose laws do not provide those advantages that provide offshore zones. These advantages include anonymity, freedom of reporting, the ability to use any desired currency, no taxes or low taxes, etc.

The steady growth of market relations entails a dynamic growth of entrepreneurial activity, which, in turn, leads to a significant complication of financial and economic relations between business entities. The goal of any entrepreneur is to minimize costs, so he seeks to carry out his business activities in those regions and countries that differ in the most favorable tax and legal regimes. All this ultimately served as the reason for the emergence of such an economic phenomenon as the "offshore zone".

Today in the world there are about 1.4 million offshore companies that are concentrated in preferential tax zones: the Caribbean, Asia Pacific and Western Europe. About 65% of all offshore centers are located in developing countries, the rest - in developed countries. Examples of offshore centers are mainly island territories - Bahamas, Antilles, Virgin, Bermuda, Barbados, Cayman Islands, Jersey and Guernsey, Malta, Cyprus, Madeira, Western Samoa, Hong Kong, Ireland, Lebanon, Liberia, Panama, Liechtenstein, Singapore and many others. [1]

Such zones have a significant impact on the economic situation of the country and the world as a whole. They are undesirable economic territories for many states. Therefore, these countries are trying to create the most favorable conditions for entrepreneurial activity within their borders, issue laws prohibiting or preventing the registration of activities abroad, or create their own privileged territories.

This article will address issues such as:

- Definition of offshore zones.
- The impact of offshore activities on the economy of various countries.
- International legal aspects of offshore zones and their regulation.

At least more than half of all banking assets and a third of direct investments that multinational corporations go through tax havens. Tax Justice Network experts conducted a study and found that 99 of the 100 largest companies in Europe used offshore subsidiaries. According to estimates of the International Monetary Fund, only the balances of small island financial centers accounted for a third of the world's GDP, or rather, \$ 18 trillion. Thus, the whole world is covered in a web of offshore business anyway.

The first mention of offshore companies dates back to the end of the 50s of the XX century in the USA, when one of the American companies moved its business activities to a zone with more attractive tax laws.[2]

Offshore - is a complex issue in the theoretical and practical field of entrepreneurship. This topic causes heated debates in the international community related to the ambiguity of this phenomenon in the global economy.

The significant advantages that the owner of an offshore company and the country where it is registered are obvious. At the same time, the states in whose territory offshore companies conduct their entrepreneurial activities are not interested in a significant outflow of capital.

The organization of an offshore company helps the company to optimize the costs of its activities and increase financial income. This is an objective process for businessmen whose goal is the safety and subsequent investment of earned funds.

An offshore zone is a separate territory in which the necessary conditions for entrepreneurial activity and the management of monetary assets abroad are created.

Offshore zones are a special class of economic free zones, for the protection of which it is forbidden to conduct any economic activity within it. The main income is fees for registration and re-registration, expenses for the maintenance of their representatives, tax revenues.

Most offshore countries do not require any reports or tax returns. The only reporting form is the annual financial report.

Offshore zones are extremely diverse, and serve the most diverse purposes of individual entrepreneurs. Not all of these goals are legal, but confidentiality saves their owners from any problems.

Offshore zones provide significant advantages:

- tax benefits;

- almost complete absence of currency control;
- the ability to conduct transactions with residents in any foreign currency;
- write-offs of expenses on the spot;
- anonymity - due to the specifics of the activity being carried out or for some private reasons, sometimes anonymity and confidentiality are sometimes required in relation to financial information and ownership of shares of an offshore company.
- secrecy of financial transactions.[3]

Many offshore zones levy taxes, but all these jurisdictions either do not tax the income in full, or certain categories thereof, or the amount of the tax rate levied is lower than in the country of tax payer's residency.

The absence of income taxation is most often the policy of attracting foreign capital. In some cases, it is absent due to the poverty of the bulk of the population of the jurisdiction. Many offshore zones of the Caribbean are small, underdeveloped countries and poor local populations. In these conditions, the state can have a good income with a low level of taxation and fees.

An important feature of most offshore jurisdictions for the provision of preferential taxation is the fulfillment of the requirement to conduct business operations outside the state where the offshore company is officially registered. According to local law, most often the management of such a company, including the opening of a functioning office, should be carried out outside the territory of registration.

Offshore zones most often have a double currency control system, which is based on the difference between non-residents and residents, national and foreign currencies. The general rule is as follows: non-residents are not subject to currency control, and residents - yes. However, for non-residents, the usual control in relation to local currency is used. Currency control in relation to a company established in the offshore zone by a non-resident and conducting activities outside the country of registration is applied as a non-resident company. An alien has the right to establish a company in offshore jurisdiction to conduct business in other states. In this case, the company is not subject to currency control, since it does not carry out operations in the currency of other countries, and it does not conduct business in this country.

According to a study by Tax Justice Network (TJN), an independent organization based in London. According to estimates by the most respected tax haven specialist James Henry, the former chief economist at McKinse Consulting, tax revenues of up to 21 trillion. dollars all over the world. This is the lowest rating. The largest - 32 trillion dollars. According to a study from Russia over the past two decades, \$ 798 billion was exported to offshore. Only China is ahead of Russia in the export of capital - for thirty years, the Chinese have taken \$ 1,189 billion offshore. Developed countries also suffer losses associated with the withdrawal of capital in offshore. Over the past forty years, the United States has lost \$ 300 billion due to draft dodgers.

It should be noted that in the zero years an active struggle began with the offshore companies of developed countries, primarily the United States and the European Union. The intensification of this struggle was due to the 2008 financial crisis. The increase in US government debt and tax losses due to offshore jurisdictions forced the US to start this fight. Barack Obama said that «There is a building in the Cayman Islands that houses 12,000 US corporations. »

This phenomenon could not but affect Kazakhstan as one of the most active users of offshore instruments. Last year, the State Revenue Committee cited data from the international organization Tax justice network that over the past 20 years, the outflow of capital from Kazakhstan to offshore amounted to about \$ 140 billion.[4]

All countries of the world support the process of deoffshorization, the fight against offshore companies, because taxes must be paid where profit is made. It should not be that the country's resources are used, the benefits provided by the state when organizing production are used, labor resources are used, and money is not paid, for which citizens could receive appropriate returns in the form of taxes and their subsequent use to increase wages, pensions, monetary support of military personnel, increase of defense capacity or law enforcement sphere. The fight against the erosion of the tax base, with all sorts of offshore schemes - today is a global trend. These topics are widely discussed in the format of the G8 and G20. At the present stage, there is a serious turn in the state policy of Russia in relation to offshore.[5]

In practice, there are no clear anti-offshore policies. The simplest thing is the rejection of an offshore business, when the law of the country prescribes a ban on opening offshore companies on its territory.

The second measure is the US desire to reform offshore financial systems in accordance with international standards. The third measure is the abolition of bank secrecy, which will enable states to verify offshore companies. Switzerland, which controls more than a third of all offshore flows, has agreed to provide information about customers who are suspected of tax evasion. UBS Bank informed its US customers of the closure of offshore accounts. Switzerland was joined by Liechtenstein, Luxembourg, Monaco, Austria, Andorra.

OECD recommendations to overcome the problems associated with the existence of an offshore mechanism:

- general internship and exchange of experience between tax specialists;
- The founding of the Forum on harmful tax policy;
- compiling a list of countries and territories that refuse to participate in the OECD initiative;
- imposing special obligations on countries that have special relations with offshore territories.

These measures and recommendations contributed to the transformation of offshore business into a more prestigious instrument of enterprise finance, because now control over the movement of funds is carried out both at home and in offshore. But we need to pay attention to the possible consequence of international control over operations in offshore zones - entrepreneurs, having lost the possibility of legal tax planning using offshore companies, began to use criminal tax avoidance schemes. These include the use of the services of fictitious enterprises and one-day firms.

The US experience in the framework of anti-offshore measures is interesting. They allow registration of enterprises abroad, but require the mandatory inclusion in the structure of taxable profits, dividends from these enterprises. Failure to pay this tax threatens with administrative and criminal penalties. As a result, the direct use of offshore companies has no effect on American enterprises. The clandestine use of offshore is not possible, only the use of internal "offshore" states is allowed. Thus, the government seeks to achieve a compromise between state and entrepreneurial interests. Analyzing the methods of the struggle of the leading states against offshore, you can see their limitations and the declarative nature of the decisions made. G-20 policy is not able to seriously affect the profitability of the offshore business, removing the confidentiality of financial information.

As a result of the struggle against offshore and information disclosure, it is possible to strengthen control over the movement of excess liquidity in the framework of monetary policy; filling the budget with resources; the fight against global terrorism and money laundering; arrests of accounts in offshore banks, etc. For the governments of non-democratic countries, this will mean the possibility of combating oligarchic groups through selective control of offshore transactions.

Some experts argue that all measures against offshore companies have not achieved results in full. European countries (especially France) say that offshore companies impede their normal development. At the moment, there are countries that agree to meet Europe on the offshore issue, but a large number of countries still maintain strict secrecy in terms of providing customer information. These offshore zones will remain in demand, even if they get on the "black list", because the entrepreneur's desire to reduce their costs by reducing tax payments is natural.

Conclusion. The existence of offshore companies is not a big drawback. Anti-offshore measures are gradually achieving results. It is believed that the creation of offshore zones contributes to the development of countries and close the large gap between them. It is necessary to apply the positive features of offshore zones. The outflow of capital to offshore zones may mean the imperfection of the tax policy of the state. The emphasis on this contributes to the improvement of tax legislation and the desire of the state to combine their interests and those of the business sector.

REFERENCES:

1. Nazarenko V.A., Bochkova E.V. Offshore zones of the world // Young scientist. - 2016.- № 8.- p.626-629.
2. Offshore- what is it: detailed description of the term offshore, the principle of operation. [Electronic resource] – Access mode. URL: <https://richpro.ru/biznes/chto-takoe-offshornye-zony-jeto-shemy-ofshorov.html> (appeal date: 14/12/2019).
3. Gritsenko E.I. Features of application of offshore zones in the Russian Federation. [Electronic resource] – Access mode. URL: <https://nauchforum.ru/studconf/social/xx/5878> (appeal date: 14/12/2019).
4. Isaev T. Offshore revolution and its consequences for Kazakhstan Federation. [Electronic resource] – Access mode. URL: https://forbes.kz//process/expertise/ofshornaya_revolyutsiya_i_ee_posledstviya_dlya_kazahstana/
5. Khafizova A.R., Tagirova M.O. Offshore zones in the global economy. [Electronic resource] – Access mode. URL: <http://izron.ru/articles/o-nekotorykh-voprosakh-i-problemax-ekonomiki-i-menedzhmenta-sbornik-nauchnykh-trudov-poitogam-mezh/sektsiya-3-finansy-denezhnoe-obrashchenie-i-kredit-spetsialnost-08-00-10/offshornye-zony-v-globalnoy-ekonomike/>

Жетибаев Н.С.,
кандидат юридических наук,
ассоциированный профессор,
научно-образовательного департамента «Құқық»,
Университет НАРХОЗ,
г. Алматы
E-mail: nurbol.jetibayev@narhoz.kz

Байгелова Н.Е.,
кандидат юридических наук,
ассоциированный профессор,
научно-образовательного департамента «Құқық»,
Университет НАРХОЗ,
г. Алматы
E-mail: nurgul.baigelova@narhoz.kz

Тажмағамбет А.С.
магистр юридических наук,
доцент кафедры Юридических дисциплин,
Академии Кайнар,
г. Алматы
E-mail: amantay59@mail.ru

БАСҚЫНШЫЛЫҚ ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫН САРАЛАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада басқыншылық қылмыс құрамын саралаудың ерекшелігі мәселелері қарастырылған. Сөзсіз, мұндай шаралардың бір түрі ретінде, басқыншылық соғысты жүргізу үшін тыйым салу ғана емес, басқыншылық соғысты жоспарлаған, тұтандырған және жүргізген тұлғаларға қылмыстық жауаптылықты белгілеу қажет. Сондықтан, халықаралық қылмыстық құқық бойынша да, ұлттық қылмыстық құқық бойынша да басқыншылық актісін жасаған тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тартуға арналған мақаланы арнайы зерттеу үшін өзекті және қажетті болып танылады.

Аталған мақаланың мақсаты болып халықаралық қылмыстық құқық бойынша басқыншылық құрамын құқықтық маңызын және Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасы бойынша басқыншылық соғысты жоспарлау, әзірлеу, тұтандыру немесе жүргізу құрамын зерттеу болып танылады. Сондай-ақ, мақалада ұлттық қылмыстық құқықтың, басқыншылық қылмыстылығының ұғымын халықаралық құқыққа сәйкестігін анықтау танылады.

Түйінді сөздер: басқыншылық, қылмыс, объект, объективтік жақ, субъект, субъективтік жақ, жоспарлау, дайындалу, тұтандыру.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ АГРЕССИИ

Аннотация. В статье рассмотрены особенности квалификации состава преступления агрессии. Безусловно, что одной из таких «мер» является не только введение запрета на ведение агрессивных войн, но и установление уголовной ответственности лиц, планирующих, развязывающих и ведущих агрессивную войну. Поэтому статья, посвященная изучению уголовной ответственности за совершение актов агрессии как по международному уголовному праву, так и по национальному уголовному праву, представляется весьма актуальной и необходимой для проведения специального исследования.

Целью данной статьи является исследование юридического значения состава агрессии в международном уголовном праве, а также составов планирования, подготовки, развязывания или ведения агрессивной войны; публичных призывов к развязыванию агрессивной войны в национальном уголовном законодательстве Республики Казахстан. Также в статье исследованы, соответствия национального уголовного права предписаниям международного права в плане определения преступности агрессии.

Ключевые слова: агрессия, преступления, объект, объективная сторона, субъект, субъективная сторона, планирование, подготовка, развязывание.

SOME PROBLEMS OF QUALIFICATION OF THE CRIME OF AGGRESSION

Summary. The article discusses the features of qualification of the composition of the crime of aggression. Of course, one of these “measures” is not only to ban aggressive wars, but also to criminalize those who plan, unleash and wage aggressive wars. Therefore, the article is devoted to the study of criminal responsibility for committing acts of aggression as in international criminal law, and under national criminal law, it seems very relevant and necessary to conduct a special study.

The purpose of this article is to study the legal significance of the composition of aggression in international criminal law, as well as compositions for planning, preparing, initiating or waging an aggressive war; public calls for the outbreak of an aggressive war in the national criminal legislation of the Republic of Kazakhstan. The article also examines the compliance of national criminal law with the provisions of international law in terms of determining the crime of aggression.

Keywords: aggression, crimes, object, objective side, subject, subjective side, planning, preparation, unleashing.

«Бейбітшілікке қарсы қылмыстар» термині негізінен басқыншылық қылмысын жасаумен байланыстырылады. Бұл кездейсоқ емес, халықаралық құқықтың бірінші теориясында «бірінші рет тарихи тұрғыда басқыншылық соғыстың әділетсіздігі туралы айтылды. Халықаралық құқықтың белді өкілі Гуго Греции (1583-1645), құқықты бұзған жауап ретінде соғысты ғана әділетті деп атады. Оның пікірінше, «Адамдарға ашық күшпен шабуыл жасаған уақытта, өмірге төнген қауіптен құтыла алмайтын жағдайда, шабуылдаушыны өлтіруге де жол берілуі қажет деген пікірде. Бұл идеяны 1793 жылы Францияның Конституциясында бекітілді, бұл жерде тек тапталған құқықтардың пайдасына қорғаныс ретінде соғысқа жол беріледі деді.[1; 45 б] Халықаралық құқықта басқыншылыққа тікелей құқықтық тыйым салу тек 1974 жылы ғана қалыптасты. 1974 жылы 14 желтоқсандағы №3314 қарарды әзірлеу барысында БҰҰ Бас Ассамблеясы «Басқыншылықтың халықаралық қылмыс ретіндегі түсінігін,[2; 12 б] анықтауда басқыншылық соғыстың көрінісі ретінде әрекеттердің тізімі анықталған. Бұл құжатта басқыншылық басқа мемлекетке қарсы мемлекеттің халықаралық қылмысы ретінде қарастырылды, басқыншылықты құрайтын әрекеттердің анықтамасы, еуропалық мемлекеттердің қылмыстық заңдарында жеке тұлғалардың қылмыстық негізін құрады. Басқыншылықты Қазақстан Республикасының қылмыстық заңында қудаланған акті ретінде айта отырып, Қылмыстық кодексте бекітілген тұлғаның жеке жауаптылығы қағидасы ретінде қарастыру қажет. Басқыншылықтың ұғымы Қазақстанның қылмыстық құқығында халықаралық құқықтың нормаларының басымдығының конституциялық қағидасы ретінде қарастырылады. Келесі әрекеттердің кез келгені, соғысты жарияламастан басқыншылық түсінігінің 3 бабына сәйкес басқыншылық ретінде келесі әрекеттер сараланады:

"а) басқа мемлекеттің аумағына мемлекеттің қарулы күштерінің басып кіруі немесе шабуыл жасауы немесе қандай болмасын уақытша сипатты иеленбеген әскери оккупация немесе осындай басып кіру мен шабуыл жасаудың нәтижесі, әлде бір мемлекеттің аумағын тұтастай немесе бір бөлігін аннексиялау жатады;

в) басқа мемлекеттің аумағын мемлекеттің қарулы күштерімен бомбалау немесе басқа мемлекеттің аумағына қарсы мемлекеттің кез келген қаруын қолдану;

с) мемлекеттің порттары мен жағалауларын басқа мемлекеттің қарулы күштерімен жабу;

д) мемлекеттің қарулы күштеріне басқа мемлекеттің теңіз немесе әуе әскери күштерімен шабуыл жасау;

е) басқа мемлекеттің аумағында орналасқан бір мемлекеттің қарулы күштерін қабылдаушы мемлекеттің келісімімен, келісімде көзделген шарттарды бұзу немесе келісімнің әрекетінің күші жойылғаннан кейін, осы аумақтағы болу кезеңін ұзарту;

ф) басқа мемлекеттің аумағын ұсынған аумақта белгілі бір мемлекет үшінші мемлекетке басқыншылық актісін жасау үшін пайдаланылған әрекеттер;

г) мемлекетпен немесе мемлекеттің атынан елеулі күшке ие басқа мемлекетке қарсы қарулы күштерді қолдану актісін жүзеге асыру үшін әскери бандаларды, жалдамалылы топтарды және тұрақты күштерді пайданып жасаған әрекеттер, ол осы жоғарыда келтірілген актілерге тең болса немесе оған елеулі қатысқан жағдайда. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 160-бабы «Басқыншылық соғысты жоспарлау, дайындау, тұтандыру немесе жүргізу» деп берген. [3; 26 б] Қазақстан қылмыстық заңнамасында барлық басқыншылық актілер әрекет арқылы жасалады. Басқыншылық соғысты жоспарлау, әзірлеу және жүргізу ұзартылған сипатты иеленеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 160-бабы «Басқыншылық соғысты жоспарлау, дайындау, тұтандыру немесе жүргізу» қылмыстары объективтік жағынан төрт әртүрлі қауіпті әрекеттен тұрады: 1) басқыншылық соғысты жоспарлау; 2) басқыншылық соғысты дайындау; 3) басқыншылық соғысты тұтандыру; 4) басқыншылық соғысты жүргізу. Аталған әрекеттердің талдау негізіне ұлтшыл қылмыскерлерге үкім шығару үшін Нюрнберг трибуналымен қабылданған дәлелдемелер жатқызылды. «Жоспар», «жоспарлау» - бұл белгілі бір мақсатқа жету үшін

ойластырылған пиғыл. «Жоспар құру» - белгілі бір мақсаттарға жету үшін интеллектуалдық күш-жігерлер жұмсау.

КСРО-ға шабуыл жасау фашистік қайраткерлердің ХХ ғасырдың 30 жылдарының ортасынан бастап Шығысқа басқыншылық жорық жоспарлауының нәтижесінде жүзеге асырылды. Вермахтың біріккен командованиясі СС органдарымен және құпия полициямен бірлесе отырып КСРО халқының едәуір бөлігін жою жоспарын әзірледі және кеңестік экономикалық жүйені толықтай тонау жолымен қирату бағдарламасын жасады. Вермахт өздерінің қарулы күштерімен КСРО аумағына тұтқиылдан шабуыл жасау операциясын жоспарлады және әзірледі. [4; 25 б] 1940 жылы Геринг әскери және әскери экономиканы басқарудың бастығы Томасқа жоспарланған шығыс операциясы туралы хабарлады. Басқармаға кеңестік өндірістің жай-күйі туралы толық сипаттауды, жекелеген ірі өндірістік орталықтардың өнімділігін зерттеуді және Кеңестер Одағының шикізат және мұнай кен-орындарын зерттеуді тапсырды. Бұл міндеттерді шешуді, 1941 жылдың қаңтар айында құрылған Ресей «Жұмыс штабына» тапсырылды. Белсенді дайындық әрекеттері арқылы елді басқару үшін бірінші кезектегі құндылыққа ие" кең ауқымды қамтитын нақты материал жиналды. 12 ақпан 1941 жылы Герингтің төрағалық етуімен, шығыс мәселесі бойынша жиналыс өтті, онда рейхсмаршал келесідей тапсырма берді: «Шығыста өткізіліп жатқан барлық шаралардың негізгі мақсаты болып рейхтің әскери әлеуетін нығайту танылады деді. Оның міндеті болып жаңа шығыс аудандардан ірі көлемде ауылшаруашылығы өнімдерін, шикізатты, жұмыс күшін алу деді. 20 ақпан 1941 жылы Гитлер Розенбергті шығыс еуропалық кеңестіктегі мәселелер бойынша негізгі жауапты тұлға етіп тағайындады. Розенберг Кеңестер Одағын бөлшектеудің жоспарын құрды, онда әр облысқа (жеті облыс) ерекше тағдырды көздеді. Мысалы, Великороссия үлкен көлемдегі қажет емес элементтегі халықтың эвакуациялануының шоғырланатын жері болуға тиіс болды. Аталған жылдың 7 мамырында «Украинадағы рейхкомиссар үшін Нұсқаулық» шығарылды. 8 мамырда «Остландағы рейхкомиссар үшін» Нұсқаулық және «басып алынған барлық шығыс аумақтардағы рейхкомиссарлар үшін Нұсқаулық жасалды. 2 мамыр 1941 жылы нацистік басшылықтың мәжілісінде, қатысушылар мынадай қорытындыға келді: вермахты жабдықтау үшін кеңестік облыстар барлық қажетті жағдайлармен қамтамасыз етеді, егер де миллиондаған адамдарды аштыққа ұшырату қажет болса да деді. Герман нацизмінің басқыншылық соғысын жоспарлаудың шырқау шегі болып Гитлердің 18 желтоқсан 1940 жылғы Барбаросса жоспарының стратегиялық негізі болып «блицкриг» теориясы тұтқиылдан соғыс жариялау танылды. Бұл жоспар бойынша Ұлыбританияға қарсы соғыс аяқталғаннан кейін Кеңестер Одағын бес айдың ішінде жылдам талқандау көзделді. Басты стратегиялық объектілер болып Ленинград, Москва, Орталық өнеркәсіп аудан және Донецк бассейні танылды. Осы мақсатқа жету арқылы соғыста жеңіске жету көзделді. КСРО-ға қарсы соғыс жүргізу үшін басқыншылық әскери коалиция құрылды, ол коалицияға 1940 жылы құрылған Германия, Италия және Жапония кірді. Белсенді басқыншылыққа Румыния, Финляндия, Венгрия тартылды. Гитлершілдерге Болгарияның, Словакияның және Хорватияның билеуші топтары көмектесті. Фашистік Германиямен Испания, Португалия және Түркия ынтымақтасып жұмыс істеді. Барбаросса жоспарын жүзеге асыру үшін басып алынған елдердің экономикалық және адами ресурстары жұмылдырылды. Гитлерлік басшылық өзінің жоспарына сондай сенімді болғандығы соншалық, 1941 жылдың көктемінің басында әлемдік жаулап алуға жоспарын дәлдікпен жасай бастады. 17 ақпан 1941 жылы Гитлер вермахтқа Ауғаныстанды жаулап алуды және шығыс компаниясы аяқталғаннан кейін Үндістанға шабуыл жасау туралы жоспарды әзірлеуді тапсырды. Бұл операцияны 1941 жылдың соңғы күз айы мен 1941-1942 жылдардың қысында жүргізу көзделді. Олардың жоспарлары 11 маусым 1941 жылғы №32 директиваның жобасында көрініс тапты. «Барбаросса» жоспарын" жүзеге асырғаннан кейінгі дайындық кезеңінде мыналар көзделді: Қызыл Әскерді талқандағаннан кейін вермахт ағылшынның колониалды иеліктерін және Жерорта теңізі бассейніндегі, Африкадағы және Таяу Шығыстағы тәуелсіз мемлекеттерді басып алып, Британия аралдарына басып кіріп, Америкаға қарсы соғыс ашпақ болды. Гитлерлік стратегтер 1941 жылы күзде Иранды, Иракты, Египетті, Суэцк каналының ауданын, одан кейін Үндістанды басып алып жапон әскерлерімен қосылуды көздеді. Неміс-фашист басшылығы Испания мен Португалияны пайдалана отырып, Гибралтарды басып алып Ұлыбританияны шикізат көздерінен айыруды және Британ аралдарын қыспаққа алуды көздеді. №32 директиваны және басқа да құжаттарды әзірлеу, арқылы КСРО-ны талқандау және «ағылшын мәселесін» шешу үшін гитлерлік Германия Жапониямен бір одақта Америка құрлығын жаулап алуды көздеді. Канада мен АҚШ-қа басып кіру Гренландиядағы, Исландиядағы базалардан және Азор аралдарынан, Бразилиядан Солтүстік Американың шығыс жағалауына және Алеут пен Гавай аралдарынан батыс Американың батыс жағалауына басып кіру көзделді. Әлемді құлдыққа салудың негізгі позициялары Кеңестік Ресейге қарсы тұтқиылдан шабуыл жасауды көздеді. Жоспарлауға қарағанда басқыншылық соғысқа дайындалу басқыншылықтың жоспарларын жүзеге асыруға бағытталған нақты әрекеттерді жасау, шаралар кешенін нақты жүзеге асыру, басқыншылық соғысты жүргізуді бастауға дайындықты қамтамасыз ету мақсатында ұйымдастырушылық-әскери және материалды-техникалық сипатты иеленеді. [5; 25 б].

Мәселен, гитлерлік насихат герман-поляк қатынастарын шегіне жеткенше шиеленістіруді көздеді. 27 қараша 1939 жылы насихат министрлігінде кезекті пресс-конференцияда фашистік баспа өкілдеріне, газеттерде Польшаның әскери дайындықтары туралы, елдегі қорқынышты көңіл күй туралы, ішкі тәртіпсіздіктер, экономкалық дағдарыс туралы аз мәліметтер беріледі деп айып тағылды. Аталған пресс-конференциядан кейін барлық неміс газеттері полякка қарсы мақалалармен толып кетті. "Франкфуртер цайтунг" газетінде «Әскери дайындықтар» мақаласында былай деп жазылды: «Шекаралық облыстардың хабарламасынан және поляк қашқындарының көрсетулері көрсеткеніндей, Польша Германияға қарсы шабуылға дайындалуда деді. 29 тамыз 1939 жылғы "Фелькпшер беобахтер" және "Дойче альгемайне цайтунг" газеттерінде неміс ұлттық азшылығына қарсы «поляк терроры» деп аталатын мақала пайда болды. Газеттер поляк үкіметі өз еліндегі жағдайды толық бақылай алмайтындығы жайлы жазды. Германияның өзінде әскери дайындықтарды жасыру мүмкін емес еді. Маневрлерді жүргізу түрінде маусым айында басталған, одан кейін 25 тамыз 1939 жылы поляк-герман шекарасында герман қарулы күштерінің стратегиялық шоғырлануы және түйісуі орын алды. Гитлерлік командование поляк әскерін, бір компания барысында мотомеханикаландырылған әскерлер мен авиацияны жаппай қолдану жолымен «тұтқиыл соғыс» жолымен талқандауды көздеді. Поляк шекарасының қолайлы жерінен, шабуыл жасауды Шығыс Пруссия ауданынан және Силезия мен Словакия аудандарынан бастауды көздеді. Сол арқылы батыста орналасқан поляк әскерін қоршап, бөлшектеп жоюды көздеді, одан кейін Польшаның астанасы Варшаваны және қалған аумақты басып алуды көздеді. Польшаға қарсы басқыншылыққа дайындықтың нәтижесі ретінде, Польшаға шабуыл жасау үшін Германия ландвер әскерінен, шекаралық бөліктерден және словак корпусынан басқа, 1,5 адамнан тұратын 57 дивизия және 2 бригада, 2500-ден астам танкілер және 2000 астам әскери ұшақтарды шоғырландырды. [6; 33 б]. Польшаға шабуыл жасау үшін насихаттық сылтаурату үшін, гитлерліктер шартты түрде «Гимлер Операциясы» деп аталатын қанды арандатуды жүзеге асырды. 22 тамыз 1939 жылы ставкада Гитлер өзінің генералдарына: «Мен соғыс бастау үшін насихаттық сылтау беремін. Ол рас па әлде жалған ба маңызы жоқ деді. Жеңімпаздан кейін ол шындықты айтты ма? - деп сұрамайды деді. Осы мақсатта Гитлердің жеке бұйрығымен германның барлауға қарсы адмиралы Канарис концентрациялық лагерлерден поляк тұтқындарының тобын алып шықты. 31 тамыздан 1 қыркүйекке қараған түні 1939 жылы эсэсовшілер тобы, олардың арасында осы саяси тұтқындар да болды, поляктың әскери формасын киіп және поляктың әскери құжаттары мен қаруларымен жасақтанып, Глейвицтегі радиостанцияға шабуыл жасауды инсценировкалады. Радиостансаның кеңсесінде қосылған микрофонмен бірнеше револьверлік оқ атылды және гуіл тілінде бірнеше айкай шықты. Одан кейін эсэсовшілер саяси тұтқындарды өлтірді. Олар кешкі сағат сегіздерде поляктар Глейвицтегі радиостансаға шабуыл жасады және басып алды деді. Қосымша хабарламада «шекаралық әскерлер поляк басқыншыларымен шайқасқа түсті деп айтылды. [7; 23 б]. Бұл сол Гитлер іздеген және де, 22 тамызда ставкада жиналыста генералдарына айтылған насихаттық жүріс болды. Гитлерлік насихат Польшаға қарсы әскери әрекеттерді «поляк арандатуларына» қарсы герман үкіметінің жауапты шаралары ретінде көрсете білді. 31 тамыз 1939 жылдан бастап әскерлерде Гитлермен шығарылған соғысты жүргізу туралы №1 Директива болды. Онда былай айтылды: «Польшаға шабуыл жасау құрлықтағы күштердің стратегиялық шоғырлануы толық аяқталған кездегі өзгерістер ескеріліп, «Ақ жоспарға» сәйкес жасалынған дайындыққа сәйкес жүзеге асырылуы тиіс болды. Польшаға шабуыл жасауды 1 қыркүйек 1939 жылы 4 сағат 45 минутта бастау көзделді. [8; 28 б]. КСРО-ға қарсы ұлтшыл Германияның басқыншылық соғысқа әзірленуі Польшаны жаулап алғаннан кейін дереу нақты әрекеттер нысанында көрініс таба бастады. Жаңа шешімді қабылдаудың бастапқы сатысы 31 шілде 1940 жылы Бергхофтағы Гитлердің жиналысында вермахтың барлық басшыларының қатысуында айтылды. Онда Гитлер оларға Кеңестер Одағына қарсы соғысу туралы сөзін арнады. КСРО-ға шабуыл жасау уақыты ретінде 1941 жылғы мамыр айы айтылды. «Блицкригтің» мақсаты болып Ресейдің өмірлік күшін жою танылды. Барлық заң әдебиеттерінде қылмыстың объектісі болып Қылмыстық кодекспен қорғалатын қоғамдық қатынастар танылады. Қоғамдық қатынастар ретінде олардың бірлескен қызметінің нәтижесінде туындайтын, немесе мемлекеттер, жекелеген кәсіпорындар, ұйымдар мен азаматтардың арасындағы өздерінің міндеттерін, өкілеттіктерін және құқықтарын жүзеге асыруға байланысты қатынастар танылады. Қылмыс әрқашанда осы қатынастарды бұза отырып, қоғамға зиян тудырады. Адам бұл жерде дербес құндылықтан қоғамдық қатынастардың ұстанушысына айналады. Бірақ қылмыс объектісі деген түсінік қорқытып алу, ұрлық сияқты, яғни объектісі меншік қатынастары болып табылатын қылмыстарға келетін сияқты, ұрланған мүлікке емес. Жеке адамға қарсы қылмыстар, адам өлтіру, әйел зорлау, ұрлау сияқты қылмыс құрамдарына қоғамдық қатынастар түсінігі келмейтін сияқты. Адамның өмірін адам өлтірудің объектісі ретінде қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде түсіну адамның құндылығын төмен түсіреді. Бұл жерде объект теориясы құқықтық мүдде (игілік) ретінде түсінуге болады.

Қылмыстың объектісі жалпы, топтық және тікелей деп бөлінеді. Қылмыстың жалпы объектісі деп қылмыстық заңмен толықтай қорғалатын қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығы танылады. Топтық объектіге бірыңғай біртектес қоғамдық қатынастардың белгілі бір тобы танылады. Топтық объектінің атауы қылмыстық заңда көрініс тапқан. Мысалы, 4-тарау «Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстардың объектісінің мазмұнын сипаттайды. [9; 54 б]. Толықтай алғанда бұл қатынастар заңмен бір топты объектілерге топтастырылған. Қылмыстық заңда қылмыс объектісінің атауы, оларды топтық белгісі бойынша қоғамдық қатынастарға жүйелеуге мүмкіндік береді. Қылмыстың тікелей объектісін нақты аңқытау үшін қылмыстық заңның нақты бабын талдау қажет. Тікелей объектіге қылмыспен зиян келтірілген дербес, жеке қоғамдық қатынастар жатады. Қылмыстық кодекстің 160-бабында көзделген «Басқыншылық соғысты жоспарлау, дайындау, тұтандыру немесе жүргізу» құрамының тікелей объектісі болып қалыпты бейбіт өмірді реттейтін қоғамдық қатынастар танылады.

Қылмыстың объективтік жағын оның сыртқы нысанын сипаттайтын белгілер құрайды. Оларға жататындар: қоғамға қауіпті әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік), қоғамға қауіпті зардап (қылмыстық нәтиже), олардың арасындағы себепті байланыс, қылмысты жасаудың тәсілі, қаруы мен құралы, орыны, уақыты және жағдайы жатқызылады.

Әр қылмыс белгілі бір әрекетті немесе әрекетсіздікті жасаған жағдайда жасалады. Ойлар мен сезімдер қылмыстық жауаптылық туындау үшін негіз болып танылмайды. Ерекше бөлімнің баптарының диспозициясында баптарында әрекет пен әрекетсіздіктің белгілері сипатталады. Олардың әрқайсысы белгілі бір зардаптар туғызады. Аталғандарды ескере отыра, әртүрлі қылмыс құрамдары қалыптастырылады. [10; 34 б].

Барлық қылмыстар белгілі бір уақытта, белгілі бір орында және белгілі бір жағдайда қылмыс жасаған адамдармен ескеріліп отырылады. Кейбір жағдайларда жоғарыда айтылған факторлар қоғамға қауіптілікті арттырады немесе қылмыскердің тұлғасына кері әсер етеді. Аталынғандар Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің баптарының диспозицияларында болған жағдайда қылмыстың объективтік жағының белгілері қылмысты жасаудың орыны, уақыты, тәсілі және жағдайына нұқсау жасайды. Себепті байланыс та қылмыстың объективтік жағының белгісі болып табылады. Оны анықтау міндетті, өйткені жасалынған әрекет пен туындаған зардаптың арасында қылмыстық жауаптылық туындамайды. [11; 86 б].

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстың объективтік жағының белгілерін міндетті және факультативті деп бөлуге болады. Міндетті белгілерге әр қылмыс құрамына тән белгілер жатады. (әрекет, зардап, себепті байланыс). Факультативті белгілер деп кейбір қылмыс құрамдарында ғана кездесетін белгілер жатқызылады. (уақыты, орыны, жасау жағдайы, тәсілі). Мұндай бөлу шартты болып танылады. Егер де қылмыстық кодекстің бабының диспозициясында қылмыс жасаудың уақытына, орнына және жасау тәсілі көрсетілсе, онда мұндай белгілер аталған қылмыс құрамы үшін міндетті болып танылады. Қылмыстың объективтік жағы тек қана қылмыстық әрекеттерді бір бірінен ажыратуға мүмкіндік бермейді, сондай-ақ кейбір жағдайларда қылмыстарды әкімшілік және тәртіптік құқықбұзушылықтардан ажыратуға мүмкіндік береді. Қылмыстың объективтік жағының әр белгісін жеке қарастырып кетсек.

Қылмыстық әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) объективтік жақтың маңызды белгісі, ол объективтік жақтың негізі болып танылады. Іс-әрекет әрекет немесе әрекетсіздік нысанында да жүзеге асырылуы мүмкін. Қылмыстық құқықтағы әрекет адамның сыртқы мінез-құлқының белсенді нысаны. Әрекет әрқашанда қозғалыс арқылы, яғни бір емес бірнеше қозғалыс арқылы сипатталады. Қылмыстық заңмен қорғалатын объектіге қол сұғатын әрекет қауіпті болып танылады немесе туындау қауіпін туғызады. Егер де әрекеттер қоғамға қауіпті болған жағдайда, олар қылмыс деп танылады. Қылмыстық-құқықтық сипатты иелену үшін әрекет міндетті болуы шарт. Басқа адамның немесе тарапынан тойтарылмайтын күш қолданған жағдайда адамның белсенді мінез-құлқын сипаттайтын белсенді әрекеттің ондай күші болмайды. Күштеп мәжбүрлеу арқылы жасалған адамның әрекеті деп (ұрып соғулар келтіру, қарумен қорқыту) жатқызылады.

Қылмыстың объективтік жағы адамның қылмыстық сыртқы мінез-құлқы арқылы сипатталады және негізінен үш белгіні: әрекет, келтірілген зардап және әрекет пен зардап арасындағы себепті байланысты қамтиды. Объективтік жаққа факультативті белгілер: қылмыс жасаудың уақыты, орыны, тәсілі, жағдайы және құралы жатқызылады. [12; 64 б].

Әрекет қылмыстық мінез-құлқтың негізгі екі нысанын қамтиды. Әрекет деп қылмыс жасау кезіндегі белсенді әрекет танылады. Мысалы, басқыншылық әрекеттері тек белсенді құқыққа қайшы әрекеттер арқылы жасалуы мүмкін. Әрекетсіздік қылмыстық мінез-құлқтың енжар нысаны болып танылады. Әрекетсіздік қылмысын анықтау үшін адамның құқықтық әрекет ете білуін анықтау қажет. Бұл міндет ведомстволық нормативтік акт емес, заңның талабынан туындауы тиіс.

Кез келген қылмыс жағымсыз қоғамға қауіпті зардаптарға алып келеді. Ол қылмыстық заңда зардап және шығын деп аталады. Зардап материалды да болуы мүмкін, яғни ол материалды немесе тәндік зардап туындатады. Қылмыстық зардап көрініс тапқан құрам қылмыстық құқықта материалды құрам деп аталады.

Қылмыстық құқықта қылмыстық зардап деп қылмыстық құқықтық қорғалатын объектіге нақты өзгерістер мен зиян келтіруді айтамыз. Әрекет пен зардап әрқашанда өзара байланысты және өзара тәуелді. Бұл байланыс қылмыстық құқықта себепті-байланыс деп аталады. Әрекеттің себебі зардап туындаудың қажетті шарты болып танылады. Ол уақыты бойынша әрқашанда зардапты туындатады. Себепсіз салдар болмайды. Аталған байланыстың бірнеше түрі бар:

Тікелей себепті байланыс. Мысалы, басқа адамның өмірінен айыруға бағытталған әрекет, тікелей адамның өлуіне алып келеді. Шартты себепті байланыс қылмыстық зардаптар туындайтын жерлерде басқа адамдардың, тетіктердің, жануарлардың әрекеттері қолданылады. Мысалы, мүлікті ұрлау үшін кәмелетке толмаған адамды пайдаланған, ұйымдастырушының әрекетін жатқызуға болады. Қажетті себепті байланыс қатысушылардың әрекеттері мен орындаушы келтірген зардаптың арасындағы әрекеттерден көрініс табады. [13; 92 б].

Қылмыс құрамының объективтік жағының белгілеріне қылмыс жасаудың уақыты, орыны, тәсілі және жағдайы жатқызылады. Бұл белгілер факультативті және қосымша болып танылады. Олар барлық жасалған қылмыстардың ерекшеліктерін толықтай ашуға мүмкіндік береді, бірақта қылмысты саралауда негізгі рөлді иеленбейді. Егер де аталған белгілер қылмыстық заңда тікелей көрініс тапса, олар міндетті болып танылады және саралаушы белгілері болуы арқылы нақты қылмыстық заңды анықтауға және дәлелдеуге міндетті.

Еліміздің заңы бойынша қылмысты тек адам – жеке адам ғана жасай алады. Заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы көзделінбеген. Олар әкімшілік, материалдық және басқа да жауапкершілікке тартылады. Қылмыстық құқық бойынша қылмыс жасаған жеке адам қылмыс субъектісі ретінде қарастырылады. Заң қылмыстық жауаптылыққа тартылатын жастың жалпы және төмендетілген жасын белгілейді. Қылмыс құрамының төртінші элементі болып субъективтік жақ танылады. [14; 24 б].

Субъективтік жақ деп қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы жасалынған әрекетке қатысты тұлғаның психикалық субъективтік қатынасын сипаттайды. Оған келесідей белгілер: кінә, ниет, қылмыстың мақсаты кіреді.

Кінә деп жасалынған әрекетке және туындаған қоғамға қауіпті зардапқа қатысты психикалық қатынасты айтамыз және ол әрқашанда дәлелдеу затының мазмұнына кіреді. Кінәде қылмысты жасау процесіндегі психикалық қызмет көрініс табады. Адамды кінәлі деп тану үшін кінәнің барлық элементтері мен белгілерін анықтау қажет.

Кінә негізінен төрт элементтен тұрады: бірінші мазмұны, екінші мәні, үшінші нысаны, төртінші дәрежесі.

Кінәнің мазмұны әрекеттің объект және объективтік жағын сипаттайтын адамның санасындағы нақты белгілерді сипаттайды. Кінәнің нысаны оның әлеуметтік табиғатын, субъектінің қасақана жағымсыз бағалауынан көрініс тапқан әрекетін сипаттайды. Кінәнің дәрежесі сандық көрсеткіштермен, яғни жасалынған қылмыстың ауырлығымен сипатталады. Ол қоғамда туындаған зардаппен байланысты; кінә нысаны және кінәнің түрі. Кінәнің дәрежесі субъектінің жауаптылығын даралауға және жаза тағайындауға әсер етеді. Қылмыс жасаудың ниеті қылмыстың субъективтік жағының факультативті белгілеріне жатады. [15; 55 б]. Субъект қылмыс жасау барысында басшылыққа алатын нитетерді басшылыққа алады. Сондықтан да, ол тек қасақана жасалған қылмыстарға ғана тән.

Қылмыс жасаудың мақсаты субъект қылмыс жасау барысында белгілі бір нәтижелерге қол жетуді көздейтін тұлғаның ойымен әрекет етуін түсінеміз. Мақсат көбінесе тек тікелей қасақаналықпен жасалатын қылмыстарға ғана тән. Ол сонымен қатар саралаушы белгі ретінде, егер де қылмыстық заңның мәтінде көзделген жағдайда ғана көрініс табады. "Негізгі екі соққы жасалуы тиіс болды: біріншісі Киевке одан әрі Днепрге шығу, екіншісі Балтық жағалауына және Белоруссия арқылы Москваға шабуыл жасау; одан кейін солтүстік пен оңтүстіктен екі жақты соққы жасау арқылы КСРО-ның еуропалық бөлігінің барлық аумағын кеңінен қамтуды көздеді. Бұл үшін қосымша 40 дивизияны жасақтап, олардың жалпы санын 180 жеткізу қажет деді. 1940 жылдың маусым айының ортасынан қыркүйек айының басына дейін шығыс аудандарға, кеңес шекарасына жақын 36 дивизия орналастырылды. Замануи қару-жарақпен жақсы жабдықталған неміс дивизиялары, Еуропада соғысудың жақсы тәжірибесін жинақтады: Норвегия 63 күнде, Франция – 44 күнде, Польша - 35 күнде, Бельгия 19 күнде, Голландия – 5 күнде, Дания - 1 күнде жаулап алынды. Германияның КСРО-ға қарсы басқыншылыққа дайындалуының нәтижесі ретінде кеңес-герман шекарасында ірі көлемдегі қарулы күштердің, яғни қару-жарақ пен әскери техникалардың көп көлемі, Германияның, сателлит елдердің және одақтастардың 5,5 млн солдаттары мен офицерлерін шоғырландырды. Қара теңіз бен Баренц теңізі аралығында 190 дивизия орналасты. Оларды әуеден бес неміс әуе флотының төртеуі қолдауы тиіс болды. «Барбаросса» жоспарына сәйкес шабуылға дайындалып жатқан неміс-фашист әскерлері әскердің үш тобын

кұрды: «Солтүстік», «Орталық», және «Оңтүстік». Олардың әрқайсысына ерекше мақсаттар қойылды. «Солтүстік» әскер тобы Даугавпис, Псков, Ленинград бағытында Шығыс Пруссиядан шабуыл жасап Балтық жағалауындағы кеңес әскерлерін талқандап, Балтық теңізінің порттарын басып алуды көздеді. Барлық үш әскерге қарағанда жақсы жарактаныдырылған «Орталық» әскер тобы Белосток ауданындағы шоғырланған кеңес әскерлерінің қапталына ауыр соққы жасау арқылы, Минск ауданында қосылу арқылы, одан әрі Смоленск арқылы Москваға шабуыл жасауды көздеді. «Оңтүстік» әскер тобы Батыс Украинадағы және Днепрден батыста орналасқан Қызыл Әскердің күштерін талқандап, Киевті басып алуды және Харьковқа, Донбасқа және Қырымға шабуыл жасауды жалғастыруы қажет болды. Нюрнберг трибуналының шешімінде нацистік басшылықтың аталған әрекеттері Польшаға, КСРО-ға және басқа да ондаған мемлекеттерге қарсы басқыншылық соғысқа дайындық ретінде танылды. Басқыншылық соғысты тұтандыру соғыстың басталғаны туралы жариялау немесе оны жарияламай-ақ, соғысты жүргізуге байланысты нақты әрекеттер. Н. Ф. Кузнецованың пікірінше, басқыншылық соғысты тұтандыру басқыншылық соғысты толыққанды көлемде жүргізу, басқыншылық мақсатта дипломатиялық қадам, соғыс арқылы барлау, кемелерді басып алу және басқыншылық сипаттағы басқа да актілерді басқыншылық актісі деп түсінеміз деді О.В.Малахованың көзқарасынша: «Басқыншылық соғысты тұтандырудың кез келген актісі басқа мемлекетке қарсы әскери күшті кездейсоқ басқыншылық қолдану актісі емес, оны одан ары жүргізу мақсатын көздеуі қажет. Нюрнберг трибуналының шешімінде басқыншылық соғысты тұтандыру сараланғанын мына жағдайлар көрсетеді Австрияның аншлюсі және Чехословакияға басып кіру. Австрияға басып кіру 12 наурыз 1938 жылы басталды және 13 наурызда Гитлер өзін Австрия мемлекетінің басшысы деп жариялады және Австрияның қарулы күштерін басқаруға алды. Сол күнгі заңмен Австрияны Германияға қосып алды. 21 сәуір 1938 жылы Гитлер 1 қазан 1938 жылдан кешіктірмей Чехословакияға басып кіру туралы шешім шығарды. Осы уақыттан бастап нацистік әскер басшылары төрт күннің ішінде чехословакияның қарсылығын еңсеруге есептелген кез келген сәтте шабуыл жасауға арналған нақты әскери жоспарларды дайындауға кірісті. Осы кезең аралығында неміс басшылығы өзінің дипломатиялық қызметтерінің күштерін пайдалану арқылы Чехословакиядағы Судет облысындағы ұлттық азшылық мәселесін пайдаланды. Германия тарапынан соғыс ашу қатерінен кейін 29 қыркүйек 1938 жылы Мюнхен қаласында Англия мен Франция, Германиямен және Италиямен Судет облысын Германияға беруді көздейтін шартқа қол қойды. Чехословакиядан осы шартпен келісуді талап етті және 1 қазан 1938 жылы неміс әскерлері Судет облысын басып алды. 15 наурыз 1939 жылы Гитлер Мюнхен келісімі бойынша Германияға берілмеген Чехословакияның бір бөлігін басып алу туралы бұйрық берді. Сондай-ақ Нюрнберг трибуналының үкімінде «барлық бейбітшілікке» қарсы басқыншылық соғысты тұтандыру ретінде фашистік Германия басшылығының келесідей әрекеттері сараланған: 1 қыркүйек 1939 жылғы бұйрықпен неміс әскерлері Польшаға басып кірді (1928 жылғы Бриана-Келлог пактісінің шарттары бұзылды, ұлттық саясат қару ретіндегі соғыстан бас тарту туралы Париж пактісі), Польша толық жеңілгеннен кейін неміс басқыншылары 9 сәуір 1940 жылы Дания мен Норвегияға, 6 сәуір 1941 жылы Югославия мен Грецияға басып кірді. Барлық осы басып кірулер жоспарланған акті болғандығын айыптау тарапы трибуналға дәлел берді. Соңында 22 маусым 1941 жылы гитлер әскерлері Германия мен КСРО арасындағы өзара шабуыл жасамау туралы пактіні өрескел бұза отырып, соғыс жарияламастан Кеңес Одағының аумағына басып кіріп басқыншылық соғысты бастады. Фашистік Германия және оның одақтастары Кеңестер Одағына 190 дивизиядан, 4 мың танкіден астам, 47 мыңнан асатын қарулар мен минометтер, 5 мыңнан астам самолеттер мен 200 кемеден тұратын әскери күшті пайдаланып басып кірді. Басқыншылық соғысты жүргізу басқа мемлекеттің аумағына толық және кең көлемде басқыншылық әрекеттері, басып алу және басқа да басқыншылық мақсаттарда басып кіру, шабуыл жасау түрінде көрініс табады. Басқыншылық соғысты жүргізіп жатқан субъектілер, кем дегенде бір әрекетті – жоспарлау, әзірлік немесе соғыс өртің тұтандырғаны үшін жауаптылыққа тартылады. Тиісінше, жоғарыда айтылған әрекеттерге қатысты емес тұлғалар тікелей әскери әрекеттерді жүргізгені үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Мұндай қорытынды Рим Статутының 33 бабының 2 бөлігіне қайшы келмейді (адамзатқа қарсы кез келген қылмысты жасаған бұйрықты жай орындаушы үшін айқын заңсыз ретінде саналады), бірақта Нюрнберг трибуналының Жарғысында бекітілген кез келген басқыншылық соғыс актісін жасағаны үшін жеке қылмыстық жауаптылық қағидасына қайшы келмейді. Басқыншылықтың құқықтық актісі басқа мемлекетке ресми соғысты жариялаған сәттен бастап күшіне енеді. Нюрнберг трибуналының айыптау қорытындысында «барлық айыпталушылар және басқа да тұлғалар» бірқатар жылдардың ішінде халықаралық шарттарды, келісімдерді және міндеттемелерді соғыс арқылы бұзғандығы және басқыншылық соғысты жоспарлауға, дайындалуға, тұтандыруға және жүргізуге қатысқандығы анықталды. Айыптау қорытындысының екінші тарауында көрсетілген соғыстың мерзімдері мынадай: Польшаға қарсы 1 қыркүйек 1939 жыл, Біріккен Корольдікке және Францияға қарсы 3 қыркүйек 1939 жыл, Дания мен Норвегияға қарсы 9 сәуір 1940 жыл, Бельгияға, Нидерландқа, Люксембургке қарсы 10 мамыр 1940 жыл,

Югославия мен Грекияға қарсы 6 сәуір 1941 жыл, КСРО-ға қарсы 22 маусым 1941 жыл, АҚШ-қа қарсы 11 желтоқсан 1941 жыл. КСРО аумағында басқыншылық соғысты жүргізу уақытында, тарихшылардың есебінше 27 000 000 адам өлтірілді. Геноцидті, әскери қылмыстарды және адамзатқа қарсы қылмыстарды жасауды дербес құқықтық саралау қылмыстардың жиынтығы бойынша саралануы қажет. Көптеген Қазақстандық құқықтанушы ғалымдар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 160-бабындағы «Басқыншылық соғысты жоспарлау, дайындау, тұтандыру немесе жүргізу» қылмыстарының субъектісіне мына тұлғаларды жатқызылады:

а) Заңмен берілген өкілеттік шеңберінде басқыншылық соғысты жоспарлауға, шешім қабылдауға, соғысқа әзірлік жасауға, соғысты тұтандыруға өкілеттігі бар Қазақстан Республикасының мемлекеттік лауазымды иеленетін тұлғасы танылады; [16; 91 б].

ә) Қазақстан Республикасында жоғары мемлекеттік лауазымды иеленетін тұлғалар". Шамамен осы тұрғыда Нюрнберг процессінде, яғни олардың еуропалық мемлекеттерге және Кеңестер Одағына қарсы соғыстарын жоспарлаудағы, дайындалудағы және тұтандырудағы кінәлілігін дәлелдегенде басты нацистік қылмыскерлерді қорғау жүргізілді. Адвокаттардың талап етуі бойынша, жоғары партиялық, әскери қызметкерлерді және министрлерді, жай орындаушы ретінде бірден бір зұлым-фюрердің бұйрықтары мен жоспарларын орындағандықтан, солдаттың антын қабылдау шартымен олардың әрекеттері, фюрердің қылмыстық пиғылдары үшін жауаптылыққа тартыла алмайды. Мұндай ұстаным Нюрнберг трибуналы Жарғысының 8 бабына қарама-қайшы келмейді, олар бұл фактіні сотталушы үкіметтің өкімімен және бастықтың бұйрығымен әрекет еткеніне қарамастан оларды жауаптылықтан босатпайды, бірақта әскери қылмыскерлерді соттау үшін құрылған, халықаралық трибуналдардың кейінгі шешімімен жауаптылықтан босатыла алмайды. Егер де мемлекеттік билікті жүзеге асыру барысында, соғыс заңдарын бұзса, егер де осы мемлекет уәкілеттігін пайдалану барысында белгілі бір әрекеттерді жасау барысында өз құзыретінде халықаралық құқық аясынан шыққан жағдайда жауапкершіліктен құтыла алмайды. Әрине, мемлекеттің басқыншылық соғысты жоспарлау бойынша күрделі есептері мен шаралары, экономиканың барлық салаларын талдауды, геосаясат жағдайларын талдауды ескеру бірінші кезекте мемлекет басшыларының қолынан келетін іс. Бірақта, бұрынғы КСРО кезіндегідей жаңа ТЖМК (төтенше жағдайлар мемлекеттік комитеті) НАТО-ға қатысушы елдерге қарсы соғыс өртің тұтандырмайтындығына кім кепіл. Тиісінше, басқыншылық соғысты жоспарлаудың, дайындалудың және тұтандырудың субъектісі болып отандық қылмыстық құқықта жалпы субъект, яғни қылмыс жасаған уақытта он алты жасқа толған, ақыл есі дұрыс кез келген адам танылады. Басқыншылық актілері субъективтік жағынан тек тікелей қасақаналықпен жүзеге асырылады. Кез келген басқыншылық соғыс актісінің ниеті мен мақсаты құқықтық саралау үшін маңызы жоқ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Рагоз А.И. Российское уголовное право: в 2 т. Т.1. Общая часть: учебник. М.: Профобразование, 2014. – 465 с.
2. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 4 марта 1965 г. "О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступления" // Ведомости Верховного Совета СССР. 1965. № 10. – С 123.
3. Чибиряева С.А. Былина М. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Зерцало, 2002. – 286 с.
4. Международный Пакт о гражданских и политических правах человека. // М.: 1966. – С 25.
5. Определение агрессии как международного преступления от 14 декабря 1974 г // Официальные документы ООН: в 2 т. Т.1. Нью-Йорк, 1975. – С 250.
6. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. в 2 т. Т.1. М.: 1960. – С 315.
7. Скуратова Ю.И. Лебедева В.М. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть: М.: Зерцало, 2015. – 353 с.
8. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960. – 230 с.
9. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Госюриздат, 1980. – 248 с.
10. Пионтковский А.А. Ромашкин П.С. Чиквадзе В.М. Курс советского уголовного права: в 5 т. Т.2. учебник. М.: Наука, 1970. – 514 с.
11. Рогов И.И. Баймурзин Г. И. Сарсембаев М. А. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Алматы: Жеті-Жарғы, 1998. – 304 с.
12. Орымбаев Р.О. Специальный субъект преступления. Алма-Ата: «Наука», 1977. – 155 с.
13. Агыбаев А.Н. Рогов И.И. Баймурзин Г. И. Уголовное право. Общая часть. Алматы: Қазақ Университеті, 2005. – 242 с.
14. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификаций преступлений. М.: Юрид лит., 2006. – 352 с.
15. Великая Отечественная война 1941-1945 гг. в вопросах и ответах. М.: 1985. – С 234.
16. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: в 4 т. Т.3. М.: 1960. – С 535.

Жангушукова А.З.,

Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы,
E-mail: aliyazhangushukova@mail.ru

Байжуманова А.М.

Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы,
E-mail: nurai310707@mail.ru

ӘРТҮРЛІ ӨЛІМ ТҮРЛЕРІ КЕЗІНДЕ МӘЙІТТЕРДІ ТЕКСЕРІП-ҚАРАУДЫҢ ЕРЕКСЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада бүгінгі таңда сот медициналық негіздері туралы мәселелері қарастырып және де мәйітті тексеріп қараудың ерекшеліктері айқындалған.

Кілт сөздер: мәйіт, медицина, жарақат, асылу, тұншығу.

Резюме. В данной научной статье рассматриваются вопросы по судебной медицине, а также особенности медицинского обследования трупов.

Ключевые слова: труп, медицина, травма, повешенное, удушье.

Summary. This scientific article discusses issues of forensic medicine, as well as the features of medical examination of corpses.

Keywords: corpse, medicine, trauma, hanged, asphyxiation.

Мәйітті тексеріп-қарау кезінде өлімнің кейбір түрлеріне күдіктенген жағдайда сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) тергеушінің назарын мынадай ерекшеліктерге көңіл аударады:

Жол-көлік жарақатында - мәйіттің тұрпатына, жол бөліктеріне, маңайындағы заттарға, көлік құралдарына, іздеріне қатысты жатуы немесе олардың арасындағы қашықтыққа; олардың ара қашықтығына, киімнің күйіне, (ондағы зақымданулар, шыны бөлшектері, көше балшығымен, жол үстінің бөлшектерімен былғануы және сүйреу немесе протектор, шынжырбаудың трактары және өзге де көлік құралдарының іздері); аяқ-киімнің күйіне, олардағы зақымдануларға, аяқ-киімнің табанындағы сырғудың іздеріне, мәйіттегі зақымдану сипаттарына, олардың орнығуына, сүйектің патологиялық қозғалу орнына, крепитацияның болуына, дененің жеке бөліктерінің қисаюына, аяқ-қолының қысқаруына, сүйрету іздеріне, кірген бөгде бөлшектерге; жол аймағындағы биологиялық текті заттардың болуына, киім мен аяқ-киімнің жыртылуына немесе үзілген бөліктерінің, заттардың болуына; қанның ізіне, шашқа, тері бөлшектеріне, ми заттарына, органдардың (тіндердің) кесіктеріне, киім матасының талшықтары мен қиындыларына, осылардың суретінің таңбаларына және басқаларға [1, 91].

Теміржол жарақатында - мәйіттің жатуына, тұрпаты және рельске, сепкен жерге, жол ғимараттары мен теміржол көлігіне (қай вагонның немесе дөңгелек жұбының астында) қатысты бөлшектенген мүшесінің бөлшектерінің, бөлшектенген мүшелерінің аралығына, былғанған киімдегі зақымдануларға (майланатын заттармен, көмір тозаңы), денеге темір жолдың балласт қабаты бөлшектерінің енуіне, «іркiстi тегiстеуге», қысым жолақтарына; мәйіттегі зақымданулардың орналасуы мен сипатына, олардың түбі мен жиегінің былғануына, киімдегі және аумағындағы қан іздерінің болуына, қысым жолғаның түсіне және шөгінділер мен басқаларға; теміржолының учаскесіндегі денені сүйрету іздеріне; теміржол көлігіндегі биологиялық тектес іздердің болуына және олардың орналасу биіктігіне.

Әуе жарақатында - мәйіттердің бөліктерінің бір біріне қатысты және әуе кемесінің сынықтарымен өзара орналасуына; сол аймақтағы денелердің немесе дене бөліктерінің ауысу іздеріне, киімінің күйіне, бөтен иістерге; бөліктің қай мәйітке тиісті екендігіне (реттік нөмірі бар биркалар тағылады, егер белгілі болса, әр фрагментке қайтыс болғанның аты-жөні жазылады). Мәйіттердің қалдықтарынан құжаттарды, бағалы және басқа заттарды алуға үзілді-кесілді тыйым салынады. Мәйіттерге немесе оның бөліктеріне әсер етеін зақым мен байланған белбеулерден болған денедегі іздер мен зақым түрлеріне; экипаж мүшелері зақымдануларының ерекшеліктері мен сипатына (оқ тиген жарақаттардың, өзге де жарақаттардың белгілері, көміртек тотығымен улану және басқалар).

Биіктен құлағанда - биік объектіге қатысты мәйіттің жатқан күйіне, киімдегі жолақ пішінді былғануларға, қабырғаның бойымен сырғудан болған мата мен әшекейлеу детальдарының (түйме, қапсырма)

сыдыруларына, жәбірленушінің құлаған жерінің өзіне тән былғануы мен киімінің былғануы ерекшеліктерінің сәйкестігіне, тігіс бойынша киімнің тігістерінің бойындағы жырттылуларға, мәйіттің денесінің шығып тұрған беті мен денесі бөліктеріндегі зақымдануларға, жарақаттардың бір беткейде орнығуына (егер сатылы құлау болмаған жағдайда); егер қолымен не аяқпен құлаған кезде зақымданулардың симметриялылығына, бір не екі табан аймағындағы жұмсақ тіндердің зақымдануына; аяқ-қолдарының біреуінің қысқаруына, аяқ басының ротациясына және басқаларға.

Асылып тұрған мәйітті оқиға орнында тергеу ерекшеліктері.

Асылып тұрған мәйітті оқиға орнында тергеудің бірнеше ерекшеліктері көзделген. Асылу – адамның мойнының оның бүкіл денесінің және бір бөлігінің салмағымен жаншып буындыруды асу деп атайды [2, 474]. Мәйітті қараған кезде тергеуші келесідей зерттеулер және түзетулерді анықтағаны жөн:

- 1) мәйіттің асылып туру негізі (толықтай, аяқтың еденге немесе жерге жартылай тиіп тұруы);
- 2) қолдарда, аяқтарда, білектерде мәйіттің дақтарының болуы;
- 3) өздігінен шығатын іріндердің болуы (несеп, нәжіс, шәует);
- 4) тіс арасындағы тілге қысым жасау;
- 5) мәйіттің қолы мен табанындағы қалпы (таза, кірленген);
- 6) киімде үзілулердің болуы;
- 7) күрес және өзін-өзі қорғау іздері.

Қарау хаттамасында мынадай өлшемдерінің қашықтық нәтижелері көрсетіледі:

- ілмекті бекіту орнынан еденнің (жердің) бетіне дейін;
- мәйіттің мойнындағы ілмекті бекіту орнынан ілмекті созылған түйінге дейін;
- аяқ табанынан еден (жер) бетіне дейін;
- аяқ табанынан тұғырдың бетіне дейін (орындық және т. б.);
- еден (жер) бетінен тұғырдың биіктігі.

Ілмектеп байланған жерін қарау.

Ілмектеп байланған жері фотосуретке түсіріледі және хаттамаға жазылады. Көрсетілетіні:

- 1) бекіту орны;
- 2) ілмектің материалы;
- 3) түйіндердің болуы және қалыңдығы, олардың ерекшеліктері;
- 4) ілмек шеңберінің ұзындығы;
- 5) ілмектің түрі (жылжымалы, қозғалмайтын);
- 6) ілмек ұштарының сипаты мен ерекшеліктері;
- 7) түйіннің сипаты мен ерекшеліктері, оның жәбірленушінің мойнындағы орналасуы;
- 8) тіректе, ілмекті бекіту ерекшеліктері;
- 9) ілмектегі материалдың және түктің сипаты мен орналасуы, тіректегі байланғанына байланысты;
- 10) ілмек байланған тіректің ерекшеліктері (ластануы, мәйіттегі бөгде заттарды тартудан

жаншылудың болуы және т. б.).

Мәйіттің мойнындағы ілмектің түйіні және оның көмегімен жіп түйіні

тірекке бекітілген, олар ажырамауы тиіс. Арқанды алып тастайды, оны торапқа қарама-қарсы жерінен бекітеді, содан кейін кесілген ұштарын жіппен байланады.

Дар арқанын мөрленуі қажет және оның құрылымы қылқындыру жүлгесі салыстыру үшін сот медициналық сарапшысына ұсынылуы тиіс [3, 512].

Қылқындыру жүлгесі.

Қылқындыру жүлгесі суретке түсіріледі және нақты айқындалады және де хаттамада келесі тізім көрсетіледі:

- 1) сыртқы түрі (жеке немесе қос, тұйық немесе үзік): тармақталудың болуы, түйіннен іздер, бейнелеу материалдар ілмектері;
- 2) жүлгенің түсі мен тығыздығы;
- 3) жүлгенің бағыты - көтерілетін немесе көлденең;
- 4) қылқындыру жүлгесінде бөгде заттардың болуы (мысалы: қан, түктің және т.б.)

Сот-медициналық ашу кезінде бірқатар жағдайларда қылқындыру жүлгесі жоғалып кетуі мүмкін, осыны ескеру қажет. Сондықтан оны қарау хаттамасында және қосымшаларда жан-жақты толық көрсетілуі қажет.

Арқанмен асу белгілері.

Арқанмен асу кезінде қылқындыру жүлгесі көлденең бағытта болады, ол үздіксіз, төменде орналасқан қалқанша шеміршегінде орналасады. Қолдың қысымынан мойынға әр түрлі жарақаттар түседі. Адам тез есінен танып қарсылық көрсете алмайтын кезде саусақтармен тырнақтардан доға

терізді немесе жарты ай сияқты жарақат және қанталаған дөңгелек із қалады. Мұндай іздердің орналасуы тұншықтырған сәтте қолдың мойынды қалай қысқанына байланысты болады. Әдетте, қанталаған іздер теріде емес, шел клетчаткасы мен бұлшықеттер арасында, көмей, өңеш, қалқанша без төңірегінде, күре тамыр артерияларының адвентициясында, мойынның бұлшықеттерінде жинақталады. Көбінесе тіл асты сүйік мүйізшелерінің, көмей мен кеңірдек шеміршектерінің сынуы кездеседі.

Қолмен, мұрын мен ауыз тесігін басқа заттармен қылқындырып өлтіру.

Қолмен қылқындырып, мұрын мен ауыз тесігін басқа заттармен жауып өлтірілгендігіне күдік туындаған жағдайда көрініс табады:

- 1) мәйіттің тұрпатына, киімнің күйіне, ауыз бен мұрын тесіктерін жапқан заттағы зақымдар мен бөгде заттардың қалдықтарының болуына, бетке жабысқан сілекейге, құсық заттарға, ауыз қуысындағы тығынға;
- 2) ауыз қуысындағы тығын - ауыздан материалдың қаншалықты шығып тұрғандығына, қаншалықты тығыз енгізілгеніне;

Суға батып кеткен кезде мәйітті қарау. Суға тұншығу белгілері.

Судың үстінде денені ұстап тұрған заттарға; (сақтану белдігі және басқалары) немесе керісінше, батуға себеп болған заттардың (мойынға, денеге байлаған тас немес т.б. заттар) мөлшерін, сипатын, бекіту әдісін көрсетіп отыра, денесінің қай жағы суға батқанына, киімі бар болса, оның күйіне, оған жабысқан құмға немесе су өсімдіктеріне және механикалық зақымдануларына, оның сипатына, терінің базданған бөліктеріне, ауыз бен мұрын тесіктерінен аққан қанға, тұрақты көпіршіктерге.

Улану кезінде мәйітті тексеру ерекшеліктері.

Улану белгілеріне, оқиға орнында мәйітті қараған кезде хаттама толтырылады:

- 1) удың киім мен теріге әсер ететін іздері (мәйіттегі күйіктер, құсық қалдықтары және қасындағы химиялық заттардың қалдықтары бар (мәйіттегі күйіктер, таблеткалар, үгінділер, құтылар, ампулалар, сұйықтықтар, дәрілер тағы басқалар) заттарға;

- 2) мәйіттің жанындағы не киімінің қалтасындағы шприц;

- 3) ине сияқты заттарға;

- 4) терісінің түсіне, әсіресе мәйіттік өзгерістерге;

- 5) көз қарашығының күйіне;

- 6) аузынан шыққан иіске;

- 7) бар болса инекция іздеріне (сот-медициналық сарапшы тергеушіге әрі қарай жүргізілетін зертханалық зерттеулер үшін химиялық заттар қалдықтарын алуды ұсынады);

- 8) Уланудың себебі мәйіттердің жанында заттар қалдықтарының болуы;

Улы болып табылатын заттарды алу, немесе олар орналасқан затпен бірге алынады. Сараптамалық зерттеу үшін бір мезгілде тамақ қалдықтары, құсық массасы, зәр, нәжіс, сондай-ақ мұрын орамалдары, сүлгілер, түрлі шүберектер құсық массаларын, сілекейлерді сұрту үшін пайдаланылуы мүмкін;

- 9) мәйіттің газ көздеріне жақын орналасуы (газ плиталарына, пешке, пайдаланылған газдың агрегаттары) [4, 45].

Қажет болған жағдайларда ауа сынама алынады (таза бөтелкеге суды құйып, оны үй-жайда босатып, сынама алынған жерден алады содан кейін шөлмек герметикалық тығындалады).

Атыс қару әрекетінің іздері болған жағдайда мәйітті тексеру.

Мәйітте атыс қаруы әрекетінің іздері болған жағдайда, оқиға болған жерде мәйітті тексерудің жалпы ережелерін сақтаумен қатар, келесі жағдайларға ерекше назар аударылады:

- 1) қарудың, оқтың, гильзаның орналасқан жері мен жағдайы мәйіттің тұрған жері мен қалпына қатысты;

- 2) үшін пайдаланылуы мүмкін құрылғылардың болуы түсіру ілмегіне басу;

- 3) киімдегі зақымдарға, олардың орналасқан жеріне, пішініне, дефектінің болуына, шамамен алғандағы өлшемдеріне;

- 4) киім арасы қабаттарында немесе қатпарларында оқтың, бытыраның және атудың қосымша факторларының іздеріне (арнайы зерттеу үшін алу);

- 5) аяғында аяқ киімнің бар екеніне, мәйіттің денесіндегі зақымдардың санына және орналасқан жеріне;

- 6) қару ұңғысының ұшындағы таңбалардың пішіні мен жуық өлшеміне;

- 7) тесіп өткен жарақат кезінде кірген және шыққан тесік аумағындағы тіндердің жарылуына;

- 8) жарақатта бөгде заттардың болуына (тесіп өткен, жабық, жанап өткен) және оның ерекшеліктеріне;

- 9) айналасындағы заттарға, мәйіттің киімдеріндегі, денесіндегі қанға ұқсас іздерге, олардың орналасуына және ерекшеліктеріне.

Денедегі және киімдегі атыс қаруы әрекетінің іздері, мәйітті мәйітханаға тасымалдау кезінде олар бұзылмайтындай етіп орау қажет. Оқты заттай дәлел ретінде жоғалтып алмау үшін, мәйіт төсенішке салынады.

Тұйық заттармен келтірілген зақымдануларды анықтау.

Тұйық заттармен алған жарақаттар жиі кездеседі. Оларға жататындар:

1) дақ (тері бетінің зақымдануы) түрлі формадағы (дөңгелек, бұрыштық, жартылай дөңгелек және т. б.). Дақтар түрі ғана емес қандай бөлігінің мәнін және оның қозғалыс бағыттары, қаруы денемен жанасқан бұрыштар. Зат пен дене жанасқан жерде алуан түрлі жарақат пайда болады, олардың сипаты соққы күшімен және оның бағытымен (тура немесе басқаша бір бұрыш жасап соғылу), соққы жасаған аумақтың пішінімен және көлемімен, киім-кешек пен басқа да жамылғының болуымен және олардың ерекшелігімен, дененің зақымдалған бөлігінің анатомиялық құрылысымен және т.б. факторларымен анықталады.

2) қанталау (көгеру), нәтижесі болып табылатын ішкі тері қан тамырларының зақымдануы немесе жұмсақ тіндердің ығысуы деп қанталауды айтамыз. Көбінесе олар дөңгелек пішінді болады, бірақ қару түріне де айнала алады. Нақты ағзадағы ұлпалардың ісінуі, олардың өлшемі соққы күші мен қасиеттеріне байланысты.

Қанталау пайда болған кезде қан ағынының түсі ақшыл көк, 2-3 тәулік өткеннен кейін жасыл содан кейін сары түске айналады.

3) жаралар - терінің жамылғыш қабаты немесе шырышты қабықша тұтастығының бұзылуы *жара* деп аталады. Соққыдан жыртылған, соғылған жара, жараның мелжемдеуі және құрақты белгілері пайда болады. Жырымдалған жара бір нәрсенің күшті жарақаттануынан болады, көбінесе тері сыдырылып, сіңір, бұлшық ет, қан тамырлар бүлінеді, лас көп түседі. Тістелген жараға әрдайым сілекей арқылы инфекция жұғады.

Жарақаттар – бұл адам ұлпалары мен органдарының зақымдануы, сыртқы себептерден аяқ-қолдың сынуы мен буынның шығуы, жұмсақ ұлпаның жаралануы мен дененің сыдырылуы, органдардың зақымдануы және көптеген бас-қа жәйттардың әсерінен ұлпалар мен органдары тұтастығы мен қызметінің бұзылуы. Жарақаттануға механикалық, техникалық, химиялық, спецификалық (рентген сәулесі, радиоактивті сәулелер, электр тогы), психикалық (қор-қыныш) факторлар әсер етуі мүмкін.

Жара арналарында қарудың жекелеген бөліктері сақталуы мүмкін (мысалы, ағаштың ұсақ бөлшектері және т. б.).

Өткір құралдармен келтірілген зақымдануларды анықтау.

Өткір құралдармен жаралар жасалады. Өткір заттар өзінің міндеттеріне және ерекшеліктеріне байланысты шабатын, тілетін, сұғатын, сұғып-тілетін, сұғып-шабатын, кесетін және қырқатын деп ажыратылады. Олармен келтірілетін зақымдардың морфологиялық қасиеттерін айырудың айрықша белгілері шабатын, тілетін және қырқатын заттарда өткір қырының болуы, сұғып-тілетіндерде өткір қырының (қырларының) және сұғатын заттарда өткір ұшының болуы [5, 5].

Сұғылатын заттар (мысалы, инелер) немесе олардың сынықтары денеде қалған кезде бұлшық еттердің жиырылуына байланысты көшіп отыруы мүмкін, соның салдарынан өмірлік маңызды органдарға зақым келтіруі немесе бір жерге қадалып тілу кезінде кездейсоқ табылуы мүмкін.

Сұғылатын заттар өз ұзындығынан асып түсетін жаралар келтіруі мүмкін. Әдетте, мұндай жаралар дененің сыртқы қысымнан иілгіш жерлерінде қалыптасады (қарын, жамбас маңайы). Зат жүзінің ұзындығынан жара каналының тереңдігі анағұрлым (5-10 см) ұзын болуы мүмкін.

Сұғып-шабылған жараларды әдетте арнайы мамандықтардың (балташы, ұста) қашау сияқты құралдарымен және қамау орындарында дайындалған үшкір затпен келтіреді. Сұғатын құралдардан айырмашылығы құралдың мейлінше жазық жүзінің болуы.

Сұғып-тілінген жаралар сараптамалық және тергеулік тәжірибеде жиі кездеседі. Бір өткір қыры (жүзі) және өткір ұшы бар затпен келтіріледі. Екі жақ қыры өткір (екі жағы өткір, қос жүзді) немесе бір жақ жүзі түгелімен өткір, ал екіншісі оның ұзындығының бөлігінде ғана қайралған (аралас қайралған) құралдар (қарулар) сирек кездеседі [6, 959].

Суық қару кісі өлтіру кезінде оқиға болған жерді қарау ерекшеліктері.

Суық қару деп тікелей механикалық дене жарақаттарын түсіру үшін арнайы жасалған, шабуылдау немесе белсенді қорғану мақсатына арналған және тікелей өндірістік немесе тұрмыстық шаруашылық қажеттілігі жоқ заттарды атайды. Суық қарумен анықталатын жағдайлар:

- 1) табылған зақымданулар, олардың сипаты;
- 2) кісі өлтіру құралы (оның түрі, өлшемі, жағдайы, орналасқан жері; онда және оның астында іздер);
- 3) қан іздері (орналасуы, саны, пішіні, өлшемі, түсі);
- 4) оқиға болған жерде қылмыскердің киіміне қан, топырақ бөлшектер, және өзге де заттардың жұғылуы (заттардың үлгілері алынады және салыстырмалы зерттеу жүргізіледі);

- 5) жәбірленушінің өзімен зақым келтіру мүмкіндігі немесе мүмкін еместігі;
- б) жәбірленушінің денесіндегі зақымданулардың киімдегі зақымдануларға сәйкестігі;

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Г.М.Төлепбергенова, Сот медицина пәнінен дәрістер жиынтығы (каз).- Алматы, 2006.-91б.
2. Судебная медицина. Учебник / В. Н. Крюков, Л.М. Бедрин. Москва «Медицина», 2005 – 474 с.
3. Ахметов М. Медициналық терминдер сөздігі. Орысша-қазақша-ағылшынша. – Алматы: «Дейк-Пресс» баспасы, 2009.
4. Тело человека. Энциклопедия. Москва «Махаон» 2011.
5. Ахметқалиев С.Е., Қамбаров Ж.А. Клиникалық патоморфологияға кіріспе: Оқу құралы.\\ -Ақтөбе: Ақтөбе медициналық академиясы.-1999. - С.5-34.
6. Пальцев М.А., Пауков В.С., Улумбеков Э.Г. Патология: Издательский дом: «ГЭОТАР-МЕД» 2002.- 959 с.

Каратаев Т.Ж.
кандидат юридических наук,
доцент,
кафедра юриспруденции,
Казахско-Русский международный университет

ПРАВО ПОТЕРПЕВШЕГО НА ОЗНАКОМЛЕНИЕ С МАТЕРИАЛАМИ УГОЛОВНОГО ДЕЛА В СУДЕБНЫХ СТАДИЯХ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Түйін. Аталған ғылыми мақалада қолданыстағы Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу заңнамасына саралау жасалына отырып, сот сатыларында қылмыстық іс жүргізу тәртібі және адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қамтамасыз етуді жетілдіру бағытында кейбір баптарға ұсыныстар жасалынған.

Түйін сөздер: қылмыстық іс жүргізу, айыпталушы, жәбірленуші, тараптардың құқықтары мен бостандықтары, прокурор.

Резюме. В данной статье анализировалось действующее уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан, где предлагаются дополнения и изменения по некоторым статьям, с целью совершенствования уголовно-процессуального законодательства на судебных этапах и обеспечения соблюдения прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: уголовный процесс, обвиняемый, потерпевший, права и интересы сторон, прокурор.

Summary. This article proposes some articles on differentiation of the current criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan and some articles on improvement of the criminal procedure procedure and ensuring observance of human and citizens' rights and freedoms in the judicial stages.

Keywords: criminal procedure, defendant, victim, rights and freedoms of the parties, prosecutor.

На основании Концепции правовой политики Республики Казахстан (пункт 2.9) на период с 2010 до 2020 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан № 858 от 24 августа 2009 года, главной целью государства является формирование уголовно-процессуального закона, основанного на признании конституционных норм о правах и свободах личности, так как важнейшим показателем развития государства является эффективность защиты конституционных прав и свобод граждан, доступность и прозрачность правосудия [1]. Поэтому приоритетом развития уголовно-процессуального права остается дальнейшая реализация основополагающих принципов уголовного судопроизводства, направленных на защиту прав и свобод человека.

Защита прав и свобод человека и гражданина является задачи уголовного процесса. За истекшие годы многое сделано в плане формирования в Казахстане современной системы уголовного процесса, отвечающей высоким международным стандартам. В июле 2014 году принят Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан, который вступил в действие с 1 января 2015 г. Он существенно изменил систему осуществления уголовного процесса, формат прав и законных интересов участников уголовного процесса, в том числе прав потерпевшего, обвиняемого и иных участников уголовного процесса и соответственно требует новых механизмов обеспечения защиты их законных интересов [1].

Одним из основным участником уголовного процесса является потерпевший. Потерпевшим в уголовном процессе признается лицо, в отношении которого есть основание полагать, что ему непосредственно уголовным правонарушением причинен моральный, физический или имущественный вред.

Защита интересов потерпевшего зависит от возможности знать суть предъявленного обвинения, а также конкретные результаты досудебного расследования и судебного разбирательства. С целью предоставить потерпевшему все необходимые возможности для защиты его интересов закон наделяет его правом знакомиться с материалами уголовного дела. Это право закреплено в пунктах 9, 11, 13 и 17 ч. 6 ст. 71 УПК Республики Казахстан и конкретизировано в статьях 199, 295, 348 и других УПК Республики Казахстан. Потерпевший знакомится с материалами уголовного дела как в ходе досудебного расследования, так и после его завершения. Кроме того, потерпевший имеет право знакомиться с материалами уголовного дела, которые были приобщены к нему по окончании досудебного расследования, в ходе подготовительных к судебному разбирательству действий, непосредственно в судебном разбирательстве, а также после постановления и провозглашения приговора, в стадиях его пересмотра.

В 328 УПК Республики Казахстан предусмотрено право сторон, в том числе и потерпевшего, знакомиться с материалами дела в стадии о назначении судебного разбирательства и подготовительные действия к судебному заседанию. При этом формулировка закона требует определенных пояснений. Прежде всего, как и при окончании досудебного расследования, потерпевший может реализовать свое право на ознакомление с материалами дела только посредством заявления ходатайства. УПК Республики

Казахстан оговаривает, что сторонам может быть предоставлена возможность для дополнительного ознакомления с материалами уголовного дела. Это можно понимать так, что ознакомление должно быть проведено только с теми материалами, которые поступили в дополнение к материалам досудебного расследования. Тогда участники, в том числе потерпевший, должны аргументировано ходатайствовать о необходимости именно дополнительного ознакомления с материалами досудебного расследования. Однако, если сторона, в том числе потерпевший, не ознакомился с материалами уголовного дела при окончании досудебного расследования, то получается, что участник может вовсе не иметь права, указанного в ст. 328 УПК РК, так как ознакомление будет не дополнительным, а основным или первоначальным.

Для обеспечения прав потерпевшего и иных участников уголовного дела необходимо уточнить формулировку ст. 328 УПК РК, исключив слово «с которыми они не были ознакомлены на стадии досудебного производства», которое придает смыслу нормы неоднозначный характер и ставит под угрозу нарушения прав потерпевшего (равно как и остальных участников уголовного процесса).

Знакомиться с материалами уголовного дела, а также со вновь представляемыми материалами в судебном разбирательстве, потерпевший вправе в силу принципа равенства сторон, провозглашенного в ст. 348 УПК Республики Казахстан. *В судебном разбирательстве первой инстанции уголовно-процессуальный закон специально не регулирует права потерпевшего на ознакомление с материалами дела.* Данное обстоятельство представляется пробелом действующего УПК Республики Казахстан. В условиях судебного разбирательства стороны вправе представлять доказательства. Некоторые из них, например, заключение эксперта, могут потребовать детального ознакомления. Стороны должны иметь нормативно урегулированное право ходатайствовать перед судом об отложении слушания дела для ознакомления со вновь представленными материалами и построения (изменения) линии защиты своих интересов. Уголовно-процессуальный закон (ч. 1 ст. 341 УПК РК) в качестве оснований отложения слушания дела называет только:

- невозможность разбирательства дела вследствие неявки в судебное заседание кого-либо вызванных лиц;
- необходимость истребования новых доказательств;
- составления и вручения прокурором нового акта;
- проведения процедуры медиации;
- заключения процессуального соглашения.

Очевидно, что это далеко не все ситуации, которые могут возникнуть в ходе судебного разбирательства и потребовать отложения слушания уголовного дела. Одной из них является необходимость дополнительного либо иного ознакомления с материалами уголовного дела, что может иметь существенное значение для защиты прав и интересов участников, в частности, потерпевшего. *Представляется целесообразным внести необходимые дополнения в ст. 341 УПК Республики Казахстан.*

Во время главного судебного разбирательства секретарем судебного заседания ведется протокол. Протокол должен быть изготовлен и подписан председательствующим и секретарем не позднее пяти суток, а по много эпизодным делам и делам рассмотренным с участием присяжных заседателей в течение десяти суток по окончании судебного заседания. Протокол в ходе судебного разбирательства может быть изготовлен по частям, которые, как и протокол в целом подписываются председательствующим и секретарем судебного заседания. По ходатайству сторон изготовленная часть протокола выдается по мере готовности. По этому ознакомление с протоколом может быть проведено в определенной части или целиком.

В ст. 348 УПК РК предусмотрен порядок ознакомления сторон с протоколом главного судебного разбирательства. В течении пяти суток после подписания протокола главного судебного разбирательства на бумажном носителе, стороны вправе ознакомиться с протоколом судебного заседания и вправе заявить ходатайство об ознакомлении с протоколом в течение пяти суток со дня подписания председательствующим судебного заседания. В случае, когда протокол судебного заседания большого объема, председательствующий по ходатайству сторон устанавливает для ознакомления с ним и подачи замечаний более продолжительный разумный срок.

Но, закон подробно не предусматривает сроки и порядок ознакомления.

По нашему мнению к ст. 348 УПК Республики Казахстан необходимо внести изменение и дополнению. «Сторона вправе заявить ходатайство об ознакомлении с протоколом в течение пяти суток со дня подписания председательствующим судебного заседания. Если сторона по уважительным причинам не заявил ходатайство об ознакомлении с протоколом, тогда этот срок может быть восстановлен. Если протокол изготовлен позже срока, то председательствующий обязан сообщить участникам, заявившим соответствующие ходатайства, о дате изготовления и подписания протокола.»

Кроме того, судья должен предоставить реальную возможность для ознакомления с протоколом. Сторона вправе знакомиться с протоколом не менее 5 суток с момента начала ознакомления. Если сторона затягивает ознакомление с этим документом, то председательствующий вправе ограничить время и назначить определенный срок для реализации данного права участника.

Потерпевший имеет право на получение копии приговора. Данное право имеет большое значение для защиты интересов потерпевшего. Если он не согласен с вынесенным судом решением, то он может подать апелляционную или кассационную жалобу и добиться признания приговора незаконным, необоснованным или несправедливым. Уголовно-процессуальный закон устанавливает, что копию приговора обязательно получает осужденный (оправданный) в течение 5 суток, а при большом объеме не позднее 15 суток со дня его провозглашения (ст. 404 УПК РК). И в этот же срок копию приговора может получить потерпевший, если заявит об этом ходатайство. *Получается, что если потерпевший представил свое ходатайство позже, т.е. по истечении 15 суток со дня провозглашения приговора, то ему копию приговора уже не дадут.* В таком случае при провозглашении приговора суд обязан разъяснить права сторонам о порядке не только обжалования приговора, но и получения потерпевшим копии приговора. При этом следует обязательно отметить ограничение срока на получение потерпевшим копии приговора. Однако, что такое ограничение не должно существовать в уголовном процессе Республики Казахстан, так-как его целью провозглашается защита прав лиц, пострадавших от уголовных правонарушений. *Необходимо, чтобы потерпевший мог в любое время получить копию приговора и реализовать свое право на его обжалование в установленном уголовно-процессуальным законом порядке. Для этого нужно четко и однозначно отразить в норме право потерпевшего на получение копии судебного приговора без дополнительных к тому условий.*

В последующих стадиях уголовного процесса потерпевший имеет право знакомиться с принесенными по делу апелляционными и кассационными жалобами и представлениями. Так, ст. 429 УПК РК устанавливает обязанность суда, постановившего обжалуемое решение, уведомить потерпевшего о принесении по делу жалобы или представления и направить ему копии этих документов. Потерпевший вправе знакомиться с материалами уголовного дела, которые были получены после того, как состоялось постановление приговора по соответствующему уголовному делу. В частности, речь идет о возражениях на жалобы и представления. Они приобщаются к материалам дела и поэтому должны быть доступны потерпевшему для ознакомления. Кроме того, если иные участники уголовного процесса представили в вышестоящую судебную инстанцию какие-либо дополнительные материалы - документы или сведения в иных формах, то потерпевший вправе знакомиться и с этими материалами.

Приговор апелляционного суда доводится до сведения потерпевшего по правилам, указанным в гл. 46 УПК РК, которые соответствуют положениям об ознакомлении потерпевшего с приговором суда первой инстанции. *К сожалению, в уголовно-процессуальном законе отсутствует порядок ознакомления потерпевшего с постановлением апелляционной инстанции об оставлении в силе решения суда первой инстанции, а также иных его решений. Представляется, что потерпевший может получить копию этого документа, предъявив об этом соответствующее ходатайство.*

При кассационном рассмотрении уголовного дела уголовно-процессуальный закон не содержит специальных правил об ознакомлении потерпевшего с необходимыми процессуальными документами. В данном случае следует руководствоваться аналогичными нормами, предусматривающими ознакомление этого участника с апелляционными жалобами, представлениями и возражениями на них. Незвещение потерпевшего о поданных осужденным или оправданным лицом, либо защитником кассационной жалобы признается существенным нарушением уголовно-процессуального кодекса.

При пересмотре уголовного дела в апелляционном или кассационном порядке могут быть представлены дополнительные материалы. Потерпевший для защиты своих интересов вправе потребовать время для ознакомления с ними, а при необходимости - отложить слушание дела для подготовки к судебному заседанию. Ходатайство надлежащим образом мотивированное, не может быть отклонено судом, поскольку отказ в ходатайстве лишает потерпевшего возможности надлежащим образом защищать свои интересы. Это в свою очередь может стать причиной обжалования и последующей отмены судебного решения.

Право потерпевшего на ознакомление с процессуальными документами, которые составляются в инстанции производство по пересмотру решений суда, вступивших в законную силу, предусматривается ст. 486 УПК РК. В частности, это право распространяется на надзорные жалобы и представления. Вместе с тем такое право может появиться и у потерпевшего только в том случае, если:

- интересы потерпевшего непосредственно затрагиваются надзорной жалобой или представлением;
- потерпевший заявляет об ознакомлении специальное ходатайство.

При этом влияние жалобы или представления на интересы потерпевшего будет устанавливать судья, рассматривающий эти документы и решающий вопрос о возбуждении надзорного производства по уголовному делу. Однако для обеспечения полноты защиты прав и законных интересов потерпевшего следует уведомлять потерпевшего о подаче надзорной жалобы или представления в порядке, установленном для апелляционного пересмотра, т.е. направлять ему копии этих документов. Если потерпевший посчитает целесообразным для себя участвовать в надзорном производстве, то он обязан своевременно уведомить надзорную инстанцию о намерении участвовать в судебном заседании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Концепция о правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан № 858 от 24 августа 2009 года;
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. - А. «Жеті-жарғы», 2015. – 376 стр.

Карипова А.И.
к.ю.н., доцент,
Университет «Туран-Астана»,
Кафедра «Национального и Международного права»

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА

Аннотация. Настоящее исследование посвящено системно-правовому анализу криминалистической характеристики личности преступника кражи чужого имущества. Построение в современном Казахстане правового государства предполагает строжайшее соблюдение прав и свобод человека, действенную защиту государственных и общественных интересов. Одним из наиболее значимых социальных институтов, содержание, которого предопределяет основу всего общественного развития на каждом из его этапов, является собственность. В системе общественных ценностей любого государства право собственности определяется как важнейшее из социальных прав личности. Среди хищений наиболее частым преступлением выступает именно кража. В этой связи необходимо криминалистическое изучение личности преступника. Знание правовой основы расследования деяний против собственности помогает правильно квалифицировать деяния, верно определить круг обстоятельств, подлежащих установлению, грамотной формулировке текста постановления о привлечении лица в качестве обвиняемого и др.

Ключевые слова: хищение, чужое имущество, кража, квартирная кража, карманная кража, потерпевший, свидетель-очевидец, преступная деятельность, субъективная сторона, объективная сторона, деяние, квалификация, ущерб, следственные действия, несовершеннолетний, подозреваемый, обвиняемый

Аннотация. Бұл зерттеу қылмыскердің жеке басының бөтен мүлікті ұрлау қылмысының криминалистикалық сипаттамасын жүйелі-құқықтық талдауға арналған. Қазіргі Қазақстанда құқықтық мемлекет құру адамның құқықтары мен бостандықтарын қатаң сақтауды, мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді пәрменді қорғауды көздейді. Мазмұны оның әрбір кезеңдерінде бүкіл қоғамдық дамудың негізін алдын ала айқындайтын неғұрлым маңызды әлеуметтік институттардың бірі меншік болып табылады. Кез келген мемлекеттің қоғамдық құндылықтар жүйесінде меншік құқығы жеке тұлғаның әлеуметтік құқықтарынан аса маңызды болып айқындалады. Ұрлық арасында ең жиі жасалатын қылмыстық-ұрлық. Осыған байланысты қылмыскердің жеке басын криминалистикалық зерттеу қажет. Меншікке қарсы әрекеттерді тергеудің құқықтық негіздерін білу әрекеттерді дұрыс саралауға, анықтауға жататын мән-жайлар шеңберін дұрыс анықтауға, адамды айыпталушы ретінде тарту туралы қаулы мәтінін сауатты тұжырымдауға көмектеседі.

Түйін сөздер: ұрлық, бөтеннің мүлігі, ұрлық, пәтер ұрлығы, қалта ұрлығы, жәбірленуші, куәгер, қылмыстық іс, субъективті тарап, объективті тарап, әрекет, біліктілік, залал, тергеу әрекеттері, көмекке толмаған, күдікті, айыпталушы.

Karipova A.Y.
«Turan-Astana» University
«National and international law» department
E-mail: karipova-82@mail.ru

FORENSIC CHARACTERIZATION OF THE PERSONALITY OF THE OFFENDER

Resume. This study is devoted to the system-legal analysis of the forensic characteristics of the identity of the offender of theft of another's property.

The construction of a legal state in modern Kazakhstan implies the strictest observance of human rights and freedoms, effective protection of state and public interests. One of the most significant social institutions, the content of which determines the basis of all social development at each of its stages, is property. In the system of public values of any state, property right is defined as the most important of the social rights of an individual. Among the thefts, theft is the most common crime. In this regard, a forensic study of the identity of the offender is necessary. Knowing the legal basis of the investigation of acts against property helps to correctly qualify the acts, to correctly determine the circle of circumstances to be established, to correctly formulate the text of the decision to attract a person as an accused, etc.

Keywords: theft, property of others, theft, larceny, pickpocketing, victim, witness, criminal activity, subjective side, objective side, act, qualification, damage, investigative actions, minor, suspect, accused.

В соответствии со ст. 188 Уголовного кодекса Республики Казахстан, под кражей понимается тайное хищение чужого имущества. Как справедливо отмечает Б.Д. Завидов, тайность хищения есть специфический признак кражи, отличающий ее от других форм хищения. Решающим при оценке тайности хищения является осознание самим виновным того, что он изымает чужое имущество тайно, т.е. скрыто от потерпевшего и иных лиц либо незаметно для них [1].

Целью настоящего исследования является криминалистическое исследование личности преступника кражи чужого имущества.

Сама по себе обстановка совершения различных видов краж зачастую содержит информацию о времени, месте, объектах, из которых совершаются кражи, предмете преступного посягательства, личности виновного и иных обстоятельствах, затрудняющих или облегчающих совершение краж. Выбор времени и места совершения кражи зависит, прежде всего, от характера объекта, из которого намечается совершение кражи, цикла его работы и характера охраны, предмета преступного посягательства и особенностей личности преступника.

Например, кражи из предприятий, учреждений, организаций совершаются, как правило, в ночное время, в предвыходные и предпраздничные дни. Квартирные кражи в большинстве случаев совершаются в дневные часы, когда хозяева находятся на работе, и в летне-осенний период - время отпусков. Карманные кражи (да и не только) обычно совершаются в период скопления пассажиров на городском транспорте либо на вокзалах, при проведении массовых мероприятий, на рынках при большом скоплении народа.

Кражи, грабежи и разбойные нападения, как показывает практика, зачастую совершаются группой, состоящей из двух-трех, реже - из четырех человек. Нередко такие группы бывают устойчивые, и ими совершается несколько преступлений.

Обычно во главе преступных групп нередко стоят ранее судимые, имеющие представление о возможностях трасологии, дактилоскопии, баллистики, о значении словесного портрета. Этим и объясняется, что преступники в ряде случаев применяют при совершении преступлений маски (лицо закрывают тряпкой, платком, чулком с отверстиями для глаз), препятствующие хорошему восприятию потерпевшими и свидетелями-очевидцами внешних признаков лица нападавших, используют перчатки, исключая возможность оставления на месте совершения деяния следов пальцев, оборудуют для хранения похищенного и оружия специальные тайники, затрудняющие обнаружение изобличающих вещественных доказательств.

Распространены также преступления, совершающиеся без детальной предварительной подготовки. Для них характерно отсутствие заранее намеченного объекта для преступного посягательства. Например, преступники обходят ряд квартир, звонят в них и, если никто не отвечает, взламывают дверь и совершают кражи. Такие преступления обычно совершаются в дневное время, выходные и праздничные дни, когда основная масса населения находится на работе, за городом и в квартире никого не бывает.

Подобные деяния, как правило, совершают только что освободившиеся из мест лишения свободы, преступники-гастролеры, а также лица, проживающие в другом районе и не опасющиеся случайного опознания.

Значительное количество краж совершается группой преступников. По отдельным видам краж, например, краж автомашин либо грузов, этот показатель достигает более 50 %, причем, как правило, при совершении краж грузов одним из членов преступной группы является работник железнодорожного транспорта.

Большинство краж совершается в одиночку. Это характерно как для мужчин, так и для женщин.

Стремясь похитить имущество, в отношении которого потерпевший принимает специальные меры по обеспечению его сохранности, преступник демонстрирует особое упорство в достижении своей цели, нередко использует такие приемы и средства, которые сводят на нет меры предосторожности со стороны собственника. Действия, предшествующие изъятию имущества, предполагают определенную степень предварительной преступной деятельности, что свидетельствует о пресмысленном характере деяний.

Среди личности воров можно выделить тех, кто совершает преступление не потому, что у них нет денег на понравившуюся вещь, а ради спортивного интереса. Сравнительно недавно широкую известность получил термин "shop-lifting" (шоп-лифтинг) - способ получения адреналина от краж из магазинов. Этот вид краж рассматривается отдельными людьми как своеобразный вид спорта (или субкультура), который ими активно и практикуется. Как правило, для рассматриваемого типа воров характерно отсутствие материальных трудностей в жизни. Среди них много вполне зажиточных и успешных людей, как-то: известные актеры, певцы, спортсмены, манекенщицы.

Одним из представителей четвертого типа магазинных воров (лица с психическими аномалиями) являются клептоманы. Указанные лица совершают кражи не ради похищаемого предмета и не ради спортивного интереса, а в первую очередь ради самого процесса похищения при отсутствии психосоматической возможности удержаться себя от совершения подобных действий.

Преступления, совершаемые клептоманами, являются ярким примером "патических" краж. Критериями таких краж выступают: два и более случая совершения краж без видимых мотивов или выгоды для индивидуума или иного лица, а также сильное влечение к ним с чувством напряженности перед совершением поступка и облегчения после него. Следовательно, отличием клептоманических краж от обычных или так называемых "непатических" можно считать их "бескорыстность" и незапланированность. В результате подобных краж могут быть похищены самые разнообразные предметы, порой даже не

представляющие особой материальной ценности (носки, старая одежда, книги, скрепки, бижутерия, лекарство и т.п.), которые впоследствии выбрасываются, ломаются, возвращаются владельцам, а иногда тайно коллекционируются [2].

Отметим, что, исходя из изложенного, представляется возможным выделить субъективный и объективные критерии, раскрывающие содержание тайности хищения.

С субъективной стороны виновный в совершении кражи всегда полагает, что его действия тайны, т.е. они скрыты от окружающих, их никто не видит. Объективно же ситуация может складываться следующим образом:

- 1) виновный полагает, что действует тайно, и действительно никто его действий не видит;
- 2) виновный полагает, что действует тайно, но на самом деле есть свидетели его действий, не понимающие противоправный характер поведения виновного;
- 3) виновный полагает, что действует тайно, но есть свидетели его действий, которые понимают, что совершается хищение, но по каким-либо причинам не обнаруживают своего присутствия.

Наиболее простым вариантом для квалификации хищения в качестве кражи является первый вариант, когда виновный полагает, что действует тайно, и его действий действительно никто не видит. К такого рода преступлениям относятся, как свидетельствуют материалы уголовных дел, чаще всего квартирные кражи, кражи имущества из помещений и иных хранилищ.

Более сложным следует считать второй вариант, когда виновный полагает, что действует тайно, но имеются очевидцы его действий, которые не понимают, что совершается кража, а полагают, что виновный взял собственное имущество. Изучение правоприменительной практики показывает, что к такого рода кражам относятся в основном кражи багажа на вокзалах, сумок, портфелей, других предметов в общественных местах.

При квалификации указанных деяний нередко допускаются ошибки, поскольку объективно преступник действовал открыто. С точки зрения объективного критерия его действия подпадают скорее под определение грабежа, чем кражи. При такой ситуации нельзя забывать, что при определении тайности действий виновного основным является не объективный, а субъективный критерий - осознание виновным того, что он действует тайно. Именно по этому критерию в рассматриваемой ситуации следует отличать кражу от грабежа [3].

Между действиями виновного в краже и наступившими последствиями в виде причинения прямого ущерба собственнику или иному владельцу похищенного имущества необходимо установить причинную, т.е. объективно существующую, связь. Изучение правоприменительной практики свидетельствует, что это, казалось бы, чисто теоретико-догматическое положение имеет важное практическое значение. Дело в том, что в последние годы все чаще реальной либо фиктивной кражей пытаются прикрыть крупные недостатки денег и товарно-материальных ценностей, размеры которых не идут ни в какое сравнение с реально причиненным кражей ущербом. В этом плане полное и точное установление причинной связи тайных действий виновного по изъятию и завладению чужим имуществом с последствиями в виде определенного размера ущерба, причиненного собственнику или другому владельцу похищенного имущества, приобретает особый смысл с тем, чтобы совершенная кража не оказалась прикрытием других, нередко более опасных преступлений.

Не образуют состава кражи противоправные действия, направленные на завладение чужим имуществом не с корыстной целью, а, например, с целью его временного использования с последующим возвращением собственнику либо в связи с предполагаемым правом на это имущество.

В тех случаях, когда незаконное изъятие имущества совершено при хулиганстве, изнасиловании или других преступных действиях, необходимо устанавливать, с какой целью виновное лицо изъяло это имущество.

Общей задачей криминалистики в рамках раскрытия и расследования преступлений, а также их предупреждения является установление личности преступника, что связано с необходимостью получения информации о нем как идентификационного, так и диагностического характера.

Важным дополнением к составляемому портрету разыскиваемого являются сведения организационно-информационного характера. Это может быть любая информация о человеке, полученная при проведении оперативно-розыскных мероприятий, следственных действий (допрос, предъявление для опознания, судебные экспертизы и др.), материалы проверок (ревизии, инвентаризации), получение консультаций специалистов, помощи общественности, проведение иных мероприятий.

Как отмечает О.А. Соколова [4], именно интеграция всей информации о человеке в одном портрете, а также изучение опыта работы правоохранительных органов зарубежных стран в обозначенном направлении позволят создать наиболее полную картину и будут способствовать установлению его личности, ускорят розыск, обеспечат раскрытие и расследование преступления в целом. Разнообразная природа следов и

информации о человеке предполагает проведение комплексного анализа, посредством которого возможно сформировать обобщенный портрет разыскиваемого преступника. С учетом интегрального характера получаемой таким образом информации создаваемый портрет разыскиваемого целесообразно назвать комплексным портретом человека.

Наконец, для успешного раскрытия кражи, совершаемой несовершеннолетними, необходимо целенаправленное изучение следователем структуры личности несовершеннолетнего преступника. Следует отметить, что это важное условие необходимо для качественного применения тактических приемов, что, в свою очередь, повышает эффективность многих следственных действий.

Сформировавшееся мнение практических работников о том, что для изучения личности несовершеннолетнего преступника можно ограничиться сбором формальной информации о подозреваемом, обвиняемом, на сегодняшний день является неактуальным и не отображает истинных потребностей следственной тактики.

Именно личность преступника, исследованная с криминалистических позиций, наиболее полно выражает не только его социальную сущность, но и преступный профессионализм, что позволяет определить наиболее вероятные поиски подозреваемого лица, прогнозировать возможные следственные ситуации и меры по их разрешению.

Уместно отметить и такую особенность, что в отношении несовершеннолетних далеко не всегда выносятся мера наказания в виде лишения свободы, что, в свою очередь, порождает склонность к совершению новых деяний.

Комплекс сведений о личности несовершеннолетнего должен быть оптимальным как с точки зрения полного изучения личности, так и с позиции решения поставленных задач уголовного судопроизводства. Формальный подход к изучению личности просто недопустим, что неоднократно отмечалось в научной литературе, поскольку если исследовать личность подростка исключительно с процессуальной точки зрения, то установленные рамки окажутся слишком узкими для решения тактических вопросов. Следовательно необходимо знать о несовершеннолетнем подозреваемом, обвиняемом намного больше, чем просто информацию, имеющую доказательственное значение, поскольку эти сведения в дальнейшем могут помочь установить психологический контакт, вызвать доверие и желание давать правдивые показания(5).

Необходимо обратить внимание на то, что обстоятельства, характеризующие личность несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого могут повлиять на степень и характер ответственности. Если в ходе предварительного расследования личность несовершеннолетнего не была изучена в полном объеме, то в процессе уголовного судопроизводства не представляется возможным восполнить данные о личности обвиняемого, которые, возможно, могли повлиять на определение наказания. При возникновении таких ситуаций дело необходимо направлять на дополнительное расследование, тем не менее, судам необходимо также всесторонне, объективно и полно исследовать данные о личности подсудимого в связи с тем, что указанные обстоятельства могут повлиять на определение вида и размера наказания.

Следователь является основным субъектом криминалистического изучения личности несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого, это обусловлено тем, что только следователь организует и направляет ход расследования, планирует деятельность, привлекает специалистов к сбору и исследованию криминалистически значимой информации. К сожалению, изучение личности несовершеннолетнего подозреваемого в большинстве случаев сопровождается рядом негативных обстоятельств, одним из которых является нехватка времени для сбора необходимых сведений.

Тщательный анализ нравственно-психологических свойств личности несовершеннолетнего преступника, совершившего корыстное преступление, будет способствовать установлению психологического контакта, что обуславливает грамотное применение тактических приемов при производстве следственных действий и объективного расследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Завидов Б.Д. Кража: уголовно-правовой анализ. М.: Приор, 2008. С. 16 - 17.
2. Тимошина Е.М. Криминологическая характеристика краж // Общество и право. 2010. № 4. С. 206 - 213.
3. Оценочные признаки в Уголовном кодексе Российской Федерации: научное и судебное толкование: научно-практическое пособие / Ю.И. Антонов, В.Б. Боровиков, А.В. Галахова и др.; под ред. А.В. Галаховой. М.: Норма, 2014. С. 113.
4. Соколова О.А. Актуальные направления комплексного подхода к изучению личности человека в предупреждении, раскрытии и расследовании преступлений // Эксперт-криминалист. 2013. № 3. С. 9 - 11.
5. Головин А.Ю., Баранов М.В. Алгоритмы расследования в структуре частных криминалистических методик: проблемы разработки и практического применения // Российский следователь. 2013. № 11. С. 42 - 44.

Қаржасова Г.Б.,
PhD докторы, доцент,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Саулебек Н.А.,
з.ғ.к., аға оқытушы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Қашықтықтан оқыту орталығының Астана өкілдігі

Абиев Е.С.,
заң ғылымдарының магистрі,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Кемелбеков С.Т.
з.ғ.к., аға оқытушы,
Қазақ экономика, ғылым және халықаралық сауда университеті
E-mail: gkb24@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Түйін. Мақалада мемлекеттік қызметті құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесі талқыланады. Қазақстанда мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру бағытында жүргізіліп жатқан реформалар, дамыған мемлекеттердің кадрларды басқару тәжірибесін саралаудың өзектілігін арттыруда. Мақсаттарға жетуіміз үшін өзімізден көш ілгері алда тұрған елдердің тәжірибесін жете зерделеп ел басқару, экономика, әлеуметтік саланың қайсыбір түрінде болсын заманауи тәсілдерді енгізуге тиіспіз. Қызметшілер мен мамандарды және басқару кадрларын даярлауға қажетті халықаралық стандартқа сай академиялық орталықтар, шет мемлекеттердің ұлттық оқыту ұйымдарымен біріккен басқару мектептерін ашуға, ондағы оқытушылардың сапалық құрамын жоғары талапқа сай қалыптастыруға жуық уақытта қол жеткізуіміз керек.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет, мемлекеттік басқару, шетелдік тәжірибе, мемлекеттік басқару органдары, кадр саясаты.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

Резюме. В статье рассматривается зарубежный опыт правового регулирования государственной службы. Сегодня для надлежащего осуществления реформ, проводимых в Казахстане по повышению эффективности государственной службы, назрела необходимость анализа опыта управления кадрами развитых государств. Для достижения цели мы должны тщательно изучить опыт лидирующих стран, внедрять современные подходы, будь то в какой-либо форме управления страной, экономики, социальной сферы. Необходимо в ближайшее время добиваться создания академических центров в соответствии с международными стандартами, совместных школ управления с национальными обучающими организациями зарубежных государств, формирования качественного состава преподавателей в соответствии с высокими требованиями.

Ключевые слова: государственная служба, государственное управление, зарубежный опыт, государственные органы управления, кадровая политика.

FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF PUBLIC SERVICE

Resume. The article considers the foreign experience of legal regulation of public service. Today, for the proper implementation of reforms carried out in Kazakhstan to improve the efficiency of public service, there is a need to analyze the experience of personnel management in developed countries. To achieve this goal, we must carefully study the experience of the leading countries, introduce modern approaches, whether in any form of governance, economy, social sphere. It is necessary in the near future to seek the establishment of academic centers in accordance with international standards, joint schools of management with national training organizations of foreign countries, the formation of a qualitative composition of teachers in accordance with high requirements.

Keywords: public service, public administration, foreign experience, public administration, staff policy.

Соңғы он жылдың бедерінде, Қазақстанда мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру бағытында жүргізіліп жатқан реформалар, дамыған мемлекеттердің кадрларды басқару тәжірибесін саралаудың өзектілігін арттыруда.

Конституцияның нормаларында көрсетілгендей «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заң талаптары да мемлекеттік қызметке кірерде ұлтына, тіліне, жынысына, әлеуметтік шығуына, мүліктік жағдайына, тұратын орнына, дінге қатынасына, сенімдеріне, қоғамдық ұйымдарға қатыстылығына және өзге де әртүрлі жағдайларға байланысты қандайда бір тікелей немесе жанама шектеулерге жол берілмейтіндігі жайлы мәселер қарастырылған. [1]

Оған қоса еліміздің тұңғыш президентінің жолдауында Қазақстанның әлемдегі дамыған және бәсекеге қабілетті ең алдыңғы қатарлы 30 мемлекеттің қатарына қосылу қажеттігін алдымызға мақсат етіп белгіленді.

Демек, Қазақстанды алда әлеуметтік экономикалық және саяси демократиялық жандандырудың жаңа дәуірі күтіп тұр. Ол үшін, аталған Жолдауда Қазақстанның даму барысының басымдылықты жеті бағыты айқындалды. Яғни, серпінді түрде дамуға заманауи, бәсекеге қабілетті, ашық экономикасы, демократиялық қоғамы бар, барлық тұрғындардың өмірі жоғарғы талаптағы әлеуметтік стандарттармен қамтылған, құқықтық нығайған, басқа ұлттармен келісе отырып мемлекеттік тілі және қазақ халқының мәдениеті дамыған, геосаяси тұрақтылығы мен қауіпсіздігі қамтылған халықаралық қауымдастықтың толыққанды және жауапты мүшесі ретінде қалыптасуымыз керек.

Әрине, бұл мақсаттарға жетуіміз үшін өзімізден көш ілгері алда тұрған елдердің тәжірибесін жете зерделеп ел басқару, экономика, әлеуметтік саланың қайсыбір түрінде болсын заманауи тәсілдерді енгізуге тиіспіз. Қызметшілер мен мамандарды және басқару кадрларын даярлауға қажетті халықаралық стандартқа

сай академиялық орталықтар, шет мемлекеттердің ұлттық оқыту ұйымдарымен біріккен басқару мектептерін ашуға, ондағы оқытушылардың сапалық құрамын жоғары талапқа сай қалыптастыруға жуық уақытта қол жеткізуіміз керек.

Бұл ретте, мемлекеттік қызмет саласында сыртқы тәжірибелерді саралаудың маңызы ерекше екендігі сөзсіз. Дегенмен де, мемлекеттік қызмет барлық әлемде экономикалық және әлеуметтік инфрақұрылымның маңызды бір құрамдас бөлігі болып қалыптасқан, ал атқарушы биліктің әрекетке қабілетті аппаратын құрудың өткір проблемасы көптеген елдердің алдында тұрған мәселе.

Басқарудың мемлекеттік әкімшілік жүйесі дамыған елдерде олардың мемлекеттік қызмет институттарын ұтымды ұйымдастыруымен, шенеуніктердің кәсіпқойлығы мен құзыреттілігі және көп реттерде олардың қызметін бақылаудың жақсы жолға қойылғандығымен айқындалатын жоғары тиімділігімен ерекшеленеді.

Сондықтан да, Қазақстан үшін басқару саласында едәуір нәтижелерге қол жеткізген АҚШ, Германия, Ұлыбритания, Франция, Жапония сияқты мемлекеттердің тәжірибесі ерекше қызығушылық танытады.

Дамыған елдердің мемлекеттік басқару саласында, кадр әлеуетін басқару мемлекеттік басқару теориясында да іс жүзінде басым бағыт болып табылады. Мемлекеттік қызметті реттейтін заңнамалар экономикада, саясатта және әлеуметтік салада болатын ауытқулардың әсерінен өзгерістерге ұшырап, толықтырылып отырады.

АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Францияда заманауи мемлекеттік қызметтің негізі мәселен бізден бір ғасырдан астам уақыт бұрын қаланған. Бұл, барлық дамыған елдерде мемлекеттік қызметтің ірге тасының қаланып, керегесін тіктеу процесінің ұзақ уақыттар бойы жүретіндігін көрсетеді.

Шетелдерде мемлекеттік қызметпен және кадр саясатымен айналысатын, шенеуніктердің жұмысын қадағалайтын, үміткерлерге іріктеу жүргізетін олардың кәсіби деңгейі мен қызмет ету нәтижесін бағалайтын арнайы құрылым айналысады [2, 63 б.].

Дамыған мемлекеттердің кадр қызметтері өз қызметінде ұйымдағы басқару тәсілі, жұмысшылардың біліктілігі, олардың тәртібі, жаңалық пен өзгерістерге әсерін ұдайы талдап, зерттеп, жетілдіріп отырады. Заңдармен айқындалған, қатаң сақталатын іріктеу, көтермелеу және шенеуніктерді жазалау процедуралары мемлекеттік басқарудың тиімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталған. Мемлекеттік қызметшілермен жұмыс істеу жүйесі: лауазымдық міндеттерін сапалы атқаруы, персоналдың шұғыл шешім қабылдай білуі, кәсіптік деңгейі сияқты көрсеткіштермен бағаланады.

Халықаралық тәжірибені саралау нәтижесі негізінен әлемде екі анық белгіленген мемлекеттік қызмет жүйесі қалыптасқандығын көрсетеді - бірі мансаптық жүйе - Германия, Жапония, Австрия елдерінде қалыптасса, келесісі позициялық модель - Ұлыбритания, АҚШ, Канада елдерінде қалыптасқан.

Мансаптық жүйенің елеулі ерекшеліктері болып – мемлекеттік қызметке конкурстық іріктеу арқылы ең төменгі лауазымға орналасудан бастауы, қызметке өмір бойына тағайындалуы (саяси қызметтен басқасына), ішінара қызметте мансаптық өсу, мамандарды мақсатты оқыту, кәсіпқойлықтың жоғарғы деңгейі, сақтанымпаздық және бюрократтық иерархия элементтерімен қамтылғандығы саналады. Позициялық жүйеде – қызметке орналасу және кез келген қызметке көтерілу конкурстық іріктеу арқылы жүргізіледі (саяси қызметтен басқасы), мұнда едәуір ықшамдылық, қызметке жеке сектордағыдай келісім-шарт арқылы алу, карьерда тұрақсыздық элементтері басым [3, 41 б.].

Екі жүйеде де, олардың белгілі бір ауытқуларына қарамастан олардың тиімділігін қамтамасыз ететін бірқатар шарттарында ұқсастық бар. Бұл, мемлекеттік қызметшілердің саяси және әкімшілік деп бөлінуі, саяси процестердің мемлекеттік аппараттың кадр құрамына әсерінің шектеулілігі, сонымен қатар мемлекеттік билік органына кәсіпқойларды тартуға кепілдік беретін қызметке орналасудағы конкурстық іріктеу.

Шет мемлекеттердің мемлекеттік қызметшілерінің корпусын қалыптастыруы мәселесіне үңілсек АҚШ, Германия, Жапония, Франция елдерінде – жас элита мамандарды мақсатты бағытталған тәрбиелеу жолымен қалыптастыратындығын аңғартады [4, 12 б.].

Болашақ шенеуніктерді дайындау, мемлекеттік аппараттың түрлі құрылымдарында олардың қызметіне баға беріле отырып үздіксіз тәжірибе алмасудан өтетіндігімен ерекшеленеді. Мәселен, Германияда үміткер іріктеу емтиханынан өткеннен соң екі жарым жыл тәжірибе алмасудан өтуі керек, содан соң екінші рет емтихан тапсырады. Одан кейін орта деңгейдегі басшылық лауазымда үш жылдық сынақ қызметін атқарады, егерде оның қызметіне оң баға берілсе, онда басшылық лауазымды тұрақты негізде атқаруға есепке алынады [5, 15 б.].

Францияда қызметке іріктеу жүргізу конкурс емтиханын тапсыру барысында байқалатын бір ғана критерий: жүктелген міндетті орындай алу қабілетіне сәйкестігі негізінде бағаланады. Конкурс жазбаша және ауызша емтиханнан тұрады, нәтижесінде үміткердің мәдениеті, білімі, өз ойларын логикалық тұрғыдан жеткізе білуі сараланады. Конкурстық комиссия мүлтіксіз адал құзыретті мамандардан жасақталады және әкімшіліктің ешқандай әсері болмайды.

Жапонияның мемлекеттік қызметшілерінің кадр әлеуетін пайдалану тәсілі тиімді және өзіндік ерекшелігі бөлек. Жапонияның мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі: өмір бойы жалдау, кадр ротациясы, жұмыс орнында оқыту, еңбек ақы, т.с.с. басты критерийлерді қолдану арқылы мемлекеттік қызметшілердің жоғары кәсіпқойлығына, икемділігіне және олардың жауаптылығына қол жеткізуінде. Мұндағы әрбір критерий бір-бірін толықтыра отырып қызмет атқарудың шарттары мен негізі болып табылады. Нәтижесінде еңбек ынталандырылуы артып, жоғары әлеуетті шенеуніктерді даярлауды қамтамасыз ететін және олардың творчестволық, интеллектуалдық қабілеттерін арттыратын орта қалыптасады.

Қазақстан үшін АҚШ-тың мемлекеттік қызметке мамандарды іріктеу тәжірибесі өзекті және тиімдірек деп ойлаймын. Іріктеу келесі критерийлер бойынша жүргізіледі: басшылар үшін арнайы оқу бағдарламаларынан табысты өту, басқару тәжірибесі және кәсіби машықтарының болуы. Барлық кандидаттар ғылыми-зерттеу орталықтарының, мемлекеттік билік органдарының және жеке компаниялардың ең тиімді қызмет атқаратынының жұмысын зерделеу негізінде, сонымен қатар персоналдарды басқару саласының мамандарынан және мемлекеттік қызметшілердің өздерінен түсетін ұсыныстар негізінде жасалынатын басқарушылық құзыреттілігі моделіне сәйкес бағаланады. Бұл модель басқарудың барлық деңгейі үшін ортақ және әлеуетті лидерлерді анықтау, оқу бағдарламаларын жасау, басшылардың кәсіби даму жоспарын құру үшін методикалық негіз болып табылады.

Реформалауда озық нәтижеге қол жеткізген елдердегі мемлекеттік қызметшілерге еңбекақы төлеудің жалпы деңгейі, жеке сектордағы бірдей еңбекке сәйкес еңбекақы төлеу қағидасы болып табылады. Бұл қағидаға сүйену шенеуніктерге абыройлы өмір сүру деңгейін қамтамасыз етіп, мемлекеттік аппаратта кәсіби мамандардың тұрақты қызмет атқаруына ықпал етеді. Мәселен, Жапонияда персонал ісі жөніндегі басқарма жыл сайын мемлекеттік қызметшілердің еңбекақысы деңгейін өндірістік сектордағы жұмысшылардың еңбекақысымен салыстырып, зерттеп отырады. Бұл мәліметтер баспасөз беттерінде жарық көріп, мемлекеттік қызметтегі еңбекақымен салыстырылып отырады [6, 7 б.].

Шетелдердегі мемлекеттік қызметшілерді даярлау және біліктілігін арттыру мәселесіне келсек – көп жағдайда оларды үздіксіз оқыту дәйекті, қатал және тиімді жүйені сипаттайды. Оқытудың жалпы бағыты білімді беру ғана емес, әрбір шенеуніктің нақты қызмет дәрежесіне сәйкес ойлау қабілеті, машықтары, құзыреттілігі және тәртібіне байланысты болады. Осыған сәйкес біліктілікті арттыру мерзімінің басым көп уақыты нақты тәжірибемен танысуға, оқытудың белсенді тәсілдеріне жұмсалады.

Бүгінгі күні еліміздің мемлекеттік қызметі интенсивті қарқында дамуда. Әрине, техникалық және экономикалық прогрестің өсуіне сәйкес оның ұйымдастырушылық тетіктерінің де дами түсетіндігі заңды құбылыс.

Қазақстанда мемлекеттік қызметтің қалыптасуы салыстырмалы түрде алғанда соңғы 20 жылдың бедерінде ғана басталды, дегенмен де ол серпінді дамып, қарқын алып келеді.

Демек, бәсекеге қабілетті ең үздік 30 мемлекеттің қатарына ену үшін Қазақстанда заманауи мемлекеттік қызметшілердің корпусын басқарудың тиімді моделін жасауда әлемдік тәжірибелерді саралаудың маңызы өте зор және аса қажет деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V Заңы.
- 2 Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық негіздері: оқу құралы. 1-бөлім / Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті; ред. А. Н. Ағыбаев. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 338 б.
- 3 Дятлов В.А., Кибанов А.Я., Государственная служба: теория и организация. Курс лекций. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2013.
- 4 Жұмабайқызы Г. Кадр саясатын қалай көтереміз? // Егемен Қазақстан 18 шілде 2017 ж.
- 5 Абдырахманова Е., Мемлекеттік қызмет: бүгін және ертең. Мемлекеттік мәселе // Егемен Қазақстан 2016 ж.
- 6 Нугманова К.Ж. Мемлекеттік қызмет: мансап және мақсат. // Айқын газеті 20 мамыр 2016 ж.
- 7 Алдижаппаров Н.К., Әкімшілік реформаның негізгі бағыттары қандай? // Заң газеті, 18 ақпан 2015ж.

Қаржасова Г.Б.,
PhD докторы, доцент,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
E- mail: gkb24@mail.ru

Феткулов А.Х.,
з.ғ.к., доцент,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Орынбеков А.С.
з.ғ.м., аға оқытушы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА ЕСІРТКІ, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАР, СОЛ ТЕКТЕСТЕРДІҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада жасөспірімдер арасындағы есірткі заттарды пайдаланудағы басты мәселелер талқыланады. Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың есірткі заттарды қабылдау мен оларды тарату мәселесі өрбіп тұр. Жастардың арасында есірткіге әуестік көп ретте білместіктен басталады. Есірткімен күресті ең алдымен мектеп қабырғасынан бастауымыз керек.

Жалпы еңбекте жасөспірімдер арасындағы есірткі заттарды қолданудағы мәселелердің алдын алу шаралары сипатталады.

Түйін сөздер: жасөспірімдер, есірткі заттар, нашақор, есірткінің салдары, есірткіге қарсы күрес.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НЕЗАКОННОМУ ОБОРОТУ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, ИХ АНАЛОГОВ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ

Резюме. В статье обсуждаются ключевые вопросы употребления наркотических средств подростками. На сегодняшний день вопрос о злоупотреблении подростками наркотических средств и психотропных веществ стоит очень остро. Борьбу с наркоманией подростков нужно начинать, прежде всего, со школьной скамьи.

В целом в статье описываются меры по предупреждению проблем употребления наркотиков среди подростков.

Ключевые слова: подростки, наркотики, наркомания, последствия наркотиков, борьба с наркотиками.

SOME PROBLEMS OF COUNTERACTION TO ILLEGAL CIRCULATION OF NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGS AMONG TEENAGERS

Resume. The article discusses the key issues of drug use by adolescents. Today, the issue of abuse of narcotic drugs and psychotropic substances by adolescents is very acute. The fight against drug addiction of adolescents should begin, first of all, from the school bench.

In General, the article describes measures to prevent problems of drug use among adolescents.

Keywords: teenagers, drugs, drug addiction, consequences of drugs, fight against drugs.

Есірткі ерте замандардан пайдаланылып келе жатқан дерт екені тарихтан белгілі. Біздің заманымызға дейінгі 2700 жылдары Қытайда анаша пайдаланылды деген дерек бар. Көкнәрді Египетте емдік және діни ғұрыптарда пайдаланғаны туралы грек тарихшысы Геродоттың да еңбектерінен кездестіруге болады. Ең алғаш рет есірткінің зиянын шығыс ғұламасы Ибн Сина жазып көрсеткен.

Көкнәрдің таралуы XIX ғасырда кеңінен етек алды. Ол үшін Англия мен Қытай арасында соғыс та болды. XX ғасырдың ортасында дамыған батыс елдерінде нашақорлық пен есірткі айналымы қауіпті жағдайға жеткізді. Бұл жағынан АҚШ бірінші орынға ие болды.

Есірткіге қарсы күрес XX ғасырдың басында халықаралық тұрғыда қаралып, арнайы құжаттармен бекітілді. 1946 жылдан бақылау Біріккен Ұлттар Ұйымының құзыретіне көшті. [1, 156 б]

Ұйым айналысуға тура келетін қылмыстардың негізгі түрлерін атап көрсету қажет. Алдымен, бұл есіркі заттар мен психотропты заттардың заңсыз айналымы. Дәл осы есірткі заттарды контрабандалық саудаға салу екінші әлемдік соғыстан кейін басқа қылмыстар ішінен бірінші орынға шықты. Мысалы, 29 қыркүйек пен 5 қазан арасында 1993 жылы Арубы астанасы Ораньестада өткен Интерполдың Бас Ассамблеясының 62 сессиясында барлық делегаттар есірткінің заңсыз айналымының өсу қаупін атап өткен. Мысалы, опиумның заңсыз өндірілуі 1992 жылы 4000 тоннадан асқан, өкінішке орай бұл сан жылдан жылға өсуде. Есірткілерді заңсыз тасымалдаудың Балқандық бағытында бұл маршрутта Грузия, Орта Азия және Ресей мемлекеттері пайда болды. Есіркілердің заңсыз айналымының жалпы көлемінде героин үлесінің көбеюі байқалады. Интерполдың бағалауынша 1992 жылдан бастап кокаинның өндірілуі екі тоннадан асатын көрсеткішті көрсетіп отырды, оның ішінде 300-400 тоннаға жуығын ғана ме мемлекеттердің құқыққорғау органдары қолға түсіре алады. [2]

Қазіргі кезде кокаинның заңсыз айналымында бұрынғына Оңтүстік Американың ұйымдасқан қылмыстық топтары, Испанияның контрабандистері және италияндық мафия басымдық жасауда. 1993 жылы ҚР ПМ делегациясы Италияда «Балқандық жолмен» есірткіні заңсыз тасымалдау мәселелері бойынша 42 елдің халықаралық Кеңесіне қатысқандығын айтып кеткен жөн. Марихуананың үлкен бөлігі жыл сайын Шығыс Еуропа және Батыс Азияның заңсыз айналымынан алынып жатады. Интерполдың Бас секретариаты бірнеше рет бес Орта Азиялық мемлекеттердің (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Туркменстан) және Ресей аумағында конопляның қаупін ерекше атаған. Бас Ассамблеяның есептерінің бірінде конопляның рекордтық көрсеткішін, яғни 13 тоннасын Өзбекстанда, сондай ақ 11 тоннасын Ресейдің заңсыз айналымынан алынғанын атайды.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың есірткі заттарды қолдануы мен оларды тарату мәселесі өрбіп тұр. Жасөспірімдер арасындағы есірткі заттарды пайдаланудың өсуі, заңсыз айналымы-60% дейін жетті. Аталғандардың барлығы ахуалды мәселе, қоғамдағы кемшілік болғандықтан шешуін әріден алып, мемлекеттік деңгейде қарастыруды қажет етеді. Себебі, бір адам-отбасының мүшесі, отбасы мемлекетті құраушы бөлшегінің бірі болмақ. Кәмелетке толмағандардың жалпы құқықтық мәртебесі-қоғамның тең құқықты мүшесі ретінде әрбір адамның иеленетін құқықтары, міндеттері мен заңды мүдделерінің жиынтығы болып табылады. Осы мәселені шешу барысында оны мынадай бөліктермен қарастыруға болады: 1) психологиялық тұрғыда; 2) әлеуметтік тұрғыда; 3) заң нормалары негізінде. Жасөспірімдерді психологиялық жағынан бақылап зерттеу көп факторлы құбылыс. Енді өмірге аяқ басып, оңды-солды енді ажыратқан жеткіншектің отбасындағы қиын кезеңнің туындауы, ұрыс-керіс, кең көлемде қадағаламау бала психологиясының дамуына айтарлықтай әсер тигізеді.

Қазақстан Республикасында аталған мінез-құлықты адамдарды оңалтуға арналған психологиялық бағдарламалар қаралмаған. Кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдер арасындағы қылмыстылық пен құқық бұзушылықтың алдын алуға қажетті психологиялық тұрғыдан әсер ету тұжырымы, реттеуші бағдарламалар да жоқ. [3, 123 б] М.А.Алемаскин бұл мәселені педогогтар, психологтар, заң қызметкерлері толық негізде зерттеуі қажет дейді, және заңды бұзушыларды тәрбиелеудің психологиялық негізі, бұзақылық жасап, өрескел қылық көрсеткен балалардың қылмыстық психологиясы жөнінде кең түсінік берген. Сондай-ақ бұл тұрғыда А.Б.Сахаров, Е.А. Копыстынскийдің еңбектерін атауға болады. Жас заң бұзушыларды түзетуде рухани психологиялық ерекшеліктерді ажыратып, тәрбиелеудің үйлесімді жағдайын, әдісін анықтау қиын

болса да оған аса көңіл бөлуді жөн санаймын. Кәметке толмағандарға әсер ету үшін оның отбасының әр мүшесіне қатысты шаралар ұйымдастырып, оны жүзеге асыра келе, жаппай қоғамда қылмыстық саясатпен қоса әлеуметтік саясатты жүзеге асыруды қажет етеді. [4, 110 б]

Нашақорлыққа көбінесе жасөспірімдер шалдығады, алайда осы кезеңде ересектер арасында да ескірткіге әуестенетіндер көбейіп келеді.

Жастардың арасында есірткіге әуестік көп ретте білместіктен басталады. Жасөспірімдер қоршаған ортасының кері әсеріне иланғыш келеді. Олар жас болғандықтан қоршаған ортаның әр сипатты әрекетіне адам ойына келмейтін жауап қайтарады. Өз іс-әрекетінің салдарын дұрыс болжамау, жеңілтектік, жан-дүние, мінез-құлық пен дүниетанымның толық қалыптаспағандығы, иланғыштық, кері әсерге еліктеушілік алғаш рет спирт ішімдіктері мен есірткінің дәмін көруді тудыратын себептер. Жасөспірімдер өздерінің ержүректігін, дербестігін танытуға болатын топтар мен ұйымдарға бірігеді. Мұндай топтар үй жақта, би алаңдарында, мектепте де ұйымдасады және топ ішінде алғашқы "тексерістер" болып өтеді. Топтық психология, еліктеушілік, ермелік топ ішінде біреуі есірткі немесе шарап дәмін татқан болса, уақыт өткен соң топтың барлық мүшелері есірткі мен алкогольге әуестенуге соқтырады. Бұзақылар арасына түсудің де себептері көп. Бұл отбасындағы кикілжің де, ата-аналардың, мұғалімдердің бала бос уақытын қалай өткізетініне назар аудармауы да, тіпті баланың қолында артық ақшаның жүруі де болуы мүмкін. Кеш болысымен жиналатын жасөспірімдер музыка тыңдап, бейне таспаларын көріп немесе көше кезіп уақыт өткізеді. Ал бұл болса адамның ішін пыстырады. Қазір спорт, музыка, өнер мектептерінде оқу қымбат, барлық ата-ананың қаржысы жете бермейді. Сөйтіп күндердің күнінде топқа бұрын есірткінің дәмін татқан "білгіш" қосылады. Бір ерекшелігі нашақорлар басқаларды есірткіге әуестендіру әрекетін әдейі жасайды. Өйткені нашақор еңбек етуге дәрмені жоқ адам, ол есірткі сатып алуға қажетті ақша іздейді де жүреді. Нашақор қаражатты ұрлықпен табудан басқа амалын білмейді, ал ұрлық әрдайым жазасыз болмайды. Сондықтан нашақор ата-анасы ауқатты жасөспірімдерді есірткіге әуестендіруге, соның арқасында өзінің "қамын" ойлауды мақсат етеді. Нашақордың жасөспірімдер тобына қосылуының себебі де сол. Ол алдымен наша шегуді немесе ес ауыстыратын дәрі ішуді ұсынады. Еліктегіш жастар дәм тата бастайды. Олардың бірі қызық көруді қаласа, екіншісі басқалардан қалмауды, тағы бірі өзін ересек көрсетуге тырысуды, ендігі біреуі бар қиындықтан қашып, ләззат аламын дейді. Бара-бара жасөспірім нашақорға, есірткінің құлына айналады.

Есірткінің ерекшелігі сол, адам оған бір-ақ рет дәмін татқаннан кейін әуес болып қалады. Міне, адамдардың нашақор болуы себептерінің бірі сонда жатыр. Танысы, бір рет дәмін татсаң немесе иіскесен, шексең нашақор болмайсың, қиындықтардың барлығын ұмытасың, ләззат аласың, жаның тыныштық табады деген арбау сөздерімен нашақорлық жолына тартады. Ал әлеуметтік қиындықтардан, отбасындағы ұрыс-керістен, жұмыссыздықтан немесе қызметіндегі жанжалдан шаршаған азамат қиындықтан аз уақытқа болса да "қашып кетуді" ойлап, есірткінің дәмін татады да, нашақор санатына қосылғанын білмей қалады.

Есірткі тұтынушының, мейлі ол тек марихуана шеккеннің өзінде жасы ұзаққа созылмайды. Марихуана шегетіндердің ең алдымен өкпесі қабынады, бронхит, одан әрі өкпе рагі дамиды да адам өлімге дайындалады. Соңғы кезде ғалымдар марихуананың бауыр мен жүрекке де кері әсері бар екенін дәлелдеді. Ал осы есірткі түрінің миға кері әсерінің салдарынан адамның жаттауға қабілеті нашарлап, ұмытшақ етеді.

Марихуана шегушілердің басқалармен қарым-қатынас жасауға құлқы болмайды. Есірткінің опиат тобындағы түрлерін қолдану нашақорлар арасындағы өлімнің және мүгедектің басты себебі болып табылады. Опиатты есірткілерді (морфин, героин, кодеин, метадон) және басқалары ең алдымен ине шаншу арқылы қолданады. Сондықтан оларды қолдану кезінде ең қауіпті аурулар — СПИД, сифилис және гепатит жұқтыру мүмкіндігі күрт жоғарылайды. Есірткі тұтынушылардың көбісі осы үш аурумен ауырады. Гепатит, оған қоса есірткі заттармен улану бауырдың дистрофиясына алып келеді де, адам мүгедек болып қалады. Көкнәр шикізатын ацетон, бензол, толуол, уксус ангидридін секілді органикалық еріткіштермен өндейтіндіктен қолданылатын есірткіде олардың 5% қалады. Есірткі қанда қалады да, еріткіш заттар бауырды күйдіріп, сонда шөгеді. Әрине, нашақор есірткі қолданып жүргенде оны байқамайды, ол есірткімен уланған кезінде ауыртпалықты сезбейді. Есірткі тұтынушы өзінің мүгедектігін тек екі жағдайда байқайды: өзі іріндеп, шірі бастағанында немесе нашақорлықтан емделіп, есі орнына келген кезде. Органикалық еріткіштер мен уксустік ангидридтен тек қана бауыр емес жүрек, ми, өкпе де зардап шегеді. [5, 78 б]

Адам нашақорлыққа қандай жолдармен келеді. Жасөспірімдер арасында нашақорлыққа салынуға бейім жағдайлар мынадай:

- ата-ананың баласын тәрбиелеуге уақытынын болмауы, жасөспірімнің үйден тыс өмірін қадағаламауы;
- отбасы мүшелерінің бірі арақ-шарап ішуі немесе есірткі қолдануы;
- әкесі мен шешесінің жиі жанжалдасуы;
- ата-ананың бірі бала тумай тұрғанда
- маскүнем немесе нашақор болуы;

-отбасы мүшелерінің бір-біріне деген сүйіспеншіліктің болмауы, отбасындағы түсініспеушіліктің орын алуы;

- мектепте мұғалімдердің нашақорлық мәселелеріне көңіл бөлмеуі, жасөспірімдер арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізбеуі;
- достарының арасында нашақорлардың бар болуы;
- өзінен жасы үлкен достарының жетегінде жүруі;
- алкоголь мен есірткіге қол жеткізудің оңай болуы;
- әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігі.

Ал енді жастарды есірткіден қалай қорғап қалуға болады? Қазіргі жастар тез өсіп, дене бітімі тез жетіледі. Алайда олардың сана-сезімі мен дүниетанымы әлі де болса балалықтан асып кете алмайды. Біздің айналамызда еңгезердей балақайлар жиі кездеседі. 9-12 жасар балалар есірткіге сирек әуес болады. Олардың әуестендіру әдейі жасалған әрекет бол-маса, бұл жастағылар темекі шегуді де мәртебе санайды. Олардың кейбіреулері шарап та ішеді. Тоғыз-он екі жасарлар үй жақта немесе мектепте арзан улы химикаттарды иіскеуі мүмкін. Сондықтан ата-ананың міндеті осы жастағы балаға көбірек көңіл бөліп, темекі, спирттік ішімдік және есірткінің зияны туралы жиі айту. Мұндай әңгімелер іш пыстыр-майтын болғаны абзал және де бостан бос миды ашытпай, жәй айтып қана қоймай, мысал да келтіру қажет.

Есірткімен күресті ең алдымен мектеп қабырғасынан бастауымыз керек. Егер бала оның зияны мен азабы туралы хабардар болса, және оның шынымен де өте күрделі, қиын мәселе екендігіне көзін жеткізе білсек, сонда ғана балаларымызды сақтандыра алдық деуімізге болады. Әрине, есірткінің таралу жолына өте қатаң тыйым салу мен жазалау жүйесін қарсы қоюға болады. Бірақ, қоғам мүшелері тұрғысынан сұраныс болған жағдайда, оны тіпті өлім жазасымен де тосқауылдай алмайсың. Демек, ең алдымен сұранысты азайтуымыз керек. Баланы тек үркітіп-қорқытпай, оның саналы түрде есірткіден бас тартуына жағдай жасау керек.

Соңғы кездегі есірткі құралдарының қомақты көлемдегі тасымалдарының, ашылуына құқық қорғау органдарының осы қылмысқа тойтарыс беруге күш жұмылдырып, есірткі құралдарын тасымалдау жолдарын бөгеу, есірткі бизнесімен күрес криминалдық полиция қызметкерлерінен құрылған арнаулы топтармен мезгіл тексерулер өткізу мүмкіндік жасады, Есірткі құралдарына заңсыз айналымына қарсы күрес күшейтіліп, қылмыстылар жазасын алғанымен, бұл қауіпті дертке шалдығып, айналасындағыларды қайғы -қасіретке душар ететін адамдар саны азаймай отырғанын да айтпай кетпеске болмайды.

Мамандардың айтуына қарағанда, есірткіні тасымалдауға негізінен арзан қол адамдарды жалдайтын көрінеді. Дегенмен, есірткі қылмысын ашуда құқық қорғау органдарының белсенділігі төмен. Атап өтетін бір мәселе, осы қылмысты ашу үстінде негізінен есірткіні сақтаған және тасымалдаған ұсталады да, қолданушылармен, өткізушілер белгісіз болып қалады. Есірткіні тарату күрделі мәселелердің бірі. Географиялық жағынан қолайлы орналасқан Қазақстан Шығыстан Батысқа тасымалданатын есірткінің нақ жеріне айналған. Сондықтан құқық қорғау органдары бұл мәселеге үлкен жауапкершілікпен қарауда.

Қорыта келе мен есірткі және психоторопты заттар бизнесімен күресте мына шаралар шұғыл түрде шешімін табу керек деген ұсыныс жасап отырмын:

Заңсыз есірткімен күресте мамандарды құқық қорғау орындары мен арнайы оқу мекемелерінде қайта дайындықтан өткізу, “психиатр-нарколог” мамандығы бойынша кадрлар дайындау.

Нашақорлық дертіне шалдыққандарды емдеу және қатарға қосу жұмыстарының сапасын жақсарту. Елді мекендерде жабылып қалған наркологиялық диспансерді қайта ашу.

Мектептер мен кәсіби мамандық беретін барлық оқу орындарында нашақорлыққа қарсы әлеуметтік-иммунитеті қалыптастыратын арнайы бағдарлама қабылдау.

Есірткіні шекарадан алып өту, тарату бойынша қылмыстық жауапкершілікті қатайту. Әлемдік тәжірибеге сәйкес наркологиялық қызметті түп-тамырымен жаңғырту.

Еліміздің президенті, Қазақстан Үкіметі мен Парламенті соңғы жылдары осы мәселеге байланысты бір қатар шаралар қолданды. Бірқатар конституциялық заңдар қабылданды, басқа да нормативтік актілер мен бағдарламалар жасалды, алайда әлі көптеген жұмыстар атқаруға тура келеді. Ең алдымен, қауымдастықтың позитивті күштерін есірткіні заңсыз айналымға енгізу облысында ғана күресуге қолданып қоймай, сонымен бірге демократиялық құқықтық мемлекеттің идеологиялық базасы негізінде тұрғындардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға да жұмсау қажет.

Жақында арада ғана Н.Ә. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа жолдауында «Қазақстан – жас, көп ұлтты, болашағына сенімді және қарқынды дамып келе жатқан мемлекет! Біз тәуелсіз Қазақстанның 25 жылдық даму жолынан өттік. Алдағы 25 жылда бұдан да биік белестер күтіп тұр. Мемлекет құру жолында теңдессіз, мол тәжірибе жинап, жаңа кезеңге қадам басып отырмыз. Алдымызда қандай қиындықтар кездессе де, оларды еңсереалатынымызға сенімдімін. Біздің басты күшіміз – бірлікте» –деген жалынды сөздері дәлел болаалады. [6].

Олай болса жас мемлекетіміздің жас өрені әлгіндей теріс қылықтардан аулақ болуы үшін күресейік, ағайын!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Романова Л.И. Наркомания и наркотизм. - СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 481 с.
2. Қазақстан Республикасының екіжақты халықаралық шарттары http://www.mfa.gov.kz/#!/kazakstannyin_syirtkyi_sayasaty/sharttyik-kyukyikyik_bazasyi/kazakstan
3. Борчашвили И.Ш., Әбдіров Н.М., Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық (ерекше бөлім). – Алматы, 2014.
4. Хамметова Ж. А. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ №1 (54) 2018. 110б.
5. Бекежанов, Д. Н. Есірткі, жүйкеге әсер ететін зиянды заттарды құқықтық реттеудің мәселелері [Текст] / Д. Н. Бекежанов // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сер. Вестник КазНУ. Сер. юридическая. 2016. №1. С. 7780. (Қылмыстық құқық және криминалистика.)
6. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» <http://www.akorda.kz>.

Куналиева Г.А.,
доктор юридических наук, профессор,
кафедра "Таможенного, финансового и экологического права",
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г.Алматы, Казахстан,
E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

Мадыхан С.М.,
старший преподаватель,
кафедра "Уголовно-правовых дисциплин и правоохранительной деятельности",
Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева

Белхожаева Д.Ж.
старший преподаватель,
кафедра "Уголовно-правовых дисциплин и правоохранительной деятельности",
Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева

К ВОПРОСУ О ПРИНЦИПАХ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Резюме. В принципах уголовного права особенно отчетливо проявляется уровень цивилизованности и культуры общества. По принципам, на которых основывается уголовное законодательство, можно судить о степени значимости личности для государства. Под принципами уголовного права необходимо понимать предусмотренные в уголовном законодательстве основополагающие идеи, которые, отражая общечеловеческие ценности, определяют как его содержание в целом, так и содержание отдельных его институтов. Принципы составляют структуру уголовного права. Именно в принципах находят выражение закономерные связи его элементов. Они выполняют в уголовном праве интегрирующую роль и являются ведущей основой его системы. Актуальным и перспективным представляется введение принципов уголовного законодательства в Уголовный Кодекс Республики Казахстан.

Ключевые слова: уголовный закон, принцип законности, принцип равенства граждан перед законом и судом, принцип виновной ответственности, принцип справедливости, принцип гуманизма.

Түйін. Қылмыстық құқық қағидаларында қоғамның өркениеті мен мәдениетінің деңгейі айқын көрініс табады. Қылмыстық заң негізделетін қағидаларға сәйкес, жеке тұлғаның мемлекет үшін маңыздылық дәрежесін анықтауға болады. Қылмыстық құқықтың қағидалары ретінде, жалпыға ортақ адамзат құндылықтарын көрсететін, сондай-ақ бүтіндей оның мазмұнын және жеке институттарының мәнін анықтайтын қылмыстық заңда қарастырылған негізгі идеялар ретінде түсіну қажет. Қағидалар қылмыстық құқықтың құрылымын құрайды. Қағидаларда оның элементтерінің логикалық байланысы көрініс табады. Қағидалар қылмыстық құқықта ажырамас, біріктіруші мәні бар және оның жүйесінің жетекші негізі болып табылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне қылмыстық заңнаманың қағидаларын енгізу өзекті және перспективалы болып табылады.

Түйін сөздер: қылмыстық заң, заңдылық қағидасы, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидасы, кінәлі жауаптылық қағидасы, әділдік қағидасы, ізгілік қағидасы.

Summary. In the principles of criminal law, the level of civilization and society's culture is especially pronounced. According to the principles on which criminal law is based, one can judge the degree of significance of the individual for the state. Under the principles of criminal law, it is necessary to understand the fundamental ideas provided for in criminal law, which, reflecting universal values, determine both its content as a whole and the content of its individual institutions. The principles constitute the structure of criminal law. It is in the principles that the logical relationships of its elements find expression. They play an integrating role in criminal law and are the leading foundation of his system. It is relevant and promising to introduce the principles of criminal law into the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: criminal law, principle of legality, principle of equality of citizens before law and court, principle of guilty responsibility, principle of justice, principle of humanism.

Одним из актуальных тем в уголовном праве Республики Казахстан является проблема принципов уголовного права. Под принципами уголовного права надо понимать те основополагающие идеи и начала, которые положены в основу уголовной политики Республики Казахстан, в содержание уголовно-правовых средств ведения борьбы с преступностью, в практику их применения.

В словаре термин "принцип" (от лат. principium – начало, основа) трактуется как основное, исходное положение какой-нибудь теории, учения, науки, мировоззрения, политической организации и т.д. [1, с. 483]. Следовательно, принципы права, в том числе, уголовного, есть его руководящие начала, исходные положения, определяющие незыблемые отправные моменты. Очевидно, что принципы уголовного права в таком понимании существовали всегда; ровно столько времени, сколько существует само уголовное право.

Однако выделять их в качестве принципов в науке стали не так уж давно – в конце восемнадцатого века, вслед за известными французскими мыслителями и демократами.

Принципы уголовного права – это нормативно заданные основные (отправные) начала (идеи), определяющие систему уголовного права и адресованные субъектам охранительных (общерегулятивных) и конкретно-регулятивных (регулятивных) уголовно-правовых отношений.

В теории права сложились две основные точки зрения относительно системы правовых принципов, их классификации. Согласно первой из них правовые принципы принято делить на: общеправовые (свойственные всей системе права), межотраслевые (присущие отраслям права единого цикла: криминального, гражданского и т.п.) и отраслевые (характерные для отдельной отрасли). Согласно второй точке зрения деление принципов на: общеправовые, межотраслевые и отраслевые нецелесообразно, поскольку отраслевые принципы "выводятся" из общеправовых, наделяя последние некоторой "отраслевой" спецификой.

Как справедливо отмечают С.Г. Келина и В.Н. Кудрявцев, главное заключается не в том, чтобы найти и выделить принципы, свойственные только уголовному праву и не повторяющиеся в других отраслях, а в том, чтобы выделить принципы, отражающие подлинную природу уголовного права, определяющие его задачи и функции в государстве [2, с. 63-64].

В отечественной науке уголовного права данной проблеме особое внимание уделяет один из видного ученого Казахстана профессор Р.Т. Нуртаев.

"Закрепление в нормах уголовного права и неукоснительное соблюдение принципов является важным условием для повышения эффективности проводимой государством уголовной политики. В юридической литературе, содержащей разработку вопросов уголовной политики, акцентируется повышенное внимание на особую значимость выделения и теоретического осмысления основополагающих принципов уголовной политики. Которые следует рассматривать в качестве выступающих обобщенных векторов, ориентированных на определение основных магистральных направлений проводимой государством уголовной политики, с конкретизацией её целей и задач. В интересах составления правильной картины, представляющей систему принципов уголовной политики под углом зрения современности, целесообразным было бы, на наш взгляд, акцентировать повышенное внимание на значимости таких основополагающих принципов проводимой государством уголовной политики, как законность, справедливость, демократизм, гуманизм и другие" [3, с. 120-121].

Среди российских ученых вопрос о принципах уголовного права (уголовного законодательства) в разное время рассматривали в своих работах следующие авторы: Беляев Н.А., Бойко А.И., Бытко Ю.И., Васильев Н.В., Виттенберг Г.Б., Галиакбаров Р.Р., Загородников Н.И., Здравомыслов Б.В., Игнатов А.Н., Келина С.Г., Кленова Т.В., Козаченко И.Я., Кригер Г.А., Кудрявцев В.Н., Кузнецова Н.Ф., Лопашенко Н.А., Ляпунов Ю.И., Миньковский Б.С., Наумов А.В., Пирвагидов С.С., Пудовочкин Ю.Е., Сахаров А.Б., Трайнин А.Н., Уржинский К.П., Фефелов П.А., Филимонов В.Д., Шаргородский М.Д., Якуб М.Л. и др. Отдельным принципам уголовного права были посвящены диссертационные работы Галактионова С.А., Гревновой И.А., Епифанова Б.В., Кияйкина Д.В., Коршикова И.В., Попова А.Н., Семеновы И.С., Чередниченко Е.Е.

Принципам уголовного права принадлежит особое место в системе уголовно-правового регулирования, складывающейся в результате совершения уголовных правонарушений. Эти принципы, исходя из природы своего существования в праве, призваны обеспечивать внутреннюю согласованность, логическую стройность, качественную и эффективную реализацию задач уголовного права. Современная правовая ситуация показывает сегодня, что на сегодняшний день отсутствует понимание важности принципов уголовного права. Недостаточность же внимания к проблеме принципов уголовного права объясняется недостаточностью их законодательного закрепления, в такой степени необходимого, при которой принцип действительно может называться таковым, реально функционировать в рамках отрасли, решать задачи, поставленные перед соответствующей отраслью права. Принимая во внимание особенность конструкций уголовного законодательства нашей республики, связанную с отсутствием норм, устанавливающих принципы, уместным будет сослаться на следующее концептуальное положение, сформулированное в теории права: "Принципы права, не всегда лежат на поверхности. Однако они присущи праву любой страны. Как правило, они или же закрепляются прямо в законодательных актах (статьях, преамбулах конституционных и обычных законов), или же вытекают из содержания конкретных правовых норм" [4, с. 23].

Действующий Уголовный кодекс Республики Казахстан (УКРК) был принят 4 июля 2014 года, вступил в законную силу 1 января 2015 года [5]. Уголовный кодекс Республики Казахстан не закрепляет отдельную статью относительно принципов, нет норм, подчеркивающих важность соблюдения принципов уголовного права, об их роли в законотворческой и правоприменительной деятельности. Лишь

некоторые принципы закреплены в отдельных статьях уголовного законодательства.

Опираясь на Конституцию Республики Казахстан, можно сформулировать ряд принципов уголовного права Республики Казахстан, которые должны получить реализацию в правоприменительной практике.

Принцип законности, суть которого сводится к тому, что преступность и наказуемость деяния должны определяться только уголовным законом. В УКРК этот принцип закреплен в части 2 статьи 10. На практике же реализация данного принципа должна вылиться в полный отказ от попыток искусственной криминализации деяний, не подпадающих непосредственно под признаки конкретного состава уголовного правонарушения даже если эти деяния и представляют определенную опасность для общества. И здесь же есть еще одно важное дополнение о том, что согласно подпункту 10 пункта 4 статьи 77 Конституции Республики Казахстан применение уголовного закона по аналогии не допускается [6]. Данная норма закреплена в статье 4 УКРК, т.е. применение уголовного закона по аналогии недопустимо.

Принцип законности означает следующее:

- 1) единственным нормативным актом, содержащим исчерпывающий перечень преступных деяний, является УКРК;
- 2) нормы, устанавливающие преступность деяний и введенные в действие посредством принятия новых законов, подлежат обязательному включению в УКРК;
- 3) текст уголовного закона должен быть официально опубликован для всеобщего сведения;
- 4) наказуемость преступных деяний и иные уголовно-правовые последствия их совершения также определяются исключительно в УКРК;
- 5) перечень уголовных правонарушений является исчерпывающим, а применение «схожей» нормы (анalogии) недопустимо.

Принцип равенства граждан перед законом и судом, провозглашен статьей 14 Конституции РК. В части 4 статьи 15 УКРК говорится, что "Лица, совершившие уголовные правонарушения, равны перед законом независимо от происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, места жительства или любых иных обстоятельств".

Перечень возможных оснований неравенства достаточно широк, однако не является исчерпывающим, поскольку законодатель использует формулировку "любых иных обстоятельств". Под "иными обстоятельствами» здесь следует понимать:

- 1) различные заслуги перед государством: в спорте, в труде, в военных действиях, в области культуры и искусства и т.п.;
- 2) близкие (родственные) связи с представителями экономической или политической элиты;
- 3) место постоянного проживания, место учебы либо работы и др.

Следовательно, перечень возможных оснований неравенства является "открытым".

Рассматривая принцип равенства граждан перед законом, нельзя не уделить внимания вопросу об особенностях уголовной ответственности лиц, занятых в сфере правосудия или государственного управления. Известно, что привлечение к уголовной ответственности судей, высших должностных лиц государства имеет свою специфику (например, получение разрешения вышестоящего суда на уголовное преследование, законодательного органа и т.п.). Возникает вопрос: нет ли здесь противоречия принципу равенства граждан перед законом? На наш взгляд, противоречия нет, так как речь идет о специфике процедуры привлечения к уголовной ответственности, а не об особенностях назначения им наказания или применения иных мер уголовно-правового воздействия. Следовательно, можно утверждать, что вопрос об особенностях уголовной ответственности лиц, занятых в сфере правосудия или государственного управления, скорее процессуальный, а не уголовно-правовой.

По мнению И.Э. Звечаровского, сущность принципа равенства "заключается в равной для всех обязанности нести ответственность за совершенное преступление» [7, с. 50]. С данным мнением не соглашается Н.А. Лопашенко указывая на то, "что говорить о равной обязанности нести уголовную ответственность – неверно, поскольку это означает игнорирование фактов законного освобождения от уголовной ответственности. Соответственно, указанной равной обязанности просто не существует. А вот обязанность предстать перед законом в случае совершения преступления и принять те меры воздействия, которые законом предусмотрены, будь то привлечение к ответственности, или освобождение от нее, действительно, уравнивает абсолютное большинство лиц, совершивших преступления" [8, с.130].

Свой вариант понимания принципа равенства предлагает и В.В. Мальцев "Все равны перед законом и судом. Равенство обеспечивается равной охраной одинаковых интересов всех субъектов социальной жизни, равной ответственностью лиц, совершивших одинаковые по характеру и степени общественной опасности преступления" [9, с.151].

Весьма важным принципом уголовного права является принцип виновной ответственности за совершение преступного деяния. Согласно этому принципу, закрепленному в статье 19 УКРК, "Лицо подлежит уголовной ответственности только за те общественно опасные деяния (действия или бездействие) и наступившие общественно опасные последствия, в отношении которых установлена его вина". Вина как психическое отношение лица к совершаемому им деянию и наступившим последствиям является одним из основных составляющих уголовного правонарушения. Таким образом, без вины нет уголовного правонарушения, а без уголовного правонарушения нет наказания.

Объективное вменение, то есть уголовная ответственность за невиновное причинение вреда, не допускается. В статье 23 УКРК разъясняется понятие такого невиновного причинения. Наличие в уголовном законодательстве данного принципа должно гарантировать защиту граждан от возможного произвола правоохранительных структур, а также предполагает повышение требовательности к качеству работы органов предварительного расследования и судов, поскольку всякие попытки "обхода" этого принципа должны влечь безусловное прекращение уголовного преследования.

Как справедливо отмечает известный ученый профессор Е.О. Алауханов "Наличие этого принципа в уголовном законодательстве защищает граждан от возможных злоупотреблений со стороны правоохранительных структур, игнорирование этого принципа ведет к прекращению уголовного дела" [10, с.23].

Непосредственно из принципа виновной ответственности вытекает принцип личной ответственности. Согласно ст. 15 УКРК "уголовной ответственности подлежит вменяемое физическое лицо, достигшее ко времени совершения уголовного правонарушения шестнадцатилетнего возраста". Принцип личной ответственности виновного за содеянное уголовно наказуемое деяние находит отчетливо очевидную свою реализацию при решении вопросов привлечения к ответу соучастников уголовного правонарушения. Так, согласно части 1 ст. 28 УКРК соучастниками уголовного правонарушения признаются: исполнитель; организатор; подстрекатель и пособник. В ст. 29 и 30, 31 УКРК предусмотрены индивидуализированные меры ответственности соучастников уголовного правонарушения, а также ответственность лиц за уголовные правонарушения, совершенные группой лиц.

"Положение о личной ответственности органично связано со всеми принципами уголовного права. Так, принцип равенства граждан перед законом, предполагающий прежде всего единое основание уголовной ответственности (совершение деяния, содержащего все признаки состава преступления, предусмотренного уголовным законом), обуславливает личное участие (как минимум в качестве соучастника) виновного в совершении преступления.

Вопрос о вине возникает лишь тогда, когда есть лицо, совершившее общественно опасное деяние. Более того, вина (психическое отношение лица к совершаемому им общественно опасному деянию и его последствиям в форме умысла или неосторожности) вообще невозможна без субъекта, обладающего психикой и лишь в силу этого способного на психическое отношение к совершаемому им (своему) преступлению, а значит, немислима без личной ответственности этого субъекта.

Только лично совершенное преступление может лежать в основе законного, справедливого и гуманного наказания. Поэтому положение о личной ответственности – это скорее необходимый элемент (предпосылка) основания уголовной ответственности, чем принцип уголовного законодательства" [11].

Следующий принцип уголовного права это - принцип справедливости. Он проявляется в обращенном к судам требовании закона (статья 52 УКРК) назначать справедливое наказание с учетом характера и степени общественной опасности уголовного правонарушения, личности виновного, в том числе его поведения до и после совершения уголовного правонарушения, обстоятельств, смягчающих и отягчающих ответственность и наказание, а также влияния назначенного наказания на исправление осужденного и на условия жизни его семьи или лиц, находящихся на его иждивении. Кроме того, в статье 4 УКРК закрепляется провозглашенное в подпункте 1 пункта 3 статьи 77 Конституции РК требование о недопустимости повторного привлечения к уголовной ответственности за одно и то же уголовное правонарушение.

Предметно-практическая значимость этого принципа проявляется, в частности, в том, что назначение несправедливого наказания является основанием отмены или изменения приговора суда. Значение принципа справедливости очень ярко подчеркнуто А.М. Яковлевым: "Без принуждения уголовное правосудие было бы бессильным, без воспитания - бесчеловечным. Однако без справедливости правосудие вообще перестало бы существовать" [12, с. 20]. Следует заметить, что категория "справедливость", по своей сути, имеет субъективную природу, то есть зависит от субъективных установок конкретного суда (судьи). Однако наряду с этим уголовный закон формализует данное положение, определяя, что при назначении наказания (либо при решении вопроса о применении иных мер уголовно-правового характера) обязательному учету подлежат:

- характер и степень общественной опасности совершенного уголовного правонарушения;
- обстоятельства совершения данного деяния;
- иные (личностные) характеристики виновного.

В свою очередь, характер и степень общественной опасности отражают качественно-количественные свойства уголовного правонарушения: значимость объекта посягательства, размер причиненного ущерба, интенсивность посягательства и т.п.

Обстоятельства совершения уголовного правонарушения могут, например, проявляться в мотивации преступного поведения, целевых установках виновного, в совершении деяния при превышении пределов необходимой обороны или при нарушении условий правомерности иных обстоятельств, исключающих преступность деяния, и т.п.

О личных (личностных) качествах виновного могут свидетельствовать его возраст и пол, семейное положение, служебные характеристики с места работы, учебы, бытовые характеристики соседей, совершение им ранее уголовных правонарушений и другие данные.

Соответственно, в зависимости от вышеуказанных особенностей преступного деяния и лица, его совершившего, наказание и иные меры уголовно-правового характера могут быть или более строгими или более мягкими, но в конечном итоге - справедливыми.

Из Конституции Республики Казахстан вытекает еще один принцип уголовного права. Это – принцип гуманизма. Речь идет об уже упоминавшихся положениях статьи 1 Конституции, в которой Республика Казахстан провозглашается демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его права и свободы. Именно поэтому, сознавая неизбежную жесткость уголовных репрессий, законодатель ограничивает их достаточно четкими конституционными рамками. Согласно пункту 2 статьи 17 Конституции Республики Казахстан "никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию". Данная конституционная норма конкретизирована применительно к наказанию в части 2 статьи 39 УКРК: "Наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также исправления осужденного и предупреждения совершения новых уголовных правонарушений как осужденным, так и другими лицами. Наказание не имеет своей целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства".

Принцип гуманизма, в свою очередь, определяет две важнейшие задачи уголовного права:

- 1) обеспечение безопасности законопослушных граждан;
- 2) обеспечение безопасности преступника.

Ярким свидетельством реализации данного принципа выступают, с одной стороны, установление и ужесточение ответственности за посягательства на безопасность личности (за экстремизм и экстремистскую деятельность, за терроризм и террористическую деятельность, а равно за другие общественно опасные посягательства), с другой стороны - смягчение уголовной репрессии, например, в отношении женщин и несовершеннолетних, лиц пожилого возраста и инвалидов. Принцип гуманизма проявляется не только в части применения уголовного законодательства, но и на уровне уголовной политики Республики Казахстан в целом. Кроме того, доказательствам реализации в жизненной действительности принципа гуманизма уголовного права, бесспорно, являются периодически принимаемые нашим государством законы об амнистии.

В доктрине уголовного права изучаются такие принципы как: принцип экономии мер уголовно-правовой репрессии; принцип неотвратимости уголовной ответственности и наказания; принцип индивидуализации наказания; принцип демократизма.

Весьма тесно примыкает к принципу гуманизма, но полностью им не охватывается, принцип экономии мер уголовно-правовой репрессии. В значительной мере с позиций данного принципа при разработке Особенной части УКРК решался вопрос о криминализации или декриминализации того или иного представляющего опасность для общества деяния. В результате определенная часть деяний, борьбу с которыми, по мнению законодателя, можно вести менее репрессивными мерами, декриминализована и отнесена к категории административных правонарушений. В части 2 статьи 52 УКРК закреплено положение, "лицу, совершившему уголовное правонарушение, должно быть назначено наказание, необходимое и достаточное для его исправления и предупреждения новых уголовных правонарушений. Более строгий вид наказания из числа предусмотренных за совершенное уголовное правонарушение назначается лишь в случае, если менее строгий его вид не сможет обеспечить достижение целей наказания".

Следующий принцип уголовного права, как принцип неотвратимости уголовной ответственности и наказания, согласно которому каждое лицо, виновное в совершении уголовного правонарушения, подлежит

уголовной ответственности и наказанию или иным мерам воздействия, предусмотренным уголовным законодательством.

Идея неотвратимости наказания впервые наиболее полно была раскрыта в работе Ч. Баккариа "О преступлениях и наказаниях". Автор, в частности, отмечал: "Не в жестокости, а в неизбежности наказания заключается один из наиболее эффективных способов предупредить преступления... Неизбежность наказания, даже умеренного, всегда производит более сильное впечатление, чем страх подвергнуться самому суровому наказанию, если при этом существует надежда на безнаказанность" [13, с. 117]. Эта идея и до сих пор является объектом пристального внимания юристов и политиков.

По мнению В.К. Дуюнова, полагающего, что в отечественном уголовном праве речь должна идти о принципе неотвратимости уголовно-правового воздействия. Последний состоит в требовании о том, чтобы каждое лицо, совершившее уголовное правонарушение, претерпело в той или иной отвечающей требованиям справедливости в форме уголовно-правовое воздействие за совершение уголовного правонарушения. "В таком случае, - пишет автор, - все становится на свои места: задача состоит в том, чтобы обеспечить обязательную реакцию государства на преступление, эта реакция должна соответствовать целям и принципам уголовно-правового воздействия, т.е. быть целесообразной, обоснованной, законной, гуманной, неотвратимой и справедливой, а в какой форме она последует - это вопрос, производный от указанных целей и принципов: в одних случаях им будет соответствовать реакция государства в форме уголовной ответственности - с назначением уголовного наказания или без такового, в других - в форме освобождения от уголовной ответственности" [14, с. 140].

Казахстанский законодатель не пошел на прямое закрепление в УКРК этого принципа. Дело в том, что провозглашение принципа неотвратимости уголовной ответственности и наказания слабо корреспондируется с уже упоминавшимся институтом иммунитета от уголовной ответственности, а также с наличием в уголовном законе так называемых поощрительных норм. Это в первую очередь нормы, содержащие такие основания освобождения от уголовной ответственности, как деятельное раскаяние, превышение пределов необходимой обороны вследствие страха, испуга или замешательства, примирение с потерпевшим и др. Поэтому если и говорить о принципе неотвратимости уголовной ответственности и наказания, то нужно иметь в виду, что закон предусматривает возможность в строго определенных им случаях отхода от этого принципа в процессе правоприменения.

Принцип индивидуализации уголовного наказания концентрирует в себе комплекс руководящих идей и правил, составляющих в совокупности рекомендации по учету при назначении наказания степени общественной опасности содеянного уголовно наказуемого деяния, а также специфические особенности, относящиеся к характеристике личности виновного.

В теории уголовного права под индивидуализацией уголовной ответственности понимается выбор конкретной меры государственного принуждения в процессе возложения ответственности на личность, совершившего уголовное правонарушение. Конкретная мера ответственности должна соответствовать в первую очередь социальным качествам личности виновного, а также тяжести совершенного уголовного правонарушения. Иными словами, сущность индивидуализации заключается в выборе конкретной меры ответственности конкретному лицу с учетом его личности, характера и тяжести совершенного преступного деяния.

А.В. Заряева, В.Д. Малкова определяют индивидуализацию уголовной ответственности, как ответственность конкретного лица за совершение им конкретного преступления в точном соответствии с тяжестью содеянного и его личностью [15, с.38-39]. А.Н. Игнатов, Ю.А.Красиков считают, что принцип индивидуализации уголовной ответственности и наказания является частным проявлением более общего принципа справедливости [16, с. 10].

Принцип индивидуализации уголовной ответственности и наказания играет немаловажную роль в назначении справедливого и гуманного наказания, поскольку, учитывая все необходимые условия и причины совершения уголовного правонарушения, особенности личности виновного и совершенного им деяния, орган, осуществляющий уголовный процесс эффективно реализовывает задачи уголовного права.

Принцип демократизма предполагает, что уголовные законы могут приниматься только высшим законодательным органом, который избирается всем населением страны и, следовательно, выражает волю всего народа. Хотя незнание закона само по себе не освобождает от ответственности, государство делает все возможное, чтобы тексты уголовных законов были доступны для всех слоев населения. Актуализацию принципа демократизма в уголовном законодательстве правомерным представляется связывать с расширением предоставляемых нашим государством возможностей различным общественным институтам гражданского общества в принятии активного участия в противодействии различным уголовным правонарушениям. К примеру, законодательными актами, регламентирующими вопросы противодействия

коррупции, профилактики правонарушений сформулированы нормы, поощряющие принятие гражданами участия в борьбе с коррупцией, в профилактике правонарушений в нашей республике.

В теории уголовного права некоторые авторы выделяют следующие "не-типичные" принципы уголовного права: принцип презумпции виновности (не путать с презумпцией невиновности!), принцип объективного вменения и принцип диспозитивности [17, с.12].

"Уголовно-правовые принципы отражают необходимые, фундаментальные и обязательные положения в области борьбы с преступностью, для законодательства, науки, правоохранительных органов и граждан" [18, с.19]. Нарушение принципов уголовного права отрицательно сказывается на качестве и эффективности уголовного законодательства, основными задачами которого являются защита основных благ и ценностей в обществе, а также предупреждение уголовных правонарушений. Принципы уголовного права тесно взаимосвязаны. Нарушение одного принципа может повлечь нарушение и другого принципа.

Настала необходимость внести изменения и дополнения в Уголовный кодекс Республики Казахстан относительно принципов уголовного законодательства. Следует предусмотреть в Общей части УК отдельную норму под названием "Задачи и принципы уголовного законодательства Республики Казахстан", в котором собрать в одном месте все нормы УК, в которых регулируются принципы уголовного права. Предлагаем внесение УКРК следующих принципов: принцип законности; принцип равенства граждан перед законом; принцип вины; принцип неотвратимости уголовной ответственности и наказания; принцип справедливости; принцип гуманизма.

Термины "принципы уголовного права" и "принципы уголовного законодательства" не тождественные понятия. Это отличие основано на частичном несовпадении содержания понятий "уголовное право" и "уголовное законодательство", которое обусловлено более широким предметом уголовного права, нежели уголовного законодательства. Уголовное законодательство – это лишь один из элементов предмета уголовного права, содержание которого формируется под воздействием других его элементов (предмета уголовно-правовой охраны и общественно опасного поведения) и социального уклада общества. Потому и принципы уголовного права, в отличие от принципов уголовного законодательства, отражают весь предмет уголовного права и по содержанию ближе к таким общесоциальным категориям, как справедливость, равенство, гуманизм и т.д.

С точки зрения их установления в законодательстве это могут быть только такие основные положения, исходные начала, фундаментальные идеи, влияние которых обнаруживается на всех без исключения этапах социальной эволюции уголовного права.

Принципы уголовного права – это принципы правосознания, обусловленные теми влияющими на правосознание социальными реалиями, которые находятся в сфере уголовного права, определяя при этом ее границы и содержание. Принципы уголовного права – справедливости, равенства, гуманизма, вины и законности, как показывает практика всегда получали свое отражение в теории именно потому, что во все времена воспринимались обществом как основополагающие идеи правосознания. Содержание принципов уголовного права посредством как обычных норм уголовного законодательства, так и норм, определяющих его принципы, входит в ткань уголовного законодательства, становясь тем самым отражением его принципов. Принципы же уголовного законодательства, в будущем находя свое закрепленные в его нормах, придадут принципам уголовного права официальную, обеспеченную государством юридическую форму.

Эффективность процесса реализации принципов уголовного права в правоприменительной деятельности зависит не только от точности законодательного выражения собственно принципов и степени соответствия им норм уголовного закона, непосредственно связанных с правоприменением, но и во многом обуславливается содержанием уголовно-правовой политики государства, ясностью и адекватностью социальным реалиям задач, поставленных перед уголовным правом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок 57000 слов /Под ред. лч. - корр. АНССР Н.Ю.Шведовой. - 20-е изд., стереотип. М.: Русс. яз., 1998. - 750 с.
2. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. М.: Наука, 1988. - 176 с.
3. Нуртаев Р.Т. О совершенствовании действующего уголовного законодательства // Государство и право, 2017. №1-2 (74-75). - С. 119-129.
4. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права. - М. «Зерцало», 1998. - 223 с.

5. Уголовный Кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №266-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/> свободный. (Дата обращения: 20.11.2019).
6. Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/> свободный. (Дата обращения: 20.11.2019).
7. Звечаровский И.Э. Современное уголовное право России. - СПб, 2001. - 250 с.
8. Лопашенко Н.А. Проблемы законодательной регламентации принципов уголовного права в Уголовном кодексе Российской Федерации и пути их преодоления //Юридический сборник-2015 ЦЮН [http:// research.bfu.bg](http://research.bfu.bg) › jsруi › bitstream › 123
9. Мальцев В.В. Принципы уголовного права. - Волгоград, 2001. - 231с.
10. Алауханов Е.О. Қылмыстық құқық (жалпы бөлім). Оқулық. Алматы: ҚР Құқықтық сараптама және халықаралық ғылыми зерттеу орталығы, 2009. - 456 б.
11. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности // <https://www.litres.ru/vasily-malcev-5728948/principy-ugolovno-go-prava-i-ih-realizaciya-v-pravoprimeritelnoy-deyatelnosti/chitat-onlayn/page-6/>
12. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. - М., 1985. - 220 с.
13. Бекариа Ч. О преступлениях и наказаниях /пер. с ит. Ю.М. Юмашева. М., 2000. - 157 с.
14. Дуюнов В.К. Механизм уголовно-правового воздействия: теоретические основы и практика реализации: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / Дуюнов Владимир Кузьмич - Тольятти, 2001. - 512 с.
15. Мельникова Ю.Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск, 1989. - 239 с.
16. Игнатов А.Н., Красиков Ю.А. Курс российского уголовного права: В 2 т. Т.1. Общая часть. - М.: Издательство Норма, 2001. - 310 с.
17. Сумачев А.В. О принципах уголовного права //Юридическая наука и правоохранительная практика, 2017. №4 (42). - С. 8-15.
18. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: оқу құралы / А.Н. Ағыбаев. - 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 282 б.

Османова Г.Ж.

2-курс докторанты, құқық ғылымының магистрі,
«құқықтану» мамандығы,
«Тұран» Университеті
E-mail: gulaina.78@mail.ru

БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ – ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ НЕГІЗГІ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада бас бостандығынан айыру ұғымы қылмыстық жазаның негізгі және ең қатал түрі ретінде қарастырыла отырып, жазаның басқа түрлеріне қарағанда жиі тағайындалатыны туралы баяндалады.

Қылмыстық жазаның бір түрі ретінде бас бостандығынан айыру қылмыстық құқық бұзушылық (қылмыс) жасаған кінәлі адамға қатысты сотпен тағайындалатын, сонымен қатар мәжбүрлеу және тәрбиелеу элементтерін қамтитын мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының бірі болып табылады.

Бас бостандығынан айыру жазаны тағайындау кезінде ерекше назар аударуды қажет ететін, тиімді функциялармен қатар, бірқатар жағымсыз әлеуметтік салдарға ие.

Кілт сөздер: қылмыс, қылмыстық құқық, қылмыстық жаза, бас бостандығынан айыру, жаза тағайындау.

ЛИШЕНИЕ СВОБОДЫ – КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ВИДОВ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ

Аннотация. В статье раскрывается понятие лишения свободы как одного из основных и наиболее суровых и, вместе с тем, чаще назначаемых в отличие от других видов уголовных наказаний.

Лишение свободы являясь видом уголовного наказания является одной из мер государственного принуждения, включающий в себя как элементы принуждения, так и элементы воспитания, назначенные судом в отношении лиц, виновных в совершении уголовного правонарушения (преступление).

Лишение свободы наряду с позитивными функциями имеет ряд негативных социальных последствий, на которые следует обращать особое внимание при назначении наказаний.

Ключевые слова: преступление, уголовное право, уголовное наказание, лишение свободы, назначение наказания.

DETENTION OF FREEDOM - AS ONE OF THE MAIN TYPES OF CRIMINAL PUNISHMENT

Annotation. The article reveals the concept of imprisonment as one of the main and most severe and, at the same time, more often appointed, unlike other types of criminal punishments.

Deprivation of liberty as a form of criminal punishment is one of the measures of state coercion, which includes both elements of coercion and elements of upbringing appointed by the court in respect of persons guilty of a criminal offense (crime).

Deprivation of liberty, along with positive functions, has a number of negative social consequences, which should be paid special attention to when setting sentences.

Keywords: crime, criminal law, criminal punishment, imprisonment, sentencing.

Қазіргі уақытта елімізде қылмыс, шешуді қажет ететін маңызды мәселелер қатарында тұрғандығын айта кету керек. Әр бір жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар, атап айтқанда жасалған қылмыс қылмыстық кодекстің тиісті баптарында көзделген қылмыстық жазалану арқылы белгілі бір шектеулерге ұшырайды. Алайда бұндай заңмен белгіленген шектеулерге ұшырау, яғни қылмыстық жазалау, құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыруда әр адам басқа адамдардың да құқықтары мен бостандықтарын тану, құрметтеу сонымен қатар, демократиялық қоғамдағы моральдің, қоғамдық тәртіп пен игіліктің әділетті талаптарын қанағаттандыру мақсаты көзделген жағдайларда ғана жүзеге асырылуы тиіс [1]. Қылмыстық саясат тұрғысынан жаза қылмыстық заңның және қылмыстық құқықтың жүзеге асырылуынан тұрады. Жаза дегеніміз, жасалған қылмыс, оның міндетті заңдық салдары ретінде қылмыстық жазаланумен аяқталуы керек. Қылмыс пен жаза бір-бірімен тығыз байланысты. Егер, қоғамға қауіпті әрекет жазалануға әкеліп соқпаса, ол қылмыс болып табылмайды. Қылмыстық жазаланудың міндетті белгісі қылмыс түсінігі екендігін айту керек. Қылмыс түсінігі жазалаусыз, не керісінше қылмыс болмаса жаза түсінігі де болуы мүмкін емес.

Қылмыстық жаза – құқықтық тәртіпті сақтау қажеттілігінен туындап отырған, мемлекеттік мәжбүрлеудің ең бір күрделі формасы. Қылмыстық жаза – жасалған қылмысы үшін сотпен кінәлі деп

танылған адамға сотпен қолданылатын, қылмыстық құқық нормасымен бекітілген мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы [2, 312-313 б.б.].

2014 жылы қабылданған Қылмыстық кодекстің 39-бабының 1-бөлігі бойынша, жаза дегеніміз – сот үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға қолданылады және ол осы адамды құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе оларды шектеу болып табылады [3].

Бұл ұғым қылмыстық-атқару құқығының мәніне кірсе де, сотталған адам сол мемлекеттің азаматы, қоғам мүшесі мәртебесін сақтайтынын айтып кеткен жөн. Атап айтқанда, сотталушы қылмыс бойынша кінәлі деп танудан, жазаны тағайындаудан және орындаудан туындайтын барлық қол сұғушылықтардан, өзінің ар-намысын, қадір-қасиетін қорғауға құқылы.

Жаза бір мезгілде мемлекеттік мәжбүрлеу нысаны, жасалған әрекет үшін жазалануы, сотталған адамды түзету құралы және қылмыс жасаудың алдын алу құралы болып табылады.

Қылмыс жасалған жағдайда жаза жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғаудың қылмыстық-құқықтық тетігінің соңғы буыны болып табылады (қылмыскер-қылмыс-қылмыстық жауаптылық). Жаза қоғамда заңдылық пен әділеттіліктің үстемдігін орнатуда, нормативтілік қағидатын сақтай отырып, қылмыстың алдын алудың маңызды құралы ретінде әрекет етеді.

Бұл жерде қылмыстық жаза қылмысқа қарсы күрестің маңызды құралы екенін атап өткен жөн. Сондықтан қылмыстық құқық ғылымында да жазалау институтына үлкен көңіл бөлінеді. Бұл сұрақтың қиындығы, жазаның табиғаты мен мақсаты туралы. Мұндай танымның мағынасы, бүгінгі күннің ең күрделі, бірақ маңызды мәселесі болып отырған жазаның әртүрлі аспектілерін, әсіресе оның тиімді тұстарын әрі қарай зерделеу үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады.

Ал бас бостандығынан айыру жазасының мәнін тереңірек түсіну үшін, оның мазмұнын түсіну маңызды. Жаза түрі ретінде бас бостандығынан айыру түсінігінің мәнін толығырақ білу үшін, оның мазмұнымен қатар, қылмыстық құқықтағы жаза түрі жүйесінде алатын орнын да қарастыру маңызды.

Сондай-ақ, бас бостандығынан айыру түсінігінде оның мазмұнымен қатар «бостандық» және одан айыру сөздерінің де мазмұнын қарастыру маңызды. Адамның ең бір құндылығының бірі ретінде оның өмірі танылса, екіншісі – бостандығы табылады. «Бостандық» ертеден адам үшін ең жоғарғы құндылық болып саналды.

Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілгендей, әрбір адамның құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі [4]. Бұл құқық заманауи әлемдік қоғамдастықтың кез-келген демократиялық мемлекетіндегі адамның негізгі құқықтарының бірі болып табылады және осы құқықты сақтау жеке адамға да, адамдар топтарына да еріксіздіктің алдын алудың маңызды кепілі болып табылады.

Ал, «бас бостандығынан айыру» ұғымы жазаның бір түрі ретінде зынданға тастау, азаптау т.б. жазалардан кейініректе пайда болды. Бірақ та жаза түріне енгенімен, оның мәні өзгере қоймады. Бас бостандығынан айыру жазалардың ішінен өлім жазасынан кейінгі ең қатал жаза ретінде танылды [5, 20 б.].

Қылмыстық жаза ретінде бас бостандығынан айыру оны жүзеге асыру үшін материалдық база құрған капиталистік қатынастардың қалыптасу кезеңінде кеңінен қолдануға ие болды.

Алдымен, жазаның бір түрі ретінде бас бостандығынан айыру жазасына тартылу қылмыстық құқығымен реттелетіндігін атап өтуіміз қажет. Бас бостандығынан айыру – бұл арнайы осыған арналған мекемелерде мәжбүрлі түрде сотталушыны оқшаулау. Жаза түрі ретінде бас бостандығынан айырудың мәні мен ролін анықтау кезінде қылмыстық жазалау жүйесінің өзі де маңызды орын алады.

Өткенге көз жүгіртсек: 1959 жылғы 22 шілдедегі Қазақ КСР-ның Қылмыстық кодексіне сәйкес қандай жағдай болмасын бас бостандығынан айыру жиырма жыл мерзімнен асырылмады. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодексінде бұл түрдегі жазаның мерзімін мейлінше соңына дейін, өмір бойына бас бостандығынан айыруға дейін ұзартты.

Қазіргі Қазақстанның қылмыстық кодексі жазаны сот үкімі бойынша тағайындалған мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде айқындайды және сотталған адамды қоғамнан оқшауланған колонияларға жіберу немесе белгілі бір жағдайларда түзеу колонияларына орналастыру арқылы бөліп тұрады. Жаза қылмыс жасап, кінәлі деп танылған адамға қатысты ҚР ҚК-де көрсетілген негіздерде ол адамның бас бостандығынан айыру не құқықтары мен бостандықтарын шектеу арқылы қолданылады. Айталық, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Алматы қаласы бойынша Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметі бойынша бас бостандығынан айыру жазасына сотталғандар саны Алматы қаласы бойынша 2013 жылдармен (бас бостандығынан айыруға сотталғандар -2262) салыстырғанда, 2018 жылы - 2945, 2019 жылдың алғашқы үш айының өзінде 563 сотталушыны құрап отыр. Бұл дегеніміз қылмыстық кодексте көзделген жазаларды қолдануда бас бостандығынан айыру жазасының үлесі жоғары екендігінің көрсеткіші болып отыр.

Біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде қылмыстық жазалауға деген көзқарас қайта қаралып жатыр. Мемлекет бір жағынан Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген жазалау жүйесін қолдануды қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан, қылмыс жасаған адамдарды іс жүзінде бас бостандығынан айыруға кінәлі деп таниды. Бұл тек бас бостандығынан айыруға сотталған адамдардың саны мен қылмыстың қайталануының өзара байланысы ғана емес, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарындағы қылмыскерлерді ұстау шығыны бойынша да түсіндіріледі. Алайда, қоғамдық қауіпсіздікті және құқықтық тәртіпті сақтауды қамтамасыз етудегі мемлекеттің конституциялық жауапкершілігінің күші, жазаны қолданудың қажеттігін айқындап отыр. Сондықтан да, жаза тек, жазалау тәртібін реттеу, әділеттілік талаптарының сақталынуы мен жазаға тартуға қойылған мақсаттар мен міндеттерге жету үшін қажетті шегінде ғана қолданылуы керек.

Осы тұрғыда Б.С. Волков, жаза тағайындау тәжірибесі, құқық қорғау қызметінің барлық түрлерінің ең маңыздысы болып табылады. «Мен заң шығарушыны жазалау ережелерін жетілдіру үрдісіне келгенде, ұқыптылықпен қарауға шақырғым келеді», - деп жазады [6,119 б.].

Қылмыстық құқықты одан әрі жетілдіру адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін заңдардың сапасын арттыруға байланысты, ол заң тұрғысынан дәл әрі оның салдарларының болжамды болуы талаптарына сәйкес келуі тиіс, яғни оның нормалары жеткілікті дәрежеде нақты тұжырымдалуы және құқықтық іс-әрекетті құқыққа қайшы іс-әрекеттен айыруға мүмкіндік беретін ұғымды өлшемдерге негізделген болуы тиіс, бұл ретте заң қағидаларын өз бетінше түсіндіру мүмкіндігін болдырмау қажет.

Қылмыстық құқық бойынша жаза деп қылмыс жасауға кінәлі және соттылыққа әкеп соқтыратын сот тағайындаған жазалау элементтерін де, тәрбие элементтерін де қамтитын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын түсіну керек. Жаза мемлекет пен қоғам атынан қылмыстық әрекет пен қылмыскерге теріс құқықтық, әлеуметтік және моральдық бағасын білдіреді.

Біздің ойымша, қылмыстық жаза қылмыстық-құқықтық ғылымда ең күрделісі және көп қырлысы болып табылады. Оның мәні – қылмыстық құқықтың өзін, ең алдымен, қорқыту және жаза қолдану арқылы жүзеге асыруымен айқындалады. Қылмыстық жазалау қылмыс ұғымының міндетті белгісі болып табылады. Жаза – мемлекеттің жасалған қылмысқа деген реакциясы. Мемлекет бас бостандығынан айырудың әртүрлі түрлерін қолдана отырып, олардың алдына ерекше мақсаттар қояды.

ҚР ҚК 46 бап 1- бөлігіне сәйкес, бас бостандығынан айыру дегеніміз сотталған адамды сот белгілеген мерзімде қоғамнан оқшаулап, оны арнайы белгіленген түзеу мекемелеріне орналастыруды жүзеге асыру болып табылады.

Бас бостандығынан айыру жазасына келесі сипаттамалар тән:

- сотталған адамды қоғамнан белгілі бір мерзімге арнайы мекемелерде мәжбүрлеп оқшаулау;
- сотталушыға оның құқықтық мәртебесін өзгертетін басқа да шектеулер енгізу;
- сотталушыға түзету шараларын қолдану.

Бас бостандығынан айыру Қылмыстық кодекстің Ерекше бабының санкцияларында кеңінен көрсетілген және сот практикасында жазаның ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады.

Бас бостандығынан айырылғанда сотталған адамның құқықтық жағдайы елеулі шектеуге түседі, өз қалауы бойынша еңбек қызметін атқаруға шек қойылады, уақыт мөлшерін өз бетімен пайдалануға тежеу салынады, сотталған адамды қылмыстық-атқару жүйесінің мекемесіне жіберу арқылы оны қоғамнан оқшаулаудан тұрады. ҚР ҚК қамтылған жаза туралы барлық құқықтық нормалар Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделген. Жазаны тағайындау және қолдану кезінде соттар азамат пен адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау қажеттігі туралы Конституцияның талаптарын қатаң ұстануға тиіс. Құқықтық шектеу, сондай-ақ еңбек ету түрін таңдаудан, жұмыс пен демалыс уақытын реттеуден де көрініс табады. Бұл жаза сотталған адамға оны белгілі бір режимде ұстау, еңбекке тарту, онымен тәрбие жұмысын жүргізу арқылы еңбекпен түзеуді де көздейді. Жаза тағайындау мемлекеттің қылмыскерді жауапқа тартудағы соңғы дәлеліретінде қарастырылады. Ол субъектіге әсер етудің өзге құралдары тиімсіз болған немесе тиімсіз болуы мүмкін кезде қолданылады. Жазалау шарасының мемлекеттік сипаты – оның мемлекет атынан ғана тағайындалуы мүмкін екендігін білдіреді, әрі мемлекет тұрғысынан әрекет қылмыс деп бағаланады, адам бұл мемлекеттік мәжбүрлеуге көнуге міндетті. Әрине осы ойды зерделей отырып, біз мемлекет заң шығарушы билік құқығын тағайындауға айрықша монополияға ие деген қорытынды жасай аламыз.

«Бас бостандығынан айыру қоғамнан оқшауланусыз түзету мүмкін емес қауіптілігі жоғарырақ қылмыс жасаған адамдарға қолданылады».

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 Нормативтік қаулысының 8-тармағына сәйкес «Он сегіз жасқа толмаған қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарға, әйелдерге, сондай-ақ алпыс үш жасқа толған

және одан үлкен жастағы ер адамдарға соттар үкім шығару кезінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 46, 47 және 56-баптарында көзделген бас бостандығынан айыру және өлім жазасын тағайындау мерзімдерін ескеруі керек. «Әйелдерге, жас шамасына қарамастан, олардың өлім жазасы және өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалмайды»[7,495 б.].

Бас бостандығынан айыру жазасын сот істелген қылмыстың қоғамға едәуір зияндылығы орын алғанда, жасалған қылмыстың мәнін, кінәлінің жеке басын ескере отырып, қылмыс істеген адамның бостандықта жүріп түзелуі мүмкін емес, оның түзелуі қоғамнан оқшаулап түзеуге ықпал ететін ерекше шараларды қолдану қажет деп тапса ғана қолданылады.

Бас бостандығынан айыру жазасы тек негізгі жаза ретінде 6 айдан 15 жылға, ал аса ауыр қылмыстар үшін 20 жылға дейінгі мерзімге не өмір бойына белгіленеді. Абайсызда жасалған қылмыс үшін бас бостандығынан айыру 10 жылдан аспауы тиіс.

Қоғамдық жұмыстарға тартуды, түзеу жұмыстарын немесе бас бостандығын шектеуді бас бостандығын айырумен ауыстырған жағдайда ол алты айға жетпейтін мерзімге тағайындалуы мүмкін. Қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде бас бостандығынан айыру мерзімдерін ішінара немесе толық қосқан жағдайда бас бостандығынан айыруды ең жоғары мерзімі Қылмыстық кодекстің тиісті баптарыныңда көзделген жағдайларда – жиырма бес жылдан, ал үкімдердің жиынтығы бойынша отыз жылдан аспауға тиіс.

Қылмыстық құқықты түсінудің теориялық аспектілеріндегі проблемалар құқық қолдану мазмұнымен тығыз байланысты.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінің барлық жаза жүйесінен бізбен консервативті болып көрінетін бір бағытты - белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыру жазасына назар қойылып отыр. Расында да жазаның бұл шарасы қылмыстық кодексте бұрынақтан бері белгілі және теорияда бір емес бірнеше рет қарастырылып отыр. Бұл жаза түрінің көп қырлы әр түрлі аспектілері үнемі назар аударуды талап етеді және де осы жазаға тартылатын қылмыс түрімен күресуді жақсартудың тиімді жолдарын талап етіп отыр. Расында да жаңа ҚР ҚК бас бостандығынан айыру көзделген қылмыстық жазалардың саны жағынан елеулі түрде көбейтіп отыр. Бұл үрдіске назар салмау мүмкін емес.

Айтылып отырған проблемамалар еліміздің Қылмыстық заңнамасының мазмұнымен тікелей байланысты. 1997 жылғы ҚР ҚК тиісті баптарының санкцияларында көзделгендей, ұсынылған негізгі жазалардың ішінде ең көп бөлігі бас бостандығынан айыру (658). Екінші орында айыппұл (341). Үшінші орында бас бостандығынан шектеу (332). Бұдан кейін белгілі бір лауазымға орналасу немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру (223), түзету жұмыстары (166), қоғамдық қызметке араласу (76), күзетте ұстау (43), әскери қызметті шектеу (16), өмір бойына бас бостандығынан айыру (19), өлім жазасы (16).

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде жазаның бұл түрі қайтадан басым болып отыр, бас бостандығынан айыру (744), одан кейін айыппұл (471), содан кейін түзеу жұмыстары (468) қолданылады. Қызметке шектеу (342), мүлкін тәркілеу (264), қоғамдық қызметке тарту (152), қамауға алу (150), өлім жазасы (12).

Ең алдымен, бас бостандығынан айыру қылмыс жасады деп күдік келтірілген адам тергеуді жүргізуге кедергі келтірмеуі үшін, әрі сот тергеуінен жасырынбау үшін тергеу мүддесінде қолданылады.

Біздің ойымызша, соттылығы бар адамдарды әлеуметтік жағынан оңалту жүйесінің әлсіздігі, жұмысқа орналасудың мүмкін еместігі, тұрғын үйдің жоқтығы және басқа да осындай жағдайлар қайталанатын қылмыстың өсуіне негіз болады. Әрбір ашылған үшінші қылмыс бұрын заңға қайшы әрекет істеген адаммен жасалады.

Соңғы уақытта соттармен бас бостандығынан айыруды ұйымдасқан қылмыстық топтар мен қоғамдастықтардың мүшелері үшін жазаның неғұрлым қатаң түрі ретінде жиі қолдана бастағанын атап өткіміз келеді. Жаза мөлшерін тағайындау кезінде ғасырлар бойы тексерілген принциптерді басшылыққа алу қажет: жаза қылмыскердің қылмысты қайталануынан, сондай-ақ қоғамның басқа да мүшелерін қылмыстық заңды осындай бұзудан ұстап тұру үшін жеткілікті қатаң болуға тиіс. Ауыр қылмыстар жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарға қатаң репрессивті ықпал ету қамтамасыз етілуі керек, әрі бір мезгілде ауырлығы төмен қылмыстар жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарға, әсіресе, абайсызда жасалған қылмыстар үшін кінәлі деп танылған адамдарға жазаның неғұрлым жеңіл түрлерін кеңінен қолдану қамтамасыз етілуі тиіс.

Сонымен жоғарыда аталған жайдайларды төмендегідей тұжырымдасақ.

Жалпы құқық теориясынан белгілі, заңнама, шын мәнісінде, құқықты білдіретін және оның мақсаттарын іске асырудың нысаны. Құқықтық нормалар қаншалықты нақты және дұрыс, анық болса, соғырлым оларды іс-тәжірибеде дұрыс қолдануға мүмкіндік артады, сәйкесінше, құқық нормасы көзделген мақсатына жете алады, яғни қатынастарды реттеуге және құқық субъектілерін қорғауға болады.

Демек, тарихи даму кезеңінен өткен «жаза» институтының бүгінгі таңдағы қылмыстық заңнамамен көзделген мақсаты – әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу болса, және де жаза тән азабын шектіруді немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды көздемесе, онда қолданыстағы әрбір қылмыстық мәжбүрлеу шарасы аталған мақсатқа сай қолданылуы, іске асырылуы тиіс, деген сөз. Сондай-ақ, әрбір қылмыстық норманың нақты, дұрыс, әрі анық болуы шарт. Сондықтан тиісті норманы қабылдау кезінде санкцияның ең төменгі және ең жоғарғы шектерін жасалғаны үшін жауап алынатын қылмыстардың ықтимал қауіптілік деңгейімен мұқият салыстыру өте маңызды болып келеді. Қазіргі демократиялық мемлекетте бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тек ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға ғана, сондай-ақ ауыр емес қылмыс жасаса да, өзінің мінез-құлқы бойынша бостандықта қалдырыла алмайтын адамдарға, рецидивистерге ғана қолданған жөн. Барлық басқа жағдайларда ақылға қонымды балама қолдану керек.

Сондықтан да қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалатын жаза түрлерін, соның ішінде бізбен қарастырылып отырған бас бостандығынан айыру тағайындалатын жаза көлемін, жасалған мақсаты тұрғысынан қайта қарап шығуды міндеттейтіні анық.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Электронды ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs> Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. - 29 бап
2. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. Отв. ред. И.Я. Козаченко, З.Я. Незнамова. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М., 1998. - 312-313 б. б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz>
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. <https://online.zakon.kz/>
5. Кадакоева М.М. Лишение свободы и проблемы его исполнения (по материалам Краснодарского края и Республики Адыгея). Авт. канд. дис. Краснодар, 1996. - 20б.
6. Волков Б.С. Нравственные начала в назначении наказания // Правоведение. 2000. - №1. - 119 б.
7. Сборник нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан (1968-2018 годы). - Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2018, - 495 б.

Приходько И.С.

начальник отделения, подполковник полиции,
Научно-исследовательский центр Алматинской академии
МВД Республики Казахстан им. Макана Есбулатова,
г. Алматы
E-mail: kp2001@inbox.ru

К ВОПРОСУ О КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ИНСЦЕНИРОВКИ, КАК СПОСОБА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РАССЛЕДОВАНИЮ

Аннотация. Мақаланың мақсаты сотқа дейінгі тергеуге қарсы іс-қимылдың криминалистикалық проблемасының маңыздылығын зерттеу болып табылады. "Инсценировка", "криминалдык инсценировка", " И. Н. Якимов, А. Р. Ратинов, В. И. Попов, В. А. Овечкин, Е. В. Баранов, Р. С. Белкин, В. және Фадеев сияқты ғалымдар ұсынған ұғымдарға талдау жасалды. Жүргізілген талдау негізінде автор қылмыс көрінісінің жеке криминалистикалық анықтамасын ұсынады.

Түйінді сөздер: инсценировка, қылмыс, жасыру, өзгерту, жағдай.

Аннотация. Целью статьи является изучение значимости криминалистической проблемы противодействия досудебному расследованию. Проанализированы понятия «инсценировка», «криминальная инсценировка» предложенные такими учеными как И. Н. Якимовым, А. Р. Ратиновым, В.И. Поповым, В.А. Овечкиным, Е.В. Барановым, Р.С. Белкиным, В.И. Фадеевым. На основе проведенного анализа автором предлагается собственное криминалистическое определение инсценировки преступления.

Ключевые слова: инсценировка, преступление, сокрытие, изменение, обстановка.

Annotation. The purpose of the article is to study the significance of the forensic problem of countering pre-trial investigation. The concepts of "staging" and "criminal staging" proposed by such scientists as I. N. Yakimov, A. R. Ratinov, V. I. Popov, V. A. Ovechkin, E. V. Baranov, R. S. Belkin, V. And Fadeev are analyzed. Based on the analysis, the author offers his own forensic definition of crime staging.

Keywords: staging, crimes, concealment, change, situation.

В настоящее время является бесспорным тот факт, что системная деятельность по раскрытию и расследованию уголовных правонарушений заключается не только в планомерном сборе и исследовании криминалистически значимой информации. Значительный пласт деятельности лица, осуществляющего расследование, составляет соотнесенный анализ совершенно различных объектов и обстоятельств, составляющих то, что в современной криминалистической науке принято называть механизмом совершения преступления. И совершенно ясно, что такой анализ, априори, невозможен без качественного методологически и методически подкрепленного инструментария.

Современная криминалистическая наука в своей системе выработала целые блоки криминалистических приемов, средств и методов, позволяющих эффективно использовать всю имеющуюся в распоряжении органа, осуществляющего досудебное расследование, как актуальную, так и потенциальную криминалистически значимую информацию. Вместе с тем, наблюдающийся рост квалификации преступников, их информационная насыщенность, а также осведомленность о методах деятельности правоохранительных органов, зачастую создают такие следственные ситуации, которые весьма негативно сказываются на эффективности и результатах расследования.

В этом контексте существенное значение приобретают методики работы лица, ведущего уголовный процесс в условиях конфликтной следственной ситуации, либо в условиях следственной ситуации, сопряженной с оказанием различного противодействия органам досудебного расследования со стороны преступников.

Как свидетельствует следственная практика, способы противодействия преступников, органам, осуществляющим досудебное расследование многообразны по своему содержанию и направленности. Они могут обладать различной степенью агрессии и, соответственно, различной степенью общественной опасности.

К сожалению, как показало проведенное нами исследование, криминалистическая проблема противодействия расследованию, не пользуется популярностью у ученых криминалистов. Не беря во внимание причины такой «нелюбви» в свою очередь отметим, что диссертации, посвященные данной проблематике, все-таки защищаются с определенной периодичностью, но фундаментальная работа, синтезирующая все накопленные криминалистические знания по данной проблеме до настоящего времени - отсутствует. В качестве примера можно представить тот факт, что последняя диссертация на соискание ученой

степени доктора наук «Соккрытие преступлений, как форма противодействия расследованию» была защищена Николайчук И.А в 2000 году, то есть почти 20 лет назад [Николайчук И.А., 2000]. Именно подобные обстоятельства обусловили сложившуюся, на сегодняшний день ситуацию со множеством различных классификаций и определений форм и способов противодействия расследованию.

Именно благодаря этому, абсолютное большинство авторов, в сферу интересов которых входят криминалистические проблемы противодействия досудебному расследованию, различны в подходах к одному из наиболее специфичных способов противодействия досудебному расследованию – инсценировке преступления.

Оговоримся, что применение к инсценировке термина – «способ противодействия расследованию» совсем не исключает возможности использования термина «форма противодействия расследованию». Это обстоятельство обусловлено тем, что инсценировка может выступать, как в роли самостоятельной формы противодействия расследованию, так и в качестве способа, являющегося элементом другой формы противодействия. Так, например, инсценировка может быть составной частью такой формы противодействия расследованию как сокрытие преступления.

Особое значение инсценировка приобретает при ее рассмотрении в системе механизма преступления, как составной части способа его совершения. Так, Малышкин П. В. в работе «Способы сокрытия преступления и его место в структуре способа совершения преступления» вполне обоснованно полагает, что действия преступника, направленные на сокрытие преступления определяют все последующие действия лица, расследующего это преступление [Малышкин П.В., 2009, с.51-52]. И именно эти обстоятельства, как мы считаем, особенно подкрепленные низким уровнем методической обеспеченности криминалистическим инструментарием распознавания инсценировки, обуславливают низкую эффективность процессов расследования. Усугубляются эти обстоятельства тем, что такая маскировка преступлений как инсценировка и дезинформация очень часто используются преступниками для сокрытия наиболее опасных видов преступлений.

Следует обратить внимание на то, что в общем массиве преступлений, количество фактов инсценировок преступных деяний отследить довольно не просто. Однако, учитывая опыт практической деятельности можно сделать вывод о том, что преступлений подобного характера регистрируется не малое количество.

Вполне обычными являются инсценировки преступлений против собственности (грабежей и разбойных нападений) совершаемые с целью сокрытия масштабных хищений.

Так, например, 29 сентября 2017 года в городе Воронеж Российской Федерации сотрудниками службы экономических расследований при содействии правоохранительных органов России задержан гражданин Республики Казахстан Лакомкин Д. А., который в сентябре 2016 года инсценировал собственную смерть на территории России и был признан умершим [URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/instsenirovavshego-svou-smert-kazahstantsa-zaderzhali-v-rossii>]. Таким образом, гражданин Ломакин хотел избежать наказание, предусмотренное сразу тремя статьями Уголовного Кодекса Республик Казахстан - ст. 215 ч.3 («лжепредпринимательство»), ст. 245 ч.3 («уклонение от уплаты налогов»), ст. 262 ч.1 и 2 («создание и руководство ОПГ»).

Также следует отметить сложность расследования инсценировок преступного поведения в тех случаях, когда в действиях подозреваемых не содержалось состава преступления. А сама инсценировка могла быть совершена из различных побуждений, например по мотивам мести, с целью привлечения подозреваемого к уголовной ответственности. Подобные инсценировки, по своей сути и содержанию не являясь преступлением, вместе с тем отвлекают значительные силы и средства правоохранительных органов для своего расследования.

Указанные нами обстоятельства, в целом, свидетельствуют о насущной необходимости организации статистического отслеживания всех установленных фактов инсценировок уголовных правонарушений, с последующим изучением мотивов и целей их осуществления, классификации по использованным способам и степени общественной опасности, по примененным методам распознавания и расследования. Такая деятельность, на фоне низкого уровня осведомленности лиц, осуществляющих досудебное расследование, о способах распознавания и расследования инсценировок и маскировок уголовных правонарушений, позволит в конечном итоге сформировать некую информационно-аналитическую базу, на основе которой в последующем возможна разработка эффективных методик распознавания и расследования рассматриваемых явлений.

Говоря о проблеме инсценировки в системе криминалистической науки, нельзя не сказать о том, что различные аспекты этого явления в той или иной степени затрагивались практически всеми известными учеными криминалистами. Так инсценировка как способ сокрытия преступления затрагивалась в трудах Баева О. Я., Баранова Е. В., Белкина Р. С., Бурдановой В. С., Васильева А. Н., Возгрина И. А., Густова Г. А., Коноваловой В. Е., Лузгина И. М., Мудьюгина Г. Н., Образцова В. А., Овечкина В. А., Фадеева В.И., Шиканова В. И. и т.д.

Между тем проблема определения криминалистических подходов к инсценировке, к ее семантическому и содержательному определению в понятийной части, не является новой для криминалистической науки.

Способы, приемы, криминальные средства, используемые лицами, совершающими преступления, привлекли внимание ученых – криминалистов еще на заре становления криминалистической науки. Первоначально, приемы и средства, используемые в целях инсценировки преступных действий, чаще всего, криминалисты называли термином «симуляция».

Например, И. Н. Якимов в своем труде «Криминалистика: Руководство по уголовной технике и тактике» рассмотрел значительное число приемов, используемых преступниками в целях снятия с себя подозрений в совершении преступления. Рассматривая «симуляцию преступления» И. Н. Якимов, отмечал, что она наиболее часто выражена в принудительном, часто очень значительном изменении обстановки места преступления или же наоборот в приведении изменившейся обстановки в первоначальный порядок [Якимов И. Н. 1925, с. 126—127].

Вместе с тем, нельзя не согласиться с точкой зрения А. Р. Ратинова, который справедливо считал, что явление, являющееся элементом поведенческого отражения личности не может быть применено к обстановке места преступления. То есть это, по его мнению, инсценировка, которая заключается не просто в изменении или уничтожении тех или иных следов, а создание ложной обстановки места преступления [Ратинов А. Р., 1967, с.248—250].

По мнению В.И. Попова, инсценировку, как способ сокрытия преступления можно определить, как некое, искусственное создание обстановки на месте происшествия, которая впоследствии, при ее исследовании следователем введет последнего в заблуждение.

В. И. Попов в своем определении понятия «инсценировка преступления» впервые в истории криминалистической науки ввел две основные новеллы:

- во-первых, в понятийную часть криминалистики введено само понятие «инсценировка», замещая термин «симуляция» применительно к преступлению;

- во-вторых, автором сделано утверждение, о том, что в случае с инсценировкой преступления совершенно не обязательно вести речь о создании обстановки именно преступного поведения, вполне возможна маскировка действий лиц, совершивших преступление под событие некриминального характера. К примеру, убийство может быть замаскировано под несчастный случай или самоубийство [Мартыненко Р.Г., 2004, с.25].

Подобное определение понятия «инсценировка», по нашему мнению, в полной мере свидетельствует о сложившихся подходах к этому явлению уже в то время.

Между тем, попытки поиска определения, наиболее объективно отражающего криминалистическую сущность инсценировки на этом не были прекращены.

Так уже к концу семидесятых годов прошлого века известным ученым-криминалистом В.А. Овечкиным была предпринята очередная попытка определения инсценировки. В целом, его определение, не отличалось от ранее данных. Основное отличие заключалось лишь в том, что В.А. Овечкин предложил под инсценировкой понимать не только действия, направленные на изменение первоначальной обстановки преступления или действия, направленные на сокрытие этого преступления. Но, по его мнению, инсценировка – это и уже измененная обстановка места происшествия [Овечкин В. А. 1975. с. 97-98].

Такой подход нам представляется более логичным, нежели приведенные выше. Это связано с тем объективным обстоятельством, что инсценировка может рассматриваться не только как деятельностный процесс, но и как сложившаяся вещная обстановка на месте происшествия.

При этом, понимание инсценировки, только как деятельностного процесса, несмотря на стройность логических суждений, приведенных В.А. Овечкиным, являлось устойчивым для ученых криминалистов того времени. Примером тому может служить определение инсценировки, предложенное Е.В. Барановым [Баранов Е. В., 1977, с. 18].

Вполне согласуется с представленными выше определением, предложенное Е.В. Барановым. По его мнению, на первое место в определении также выходит деятельностная составляющая. То есть опорным моментом является именно умышленное создание обстановки, которая не соответствует обстоятельствам совершения преступления [Образцов В. А., 1996, с. 386].

В определении, предложенном Р.С. Белкиным, впервые определяется сущность и содержание дефиниции «инсценировка» посредством использования ряда обоснованных таксонометрических признаков, выступающих в качестве оснований для классификации различных видов инсценировок.

Значительное развитие криминалистические представления об инсценировке получили благодаря исследованию, проведенному В.И. Фадеевым в своей работе «Исследование криминальных инсценировок». Оценивая существовавшие ранее определения инсценировки, В.И. Фадеев делает обоснованный вывод о фактической неполноте их содержания. Это, по его мнению, связано, прежде всего, со стремлением всех

авторов, обращавшихся к данной проблеме, сузить содержание инсценировки посредством сведения ее только к способу сокрытия преступления. При этом В.И. Фадеев, представляет инсценировку не только, как способ действия, преследующий своей целью сокрытие преступления, но и как результат такой деятельности [Фадеев В. И., 2009].

Основываясь на таком подходе В.И. Фадеев предложил собственное определение инсценировки. По его мнению «...криминальная инсценировка — это деятельность субъекта преступления по сокрытию (видоизменению) совершенного преступления (аморального поступка) и (или) совершению преступления, характеризующаяся умышленным созданием ложной субъектной, предметной, пространственной, временной, информационной, следовой обстановки, скрывающей умысел и цели преступника...» [Фадеев В. И., 2009, с.24]

В общем, соглашаясь с предлагаемым определением, считаем его не в полной мере отражающим сущность и содержание рассматриваемого явления.

Так, мы полностью согласны с позицией И.В. Фадеева относительно того, что современное криминалистическое понимание инсценировки должно охватывать не только деятельность по созданию обстановки, противоречащей объективной стороне совершенного преступления, по своей сути, выражаясь в способе сокрытия преступления, как элементе способа и механизма совершения преступления. Не вызывает спора и тот факт, что это определение в своей структуре должно также отражать и обстановку места происшествия, сложившуюся как результат такой деятельности. Между тем, далеко не всякая инсценировка образует самостоятельный состав преступления, являясь только элементом способа совершения преступления. Поэтому термин «криминальная инсценировка», по нашему мнению, является не вполне корректным. Он по своему семантическому наполнению описывает только те случаи, когда уже факт завершенной инсценировки или ее осуществления сам по себе является уголовным правонарушением. Такой подход, по нашему мнению, значительно сужает объект определения.

Следующим спорным, на наш взгляд, моментом определения является обозначение лица, осуществляющего инсценировку, как субъекта преступления. Отметим, что в ряде случаев, предусмотренных уголовным законодательством, лицо совершившее преступление не является субъектом преступления, хотя по своему содержанию его действия и образуют состав преступления. Так, в соответствии со ст. 15 Уголовного Кодекса Республики Казахстан уголовной ответственности подлежит ^{вменяемое} физическое лицо, достигшее ко времени совершения уголовного правонарушения шестнадцатилетнего возраста. За некоторые преступления возраст наступления уголовной ответственности может быть снижен до 14 лет¹. То есть фактически лицо совершившее преступление и инсценировку для его сокрытия вполне может и не являться субъектом преступления.

Также следует отметить, что в основу определения не положены цели инсценировки, хотя следуя содержанию термина «криминальная инсценировка» мы полагаем, что автор сознательно вывел из определения все виды инсценировок связанные с маскировкой действий, не являющихся преступлениями под, собственно, преступления.

Исходя из сказанного выше, мы рискуем предложить собственный подход к криминалистическому определению инсценировки. Так, мы предлагаем под **инсценировкой преступления** понимать – **действия лица, совершившего преступление, направленные на изменение первоначальной обстановки места совершения преступления, характеризующиеся умышленным созданием ложной субъектной, предметной, пространственной, временной, информационной, следовой обстановки, скрывающей умысел и цели преступника, осуществляемые в целях противодействия расследованию, а также результат таких действий в виде изменившейся обстановки места преступления.**

В заключение необходимо отметить, указанное определение, как нам представляется, может по своему содержанию обозначить основные направления работы по статистическому анализу инсценировок преступлений в том случае, если будет принято волевое решение о ведении такого статистического учета, как нами предлагалось выше.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Николайчук, И.А. Сокрытие преступлений, как форма противодействия расследованию: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.09/ Николайчук Игорь Анатольевич. -Краснодар, 2000.
2. Малышкин П.В. Вопросы детерминации преступных инсценировок // Следователь, 2009. №3.- С.51-52.

¹ URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>

3. «Инсценировавшего свою смерть казахстанца задержали в России» [Электронный ресурс] URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/instsenirovavshego-svou-smert-kazahstantsa-zaderzhali-v-rossii>. (дата обращения: 20.10.2019).
4. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое издание, перепечатанное с издания 1925 г. / Якимов И.Н. - М.: ЛексЭст, 2003. - 496 с.
5. Судебная психология для следователей: Учеб.пособие / Ратинов А. Р. -М.: НИиРИО ВШ МООП РСФСР, 1967. —290 с.
6. Мартыненко, Р.Г. Коммуникативное противодействие расследованию: Способы, выявление, преодоление: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Мартыненко Роман Георгиевич. - Краснодар, 2004. - 194 с.
7. Овечкин, В.А. Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Овечкин Валерий Анатольевич. -Харьков, 1975.
8. Баранов, Е. В. Криминалистическая сущность инсценировок и методы их разоблачения при расследовании преступлений: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Баранов Евгений Владимирович. -М., 1977.
9. Криминалистика. Курс лекций / Образцов В. А. - М.: Право и Закон, 1996. -386 с.
10. Расследование криминальных инсценировок / Фадеев В. И. М.: Норма, 2007. -160 с.

Раджабов А.Р.
аспирант кафедры медиалогии,
Беларусский Государственный Университет
E-mail: abdunasim.90@mail.ru

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Түйіндеме. Бул мақалада БАҚ пен саяси процесс жалпы ережелері, олардың жайы және Тәжікстандағы БАҚ-тың болашағы, оның елдегі саяси процесстердегі орны қарастырылады. Автордың пайымдауынша, қазіргі Тәжікстанда БАҚ мемлекет пен қоғам арасындағы көпір іспетті, саясат құралы. Масс-медияның саясиландыруы талданады. Автор Тәжікстандағы саяси процесстегі, қоғамдық сананың өзгеріске ұшырауындағы, азаматтық, демократиялық қоғам құрудағы масс-медиа мәнін сараптайды.

Кілт сөздер: БАҚ, ақпарат, коммуникация, саяси коммуникация, саяси процесс.

Аннотация. В представленной статье рассматриваются общие положения взаимосвязи СМИ и политического процесса, состояние и перспективы СМИ в Таджикистане и их роль в обеспечении политического процесса в стране. По заключению автора, в современном обществе Таджикистана СМИ, наряду с ролью информационного посредника между государством и обществом, становятся инструментом политики. На материалах функционирования СМИ в Таджикистане подтверждается вывод о медиатизации политики и политизации масс-медиа. Автор делает выводы о значении масс-медиа в политическом процессе в Таджикистане, в обеспечении трансформации общественного сознания, в построении гражданского, демократического общества.

Ключевые слова: СМИ, информация, коммуникация, политическая коммуникация, политический процесс.

Annotation. This article discusses the general provisions of the relationship between the media and the political process, the state and prospects of the media in Tajikistan and their role in ensuring the political process in the country. According to the author, in the modern society of Tajikistan, the media plays the role of an information intermediary between the state and society, and is becoming a policy tool. Based on the materials of functioning of the media in Tajikistan, the conclusion on the mediation of politics and politicization of the media is confirmed. The author draws conclusions about the importance of the media in the political process in Tajikistan, in ensuring the transformation of public consciousness, in building a civil, democratic society.

Keywords: media, information, communication, political communication, political process.

Введение

Общие положения о взаимосвязи СМИ и политического процесса. Влияние СМИ, особенно телевидения в Таджикистане, как и во всех странах, постоянно возрастает, так как зрителям предоставляется возможность увидеть основные политические события в прямом эфире или с небольшой задержкой. Одновременно, политика обеспечивает большое количество актуального контента для телевизионных новостных программ, особенно в периоды политических кампаний, когда общенациональные сети, а также многие местные станции уделяют значительное количество времени освещению кандидатов и их программ.

Телевизионные новости также играют большую роль в освещении других аспектов политического процесса. Практически нет выпусков национального телевидения, которые не содержат один или несколько сюжетов, посвященных исполнительной власти.

Одновременно, ряд исследований показывают, что средства массовой информации формируя общественное мнение, влияют на повседневное поведение людей, хотя это и не всегда кажется очевидным.

Основная часть

Существует множество различных теорий и толкований о роли, которую телевидение и другие средства массовой информации играют в воздействии на знания, мнения и поведение жителей страны. Одним из наиболее известных является классическая трактовка политической коммуникации, изложенная в работе Ниммо и Сандерса (Руководство по политической коммуникации, 1981), в которой приведен обзор теорий взаимовлияния СМИ и политического процесса в стране [1].

Многие другие теории и перспективы возможного влияния телевидения на политические процессы также показывают, что телевидение играет важную роль в политическом процессе, помогая как молодежи, так и взрослым получать знания о политической системе и о том, как она работает, а также о взаимосвязи между государственной идеологией, общественными ценностями и телевизионной культурой.

Среди множества факторов, определяющих развитие политической демократии, следует подчеркнуть политическую культуру. Ряд исследований показывают, что существует достаточно сильная связь между политической культурой и социальной стабильностью в стране, что также в решающей степени зависит от эффективности СМИ.

Поскольку все большие группы людей имеют доступ к телевидению, это средство массовой информации играет все более заметную роль в формировании политической культуры. То есть, люди начинают осознавать политические процессы, что означает повышение политической культуры. После появления телевидения политический процесс превратился в реальную жизнь, которую можно увидеть и услышать.

Таким образом, обычные граждане приобретают определенную психологическую уверенность, которая становится частью их политической культуры, а телевидение изменило многое в политическом процессе, сделав его наиболее структурированным.

В настоящее время все большее развитие получают новые политические средства массовой информации, такие как социальные сети, новостные сайты, блоги и т.д. Все эти новые средства должны эффективно сосуществовать с традиционными средствами массовой информации.

Очевидно, что СМИ и далее будут расширяться за счет инновационных способов, в том числе и в направлении передачи сведений для отдельных пользователей, что также требует учета в организации и проведении политического процесса.

Основные теории о возрастания роли СМИ в обеспечении политического процесса. Средства массовой информации становится важнейшей политическим и социальным институтом в демократическом обществе. СМИ часто называют "четвертая власть", потому что, после трех ветвей власти – исполнительной, законодательной, и судебной власти – они имеют наиболее важную роль в политике и обществе. СМИ, в частности газеты, радио, телевидение и интернет, не просто освещают окружающую реальность, без пристрастия фиксируя происходящие вокруг события, они прямо или непосредственно, в открытой или скрытой форме, влияет на политический процесс. Упираясь на позиции ученых, возможно проследить следующую идею — на сегодняшний день «то, что не показали по ТВ, вообще не произошло в политике» [3, с. 29]. Постепенное развитие в обществе и расширение самоорганизации в гражданском обществе показывает, что политический процесс имеет информационные сущности, он зависит от функционирования и движения политической системы. Исследования влияния СМИ в политическом процессе сегодня стала очень актуальной темой перед политологами, социологами, философами, экономистами и в различных общественных сферах. Средства массовой информации взяла на себя полную ответственность полноценного диалога между обществом и властью, которая выполняет политическую коммуникационную функцию.

Ученые утверждает, что демократизация, гражданское общества, формирования новой политической культуры, оптимизация политический процесс зависит от деятельности и коммуникационных подходах средств массовой информации.

В конце XX - начале XXI века в политологии концепция политического процесса стала весьма актуальной темой исследования. Несмотря на предложенные определения и трактовки исследователей в политической сфере этот термин не был достаточно изучен.

Иногда, учёные взамен термин «политический процесс» – используют выражение «политические возможности», что следует из того, что политический процесс есть постоянное движение в политической и социальной сфере, и это начало всякого изменения.

Впервые термин «политический процесс» использовали учёные Джеймс Руль и Чарльз Тилли в статье под названием «Политический процесс в революционной Франции, 1830-1832» Важно также отметить, что в западноевропейской политологии существуют два важнейших подхода к определению термина «политический процесс» и его содержания.

Первый подход основывается на понимании политического процесса как совокупности действий некоего рационального субъекта, который стремится к достижению определенной реальной цели. Реальность достижения цели оценивается исходя из ее очевидности, умопостигаемой, а желание и необходимость достичь цель обосновываются нравственными ориентирами. Согласно данному подходу участники политического процесса представлены как равные соперники, которые в то же время могут сотрудничать друг с другом. Их деятельность ограничена определенными рамками, установленными с помощью правил политической игры, а также нравственных императивов и юридических норм. Соответственно, политический процесс можно наблюдать во взаимодействии правительства, предпринимательских организаций и профсоюзных объединений, которое оформлено юридически. Представляется, что согласно первому подходу политический процесс – явление организованное и упорядоченное.

Второй подход, напротив, понимает политический процесс как своеобразную стихию, которая противостоит политической власти, как таковой, организованной системе ценностей, а также политической науке в целом.

Однако, оба подхода можно охарактеризовать как нечеткие и несколько аморфные с точки зрения структурирования политических явлений и процессов.

Вместе с тем, в американской политологии можно выделить три основных группы подходов к политическому процессу. Их различают в основном по принципу объяснения политики как общественного явления.

Первый подход – структурально-функциональный. Сторонниками данного подхода являются Р. Мертон, Т. Парсонс и др. Согласно с данным подходом американских политологов политический процесс является результатом совокупного функционирования всей политической системы вместе с отдельными ее элементами. Переход политической системы из одного состояния в другое – изменение политического процесса. Согласно данному подходу политический процесс изменяется под влиянием социальной среды с помощью функциональных процессов.

Второй подход, предложенный американскими политологами – конфликтный. Приверженцами данного подхода являются Дж. Гарриман, Л. Козер и ряд других. В основе данного подхода лежит представление политического процесса как процесса борьбы, соперничества, а также соглашения субъектов политики по поводу различных политических вопросов. Результатом такого взаимодействия является, например, изменение соотношения сил на политической арене, появление новых политических субъектов.

Третий подход – бихевиористский (поведенческий) с 1920-1970. Основными представителями данного подхода являются Ч. Мерриам, Г. Лассуэлл, Дж. Кетлин, Б. Берельсон, Л. Уайт. В рамках данного подхода политический процесс рассматривается как поведение и деятельность людей, которые направлены на овладение и использование политической власти в личных и общественных целях. Политический процесс исходит из поведения граждан, что делает уровень включенности индивида в политические отношения основным показателем политических процессов. По мнению Лассуэлла важнейшие элементы политического процесса являются «действия», поступки, совершаемые индивида.

В целом можно сказать, что взаимодействия политических и социальных институтов, политических партий, участие активных граждан в политических событиях и в принятии политических решений является политическим процессом.

Сегодня политические лидеры коммуницирует с обществом, в первую очередь, через СМИ, которые они не контролируют, и информация становится необходимым условием и любого первичного действия в политике. СМИ сейчас организует полноценный диалог между населения и властью. Исходя из этого можно сказать, что участия СМИ становится ядром всех изменений в политическом процессе. Главными каналами поступления информации в политическую систему выступают в современном мире выборы, опросы общественного мнения, непосредственные обращения граждан и новостные СМИ.

Американский учений Макнейр (1999) выделяет пять ролей средства массовой информации, которую влияет на политические процессы:

1. Средства массовой информации информирует граждан о происходящем вокруг них. Информация, которую они предоставляют, осведомляет граждан и повышает их политические знания для эффективного участия в политическом процессе.

2. СМИ сопровождает людей важными и значимыми фактами и информацией, которую они распространяют для людей. В этой связи, они обеспечивают контекст и предысторию политической информации, которые повышают понимание вопроса, которые затрагивают их жизнь.

3. Средства массовой информации, предоставляет площадку для публичного политического дискурса;

4. СМИ, по словам исследователя, заключается в том, что они показывают примеры для правительственных и политических институтов.

5. СМИ в демократических обществах служит каналом для пропаганды политических взглядов [1].

Нет сомнения, что роль СМИ в политическом процессе осуществляется в политической коммуникации, как подчеркнули ранее, политика — это социальная коммуникативное занятие, где каждый аспект политики нуждается в нем, информационном сопровождение. СМИ также предоставляет конкретную информацию, касающуюся к отдельным аспектам политического процесса. Например, в выборах, средства массовой информации могут служить как основным источником политической информации о конкретных кандидатах, политических партиях, политике и идеологии. Это позволяет избирателям сделать осознанный выбор. Они могут служить форумом для политических дебатов среди кандидатов, партий и избирателей.

Состояние и перспективы развития СМИ в Республике Таджикистан. После развала СССР 9 сентября 1991 году Таджикистан принял демократические системы государственного устройства. Согласно 30-й статье конституции Республики Таджикистана, каждому человеку дается гарантия прав, таких как право на свободу выражения мнений и право на свободу печати, государственная цензура и преследование за критику запрещаются. С тех пор наблюдается значительное увеличение числа государственных и частных печатных СМИ, радио – телевидения в стране. СМИ играла и играет значительную роль в политическом процессе Таджикистана, главным образом, сопровождая открытое пространство для публичного обсуждения и

содействия гражданского и политического образования. Это создает условия для того, чтобы различные голоса были услышаны и лучше осуществлялось информирование населения страны.

Как и во всем мире, характер и степень роли СМИ в политическом процессе в Таджикистане находятся под влиянием экономических, социальных и правовых рамок, в которых СМИ функционирует.

Печатные и электронные (радио-телевидения) СМИ в Таджикистане являются основными каналами, через которые люди узнают о новости: это могут быть социальные, политические или культурные мероприятия. Они предоставляют информацию о широком спектре ситуаций, событий и других явлений, которые влияют на повседневную жизнь людей. Для многих людей средства массовой информации являются единственным средством, с помощью которого они получают информацию о политике, возможности образования и трудоустройства; социальные мероприятия; бизнес; погода; сельское хозяйство и многих других явлений социальной значимости.

Электронные (радио и телевидения) СМИ в Таджикистане информирует граждан о государственных решениях, деятельности политических событий, институтов и процессов. Многие люди в Таджикистане получают политическую информацию из радио и телепередач, интернет -“газеты” и статей в газетах, журналах и других печатных средствах массовой информации. В дополнение к предоставлению информации о политике и политических процессах, как часть новостей, это такие как прямые трансляции важных политических мероприятий, президентские выборы, выступления президента, предвыборные компании, дебаты и международные политические события.

По данным Министерства культуры Республика Таджикистан, в начале 2017 года в стране было зарегистрировано 367 газет, в том числе 107 государственных 260 частных, а также 239 журналов, 110 из них государственный и 129 частных. В том числе 11 информационного агентства 1 из них государственных, а 10 частных [2].

В Таджикистане так же вещают восемь (8) государственных телеканалов который охватывают 100% всей территории страны

1. «ТВ Таджикистан»
2. «ТВ Сафина»,
3. «ТВ Бахористон»
4. «Джахоннамо»
5. «Варзиш ТВ»
6. «Синамо»
7. «Футбол»
8. «Шахнавоз» [4]

Также 4 государственных региональных «ТВ Пойтахт», «ТВ Согд», «ТВ Хатлон», «ТВ Кулоб», «ТВ Бадахшон» и один независимых ТВ «ТВ СМТ» (Независимое Телевидение Таджикистана) и местных телевизионных станций, в стране существует 4 государственных 7 независимых и боле 50 местные радиостанций.

Наиболее значимыми государственными являются такие газеты как «Джумхурият», «Садои Мардум» («Голос Народа»), «Народная Газета» и «Минбари Халк» («Народная Трибуна») они посвящают целые страницы исключительно к освещению парламентских заседаний и регулярно проводят тематические статьи, направленные на описание деятельности политических акторов и их значение.

Необходимо также отметить и роль инновационных СМИ в обеспечении политического процесса. По информации сайта www.tortj.com в Таджикистане существует 666 сайтов, из них всего 49 относится к электронным СМИ. Из этого всего несколько из них активно участвует в заполнение информационное пространство на примере «www.ozodi.org», «www.news.ru», «www.ozodagon.com», «www.faraj.tj». И есть основания полагать, что СМИ Таджикистана имеют высокий уровень доверия среди населения.

Так, согласно данным Z-Analytics Group (Таджикистан), которая в октябре 2015г провела телефонный опрос среди 709 респондентов, население доверяет больше всего отечественным ТВ каналам (55,6%), отечественным газетам и журналам (64%), отечественным радиоканалам (68,6%), отечественным интернет сайтам (11%), зарубежный интернет сайтам (5%), родственникам и друзьям (4,2%), случайным людям на улице (2,6%).

Большинство жителей страны смотрят отечественные ТВ каналы (84,8%), а не смотрят менее 0,4% (табл)

Таблица. Распределение предпочтений населения к различным телеканалам

Какие отечественные каналы Вы чаще всего смотрите?			
	Да	Нет	%
ТВ Таджикистан	390ч. (71,2%)	158ч., (28,8%)	548ч., 100%
ТВ Сафина	408ч., (74,4%)	140ч., (25,6%)	548ч., 100%
ТВ Чахоннамо	311ч., (56,7%)	237ч., (43,3%)	548ч., 100%
ТВ Бахористон	341ч., (62,1%)	208ч., (37,9%)	548ч., 100%

Составлено автором на основе данных [3]

Таким образом, можно сделать вывод, что население страны с доверием относится к этим источникам информации, а газеты и телевидение содействуют воспитанию политической культуры жителей страны.

СМИ в Таджикистане особенно газеты, радио, телевидения и интернет осуществляет свои роли в политическом процессе следующим образом:

- информирование общества о происходящих событиях;
- обсуждение важных проблем и задач, стоящих перед страной и обществом;
- контролирование происходящих процессов;
- артикулирование различных общественных интересов;
- интегрирование вокруг себя и поднятых в информационном поле вопросов и проблем читателей, зрителей, слушателей, партии, ассоциации;
- инициирование политических изменений путем постановки определенных общественных проблем и привлечение к ним внимания властей и общественности;
- формирование общественного мнения, общественного сознания и общественного поведения;
- выступают в качестве средства общественного контроля над властью;

По результатам проведенного нами исследования можно сделать следующие выводы относительно воздействия СМИ на политические процессы в Таджикистане.

Заключение

Теория и практика подтверждают возрастающее взаимовлияние СМИ и политического процесса. При этом СМИ играют ключевую роль в формировании новостного контента и в формировании политической культуры населения.

За период независимости Таджикистана печатные и электронные СМИ страны развивались в соответствии с мировыми тенденциями и с учетом национальных интересов и приоритетов и заслуженно пользуются доверием населения.

Дальнейшие перспективы развития деятельности СМИ в обеспечении политического процесса связаны с инновационными средствами СМИ (социальными сетями, новостными сайтами, блогами и т.д.) и проведением государственной политики по конвергенции традиционных и инновационных СМИ в направлении повышения их общей эффективности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ниммо Д. и К.Р. Сандерс, редакторы. Справочник по политической коммуникации. Беверли Хиллз, Калифорния: Мудрец, 1981.
2. <http://www.unilorin.edu.ng/index.php/fnews/3896-mass-media-and-the-political-process-1>
3. http://www.vfarhang.tj/index.php?view=about_the_ministry&link=shahodatnomai_haeti_farhangi
4. Василенко, И. А. Информационные ресурсы власти и формирование новой пост классической картины политического мира XXI в. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12 Политические науки. 2004. № 2. с. 28–40.
5. http://www.vfarhang.tj/index.php?view=mass_media&link=%C2%ABshahnavoz%C2%BB___shabakai_navi_televizionii_musikitaysis_eft

Рзабай А.
құқық магистрі, докторант,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АСПЕКТ

Тұжырымдама. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық-құқықтық аспектілері қарастырылады. Жұмыста халықаралық экологиялық нормаларды ұлттық экологиялық заңнамада қолдану тетіктері қарастырылды.

Автор Қазақстан Республикасының қолданыстағы экологиялық заңнамасын жетілдіру бойынша теориялық ережелер мен практикалық ұсыныстар ұсынады.

Түйінді сөздер: халықаралық ынтымақтастық, экологиялық заңнама, жүзеге асыру, халықаралық құқық, ұлттық заңнама.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: МЕЖДУНАРОДНЫЙ АСПЕКТ

Резюме. В данной статье рассматриваются международные правовые аспекты охраны окружающей среды в Республике Казахстан. В работе изучены механизмы имплементации международных правовых норм в национальное экологическое законодательство.

Автором предложены теоретические положения и практические рекомендации по совершенствованию действующего экологического законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: международное сотрудничество, экологическое законодательство, имплементация, нормы международного права, национальное законодательство.

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: INTERNATIONAL ASPECT

Summary. This article discusses the international legal aspects of environmental protection in the Republic of Kazakhstan. The work examined the mechanisms for the implementation of international legal norms in national environmental legislation.

The author offers theoretical provisions and practical recommendations for improving the current environmental legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: international cooperation, environmental legislation, implementation, international law, national legislation.

Қазіргі өзара байланысты және өзара тәуелді әлемде адамзаттың ең өзекті проблемаларын мемлекетаралық реттеудің ерекше рөлі айқын көрініс табады, олардың қатарына ең алдымен, қоршаған ортаны қорғау және оны қазіргі және болашақ ұрпақтың игілігі үшін сақтау проблемаларын жатқызуға болады. Мемлекеттердің осындай өзара әрекеттесу процесінде құрылып, халықаралық шартқа біріктірілген нормалар ұлттық құқық нормаларына ықпал етпей, оқшауланған әрекет ете алмайды. Сонымен қатар, мұндай өзара әрекеттесу мемлекетішілік құқық көздерінің жалпы жүйесінде халықаралық сипаттағы көздердің (нормативтік-құқықтық актілердің) ерекше санатын бөлуде көрініс табады, ал халықаралық шарттық нормаларды конституциялық-құқықтық қабылдау мұндай нормалардың ұлттық заңдар нормаларынан оқшауланған, ерекше басым жағдайын танумен сипатталуы мүмкін.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық шарттардың елеулі санының қатысушысы болды. Олардың ішінде: қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясы (Базель, 1989 жылғы 20-22 Наурыз); трансшекаралық контексте қоршаған ортаға әсерді бағалау туралы Конвенция (Эспо (Финляндия), 1991 жылғы 25 ақпан); өнеркәсіптік авариялардың трансшекаралық әсері туралы Конвенция (Хельсинки, 1992 жылғы 17 наурыз.); Халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы конвенцияның 25 және 26-баптарына түзетулерді қоса алғанда, трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі Конвенция (Хельсинки, 1992 жылғы 17 наурыз); БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы (Unfccc) (Рио-де-Женейро, 1992 жылғы 11 маусым) және БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасы (Киото, 1997 жылғы 11 желтоқсан), оның ішінде БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі; Биологиялық әртүрлілік туралы Конвенция (Рио-де-Женейро, 1992 жылғы маусым) және биологиялық әртүрлілік туралы конвенцияға Биологиялық қауіпсіздік жөніндегі Картахен ХАТТАМАСЫ (Монреаль, 2000 жылғы 29 қаңтар); әсіресе Африкада Елеулі құрғақшылық және /

немесе шөлейттенуге ұшыраған елдерде шөлейттенуге қарсы күрес жөніндегі БҰҰ Конвенциясы (Париж қаласы, 1994 жылғы 17 маусым); Энергетикалық Хартияға шарт (Лиссабон, 1994 жылғы 17 желтоқсан); ақпаратқа қол жеткізу, шешімдер қабылдау процесіне жұртшылықтың қатысуы және сот төрелігіне қол жеткізу туралы қатысты мәселелер (Орхус (Дания), 1998 жылғы 25 маусым); Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімін қолдану жөніндегі Роттердам конвенциясы (Роттердам қаласы, 1998 жылғы 10 қыркүйек); орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясы (Стокгольм, 2001 жылғы 22 мамыр); Каспий теңізінің теңіз ортасын қорғау жөніндегі негіздемелік конвенция (Тегеран, 2003 жылғы 4 қараша), Каспий теңізінің теңіз ортасын қорғау жөніндегі негіздемелік конвенцияға (Каспий теңізінің теңіз ортасын қорғау жөніндегі негіздемелік Ақтау, 2011 жылғы 12 тамыз); Париж келісімі (Париж, 2015 жылғы 12 желтоқсан) және т. б. [1].

Бүгінгі күні мемлекеттің өзінің табиғи ресурстарына егемендігі принципі халықаралық экологиялық құқықтан ғылыми пайымдау мен халықаралық деңгейде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мемлекеттердің құқықтары мен міндеттерін анықтаудағы «ерекше» көзқарасты талап етеді. Бір жағынан, мемлекеттер өздерінің экономикалық және экологиялық саясатын жүргізуге, оның ішінде олардың табиғи байлықтарын сақтау мен пайдалануға және олардың табиғи ресурстарына еркін иелік етуге құқылы; екінші жағынан, мемлекеттердің іс-қимыл бостандығын шектейтін міндеттемелер мен міндеттер пайда болды [2].

Қазақстан Халықаралық экологиялық ынтымақтастықтың белсенді қатысушысы болып табылады. Сарапшылардың пікірінше, Қазақстан Республикасының 30-дан астам ратификацияланған және оларға теңестірілген халықаралық шарттары қоршаған ортаны қорғау мәселелеріне жатады. Қазақстанның қоршаған ортаны қорғау және оның жекелеген объектілері саласындағы заңнамасы кең және жеткілікті дәрежеде нақты болып табылады. Сонымен қатар, құқық қолдану практикасы құқықтық реттеудің жекелеген мәселелері бойынша олқылықтар мен кемшіліктерді анықтайды. ҚР халықаралық шарттарына және олардың орындалуы бойынша кейбір ұлттық баяндамаларға жүргізілген шолу талдауының нәтижелері бойынша, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесін және соңғы уақытта қабылданған ҚР нормативтік құқықтық актілерін ескере отырып, ҚР халықаралық міндеттемелерін ескеретін мынадай тенденциялар айқын көрініс тапқан: Ұлттық экологиялық заңнаманы жетілдіру, оның ішінде «жасыл экономикаға» көшу мақсатында; Ұлттық экологиялық талаптардың бірқатар позициялары бойынша күшейту; қоршаған ортаға эмиссиялар саласындағы мемлекеттік экологиялық бақылауды күшейту [3].

2007 жылғы 9 қаңтардағы № 212-III ҚР Кодексі «Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі» Ұлттық экологиялық заңнаманы біріздендірудегі және оны халықаралық нормалар мен стандарттармен, атап айтқанда, ЕО заңнамасымен үйлестірудегі нақты қадам болып табылады [4].

Халықаралық-құқықтық нормалар, бірінші кезекте, осындай нормалардың негізгі құрушылары ретінде мемлекеттерге міндеттемелер жүктейді. Осы мағынада мұндай нормалардың мемлекет аумағында да қолданылуы туралы айтуға болады. Бұл ретте мемлекет арқылы мұндай міндеттемелер мемлекетішілік қатынастарға қатысушыларға да қолданылады деп санауға дұрыс емес. Олардың осы қарым-қатынастарға әсері тура емес сипатта болады және халықаралық мемлекетаралық қатынастарды реттеу арқылы жүзеге асырылады [5].

Халықаралық-құқықтық нормалар, әдетте, бірінші кезекте, осындай нормалардың негізгі құрушылары сияқты мемлекеттерге міндеттемелер жүктейді. Осы мағынада мұндай нормалардың мемлекет аумағында да қолданылуы туралы айтуға болады. Бұл ретте мемлекет арқылы мұндай міндеттемелер мемлекетішілік қатынастарға қатысушыларға да қолданылады деп санауға дұрыс емес. Олардың осы қарым-қатынастарға әсері жанама сипатта болады және халықаралық мемлекетаралық қатынастарды реттеу арқылы жүзеге асырылады [5].

Егер мемлекет нақты әдеттегі ереже ішкі заңнаманың күшіне ие болмауын қамтамасыз ету үшін айқын шаралар қабылдаса, әдеттегі халықаралық құқықтық нормалардың тікелей көзі болып табылады. Мұндай кез келген қадам жағдайында әдеттегі ережені соттар азаматтар арасындағы сот талқылауларында қолдануы мүмкін. Халықаралық әдеттегі құқық сондай-ақ мемлекеттік билікті жүзеге асыруды шектей алады және мемлекет заңды түрде заңдар қабылдай алатын параметрлерді тең дәрежеде анықтай алады. Мысалы, ол мемлекеттер юрисдикциясының шектерін адамдар мен аумақты анықтай алады [6].

Мемлекетаралық қатынастарды құқықтық реттеудің мақсаты – олардың қатысушыларын мемлекетішілік қатынастарды белгілі бір реттеуге итермелеуге, мемлекетішілік қатынастар саласында қандай да бір нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылу болуы мүмкін. Алайда көптеген жағдайларда мемлекетаралық қарым-қатынастар қатысушылары олардың әрқайсысының билік шегінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар жүйесінде қандай да бір өзгерістерге арнайы қол жеткізу мақсатынсыз, халықаралық аренада олардың арасында туындайтын проблемаларды реттеуге ұмтылады [7].

Жалпы «халықаралық шарттар құқығы» тұрақтылық талаптары мен өзгерістер арасындағы шиеленісті көрсетеді. Бір жағынан, әдетте, оның мақсаты өзгеретін жағдайлардың алдында тұрақтылықты қамтамасыз ету болып табылады. Екінші жағынан, ішкі құқықтық жүйелер тараптардың келісімін конструктивтік құрметтеуді және оның шектерін айқындауды қамтамасыз ету үшін келесі өзгерістерді қарау үшін орын қалдыруы тиіс. Және мемлекеттер үшін халықаралық шарттар нормаларын іске асыру тетіктерінің болуы өте маңызды. Бірақ олар белгілі бір мемлекеттің егемендігін жүзеге асыруға кедергі келтірмеуі тиіс [8]. Ұлттық және халықаралық құқық тәртібі арасындағы шекараның кең мағынасында үш түрлі көзқараспен талдауға болады: (I) ұлттық құқық үстемдігі халықаралық құқық тәртібін түсінеді, қабылдайды және қарсы әрекет етеді; (II) Халықаралық құқық үстемдігі ретінде заңның ұлттық үстемдігін түсінеді, қабылдайды және қарсы әрекет етеді; және (III) өзара іс-қимыл ретінде сыртқы (сыртқы) бұрыштарды түсінуге және бағалауға болады. Халықаралық қауымдастық халықаралық құқықтың халықаралық үстемдігін қоса алғанда, халықаралық құқықтың ұлттық танымы бойынша ауқымды зерттеулер дайындады [9].

Дегенмен, кез келген жағдайда халықаралық құқықты жүзеге асыру үшін міндетті түрде ұлттық құқық жүзеге асырылады. Бұл жерде екі құқықтық жүйенің диалектикалық байланысы байқалады (диалектикалық дуализм) [10]. Бұл ретте мемлекетшілік құқық соңғысының жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей халықаралық жолмен келісілуге тиіс. Бұл мағынада халықаралық құқықтың приматы туралы айтуға болады. Басқаша айтқанда, мемлекет өзі үшін халықаралық құқық нормаларынан немесе жеке халықаралық-құқықтық мақсаттардан туындайтын міндеттерге жол бермеу үшін не осындай нормалардан немесе мақсаттардан туындайтын өз құқықтарын іске асыру үшін не мемлекетшілік құқықтың жаңа нормаларын (немесе жеке құқықтық мақсаттарды) қабылдауға, не қолда бар нормаларды өзгертуге, не оларды өзгертуге, не ақырында, оның ішкі құқығы аталған нормаларға (немесе мақсаттарға) толық жауап беретініне және мемлекетшілік органдардың, лауазымды адамдардың, мемлекетшілік нормаларды (мақсаттарды) іске асыру тәртібінде тиісті халықаралық-құқықтық нормаларды (Бұл мағынада халықаралық құқықтың приматы туралы айтуға болады) Бұл мағынада халықаралық құқықтың приматы туралы айтуға болады) іске асыру арнасында болады, халықаралық аренада мемлекеттің халықаралық-құқықтық нормаларды (мақсаттарды) іске асыру жөніндегі қызметі ретінде қаралатын болады [11].

Осылайша, мемлекеттер халықаралық құқыққа байланысты өздерінің барлық халықаралық міндеттемелерін орындауға міндеттенеді деп жасасуға болады. Халықаралық міндеттемелерді орындау тәсілдерін айқындау мемлекеттік егемендік көріністеріне қатысты және мемлекеттердің өздерінің ішкі құзыретіне кіреді. Осыған байланысты халықаралық құқық мемлекетшілік құқықта жүргізілуін талап етеді, ал жол мен техниканы таңдау Ұлттық құқықта берілген болып қала береді [12]. Мысалы, Гогенфельдерн жалпы халықаралық құқық мемлекет өзінің халықаралық міндеттемелерін орындайтын әдіске қатысты емес деп санайды. Мемлекет, оның пікірінше, мұндай қажетті нәтижеге қандай да бір жолмен қол жеткізу шартымен, оның ішкі тәртібі халықаралық құқыққа сәйкес болуына кепілдік беретін ешқандай тұрақты процедураны белгілеуді де шеше алады. Алайда, мемлекет іс жүзінде осындай процедураны көздеуге бейім емес [13]. Осы мәселе бойынша басқа зерттеушінің – заңгер Оутраттың пікірі « бұл мемлекет халықаралық құқық нормаларын ресми қабылдау жолымен, мысалы, трансформациялық ескерту нысанында... немесе заң, өкім немесе нұсқаулық шығару нысанында, бұл мемлекет өзінің атқарушы билігінің шегінде жасай ма, немесе бұл үкіметтің шешуші және саяси функцияларын бере ме, - бұл халықаралық құқық тұрғысынан, оның жеке ісі. Халықаралық құқық тек шартты орындауды талап етеді» [14].

Тәжірибемен айналысып жүрген заңгерлер экологиялық міндеттемелер аймақтық халықаралық шарттарда да көзделуі мүмкін екенін білуі тиіс. Бұл аймақтық келісімдер әртүрлі формалары бар. Кейбір жағдайларда аймақтық келісімдер дербес және тәуелсіз режимдерде болуы мүмкін, олар осы аймақтың бірегей экологиялық шарттарын ескереді [15]. Халықаралық құқық нормаларын имплементациялау мәселелеріне арналған теориялық зерттеулерде халықаралық-құқықтық нормаларда қойылған мақсаттарға қол жеткізу процесін қамтамасыз етуге ұлттық құқықты қосу процесінің заңдық мазмұны туралы мәселе іс жүзінде зерттелмеген. Бұл мәселе құқықтың жалпы теориясындағы ең даулылардың бірі болып табылады.

Шетелдік сарапшылардың пікірінше, тиісті мемлекеттің ішкі құқықтық жүйесінің тиімді қызметі халықаралық және ішкі заңнама арасындағы өзара қарым-қатынастарға байланысты. Іске асырудың ішкі тетігі – халықаралық құқық нормаларын жүзеге асыру үшін пайдаланылатын мемлекеттің ұлттық құқықтық қорғау құралдары мен халықаралық міндеттемелерін іске асыру үшін құзыретті мемлекеттік органдардың жиынтығы [16].

Халықаралық экологиялық құқық нормаларын имплементациялаудың ұлттық тетігі ішкі құқықтық жүйенің ерекшеліктеріне байланысты өзіне ғана тән қасиеттерге ие. Осылайша, көрсетілген нормаларды имплементациялаудың ұлттық тетігінің құрылымы, әдетте, мынадай элементтерді қамтиды:

- ұлттық құқықтық тәртіпте бекітілген мемлекетшілік деңгейде халықаралық экологиялық міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етудің құқықтық құралдары;

- халықаралық экологиялық міндеттемелерді жүзеге асыруға құқылы мемлекетішілік органдар жүйесі;
- ұлттық құқық қолдану тәжірибесі;
- халықаралық құқықты имплементациялауды қамтамасыз ету үшін мемлекетішілік деңгейде қолданылатын ұйымдастыру құралдары

Халықаралық экологиялық құқық нормаларын имплементациялауды құқықтық қамтамасыз етудің ұлттық жүйесі мемлекетішілік деңгейде халықаралық-құқықтық нұсқамаларды жүзеге асырудың құқықтық негізін білдіреді және оған, біріншіден, Қазақстан Республикасының халықаралық және мемлекетішілік құқығының арақатынасы туралы, халықаралық шарттарды жасасу, орындау және күшін жою тәртібі туралы, құқық шығармашылық қызметті жүзеге асыру, мемлекеттік органдардың имплементация саласындағы құзыреті туралы жалпы сипаттағы нормативтік құқықтық актілерді және екіншіден, ұлттық құқықтық актілерді қамтиды, нақты Халықаралық шарттар (имплементациялық құқықтық актілер) бойынша халықаралық міндеттемелерді іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында қабылданатын шешімдер.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы елдің ұлттық заңнамасына халықаралық нормаларды имплементациялаудың теориялық жағдайларын айқындайды. Қазақстан Республикасының экологиялық міндеттемелерін іс жүзінде іске асыруды талдау көрсеткендей, олардың орындалуы Ұлттық экологиялық заңнаманың нормалары мен талаптарын елеулі пысықтауды талап ететінін көрсетті. Біз Экологиялық кодекс ҚР халықаралық міндеттемелерін ескере отырып әзірленген деген пікірмен келісеміз [17]. Ұлттық экологиялық заңнама қағидаттарының негізіне қоршаған орта және даму жөніндегі декларацияда (Рио-де-Жанейро, 1992 ж.) баяндалған негізгі идеялар, олардың қатарына ҚР экологиялық заңнамасын халықаралық құқық принциптері мен нормаларымен үйлестіру, қоршаған ортаның ластануын және оған кез келген басқа нысандарда зиян келтіруді болдырмау жөніндегі алдын алу шараларының міндеттілігі; қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеудің міндеттілігі; халықаралық міндеттемелерді адал орындау және т. б. жатады (ҚР ЭК 5 және 189-баптарын қараңыз. Сонымен қатар, Экологиялық кодекс қабылданған халықаралық міндеттемелерді іске асыруға бағытталған ережелердің едәуір санын көздейді, оның ішінде: Экологиялық нормалау (4-тарау); қоршаған ортаға әсерді бағалау (6-тарау); экологиялық сараптама (7-тарау); экологиялық рұқсаттар (8-тарау); экологиялық бақылау (4-бөлім); экологиялық ақпаратты қоса алғанда, экологиялық мониторинг пен кадастрлар (5-бөлім); экологиялық білім беру мен ағарту, қоршаған ортаны қорғау саласындағы ғылыми зерттеулер мен халықаралық ынтымақтастық (7-бөлім); Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі мемлекеттік қорық аймағында шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыру кезіндегі экологиялық талаптар (38-тарау); өндіріс және тұтыну қалдықтарымен жұмыс істеу кезіндегі экологиялық талаптар (42-тарау) және басқалар [3]. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы қоршаған табиғи ортаны қорғаудың өзекті мәселелері бойынша халықаралық құқық шығармашылығы процестері мен нәтижелерінің әсеріне объективті түрде ұшыраған. Қазақстан Республикасының Конституциясында Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерін «қолданыстағы құқық» ретінде тану (Конституцияның 1-т. 4-Б.), сондай-ақ ұлттық заңдар нормаларына қатысты Қазақстан ратификациялаған халықаралық шарттар нормаларының басым күші (Конституцияның 3-б., 4-б.) экологиялық құқық қайнар көздерінің жалпы жүйесіндегі ерекше халықаралық-құқықтық көздер бөлуді тікелей болжайды. Осылайша, Қазақстан Республикасының халықаралық табиғат қорғау Конвенциялары мен халықаралық экологиялық шарттарының нормаларын конституциялық-құқықтық мойындау және қабылдау Қазақстанның Қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық шарттық нормаларын қолданыстағы ұлттық экологиялық заңнамаға тасымалдау процесіне тікелей ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық міндеттемелерін қолданыстағы құқық ретінде конституциялық-құқықтық тану және республика заңдары алдындағы Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың басым күшін білу, сондай-ақ отандық ғылымда халықаралық экологиялық шарттардың заңдық табиғатына және олардың нормативтік құқықтық актілердің жалпы жүйесіндегі орнын айқындауға арналған егжей-тегжейлі ғылыми зерттеулердің болмауы, Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын реформалаудың жалпы құқықтық проблемаларын шешу үшін осы зерттеудің өзектілігін және оның қажеттілігін тағы да растайды.

«Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңында Республика таныған халықаралық құқықтық нормалардың заңды мәртебесінің Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің жалпы сатысындағы белгісіздігі қазақстандық экологиялық құқықтың жекелеген көздерінің және атап айтқанда, ратификацияланған және өзгеше түрде танылған халықаралық экологиялық шарттардың ережелерін нақты айқындауға кедергі келтіреді. Осы проблемалық мәселелерді зерттеу аталған Заңды Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келтіру, сондай-ақ «Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2000 жылғы 11 қазандағы (№18/2) қаулысын ескере отырып, аталған нормативтік құқықтық актіге тиісті өзгерістер енгізу қажеттігін алдын ала анықтады.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде біз келесі тұжырымдарға келдік.

Қазақстан Республикасының экологиялық құқық қайнар көздері жүйесінде Республика Конституциясына сәйкес заңдарда белгіленген тәртіппен жасалған және тиісті заң қабылдау жолымен Республика Парламенті бекіткен халықаралық экологиялық шарттардың басым заңды күші болады. Бұл ретте Қазақстан ратификациялаған халықаралық экологиялық шарт қолданыстағы мемлекетішілік нормативтік актіні ауыстырады немесе оның қолданылуын толығымен жояды дегенді білдірмейді. Мұндай шарт оның (Шарттың) және тиісті мемлекетішілік акт арасында сәйкессіздіктер немесе айқын алшақтықтар туындаған жағдайда басым деп танылады және ішкі заңға тікелей қайшы келетін бөлігінде қолданылады.

1995 жылғы Конституция қабылданғанға дейін жасалған күшіне ену шарттары ретінде бекітуді көздемейтін Қазақстан Республикасының халықаралық экологиялық шарттары, егер осы халықаралық шарттар үшін мұндай басымдық құқықтық қатынастардың тиісті салаларын реттейтін Республиканың заңдарында тікелей көзделсе, қолданылып жүрген болып табылады және республика заңдарының алдында басымдықты сақтайды.

Республиканың экологиялық заңнамасы алдында басым заңдық күші бар, сондай-ақ басым заңды күші жоқ Қазақстан Республикасының барлық қолданыстағы халықаралық экологиялық келісімдері Қазақстан Республикасының экологиялық құқығының халықаралық-құқықтық көздерінің ерекше санатын құрайды.

Қазақстан Республикасының экологиялық құқық көздерінің басты ерекшелігі – осы құқық саласының заңдары республиканың ратификацияланған халықаралық шарттарының приматы туралы Конституциялық нормасына қайшы келмейтіні, осы норманы растауы болып табылады, бұл ұлттық және халықаралық экологиялық заңнама нормалары арасындағы өзара тығыз байланысты да айқын дәлелдейді. Осылайша, қоршаған ортаны қорғау саласындағы Қазақстан ратификациялаған келісімдердің басымдылығы туралы нормаларды Республиканың ұлттық заңдарына енгізу осы ережені конституциялық бекітумен бірге Қазақстанның экологиялық құқық көздерінің жалпы жүйесінде ерекше халықаралық-құқықтық қайнар көздердің болуын растайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 см. Подробно Концепция проекта Экологического Кодекса Республики Казахстан//atameken.kz/.../Концепция%20проекта%20Экологического%20Кодекса%20ПК.docx
- 2 Nico P. Swartz STATE SOVEREIGNTY AND ENVIRONMENTAL LAW// European Journal of Business and Social Sciences, Vol. 3, No. 8 , November 2014. P.P. 34 – 44
- 3 Емельянова Л.А. Международные обязательства Республики Казахстан в сфере экологии (аналитический обзор)//см. подробно <http://online.zakon.kz>
- 4 Кодекс Республики Казахстан «Экологический кодекс» от 9 января 2007 года № 212// Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2007 г., N 1, ст. 1
- 5 Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права. Казань, 1990. – 316 с., с. 83-84
- 6 Armand de Mestral & Evan Fox-Decent Armand De Mestral & Evan Fox-Decent, "Rethinking the Relationship Between International and Domestic Law" (2015) 53:4 McGill LJ 573.
- 7 Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982. С.58
- 8 Gordon, K. and J. Pohl (2015), "Investment Treaties over Time - Treaty Practice and Interpretation in a Changing World", OECD Working Papers on International Investment, 2015/02, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5js7rhd8sq7h-en>
- 9 Forthcoming, M. Kanetake and A. Nollkaemper (eds.), The Rule of Law at the National and International Levels: Contestations and Deference (Oxford: Hart Publishing). Amsterdam Center for International Law No. 2014-27 Amsterdam Law School Research Paper No. 2014-44
- 10 Черниченко С.В. Личность и международное право. М., 1974. – 175 с., с. 44
- 11 Черниченко С.В. Теория международного права. М., 1999. – 298 с., с. 147-148
- 12 G. Dahm. Volkerrecht, Bd. I. Stuttgart, 1958, S. 55.
- 13 I.S. Hohenveldern. Transformation or Adaptation of International Law into Municipal Law. – "The International and Comparative Law Quarterly", v.12, pt. 1. January, 1962, p. 90.
- 14 Бюллетень чехословацкого права. №3, Прага, 1955. С. 218-219
- 15 Roger R. Martella, Jr. and J. Brett Grosko, International Environmental Law The Practitioner's Guide to the Laws of the Planet.American Bar Association 2014. P.969
- 16 Subhan F. Aliyev Theoretical and Practical Issues of the Implementation of International Norms on Human Rights to the National Legislation (the Example of the Republic of Azerbaijan)// INTERNATIONAL JOURNAL OF ENVIRONMENTAL & SCIENCE EDUCATION 2016, VOL. 11, NO. 12, 5070-5085
- 17 Елюбаев Ж.С. Проблемы правового регулирования недропользования: отечественный опыт и зарубежная практика. Монография. Алматы: Печатный дом «Колесо». 2010. 452 с

Южанин В.Е.

профессор кафедры уголовного права и процесса,
доктор юридических наук, профессор,
заслуженный работник высшей школы,
профессор кафедры уголовно-исполнительного права Академии ФСИН России,
Рязанский государственный университет им. С.А.Есенина

НОВОЕ ВИДЕНИЕ ПРЕДМЕТА ОТРАСЛИ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРАВА

Аннотация. В статье отмечается, что в настоящее время вопрос о самостоятельности отрасли уголовно-исполнительного права не является актуальным, но остается острым вопрос о предмете этой отрасли права, который понимают в узком (классическом) и широком смысле. Классическое определение предмета складывается из общественных отношений, возникающих при исполнении всех наказаний, а сейчас и иных мер уголовно-правового характера. В последнее время ученые все чаще говорят о необходимости расширения предмета уголовно-исполнительного права за счет включения в него общественных отношений, складывающихся при исполнении мер пресечения в виде заключения под стражу и домашнего ареста; оказании помощи в социальной адаптации лицам, освобожденным от отбывания наказания и иных мер уголовно-правового характера; при применении средств не карательного воздействия на осужденных.

Автор не соглашается с тем, что уголовно-исполнительное право должно регулировать только наказания и иные меры уголовно-правового характера, являющихся формой реализации уголовной ответственности. В связи с этим не могут рассматриваться таковыми принудительные меры медицинского характера, конфискация имущества и судебный штраф. Если рассматривать уголовную ответственность в широком аспекте, как имеющей принудительный, а не карательный характер, то все меры уголовно-правового характера должны ею охватываться и составлять предмет этой отрасли права. Уголовно-исполнительное право – это не пенально-исполнительное право, а уголовно-исполнительное право.

В статье отмечается, что не юридически, а фактически исполнение заключения под стражу и домашнего ареста входит в предмет уголовно-исполнительного права, так как исполняются они учреждениями и органами ФСИН и входят в программу курса уголовно-исполнительного права вузов ФСИН России. Автор статьи допускает, что данные меры пресечения могут составлять предмет уголовно-исполнительного права, которое также, как и по отношению к уголовному праву, является исполнительной отраслью к уголовно-процессуальному праву.

Многие ученые считают, что постпенитенциарные отношения составляют предмет уголовно-исполнительного права. Соглашаясь с ними автор статьи считает, что в таком случае надо предусмотреть цель уголовно-исполнительного законодательства – ресоциализацию осужденных, которая охватывает исправление, подготовку осужденных к освобождению и их социальную адаптацию после освобождения от отбывания наказания. В качестве примера автор ссылается на регламентацию подобных отношений в УИК Республики Беларусь и Украины.

Таким образом, предметом уголовно-исполнительного права должны стать уголовно-исполнительные общественные отношения, складывающиеся при реализации принудительных институтов уголовного и уголовно-процессуального права, имеющих исполнительную направленность.

Ключевые слова: предмет отрасли права, уголовные наказания, иные меры уголовно-правового характера, уголовная ответственность и формы ее реализации, пенально-исполнительное право, не карательное воздействие, домашний арест, заключение под стражу, ресоциализация осужденных и освобожденных от наказания, постпенитенциарные отношения, социальная адаптация освобожденных от наказания.

В прошлом веке широко обсуждалась идея о самостоятельности отрасли исправительно-трудового права. Многие ученые не придавали ей качество самостоятельности и считали ее или подотраслью уголовного права, или продолжением уголовно-процессуальной отрасли права, или комплексной отраслью, представляющей собой систематику иных отраслей права. Но все-таки ведущие ученые-пенитенциаристы, стоявшие у истоков формирования этой отрасли права, постепенно отстаивали ее право быть самостоятельной отраслью (Н.А.Стручков, А.Е.Наташев, В.П.Артамонов, А.И. Зубков, А.С.Михлин, М.П.Мелентьев и др.).

В настоящее время, когда на смену исправительно-трудовому праву пришло уголовно-исполнительное право и определился ее предмет – общественные отношения, складывающиеся при исполнении всех уголовных наказаний, утверждение о том, что уголовно-исполнительное право не является самостоятельной отраслью права, потеряло свою актуальность. В частности, о самостоятельности говорят наличие своих предмета и методов правового регулирования, особой системы правовых норм,

наличие особых правовых принципов и функций, свойственных данной отрасли права. И, наконец, Конституция РФ поставили точку над *i*, когда она в п. «о» ст. 71 определила уголовно-исполнительное законодательство, как законодательство, имеющее федеральную основу.

Если самостоятельность в науке снимается «с повестки дня», то вопрос о предмете этой отрасли права до сих пор остается дискуссионным. Речь идет о тех общественных отношениях, которые регулируют или должны регулировать нормами этой отрасли права. То, что она уже регулирует, установлено в ч. 2 ст. 2 УИК РФ: общие положения и принципы исполнения наказаний, применения иных мер уголовно-правового характера, предусмотренных УК РФ; порядок и условия исполнения и отбывания наказаний, применения средств исправления осужденных; порядок деятельности учреждений и органов, исполняющих наказания; порядок участия органов государственной власти и органов местного самоуправления, иных организаций, общественных объединений, а также граждан в исправлении осужденных; порядок освобождения от наказания; порядок оказания помощи освобождаемым лицам. А вот то, что должно регулировать уголовно-исполнительное право, - представляется спорным вопросом. Также в литературе неоднозначно понимаются иные меры уголовно-правового характера, названные в ч. 2 ст. 2 УИК РФ, исполнение которых должно составлять предмет уголовно-исполнительного права.

Есть классическое решение вопроса о предмете уголовно-исполнительного права, когда ученые под ним понимают общественные отношения, складывающиеся при исполнении всех видов уголовного наказания. В советский период времени их разделяли на наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием, которые регулировались ИТК РСФСР, и не связанные с таким воздействием, регулируемые законом – Положением об исполнении наказаний, не связанных с исправительно-трудовым воздействием. Существовали разногласия: включать ли последние в предмет исправительно-трудового права. В настоящее время подобных разногласий нет: исполнение всех наказаний включается в предмет уголовно-исполнительного права.

В последнее время в научной литературе авторы, высказываясь о предмете уголовно-исполнительного права, упоминают, что эта отрасль права регулирует не только исполнение наказаний, но применение иных мер уголовно-правового характера.² Однако УИК РФ, определяя структуру и содержание уголовно-исполнительного законодательства, не упоминает, что оно регулирует иные меры уголовно-правового характера, а лишь отмечает, что оно устанавливает общие положения и принципы исполнения наказаний, применения иных мер уголовно-правового характера (ч. 2 ст. 2 УИК). Данная норма УИК не указывает конкретно, что уголовно-исполнительное законодательство регулирует иные меры уголовно-правового характера и не называет эти меры. Глава 24 УИК регулирует лишь исполнение контроля за условно осужденными, а ст. 177-178-1 – отсрочку отбывания наказания в соответствии с ч. 1 ст. 82 УК РФ и отсрочку отбывания наказания больным наркоманией. Условно-досрочное освобождение, замена наказания более мягким видом наказания, если их считать иной мерой уголовно-правового характера, уголовно-исполнительное законодательство регламентирует не их исполнение, а порядок обращения с ходатайством соответственно об освобождении и замене. В ч. 2 ст. 2 УИК РФ следовало бы четко определить, какие иные меры уголовно-правового характера должен регулировать этот закон, ибо от этого зависит определение предмета уголовно-исполнительного права.

Но прежде всего, с иными мерами уголовно-правового характера должен определиться уголовный закон. В настоящее время по УК РФ происходит раздвоение понятия иных мер уголовно-правового характера: или это все иные меры, помимо наказания, выступающие как форма реализации уголовной ответственности, или только те, что указаны в 6-м разделе УК: принудительные меры медицинского характера, конфискация имущества, судебный штраф.

Часть 2 ст. 2 УК отмечает, что УК РФ устанавливает «виды наказаний и иные меры уголовно-правового характера за совершение преступлений». Если следовать логике изложения этой нормы закона, то мы должны признавать наказание, как меру уголовно-правового характера, и иные, помимо наказания, меры уголовно-правового характера, назначаемые за совершение преступлений. Таким образом, мера уголовно-правового характера – это общее понятие по отношению к наказанию и иным мерам уголовно-правового характера.

Следует также заметить, согласно названной норме УК РФ, иные меры уголовно-правового характера устанавливаются за совершение преступления, а не в порядке освобождения от наказания за примерное

² См.: Российский курс уголовно-исполнительного права. В 2-х т. Т. 1. Общая часть: учебник. М.: МГЮА им. О.Е.Кутафина, 2012. С. 23-24; Головастова Ю.А. Уголовно-исполнительное право как отрасль российского права: современный взгляд: монография. М.: ИД «Юриспруденция», 2017. С. 36; Селиверстов В.И. Новый Уголовно-исполнительный кодекс РФ: содержание и перспективы принятия // Вестник МГУ. Вып. 15. (701). 2014. С. 83; Комментарий к УИК РФ / Под общ. ред. А.А.Крымова. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2018. С. 17.

поведение (условно-досрочное освобождение, замена наказания более мягким и т.д.). Иначе говоря, они имеют место быть только в связи с постановлением приговора суда за совершенное преступление.

В связи с изложенным, к иным мерам уголовно-правового характера мы относим: условное осуждение; отсрочку отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим ребенка в возрасте до 14 лет; отсрочку отбывания наказания больным наркоманией; принудительные меры воспитательного воздействия; принудительные меры медицинского характера; конфискация имущества; судебный штраф.

На наш взгляд, не совсем правильно в литературе высказывается предложение об отделении иных мер уголовно-правового характера, выступающими формой реализации уголовной ответственности, от иных мер, не являющимися таковыми. Так, Ю.А.Головастова утверждает, что не являются формой реализации уголовной ответственности иные меры уголовно-правового характера, определенные в разделе 6-м УК РФ: принудительные меры медицинского характера, конфискация имущества, судебный штраф. Поэтому они не должны найти закрепление в уголовно-исполнительном законодательстве. По ее мнению уголовно-исполнительное законодательство должно регулировать только те меры уголовно-правового характера, которые являются формой реализации уголовной ответственности.³

При разрешении этого вопроса мы уткнемся в спорную проблему понятия уголовной ответственности: некоторые авторы ее рассматривают широко (как уголовно-правовое принуждение), другие – узко (как уголовно-правовую кару – разновидность принуждения). Если рассматривать уголовную ответственность в широком аспекте, то все принудительные меры, применяемые судом за совершенное преступление, будут составлять уголовную ответственность. Например, принудительные меры медицинского характера применяются судом в связи с совершенным общественно опасным деянием (предусмотренным УК), имеют принудительный характер и являют собой одну из форм реализации уголовной ответственности. То же самое можно сказать и о конфискации имущества и о судебном штрафе. Можно их сравнить с наказанием, которое тоже признается мерой государственного принуждения, назначается по приговору суда, виновным лицам и заключается в лишении или ограничении прав и свобод лица. Все эти признаки свойственны иным мерам уголовно-правового характера, определенные в гл. 6 УК РФ.

На наш взгляд, все меры уголовно-правового характера, регламентированные в уголовном законе, должны регулироваться уголовно-исполнительным правом, в том числе и иные меры уголовно-правового характера, которые по мнению Ю.А.Головастовой не относятся к формам реализации уголовной ответственности, указанные в гл. 6 УИК РФ. Это следует определить в УИК РФ, тогда и прекратятся споры о предмете уголовно-исполнительного права. Это удобно и с позиций правоприменения. Уголовно-исполнительное право имеет генетическую связь с уголовным правом, а не пенальным правом. Уголовно-исполнительное право – это не пенально-исполнительное право. Термин «уголовно» сам за себя говорит. Главная особенность уголовно-исполнительного права – это то, что оно является исполнительным правом по отношению к уголовному праву.

Нечто подобное можно проследить в законодательстве об исполнении наказаний зарубежных стран, когда оно регулирует не только наказания, но и иные меры, например, меры исправления и безопасности. Так, например, Закон ФРГ «Об исполнении наказания в виде лишения свободы и выражающихся в лишении свободы мерах исправления и безопасности» регулирует не только исполнение лишения свободы, но и меры безопасности в виде: помещения в психиатрическую больницу, помещение в лечебное учреждение для алкоголиков и наркоманов, превентивное заключение, установление надзора, лишение водительских прав, запрещение заниматься определенной профессиональной деятельностью. Причем в некоторых странах исполнение наказания и иных мер регулируется уголовным или уголовно-процессуальным законом, по которым не просто определить предмет уголовно-исполнительного права.

Следует заметить, что уголовно-исполнительное право регулирует не только исполнение (отбывание) наказаний, применение средств исправления (ч. 2 ст. 2 УИК), но и предупредительное воздействие, а также оказание осужденным различного рода помощи, материально-бытовое обеспечение, медицинское обслуживание, осуществление мер безопасности и пр., относящиеся к не карательному процессу. Мы когда-то отмечали, что для процесса исполнения (отбывания) наказания свойственно соединение не с исправительным воздействием, а с не карательным воздействием. Соответственно мы предлагали и закрепить подобный принцип уголовно-исполнительного права.⁴ Подобное заметили и другие авторы.

³ Головастова Ю.А. Указ. соч. С. 60.

⁴ Южанин В.Е. Наказание в виде лишения свободы и процесс обеспечения его реализации // Человек: преступление и наказание / Научный журнал РИПЭ МВД РФ. 1998. № 3; Южанин В.Е. Новые аспекты

Причем они отмечают, что некоторые меры воспитательного и предупредительного характера применяются не «за», а «в связи» с совершенным преступлением.⁵ Поэтому в предмет правового регулирования уголовно-исполнительного права на полном основании должен быть включен не карательный процесс, который вполне мог бы найти отражение в ч. 2 ст. 2 УИК РФ.

Еще одной спорной проблемой является расширение предмета уголовно-исполнительного права за счет общественных отношений, складывающихся за пределами сферы исполнения наказаний и иных мер уголовно-правового характера. Существует позиция ученых, которые предлагают включить в предмет уголовно-исполнительного права общественные отношения, складывающиеся при исполнении мер уголовно-процессуального пресечения.⁶

Действительно, отношения по поводу исполнения некоторых мер пресечения, например, заключения под стражу, домашнего ареста являются сходными по отношению к исполнению соответствующих наказаний и иных мер уголовно-правового характера. К тому же следственные изоляторы входят в структуру уголовно-исполнительной системы, а домашний арест исполняется уголовно-исполнительной инспекцией. Исполнение этих мер пресечения входит в программу курса уголовно-исполнительного права и изучается в учебных заведениях ФСИН России.

Конечно, с позиции логического рассуждения исполнение названных уголовно-процессуальных мер следовало бы включить в предмет уголовно-исполнительного права, так как не юридически, а фактически они уже находятся в нем. Тогда ФЗ «О содержании под стражей подозреваемых и обвиняемых в совершении преступлений» следует признать источником уголовно-исполнительного права, но он таковым не является, так как распространяется не на осужденных, а на лиц, признанных подозреваемыми и обвиняемыми.

Некоторые авторы высказывали мысль, что правоотношения, возникающие при избрании предварительного заключения под стражу, являются уголовно-процессуальными, а при их исполнении - уголовно-исполнительными.⁷ Другие авторы определяли отношения по поводу исполнения заключения под стражу административно-правовыми.⁸ Авторы учебника «Уголовно-исполнительное право. Особенная часть», изданном в Академии ФСИН России, эти правоотношения не считают ни теми, ни другими, а выделяют их как самостоятельные правоотношения, имеющие свое содержание в виду того, что они регулируются отдельным ФЗ «О содержании под стражей подозреваемых и обвиняемых в совершении преступлений».⁹ Выходит, что они не относятся ни к одной из отраслей права.

На наш взгляд, каждый закон должен относиться к той или иной отрасли права и ближе всего к указанному закону находится уголовно-исполнительное право. Поэтому выскажем нетипичную мысль, что в предмет уголовно-исполнительного права могут входить общественные отношения, возникающие в связи с исполнением, мер уголовно-процессуального пресечения. Отрасль уголовно-исполнительного права должна занимать нишу исполнительного права, связанного и с уголовным, и с уголовно-процессуальным правом.

Следующей спорной проблемой является отнесение к предмету уголовно-исполнительного права общественных отношений, складывающихся после освобождения осужденных от отбывания наказания. Речь идет о включении или не включении в предмет уголовно-исполнительного права исполнения мер постнаказательного воздействия и содействия. И по этому вопросу наблюдается отход от классического определения предмета, связывающего его с исполнением (отбыванием) наказаний. Так, например, по мнению проф. В.А.Уткина, с позиции международного подхода уголовно-исполнительное право можно рассматривать в качестве мегаотрасли исполнительного права, включающей три крупных блока:

соединения наказания с воспитательными и принудительными мерами // Сб. науч. тр. Уфа: УФС МВД РФ, 1992 и др.

⁵ Уткин В.А. Курс лекций по уголовно-исполнительному праву. Общая часть. Томск: Томский госуниверситет, 1995. С. 13-14; Российский курс уголовно-исполнительного права. В 2-х т. Т. 1. Общая часть: учебник. С. 28-29.

⁶ Российское уголовно-исполнительное право: в 2-х т. Т. 1. Общая часть: учебник. С. 30-33; Миндадзе О.Н. Заключение под стражу // Воспитание и правопорядок. 1989. № 11. С. 45-47; Грушин Ф.В. Уголовно-исполнительное законодательство: современное состояние и перспективы совершенствования // Вестник МГУ. Серия: Юриспруденция. 2015. № 2. С. 94.

⁷ Советское исправительно-трудовое право. Особенная часть. Рязань, 1987. С. 25.

⁸ Даньшина Л.И. Правовые и организационные вопросы исполнения предварительного заключения под стражу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1980. С.8.

⁹ Уголовно-исполнительное право: учебник: Особенная часть / Под общ. ред. Г.А.Корниенко. Рязань: Академия ФСИН России, 2013. С. 17.

допенальный, пенальный и постпенальный.¹⁰ Примерно подобный подход к определению предмета уголовно-исполнительного права определили В.Н.Чорный, В.И.Горобцов, Т.Г.Понятовская, Г.Х.Шаутова.¹¹

Так, по мнению В.И.Горобцова меры постпенитенциарного воздействия применяются до истечения сроков снятия или погашения судимости, их следует рассматривать в рамках уголовно-исполнительных отношений. Еще более оригинальную точку зрения высказал А.П.Фильченко, что объединяя в одно правовое состояние (положение) судимости и правовой статус осужденного, как понятия соотносимые, можно заключить, что «судимость – это период времени, в течение которого лицо считается преступником и сохраняет статус осужденного».¹²

В своих работах мы также старались обосновать, что постпенитенциарные отношения могут составлять предмет уголовно-исполнительного права и при этом ссылались на УИК Республики Беларусь, который предусматривает две главы, регулирующие оказание помощи освобожденным от отбывания наказания (гл. 26), наблюдение и надзор за освобожденными от отбывания наказания (гл. 27). Причем в последней главе регулируется порядок установления (ст. 198), приостановления (ст. 199), возобновления (ст. 199-1), осуществления (ст. 200) и прекращения (ст. 202) превентивного контроля за освобожденными.¹³

Действующий УИК РФ не включает в предмет уголовно-исполнительных отношений постпенитенциарную адаптацию освобожденных, контроль за ними, а указывает только на порядок регулирования оказания помощи освобождаемым лицам, то есть осужденным на стадии подготовки их к освобождению. Однако в ч. 2 ст. 1 УИК среди иных задач законодатель определяет задачу оказания осужденным помощи в социальной адаптации. Но социальная адаптация невозможна в условиях мест лишения свободы, она может иметь место только в условиях свободы. Однако ни одна цель, поставленная перед уголовно-исполнительным законодательством, не достигает постпенитенциарную сферу, в том числе исправление осужденных. Нужна иная цель – ресоциализация, которая включает в себя и исправление, и подготовку к освобождению и социальную адаптацию после отбытия наказания. Поменяем цель и поменяется предмет уголовно-исполнительного права, он существенно расширится за счет постпенитенциарной сферы. Хотя Ю.А.Головастова не соглашается с расширением предмета уголовно-исполнительного права за счет постпенитенциарных отношений, но она правильно делает вывод, что проблема кроется «в анализе процесса ресоциализации лиц, отбывших наказание, иную меру уголовно-правового характера, а также его соотносимости с категорией «судимость»».¹⁴

Наше предложение подтверждают и другие авторы. Так, В.Н.Чорный, развивая идею ресоциализации, состоящей из пенитенциарного и постпенитенциарного этапов, пишет, что «уголовно-исполнительное право в дальнейшем будет развиваться не только как отрасль, регулирующая исполнение уголовных наказаний и применение средств исправительного воздействия, но и как ресоциализационная отрасль права, включающее регулирование тех отношений, которые возникают у осужденного как субъекта, отбывшего наказание, но сохраняющего в течение судимости ограниченный правовой статус».¹⁵ Процесс ресоциализации непременно включает в себя завершающий этап – социальную адаптацию освобожденных в условиях свободы после отбытия наказания.

Подобное расширение предмета уголовно-исполнительного права можно проследить по УИК Украины, который «регламентирует порядок и условия исполнения и отбывания уголовных наказаний с целью защиты интересов личности, общества и государства путем создания условий для исправления и ресоциализации ...».¹⁶ Причем впервые на постсоветском пространстве дается определение

¹⁰ Уткин В.А. Ресоциализация освобожденных от наказания: история и современность // Уголовная юстиция. 2014. № 1 (3). С. 79.

¹¹ Чорный В.Н. Тенденции развития уголовно-исполнительного права в современных условиях // От исправительно-трудового права к уголовно-исполнительной отрасли права: матер. межд. науч.-практ. сем. Рязань: Академия ФСИН России. 2006. С. 28; Горобцов В.И. Теоретические проблемы реализации мер постпенитенциарного воздействия: монография. Орел: Орловская высшая школа МВД РФ, 1995. С. 15-16; Понятовская Т.Г., Шаутова Г.Х. Правовое значение судимости: монография. Ижевск, 2003. С. 84, 91.

¹² Фильченко А.П. Возникновение, смягчение и прекращение уголовной ответственности: (проблемы отраслевого и межотраслевого рассогласования): монография. М., 2014. С. 83.

¹³ Южанин В.Е. О ресоциализации осужденных как цели процесса обеспечения реализации наказания в виде лишения свободы // Вестник института: преступление, наказание, исправление. 2015. № 4 (32). С. 9-15; Южанин В.Е., Горбань Д.В. Режим и меры предупреждения правонарушений среди осужденных в системе исполнения наказания в виде лишения свободы: монография. М.: Юрлитинформ, 2018. С. 457.

¹⁴ Головастова Ю.А. Указ. соч. С. 33.

¹⁵ Чорный В.Н. Указ. соч. С. 28.

¹⁶ Уголовно-исполнительное право. Особенная часть: учебник / Под общ. ред. Г.А.Корниенко. Рязань: Академия ФСИН России, 2013. С. 806.

«ресоциализации»: «сознательное восстановление осужденного в социальном статусе полноправного члена общества, возвращение его к самостоятельной общепринятой социально-нормативной жизни в обществе. Необходимым условием ресоциализации является исправление осужденного».¹⁷ В Украине действует закон «О социальной адаптации лиц, отбывших наказание в виде ограничения или лишения свободы на определенный срок», который можно считать источником уголовно-исполнительного права, исходя из ресоциализационного направления деятельности уголовно-исполнительной системы Украины.

Таким образом, предметом уголовно-исполнительного права должны стать уголовно-исполнительные общественные отношения, складывающиеся при реализации принудительных институтов уголовного и уголовно-процессуального права, имеющих исполнительную направленность, включающих в себя:

- исполнение мер процессуального пресечения в виде домашнего ареста и предварительного заключения под стражу;
- общие положения и принципы исполнения наказаний и иных мер уголовно-правового характера;
- порядок и условия исполнения и отбывания наказаний и иных мер уголовно-правового характера;
- применение средств некарательного воздействия на осужденных (исправления, предупреждения, безопасности, оказания помощи осужденным, материально-бытового обеспечения, медицинского обслуживания и пр.);
- порядок участия органов государственной власти и органов местного самоуправления, иных организаций, общественных объединений, а также граждан в исправлении и ресоциализации осужденных;
- порядок освобождения от наказания;
- порядок оказания помощи освобождаемым лицам;
- порядок оказания помощи в социальной адаптации освобожденным от отбывания наказания и иных мер уголовно-правового характера.

¹⁷ Там же. С. 806.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Асанова Д.Н.,

к.п.н., доцент,

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

E-mail: martbek3@mail.ru

Баженова Н. Қ.,

оқытушысы,

«Аударма ісі және шетел тілдері» кафедрасы,

Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,

E-mail: nadid79@mail.ru

Хусаинова А.Б.

магистрант,

«Шетел тілінен даярлаудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасы,

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

E-mail: hamza.ardak@mail.ru

БОЛАШАҚ ШЕТЕЛ ТІЛІ МҰҒАЛІМНІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Аталмыш мақалада шетел тілі мұғалімінің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігі сипатталған. Авторлардың кәсіби дайындық кезеңінде берілген құзыреттілікті қалыптастыру бойынша көзқарастары айтылған. Ғылыми-әдістемелік құзыреттілік немесе кәсіби ғылыми-педагогикалық әдебиетте педагогтың білім беру деңгейін дамыту қарастырылған.

Кілт сөздер: шетел тілі, шетел тілі мұғалімі, ғылыми-әдістемелік құзыреттілік, әдістемелік құзыреттілік, әдістемелік құзыреттіліктің құрылымы мен деңгейлері.

Резюме. В данной статье описана научно-методическая компетентность учителя иностранного языка. В период профессиональной подготовки авторов выражены свои взгляды на формирование заданной компетенции. В научно-методической компетентности или профессиональной научно-педагогической литературе предусмотрено описание уровня образования педагога.

Ключевые слова: иностранный язык, учитель иностранного языка, научно-методическая компетентность, методическая компетентность, структура и уровни методической компетентности.

Summary. This article describes the scientific and methodological competence of a foreign language teacher. During the period of professional training, the authors expressed their views on the formation of a given competence. In the scientific and methodological competence or professional scientific and pedagogical literature provides a description of the level of education of the teacher.

Keywords: foreign language, teacher of a foreign language, scientific and methodological competence, methodological competence, structure and levels of methodical competence.

Қазіргі таңда «Келешекке кемел біліммен» деп өскелең ұрпақ ұстаным еткендей, келешекке кемел біліммен қадам басып, әлемдік білім кеңістігінің құпияларына үңіліп өз қабілетін таныта алатын, жан-жақта дамыған, бірнеше тілді меңгерген, құзіретті тұлғаны қалыптастыру басты мақсаттардың бірі болып отыр. Үштілділік бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақтардың бірі. Осы «Үштілділік тіл» туралы идеяны мемлекет басшысы іске асыруды балабақшадан басталуы тиіс екендігін құлағдар етті. Бұл-заман талабы. Қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі-ұлттаралық қатынас тілі және ағылшын тілі-жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі деп салиқалы үндеуінде атап көрсетті.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Мұғалімнің кәсіби мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты. Бұл мәселеге әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан келу үшін мұғалімнің субъект ретіндегі алдына қойған міндеттерін орындауға деген әзірлік деңгейіне көз жеткізу қажет. Әрине, оның кәсіби өсуі жеке тұлға ретіндегі ерекшелігіне әбден қатысты. Сондықтан бұл жерде даралық-тұлғалық қалыптасу, іскерлік-әдістемелік жетілдіру, кәсіптік-пәндік білімін толықтыру компоненттерінен өз қажеттілігін тани алу мүмкіндігі туады. Бұл жердегі «өз қажеттіктерін сезіну» - кәсіби қызметтің негізі. Өйткені, ол өзінің әлеуметтік бар мүмкіндігін дамытудың жолдарын білу деген. Осы орайда

болашақ шетел тілі мұғалімінің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес шетел тілі мұғалімі біліктілігін алған түлек кәсіби қызметтің келесі негізгі түрлерін орындауға дайын болуы тиіс:

- оқу-тәрбие жұмысы;
- әлеуметтік-педагогикалық;
- мәдени-ағарту;
- ұйымдық-басқарушылық;
- ғылыми-әдістемелік.

Мұғалімнің ғылыми-әдістемелік жұмысының мәнін нақтылау мақсатында ғалым С.А.Судакованың диссертациялық зерттеулеріне жүгінеміз. Ғылыми-әдістемелік жұмыстың негізін ғылыми, инновациялық және өзіндік әдістемелік қызмет бірлігі құрайды. Ғылыми қызмет педагогикалық ғылым мен тәжірибенің өзара әрекеттесуінің бірыңғай жүйесін құруға мүмкіндік береді, ол оқытушының әдістемелік мәдениетін ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-эксперименталды жұмысқа қосу арқылы қалыптастырады. Инновациялық қызмет қазіргі педагогикалық тәжірибенің ерекшеліктері мен жағдайын зерттеуді және жаңа тәжірибені өсіруді көздейді. Әдістемелік қызмет дайын педагогикалық жаңалықтарды игеру мен бейімдеуді, оларды енгізуді, сондай-ақ оның заңдылықтары мен механизмдерін талдаусыз тәжірибені жинақтауды қамтиды.

Сонымен қатар мұғалімдердің дайындығына және оны жүзеге асыру сапасына қатысты неғұрлым жиі наразылықтарға ғылыми-әдістемелік қызмет жатады, оның дағдыларын меңгеру жоғары оқу орындарының кәсіби даярлығы кезеңінде жүзеге асырылуы тиіс. Осыған байланысты жалпы мұғалімнің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін сипаттау және шетел тілі мұғалімінің құзыреттілігінің ерекшелігін нақтылау қажет.

Бұл міндет "әдістемелік құзыреттілік" терминін анықтауға бастапқы қарауды талап етеді, ол шын мәнінде ғылыми-әдістемелік құзыреттілікті немесе онымен тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Педагогтардың әдістемелік құзыреттілігінің қалыптасу мәселелерін зерттеумен отандық және ресейлік зерттеушілер Т. Э. Кочарян, А. Л. Зубков, О. В. Лебедев, Г. А. Загрянная, И. Ю. Ковалев, Т. Н. Гущина, Т. Б. Руденко айналысты. Шетел тілі мұғалімдерінің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру саласындағы зерттеушілердің қатарында С. Ф. Соловова, Р. П. Мильруда, Е. И. Пассов, Е. Н. Красиков, К. Ю. Кожуховтар бар.

Осы орайда, мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің анықтамасы арасында жалпы Т.Н.Гущиной берген анықтаманы атап өтеміз. Ол педагогикалық қызметкердің жеке басы мен қызметінің интегралды көп деңгейлі кәсіби маңызды мінездемесі, нәтижелі кәсіби тәжірибе, әдістеме саласында педагогтың білімін, іскерлігін, дағдыларын жүйелі білім беру және кәсіби педагогикалық қызмет әдістерінің оңтайлы үйлесімі екендігін атап өтті.

Шетел тілі мұғалімінің әдістемелік құзыреттілігіне тоқталатын болсақ, ол психологиялық-педагогикалық, әдістемелік, пәндік дайындықтың, жеке ғылыми-зерттеу және кәсіби тәжірибесінің нәтижесі бола отырып, оқышылардың өзге тілді коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілігін және ғылыми-әдістемелік қызметін дамыту бойынша оның педагогикалық қызметінде көрінетін мұғалімнің интегративті жеке-кәсіби сипаттамасы болып табылады. Шетел тілі мұғалімінің әдістемелік құзыреттілігінің негізгі ерекшелігі-тілді коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттіліктің барабар деңгейінің, "шетел тілде сөйлеу үлгісіне" қызмет ету қабілетінің; оқышылардың коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуға әзірлігі, қабілеттілігі, шеберлігі болып табылды.

Ғылыми-әдістемелік құзыреттілік немесе кәсіби ғылыми-педагогикалық әдебиетте педагогтың іскерлігі сирек сипатталады. Мысалы, В.А. Адольфтің кәсіби құзыреттілік құрылымына жеке, қызметтік және танымдық (когнитивті) аспект; О. В. Лебедева - оқытудың дидактикалық және спецификалық әдістері мен тәсілдері; Т. В. Сяпина-аффективті, когнитивті, іс-әрекет компоненттері; Т. А. Прививной мотивациялық – құндылық, жоспарлы-болжамдық, пәндік-іс-әрекет, әлеуметтік-бағдарлы, бағалау-рефлексивті; А. Л. Зубкова-әдістемелік ойлау, әдістемелік шығармашылық, әдістемелік мәдениеттің басым бөлігі мұғалімнің бойынан табылуы керектігін тілге тиек етті. Әдістемелік тұрғыда мұғалім практикалық-имитациялық және біріктірілген деңгейлер арқылы неғұрлым жоғары дәрежеге көтерілуі тиіс.

Кезекті зерттеулер тақырыбын талдау мұғалімнің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігіне арналған жұмыстардың саны шектеулі екендігін көрсетті. Сонымен қатар, олар кәсіби педагогикалық қызмет кезеңінде құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуына қатысты ғылыми-әдістемелік құзыреттілік анықтамаларын зерттеудің осы мәселелерге байланысты екендігін анықтады[6].

Ғылымды басқа адамның тұлғасына тәрбиелік әсер ету құралына айналдыру өнерін меңгеру - бұл ғылыми білімді педагогикалық міндеттерді шешу құралына айналдыруды талап етумен пара-пар. Кәсіби педагогикалық білім беруде ғылыми-әдістемелік құзыреттілікті тиімді қалыптастыру мүмкіндігі қаншалықты деген сұрақ туындайды.

Осыған орай студенттерді ғылыми-зерттеу қызметіне жұмылдырудың екі кезеңін қарастырдық.

Бірінші кезең студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне қызығушылығын ынталандыру, ғылыми таным тәсілдерін ашу, ғылыми ізденіс барысында өзіндік білім алу біліктерінің мәнін дұрыс түсінуді қамтамасыз ету мақсатында іс-әрекет үлгілерімен танысуын қарастырады. Студенттерге ұсынылатын жұмыс түрлері нұсқаулар, алгоритмдік нұсқамалар түрінде тірек немесе түйіндеме жазу, жоспарлар, үзінді көшірмелер, тезистер, аннотациялар, библиографиялық тізім, оқылған кітаптардың жүйеленген картотекасын; ғылыми жарияланымның құрылымдық-логикалық (схемалық) конспектісін жазу қамтиды.

Екінші кезең ғылыми-зерттеу қызметінің дағдыларын қалыптастыруды қамтиды. Ол студенттердің әлеуетін жұмылдыру мен белсендіруді, ғылыми ақпаратпен жұмыс істеуге, оның негізінде субъективті жаңа білімді саналы және мақсатты меңгеруді көздейді. Атап айтқанда білім алушылар зерттеу әдістерімен танысады, баяндамалар дайындайды және олармен семинарларға, ғылыми-практикалық конференцияларға қатысып, зерттеулер жүргізіп (бақылау, эксперимент), жобалар әзірлейді [1,2].

Ғылыми-әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыру процесі жоғары оқу орнының барлық дайындығында жоспарлы түрде жүзеге асырылуы тиіс, алайда осы бағыттағы негізгі міндеттер оқу пәні ретінде әдістемені ғана емес, курстық және дипломдық жұмыстарды орындауды, практикадан өтуді қамтитын мұғалімнің әдістемелік дайындығы кезеңінде жүзеге асырылады. Студенттердің жеке және ұжымдық ғылыми-зерттеу қызметі ерекше рөл атқарады. Осыған ұқсас көзқарас Н. В. Ипполитовтың әдістемесінде айқын көрсетілген. Болашақ мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық даярлығының мазмұнды аспектісін қарастыра отырып, ол адамгершілік-психологиялық, әдіснамалық, теориялық, әдістемелік және технологиялық дайындық сияқты компоненттерді қамтитынын көрсетеді, олар өзара байланыста және өзара тәуелділікте жүзеге асырылатын педагогикалық процестің тиімділігін қамтамасыз етеді. Бұл ретте әдістемелік дайындық студенттерді тәрбиелеу мен оқытудың нақты бағыттарының принциптерін, мазмұнын, ережелерін, фактілерін, нысандары мен әдістерін білумен қамтамасыз етуді көздейді. Әдістемелік қызмет жаңа өнімдерді-ғылыми зерттеудің жаңа әдістері мен құралдарын алуға бағытталған арнайы – ғылыми ретінде жүзеге асырылады [3].

Басылымның көлемі жоғары оқу орнына дайындық кезеңінде шетел тілі мұғалімінің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың барлық тетіктерін анықтауға мүмкіндік бермейді, сондықтан шетел тілін оқытудың теориясы мен әдістемесі бойынша семинарлық сабақтардың мүмкіндіктеріне және шешілетін міндеттер аясында ең маңыздысына тоқталамыз. Ең алдымен, студенттердің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру үшін тапсырмалардың болуына талдау жасау мақсатында шетел тілін оқыту әдістемесі бойынша семинарларды қазіргі заманғы оқуда қамтамасыз етілуіне назар аударамыз. Осы саладағы беделді зерттеушілер дайындаған, шетел тілі мұғалімдерін жоғары оқу орнында дайындауда кеңінен қолданылатын қазіргі заманғы практикумдарды талдауға жатқызуға болады [5].

Талданатын құралдарда зерттеу сипатындағы тапсырмалар бар, бірақ негізінен бұл тапсырмалар ғылыми-әдістемелік емес, оқу-зерттеу жоспары. Шетел тілдерін оқыту әдістемесінің практикалық курсынан алынған оқу-зерттеу тапсырмалары П. К. Бабинская және т. б. осы оқу құралы авторларының өздері көрсеткеніндей, "жаттығу кешендерін, сабақ жоспар-конспектілерін сыни талдау негізінде болашақ оқытушылардың гностикалық біліктерін дамытуға, есептерді шешудің барынша барабар тәсілін таңдауға бағытталған" [6,4]. Е.Н. Соловованың еңбегінде кәсіптік бақылау күнделігін жүргізу сияқты тапсырмалардың түрін оң бағалаған жөн [8], мұғалімнің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін дамыту үшін маңызды. Сонымен қатар практикалық тапсырмалар ретінде оқулықтар мен оқу бағдарламаларын талдау қамтылған, бұл аталған құзыреттілікті дамыту үшін белгілі бір негіз ретінде мойындауға болады. О. Н. Игна ғылыми-әдістемелік құзыреттілікті дамыту тәсілдерінің бірі ретінде студенттердің семинарлық сабақтар кезінде әдістемелік (ғылыми-әдістемелік) міндеттерді шешуін ұсынады [7]. Қазіргі таңда Р. П. Мильрудтың "Ағылшын тілі мұғалімдерін мектептегі педагогикалық зерттеуге дайындау" атты оқулығын атап өтуге болады [8], яғни зерттеу міндеттері (exploratory tasks) келесі мазмұнды толықтыруда ұсынылған:

1. Epistemology of classroom research.
2. Critical thinking as professional skill of teachers.
3. Qualitative and quantitative research in exploratory teaching.
4. Action research in teaching.
5. Teachers ' project.
6. Literature review.
7. Research tool design.
8. Putting your ideas in writing.
9. Research evaluation.

Әдістемелік дайындық бойынша ғылыми еңбектердің көпшілігіне кіретін шетел тілдерін оқыту әдістемесі мәселелері бойынша ұсынылған ғылыми және оқу басылымдарын алдын ала зерделеуге негізделген талқылау сұрақтарын зерттеу бөліктерімен атауға болады. Дегенмен, студенттердің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін жүйелі және дәйекті дамыту үшін шетел тілі мұғалімінің әдістемелік даярлығын қазіргі оқу қамтамасыз ету

(курстық жұмысты және практиканың барлық түрлерін оқу қамтамасыз етуге дейін) бүгінгі күні жеткіліксіз екендігін атап өтеміз. Бұл мәселені шетел тілі мұғалімдерінің әдістемелік дайындығы саласындағы зерттеушілерге шешу керек. Сонымен қатар студенттердің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін дамытудың аталған негіздеріне қосымша ізденіс қажет.

Білім беру саласындағы құзыреттіліктің мәнін жалпы түсінуді назарға ала отырып, тұтастай алғанда мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігін зерттеу саласындағы ғылыми зерттеулерге сүйене келе, сондай-ақ шетел тілі мұғалімінің кәсіби-педагогикалық дайындығы мен педагогикалық қызметінің ерекшеліктерін ескере отырып, шетел тілі мұғалімінің әдістемелік құзыреттілігінің жеке анықтамасын тұжырымдауға болады.

Қорыта айтқанда, болашақ мұғалімнің кәсіби қалыптасуында үздіксіз білім алудың орны ерекше. Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай білім беру ұйымдарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, осы бағытта қызметін құруы заңды құбылыс, себебі қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипатының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білімі мол мамандарды даярлау қажет.

Соңғы жылдары болашақ мамандардың құзыреттілігі туралы кәсіби маман даярлау мәселелері жайлы көптеген пікірлер айтылып жүр. Соларға сүйене отырып, бұл мәселенің өзі болашақ мамандарды қоршаған ортаны, табиғатты, қоғамдық өмірдің құбылыстарын тану, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін пайымдау, талдау, маңыздысын ажырата білуге, адамдармен қарым-қатынастағы жоғары мәдениеттілікке үйренуге мүмкіндік береді.

Еліміздің болашақта көркейіп, бәсекеге барынша қабілетті 50 мемлекеттің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақтың қандай білім мен тәрбие алатынына тікелей байланысты. Елбасы Н. Назарбаев Л. Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінде оқыған «Инновациялар мен оқу - білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» атты лекциясында: «соңғы 10-15 жыл бойында бәсекеге қабілеттіліктің жаңа өлшемі пайда болды: салмақ жаһандық экономикалық жаңа сапасына - «білім экономикасына» өтуіне тығыз байланысты деп атап өткен болатын. Олай болса, республикамыздың оқу орындарының алдында жан-жақты дамыған, саяси сауатты, терең теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым-қатынас мәдениетін меңгерген маман дайындау міндеті тұр.

Білім – қоғамды әлеуметтік, мәдени үрдіспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады.

Қорыта келе білім мен ақпарат үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Қатаң талаптары қалыптасып келе жатқан инновациялық экономика қай салада болса да, бүгінгі маманның құзыреттілігін, яғни өз саласы бойынша ой-пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдің өзгермелі жағдайына бейімділігін, оған сай өз білімін пайдалану ғана емес, оны қажеттікке қарай толықтырып отыруды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. - М.: АРКТИ, 2003. - 192 с.
2. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. - М.: Просвещение, 1998. - 227 с.
3. Жүсіпова Ж.А. Педагогикалық шеберлік. Алматы, 2011 №
4. Алхазшивили А.А. Психологические основы обучения устной иностранной речи. - Тбилиси: Ганатлеба, 1995. - 210 с.
5. Қазиев, Б. Кіріктірілген бағдарлама бойынша критериалды бағалау / Б. Қазиев // Қазақстан мектебі. - 2014. - № 6. - С. 46-47 б. - (Педагогика ғылымы: зерттеулер, ізденістер).
6. Терлікбаева Н., Шетел тілін оқыту туралы / Терлікбаева Н. // Қазақстан мектебі. - 2000. - N11-12. - С. 12.-33 б. - (Ұстаз ойы, ұсынысы). - ISSN 0206-3409.
7. Әбжәнова Ж., Мектептегі ағылшын тілі / Әбжәнова Ж. // Қазақстан мектебі. - 2002. - N3. - С. 53-54 б. - ISSN 0206-3409.
8. Lukashova S. Fostering strategic competence in teaching // Building Cultural Bridges. International Conference proceedings. – Алматы, 2009.

Асылбекова Г.С.,
магистр, аға оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

Сарсекулов К.Н.,
магистр, аға оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

Туркестанова З.Д.
магистр, оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА КЕЗДЕСЕТІН ДАҒДАРЫСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме. Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі балаларда кездесетін дағдарыстардың ғылыми негіздері берілген. Дағдарыс жасында сәбидің мұндай қимыл-әрекеттер жасауына дұрыс тәрбие бермейтін семьяларда пайда болып, олар шиеленісе түседі. Ал оның соңы тәрбиесі қиын балаға әкеп соқтырады. Бала дамуының психологиялық заңдылықтарын білу, бала тәрбиесіндегі маңызды фактор.

Кілт сөздер: бала, даму, дағдарыс, бала дамуы, психологиялық заңдылықтар, сәбилік кезең, қиын бала.

Аннотация. В этой статье рассматривается научная основа кризисов у детей дошкольного возраста. Кризис возникает в семьях, которые не имеют должного образования для агрессивного поведения ребенка, и они усугубляются. Знание психологических закономерностей развития ребенка является важным фактором воспитания ребенка.

Ключевые слова: ребенок, развития, кризис, развития ребенка, психологические закономерности, детский период, трудный ребенок.

Annotation. This article discusses the scientific basis of crises in preschool children. The crisis occurs in families that do not have the proper education for the aggressive behavior of the child, and they are exacerbated. Knowledge of the psychological laws of child development is an important factor in raising a child.

Keywords: child, development, crisis, child development, psychological patterns, children's period, difficult child.

Сәби өмірінің алғашқы жылындағы дағдарыс тәжірибе күзінде мазмұны жағынан өте қарапайым деп саналған.

Бұл кезең түрлі жастағы дағдарыстан бұрын зерттелген. Бірақ оның пайда болу себебі мен мәніне жете зейін аударылмаған. Осы орада сәбидің қаз-қаз басып жүруі туралы жоғары даму заңдылықтарының жеке кезеңдеріндегі сапалы өзгерістер жайын да сөз қозғап отырмыз. Сәби бірден тәй-тәй басып жүріп кете алмайды, дегенмен, бірен-сараң болса да ондай балалар бар. Бірден жүрші кететін сәбиді мұқият зерттеу нәтижелері оның бойында әлі де анықтала қоймаған жасырын ерекшеліктері бола-болатындығын көрсетеді.

Алайда құпия сыр сәби жүре бастағаннан жоғалатынын байқаймыз. Сәби тым жас кезінде-ақ жүре алады, бірақ ол әлі нәзік қозғалып, кеңісікте өз бойын билей алмайды. Сәбидың бойындары мұндай қасиет оның алғашқы дағдарысының мәнін анық байқатады.

Дағдарыстың екінші көрінісі бала тілінің шығуына байланысты. Сәбидің тілі шығып, бірден сөйлеп кету процесі ұзақ мерзімге созылады, дегенмен бірден сөйлеп кеткен сәбилер болғаны кейбір деректерден мәлім. Сәбидің үш айға дейін тілі шықпайды, бұл сол тілі шығудың жасырын кезеңі деп аталады, Ал үшінші жайт – бала бойындағы аффект пен ерік ерекшеліктерінің көрінісі. Э.Кречмер мұны гипобликалық қимыл-қозғалыс деп атады. Мұның мәні дағдарысқа байланысты сәбидің алғашқы қарсыласуы, от басындағы тәрбиенің өктемдігіне сәбидің қарсылық көрсетуі, Кречмердің бұл көріністерді гипобликалық деп атауының себебі ондай қимыл-қозғалыстар ерікті әрекеттер мен аффектінің бірігіп кету салдарынан оларды бірінен-бірі ажырату қиын.

Дағдарыс жасында сәбидің мұндай қимыл-әрекеттер жасауына дұрыс тәрбие бермейтін семьяларда пайда болып, олар шиеленісе түседі. Ал оның соңы тәрбиесі қиын балаға әкеп соқтырады. Әдетте сәбиге

бір нәрсені бермей қойса немесе оның тілегін түсінбесе, ол ашу-ызаға құрт ерік беріп, еденге жат қалып аунап үздіксіз жылайды. Егер жүретін болса, қозғалуда бас тартып, еденді аяғымен тепіктейді. Осы кезде ол ешқандай есінен танарлық, езуінен сілекей ағып, серейіп қаларлықтай белгілері байқалмайды. Бұл тек баланың бойындағы мен-мендік мінез көрінісі, кежірлік белгісі. Тілегінің орындалмай қалғанын көрсеткен қарсылығы мен наразылығы. Мұндай көрініс сәбидің нәрестелік шарындағы аяқ-қолын тарбаңдату бейнелерін ғана елестетеді.

Міне, сәбилік кезеңнің алғашқы дағдарысындағы үш түрлі негізгі сәттері осындай қылықтарынан айқын байқалады.

Енді біз сәбидің тілінің шығуына байланысты дағдарыс түрін қарастырып көрейік. Менің тілдің шығу сәтіне орай бидің дағдарысқа ұшырау себебін таңдап алуым – бұл мәселе ең, алдымен баланың ұғым-түсінігіне және оның әлеуметтік ортамен қарым-қатынасына байланысты болуы. Сәбидің тілінің шығуы жайында біріне-бір қарама-қарсы және бірін-бірі жоққа шығаратын екі түрлі көзқарас және үш түрлі теория бар. Оның біріншісі – құрамдық (ассоциация) негізге тіректелген тілдің бірте-бірте шыруы. Кейбір жағдайда бұл теорияны семіп қатып қалған деуге болады. Өйткені онымен күресу – аруақпен күресумен бірдей. Бұл теорияның тарихи мәні ғана бар. Өйткені ескіні білмей жаңаны жасай алмайсың. Осы теорияға сүйенген зерттеушілердің бірсыпырасы осы күнге дейін бала тілінің дамуы туралы ілімді тежеп отыр, ал ондай қателіктерді жоймай бұл мәселені дұрыс шешу мүмкін емес.

Құрылым теория—қолдаған зерттеушілер сөз мағынасын дамыту жағына жете мән бермеді. Олар құрылым теориясына сенгенімен, бірақ оны психологиялық жағынан сөздік белгінің пиада болу механизміз дұрыс түсіндіре алмады. Бұдан соң осы мәселеге қатысты теорияның тарихи дамуына сәйкес В.Штерн бастаған екінші тобы пайда болды.

Штерн теориясына сәйкес алғашқы сөз бала дамуындағы негізгі қадам. Ол дыбыс пен заттың арасындағы құрылымды байланыс негізгі түйін емес дейді. Өйткені мұндай құрылымды байланыс жануарларда да бар (мысалы, өзіңіз атаған затқа итке көз салып оған қарауды үйретуге болады) дейді. Сәбидің, – дей; Штерн, – біріншіден өз өзімінде ғаламат жаңалық ашатыны оның қандай да заттың болмасын өз атауы бар екенін, немес (осы заңның екінші ұғымы) сәбидің белгі мен маңызы арасындағы байланысты ашатыны, яғни, тілдің символдық қызметін білуі кез келген затты белгі, символ арқылы көрсетуге болады.

Бұл көзқарас із жүзіндегі зерттеуде өте жемісті болып, ол құрылымдық теория аша алмаған фактілерді ашты. Ол тілді дамытуда құрылымдық байланыс бірте-бірте қалыптасады бірақ жаңалық ашқаннан кейін бала сөздігінің секірмелі болып өсуі пайда болады дейді. Штерн атап көрсеткен екінші бір жайт сәбидің сөздік қорын қарқынды даму кезеңіне аяқ басу хайуанаттардың адам сөзін түсінуді үйреніп, онан аталмаған зат атын сұрап білуі мүмкін емес. Ал балаға, – дейді Штерн, – қанша сөз берілсе, сонша сөзді біліп алу тән, яғни ол әрбір затты атауы болуға тиіс екендігін жақсы түсінеді. Штерн баланың ашқан жаңалығы сәбидің алғашқы жалпы түсінігі деп аталу тиіс дейді.

Адамзатқа тән үшінші нышанның мәні – сәбиде ат туралы бастапқы сұрақтар пайда болады, яғни сөздік қорын өсіру үшін сәби кез келген затты «Бұл не?» деп сұрай береді. Осы аталған нышандардың үш түрі де балалық шақтың ер кезеңіне тән. Сонымен Штерн айтқан жаңалық пікір мен оның теориясының мәні қандай?

Біріншіден, жоғарыда аталған үш түрлі нышанның бе де сәби тілінің даму негізін құрайды және баланың дамуындағы сөйлеуінің шығу мәнін ашып көрсетеді. Оның алғашқы сөйлем құрауының мәнін ашып көрсетіп, белгі мен мағына арасында-байланыстың құрылымдық сипатын бекерлейді. Үшіншіден тілдің дамуындағы болып отырған өзгерістер өте шапшаң болып отыратындығын көрсетеді. Алайда оның теориясында аталған жайтты қате түсіндіруі оның өзіне қарсы шығады. Бұл түсінігімді Штерннің өзіне айтқаным бар. Ол тіпті осы теория негізденгеннен бергі уақытта, яғни «Бала тілі» деген кітабы жазышқаннан бері өзінің кейбір ойларының мазалап жүргендігін айтты және ондай келіспеушілік жайлы өзге сыншылар да айтқанын еске алды. Штерн өз теориясын анықтаумен айналысуда, бірақ ол мен келіспеген бағытта емес, басқа бағытта өзгертпекші, ол туралы кейінірек сөз етермін. Бұл тергеу ізін Штерннің соңғы жұмыстарынан кездестіреміз.

Штерн теориясына қарсы пікір айту үшін, менің ойымша мағынасы терең фактілерді келтіре отырып, оларды дұрыс шешудің жөн-жосығын анықтап алу керек сияқты.

Ж.Пиаженің, А.Валлонның және басқалардың зерттеулері көрсеткендей, балада кейде мектеп жасында да тілдің шарттылығын түсіне алмау, заттың атын оның тұрақты қасиеті (атрибути) ретінде түсіне аларлық бағыты болады. Мысалы, егер сіз 3 жастағы баладан сиыр неге сиыр деп аталады деп сұрасаңыз ол сізге: «Өйткені оның мүйізі бар» немесе «Өйткені ол сүт береді» деп жауап қайтарады, яғни бала атау себебі туралы сұрауға бұл жай ғана ат, адамдар осындай шартты белгіні ойлап тапқан деп ешқашан айтпайды. Ол әрқашан атауды сол зат қасиетінен іздейді: қант тәтті, сондықтан қант деп аталады, немесе ол

аппак болған соң қант деп аталады; сиыр сүт бергендіктен сиыр деп аталады, бұзау әлі кішкентай болғандықтан және сүт бермейтіндіктен бұзау деп аталады дейді.

Мектеп жасына дейінгі балалар арасында, сұрақ-жауап жүргізіледі. Бірқатар заттар талдап алынып, бұл заттар неге бұлай аталады (дыбыс белгісі бойынша, шартты түрде және т.б.) деп сұрақ қойылды.

Заттардың осылайша аталуын олардың қасиеттеріне сай келеді деп санайды. Сәбилік кезеңде бала үнемі заттардың қасиеттеріне сүйенеді. Мұның өзі Валлонның сәби кейін де бұл шарттылықты түсінбейді, ал сөз жөнінде заттың ажырамас қасиетін сол заттың қасиеттерінің бірі ретіндегі түсінігін ойында сақтап қалады деген тұңғыш рет тың пікір айтты.

Гумбольдтік тіл туралы күлдіргі әңгімелерінде орыс солдаттының судың түрлі тілде әркілы аталатыны жөнінде терең ойға шомып, судың атауы тек біздің тілде ғана дұрыс аталады, ал басқалардың бәрі суды дұрыс атамайды деп қасарысады. Гумбольдтің бұл әңгімесінде түйінді мәселе етіп қойып отыруының мәні заттың аты сол нәрсенің өзімен тығыз байланысты екендігін білдіреді.

Осы бағытта жүргізілген тәжірибе жұмыстары сәбилік кезеңдегі баланың сөздің сырын ұрытуда мұндай жаңалық аша алмайтын-дығын растайды. Штерн теориясының олқылығы жөнінде мынадай жайтты атап өткен жөн: сәби заттың атын ешуақытта сұрамайды, бірақ оның не үшін қолданылатыны немесе оның мағынасы туралы сұрайды.

Штерн теориясындағы басты кемшілік, меніңше, ондағы ойлау жүйесіндегі дәйектеу негізінде жіберілген қате. Бұл жайтты әсірелеп айтсақ, «арба аттын алдына жегіледі»; Істің мәні мынадай: сәбидің тіл туралы жалпы түсінігі қалай пайда болады деудің орнына ол әуел бастан сәбидің өзі шығарған деген түсінікке жол берілді. Мұның өзі тіл адамдардың өзара келісімінен пайда болады деген пікірге тіреледі. Бұл пікірді дәрекі түрде баяндасақ, адамдар «мынаны былай атайық, ананы олай атайық» деп келіскен сияқты. Бұл теорияның кемшілігі неде? ол тілдің мәні тілге дейін болған, тіл туралы және ол беретін пайда болғанға дейін бар деп топшылайды.

Штерн де дәл осыны айтады. Сәбидің белгі мен мағына арасындағы байланысты түсінуі қалай пайда болатынан, өмірдің әр түрлі сатысында бұл түсінік алуан түрлі болатынын түсіндіру орнына ол былай деп қателік жіберді. Ең алдымен жаналық жасалады, яғни тілі шықпаған сәби тіл деген түсінікті игері» үлгереді. Бұл теория бойынша тіл ол туралы түсініктен шығады ал бұл ретте іс жүзіндегі даму барысы былай өтеді: сөйлеу процесінде сәбидің тіл туралы белгілі түсінігі қалыптасады. Штерн көзқарасындағы тағы бір жайт бала тілінің, оның ұғымдық жа-ғының дамуы туралы мәселені мүлде жоққа шығарады, яғни мен бір жарым жасымда өз өмірімдегі ғаламат жаңалықты ашсам, одан кейін өзіме қажет қорытындылар жасағаннан басқа маған ештеңе де қалмайды.

Бюлер күлдіргі мақаласында: Штерн сәбиді және оның тілінің дамуын бағалы қағаз капиталы ретінде санап, содан кейін оның қиығыш кесіп алатын есім ретінде бейнелейді, деп жазды. Осы пікіріне орай Штерннің іс жүзіндегі зерттеулерінің барлық деректері шындыққа жанаспайтың өзара қарама-қарсы жағдайға түседі. Ол баланың даму ерекшеліктеріне арналған монографиялық еңбегінде бала 5 жасында-ақ тілі дамып аяқталады, ал одан әрі онда тек аздаған өзгерістер ғана болады дейді. Шындығында, қазіргі зерттеулер көрсетіп отырған мәліметтерге қарағанда баланың бірқатар ұғымдарды мектеп жасына дейінгі кезеңде меңгеретіні мәлім. Менің ойымша Штерн концепциясының негізгі келеңсіздігі бастапқы дамудың ең маңыздысын ысырып тастауға тырысушылық болып табылады. Штерннің басты идеясының мәні дәл мынада: сабақтан жапырақ өсіп шыққан сияқты бәрі дами береді. Бұл жолы да Штерн өзінің бастапқы теориясына қайта оралатын ниетін байқатты. Штернянің көзқарасын жақтау барыты К.Бюлер, АТезелл сияқты авторларда да кездеседі. Олар балалардың бүкіл даму мәні алғашқы жылғы өмірін айналып жүреді дейді.

Осының бәрі бізді Штерн көзқарасын қабылдамауға мәжбүр етеді. Оның көзқарасы қазіргі кезде психологияда қолданылмайды деуге де болады. Бізде сол көзқарастардан өзгеше бірқатар жаңа пікірлер бар. Енді соларға қысқаша тоқталып өтейін.

Бюлер көзқарасы Штерннің қас пен көздің арасында аштым деп жүрген жаңалығы микроскопиялық қозғалыс, ол күннен күнге ұлғайып, бірнеше айға созылады, яғни бұл жаңалықты молекулдық құрылым деп көрсетуді көздейді. Бюлер теориясы Вена мектептеріндегі мылқау балаларға жүргізілген байқау нәтижелеріне негізделеді.

А.Валлон көзқарасы. Сәбилік кезеңде бала шын мәнінде жаңалық ашады. Бұл кездейсоқ нәрсе ме, жоқ па – ол басқа мәселе. Бала ұрығындағы мұндай «көремет» қасиетті Валлон да теріске шығармайды. Оның айтуынша сәбидің жаңалық ашуы кездейсоқ емес, ол кез келген заттың аты болады деген ережені ашуға қабілеті жетпейді, бірақ ол тек затпен шұғылдану тәсілін ойнау әрекетінде ғана ашады. Егер сәби кейбір заттың қақпағын ашуға болатынын білсе, мысалы, сіз оған қорап қақпағын ашып көрсетсеңіз, ол барлық заттың, тіпті қақпағы жоқ заттың да қақпағын ашуға тырысады. Валлонның ойынша тілдің даму. Тарихының бүкіл негізгі сәбидің затты атай алу мүмкіндігі болатынын аңғаруы. Бұл затпен шұғылданудың

жаңаша қызметі. Сөйтіп сәби бір затқа қатысты жаңалық ашқан соң бұл қызметін басқа да заттарға қолдана бастайды. Валлонның ұғындыруынша сәби логикалық пайымдау және белгі мен мағына арасындағы байланысты танудан бұрын затпен ойнаудың жаңа тәсілін, олар-мен айналысудың тын. әдісін ашып біледі.

К.Коффка көзқарасы бүкіл құрылымдық психология тұрғысынан алғанда, сәбидің бұл алғашқы жаңалығы құрылымдық әрекет түрінде көрінеді. Сәби зат пен оны атау жөнінде өзіндік құрылымды ашады. Мұның өзі жеміс қашықта жатқандай, тек қана оның таяқтың көмегі болмаса алынбайтын жағдайдары маймылдың әрекеті сияқты болып көрінетін жаңалық. Осы бағытта Коффка мен Валлон теориясы бірігіп кеткен сияқты.

Бюлер, Коффка, Валлон теориялары Штерн теориясын қарағанда фактілерге тіректелгея. Өйткені олар Штерн теориясының олқылығы мен кемістігін байқап, оны сынау арқылы өсіп отыр. Бірақ олардың бәрінде құрылымдық теориядан ауысқан Штерн қателігі бар. Бұлардың бәрі де: сәби заттың құрылымын онымен шұғылданду әдісін ашады, бұл сөздердің мағынасы өзгермейді және олар дамымайды деген болжамға келеді.

Сонымен бұл теориялардың бәрі Штерн теориясының интеллектуалдығы – жұмсартқанымен оның бастапқы идеалистік тезисіне қарсы шығады да, тіл туралы түсінікті тілдің құбылыстан шығарып тастайды. Сөйтіп олар біз баяғы тілдің шығуы жайындағы Штерн теориясының қателігі маңынан ұзап шыға алмайды. Себебі, олар негізінен сәби сөзінің пайда болуы мен дамуының өзгермейтіндігін қуаттайды. Енді тілдің шыруы туралы қазіргі ілімді қысқаша ғана атап өтіп, сол арқылы сәбидің алғашқы дағдарысының негізгі себебін анықтайық.

Фактілерден бастайын. Бала тілінің шыруын мұқият бақылаған адам оқулықтарда бұл мәселе өте аз жарияланғандығын аңғарады. Бала тілінің дамуындағы бұл маңызда кезең. Біз бала тілінің дамуындағы осы кезеңді атадық. Тілі шықпаған нәресте элеуметтік ортада үлкендермен «тіл табысу» сияқты аса қажеттіліктің мән-жайын ашып көрсетуді мақсат өттік. Нәресте өзінің нәзіктігіне сәйкес басқалардың көмегімен әрекет етуге мәжбүр. Өзге адамдардың көмегімен әрекет ету -сәби қызметінің негізгі түрі.

Бұл кезеңде баланың былдырлап қана жүретін «тілсіз» кезеңінен тілді меңгеретін кезеңге өту кезі қалайша шешілетінін түсінуімізге көмектеседі. Дамудың «тілсіз! 'кезеңінен тіл шыққан кезеңге өтуі баланың дербестік арқылы жүзеге асады. Бұл қандай кезең? Сұраққа дұрыс қайталау үшін бұл мәселенің тарихын түсіндіре кету орынды сияқты.

Баланың дербестік тілін алғаш рет сипаттап, оның маңызын бағалаған атақты ғалым Ч.Дарвин (1809-1882). Ол сәби дамуымен тікелей айналыспаса да, өзінің тамаша байқағыштық қабілеті арқасында немересінің дамуын қадағалап, оның өзіне тән ерекше тілде сөйлейтінін аңғарған. Ол ерекшелік мынадай: сәби қолданатын сөздердің дыбыстық құрамы біздің сөздеріміздің дыбыстық құрамынан ерекше. Бұл тіл артикуляциялық, фонетикалық жағынан біздің сөйлесу тілімізден бөлек. Олардың айтқан сөздері біздің сөздеріміздің үзіктері сияқты болып келеді. Бұлар – сыртқы, дыбыстау түрі бойынша біздік сөздерден айырмашылығы бар. Кейде олар біздің сөздерімізге еліктесе, кейде күрт өзгеріп, біздердің бұзып айтатын сөздерімізге ұқсайды.

Дарвин назар аударған екінші бір ерекшелік баланың дербестік тіліндегі сөздер біздің сөзімізден мағынасы жағынан айырмашылығын Дарвин мысалдарынан оқулықтарда келтірілген үзінділер арқылы берілген. Бірде оның немересі суда жүзіп жүрген Үйректі көріп, оның дыбысына еліктедіме, кім білсін, оны «уа» деп атай бастаған.

Бұл дыбысты сәби суда жүзіп жүрген үйректі көрген кезде шығарады. Бұдан кейін бала үстел үстінде төгілген сүтті де, сусындарды да, стақандардағы шырындарды да, тіпті бөтелкедегі сүтті де сол дыбыспен атаған. Сірә, бөтелкеде су, сұйық зат болған сок бұл дыбысты соларға танған болуы керек. Бірде сәби құстың бейнесі салынған ескі қара бақыр тиынмен ойнап жүреді. Бір кезде оны да «уа» деп атай бастайды. Бұдан кейін тиынды еске салатын кішкентай дөңгелек жылтыр заттары да (түйме, медаль) «уа» деп атайтын болды.

Сонымен, егер біз бұл сәбидің «уа» деген сөзінің мағынасын жазсақ, онда оның өзі атаған атаулардың бастағы ұғымына (судағы үйректі) келіп тірелер едік. Бұл ұғым әрқашанда күрделі болып келсін. Ол атаған сөзінің мәні жекелеген сипаттарға бөлініп жіктелмейді. Мұндай ұғым тұтас бір көріністі бідіреді. Сәби бастапқы ұғымнан басқа бір ұғымдарға көшеді, адар көріністің жекелеген бөлшектерін білдіреді. Судың әсерінен көлшіктер, әр түрлі сұйықтар, ең соңында бөтелкені де солай атай бастайды. үйректің әсерінен бүркіт бейнесі бар тиын, ал оның әсерінен түйме, медаль т.б. нәрселер де солай аталды. «Пу-фу» дербестік сөзінің мағынасы туралы көптеген мысалдар келтіруге болады. Ол йод құйылған бөтелкені, йодты ысқырық арқылы дыбыс шығару, темекі тартушыдан шығатын түтін, оны өшірудің бәрі мағынасы жағынан бала үшін бірдей. Сонымен баланың айтқан бір сөзінің өзі талай мағыналы екенін көрсетеді. Бұл сөздер мағына жағынан біздің сөздерімізбен үйлеспейді және олардың біреуі де біздің тілімізге аударылмайды.

Сәбидік әр түрлі заттардың қасиетін айтып, олардың тұрақты жүйемен ажыратуы дербестік тілде айтылмай, од қырсығып өзінік «пу-фу» деген сөзін айта беруі мүмкін. Ал біздің сөздеріміз бен түсінік жүйеміз сәбидің санасына ене қоймайды. Бұл мәселеге біз тағы да қайтып ораламыз. Енді осы фактіні тұжырымдайық. Бала сөзінің мағынасы біздікінен басқаша құрылған дегенге әркім-ақ келіседі.

Сонымен, баланың, дербестік тілін, сәби тілінің жалпы даму ерекшелігіндегі екі түрлі қасиетті аңғардық. Бірінші ерекшелік – тілдің дыбыстық құрылымы, екіншісі – бала тілінің ұғымдық жағы.

Осыдан баланың дербестік тілінің үшінші ерекшелігі келіп шығады, оны Дарвин былай бағалайды, егер тілдің өзінің дыбыстық және ұғымдық жағынан біздің тілімізден айырмашылығы болса, онда осы тілдің көмегімен қатынас жасаудың да өзіндік айырмашылығы болуға тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Чабовская А.П. Основы педиатрии и гигиены детей дошкольного возраста. М., 2002г.
2. Тонкова-Ямпольская Р.Я., Черток Т.Я., Алферова И.Я. Основы медицинских знаний 2-я-изд., М., 2011г.
3. Элкони́н Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах.М.,1996
4. Люблинская А.А. Детская психология М.,1971.
5. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. А., «Мектеп» 1981ж.
6. Немов Р.С. Психология в 3-х книгах. Кн.2. Психология образования. М. Владос,1998 ж.
7. Блонский П.П. Психология младшего школьника М., 1997 ж.
8. Мухина В.С. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. Мектеп 1986ж.

Байбатшаева А.Е.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Пошаев Д.Қ.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Узахова А.С.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Асанов Т.,

PhD докторант, академик,
А.Қуатбеков атындағы Қазақстан Халықтар
достығы университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Саипов А.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

КОГНИТИВТІКТЕН ӘРЕКЕТКЕ АУЫСУ - БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢҒЫРТУ ФАКТОРЫ

Аңдатпа. Мақалада осы күнге дейін білім беруде гностикалық бағытты ұстанып, яғни когнитивтік оқыту технологиясын жасаған болсақ, қазіргі заман талабына сай енді кең ауқымды дағдыларды қалыптастыру туралы мәселелер қарастырылады. Атап айтқанда, оқушылардың оқу жетістіктері мектептік оқу тәжірибесінде де, болашақта да бітіргеннен кейінгі жетістіктерінің кілті болып табылатыны туралы ой-пікірлер мен тұжырымдар ұсынылады.

Түйін сөздер: жаңғырту, жаңартылған бағдарлама, құзіреттіліктер, өзбетінше білім алу, көркемдік еңбек.

Аннотация: В статье анализируется гностическая направленность образования, то есть по настоящее время занимались разработкой технологии когнитивного обучения, тогда как созрела необходимость формирования широкого спектра современных навыков. В частности, рассматриваются мнения и выводы свидетельствующие о том, что успеваемость учащихся является ключом к успеху как в школьном, последипломном образовании, так и в дальнейшем самостоятельной деятельности.

Ключевые слова: модернизация, обновленная программа, компетенции, самообразование, художественная работа.

Abstract. The article analyzes the gnostic orientation of education, that is, they are currently engaged in the development of cognitive learning technology, while the need has ripened for the formation of a wide range of modern skills. In particular, opinions and conclusions are examined that indicate that student performance is the key to success in both school and postgraduate education, and in further independent activities.

Keywords: modernization, updated program, competencies, self-education, artistic work.

Технология, коммуникация және ғылымдағы елеулі өзгерістер ХХІ ғасырда табысқа жету үшін азаматтардың игеруі керек білімдері мен дағдыларына терең әсер етеді. Білім беру жүйесін жаңғырту үшін осы аргументтермен қатар, заманауи білім реформасын жүргізудің басқа да тетіктері бар, оның ішінде: қарым-қатынас дағдыларын арттыру; әлеуметтік өзгерістер; шын мәнінде нарықтық аспект, экономикалық білімдерге байланысты мәселелер.

Осындай жағдайда, «Жиырма бірінші ғасырда балалар табысқа жету үшін оларды неге оқыту керек?» - деген сұрақ көкейге оралады. Сондай-ақ, «Бұған оқытудың ең тиімді жолы қандай?». Бұл сұрақтар оқу бағдарламаларын іске асыру кезінде қолданылатын оқу жоспарлары мен әдістемелерімен тығыз байланысты. Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесі, бір жағынан, серпінді динамикалық жаңартулар сатысында, бұған сеп

болып отырған жалпы қоғамды реформалау процестері және екінші жағынан - білім беру жүйесінің өзінің даму логикасы. Жалпы білім беру жүйесі оның дифференциациясын, өзгермелілігін, білім беру бағдарламаларын интеграциялау, білім беруді гуманизациялау және гуманитаризациялау жолдарымен дамып келеді.

Қазіргі заман ұстазына қойылатын талаптардың ішінде нағыз кәсіби білім беру ұстазы - ол тек білімді ғана емес, сонымен қатар, мәдени тұрғыдан өз-өзін жетілдіре алатын, жастармен де ересектермен де шығармашылық ынтымақтастықта бола алатын жеткіншек өмірін ұйымдастыра білетін маман болуы тиіс [1].

Осыған байланысты, білім беру үдерісінде жастарға: *біріншіден*, жаһандық әлемде орын алып жатқан өзгерістерді есепке алу; *екіншіден*, өз халқының, ұлттық, мәдени, тарихи және әлеуметтік-экономикалық мәртебесін терең зерттеуге ерекше назарын аударту керек.

Қазақстанда ұлттық контекстке бейімделген жоғарыда аталған жаһандық мәселелерге қатысты тиісті жұмыстар атқарылып келеді. Негізгі білім беру құндылықтары мен мақсаттары бар ұлттық стандарттар, оқу жоспарлары, оларды бағалау, оқулықтар мен оқыту әдістемелері ұлттық бірегейлікті жүзеге асыру үшін қажетті дағдыларды кең көлемде қалыптастыру халықаралық тәжірибеге негізделіп жасалуда.

Қазақстандық оқушыларға білім беру нәтижелері бүгінгі күні мектептің академиялық білімі деп аталатын пәндердер мазмұнынан фактілерді, заңдарды, процедураларды (рәсімдерді), алгоритмдерді және т.б. білуге бағытталған. Яғни, мектептегі пәндер теорияларға сүйене отырып оқытылатын болғандықтан, оларды мүмкін болатын практикалық қолданылуларына тиісті көңіл бөлінбейді, нәтижесінде оқушылар алған білімдерін стандарттық емес жағдаяттарда тиімді пайдалана және қолдана алмайды.

Қазіргі уақыттағы басымдықтар инфрақұрылымды дамыту және жаңартылған мазмұнға көшу болып табылады.

«Көркем еңбек» бойынша жаңартылған оқу бағдарламаларын енгізу осы үдерістің бір бөлігі болып табылады. Бастауыш және негізгі мектептердегі «Көркем еңбек» – арнайы пән болып саналады. Бұл пәннің айрықша ерекшелігі, онда, тек қана пәндік білім мен дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар кең ауқымды дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Кең ауқымды дағдылар - оқушылардың оқу жетістіктерінің, мектептік оқу тәжірибесінде де, болашақта да, бітіргеннен кейінгі жетістіктерінің кілті.

Егемен Қазақстанның даму келешегі қазақ халқының көркем мәдениетін зерделеуге және оны жас ұрпақты тәрбиелеу мен оның тиімді тәсілдерін қайта қарауды талап етеді. Осы уақытқа дейін орта мектептегі жүйеде және болашақ мұғалімдерді оқыту жүйесінде Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерін зерттеуге тиісті көңіл бөлінбеді, оның білімдік және тәрбиелік әлеуеті пайдаланылмады. Сонымен қатар, көркем еңбек мұғалімдерін даярлаудың мазмұны, формалары мен әдістері жеткілікті зерттелінбеді.

Алайда, бүгінгі күні орта мектепте көркем еңбекке оқытуға қатысты мәселелер толығымен шешімін тапқан жоқ. Жоғары оқу орындарында көркем еңбек мұғалімдерін даярлаудың барлық мәселелерін тізетін болсақ, бұл мәселенің маңыздылығы еселей түсетінін аңғаруға болады.

«Көркем еңбек» пәні кеңістікті сезіп және көзбен пайымдауды, қиял мен байқағыштықты қамтамасыз етуге әртүрлі шығармашылық әрекеттердегі көркем технологиялық білімді, икемділіктер мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Әртүрлі материалдармен жұмыс жасау технологиялық ойлауды қалыптастыруға, көркем - эстетикалық талғамды, шығармашылық қабілеттерін, есте сақтауды, кеңістіктік қиялды, қол моторикасын дамытуға, оқушылардың көзбен өлшей алуына ықпал етеді. «Көркем еңбек» пәні жаңартылған көркем өнер және технология мазмұнын негізге алады, сондай-ақ, ол, өз мазмұнында өнер, дизайн, материалтану, материалды өңдеу технологиясы, үй мәдениеті, тамақ мәдениеті және т.с.с. қарастырады [2].

Қазіргі кезде отандық білім беруді дамыту мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық әрекеттерін өзгертуге алып келеді, себебі, мұғалім білім берудегі негізгі субъект, олардың белсенді түрде араласуынсыз білім беру саласында прогресстік өзгеріс болуы мүмкін емес. Сондықтан да, отандық білім беруді жаңарту жағдайында көркем еңбек мұғалімдерінің кәсіби-педагогикалық даярлығы сапалы түрде, маңызды болып саналатын факторларға байланысты өзгертілуге тиіс. Ол, біріншіден, мектеп бағдарламасы мазмұнының басты мақсаты ұлттың көркем мәдениетін оқып үйрену болса, екіншіден, заманауи мұғалім көркем еңбекке қатысты нарықтық аспекте экономикалық білімі болуы керек. Үшіншіден, оқу-тәрбие жұмысы ұлттың сәндік-қолданбалы өнері арқылы ұйымдастырылуы себепті болашақ мұғалімдердің дидактикалық, әдістемелік даярлықтары өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Өнер - әлеуметтік сананың бір түрі. Өнердің негізі - бұл шындықтың көркем және бейнелі көрінісі. Адамдардың шығармашылық әрекеттерінен туындаған өнер уақыт өте келе эстетикалық көзқарастар мен идеяларға әсер ете бастады. Өнердің танымдық рөлі оны ғылымға жақындатады. Өнердің ғылымнан айырмашылығы - өнер бізге айналадағы әлем туралы өз идеяларын тұжырымдамалар арқылы емес, нақты көркем бейнелер арқылы көрсетеді. Сондықтан жалпы орта білім беру жүйесіндегі «Көркем еңбек» пәнінің ерекшелігі: өнердің әртүрлі салаларын зерттеу, идеяларды өнер арқылы көрсету, әмбебап (күнделікті) және арнайы (пәндік) білімдер, икемділіктер мен дағдыларды материалдарды көркем өңдеу, объектілерді өзгерту, үй шаруашылығын жүргізуде техника мен технологияларды қолдануға арналған. Пәнге оқыту пәндік білім мен

түсінікті, тұлғалық, практикалық, көркемдік, зерттеушілік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, қоршаған ортаны эстетикалық қабылдауын дамытады және адамның жеке ой-пікірлерін қалыптастырудағы сыни ойлау қабілетін, шығармашылық қабілетін дамытады, қоршаған ортамен неғұрлым сезімтал қарым-қатынаста болуына ықпал етеді.

Көркем мәдениетті зерттеу, оның даму заңдарын түсіну, ең даңқты ескерткіштермен және ең керемет шеберлердің шығармашылықтарымен танысу жас маманның мағыналы жұмысының қажетті шарты. Өткеннің мәдениетін жақсы білмей, жетілген идеологиялық және эстетикалық сенімдерді қалыптастыру, өз көкжиектерін кеңейту және кәсіби дағдылар мен шеберлікті толық меңгеру мүмкін емес.

Өнер өз бастауын ежелгі дәуірден алады. Бейнелеу өнерінің көптеген шығармалары – жартастағы суреттер, сынық ыдыс-аяқ пен керамикалық плиталардағы өрнек үлгілері көркем шығармашылықты саналы түрде көрсетілуінен әлдеқайда бұрын пайда болған. Бұл, қазақ халқының көркем мәдениетін зерделеуге және оның жас ұрпақты тәрбиелеуге, сондай-ақ қоғамдық сананы жаңғыртудың маңызды шартына көзқарасты қайта қараудың міндетті шарты болып табылады.

Қазақстанның тұңғыш президенті, Ел басының: «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» атты мақаласында: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. ... замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» - деп көрсетілуінің мәнісі де осында [3].

Жаңартылған бағдарлама этнос материалының негізінде қоршаған орта мен дәстүрлі мәдениетпен тығыз қарым-қатынаста жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу мүмкіндіктері мен қажеттіліктері туралы түсінік береді.

Оқу жоспарының мазмұны бес бағытты қамтиды: 1) визуалдық өнер; 2) сәндік-қолданбалы өнер; 3) дизайн және технология; 4) үй мәдениеті; 5) тамақтану мәдениеті желісі бойынша материалдарды қарастырады.

1. Визуалдық өнер бөлімінің мазмұны: классикалық және заманауи өнер, қазақстандық суретшілердің шығармалары, бейнелеу өнерінің түрлері мен жанрлары; сандық өнер (фотосурет, анимация, медиа құралдары және т.б.); бейнелеу (визуальді) өнер құралдары; көркем өнер материалдары және техникасымен эксперименттер жасауды қарастырады.

2. Сәндік-қолданбалы өнер бөлімінің мазмұны: Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінің, өнер және қолөнердің негізгі түрлері мен ерекшеліктері; материалдар, құралдар және технологиялар; ұлттық ою; сәндік интерьер дизайнның қарастырады.

3. Дизайн және технология бөлімінің мазмұны (ұлдар): негізгі конструкциялық, табиғи, жасанды және дәстүрлі емес материалдар; материалдарды өңдеуге арналған құралдар мен жабдықтар; материалдарды әртүрлі тәсілдермен өңдеу; әр түрлі материалдардан жасалған бұйымдардың дизайны; ұлттық тұрмыстық заттарды дайындау технологиясы; әлемдік ескерткіштер мен қазақстандық сәулет өнері; макеттеу; интерьер дизайн; робототехника, көлік құралдарын модельдеуді қарастырады.

4. Дизайн және технология бөлімінің мазмұны (қыздар): негізгі тоқыма, табиғи, жасанды және дәстүрлі емес материалдар; тоқыма материалдарын өңдеуге арналған құралдар мен жабдықтар; тоқыма материалдарынан жасалған бұйымдарды әр түрлі тәсілдермен өңдеу; тоқыма материалдарының дизайны; сән индустриясы, стиль және имидж, ұлттық киімдер элементтерін дайындау технологиясын қарастырады.

5. Үй мәдениеті бөлімінің мазмұны (ұлдар): үйдің экологиясы; өсімдік шаруашылығы негіздері; сәндік гүл өсіру; ландшафтық дизайн; электр энергиясының көздері туралы жалпы мәлімет, электр құралдары мен тұрмыстық техниканы пайдалану және жөндеу; тұрмыстық құралдарды жөндеу жұмыстары, интерьерді ұйымдастыру және жоспарлауды қарастырады.

6. Үй мәдениеті бөлімінің мазмұны (қыздар): жеке гигиена, үйдің экологиясы; өсімдік шаруашылығы негіздері, сәндік гүл өсіру, ландшафтық дизайн; киімге күтім және сақтау.

7. Тамақтану мәдениеті бөлімінің мазмұны: салауатты тамақтану негіздері, дастархан басындағы мінез-құлық ережелері, дастахан мәзірін жасау, тамақ дайындау технологиясы; әлем халықтарының асханасы.

Осыған байланысты университеттік жүйе жаңа білім беру парадигмасына көшу жолдарын іздестіреді. Бұл, жалпы жеке тұлғалардың және қоғамның жаңа деңгейге жетуден тұратын жоғары білімнің түбегейлі жаңа мақсаттарына қол жеткізу. Бұл үшін, заманауи ақпараттық қоғамның даму талаптарына сай келетін білікті мамандарды даярлауда жаңартылған жүйені құру және кәсіптік білім беру сапасын арттыру қажет.

Оқу үдерісін дамытудың осы кезеңінде білім беру мақсаты - білім мен дағдылар ғана емес, сонымен қатар белгілі тұлғалық қасиеттер, қазіргі заманғы және тез өзгертін қоғамда болашақ өмірге жастарды «қаруландыруға» тиісті негізгі құзыреттілікті қалыптастыру. Осы ұстанымдарды басшылыққа ала отырып, біздің ойымызша, заманауи мамандардың кәсіби әрекеттеріне қажетті негізгі құзыреттіліктерді айқындауға болады:

- жауапкершілік алуға және бірлескен шешімдер қабылдауға қатысу қабілетіне байланысты әлеуметтік құзыреттілік;

- көп мәдениетті қоғамдағы өмірге қатысты саяси құзыреттілік;
- ауызша және жазбаша қарым-қатынас, оның ішінде шет тілінде меңгерілетін коммуникативтік құзыреттер;

- ғаламдық ақпараттық қоғамның пайда болуына және жаңа коммуникациялық технологияларға ие болатын ақпараттық құзыреттілік;

- өмір бойы білім алуға деген қабілеті мен тілегін жүзеге асыратын стратегиялық құзыреттер.

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды, білім беру мақсаттарының «білімді адамнан» - «шығармашылық ойлау қабілетіне, әрекетке, өзін-өзі дамытуға қабілетті адамға» көшу. Яғни, мүлдем жаңа қасиеттер - метатанымдылық, метақұзыреттілік қажет. Сондықтан да, білім беруден - білімге, бағдарланған тәжірибеден - практикаға бағдарланған білімге көшу қажет.

Осыған байланысты, жаңа буынды оқыту мен тәрбиелеу, әлеуметтік тұрғыдан алғанда, мектепке жүктеледі. Сол себепті, болашақ көркем еңбек мұғалімдерін даярлайтын ЖОО: 1.«Мектепте көркем еңбекті оқыту технологиясы»; 2. «Контекстік оқыту технологиясы»; 3.«Оқу ақпараттарын визуализациялау технологиясы» және т.б. пәндер бағдарламасын әзірлеу және ендіру қажеттілігі туындады.

Мысалы, бірінші бағдарлама келесі блоктарды: 1. Этностың туындылары мысалында Қазақ халқының колөнер туындыларын зерттеу тұжырымдамасы;

2. Қазақстанның визуалды көркемдік мәдениетін зерттеу (сәндік-қолданбалы өнер, визуалды өнер және Қазақстанның архитектурасы);

3. Ұлттық және әлемдік мәдениет материалдарын кешенді зерттеу (оның ішінде археология, архитектура, сәндік-қолданбалы өнер) нәтижелерін пайдалану;

4. Ақпараттық-визуальді оқытудың интеграцияланған шығармашылық идеяларын көркем өнер құралдары арқылы беру дағдыларының кешенді технологиясын дамыту;

5. Сыртқы әлемдегі өнерді, дизайнды түсіндіретін білімді дамытудың кешенді технологиясын дамыту;

6. Байқау, эксперименттер жасау, зерттеу барысында оқушылардың шығармашылық және сыни ойлауларын, объектілерді көркемдеп өзгерту, құру, талдаудың кешенді технологиясын дамыту;

7. Әмбебап (тұрмыстық) және арнайы (пәндік) білімі мен дағдыларын, материалдар мен заттарды көркем өңдеу және өзгертуде, үй шаруасын жүргізуде, жабдықтар мен технологияларды пайдалану;

8. Эстетикалық, еңбек, экономикалық, экологиялық, патриоттық тәрбие мен адамгершілік-рухани құндылықтарды қалыптастыратын кешенді технологиясы;

9. Негізгі құзыреттілікті қалыптастырудың интеграцияланған технологиясы;

10. Тұлғаға бағдарланған бағытпен табиғатқа ұқсас ұстанымды іске асырудың кешенді технологиясы;

11. Мұғалім мен оқушының «біртұтас даму» қағидатын, «оқыту арқылы – өзім де оқимын» «даралық-даралық» бағыттары бойынша «бірлескен шығармашылық» ұстанымын іске асырудың кешенді технологиясын қамтуы тиіс.

Екінші бағдарлама келесі блоктарды: 1. Контекст - адамдардың ішкі және сыртқы өмір сүруі мен іс-әрекеттері жүйесі;

2. Адамдардың санасы мен әрекетіне әсер ететін әртүрлі мағына түзуші контекст мәліметтерін – елестету иллюзиясынан - контекст бойынша семантикалау – одан, шығармашылық ойлауға дейінгі динамика;

3. Контекст - адамдардың оларды не күтіп тұрғанын немесе оны саналы түрде интерпритациялау; алдымен, немен әрекет жасау керек, мүмкін болатын барлық контекстік ақпараттарды жинақтау; болашақта не болатыны туралы білім құралы;

4. Постиндустриалдық қоғамдағы дәстүрлі оқыту технологиялары шеңберінде жоюға мүмкін емес бірқатар қайшылықтардың орын алуы;

5. Контекстік оқыту технологиясы – категория ретінде;

6. Контекстік оқыту технологиясының мәні;

7. Контекстік типтегі оқыту формалары мен әдістері және т.с.с. қамтуы тиіс.

Үшінші бағдарлама келесі блоктарды:

1. Оқу материалдарын схемалық және символдық моделдер арқылы оқытуды интенсифтендіру технологиясы;

2. Оқу материалдарын визуализациялау технологиясы – визуалдық сауаттылық тұжырымы;

3. Жүйелік кванттау және когнитивті визуалдау ұстанымдары;

4. Визуальдік ойлау және оқу ақпараттарын қабылдау мен түсіну мәселелері;

5. Оқу материалдарының құрылымын жасау және оларды көрнекілік түрде көрсету;

6. Білімнің схемалық-символдық модель тұрғысындағы көрінісі;

7. Визуализация технологиясын оқыту үдерісінде іске асыру және т.с.с қамтуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып ЖОО болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау жүйесінде университеттегі көркем еңбек мұғалімінің көп функционалдылық сипатын, білімдік, тәрбиелілік,

дамытушылық, үйлестірушілік және интеграцияланған функцияларының өзара тәуелділігі мен өзара байланысын да ашу керек.

Білім беру жүйесінде мұғалімдерді оқыту мәселесі бойынша кемшіліктердің орнын толтыру үшін Қазақстанда біліктілікті жетілдіру жүйесін жаңғыртудың базалық жүйесі құрылды: педагог кадрларды даярлаудың Ұлттық орталығы, педагогикалық ЖОО біліктілікті арттыру орталықтары, «Назарбаев университетінде» «Білім беру» факультеті. Бұдан басқа, «Назарбаев Зияткерлік мектептерімен» бірге «Center Of Excellence» (Педагогикалық шеберлік орталығы) құрылды. «Зияткерлік мектептердің» мұғалімдері педагогтарға арналған он-лайн семинарларын өткізуді бастады, оның ішінде «Көркем еңбек» пәні бойынша педагогтардың білімін жетілдірудің Білім беру бағдарламасы [4] және «Мұғалімдерге арналған нұсқаулық» [5] «Назарбаев зияткерлік мектебі» ААҚ педагогикалық шеберлік орталығында жасалды.

Республикада жаңа білім беру жобалары электрондық оқыту арқылы іске қосылды. Биылғы жылы пилоттық режимде еліміздің 44 мектебінде электрондық оқыту енгізілуде. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» негізінде 7-11 сынып оқушыларына жаратылыстану-математикалық пәндер бойынша онлайн-сабақтар ұйымдастырылды. Ең үздік білім беру ресурстары мен технологияларына қол жеткізуді қамтамасыз ету мақсатында электрондық оқыту жүйесінің нормативтік - құқықтық базасы дайындалды. Үкіметтің Мемлекеттік ақпараттық электронды оқыту Қаулысы ұлттық ақпараттық жүйелер тізіліміне енгізілді [6].

Қазақстанның заманауи білім беру жүйесін жаңғырту елімізде жоғары білім берудің еуропалық аймағын құру мәселесіне бағытталған Болон процесіне қосылуымен басталды. Бұл келісім азаматтық ұтқырлықты дамытуда маңызды мәселелерді шешуде. Қазақстан білім беру кеңістігіне кредиттік оқыту технологиясын ендіре отырып, білім көлемін унификациялауды, оқытуды мүмкіндігінше дараландыруды, білімгерлердің өзбетінше орындайтын жұмыстарының ролін және тиімділігін күшейтуді және оларды оқушылардың өзбетінше білім алу құралына айналдыруды, бақылау арқылы білімгерлердің нақтылы оқу нәтижелерін анықтауды басшылыққа алып отыр. Демек, өз іс-әрекеттерін дербес жоспарлау, уақытты анықтау мен есепке алу, материалдың қасиеттерін және басқа да факторларды анықтау және ескеру, сондай-ақ оқыту мақсаттарына қол жеткізу үшін мұғалімдер мен оқушылардың бірлескен қызметін (таңдау траекториясы бойынша: оқушылардың өзбетінше жұмыстары олардың кез-келген мәселеге ғылыми тұрғыдан келуіне және осыған қатысты ғылыми-зерттеу іс-әрекеттерді іске асыруға, нәтижесінде олардың өзбетінше білім алуына бағыттау) ұйымдастыруда тәжірибе алу мүмкіндігі пайда бола бастады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сайдуллаева Н.С., Тлебаев К.Б., Козыбай А.К., Абдраимов Р.Т., Даулетова Ж.Т. Современные проблемы формирования профессионализма специалиста профессионального образования // Международный научный журнал Наука и жизнь Казахстана. № 4(80), 2019. – С.187-191
2. Типовая учебная программа по предмету «Художественный труд» для 5-9 классов уровня основного среднего образования, Астана – 2016.
3. Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания (12 апреля 2017 года), ИА Total.kz
4. Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предмету «Художественный труд» Астана: «Центр педагогического мастерства», - 2017, -16 с.
5. Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предмету «Художественный труд» РУКОВОДСТВО ДЛЯ УЧИТЕЛЯ, Астана: «Центр педагогического мастерства», - 2017, -110 с.
6. Шаймуханова С.Д., Кенжебаева З.С. Модернизация образования Республики Казахстан: состояние и перспективы развития // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 5-1. – С. 174-178.

Байтемирова К.Б.,
аға оқытушысы, магистр,
«Педагогика және психология» кафедрасы,
Қазақстан Американдық еркін университеті,
Өскемен қ.,
E-mail: karakat79@mail.ru

Хасенов С.С.,
профессор., п.ғ.к.,
«Педагогика және психология» кафедрасы,
Қазақстан Американдық еркін университеті,
Өскемен қ.,

Оракбаева М.К.
аға оқытушысы, магистр,
«Педагогика және психология» кафедрасы,
Қазақстан Американдық еркін университеті,
Өскемен қ.,

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДА ҚОЛДАУ

Түйіндеме. Мақалада инклюзивті білім беруде мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық түрғыда қолдау жайлы толық ашып қарастырылған. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамыту жайлы заң, жобалар қарастырылған. Мүмкіндігі шектеулі балалардың арнайы категориялары, психологиялық-медициналық-педагогикалық қолдау, сүйемелдеу дегеніміз, инклюзивті білім-беру жайлы ақпараттар қамтылды.

Кілт сөздер: Инклюзия. Инклюзивті білім-беру. Мүмкіндігі шектеулі балалар. Сурдопсихология. Сурдопедагогика. Тифлопедагогика. Тифлопсихология. Олигофренопедагогика. Олигофренопсихология. Логопедия. Психикалық дамуы тежелген балалар. Психологиялық-медициналық-педагогикалық қолдау, сүйемелдеу.

Аннотация. В статье подробно раскрывается психолого-педагогическая поддержка детей с ограниченными возможностями в инклюзивном образовании. Рассмотрены законы, проекты по развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. Охват детей с ограниченными возможностями включает в себя специальные категории, психолого-медико-педагогическая поддержка, сопровождение, инклюзивное образование.

Ключевые слова: Инклюзия. Инклюзивное образование. Дети с ограниченными возможностями. Сурдопсихология. Сурдопедагогика. Тифлопедагогика. Тифлопсихология. Олигофренопедагогика. Олигофренопсихология. Логопедия. Дети с задержкой психического развития. Психолого-медико-педагогическая поддержка, сопровождение.

Abstract. The article reveals in detail the psychological and pedagogical support of children with disabilities in inclusive education. The laws and projects on the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan are considered. Coverage of children with disabilities includes special categories, psychological, medical and pedagogical support, escort, inclusive education.

Keywords: Inclusion. Inclusive education. Children with disabilities. Sign language. Sign language. Management skills. Typhlopedagogy. Oligophrenopedagogics. Oligophrenopedagogy. Speech therapy. Children with mental retardation. Psychological, medical and pedagogical support, support.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балалар басқа дені сау балалармен тең мүмкіндікте білім алулары қажет. Сондықтан, инклюзивті білім беру әлемдегі өзекті мәселелерге айналып отыр. Қазақстанда да бұл құбылыс назардан тыс қалтырылмады. Осыған орай, ҚР тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың 2014 жылғы «Қазақстан жолы 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа Жолдауында мүмкіндігі шектеулі жандарға қолдау мен көмек көрсету мәселесіне арнайы тоқталғаны белгілі [1]. Бұл мәселе жан-жақты қарастыруды талап етеді, өйткені біздің елімізде туа біткен және жүре пайда болған ақаулары бар адамдардың саны жылдан жылға артып келе жатыр.

Кез келген адамның маңызды құқықтары мен еркіндіктері жүйесінде, білім алу құқығы басты болып саналады. Барлық дамыған елдердегідей Қазақстан Республикасында бұл аталған құқық адамдардың әлеуметтік немесе материалдық жағдайына, денсаулығына қарамастан барлық балаларға берілген.

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 шілдедегі (14.07.2018ж өзгертулер мен толықтырулар енгізілген) №343 «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» заңында мүмкіндігі шектеулі балалар психолого-медицина-педагогикалық кеңестің қорытындысына сәйкес арнайы түзету мекемелерінде және мемлекеттік жалпы білім беретін мектептерде тегін оқуға құқылы делінген [2].

Осыған орай елімізде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортаға енгізу мәселесі жайында және инклюзивті білім-беруді дамыту жайлы бірнеше заңдар мен тұжырымдамалар қабылданған еді. 2010 жылдың 1 ақпанында бекітілген «ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» атауға болады [3].

Бұл бағдарламаның басты мақсат-міндеттерінің бірі – еліміздегі инклюзивті білім беруді дамыту болып табылады. Білім беру жүйесі, өз кезегінде осы санаттағы балаларды жалпы балабақшаларда, мектептерде, кәсіптік лицейлерде және жоғары оқу орындарындағы оқыту процесіне қосу.

Инклюзивті білім-беру, мүмкіндігі шектеулі балалар, психологиялық-педагогикалық қолдау түсініктерін ашып алайық.

Инклюзивті білім беру терминологиясы өзінің қалптасу деңгейінде, оны педагогикалық, әлеуметтік, заң терминологиясынан бөліп қарастыра алмаймыз. Қазіргі таңда дүниежүзінің назарын аударып отырған мәселе ол — балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның және отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру болып табылады. «Инклюзив» - сөзі латын тілінен аударғанда «өзімді қосқанда», ал ағылшын тілінен аударғанда inclusion - «араластырамын» деген мағынаны білдіреді [4].

Ал инклюзивті білім берудің мақсаты: мүмкіндігі шектеулі балаларға дені сау балалармен бірге білім беру. Инклюзивті білім беру жайлы сөз қозғағанда, еліміздегі жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларға кедергісіз орта құру ғана емес, сондай-ақ сол балалардың психофизикалық мүмкіндіктерін ескере отырып құрылатын оқу-тәрбие процесінде айтамыз. Бұл процестерді жүзеге асыру үшін мектептерде балаға қолдау көрсететін психологиялық-педагогикалық қызметтер ұйымдастырылғаны жөн.

Әр бала үшін ең алғаш мектепке бару ең жауапты да қиын кезең. Ал мүмкіндіктері шектеулі балалар үшін бұл кезең әлдеқайда эмоциялық жағынан да, психологиялық жағынан да ауыр болады. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі инклюзивті білім беру қағидаларына бет бұрды. Бұл арнайы қажеттілігі бар балалар үшін мектептерде, мекемелерде жағдай туғызып, оларды жалпы білім беру жүйесіне қосу. Әрбір бала, мүмкіндігінше қажетті деңгейде білім алуы тиісті.

Арнайы қажеттілігі бар, аномальді балалар, ерекше балалар, мүмкіндігі шектеулі балалар дегеніміз кімдер?. Мүмкіндігі шектеулі балалар – туа пайда болған ақаулардың болуы немесе жүре пайда болған жарақаттың салдарынан өмір сүру әрекеттерінде шектеулері бар және дене, психикалық кемістіктері бар 18 жасқа дейінгі балаларды айтамыз.

Толыққанды өмір сүруге мүмкіндік бермейтін жалпы дамудың бұзылуына негіз болатын физикалық және психикалық ауытқулары бар балаларды мүмкіндігі шектеулі балалар деп атайды. Сондай-ақ психофизиологиялық дамуында бұзылысы бар және арнайы оқыту мен тәрбиелеуді қажет ететін балаларды айтамыз [5].

Осы мүмкіндігі шектеулі балаларды В. А. Лапшин, Б. П. Пузанов арнайы категорияларға бөліп қарастырады:

1. Естуінде кемістігі бар балалар;
2. Көруінде кемістігі бар балалар;
3. Ақыл-ойында кемістігі бар балалар;
4. Сөйлеу қабілетінде кемістігі бар балалар;
5. Тірек-қимыл аппаратында кемістігі бар балалар;
6. Психикалық дамуында тежелуі бар балалар;
7. Эмоционалды-еріктік сферасында және мінез-құлқында кемістігі бар балалар;
8. Күрделі кемістіктері бар балалар.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың тұлғалары нәтижелі қалыптасуы үшін түрлі жас кезеңдегі бала дамуының психологиялық-педагогикалық заңдылықтарын білу керек және онымен арнайы психология, арнайы педагогиканың бірнеше салалары айналысады.

Есту қабілетінің бұзылысы – есту анализаторларының дыбысты анықтау және сөзді қабылдаудағы қабілетінің төмендеуі. Есту қабілетінің бұзылысы әр түрі жас кезеңде кездеседі, жаңа туған балаларда, жастарда, қарт адамдарда. Оның өзі туа пайда болған және жүре пайда болған деп бөлінеді.

Осы естуінде кемістігі бар балаларды және ересектерді оқыту мен тәрбиелеу, білім жүйесін ұйымдастыру туралы ғылымды – сурдопедагогика деп атайды. Сурдопедагогика – латын сөзінен алғанда «surdus» саңырау деген мағынаны білдіреді.

Сурдопсихология – естуінде кемістігі бар балалардың психикалық дамуының заңдылықтарын және арнайы оқыту мен тәрбиелеу негізінде есту қабілетін компенсациялау мүмкіндіктерін зерттейтін арнайы психологияның бөлімі. Сурдопсихология мен сурдопедагогика бір-бірімен тығыз байланысты. Психологиялық-педагогикалық зерттеулер көмегімен сурдопсихология естуінде кемістігі бар балаларды қандай құралдармен,

жолдармен тәрбиелеп оқытуға болатынын ашуға, және тәрбиелеп, оқытуды жүзеге асыруда психологиялық-педагогикалық ұсыныстар беруге болатынын анықтауға мүмкіндік береді.

Көру қабілетінің бұзылу деңгейіне қарай көру қабілетінің мүлдем болмауы, яғни соқырлар және нашар көретіндер деп қарастырылады. Көруінде кемістігі бар балаларды оқыту және тәрбиелеуді қарастыратын ғылым саласын - тифлопедагогика деп атаймыз, грек тілінен алғанда typhlos – соқыр деген мағынаны береді. Ал, тифлопсихология көруінде кемістігі бар балалардың психикалық дамуын, оқыту мен тәрбиелеу кезінде оны түзетудің жолдарын, әдіс-тәсілдерін зерттейтін арнайы психологияның бір саласы.

Тифлопсихология – соқыр және нашар көретін адамдардың психикалық дамуын, оқыту мен тәрбиелеу кезінде оны коррекциялаудың жолдары мен әдістерін қарастыратын арнайы психологияның бір саласы. Тифлопсихология көру қабылдауының кемістіктерінің орынның басқа анализаторлардың есебінен толықтыру мүмкіндіктерін зерттейді, сондай-ақ соқыр, керек, мылқау адамдардың психологиясын қоса зерттейді [6].

Ақыл-ойының артта қалуы (олигофрения) орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы негізінде ақыл-ой мен таным процестерінің зақымдануымен көрінетін бұзылыс, ол туа және жүре пайда болады. Ақыл ойдың артта қалуының үш дәрежесі қарастырылады:

Дебил - ақыл-ойдың артта қалуының жеңіл деңгейі, имбецил - ақыл-ойдың артта қалуының орташа деңгейі, идиот - ақыл-ойдың артта қалуының ауыр, күрделі деңгейі. Ақыл-ойы артта қалған балаларды тәрбиелеу, оқыту және әлеуметтік оңалтумен айналысатын ғылымды -Олигофренопедагогика деп атайды. Олигофренопсихология грек тілінен аударғанда olygos-кем, аз және phren-ақыл, ми деген мағынаны береді, ол ақыл-ойы кем балаларды оқытып тәрбиелеумен айналысатын ғылым саласы. Олигофренопсихология ақыл-ойы кем балалардың психикалық дамуын және оны коррекциялау мүмкіндіктерін қарастыратын арнайы психологияның және патопсихологияның бір бөлігі.

Сөйлеу бұзылысы – әлеуметтік ортада толық қанды өзара әрекеттесуі мен қарым-қатынас жасауына кедергі келдіретін сөйлеу қызметінің түрлі бұзылыстары жатады. Тіл кемістіктерін Р.Е. Левина келесідей бөліп қарастырады: клиникалық-педагогикалық және психологиялық-педагогикалық.

Сөйлеуінде кемшілігі бар балаларды оқыту және дамыту, осы бұзылыс себептерін анықтап, оның алдын алу және кемшіліктерді түзетудің жолдарын қарастыратын арнайы педагогика мен арнайы психологияның бір саласы логопедия болып табылады.

Адамның тірек-қимыл аппараты маңызды функция атқарады, ол кеңістікте қозғалу мүмкіндігі мен ағзаның ішкі мүшелерінің қорғанысын қамтамасыз етеді. Тірек-қимыл аппаратында бұзылуы бар оқушыларды оқыту, жалпы білім беретін мектептің арнайы сыныбы жағдайында немесе мамандардың арнайы психологиялық-педагогикалық көмегімен үйлесіп, жалпы сыныпта немесе үйде жүзеге асырылуы мүмкін.

Психикалық дамуы тежелген балалардың мәселесі дүниежүзілік психологтар мен педагогтардың бірен-бір көкейтесті мәселелердің бірі болып отыр. Олар ақыл-ойы кем балалар қатарына жатпайды, бірақ психикалық дамуы артта қалған және эмоционалды-еріктік аймағы жетілмеген балалар, алғашқы сыныптарда мектеп бағдрламасын игере алмағандықтан арнайы ұйымдастырылған түзете-дамытушы оқытуды және медициналық қолдауды қажет етеді.

Эмоционалды-еріктік сфера – бұл эмоциялар мен сезімдердің мазмұнын сапасын, динамикасын сипаттайтын адамның қасиеттері. Эмоционалды-еріктік сфераның бұзылуы вегетативті функциялардың тұрақсыздығы, жоғары эмоционалды қозғыш, жалпы гиперстезия, жоғары жүйке жүйесінің сарқылуы.

Эмоционалды-ерік сферасының бұзылуын екіге бөлуге болады.

1-ш топ-әлеуметтік факторларға байланысты мінез-құлықтың бұзылуы;

2-ші топ-биологиялық факторлармен байланысты мінез-құлықтың бұзылысы.

Балалардың дамуы жағынан екі кемістік немесе одан көп, бірнеше психофизиологиялық ауытқушылықтар біріккен жағдайды күрделі кемістік деп атайды. Балада күрделі ақаудың болуы, оның ерте дамуына кедергі жасайды. Ауытқушылықтың бір емес екі немесе одан да көп болуы баланы қоршаған ортадан бөледі, ол үлкен депривацияға түседі. Осы кезге дейін біздің мемлекетте күрделі кемістігі бар балаларға педагогикалық көмек көрсету және тәрбиелеуде көп көңіл бөлмеген. Өйткені олар тәрбие, білім ала алмайтын деп саналатын. Бірақ күрделі кемістігі бар балаларды оқытуға, осы соңғы жылдарда көп көңіл бөлуде [7].

Мүмкіндігі шектеулі балалардың өсіп, дамып қалыптасуында кездесетін қиыншылықтарды жеңіп, жеке бастарындағы кемшіліктерінен қысылмайтындай, қоршаған ортасына еш қиындықсыз ене алатын тұлғаны қалыптастыру, олардың танымдық қабілеттерін толықтыру, ерік-жігерлерін жандандыру, ақауларды жою, білім қорларын толықтыру, әлеуметтік ортаға, мектеп, ЖОО жағдайларына бейімдеу дефектолог, психолог, педагогтардың басты міндеттерінің бірі болып отыр.

Мүмкіндігі шектеулі балаларда мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, жоғары оқу орынарында тәрбиеленіп, білім алуға және жұмыс істеп, әлеуметтік ортаға араласуға теңдей құқылы. Дегенмен осы мүмкіндіктердің толық жүзеге асырылуы әлі талай жұмысты қажет етеді.

Психологиялық-медициналық-педагогикалық қолдау, сүйемелдеу:

1. Психологиялық – медициналық - педагогикалық комиссияның ұсынымдарына сәйкес балалардың жеке мүмкіндіктерін, психикалық және физикалық даму ерекшеліктерін ескере отырып мүмкіндіктері шектеулі балаларға жеке бағдарланған психологиялық-медициналық-педагогикалық көмекті жүзеге асыру;

2. Білім беру үдерісін ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылатын санаттағы балалар үшін әр баланың жеке ерекшеліктеріне, даму бұзылысының құрылымына және оның айқындылық дәрежесіне сәйкес анықтау;

3. Арнайы білім беру мамандарының, сүйемелдеу, қолдау көрсететін мамандардың баланы жеке коррекциялау жоспарының негізінде құрылған жеке білім беру бағдарламасының болуы;

4. Арнайы мамандардың штаттық қызметте болуы;

5. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді жүзеге асыратын педагогтарға арнайы мамандардың кеңес беруі;

Жеке білім беру бағдарламасына сәйкес түрлі қосымша іс-шараларды жүзеге асыру.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау психолог, педагог, дефектолог және т.б. мамандардың көмегі арқылы жүзеге асады.

«Психологиялық сүйемелдеу» түсінігін көптеген зерттеушілер білім алушылардың өзекті мәселелерін шешу мүмкіндігін қамтамасыз ететін шарттарды құруға бағытталған психологтың ұйымдастырылған іс-әрекеті ретінде анықтайды. Психологиялық сүйемелдеу бір мезгілдік шара емес. Бұл – психологиялық қызмет көрсету барысында жүйелі түрде ұйымдастырылатын және тұрақты орындалатын жұмыс. Психологиялық сүйемелдеудің ең басты қағидаларының бірі тұлғаға уақытында көмек көрсетіп, қолдау ғана емес, осы үдерістің қиыншылықтарын өздігінен жеңіп шығуға, тұлғалық қалыптасуына жауапкершілікпен қарауға үйрету, әлеуметтік өмірде толыққанды субъект болып қалыптасуына ықпал ету.

Психологиялық сүйемелдеу, әсіресе, инклюзивті оқыту жағдайында ерекше маңызға ие: сынып ұжымындағы әр түрлі категориядағы балалардың даралық ерекшеліктерін ескере отырып, оларға жеке қатынас жасау, даму мүмкіндіктерін болжау және ұжымдағы өзара қарым-қатынас тиімділігіне ұмтылу. Осының барлығы білім беру ұйымының қалыптасқан психологиялық қызмет жүйесін қайта қарауды талап етеді [8].

Инклюзивті оқытуды ерекше мұқтаждықтары бар балаларды жалпы білім беретін мектептерде оқыту үрдісі деп түсініп, ата-аналар тарапынан туындаған наразылықтар мен түсінбеушіліктерді жоюмен күресу жағдайлары қазір артта қалды. Үзбей жүргізілген насихат жұмыстарының нәтижесінде қазақстандық қоғам адамсүйгіштік, жанашырлық қасиеттерін басқа қырынан меңгерді. Ендігі кезекте халықтың санасын балаларды жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарай айыратын кедергілерді жоюға бағытталған оқыту ерекшелігіне бұру қажет. Ол үшін инклюзивті оқыту ұғымының түпкі мәні мен шынайы табиғаты жаппай әрі барынша терең, жан-жақты түсіндірілуі тиіс.

Инклюзивті білім беру жағдайында оқу тиімділігіне қол жеткізу «әлсіз» оқушыларға, яғни білім мекемесіне сыртқы, мектептен тыс әлемнен өзімен бірге жағымды алғы шарттар (әлеуметтік жағдай, қабілет) әкелмеуі себепті, жоғары нәтиже көрсете алмайтын балаларға білім беру ұйымының қалай және қаншалықты ықпал етуін анықтауға басымдық берілуімен анықталады.

Инклюзивті оқыту жағдайында білім беру ұйымының негізгі әрі аса маңызды міндеттері мұғалімдердің сабақ беруі, оқушылардың оқуы және әлеуметтік-психологиялық қолдау болып табылады.

Кез келген қоғамда, даму дәрежесі қаншалықты жоғары болғанына қарамастан, әлеуметтік қиындықтар болып тұрады. Осындай себептердің салдарынан, қазіргі кезде әлеуметтік көмекке мұқтаж болып отырған мүмкіндігі шектеулі балалар күннен-күнге көбеюде. Әрине, мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеп, әлеуметтік тұрмысқа баулуда, ата-ана мейірімімен қатар, мұғалім және психологтың тарапынан шексіз, мейірімділіктің қажеттілігі бірден айқын байқалады. Бұл жұмыста үлкен жауапкершілік, төзімділік, тәжірибие қажет [9].

Сонымен қорыта айтқанда, инклюзивті білім беруде мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық тұрғыда қолдау- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Психологиялық-педагогикалық тұрғыда қолдау арқылы барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеріп, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісін дамытуға болады. Мұндай оқыту түрі арнайы білім беру жүйесінде дәстүрлі түрде қалыптасқан және даму үстіндегі формаларды ығыстырмайды, қайта бір-біріне жақындатады. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады, сондай-ақ оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 17.01.2014ж. [Электронды ресурс]: <https://www.zhanakala-bko.gov.kz/kazakhstan-2050-strategiyasy/544-kazakhstan-zholy-2050-bir-maksat-bir-mudde-bir-bolashak-kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevty-n-kazakhstan-khalkyna-zholdauy>
2. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы 2002 жылғы 11 шілдедегі № 343-ІІ Қазақстан Республикасының Заңы [Электронды ресурс]: <http://surdo.kz/articles/legislation/4/kaz.htm>
3. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру туралы [Электронды ресурс]: <http://www.kstu.kz/2012-2020/?lang=kz>
4. Михальчи Е.В. Инклюзивное образование. Москва.: Издательство Юрайт, 2019. - 177с.
5. Кушекбаева Ж. С., Бакытбайқызы А., Абилхан И. Н., Дуйсенбек А. Б., Маликова Н. С., Корманбекова А. Н. Қазақстандағы Республикасындағы инклюзивті білім беру жүйесі // Молодой ученый. — 2017. №51. 1. — С. 16 - 18.
6. Глухов, В.П. Основы коррекционной педагогики и специальной психологии. - М.: Секачев В., 2013. - 291 с.
7. Мурзатаева А.К. Мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық педагогикалық диагностикалау. – Павлодар.: ПМПИ, 2017. – 199 б.
8. Ерекше оқыту қажеттіліктеріне қарай қысқа мерзімдік, орташа мерзімдік және ұзақ мерзімдік негізде оқушыларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана.: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 80 б.
9. Оқыту мен тәрбиелеуде ерекше қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтік қорғау" [Электронды ресурс]: <https://infourok.ru/oitu-men-trbieleude-erekshe-azhettilikteri-bar-balalardi-leumettik-orau-901620.html>

Барсай Б.Т.,
профессор, п.ғ.д.,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университеті

Айғабыл М.А.
Химия-биология бағытындағы
Назарбаев зияткерлік мектебінің
математика пәні мұғалімі

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРТТІЛІГІН ҒЫЛЫМИ -ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру барысында қалыптастыру мәселелері қарастырылған және ғылыми зерттеудің негізгі компоненттері сипатталған. Ғылыми ізденіс тек дәріс тындаумен немесе күнделікті сабаққа дайындалып, семинар, практикалық сабақтарда сөйлеумен шектелмейді. Ол көп ізденуді, тұрақты да тиянақты еңбек етуді, ыждағаттылықты, төзімділікті, ойлылықты, әдебиеттермен жұмыс жасай білуді, парасаттылықпен ойлай білуді талап етеді. Сөйтіп, болашақ мамандардың жоғары оқу орнында алған білімі, біліктілігі, тәжірибесі болашақта кәсіби шыңдалуына үлкен әсерін тигізеді. Сондықтан мақалада жоғары оқу орнында ғылыми-зерттеу жұмысының сапасын арттырудың маңыздылығын, оны жүзеге асырудың жолдарын көрсете келе, болашақ педагогтарды педагогикалық іс-әрекетке психологиялық және педагогикалық даярлау кезеңдері туралы баяндалған.

Кілттік сөздер. болашақ мұғалім, кәсіби құзыреттілік, ғылыми-зерттеу әрекеті, ғылыми зерттеудің негізгі компоненттері, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының мақсаты.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО - ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ

Аннотация. В статье рассматривается проблемы формирования профессиональной компетентности будущих учителей в организации научно-исследовательской деятельности, описаны основные компоненты научной исследований. Научные изыскания не ограничиваются слушанием лекций или подготовкой к повседневным занятиям, выступлением на семинарах, практическими занятиями. Это требует много исследований, постоянной работы, усердия, терпения, обдумывания, умения работать с литературой и внимательного мышления. Таким образом, знания, квалификация, опыт, полученные будущими специалистами в вузе, будут иметь большое влияние на дальнейшее профессиональное развитие. Поэтому в статье подчеркивается важность повышения качества научно-исследовательской работы в вузе, способы ее реализации и описываются будущие педагоги психолого-педагогической подготовки в педагогической деятельности.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональная компетентность, научно-исследовательская деятельность, основные компоненты научной исследований, цели научно-исследовательской работы студентов.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE PROCESS OF ORGANIZATION OF RESEARCH AND RESEARCH WORK

Abstract. The article considers the problems of the formation of professional competence of future teachers in the organization of research activities and it describes the main components of scientific research. Scientific research is not limited in listening to lectures or preparing for the everyday classes, speaking at seminars, and doing practical exercises. This requires a lot of research, constant work, diligence, patience, reflection, the ability to work with literature and careful thinking. Thus, the knowledge, qualifications, experience gained by the future specialists at the university will have a great influence on further professional development and enhancement. Therefore, the article emphasizes the importance of improving the quality of research work at the university, the ways of its implementation, and describes future teachers of psychological and pedagogical training in pedagogical activity.

Keywords: scientific research work, basic components of scientific research, purpose scientific research work of students, methods of teaching mathematics.

Кіріспе

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі - оның ғылыми ізденіс жолдарын меңгеруі, яғни зерттеушілік құзыреттілігінің қалыптасуы болып табылады.

Зерттеушілік қабілет және оны ғылыми-зерттеу жұмыстарында жүзеге асыру маманның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін сапалардың бірі болып табылады және оның сана-сезімін, ізденісін, қызметін жаңаша құрып, жаңаша ойлауына ықпал етеді.

Ақиқат болмысты ғылыми тұрғыдан танудың қажеттілігі оның адамзат үшін пайдалы жетістіктерге бағытталуымен түсіндіріледі. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әл – Фараби: "Сана сарқылмайтындығымен сипатталады, ол әлеуеттене отырып, бардың мәнін түсінуге әкеледі",- десе, өз заманында саналуан ғылым салаларын меңгерген ғұлама ақын Жүсіп Баласағұни өзінің "Құтты білік" дастанында: "жан – жақты дамыған адам – ол толық пішімді адам, оған жетудің бірден – бір жолы *ғылым мен білім*" деп атап көрсете келе, олар арқылы жетілген адамның ақыл парасатының барлық нәрсенің мән – мағынасын түсінуге мүмкіндігі жетеді",-деген еді [1].

Негізгі бөлім. Ғылым әлеуметтік және танымдық қызметтің ерекше формасы ретінде XV-XVI ғасырларда пайда болған. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында былай деп көрсетілген: "Ғылым - алдымен табиғат пен қоғам туралы объективті білім қалыптастыруға мүмкіндік беретін танымның ең жоғары пішімі, оның практикалық қызметінің бір саласы. Адамзат қоғамының дамуы барысында ғылым сол қоғамның маңызды әлеуметтік институтына және тікелей өндірістік күшіне айналады. Ғылымның басты мақсаты - ғылым заңдарының негізінде ашылып отырған болмыс құбылысы мен үдерісін болжау, түсіндіру және жүйелеп мазмұндап беру"[2].

Ғылымның анықтамалары өте көп, екі жүзден кем емес екендігі оның мағынасы мен атқаратын қызметінің түсінуге күрделі екендігін айқындайды. Ғылымды кеңірек мағынада шындық өмір туралы объективті білімдерді жасау және теориялық жинақтау іске асатын адами әрекеттің бір саласы деп қарастырады. Ғылым - білімдер жасау, алу мақсатындағы әрекет, жұмыс. Ал, білімді болу адамның өз бетінше ізденіп, ғылыми жұмыстармен қаншалықты айналысатына тікелей байланысты. Оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту, өз бетінше ойлана білуге, өз ойын еркін жеткізіп, ой түйіндей білуге, қорытынды жасай білуге машықтандыру – бүгінгі күнгі оқыту үдерісіндегі ең өзекті мәселелердің бірі. Мұндай жұмыстарды жүзеге асыру үшін оқытушының өзі ғылыми ізденіс әдістерін жақсы білуі керек. Сондықтан бүгінгі студент, ертеңгі мамандардың ғылым жолына бет бұрып, өз бетінше іздене білуінің маңызы зор. Ғылым саласындағы әрекет - ғылыми зерттеу.

Осы тұрғыдан алғанда қазіргі студент – болашақ мамандарды ғылыми – зерттеу жұмыстарымен айналысуға университет қабырғасынан дайындау қажет екені түсінікті. Ғылыми ізденіс тек дәріс тыңдаумен немесе күнделікті сабаққа дайындалып, семинар, практикалық сабақтарда сөйлеумен шектелмейді. Ол көп ізденуді, тұрақты да тиянақты еңбек етуді, ыждағаттылықты, төзімділікті, ойлылықты, әдебиеттермен жұмыс жасай білуді, парасаттылықпен ойлай білуді талап етеді.

Болашақ маманның жоғары оқу орнында алған білімі, біліктілігі, тәжірибесі болашақта кәсіби шыңдалуына үлкен әсерін тигізеді. Сондықтан ғалымдар жоғары оқу орнында ғылыми-зерттеу жұмысының сапасын арттырудың жолдарын көрсете келе, болашақ педагогтарды педагогикалық іс-әрекетке психологиялық және педагогикалық даярлау кезеңдерін бөліп көрсетеді:

1-кезең – болашақ педагогтарды психологиялық даярлау жүйесі;

2-кезең – тәртіпті реттеу мен өзін-өзі реттеу нейрофизиологиялық механизіміне негізделген интенсивті психологиялық даярлау;

3-кезең – психологиялық даярлау теориясын адамның әртүрлі іс-әрекетіне пайдалану;

4-кезең – психологиялық даярлау теориясын жетілдіру, оны педагогикалық іс-әрекеттер зерттеулерінде пайдалану.

Ғалым Г.М. Коджаспированың анықтамасында "Ғылым - білімді болу ғана емес, оны саналы меңгеру, білімді қолдана білу біліктілігі" делінген [3].

А. Құсайыновтың пікірінше: "Ғылым - ақиқаттығы тәжірибемен тексерілетін және дәлелденетін қоршаған орта жөнінде тарихи қалыптасқан және үнемі дамып отыратын адам білімінің логикалық жүйесі"[4].

Жоғарыдағы анықтамаларға сүйенсек, "Ғылым - қоршаған орта туралы ақиқат білім жинау және оны теориялық жүйеге келтіру болып саналатын зерттеу қызметінің бір саласы". Осының негізінде ғылымтану теориясы шығады.

Ғылымтану ең алдымен таным теориясымен тікелей байланысты. "Ғылыми таным - жаңа білім алуға ғылыми әдістерді пайдаланып, өзіндік мақсат көздей отырып зерттеу жүргізу". (Ш. Таубаева, З. Исаева)

Ғалымдар ғылыми-зерттеу жұмысында болашақ мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің интеграцияланған көрсеткіштерін - педагогикалық іс-әрекет қажеттілігі мен сұранысының мазмұны; мамандықтың маңызы туралы білім деңгейі мен мұғалімнің кәсіби рөлі, педагогикалық мәселелерді шешу деңгейі және т. б. түрде ұсынады.

XX ғасырдың соңындағы көптеген педагогикалық зерттеулер болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау мәселесіне арналды. М.И.Дьяченко, Л.А. Кандыбович, В.А. Пономаренко және т.б. ғалымдар «Даярлау – қандай да бір іс-әрекетті нәтижелі орындаудың алғышарты, іргетасы» деп анықтама береді. Олай болса, болашақ мұғалімдерді педагогикалық іс-әрекетке даярлаудың құрылымын былайша көрсетуге болады: мотивациялық, бағыттылық, операциялық, жігерлілік, бағалау[5].

Ғалым М. Ш. Сагаутдинова «Педагогические условия формирования готовности будущих учителей к профессиональной самоактуализации» атты зерттеу жұмысында зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін ашады, зерттеу пәніне қатысты жан-жақты бағыттылықты негіздейді: тұлғалық-субъектілік, кәсіби іс-әрекеттілік, диалогтік-конструктивтік, өзін-өзі реттеушілік және т.б. тәрбие, әлеуметтендіру, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі өзіктендіру процестерінің өзара байланысын айқындап, логикалық иерархиясын түзеді; тұлғаның өзін-өзі өзіктендіру идеясының ізгілік әлеуетін ашады, тұлғаның әлеуетін жетілдірудің жалпы әлеуметтік шарттарын анықтайды; болашақ мұғалімді өзін-өзі кәсіби өзіктендіруге даярлауды қалыптастыру моделін ұсынады[6].

Жоғарыда аталғандармен қатар, педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру мәселелерімен В. Н. Литовченко, В. Н. Намазов, Н. С. Амелина, П. Ф. Кравчук, Г. М. Храмова, Р. Ч. Бектұрғанова, С. П. Арсенова, Л. Ф. Авдеева, Г. В. Никитина және т. б. ғалымдар айналысуда.

"Педагогикалық зерттеушілік, іскерлік – бұл диалектикалық - материалистік көзқарас тұрғысынан бақылау жүргізе алу, педагогикалық құбылыстар мен фактілерді талдай алу, соның негізінде педагогикалық мәселе қоя алуы және оны дұрыс шеше алуы, ғылыми болжам жасай алуы, эксперимент қоя білуі, оның нәтижесін өңдеп, қорытынды жасай алуы, іс-шараларды жоспарлай алуы, педагогика ғылымы мен тұтас басқа да ғылымдардың жаңалықтарын өз іс-тәжірибесінде пайдалана алуы, инновациялық педагогикалық технологияны меңгеру, оны жетілдіріп, өз іс-тәжірибесінде пайдалана алуы, авторлық бағдарлама ұсына алуы, авторлық әдістемелік нұсқалар мен әдістемелер, оқу-құралдарын шығару" [7].

Ғалым О. А. Абдуллина «Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования» атты ғылыми жұмысында бірінші және соңғы курс студенттерін ғылыми-зерттеу жұмыстарына даярлаудың кезеңді іс-әрекетін ұсынады. Жоғары оқу орнында болашақ педагогты дайындауда жүргізілетін ғылыми – зерттеу жұмыстарының мақсаты – дидактикалық зерттеу әдістері, жалпы ғылыми таным мен зерттеудің әдіснамасы жөніндегі мағлұматтар негізінде педагогикалық зерттеу бағыты мен оны талдау, зерттеу логикасын түзу, ғылыми аппаратты құра білу, педагогикалық эксперимент жүргізу әдістерімен, зерттеу нәтижелерін өңдеу тәсілдерімен таныстыру болып табылады[8].

Мұндай жұмыстар оқытушының басшылығымен студенттердің өз бетімен жұмысы арқылы жүзеге асады. Зерттеуші ғалымдар С.И. Архангельский, С.И. Зиновьев, П.И. Пидкасистый, С.И. Половникова тағы басқалардың пікірінше, студенттердің өз бетімен жұмысы олардың кәсіптік ойлауын, ғылыми ақпараттар тасқынынан өзіне қажеттісін ала білу дағдысын қалыптастырумен қатар, ой еңбегімен шұғылданду, ақпаратты қабылдау мәдениетіне баулуға, педагогикалық шеберлік элементтерін меңгерудің жолдарын үйретуге бағытталуы тиіс. Студенттердің ғылыми ізденісі алғашқы курстан бастап белгілі бір тақырыпта реферат, курстық жұмыс орындау барысында қалыптастырыла бастайды. Алдымен жеке тапсырмалар орындау арқылы әр студенттің теориялық білім дәрежесі, ізденіс қабілеті байқалып, әдебиеттермен, қосымша материалдармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға назар аударылады, яғни қажетті әдебиеттермен жұмыс, конспект жасау, тезис, жоспар құру, цитата іріктеу, оқулықтарға, бағдарламаларға талдау жасай білу т.б.

Біздің тәжірибемізде студенттің өз бетінше орындайтын жұмыстарының негізгі бағыттары – белгілі бір тақырыпқа реферат жазуға, интернетпен жұмыс жасай білуге, лекция материалдарын оқуға, семинар, практикалық және лабораториялық сабақтарға дайындалуға, курстық және дипломдық жұмыстар орындауға бағыттай отырып, студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына даярлауды бірнеше кезеңге бөліп жүргізіп келеміз. Кафедрада бұл жұмысты ұйымдастыруды жас оқытушылардың да меңгеріп, студенттермен ғылыми бағытта жұмыс жүргізе білуіне көмектесу мақсатында бірінші кезеңде студенттер кафедраның, жоғары оқу орнының, жеке мұғалімдердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптарымен, мазмұнымен, мақсаттарымен, бағыттарымен таныстырылады. Екінші кезеңде оқу-тәрбие үдерісінде жекеленген пәндер бойынша зерттеу жұмысы ұйымдастырылады, студенттер зерттеудің алғашқы қадамдарын меңгереді. Үшінші кезеңде жеке немесе ұжымдық, топтық зерттеу жұмыстары жүргізіледі, педагогикалық практика кезеңінде студенттер ғылыми-зерттеу жұмысының тәжірибелік бөлімін тікелей жүргізеді, педагогикалық эксперимент арқылы сынақтан өткізеді, нәтижесін бағалайды, тұжырымдар жасап, ұсынылған ғылыми болжамның дұрыстығын дәлелдеуге жұмыстанады, ғылыми жоба жарыстарына қатыса алады. Кафедрада ұйымдастырылған "Ізденіс" үйірмесі және "Жас ғалымдар" кеңесі жұмыстардың нәтижесінде 5В010900-Математика мамандығының студенттері Есниязова С. Абай атындағы ҚазҰПУ де өткен ЖОО студенттерінің Республикалық ғылыми жоба конкурсында (ғыл.жет. п.ғ.д. Барсай Б.Т.) жүлделі екінші орынға, Құсайнова А.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ де өткен ЖОО студенттерінің Республикалық ғылыми жоба конкурсында үшінші орынға (ғыл.жет. Ибрашева Д.), Еркинова А. республикалық ғылыми жобалар сайысында екінші орынға (жетекшісі: ф.-м.ғ.к., доцент Абилов А.Қ.), Гапуова Т. республикалық ғылыми жобалар сайысында жүлделі үшінші орынға (жетекшісі: т.ғ.к., доцент Мырзашева А.Н.); 5В060100-Математика мамандығының студенті Сейтимов А. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде өткен Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары студенттерінің VII Республикалық пәндік олимпиадасының II кезеңінде математика мамандығы бойынша үшінші орынға ие болды.

Қазіргі кезеңде жалпы қоғам талабына сәйкес, педагогикалық жоғарғы оқу орындарында болашақ мұғалімдердің ғылыми зерттеу жұмысын жаңа бағытта жүргізу қолға алынуда. Жалпы мұғалімнің зерттеу іс-әрекеті төмендегідей логикалық байланыста құрылады: рефлексия – ғылыми зерттеу – практика – рефлексия.

Ғылыми зерттеу - таным іс-әрекетінің бір түрі және жаңа ғылыми білім құру үрдісі. Ол объективтілігі, дәлелділігі, нақтылығы жағынан сипатталады.

Студент үшін ғылыми – зерттеу жұмыстарын жүргізу бастапқы кезде өте күрделі процесс болып көрінеді. Оларға кеңес беріп, студенттің ғылыми конференцияларға қатысуын ұйымдастырудың маңыздылығы сол, олар ғылыми конференциясына қатысу барысында бұл жұмыстарды әрбір студенттің меңгеруге мүмкіндігінің бар екеніне көздері жетеді және конференция материалдарының жинағына мақалаларының енуі олар үшін үлкен жетістік болып табылады. Өз - өзіне сенімін, мақтаныш сезімін тудырып, ғылыми – зерттеу жұмысымен айналысуға құлшынысын арттырады.

Ғылыми – зерттеу жұмыстары барысында студенттер оқығандарын жүйелеуге үйренеді, сұрақ қоя білуді, оған жауап іздеуді, эксперимент жүргізу әдістемесін және алынған нәтижеге математикалық талдау жасауды меңгереді.

Біздің тәжірибемізде студенттердің ізденісін тиянақты жүргізіп және жинақтап отыру үшін әдістеме пәні басталысымен оларға портфолио жасау тапсырылады. Онда осы пәнге қажетті қандай да болсын материалдар, баспасөзде жарияланған озық тәжірибелер, студенттердің өздері жасаған сабақ жоспарларының үлгілері, көрнекіліктер, лабораториялық сабақтарда қолданылатын дидактикалық материалдар, математика сабақтарында қолдануға мүмкіндігі бар компьютерлік бағдарламалар, қосымша әдебиеттер тізімі, қосымша материалдар т.б. жинақталады және арнайы дәптерге математика оқулықтарындағы қиынырақ есептер мен шығармашылық тапсырмаларды өз бетінше шығарып, шешу тапсырылады. Бұл материалдардың кейін студент практикаға барған және дипломдық жұмыстар орындаған кезде де көмегі мол болады.

Студенттерді болашақ мамандықтарына машықтандырып, ізденіс жасай білу дағдысын қалыптастыру үшін, зерттеу тапсырмалары математика курсының мазмұнымен тығыз байланысты болу керек. Мыс. математика оқулығын талдау барысында, реферат, мақала дайындауға басшылық жасап, бағыт – бағдар беруге болады. Рефераттар жазу студентті бұрынғы алған білімі негізінде жаңа міндеттер мен проблемаларды шешуге үйретеді.

Студенттерге таңдау мүмкіндігін беретіндей курстық, дипломдық жұмыстардың үлгі тақырыптары алдын – ала кафедра мәжілісінде бекітіліп, студенттерге таныстырылып отырады.

Курстық жұмыстың негізгі мақсаты – арнайы пәндер бойынша студенттің теориялық білімін және практикалық біліктілігін нығайту. Қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін студент пәннің барлық салалары мен тарауларына және оларға қатысты әдебиеттерге, практикалық тәжірибелерге сүйенеді. Курстық жұмыс студенттің білім деңгейін тереңдетумен қатар, басқа да қосымша материалдарды пайдаланып, өз бетінше шығармашылықпен іздену арқылы ғылыми – зерттеу қабілетін арттырады.

Курстық жұмыс орындау ғылыми, ғылыми - әдістемелік, педагогикалық, психологиялық әдебиеттермен, ғылыми мақалалармен жұмыс істей білуді талап етеді және соған үйретеді, яғни қажетті әдебиеттер тізімін жасау, жоспар құру, конспектілеу, тезис жасау, жұмыс мазмұнына сай цитаттар іріктеу т.б. Таңдалған тақырып бойынша студент алдымен оқытушының көмегімен қажетті әдебиеттердің тізімін, содан кейін оның жоспарын жасап, жоспардың әр пунктіне жауап іздейді. Іздену кезінде олар осы тақырып бұрын басқа адамдардың, ғалымдардың еңбектерінде қаншалықты қарастырылғандығын, өзі қай бағытта қарастыратынын анықтайды. Сұрақтарға жауап жазу барысында ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып, осы мәселеге өзінің көзқарасын білдіруге тырысады, өз пікірін қосады, мысалдар келтіреді. Соңында қорытынды жасап, пайдаланылған әдебиеттер тізімін береді. Оны дұрыс игермеген студенттің жұмысы жүйесіз, табылған материалдарды қалай болса солай тіркеп жазу, басқа авторлардың еңбектерінен сөзбе – сөз көшіріп жазу сияқты қателіктерге ұрынады. Сондықтан ғылыми жетекші әуелі осы мәселелерге көңіл бөлуі керек және тақырыптың нақты, бағдарламаға сай өтілген материалдармен сабақтас, лекциялық және семинар сабақтарында терең талқылануына назар аударуы керек. Өкінішке орай, соңғы жылдары 5В010900-математика мамандығының оқу жоспарларында курстық жұмыс қарастырылмағандықтан, студенттер диплом жұмысын жазуға кіріскен кезде жоғарыда аталған мәселелермен алғаш рет кездеседі. Математиканы

оқыту әдістемесі пәнінен курстық жұмыс жазудың басты мақсаты – студенттерді ғылыми – зерттеу жұмысына икемдеп, дипломдық жұмыс жазуға бағыттап, дайындау екенін ескеріп, мамандықтың оқу жоспарын жасаған кезде осы мәселені ескеру қажет деп есептейміз.

Дипломдық жұмыс болашақ маманның шығармашылық қабілетін байқатады. Оны орындау арқылы жоғары оқу орнын бітірушінің кәсіби – педагогикалық дайындығының, ғылыми – теориялық, практикалық білімдерінің негізінде, осыған дейінгі орындаған курстық жұмысының немесе ғылыми жобаларының тереңдетілген жалғасы, оқу пәндерінің логикалық байланысы, педагогикалық және өндірістік практикалардан алған тәлімдері мен теориялық білімнің өзара қабысуы ретінде орындалса, жүйелі де сапалы болары сөзсіз. Соңғы жылдары математика мамандығының бітірушілері көкейкесті деп есептелетін тақырыптарға диплом жұмыстарын орындап, мектептерде эксперименттер жүргізіп келеді.

Қорытынды. Бүгінгі студент – ертеңгі маман. Оны жан – жақты білімді, ізденгіш, ғылыми жұмыспен айналысуға икемді етіп тәрбиелеу – басты міндеттеріміздің бірі. Себебі, қазіргі заман болашақ мұғалімдердің жан-жақты дамыған, заманауи талаптарға сай болуын қажет етумен қатар оқушылардың да мектеп қабырғасында түрлі ғылыми ізденістермен шұғылдануын қажет етіп отыр. Осыған орай, жоғарыда келтірілген болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру жолдары арқылы қалыптастыру болашақ мұғалімдердің оқушыларға білім беру мен тәрбиелеуде жалаң әдіс-тәсілдерді қолданып қана қоймай, педагогика ғылымындағы жаңалықтарды, инновациялық көзқарастарды меңгере отырып, оларды өз іс-әрекетінде тиімді пайдалануға мүмкіндік жасауды мақсат етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әл-Фараби. Әлеуметтік - этикалық трактаттар. Қазақ ССР -нің "Ғылым" баспасы. -Алматы, 1975. -420 б.
2. "Қазақстан" Ұлттық энциклопедия. 2 том. "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы. -Алматы, 1998. - 719 с.
3. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. –М., 2001 -217 с.
4. Кусаинов А., Булатбаева А. Методология образовательной деятельности: Монография. - Алматы: Изд-во ROND&A, 2011. -180 с.
5. Барсай Б.Т. Болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін университеттік білім беру жүйесінде қалыптастыру: монография. – Атырау: "Атырау - Ақпарат" ЖШС, 2016. -325 б.
6. М. Ш. Сагаутдинова «Педагогические условия формирования готовности будущих учителей к профессиональной самоактуализации»
7. Попков В.А., Коржув А.В. Теория и практика высшего профессионального образования. -М.: Академический Проект, 2004.-432 с.
8. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для пед. спец. высш. учеб. заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – с. 40 - 141.

Бекболатова Қ.М.

Дизайн кафедрасының философия докторы PhD, аға оқытушысы,
Абай атындағы ҚазҰПУ, Өнер, мәдениет және спорт институт,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: sunkarz@mail.ru

БОЛАШАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ МАМАНДАРЫН ЭКОДИЗАЙН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ КӘСІБИ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Мақалада болашақ бейнелеу өнері және сызу мамандарының кәсіби шеберлігін қалыптастырудың мәні мен жаңартылған білім беру бағдарламалары мазмұнына жалпылама түсініктер берілді. Сонымен қатар, қазіргі таңда экодизайн технологияларының қолданыстары жайлы айтылады.

Кілтті сөздер: экодизайн, дизайн, технология, бейнелеу өнері, студенттер, пән, кәсіп .

Бекболатова К.М.

доктор философии PhD, старший преподаватель,
КазНПУ имени Абая,
Института Искусств, культуры и спорта, кафедры Дизайн,
г.Алматы, Казахстан,
E-mail: sunkarz@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДИСЦИПЛИН С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ ЭКОДИЗАЙНА ДЛЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В данной статье излагается содержание обновленной программы государственного образования и сущность формирования профессионального мастерства будущих специалистов в области изобразительного искусства и черчения. И в то же время в статье рассказывается об использовании технологий экодизайна.

Ключевые слова: экодизайн, дизайн, технология, изобразительное искусство, студенты, предмет, профессия.

Bekbolatova K.M.

Doctor of philosophy PhD, senior lecturer,
KazNPU named after Abai,
Institute of Arts, culture and sports, Department of Design,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: sunkarz@mail.ru

THE CONTENT OF THE STUDY OF PROFESSIONAL DISCIPLINES USING ECODESIGN TECHNOLOGIES FOR FUTURE SPECIALISTS OF FINE ARTS

Annotation. This article describes the content of the updated program of public education and the essence of the formation of professional skills of future specialists in the field of fine arts and drawing. And at the same time, the article describes the use of ecodesign technologies.

Keywords: ecodesign, design, technology, fine arts, students, subject, profession.

Қазіргі таңда ең өзекті мәселелердің бірі - білім беру бағдарламасының жүйелі түрде сапалы жүргізілуі болғандықтан, біздің зерттеуімізге сәйкес бейнелеу өнері мамандарының кәсіби шеберлігін қалыптастыруды жүзеге асыру болғандықтан, білім беру мазмұнына қажетті құжаттарға талдау жасағанды жөн көріп отырмыз. Олар: *ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары; үлігілік білім беру бағдарламалары; білім беру бағдарламалары; типтік бағдарламалар; оқу әдебиеттері, педагог кадрлардың кәсіби біліктілігі; білім сапасын бағалау жүйесі; ғылыми-зерттеу жұмысы; басқару жүйесі; оқытудың кредиттік технологиясы; материалдық-техникалық базасы; ұлттық сана, мәдени құндылықтар негізінде*

тәрбие беру болып табылады. Осы аталған құраушылар сапасы жақсартылуы, білім беру сапасының көтерілуіне себеп болатынын ғалым А. Құсайынов өз еңбегінде атап көрсеткен болатын [1].

5B010700-«Бейнелеу өнері және сызу» мамандығының ҚР мемлекеттік жалпыға міндетті стандартынан негіздеме: мамандық шеңберіндегі білім беру бағдарламаларының тізбесін Еуропалық біліктілік шеңберімен келісілген Дублин дескрипторларына сәйкес жоғары оқу орнының Ғылыми кеңесі белгілейді [2].

Базалық пәндер циклы шеңберінде таңдау компоненті бойынша төмендегі пәндер ұсынылаған: *академиялық сурет, академиялық кескіндеме, композиция, сызу негіздері, өнер тарихы, сәндік қолданбалы өнер негіздері, перспектива және сызба геометрия, мүсін, адамның пластикалық анатомиясы, қол өнер негіздері, ағашты көркем өңдеу.*

Кәсіптендіру пәндері шеңберінде таңдау компоненті бойынша төмендегі пәндер ұсынылады: *сурет, кескіндеме, Қазақстан өнер тарихы, дизайн негіздері, графика негіздері, машина құрастыру сызуы.*

Мамандықтың ерекшелігін ескере отырып, білім беру процесінде арнайы пәндерді шағын топпен оқыту ұсынылады [2, 3].

5B010700 – «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығы бойынша жоғары білімнің кәсіби оқу бағдарламасын меңгеруде қорытынды аттестаттаудан табысты өткен тұлғаларға 5B010700 – «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығы бойынша «білім бакалавры» академиялық дәрежесін және (немесе) біліктілік беріледі.

Кәсіби қызмет саласы.

5B010700 – «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығы бойынша білім бакалавры өзінің кәсіби қызметін білім беру саласында атқарады.

Кәсіби қызмет нысандары.

5B010700 – «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығы бойынша білім бакалаврының кәсіби қызмет нысандары:

- мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу ұйымдары;
- бастауыш, негізгі және бейіндік мектептер;
- мамандандырылған мектептер;
- техникалық және кәсіптік білім беретін ұйымдар болып табылады.

Кәсіби қызметтің пәні.

5B010700 – «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығы бойынша білім бакалаврының кәсіби қызмет пәні бейнелеу өнері және сызу бойынша білім беру процесі болып табылады.

Кәсіби қызметінің түрлері

5B010700 – Бейнелеу өнері және сызу мамандығы бойынша білім

бакалаврының кәсіби қызмет түрлері:

- *білім беру* (әлеуметтік-педагогикалық, оқытушылық) білім берудің түрлі ұйымдарында сабақ беру қызметі болып табылады;
- *мәдени-ағарту* дәрістер оқу, өнер жөнінде әңгіме өткізу, мұражай, галереяларға, сәулет ескерткіштері мен ұлттық мәдени жәдігерлерге экскурсиялар ұйымдастыру қызметі қамтылады;
- *өндірістік-көркемсурет* интерьер, экстерьерді көркемдеу, өнеркәсіп орындарында, фирмада суретшілік, баспа орындарында кітап көркемдеушісі қызметтері болып табылады;
- *жобалау дизайнерлік* интерьер, экстерьер басқа да объектілердің дизайнерлік жобаларын жасау, қолданбалы және кәсіптік графика (орауыш, этикет, марка, белгі, логотип, жарнама, буклеттер, пошта жиынтығы, т.б.) саласында жұмыс істеуге бағытталған;
- *ғылыми зерттеу және әдістемелік* қызметікөркем педагогика, жеке адамның психологиялық дамуы, бейнелеу өнерінің жаңа әдістемелері мен оқыту мәселелерін, өнер бойынша жаңа білім мазмұнының түзілімін жасаудың өзекті мәселелерін шешуді қамтиды;
- *көркем шығармашылық* бейнелеу өнері мұғалімінің қызметі живопись, графика, мүсін өнері, қол өнер бойынша көркем шығармалар жасау болып табылады.

Кәсіби қызмет функциялары

5B010700 – Бейнелеу өнері және сызу мамандығы бойынша білімбакалаврының кәсіби қызметінің функциялары:

- бейнелеу өнері шығармашылығы арқылы оқушылардың тұлғалық басқару-педагогикалық жүйесін іске асыру;
- бейнелеу өнері сабағында дара тұлғаларға бағытталған білім беру технологиялары негізінде оқыту процесін үлгілеу.
- бейнелеу өнері құралдарымен оқушылардың танымдылық және коммуникативті қажеттіліктерін дамыту;

- білім берудегі жаңа идеялар мен технологияларды практикалық түрде негіздеу және іске асыру, ғылыми негіздеу болып табылады [3, 4-5]. Технология пәндері атауларымен жұмыс оқу жоспарларына ендірілді.

Болашақ бейнелеу өнері мамандарына қажетті маңызды кәсіби сапа мен жеке тұлғалық қасиеттері, сондай-ақ шығармашылық қабілеттілігі мен іскерлік әрекеттерінің кәсібімен ұштастыру, кәсіби шебер деңгейіне жетіп, авторлық қызмет жүйесіне енуі анық көрсетілмеген. Мұны қазіргі бейнелеу өнері және сызу мамандарының біліктілік сипатын анықтаудағы негізгі қажеттіліктер деп түсінеміз.

Кәсіптік дайындау мәселесін профессиографиялық тұрғыдан қарау ғана бұл тығырықтан шығара алады. Кәсіби дайындау деңгейін, оның сапалық дәрежесін біліктілік сипатта емес, профессиограмма анықтап бере алады.

Профессиограмма белгілі бір кәсіпке жан-жақты сипаттама бере келе, оның адамға қоятын талаптарын, ол қызметті атқару үшін қажетті жеке тұлғалық, моральдік қасиеттер сапасын, ойлау қабілетінің ерекшеліктерін сол арқылы білім, білік және дағдылық әрекеттерді іске қосатын жүйе болып табылады.

Бұл жоғарыда келтірілген болашақ бейнелеу өнері және сызу мамандарының кәсіби шеберлігі қалыптасуының мәнін ашады. Болашақ бейнелеу өнері мамандарының кәсіптендірілген пәндерін оқуда, әрбір маман иесі өзінің жеке қабілетіне қарай пәндерін таңдау құқы бар. Бұл таңдау оларға диплом жұмысын орындауда да айқындалады. Бүгінгі білім беру мекемелерінде бағдарлама мазмұндары жаңартылуда. Біз жоғары да берген бейнелеу өнері және сызу мамандығы, жалпы орта білім беру мектептерінде, *«көркем еңбек»* пәні атауын алып, қазіргі уақытта, біздің түлектер сол пәннен мектептерде сабақ беруде. Жаңартылған білім беру бағдарламалары мазмұнына жалпылама түсінік беруіміз қажетті. Себебі, біздің зерттеу мәселеміздің жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында өзектілігі жоғары. Өйткені, жаңартылған көркем еңбек пәні мазмұнында, бейнелеу өнері пәні «визуалды өнер», сызу пәні «графика және жобалау» болып өзгертілген. Пәндердің атауының жаңашалануы мен оны мектепте оқушыларға оқытудың әдістемелік талаптары да күшейтілген. Сондықтанда жоғары педагогикалық білім беруде әзірге білім беру бағдарламалары (жоба) дайындалуда. Дайындалып жатқан білім беру бағдарламалары мазмұны жалпы орта білім беруде жаңартылған көркем еңбек пәні мазмұнына негізделген. Биылғы жаңа оқу жылында жаңартылған бағдарлама аясында бейнелеу өнері пәні *визуалды өнер*; сәндік қолөнер негіздері пәні *дизайн және технология* атауымен берілген. Бұл жаңартылған көркем еңбек пәнінде оқыту мақсат, міндеттері мен талаптары өнер мен ғылым байланысы негізінде қарастырылып, қандай да өнер түрін үйренбек алдын, ізденіске, зерттеуге аса назар аударылған.

Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі пәнінің типтік бағдарламасына жасалынған талдау нәтижесінде, біздің зерттеу мәселемізге қажетті экодизайн материалдары мен экодизайн технологиясы тақырыптарына арналған дәрісте, тапсырмалар да қарастырылмағаны анықталды. Дегенмен, пән мұғалімдері арнайы тақырыпта берілмесе де, оқушыларды әртүрлі көркем материалдармен жұмыс істеу тәсіліне үйрету, тақырыбында болашақ бейнелеу өнері мамандарына ескерілетіні айтылды.

«Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі», «Дизайн негіздері», «Сәндік қолөнер негіздері» пәнінің оқу әдістемелік кешенін талдауда біздер бұл пән мазмұнында экодизайн технологиясына жақын сәндік қолөнер бұйымдарын дайындау тақырыптары бар екенін түсіндік. Себебі, пәннің тақырыптық жоспары қазақ сәндік қолөнері түрлерін үйретумен қатар, онда табиғи материалдармен жұмыс жасау міндеттері де ескерілген. Дегенмен, экодизайн технологияларын болашақ бейнелеу өнері мамандарына әдістемелік тұрғыда бірізділікпен үйрету жолдарына аса назар аударылмағаны анықталды.

18 қазан 2016 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының қоры Шығармашыл жастардың халықаралық «Жастар» фестивалі өткен болатын. Аталмыш іс-шара 8 жыл бойы атап өтілуде.

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар. Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында «Рухани жаңғыруды басты алғы шарты – өз мәдениетіміз бет ұлттық кодымызды сақтап қалу» деп атап өтті [3]. Мәдени дәстүрлер, ұлттық бірегейлік, білімге деген құштарлық, сананың ашықтығы және әлемдік мәдениетті қабылдауға деген дайындық - «Жастар» фестивалінің негізгі принциптері мен тұжырымдамасы.

Бұл фестивальде өнердің кино, театр, музыка, әдебиет, көркем сурет саласы бойынша әлемге танымал есімдері аңызға айналған ұлы тұлғалармен кездесу, белгілі бағыт бойынша жетістікке жеткен сол сала бойынша жұмыс жасап жүрген қайраткерлердің шеберлік кластары мен олармен сауалнама алып, басқа елдердің мәдениетімен танысып, көрмелеріне қатысу арқылы болашақ жастарымызға шабыт пен талпыныс беру.

Осы фестиваль аясында суретші-стилист М. Ламиннің шеберлік классы мен оның экологиялық таза материалдардан жасалған киім үлгілері көрсетілді. Бұл көрменің ерекшелігі эко-стиль бағытын ұстанғандығында және эко бағытындағы киімдердің 2 метрлік биіктіктегі өлшемінде. М.Ламин Франция елінің суретші, арт-стилисті. «Үлкен патшайым көйлектері» атты жобасын іске асырып жүрген тұлға. 2018

жылдың наурыз айының 13-ші жұлдызында Елордасы «Астананың 20 жылдық» мерейтойына және «Рухани жаңғыру» стратегиялық бағдарлама аясында өткізілген Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Кескіндеме, мүсін және дизайн» факультеті, "Сәндік қолданбалы өнер" кафедрасының докторант, магистрант, студенттерінің «Start in art.kz» атты шығармашылық көрмесі өтті. Өртүрлі буындағы суретшілер мен студенттердің яғни, болашақ суретшілер өздерінің шығармашылық туындыларымен қатысты. "Көркем тоқыма", "Металл және басқадай материалдарды көркемдеп өңдеу", "Ағашты көркемдеп өңдеу", "Көркем қыш" мамандануларының оқу үдерісінде жасалған шығармашылық туындылар көрмеге ұсынылды. Аталған оқу үдерісінде қолданған материалдар «эко» түбірінде болғандықтан аталмыш көрме, эко бағыттағы жұмыстардан бастау алды. Сонымен қатар, Түркия мемлекетінде академиялық ұтқырлық бойынша ғылыми-тағлымдамадан өту аясында Түркі елдері ЖОО-ның ұйымдастырылған бас қосу симпозиумына қатысып, симпозиум жұмысы мамыр айының 10-12 аралығында Ақденіз университетінің Өнер факультетінде өткен «Табиғи бояулар» атты тақырыбымен өткізілді. Экодизайн технологияларын қолдану ерекшеліктеріне аса мән беріліп, осы саладағы зерттеушілерге толыққанды бағыт-бағдар берілді.

Матаға ағаштардан алынған жапырақтар мен гүлдерден композиция жасаудың *Napa-zome* техникасымен табиғи шөптерді балтамен ұрмалау арқылы жапырақ сығындыларының шырынын мата бетіне сіндіру арқылы орындалған шығарманы айтады.

«*Kumaş üzerine renklendirme*» деген мата бетіне қайнатылып алынған табиғи бояу арқылы сурет салу дегенді білдіреді. Табиғи бояуларға қызылшаның, бойында түрлі бояуы бар шөптерді қайнату арқылы шырынын алып, оны суытып бояу ретінде қолдану. Сонымен қатар, ағаш бетін шайдың сығындысымен не болмаса кофені қайнатып алып, сырлау және т.б., бояу технологияларын көре алдық. Қорыта келгенде, Түркия елінде экодизайнның түрлі бағыттары дамып, қазіргі таңда жаңаша қолданысы орын алып келетінін атап өтуге болады.

Жоғарыда берілген мамандық пәндеріндегі анықтаулар, біздерге экодизайн технологиялары арқылы болашақ бейнелеу өнері мамандарының кәсіби шеберлігін қалыптастырудың мүмкіндіктері бар екені белгілі болды. Бейнелеу өнері мамандығының экодизайн технологиялары мен материалдарын пайдалана отырып, кәсіпке, кәсіби білімге, практикаға бағытталған пәндерді таңдап, кәсіби білімдерін жетілдіру жолдарын іздестіруде - бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі пәнін; кәсібіне белсенділігін арттыратын дизайн негіздері пәнін; шеберлігін дамытып, кәсіби бейімдеуге сәндік қолөнер негіздері пәндері айқындалып, сол пәндер бойынша типтік бағдарлама, оқу әдістемелік кешендер мазмұндары мен өтіліп жатқан сабақтарға анықтау, бақылау жұмыстары ұйымдастырылып, пәндердегі сабақ тақырыптарына; сабақтағы жаңаша әдістемелік шеберлікке; сабақты ұйымдастыру формасына; сабақтағы оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етуге; сабақты жүргізудің әдістеріне; экодизайнға жақын тақырыптарға; ондағы практикалық жұмыстар нәтижесіне; болашақ мамандардың кәсібіне, дағдылары мен бейнелеу өнерінен білімдеріне аса мән берілді. Осындай негізгі қажеттіліктер арқылы экодизайн технологиялары арқылы болашақ бейнелеу өнері мамандарының кәсіби шеберлігін қалыптастырудың формалары мен әдістері айқындалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бекболатова К.М. Экодизайн технологиялары арқылы болашақ бейнелеу өнері мамандарының кәсіби шеберлігін қалыптастыру: дисс...(PhD) - Алматы, 2018. – 163 б.
2. Жоғары білім беру ұйымдарын институционалдық аккредиттеу стандарттары. Негізгі ережелер. - Астана, 2015. – 36 б.
3. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Бакалавриат. 5B010700 – Бейнелеу өнері және сызу Астана, 2010.
4. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12 сәуір 2017 ж. // электронды дереккөз. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

Горбунова Н.А.

к.п.н., доцент,

кафедра прикладной математики и информатики,
Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова,
E-mail: ant_nadezhda@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА МОДУЛЬНОГО ПОСТРОЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «7M061094 - ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ И ТЕХНОЛОГИИ»

Аннотация. В статье рассматривается модульный подход в разработке образовательной программы «7M061094 - Информационные системы и технологии» подготовки магистров технических наук в условиях модернизации современного образования, обеспечивающий гибкость и свободу выбора учебного контента на основе сочетания обязательной и вариативной части изучаемых дисциплин. В образовательную программу включены организационно-методические модули: «Научно-педагогический», «Профессионально-ориентированный иностранный язык», «ИТ-инновации», «Профессиональный», «Информационно-технологический», «Исследовательская работа», «Научно-исследовательская работа», «Итоговая аттестация».

Ключевые слова: модульное обучение, образовательная программа, модульный подход в построении образовательной программы, подготовка магистров технических наук.

Горбунова Н.А.

қолданбалы математика және информатика кафедрасының доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

«7M061094 - АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МОДУЛЬДІ ҚҰРЫЛУ ПРИНЦИПІН ОРНАТУ

Аннотация. Мақалада оқылатын пәндердің міндетті және вариативті бөлігінің үйлесімі негізінде оқу контентін таңдаудың икемділігі мен еркіндігін қамтамасыз ететін заманауи білім беруді жаңғырту жағдайында техникалық ғылымдар магистрлерін дайындаудың «7M061094 - Ақпараттық жүйелер және технологиялар» білім беру бағдарламасын әзірлеудегі модульдік тәсіл қарастырылады. Білім беру бағдарламасына «Ғылыми-педагогикалық», «Кәсіби бағытталған шет тілі», «АТ-инновациялары», «Кәсіби», «Ақпараттық-технологиялық», «Зерттеу жұмысы», «Ғылыми-зерттеу жұмысы», «Қорытынды аттестация» ұйымдастырушылық-әдістемелік модульдер енгізілген.

Түйін сөздер: модульдік оқыту, білім беру бағдарламасы, білім беру бағдарламасын құрудағы модульдік тәсіл, техникалық ғылымдар магистрлерін дайындау.

Gorbunova N. A.

candidate of pedagogical sciences, associate professor
of the department of applied mathematics and informatics of
E.A. Buketov Karaganda State University

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF MODULAR CONSTRUCTION OF THE EDUCATIONAL PROGRAM «7M061094 - INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES»

Annotation. The article considers a modular approach to the development of the educational program “7M061094 - Information Systems and Technologies” for the training of masters of technical sciences in the context of modernization of modern education, which provides flexibility and freedom of choice of educational content based on a combination of the required and variable parts of the studied disciplines. The educational program includes organizational and methodological modules: «Scientific and Pedagogical», «Professionally-Oriented Foreign Language», «IT Innovation», «Professional», «Information Technology», «Research Work», «Research Work», «Final examination».

Keywords: modular training, educational program, a modular approach to building an educational program, training of masters in technical sciences.

Стратегические цели и задачи подготовки магистров, обусловленные социальным заказом, реализуются в системе послевузовского образования, деятельность которой регулируется на государственном уровне Законом Республики Казахстан «Об образовании» [1], Государственным общеобязательным стандартом послевузовского

образования [2] и другими нормативно-правовыми документами.

В условиях реализации Государственной программы РК «Цифровой Казахстан», развития цифровых и информационных технологий в качестве приоритетов выдвигаются стратегии, обеспечивающие новое качество подготовки профессионально компетентного специалиста, конкурентоспособного на рынке IT-сферы.

К основным функциям профессиональной деятельности магистра технических наук по образовательной программе «7М061094 - Информационные системы и технологии» относятся: научно-исследовательская, научно-технологическая, научно-производственная, организационно-управленческая, научно-педагогическая.

Научно-исследовательская деятельность направлена на теоретическое и экспериментальное исследование методов анализа алгоритмов и программ, программно-аппаратных комплексов и систем; разработку и исследование информационных моделей процессов и систем, связанных с функционированием объектов профессиональной деятельности; выбор методов, компьютерных технологий и систем поддержки принятия решений в научных исследованиях, проектной деятельности, управлении технологическими, экономическими, социальными системами и в гуманитарных областях человеческой деятельности; разработку и совершенствование формальных моделей и методов, используемых при создании объектов профессиональной деятельности.

Научно-технологическая деятельность включает разработку требований и спецификаций компонентов объектов профессиональной деятельности с учетом анализа запросов пользователей, моделей предметной области и функциональных возможностей технических средств; технологии проектирования человеко-машинного взаимодействия аппаратно-программных комплексов; применение IT-технологий, средств программирования для качественной реализации аппаратно-программных комплексов; применение технологии, средств и методов проектирования математического, лингвистического, информационного и программного обеспечения информационных систем.

Научно-производственная деятельность предусматривает создание компонентов информационных систем, разработку программ и программных комплексов требуемого качества; тестирование и отладку аппаратно-программных комплексов; сборку аппаратных и программных средств, комплексов и сетей.

Организационно-управленческая деятельность заключается в выборе технологии организации процесса разработки и исследования объектов профессиональной деятельности, в подборе инструментальных средств и средств компьютерных и информационных технологий; руководстве разработкой концепции реализации системы программных обеспечений по спецификациям; управлении разработкой архитектуры системы; контроле исполнений архитектурных решений в реализации системы, анализе и совершенствовании процесса реализации проекта; организации отдельных этапов процесса разработки информационных систем с требуемым качеством.

Научно-педагогическая деятельность основана на методологии разработки научно-методической продукции, учебно-методических комплексов, авторских курсов в рамках подготовки полиязычных кадров; предполагает применение современных технологий обучения в организациях образования, психологии обучающихся, новейших достижений в области информатики.

Таким образом, все виды профессиональной деятельности магистров технических наук по образовательной программе «7М061094 - Информационные системы и технологии», формируемые в учебном процессе вуза, объединяются и составляют основу их профессиональной компетентности в условиях реализации обновленного содержания образования и современных требований рынка IT-сферы.

Для совершенствования профессиональной подготовки магистров технических наук разработана новая образовательная программа «7М061094 - Информационные системы и технологии» с учетом целей и задач КарГУ им. Е.А. Букегова [3], миссии университета и факультета, социальных ожиданий общества и рынка труда, требований к профессиональным компетенциям будущего магистра. Программа является одним из основополагающих учебных документов, разработана кафедрой прикладной математики и информатики в соответствии с утвержденными требованиями, указанными в «Методических указаниях по разработке модульной образовательной программы» [4], рассмотрена и рекомендована на совете факультета, рассмотрена на заседании НМС и рекомендована к утверждению, рассмотрена и утверждена на заседании Ученого совета КарГУ. Данная программа введена в реестр образовательных программ от 16.07.2019 через единую систему управления высшим образованием (ЕСУВО) и размещена на сайте esuvo.platonus.kz [5].

Целью ОП «Информационные системы и технологии» является подготовка магистра технических наук, обладающего фундаментальными и прикладными знаниями в областях информационных и цифровых технологий, исследовательскими навыками для осуществления научно-педагогической, профессиональной деятельности в условиях цифровизации РК и реализации Государственной программы РК «Цифровой Казахстан».

Следует отметить, что в образовательной программе «7М061094 - Информационные системы и технологии» раскрыты аспекты актуальности целей образования, инновационности содержания, современность

используемых образовательных технологий, т.е. все, что обосновывает востребованность, современность и качество образования.

Сегодня в системе высшего и послевузовского образования актуальны такие технологии, которые позволят обеспечить, системный подход к построению обучения, гибкость и определенную свободу в выборе учебного материала, его комплектации с учетом обновленных потребностей рынка труда в квалифицированных кадрах. Этим требованиям во многом отвечает модульное обучение, сущность которого заключается в структурировании содержания обучения по организационно-методическим модулям [6] – относительно самостоятельным единицам, объем которых, в свою очередь, может вариативно наполняться новым содержанием, определяемым целями профессиональной подготовки конкурентоспособных кадров в современных условиях цифровизации и IT-рынка.

При реализации образовательной программы послевузовского образования «7М061094 - Информационные системы и технологии» применяется кредитно-модульная система организации учебного процесса, основанная на модульном принципе представления содержания образовательной программы и построения учебных планов, использовании системы зачетных единиц (кредитов) и соответствующих образовательных технологий.

Согласно Болонскому процессу, который стал символом международного сотрудничества в области политики высшего и послевузовского образования не только в Европе, но и во всем мире, модульное построение образовательной программы рассматривается как средство достижения цели профессионального обучения путем определения содержания и структуры образовательной программы на основе концепции организации учебного процесса, в которой в качестве цели обучения выступает совокупность профессиональных компетенций обучающегося.

Сущность модульного обучения заключается в том, что содержание обучения структурируется в автономные организационно-методические модули, содержание и объем которых могут варьироваться в зависимости от дидактических целей, профильной и уровневой дифференциации обучающихся.

Все организационно-методические модули образовательной программы направлены на достижение желаемых результатов обучения, которые в соответствии с Дублинскими дескрипторами, согласованными с Европейскими рамками квалификации [7], выражены в: знании и понимании; применении знаний и пониманий; формировании суждений; коммуникативных способностях; навыках обучения.

Каждый модуль образовательной программы ориентирован на достижение определённого результата обучения, то есть компетентности. Все дисциплины, входящие в модуль построены по принципу содержательного единства, их «горизонтальной» и «вертикальной» согласованности.

Организационно-методические модули образовательной программы «7М061094 - Информационные системы и технологии» представлены на рисунке 1.

Рисунок 1. Организационно-методические модули образовательной программы «7М061094 - Информационные системы и технологии»

Первый модуль «Научно-педагогический» ориентирован на изучение научно-теоретических и методологических основ педагогики и психологии и реализуется через изучение следующих дисциплин: «История и философия науки», «Педагогика высшей школы», «Психология управления». Закрепление теоретических знаний магистрантов, полученных ими умений и навыков, происходит в ходе педагогической практики, которая демонстрирует взаимосвязь и единство целей с учебными дисциплинами данного модуля и предусматривает практическое применение полученных знаний, умений, навыков, компетенций в реальных условиях профессиональной деятельности педагога.

Модуль «Профессионально-ориентированный иностранный язык» реализуется в контексте политики полиязычия посредством изучения дисциплин: «Иностранный язык (профессиональный)» и «Профессиональная иностранная терминология в IT-сфере», формирует готовность решать реальные коммуникативные задачи в определенных ситуациях общения и профессиональной деятельности посредством изучаемого иностранного языка, владеть профессиональной терминологией, развивать профессионально значимые умения и опыт иноязычного общения во всех видах речевой деятельности в условиях научного и профессионального общения в области информационных систем и технологий.

Модуль «ИТ-инновации» включает такие дисциплины, как «Коммерциализация результатов научной и научно-технической деятельности», «Инноватика в IT-сфере», содержание которых направлено на применение методов реализации научных программ, проектов и осуществление коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности для проведения инновационных исследований в IT-сфере.

«Профессиональный» модуль представляет дисциплины, формирующие компетенции в области разработки программного обеспечения и информационных систем, такие как: «Технологии разработки программного обеспечения», «Проектирование и разработка корпоративных информационных систем», «Компьютерные технологии в науке и образовании», содержание которых предполагает применение современных технологий разработки программного обеспечения, проектирование и разработку информационных систем для решения задач научной и технологической деятельности.

«Информационно-технологический» модуль содержит дисциплины: «Прикладные задачи численных методов», «Теория алгоритмов», «Программирование на Python (на английском)», «Криптология (на английском)», «Разработка Web-приложений (на английском)», «Визуализация в научных исследованиях», формирующие компетенции в области новых информационных технологий; в применении численных методов для решения прикладных задач, в эффективном применении критериев выбора алгоритмов и умении оценивать эффективность алгоритмов для решения прикладных задач, в применении современных языков программирования для разработки кросс-платформенных приложений, а также методов защиты информации.

Модуль «Исследовательская практика» направлен на исследование теоретических основ предметов, изучаемых в процессе обучения по данной образовательной программе и применение их в научно-исследовательской деятельности при разработке математических моделей, алгоритмов решения конкретной проблемы, задачи; овладение умением находить решение, получать результаты и их интерпретировать; систематизировать необходимые материалы магистерской диссертации; анализ методологических проблем, возникающих при решении исследовательских и практических задач, в том числе в междисциплинарных областях.

Модуль «Научно-исследовательская работа» определяет научно-исследовательскую работу магистранта (НИРМ), включая прохождение стажировки и выполнение магистерской диссертации. НИРМ предполагает знание общенаучной методологии, логики и технологии проведения научно-исследовательской работы, умения оперировать большими массивами научной информации, самостоятельно работать с различными ее источниками, свободно ориентироваться в фундаментальной науке; использовать компьютерную технику, программные продукты для решения профессиональных задач.

Завершающий модуль образовательной программы – «Итоговая аттестация». Он предусматривает написание и защиту магистерской диссертации. В ходе итоговой аттестации, защиты диссертации (научно-квалификационной работы) магистрант демонстрирует значимые для будущей профессиональной деятельности магистра технических наук результаты обучения, сформированные мировоззренческие позиции, фундаментальные научно-теоретические и практические знания, умения и навыки в IT-сфере.

Следует отметить, что модульный принцип построения образовательной программы предполагает регулярное структурное и содержательное обновление образовательной программы, ее элективных курсов и программ профессиональных (педагогической и исследовательской) практик с учетом требований рынка труда.

Таким образом, модульный принцип в построении образовательной программы «7М061094 – Информационные системы и технологии» позволяет подготовить магистров технических наук, обладающих фундаментальными и прикладными компетенциями в области информационных и цифровых технологий, готовых к качественной профессиональной деятельности в условиях цифровизации РК.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон РК «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III. – Правовой справочник «Законодательство». – Астана: Издательство «Юрист», 2016.
2. Государственный общеобязательный стандарт послевузовского образования, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 августа 2018 года №604. Приложение 8 к Приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604 [Электронный ресурс]. – URL <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669#z1710> (Дата обращения: 21.12.2019) .
3. Стратегия развития Карагандинского государственного университета имени академика Е.А. Букетова на 2017–2021 годы [Электронный ресурс]. – URL: https://info.ksu.kz/file/univer/strat_2018-21_ru.pdf (Дата обращения: 21.12.2019).
4. Методические указания по разработке модульной образовательной программы. - Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. – 40 с.
5. Реестр образовательных программ [Электронный ресурс]. – URL: http://esuvo.platonus.kz/#/register/education_program (Дата обращения: 21.12.2019)
6. Об утверждении Правил организации учебного процесса по кредитной технологии обучения от 2 октября 2018 года № 152. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12.10.2018 г. № 563 [Электронный ресурс]. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35149233#pos=0;100 (Дата обращения: 20.12.2019)
7. Байденко В.И. Болонский процесс: европейские и национальные структуры квалификаций (Книга – приложение 2) / Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 220 с.

Ермаганбетова С.К.,

докторант,

Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау.

E-mail: sever_sk@mail.ru

Костангельдинова А.А.

к. п. н.,

Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ КУРСУ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ

Түйін. Бұл мақалада жоғары математика курсы бойынша инженерлік мамандықтағы студенттерді кәсіби-бағытталған оқытудың психологиялық-педагогикалық негіздері туралы мәселе өзектілендіріледі. Техникалық жоғары оқу орындары түлектерінің математикалық білімділігінің жалпы деңгейінің төмендеуі салдарынан болатын бірқатар себептер талданады. Автор оқытудың негізгі дидактикалық принциптерін синтездеу, студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру және студенттерді математика курсына меңгеруге дайындаудың маңызды кезеңдері негізінде шешім шығарады.

Кілт сөздер: жоғары математика, кәсіби бағыт, өзіндік жұмыс, медиабілім, мотивация.

Резюме. В данной статье актуализируется вопрос о психолого-педагогических основах профессионально-ориентированного обучения студентов инженерных специальностей курсу высшей математики. Анализируется ряд причин, вследствие которых происходит снижение общего уровня математической образованности выпускников технических вузов. Автор приводит решение на основе синтеза основных дидактических принципов обучения, организации самостоятельных работ студентов и ключевых этапов подготовки студентов к освоению курса математики.

Ключевые слова: высшая математика, профессиональная направленность, самостоятельная работа, медиаобразование, мотивация.

Summary. This article addresses the issue of the psycho-pedagogical foundations of vocational-oriented teaching of engineering students to the higher mathematics course. A number of reasons are analyzed, as a result of which the general level of mathematical education of graduates of technical universities decreases. The author cites a solution based on the synthesis of the main didactic principles of teaching, the organization of students' independent work and the key stages of preparing students for mastering the course of mathematics.

Keywords: higher mathematics, technical college, professional orientation, independent work, media education, motivation.

Математика является особой образовательной дисциплиной, изучаемой в вузе, она служит фундаментом для изучения других общеобразовательных, общеинженерных и специальных дисциплин. Ей отводится особая роль в становлении и развитии научного мировоззрения студентов, воспитании их интеллекта, в совершенствовании умственных способностей. Поиск эффективных методов обучения курсу математики – одно из важнейших направлений работы преподавателей вузов.

В современном обществе активно идет развитие инновационных технологий, в связи с чем возрастает потребность в высококвалифицированных специалистах с техническим и математическим уровнем подготовки. Но в вузах наблюдается проблема недостаточной подготовки студентов в области математики. Данная ситуация может быть обусловлена рядом причин:

- недостаточно усвоенный материал школьного курса математики;
- значительное повышение уровня абстрактности в курсе математики технического вуза по сравнению со школьной программой;
- довольно низкий уровень мотивированности студентов в изучении многих разделов курса математики;
- стремительное возрастание доли самостоятельной работы студентов или неумение выполнять данную работу; (не достаточно сформированы навыки самостоятельной работы по выполнению/составлению/ разбору или анализ материала у студентов)
- переход на кредитную технологию обучения (лекционно-семинарскую систему занятий), что является нововведением для поступивших первокурсников;

-тесная взаимосвязь, наличие преемственности между разделами математического курса, и как следствие, затруднительное восприятие нового материала в случае отсутствия достаточных знаний и навыков по предшествующим разделам.

В связи с тем, что у студентов возникает психологический барьер в освоении материала целесообразно разделить на группы по уровню подготовки:

1. Высокий: студент свободно владеет математическим аппаратом, предусмотренный учебной программой;

2. Средний: студент владеет основными фундаментальными математическими знаниями и умениями для решения прикладных задач;

3. Низкий: студент владеет лишь некоторыми математическими сведениями и умениями.

Так как многие студенты первого курса не готовы изучать полный курс высшей математики, рекомендуется с начала ввести экспериментальный корректирующий курс «Введение в высшую математику».

Обоснованием данной стратегии является преемственность, позволяющая связать знания, полученные первокурсником в школьной программе и в начале первого курса. Также данная связь предполагает соблюдение научности, последовательности, систематичности, взаимосвязанности и согласованности не только в содержании, но и в методах обучения. К тому же при введении данного курса возникают некоторые методические вопросы в процессе реализации преемственности: определение содержания материалов для диагностики знаний и умений студентов, и определение содержания проводимых занятий различных групп для выравнивания знаний первокурсников [1].

Можно «разбить» процесс создания методической модели корректирующего курса на несколько этапов:

1. Первый этап – диагностирующий, который необходим для выявления уровня усвоения опорных знаний школьного курса и установления психологических особенностей студентов. Данный этап помогает разделить студентов на группы, что является важным условием для осуществления дифференцированного подхода. Для выявления уровня усвоения необходимо иметь систему заданий, где обучающимся необходимо будет не только применить уже имеющиеся знания в стандартных ситуациях, но и продемонстрировать свои умения применять их в связке с другими знаниями в новых ситуациях.

2. Второй этап – мотивационный, который способствует формированию у студентов мотивации на необходимость приобретения знаний и умений для решения прикладных задач.

3. Третий этап можно охарактеризовать как детализирующий, т. е. в процессе осуществления данного этапа производится «погружение» студентов в содержание преподаваемого материала, даются определения необходимых понятий, утверждений и их доказательств, а также обозначается список типовых задач и методов их решения.

4. Четвертый этап является формирующим, в процессе которого студенты овладевают материалом и формируют навыки по применению полученных знаний. Поэтому необходимо построить организацию учебного процесса таким образом, чтобы преподаватель смог отслеживать усвоения студентами выполняемых заданий, регулировать уровень сложности заданий и оказывать необходимую методическую помощь, то есть необходим дифференцированный подход к каждому студенту.

5. Пятый этап – контролирующий, где предусматривается осуществление контроля и выявления уровня усвоения материала при помощи тестовых заданий, в которых проверяется знание формулировок основных понятий и умение решать типовые задачи, а также контрольных аудиторных работ и типовых расчетов. Данный этап необходимо осуществлять одновременно с третьим и четвертым, чтобы обеспечить контроль на всех этапах обучения.

6. Шестой этап – аналитико-корректирующий, предназначенный для анализа результатов работы студентов и выработки общей и индивидуальных стратегий дальнейшего изучения курса, проверка эффективности выбранной методики обучения и, при необходимости, ее изменения [2].

Существует еще проблема, как недостаток мотивации, который является одним из важнейших стимулов к изучению материала. Можно выявить три уровня учебной мотивации студентов:

-низкий: характеризуется направленностью на теоретические знания и на репродуктивные виды мыслительной деятельности;

-средний: характеризуется направленностью на теоретические и прикладные знания и продуктивные виды мыслительной деятельности;

-высокий: характеризуется направленностью на прикладные знания, на продуктивные виды мыслительной деятельности, на способы применения знаний и способы практических действий.

Для того чтобы учебная программа была достаточно эффективной, рекомендуется построить педагогическую модель формирования учебной мотивации студентов, соответствующую некоторым

признакам: активность (способность модели к преобразованию объекта с учетом внешних и внутренних условий), целенаправленность, системность, структурность, динамичность (возможность отслеживать прогресс на разных этапах процесса), гибкость (возможность изменения в организации в случае изменения условия происходящего процесса), последовательность и управляемость [3].

Целью курса математики в современной системе образования является не только закрепление знаний и навыков обучающихся, но и формирование у будущих специалистов математического и логического мышления, а также развитие у них математической интуиции при выполнении практических профессиональных задач.

При обучении математике и формировании учебной мотивации необходимо учитывать профессиональную направленность. Выделяют несколько основных дидактических принципов, которым должна соответствовать методика преподавания:

-принцип научности, требующий соответствия учебного предмета и определенной системы знаний, формирования у студентов способов научного мышления, а также организации усвоения в определенной степени;

-принцип доступности, обеспечивающий адекватное ограничение задач обучения, объема и содержания информации, соответствующей предметной области;

-принцип систематичности и последовательности обеспечивает структурированность учебного материала;

-принцип наглядности предполагает представление модели, отражающий суть материала в наглядном виде, что особенно важно в разделах с высоким уровнем абстракции;

-принцип системности предполагает существование системы понятий и объектов, которыми необходимо оперировать в определенной области (необходимо также формирование особого мышления);

-принцип развивающего обучения, который тесно связан с принципом системности;

-принцип информатизации, который обеспечивает индивидуальный подход к каждому студенту;

-принцип профессиональной направленности, предполагающий практическое применение полученных знаний [4].

Также из-за механических передач знаний от преподавателя к обучающимся, область применимости данных знаний оказывается очень ограниченной для будущих специалистов, вследствие чего возникают подходы, в которых представлены попытки при выполнении профессиональных задач обойтись без знаний в математической области. В итоге возникает потребность ввода компетентно-ориентированной направленности образовательных программ, где компетенция – это интегративная форма представления конкретных теоретических сведений и практических умений, обеспечивающая пониманием для практического применения, а компетентность бакалавра – ожидаемый результат обучения в виде усвоенного комплекта компетенций [5].

Еще одним важным фактором успешной подготовки студентов является организация самостоятельной работы студентов и обучение выполнению данных работ. Основной задачей является создание психолого-дидактических условий развития интеллектуальной инициативы и мышления. Существуют разные виды самостоятельной работы: внеаудиторная (без участия преподавателя), аудиторная под присмотром преподавателя и творческая, в том числе научно-исследовательская.

Таким образом, говоря о методологическом синтезе, внутрипредметной и межпредметной интеграции в процессе освоения основ высшей математики, необходимо отметить, что психолого-дидактические основания продуктивности усвоения данного курса будут лежать в плоскости следующих модельных решений: для более успешной организации работы студентов предпочтителен дальнейший план проведения аудиторных занятий (включая контроль самостоятельной работы):

1. Вводное слово преподавателя (цель занятия, основные вопросы).

2. Небольшой опрос для проверки усвоения предыдущего материала.

3. Решение нескольких типовых задач с разбором основных методов решения.

4. Самостоятельное решение типовых задач [6].

Также для повышения эффективности обучения и саморазвития студентов имеет смысл интеграции медиаобразования с курсом математики, для нахождения большего количества соприкосновения учебной информации с «внешними» информационными потоками и формирования у студентов медиакомпетентности, т. е. умения находить и отбирать нужную информацию [7].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Мамаева, Н. А. Обоснование методики корректирующего обучения математики студентов первого курса технического вуза [Электронный ресурс] / Н. А. Мамаева // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2011. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obosnovanie-metodiki-korrektiruyuschego-obucheniya-matematike-studentov-pervogo-kursa-tehnicheskogo-vuza>
- 2 Мамаева, Н. А. О дифференцированном подходе к изучению математики в техническом вузе [Электронный ресурс] / Н. А. Мамаева // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2010. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-differentsirovannom-podhode-k-izucheniyu-matematiki-v-tehnicheskome-vuze>
- 3 Мамаева, Н. А. Педагогическая модель формирования учебной мотивации студентов технических вузов в процессе изучения математики [Электронный ресурс] / Н. А. Мамаева, В. Д. Львова, Д. В. Мамаева // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2015. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-model-formirovaniya-uchebnoy-motivatsii-studentov-tehnicheskikh-vuzov-v-protssesse-izucheniya-matematiki>
- 4 Князева, О. Г. Профессиональная направленность обучения математике в технических вузах [Электронный ресурс] / О. Г. Князева // Известия Алтайского государственного университета. – 2012. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-napravlennost-obucheniya-matematike-v-tehnicheskikh-vuzah>
- 6 Баранова, Е. М. Формирование ключевых компетенций у студентов технических вузов в процессе обучения математике посредством активных методов обучения [Электронный ресурс] / Е. М. Баранова // Известия ПГПУ им. В. Г. Беллинского. – 2011. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/formirovanie-klyuchevykh-kompetentsiy-u-studentov-tehnicheskikh-vuzov-v-protssesse-obucheniya-matematike-posredstvom-aktivnykh-metodov>
- 7 Рахимов, А. А. Организация и формы самостоятельной работы студентов по высшей математике в техническом вузе в условиях кредитной технологии обучения / А. А. Рахимов, М. М. Рахматуллоева // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2012. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-i-formy-samostoyatelnoy-raboty-studentov-po-vysshey-matematike-v-tehnicheskome-vuze-v-usloviyah-kreditnoy-tehnologii>
- 8 Миндеева, С. В. Необходимость интеграции элементов медиа образования с курсом математики в техническом вузе [Электронный ресурс] / С. В. Миндеева // Magister Dixit. – 2012. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/neobhodimost-integratsii-elementov-mediaobrazovaniya-s-kursom-matematiki-v-tehnicheskome-vuze>

Жайлауова М. К.,

доцент,

п. ф. к.,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,

Қызылорда қ.,

E-mail: mzhailauova@mail.ru

Шалабаева Ж.С.

PhD докторант,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,

Қызылорда қ.,

E-mail: janar_30101979@mail.ru

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ОҚУ-ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйіндеме. Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеу әрекетінің педагогикалық аспектілері қарастырылған. Оқу зерттеулерін ұйымдастыру бойынша әрекет құрылымына сипаттама берілген. Ғылыми-зерттеу жұмысының барлық кезеңдері жайлы баяндалған. Оқу-зерттеу жұмысы өз бетінше зерттеу жұмысының дағдыларын меңгерген жоғары кәсіби мамандар даярлаудың ажырамас құрамды бөлігі ретінде қарастырылған.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеушілік және ғылыми-зерттеу жұмысына қатысу себептері анықталған. Білім алушылар жұмысының деңгейін бағалау критерийлері көрсетілген.

Кілт сөздер: оқу-зерттеу әрекеті, шығармашылық әрекет, өзін-өзі реттеу, топтық жобалар, сыни ойлау.

Резюме. В статье рассматриваются педагогические аспекты учебно-исследовательской деятельности будущих учителей начальных классов. Описана структура деятельности по организации учебных исследований. Изложены основные этапы научно-исследовательской работы. Учебно-исследовательская работа рассматривается как неотъемлемая составляющая подготовки высококвалифицированных специалистов, владеющих навыками самостоятельной исследовательской работы.

Определены причины участия будущих учителей начальных классов в учебно-исследовательской и научно-исследовательской работе. Представлены критерии оценки уровня работы обучающихся.

Ключевые слова: учебно-исследовательская деятельность, творческая деятельность, саморегуляция, групповые проекты, критическое мышление.

Summary. The article deals with pedagogical aspects of educational and research activities of future primary school teachers. The structure of activities for the organization of educational research is described. The main stages of research work are stated. Educational and research work is considered as an integral part of the training of highly qualified specialists who possess the skills of independent research work.

The reasons of participation of future primary school teachers in educational and research work are defined. The criteria for assessing the level of work of students are presented.

Keywords: educational and research activities, creative activity, self-regulation, group projects, critical thinking.

Оқу-зерттеу әрекеті - ізденіс белсенділігі механизмдері мен зерттеушілік мінез-құлық базасында құрылатын және әрекет ететін интеллектуалды-шығармашылық әрекетінің ерекше түрі. Жоғары білім беруді модернизациялау мен дамыту бағыттарының бірі - дайын білімдерді игеруден білім алушылардың таным әдістерін меңгеру қабілеттерін дамытуға көшу болып отыр. Бұл білімді өз бетінше игеруге, оларды тәжірибеде шығармашылықпен қолдануға мүмкіндік береді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеу жұмысының мақсаты – оларды практикалық тұрғыда ғылыми-зерттеу жұмысының барлық кезеңдерімен таныстыру. Оқу-зерттеу жұмысы өз бетінше зерттеу жұмысының дағдыларын меңгерген жоғары кәсіби мамандар даярлаудың ажырамас құрамды бөлігі болып табылады [1].

Оқу-зерттеу жұмысын орындау үдерісінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдері теориялық білімдерін тәжірибеде қолдана білуді, ғылыми әдебиеттермен жұмыс істей білуді, рефераттар мен шолу жасай білуді, жекелеген теориялық міндеттерді шеше білуді, өз бетінше экспериментті дайындауды және өткізе білуді, өз еңбектерінің және басқа авторлардың еңбектерінің нәтижесін баяндай білуді үйренулері керек.

Жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін түлек өз әрекетін ұйымдастыра алуы, кәсіби әрекетте технологиялардың жиі ауысуы жағдайына бағдарлана алуы, өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі дамытуға ұмтылысы болуы тиіс. Ең бастысы, түрлі жағдаяттарда шешім қабылдай білуі және өзін-өзі шығармашылық жүзеге асыруға ұмтылуы тиіс [2].

Оқу-зерттеулерден объективті құнды (жаңа) ғылыми нәтижелер күтпеген жөн: оқу-зерттеу жұмысымен айналыса отырып, студент әдетте өзі үшін ғылымға белгілі нәрсені ашады. Оқу-зерттеу жұмысының жекелеген нәтижелері ғана таза ғылыми қызығушылықты білдіреді - жарияланады немесе оқытуда қолданылады.

Басқаша айтқанда, қазіргі таңдағы жоғары оқу орнының негізгі міндеті – құзыретті, бәсекеге қабілетті, өз ісінің білгірі-зерттеушіні даярлау [3]. Бұл жерде студенттердің оқу-зерттеу әрекеті маңызды рөл атқарады. Ол әрбір білім алушы ғылыми-зерттеу жұмысына қатысатын, өз мамандығының бейініне сәйкес нақты ғылыми-педагогикалық міндетті шешу үшін мақсатты бағытталған шығармашылық әрекеттің әдістерін меңгеретін міндетті оқу сабақтарының жүйесі болып табылады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеу әрекетінің негізгі мақсаты – интеллектуалдық қабілеттерді дамыту: ғылыми зерттеу алгоритмі игеріледі және зерттеушілік жобаны орындау тәжірибесі қалыптасады. Соның нәтижесінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау деңгейі артады.

Аталмыш мақсатқа қол жеткізу бірқатар нақты міндеттерді шешу жолымен жүзеге асырылады: мотивтер қалыптастыру, алгоритмге үйрету, жеке дара немесе топтық жобаларды орындау тәжірибесін қалыптастыру, зерттеу жұмыстарын ұсынудың түрлі формаларына (көрмелерге, конференцияларға, семинарларға және т.б.) қатысуды қамтамасыз ету. Шынайы құбылыстарды, идеяларды, тұжырымдамалар мен теорияларды түсіну мен бағалауда сыни ойлау дамиды.

Оқу зерттеулерін ұйымдастыру бойынша әрекет құрылымын төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру кезеңдері

<i>Кезең</i>	<i>Студент</i>	<i>Оқытушы</i>
1	Өз бетінше зерттеу тақырыбын таңдау	Студенттің зерттеу әрекетінің мотивациясы
2	Зерттеуді орындау	Зерттеушілік әрекетінің тәсілдеріне кеңес беру, педагогикалық басқару
3	Кемшіліктерді жою, жұмысты қорғауға ұсыну	Жобаны талдау, нұсқаулар беру, шешім қабылдау

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеушілік және ғылыми-зерттеу жұмысына қатысу себептері сан алуан. Бұл білім алудың тиімді жолы, ғылыми-практикалық конференцияларда, түрлі деңгейлердегі конкурстарда жүлделі орын алу, жұмыс барысына қанағаттанғандық, тұлға ретінде өзін-өзі бекіту тілегі және басқа. Проблеманы, зерттеудің мақсаты мен міндеттерін білім алушы өз бетінше таңдаған зерттеуге кірісе отырып, ол студенттің жас және психологиялық ерекшеліктеріне қаншалықты сәйкес келетініне көз жеткізуге болады [2].

Білім алушылардың оқу-зерттеу іс-әрекеті барысында білім беру ұйымдарында және одан тыс жерлерде қажетті құралдар мен материалдардың болуы есепке алынады. Әдебиеттердің, қажетті зерттеу базасының, қажетті мәліметтерді жинау және идеяларды тәжірибеде жүзеге асырудың мүмкін болмауы әдетте үстірт шешімге алып келеді. Ал бұл дәлелді зерттеулер мен сенімді білімдерге негізделген сыни ойлауды дамытуға кедергі келтіреді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқу-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру бойынша жұмыс 2-4 курс студенттерімен жүргізіледі. Әдетте студенттерге педагогикалық және өндірістік іс-тәжірибеден өту, сондай-ақ білім алушылардың өз бетінше дәрісханалық және дәрісханадан тыс жұмысы барысында орындалатын нақты теориялық және практикалық тапсырмалар беріледі [3].

Студенттер әдіснамалық мәселелер бойынша ғылыми хабарламалар мен рефераттар дайындайды, презентациялар, түрлі тақырыптарда кроссвордтар мен видеороликтер жасайды, шығармашылық және жобалық жұмыстарды орындайды.

Аталмыш әрекетте оқытушымен зерттеудің әр кезеңінде жұмысты нақты ұйымдастыратын білім алушылар табысқа жетеді. Оқытушылардың жетекшілігімен зерттеудің жоспар-кестесі құрылады: уақыт шеңбері, жұмыс көлемі және оны орындау кезеңдері айқындалады.

Білім алушылар жұмысының деңгейін бағалау үшін төмендегі критерийлер қолданылады:

- Зерттеу элементтері: алғашқы бақылауларды қатыстыра отырып, зерттеу, жеке өндеу және талдау; әдебиеттер негізінде зерттеу; қорытындылары мен жеке тұжырымдары бар реферативті жұмыс; компилятивті жұмыс (білімдерді трансляциялау);
- автордың жетістіктері: мәселені өз бетінше қою, экспериментке қатысу, талдамалы әдістерді қолдану; жекелеген мәселелерді өз бетінше жасау; оқу бағдарламасынан тыс білімдерді игеру;

- эрудиция: бағдарламадан тыс білімдердің таңдалған саласы бойынша негізгі мәселелерді білу;
- баяндау: мәнерлі, логикалық, шағын; біршама байланысты, паузалармен; баяндама оқылады;
- иллюстрациялар: демонстрациялық материал өз бетінше жасалған және тиімді қолданылады; иллюстрациялық материал пайдаланылады;
- баяндама композициясы: кіріспеден тұрады, мақсат анықталған, логика сақталған; баяндаудың құрылымы мен бірізділігі болмайды;
- библиография: жеткілікті дәрежеде толық қамтылған, сілтемелер қолданылған; деректер саны шектелген, үстірт зерделенген; айрықша пікір [1].

Жұмыс оқу бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдері мақсаты мен мазмұнына сәйкес түрлі формада зерттеушілік жобалар жазады. Бұл оқу зерттеуінің толық мәтіні, ғылыми баяндама (зерттеу барысын сипаттау), тезистер, баяндама (яғни ауызша сөйлеу үшін мәтін), қабырғалық баяндама (көрнекі материалды, мәтінді, иллюстрацияны безендіру) болуы мүмкін. Сондай-ақ: проблемалық сипаттағы реферат, түрлі видео және аудиоматериалдар, компьютерлік бағдарламалар, web-әзірлемелер және тағы басқа.

Жоғары оқу орны студенттердің оқу және ғылыми-зерттеу әрекетін ынталандыруға айрықша мән береді. Жұмысты орындаудағы жетістіктері үшін студенттер мақтау қағазы, сыйлық, қосымша сыйақы түрінде моральдық және материалдық жағынан ынталандырылады. Басқа да білі алушыларды шығармашылық және ғылыми ізденіске мотивациялау үшін марапаттау рәсімі ашық және салтанатты жағдайда өткізіледі. Сондай-ақ студенттерді зерттеу жұмысына баулыған оқытушылар да марапатталады.

Оқу-зерттеу жұмысының неғұрлым дәстүрлі формасы - реферат жазу. Жұмыстың бұл формасы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ғылыми ізденіске тартады, әдебиеттермен өз бетінше жұмысты талап етеді және білім сапасын арттырады. Білім алушылар реферат тақырыбын ұсынылған тізімнен өз қызығушылықтары бойынша таңдайды, кітапханада, интернетте жұмыс істейді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері дайындаған реферативті хабарламаларымен өз топтарында сөйлейді, топтастарының сұрақтарына жауап береді. Ең үздік реферативті хабарламалар іріктеліп алынады және оқу-зерттеу жұмысы бойынша білім алушылардың конференциясы өткізіледі. Онда білім алушылар белгілі бір тақырыппен тереңірек танысқысы келетіндердің алдына өз хабарламаларын ұсынады.

Іс-тәжірибеден өту барысында болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне жеке дара тапсырмалар беріледі, мәселен:

- зерттеудің жаңа әдістерін ендіру;
- жаңа ұсыныстар жасау;
- оқу-зерттеу жұмысының тақырыптық жоспары (тақырыбы, жұмыстың мақсаты, орындау кезеңдері мен мерзімі, ұсынылатын әдебиеттер, құрал-жабдықтар, орындаушылар мен жетекшілер);
- іс-тәжірибе кезінде орындалатын жеке дара ғылыми тапсырмалар [3].

Студенттердің үздік жұмыстары университетішілік, республикалық және халықаралық конкурстарға ұсынылады, ғылыми-практикалық конференцияларда баяндалады.

Зерттеушілік жұмыс күні бұрын белгісіз нәтижесі бар шығармашылық зерттеушілік міндетті шешуге бағытталған. Егер ғылыми зерттеу шындықты анықтауға, жаңа білім алуға бағытталса, оқу-зерттеу болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зерттеушілік әрекет дағдысын алуын, ойлаудың зерттеушілік типін игеруді, оқыту үдерісінде белсенді позицияны қалыптастыруды мақсат етеді.

Сонымен, студенттердің оқу-зерттеу жұмысы танымдық, шығармашылық және практикалық әрекетке қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді, оқу мотивациясын арттырады, әлеуметтік және кәсіби өсу, логикалық, ғылыми ойлауды қалыптастыру, таңдаған мамандыққа қызығушылықты дамыту үшін жағдай жасайды, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық және тұлғалық сапаларын дамытуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бахмат С.А. Организация учебно-исследовательской деятельности студентов. – М.: <http://www.portalspo.ru>, 2006-2015. Выпуск № 6 / 2009. [электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.portalspo.ru/journal/index.php> (дата обращения 07.01.2017).
2. Пастухова И. П. Основы учебно-исследовательской деятельности студентов: учеб. - метод. пособие для студ. средн. проф. учеб. заведений / И.П.Пастухова, Н.В.Тарасова. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 160 с.
3. Жайлауова М.К., Шалабаева Ж.С. Студенттердің оқу-зерттеу іс-әрекетінің теориялық негіздері - ҚазҰПУ Хабаршысы «Бастауыш мектеп және дене мәдениеті» сериясы. - №1. - 2018.- 89-92 бб.

Жунисбекова Ж.М.,
т.ғ.к, аға оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

Жунисова А.С.,
магистр, аға оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

Ақылбекова Ш.Д.
магистр, аға оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

ЗАМАНҒА САЙ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Түйіндеме. Бұл мақалада заманға сай педагогикалық технологияларды қолдану негізінде оқытудың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. Педагогикалық жаңа технология – іс-әрекетке, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйе. Ол дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер.

Кілт сөздер: педагогикалық технология, оқыту, оқыту технологиясы, саралап оқыту, іс-әрекет, ұйымдастыру.

Аннотация. В этой статье рассматриваются актуальные проблемы совершенствования эффективности обучения на основе использования современных педагогических технологии. Новая педагогическая технология - это педагогическая система, которая осуществляется в процессе преподавания и обучения. Это метод, который необходимо использовать для улучшения личности человека, чтобы оказать особое влияние на конкретную цель.

Ключевые слова: педагогическая технология, обучение, технология обучения, дифференцированное обучение, деятельность, организация.

Annotation. This article discusses the urgent problems of improving the effectiveness of training through the use of modern pedagogical technology. New pedagogical technology is a pedagogical system that is implemented in the process of teaching and learning. This is a method that must be used to improve a person's personality in order to have a particular impact on a specific goal.

Keywords: pedagogical technology, training, teaching technology, differentiated training, activity, organization.

Еліміз егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық салаларында, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру, жаңа технологияларды енгізу, компьютерлендіру бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға жол ашуда.

Елбасы өз Жолдауында «*ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады*» деп атап өтті. Өйткені, соңғы жылдары пайда болған «ілімге негізделген экономиканы» ескермесе болмайды. Әлемдік бәсекелестік заманда әрбір адамның білім санасын, қабілеттік деңгейін іскерлік мүмкінділігін анықтайтын адам ресурстарын дамыту мәселелері күн тәртібіне өткір қойылып, адамның білімі мен біліктілігі қазіргі кезеңде мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілігінің ең маңызды көрсеткішіне айналып отыр. Бүгінгі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық модуліне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу.

Қазақстанның экономикалық, саяси, мәдени дамуына үлес қосатын, әлемдік цивилизацияға көтерілетін білімді де мәдениетті, парасатты, денсаулығы мықты азамат тәрбиелеп шығару – бүгінгі мектеп, ұстаздар қауымының міндеті.

Шәкәрім «*Адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым болатын адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек. Бұл сапалар адамды дүниеге келген күннен бастап тәрбиелейді*» деп есептейді. Құнды қасиеттерге адамды баулу – туған кезден басталса керек. Адамның адам болып қалыптасуында ата-аналармен қатар тәрбиеші мен мұғалімнің орны зор. Ендеше ұрпақ тәрбиесі - бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс.

Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып жаңа көзқарас пайда болуына байланысты даму бағытын қамтитын 50-ден астам оқыту технологиялары өмірге келді. Мысалы, саралап деңдейлеп оқыту технологиясы, тұлғаны жекелей дамытуға бағытталған технология,

модульдік оқыту технологиясы, жеделдетіп оқыту технологиясы және тағыда басқа оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда.

Педагогикалық жаңа технология – іс-әрекетке, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйе. Ол дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер. Ендеше педагогикалық технология – оқу-тәрбие үрдісінің шығармашылықпен оқытумен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі, технология – ақырғы мақсатқа жететін әрекеттер жүйесі. Жаңа педагогикалық технология баланың жетілген тұлға ретінде дамуы үшін маңызы зор. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын өмірге енгізуге ұмтылуы. «Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу-тәрбие процессін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, тұрпаттары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әрбір құрамның басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды» Жаңа технология түрлерін математика пәнінің кіріктірілген сабақтарында пайдалану, оқушының шығармашылық, интеллекттік қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі.

Оқытудың жаңа технологиясын жете меңгерген, оны оқушылардың жас және психологиялық ерекшелігіне қарай таңдап пайдаланудың маңызы зор.

Педагогикалық технология – қазіргі талапқа сай анықталып, іріктеліп реттелген оқытудың жаңа мазмұн, әдіс – амалдарының дидактикалық талаптарының психологиялық-педагогикалық жиынтығы. Ж.Қараевтың педагогикалық технологиясы – оқытуды дифференциялауға негізделген. Оқу үрдісіндегі мұғалім мен оқушының, оқу мазмұны мен түрлерінің, әдістер мен амалдардың, оқу мақсатының ықпалдасу заңдылығының жүйесі. Бұл технологияның маңызды ерекшелігі оқушының әсерлену жүйесін қалыптастырады. Яғни деңгейлік тапсырмалармен жұмыс жасау арқылы оқушының өзіндік жеке жолы, даму динамикасы, ынтасы, ойлау қабілеті, есте сақтауы, оқу сапасы арта түседі.

Педагогикалық технологияның басты мәселесі *біріншіден* оқушының оқу танымдық әрекеттерінің құрылымы мен мазмұны, яғни сатыланған және тәртіптелген іс-әрекет жүйесі, *екіншіден* технологияландырудың түбегейлі проблемасы ретінде мақсат құрудың әдіснамасы алынады, ал мақсат - кез келген технологияның оқу процесін басқаруының негізі болып табылады. Педагогикалық технологияның басты мәні алға қойған мақсатқа толықтай жету, міне осыдан педагогикалық технологияның тиімділігі шығады.

Педагогикалық технологияларға барлық елдер ғалымдары қызығушылық танытуда. Шетел зерттеушілері педагогикалық технологияны психология, әлеуметтік философия, басқару және мақсат қою теориясы, техника, қарым-қатынас, аудиовизуалды білім беру және кибернетика элементтерінен тұратын пәнаралық конгломерат ретінде қарастырады.

Сонымен, педагогикалық технологияны - оқыту үрдісін түгелдей қолдану және бағалау, сол сияқты, білімді адамдар мен техника ресурстарын ескеру арқылы білімді игеру, және осы жолда тиімді түріне жету үшін оларды жоспарлаудың жүйелі әдісі ретінде қарастыруға болады.

Білім берудің технологиясы педагогикалық пән ретінде дидактикадан кейінгі орынды алады. Оқытудың технологиясын - қолданбалы дидактика десе де болады. Бір сөзбен айтқанда, оқытудың технологиясы - оқыту іс-әрекетінің әдіс-тәсілдері мен құралдарын ұйымдастыру және қолдану теориясы.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру тұлғаның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі педагогика жаңалықтарын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу - оқыту мақсатына жетудің бірден - бір жолы. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді. Оқытудың жаңа технологиясы іс-әрекеттің жоспарланған нәтижесіне жетудің шартты тәсілі ретінде қарастырылатын жаңа әдістердің жиынтығынан тұрады. Оның дәстүрлі оқыту технологиясынан ерекшелігі мынада:

- білім алушы тұлғаның интеллектуалды дамуы аз уақыт ішінде қабылдау дәрежесінің жоғары мөлшеріне жетуіне бағытталғандығы;
- білім алушы мен мұғалімнің белсенділігінің сәйкес болуы;
- мұғалім мен білім алушының өзара қарым - қатынасында жауапкершіліктің міндеттілігі.

Қорыта келе, қазіргі кездегі барлық білім беру технологияларының алдына қоятын мақсаты - білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастыру болып табылады. Педагогикалық технологиялардың оқыту үрдісіндегі жүйесі – мақсат, мазмұн, әдіс-тәсіл, амал - жол екендігін ұмытпаған жөн. Себебі, жаңа педагогикалық технология ұстаз шеберлігін жетілдіруге ықпал жасап, шәкірттің ойлау қабілетінің ұштала түсуіне әсерін

тигізеді, сонымен бірге әлеуметтік рухани жан дүниесінің маңыздылығын іріктеуге, ізгілікті жағын дамытуға бағыттайды және өзінің психологиялық даралық сипатын анықтауға ниеттендіреді. Сонымен қатар білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, оқу тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияны қолдануды басты назарда ұстау керек. Әрбір ұстаз күнделікті сабақта компьютер, интерактивті тақтаны тұрақты пайдаланумен қатар, электронды оқулық және интернет материалдары арқылы оқушының пәнге деген ынтасын арттыра түсуге міндетті.

Бүгінгі таңда танымал болып отырған оқыту технологияларын белсенді түрде қолдана білсек, жаңа мазмұнды білім беру процесі нәтижелі болып, оның сапалық көрсеткіштерін арттыру қиынға соқпайтыны белгілі. Олай болса оқытуды ізгілендіру жағдайында, өздігінен даму бағдарын анықтап, дамитын және өздігінен дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп өсіруші, өзін - өзі тәрбиелеуші тұлға қалыптастыруға тілектеспін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар. Алматы, 2006.
2. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. Алматы, 2001.
3. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. М., 2002. С. 12.
4. Ж.Қобдикова. Орта мектепте білім алуды технологияландыру. - Алматы, 2002.
5. Педагогикалық технология ұғымының мәні мен әдіснамалық сипаттамасы. //Бастауыш мектеп. 1999. - №8,9.
6. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии. Под ред. С.А.Смирнова. 3-е изд. - М.: Академия, 1999.
7. Хугорской А.В. Современная дидактика. - СПб: Питер, 2001.

Iskendrkyzy A.,
Master student,
L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan
E-mail: aruzhan-eskendir@mail.ru

Akynova D.B.
Doctor of philosophy (PhD),
L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan
E-mail: akynova.d@yandex.kz

THE ROLE OF QR CODES IN FLT

Abstract. Modern education sets the task to prepare active and responsible graduates who will later be able to transform the life of his country in all its spheres. Teachers can only encourage this through the use of new and interesting teaching methods and educational technologies. The article shows the possibility of QR-codes as an interactive learning tool that can increase the interest and motivation of students. The task of this article is to examine the usage and the productiveness of implementing the QR codes.

The survey was conducted among the students of Kostanay State Pedagogical University, and according to result we made a discussion.

Keywords: QR codes, education, project work, information, application.

Искендеркызы А.,
магистрант,
Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан
email: aruzhan-eskendir@mail.ru

Акынова Д. Б.
философия ғылымдарының докторы (Phd),
Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан
email: akynova.d@yandex.kz

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ QR КОДТАРЫНЫҢ РӨЛІ

Аннотация. Заманауи білім, өз алдына, өмір жүйесінің барлық салаларында бәсекеге қабілетті, белсенді және жауапты түлектерді даярлау міндетін қойып отыр. Осы орайда қазіргі заман мұғалімдеріне, оқытудың жаңа және қызықты әдістері мен білім беру технологияларын қолданудың озық талаптарын меңгеру, сонымен қатар сабақ барысында қолдана алу міндеті артылып отырғаны баршаға мәлім. Мақалада QR кодтардың интерактивті құралы ретінде оқушылар санасындағы қызығушылық пен ынтаны ояту және де оқушылар белсендігін арттыру жолында пайдалану мүмкіндігі көрсетілген. Осы мақаланың мақсаты QR кодтардың қолдану тиімділігі мен ерекшелігі зерттеудің нысаны болып табылады.

Сауалнама Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің студенттері арасында жүргізілді және оның нәтижелері бойынша біз пікірталас өткіздік.

Түйінді сөздер: QR кодтары, білім, дизайн жұмысы, ақпарат, қолдану.

Искендеркызы А.,
студент магистратуры,
Евразийский Национальный Университет им. Л. Н. Гумилева,
Казakhstan, Нур-Султан
E-mail: aruzhan-eskendir@mail.ru

Акынова Д. Б.
доктор философии (Phd),
Евразийский Национальный Университет им. Л. Н. Гумилева,
Казakhstan, Нур-Султан
E-mail: akynova.d@yandex.kz

РОЛЬ QR-КОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме. Современное образование ставит перед собой задачу подготовить активных и ответственных выпускников, которые впоследствии смогут преобразить жизнь своей страны во всех ее сферах. Учителя могут поощрять это только через использование новых и интересных методов обучения и образовательных технологий. В статье показана возможность использования QR-кодов в качестве интерактивного средства обучения, способного повысить интерес и мотивацию студентов. Задача данной статьи - изучить использование и продуктивность внедрения QR-кодов.

Опрос проводился среди студентов Костанайского государственного педагогического университета, и по его результатам мы провели дискуссию.

Ключевые слова: QR-коды, образование, проектная работа, информация, приложение.

INTRODUCTION

In today's modern world the rapid spread of mobile internet and portable devices has opened up many opportunities. At this stage, such an educational trend as Mobile learning is actively developing. The main task of a modern teacher in an educational institution is to help in the development of information competencies, and it is not only working with information, such as processing, search and translation from one to another, but also the ability to handle something new, universal. In order to accept this huge information we need computer technology. For the speed of information transfer came up with a QR-code.

The QR code is a form of 2D bar codes which was developed by Denso-Wave, a Japanese automatic data capture equipment company (Denso, 2009), in 1994. [1] The exponentiation gave two main advantages: a large capacity of information and fast reading by any camera, from where the abbreviation is decrypted - a quick-response code ("QR" stands for "Quick Response").

The first this technology began to be used by advertisers to attract attention to commercial companies. Nowadays QR codes have become commonplace, open a magazine, catalogue or take a look at the Bulletin Board and you will surely see a QR code.

According to QRStuff.com research, USA, UK, China, Australia and Canada made up the top 5 QR code user countries' around the world. Initially they recorded scans from 235 countries during 2017 year. [2] It is undeniable that QR-codes have appeared about 700 buses in our city Nur-Sultan. Generally, there are more than 900 buses on the city line. QrStuff.com researchers claim that majority of people use this bar code for PDF, Dropbox and for downloading educational materials. It is clear from these observations that QR codes not only effect in our social life, but also they impact in our educational system too.

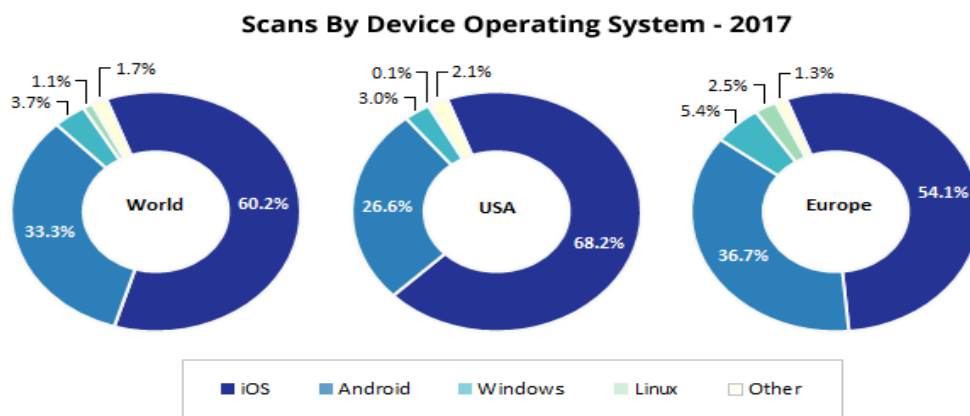

Figure 1. The statistics of QR code usage around the world. [2]

Modern society sets a task for the school to prepare an active and responsible graduate who will be able to transform the life of his country in all its spheres, whether it might be in science, economics or in politics, etc. This becomes possible only if the student himself wants to gain new knowledge, make any new discoveries, to learn the world. The school can only push for this by means of new, more interesting teaching methods for students, modern educational technologies.

If you make a portrait of the modern student, you can see that more and more the lives of modern children are occupied by new technologies.

In the theory of Rogers 'innovation' defined as an idea, an application or an object considered to be new by an individual or organization.[3] A number of key issues arise from the statement. For instance, QR codes are going to be

an ‘innovation’ tool in education platform in our technology world. By relying Rogers model, the acceptance of barcodes may simply explained (see Figure 2). This model consists of five elements, which are like a chain will effutely impact by the law cause and effect. These elements are Knowledge, persuasion, decision, implementation and confirmation.

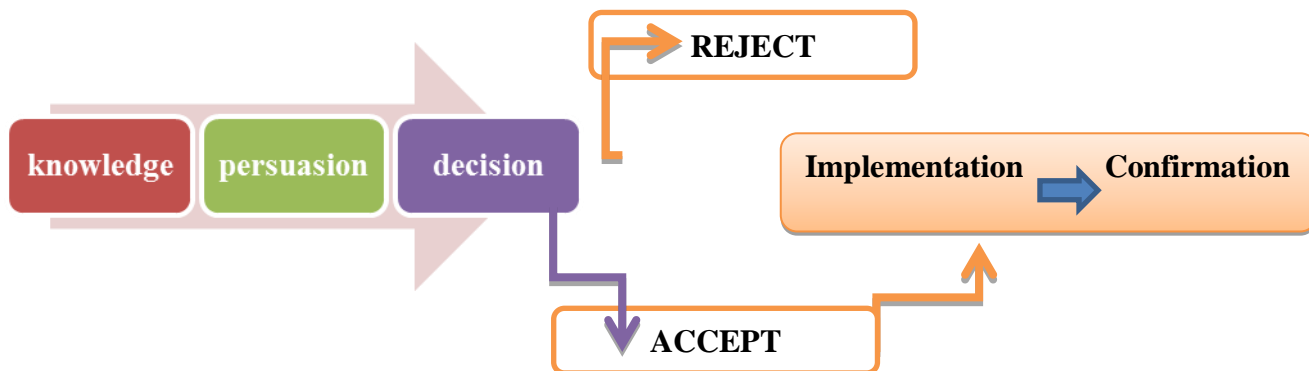

Figure 2. The implementation model of QR codes in education

These smart codes fully meet the modern requirements for obtaining and disseminating information, making this process convenient, operational and interactive. Using codes in education for various types of information, firstly, can help teachers, both in term and in extracurricular activities; secondly, it will lead to attracting the attention of students, to drag greater interest in comparison with traditional forms of education and will increase their motivation.

To test the efficiency and productiveness of implementing QR codes in project work, we recently conducted an experiment on second grade bachelor students of Kostanay State Pedagogical University. In an experimental study conducted on the use of QR codes in education, the views of 76 learners were determined.

METHODOLOGY

In teaching English, the project method can be used in close contact with the curriculum. It should be noted that the theme of the project should not only be included in the overall context of language learning, but also be interesting enough for students. The choice of the theme of project work is very important, in the end, can determine the success and effectiveness of project work in General. For ourselves, we have determined it is important not only to formulate the theme, but also the ultimate goal of the project. Studying one of the sections of the textbook, which is called “Media and Movies”, 2 grade bachelor students decided to create their own fairy tale book, and then they chose the cartoon “Aladdin” which is served as topic of the fairy tale animated book.

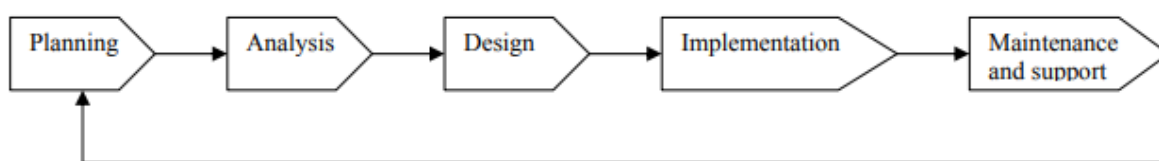

Figure 3. Stages of Project work.

The second stage of the work involved the availability of output information on the project, finding the cartoon, watching it in English language, analyzing the cartoon, dividing into several parts and then making short videos to upload on YouTube channel, in case to easy link these videos to our codes.

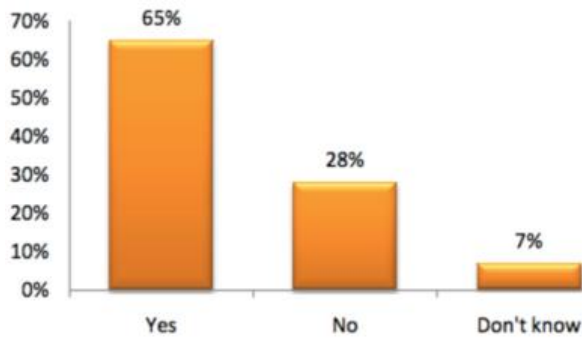
While the project work, the students practiced how to work with QR code programme and how to create their own codes. Firstly, we have conducted a pre-working survey, in order to know students knowledge about this programme. The survey consisted with simple 5 questions:

1. Have you ever seen a QR code?
2. If you have seen a QR code, have you ever used one?
3. Have you ever used a barcode scanning application?
4. What did you use a QR code for?
5. Where students may use scanning QR codes?

At the end of the project we conducted post-working questions:

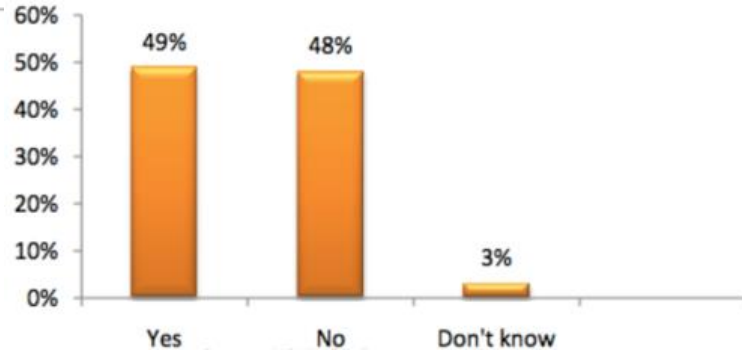
1. Did the QR Code support the project in positive influence or not?
2. What problems did you have while using the QR Codes in project work?

RESULTS

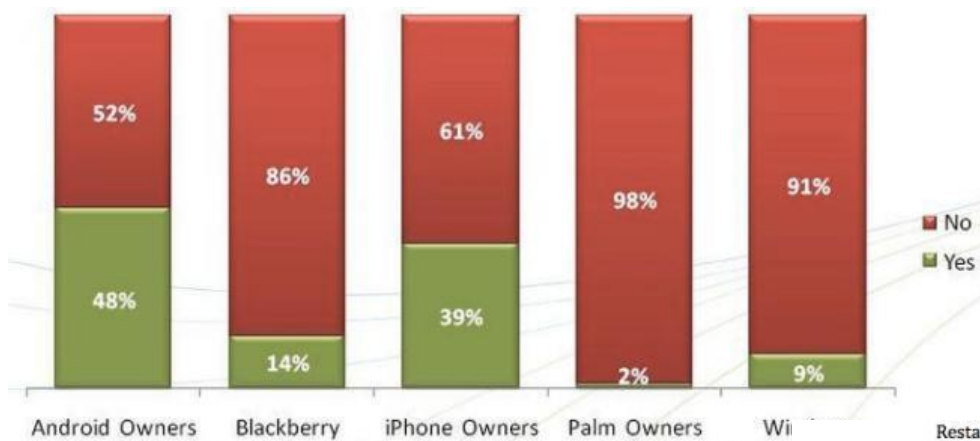

I Stage: Pre-working conducted survey
 About two-thirds of our respondents have shown these codes in different cities of our country. Surprisingly, both men and women equally answered for the first question.

For the second question, half students who saw the QR codes, actually they used it for paying, exchanging or downloading study materials.

QR code usage varies by the type of certain smartphone and in this question Android programme took 1 place.

These smart codes used for different situation and for various productions. For instance, in Technodom market, students to get the full information about the typical product they used special QR code programmes. And a few students used for paying purpose.

II Stage Post-working survey results

Second stage survey was conducted only with the students who participated to the project, approximately 15 students were actively involved in this process. The participants were asked about if using QR Codes for education had positive effect on project work. The findings are presented in the Table below.

Themes	Frequency
No positive effect on learning	-
Positive effect on learning	15
Visuals	9
Ease of use	5
Direct leading	8
Attractiveness	9
Updatable information resource	5

Table 1. The Feedback from the survey

As we can see, almost all students supported learning with barcodes, especially, this unique technology affected on visual attractiveness of the lesson and students enjoyed positive learning environment.

When students tested the QR code application, they clearly write about the factors and problems which they had while the project. (see Table 2)

Themes	Frequency
Difficulties in technical problems in the process of transition to new technologies	5
Preference of different technologies	10
Lack of necessary equipment	2
Need for technological knowledge	8

Table 2. The Feedback from the survey

From the table it is clear that after the project work, the teacher got positive feedback from the students but the results show us we had difficulties in technical aspects while presenting new application. The findings show us the importance of technological knowledge while applying Qr codes into learning process. We need also academic staff who can guide students and help them with technical issues.

DISCUSSION

This study aimed at identifying the views of the participants about the QR Code project based learning. The results revealed that the participants achieved unanimity on the positive effects of QR Code on learning process. This result could be explained with the theory of the spread of innovation apps. According to the theory of innovations, through five stages of the theory, students got familiar about what are QR, they developed creativity and critical thinking skills, and accepted the innovational app, project product that implemented by using the QR Codes and they were completely satisfied with the results of the project.

It was found out that majority of the participants were aware of QR Codes. Use of QR Codes in education was considered to be an effective tool for PBL. This result proves the answers of participants (65 %-response of 'YES' to the question of "Have you ever seen a QR Code before") in the conducted questionnaire. The participants' responses on the usage of the barcodes in the first stage of conducted questionnaire showed that mostly students use these codes in the sphere of ads, internet cashes and market places, and as the result of after conducted survey, this were changed to educational materials after the usage of QR codes in the English lessons.

The participants agreed that the QR Code application should be used for PBL lessons as a tool for creativity and critical thinking. The main factor preventing the use of QR Codes is the need for enough technological knowledge to install and use the application. Other factors can be summarized as difficulties in transition to a new technology, lack of academic staff who knows how to use QR Codes, and lack of necessary hardware.

According to Rogers's five stage of innovation, students decided to accept this technology while working on project in the stage of discussion. It is possible to say that the learners who had reviewed the QR Code supported PBL lesson unit experienced the confirmation phase, which can be shown as an effective result of application QR codes in education system.

SUMMARY

The QR code based project work experiment was successful. It enriched the traditional teaching methods and classroom learning and indicated that, with the QR codes, it is possible to arrange motivating and meaningful activities

for students. At their best, QR codes can expand the learning experience and provide authentic tasks that take place in real-world settings.

QR-code is not some, as they say now, "trend", and has been used for quite a long period of time. It is simple and easy to use, and the number of methods of application is limitless, as already mentioned, it all depends on the imagination of man. As for education, it is a very effective method of involving students in educational and cognitive activities, because the 21st century is the age of high information technology and most people have any means that to read this code in a matter of seconds and get detailed information about certain product or about some educational and cognitive task.

The obtained experience of using the proposed technology has shown their feasibility and effectiveness in modern realizable educational practice. At the same time, English language training is included not only in the system of lessons, but also implemented in the form of independent and playful activities, which is very important for the successful development of a foreign language.

Thus, lessons using QR-code is a good opportunity to organize and conduct an innovative lesson:

- ✓ increases the effectiveness of training (development of students' intelligence and skills of independent work in search of information; a variety of forms of educational activity);
- ✓ increases the student's interest in the subject and in teaching in general, improves the quality of education, activates the creative potential of the student and the teacher;
- ✓ carries out individual and differentiated approaches in training;
- ✓ provides flexibility in managing the learning process;
- ✓ improves the quality and diversity of knowledge controls;
- ✓ expands the volume of the presented educational information.

The use of smart technology, especially QR-code in the learning process opens up great opportunities for the teacher to use ICT in the classroom, Internet materials to work with students.

CONCLUSION

It should be noted that in the course of this work the students lost their fear of the English language, they learned its logical system better. This kind of work gives a lot of opportunities to apply the grammatical phenomena and structures. Students have a practical opportunity to use the knowledge and skills gained in lessons. It has been hypothesized that students had achieved the practical goal of the project and presents the product of this work in an informational website <https://aruzhan-eskendir.wixsite.com/mysite-1>

Taking into account conducted surveys, it is obvious that using QR Codes on printed materials like course books may enhance the attractive aspects of printed materials and motivate students. The results of conducted work may be helpful for teachers in further researches.

REFERENCES:

1. Law, Ching-yin and So, Simon (2010) "QR Codes in Education," Journal of Educational Technology Development and Exchange (JETDE): Vol. 3 : Iss. 1 , Article 7. DOI: 10.18785/jetde.0301.07
2. 2017: QR Code Snapshot/ Posted: January 14th, 2018/ <https://blog.qrstuff.com/2018/01/14/2017-qr-code-snapshot>
3. Rogers, M. E. (2003). Diffusion of innovation (5.ed.). New York: The Free Press.
4. Tulemissova, G., Bukeanova, I., Korzhaspayev, A./ Sharing of teaching staff information via QR-code usage/ 2016/ Proceedings of the European Conference on IS Management and Evaluation, ECIME/SCOPUS
5. Tulemissova, G./Mobile learning as a condition for the evolution of competencies in the alternative periods of study/ 2015/ Proceedings of the European Conference on e-Learning, ECEL/SCOPUS

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Law, Ching-yin and So, Simon (2010)" QR-коды в образовании", Journal of Educational Technology Development and Exchange (JETDE): Vol. 3: ИСС. 1, Статья 7. Дой: 10.18785/реактивные де.0301.07
2. 2017: снимок QR-кода / Опубликовано: 14 января 2018/ <https://blog.qrstuff.com/2018/01/14/2017-qr-code-snapshot>
3. Роджерс, Э. М. (2003). Распространение инноваций (5.ред.). Нью-Йорк: Свободная Пресса.
4. Тулемисова г., Буканова И., Коржаспаев А. / обмен информацией преподавательского состава посредством использования QR-кода / 2016 / материалы Европейской конференции по управлению и оценке ИС, ECIME/SCOPUS
5. Тулемисова г. / Мобильное обучение как условие эволюции компетенций в альтернативные периоды обучения / 2015 / материалы Европейской конференции по электронному обучению, ECEL/SCOPUS.

Қабылғазина К.Қ.,
профессор м.а.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
E-mail: kabylgazina.klara@mail.ru

Әлім Ә.А.,
аға оқытушы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
E-mail: aselalimkaznu684@gmail.com

Нурманова М.С.
оқытушы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Қазақстан республикасы, Алматы қаласы
E-mail: nurmarzhan111@gmail.com

ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ - БӘСЕКЕЛЕСТІККЕ ҚАДАМ

Түйіндеме: «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай жаңа білім беру өте - өте қажет», - деп Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей, жастарға білім беруде жаңашылдық тәсілдерді тәжірибеде қолдану берілетін ілімнің нәтижелі болуына көмектесетіндігіне көзіміз айқын жетіп отыр.

Заманауи дамыған техникалық құрылғылардың жалпыәлемдік рынокқа шығуы, шартараппен сауда байланысының дамуы әкелген оңды өзгерістер - өркениеті озық елдерден үйрену, басқа халықтар мәдениетінен, әдебиетінен тағылым алу осы біздер өмір сүріп отырған кезеңнің тамаша бір мүмкіндігі деуге болады.

Әрине, әлемдегі болып жатқан мұндай өзгерістерден табиғи және адами байлығы мол Қазақстан шет қалуы мүмкін емес екені шындық. Сондықтан да, бүгінгі күн ұстаздарының заман өзгерісінен, технологиялық жаңалықтардан қалыс қалуына болмайтындығы да ақиқат дүние.

Кілт сөздер: электронды журналистика, логикалық үдеріс, сценарист, редактор, режиссер, аудиомәтін.

РАЗВИТИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ - ШАГ В БУДУЩЕЕ

Аннотация: «В настоящее время, очень важно, в соответствии с мировыми стандартами донести до молодежи новые знания с информационными технологиями» - как сказал лидер нации Н.А. Назарбаев, так и на практике необходимо использовать новые методы в преподавании перед студентами.

У нас есть прекрасная возможность, в наше время - войти на мировой рынок с высокоразвитыми технологиями, принять участие во всемирной торговле, учиться на опыте развитых стран, благодаря их наследию в области культуры и литературы.

На самом деле, Казахстан богат природными и человеческими ресурсами и не может остаться на задворках цивилизации. Поэтому, современные преподаватели следуя требованиям и запросам времени осваивают новые технологии.

Ключевые слова: электронная журналистика, логический процесс, сценарист, редактор, режиссер, аудиотекст.

NEW TECHNOLOGY DEVELOPMENT - A STEP TO THE FUTURE

Summary: As it was noted by the leader of the nation N.A. Nazarbayev: "Currently, it is of utmost importance to convey to young generation new knowledge through information technology in accordance with world standards", in practice it is necessary to use new methods in teaching to students.

Currently we have a great opportunity to enter the world market with highly developed technologies, take part in world trade, and learn from the experience of developed countries, due to their heritage in the field of culture and literature.

Kazakhstan is rich in natural and human resources and cannot remain in the margins of civilization. Therefore, modern educators master new technologies following the requirements and demands of the time.

Keywords: electronic journalism, logical process, screenwriter, editor, director, audio text.

Тыңдарманға мағлұмат беру, жаңалықты жеткізу, мәліметті, деректі тарату мәселелері электронды журналистикада да өзіндік бағыт - бағдарын тапқан. Тиянақты ой, шешімді түйін, ұсыныс пікір қалыптастыру дәрежесі де жоғары деңгейде қалыптасуда. Алайда, көптеген журналистерде мәселені көтеру, аудиторияға жеткізу бар да оны шешу жолдарын көрсету, бағытын ұсыну жағы кемшін тартуда. Өмір сүріп отырған ортада болып жатқан жайларды бағалай білу де керек. Ал оның түйінін шешуді келісе отырып

көрсетуге тырысқан хабарлардың, мақалалардың рейтингі асқақтайтыны ақиқат. Түйіні табылмай жатқан мәселелерді құр айта беру аудиторияны жалықтыратын жайлардың бірі болып табылады. Сол үшін де болашақ журналистердің тәжірибелік сағаттарын проблемалық бағдарлық түрде өткізу жақсы нәтиже береді. Мәселелік бағдарлық тәсілді қолдануда студенттер түйіні шешілмеген жайларды өз мүмкіндіктері арқылы айқындауға жұмылдырылады.

Түйінді жағдайдың жолын көрсету арқылы студенттердің творчестволық ой –өрістері дамиды, саналық, танымдық деңгейлері өсіп, тез арада шешім қабылдауға үйренеді. Оқытудың бұл тәсіліне бейімделген әрекеттер, берілген, олар орындауға тиісті жұмыстар дара межелеуге, жекелей ізденіс жасауға жұмылдырады, сөйтіп өздіктерінен оқып-үйренуге талпыныс жасалады. Яғни, бұл логикалық үдеріске бастайтын тәсіл.

Ал шығармашыл буынның мәселенің түйінін шеше алуы, логикалық тұрғыда ұсыныс, пікір білдіре алуы, өздігінен ізденіс жасай алуы бұл сол сабақтардың нәтижесін көрсетеді. Мынадай жағдайды мысалға алсақ, әуе толқынына шығатын хабардың айналасында редактор мен сценарист айналасында дау-дамай болды.

«Жақсы сценарий тууы үшін тақырыптың өткірлігі қажет. Сценарист – шығармашылық өкілі, ол ешбір адамға бағынышты болмауы қажет. Редакторға да тәуелді емес. Сценарист жұмысына қол сұғушылық көбінесе жақсы хабардың пайда болуына кедергі келтіреді. Сценарист шығармашылық адамдары болғандықтан оларға еркіндік беру керек, олардың жақсы қызметтерін көрсетуге тырысып, бірге қызмет жасауға ұмтылу керек», - дейді сценарий жазушы. Ендігі жерде, бағдарлама редакторына сценарий жазушының ойы ұнамай қалуы мүмкін. Бұл жерде бағдарламаның редакторы өз міндетін білуі тиіс. Хабардың пішінін, мақсатын айқындауы керек. Редактор әдеби талантты, білімді, жаза алатын, талғамды болуы қажет. Осы жерде әңгімеге хабар режиссері араласады. Оның рөлі қандай болуы мүмкін осы жерде?

Әр режиссер өзінше шешім қабылдайды. Олардың көпшілігі хабардың болашағы соларға тәуелді болып тұрғандықтан болар олардың көпшілігі тәкаппар болып келеді. Сондықтан арақатынаста келіспеушілік болмас үшін ескертулерді режиссерге жеке айту керек. Шығармашылық топтың қызметкерлеріне орынды кейде орынсыз мін тағып жатқанда бағдарлама редакторының араша түсу құқығы бар. Редактор режиссердің қателігін байқап, оны жоюға тырысуы керек. Телерадиожурналистикада «режиссерге бәрі бағынуы тиіс, соның сөзі ғана жүзеге асырылады» деген түсінік қалыптасқан. Түйінін ұсынуға тиісті редактордың өзі проблеманы шеше алмай тұр. Ал, хабардың актуальдылығы басым. Әрқайсысы сценарист, әрқайсысы редактор, немесе режиссер, яки жүргізуші рөлінде болатын студенттер түйінді шешу арқылы бір пікірге ортақтасады. Мәселелік бағдарлық тәсілді қолдана отырып оқыту, болашақ журналистерден ыждағаттылықты талап етеді, ол орындалуға тиісті дүниелердің бәрі де олардың қабілеттіліктерін, дарындылықтарын арттыруға негізделеді.

«Бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе, электронды журналистикада озық ойларды, идеяларды пайдаланып кету жағдайлары жиі кездеседі, сөйтіп жақсы сценарист өз жобасынан айырылып қалуы да мүмкін. Егер озық ойлы, зерде өресі кең сценарист өз жобасымен келген болса оның идеясын иеленіп кеткеннен гөрі оны бағдарламаға тартудың арнаға берер пайдасы мол болмақ. Басшылар тарапынан өз идеяларын, ұсыныстарын сценарий жазушыларымен келісе отырып өңдеген жөн. «Хабар барысында сценарист жобасы бойынша оқиғаға қатысты бір адам болса, «артық етемін» деп бірнеше адам әкелуге болмайды. Өйткені, хабардың пішіні, форматы өзгереді. Танымал адамның қатарына белгісіз адамды әкеліп отырғызуға болмайды. Себебі, біріншіден танымал адамның көлеңкесінде қалып қойған студия қонағына жағымсыз әсер етеді. Егер лауазымды, шебер сөйлейтін адам болса ғана тайталаса алуы мүмкін. Экраннан жағымсыз болып көрінетін адамдарды тартудың да қажеті жоқ. Телевизия эстетикалық тәрбие құралы екендігін ескеру керек, әрі көрермендер сезіміне, талғамына нұқсан келмеуі тиіс. Қысылатын, ұяң, сөйлеуге жүрмейтін адамдарды қайта тәрбиелеудің еш қажеті жоқ. Сол мәселені жетік біліп тұрғанымен сөйлей алмай тұрса - хабар сапасына нұқсан келеді» деген кәсіби дағдылардың теориялық тұжырымдарын қолдана отырып, шәкірттер эфирге сапалы хабардың жол тартуына атсалысады.

Редактордың экрандағы жүргізуші образына көңілі толмай қалды дейік. Ол режиссерге ұнап тұр, міне, тағы бір проблема туындады. Бірақ редактор өз пікірін дәлелдеуі қажет. Негізінде жүргізушіге қолдау көрсетіліп отырғаны жөн. Камерадағы немесе микрофон алдында айтылатын мәтінді немесе ақпаратты жүйелеп, оның жұмысына мүмкіндік жасау. Адами қарым-қатынаста болу қажет. Жүргізушінің қатесін достық тактикамен жеткізу керек. Жүргізушінің де кейбір пікірлеріне құлақ асу қажет. Хабардың жақсы болуы жүргізушіге де қатысты. Хабар жүргізушінің сыртқы келбетіне, танымалдылығына немесе дауыс бояуына қарап тізгінді ұстата салуға болмайды. Мысалы, жақында түсірілген бағдарламаның жүргізушісі Азамат Шарғын деген театр актері екен, тембрі жақсы, алайда журналистік қыры әлсіз, хабарға қатысушыларды жетектемек түгілі, өзі әлсін-әлсін мүдіріп, сұрақ қоюда қиналып тұрды. Сондықтан актерлерді журналистикаға араластырудың да өзіндік талаптары болуы тиіс. Міне, осындай тәжірибелік

тұрғыда сипаттама берілген ұжым мүшелерінің қатысуымен жаңа хабар немесе бағдарлама түсіріледі. Ол тұста «осындай хабар түсіріледі, уақыты (хронометражы) мерзімділігі осындай» деп тапсырыс беріледі. Бұл мәселені шешудің технологиялық тәсілі болып табылады.

Тікелей тәжірибелік-бағдарлық сабақ кейс стади тәсілімен өткізілді. Мысалы, дәріс «Микрофон алдында сөйлеу дағдысын қалыптастыру» деп аталды дейік. Пішіні практикалық (зертханалық) дебаттар ұйымдастыру арқылы қалыптастырылды.

Пікірсайыстың білім берудегі маңызы:

1. Шәкірттің жан-жақты білімін қамтамасыз етеді;
2. Шешен сөйлеуге, тіл ұстартуға апарды;
3. Дер кезінде жауап таба алуға жаттығады;
4. Жедел пайымдай алуға;
5. Алғырлыққа;
6. Сыни пікір айта білуге;
7. Ел алдында еркін сөйлеуге;
8. Ойын ашық айта алуға;
9. Аудиториямен мәдени қарым-қатынасқа бейімдейді.

Ұйымдастырушылық қызметтері жүзеге асырылған соң, хабардың қызықты мәнді шығуына студенттердің бәрі ат салысады. Көптеген әдіс, тәсілдер, техникалық «ойнату» тәсілдері, шығармашылық қиялдауға еркіндік беріледі. Технологияның көмегімен расфокус (бұлдырату) жасап, құбылту, ретраспекция (өткенге оралу) арқылы өткен кадрларды жаңғырту, т.б. көптеген түрлендіру, бояуын қанықтыру тәсілдерін техникалық топ жүзеге асырады. Ал бағдарламаны жасаушы журналистер хабардың алғашқы сәтінен бастап, кадр сыртындағы мәтінде не айтылатынына дейін егжей-тегжейлі ұйымдастырады. Үйдің іргесінің мықты қалануы қабырғалардың, керегенің, шаңырақтың тұтас, бір дүние болып шығуына мүмкіндік береді. Сондықтан да телехабарларды жасаушы журналистер де осы бір жайға көңіл бөлулері керек. Сонымен, электронды журналистика мамандарын оқытып шығаруда, олардың тәжірибемен етене байланыста жұмыс істеулері қажеттігін баса айтқымыз келеді. Осы тұрғыдан келгенде, әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, журналистика факультетінде атқарылып жатқан игі істер осындай білім сапасын арттыруға көп көмегін тигізери анық. Мысалы, Қазақ телевизиясымен, Қазақ радиосы ұжымдарымен байланыс жасау, олардың шеберлік сыныптарын өндіріс орындарында өткізу, теориялық сағаттардан гөрі тәжірибелік сабақтарды өмір құбылыстарымен байланыстыра отырып өткізу қолданысқа тұрақты енді.

Жаңа оқыту әдістерін қолдануда нақты өмірден мысалдар алынып, шешілуге тиісті мәселеге қатысты ойын түріндегі тәсілдер ұсынылып, шәкірттердің белсенділіктерін арттыруға қажетті жағдай жасалып, олардың бір-бірімен ақпарат алмасулары, мән-жайға сыни көзқараспен қарай білулері талап етіледі. Осылайша, ақпараттық заманауи тәсілдерді пайдалануды оқыту процесіне енгізу заман талабына сай екендігіне баса назар аударылады. Сабақ барысында аудиоқұралдар – микрофон, диктофон, дауыс күшейткіштер, микшерлік басқару пульті, аудио және телевизия өнімдері, әртүрлі магнитті жазбалар, проектор, компьютер т.б. үнемі қолданыс табуы керек. Дыбыстық жазбалар төмендегідей мақсатта қолданыс табады:

- алдымен, материалды әсерлі жеткізеді;
- студенттің байқампаздығы мен аналитикалық дағдысын жетілдіреді;
- өзіндік тұжырымын жеткізе алады.

Аудиомәтін тілді дамытуға да жәрдемдеседі. Шәкірттің, құзіреттілігін, шығармашылық қабілетін дамыту мақсатында жұптық, топтық тапсырмалар беріледі. Әлеуметтік желі арқылы жұмыс істеу студенттердің тілді дұрыс қолдана алуына, творчестволық базасының нығаюына, тұлғалық дамуына жол ашады. Мысалы, әлеуметтік желілер арқылы пікірсайыс өткізу тәсілін жиі қолданамын. «Кеш үйлену сән бе, әлде мәжбүрлік пе?» деген тақырыпта өткен желілік пікірсайысқа көптеген адамдар қатысқанына пікірсайысты ұйымдастырған студенттер көзімді жеткізді. Бұл жерде болашақ журналистің проблема қоя білуі, сауатты жаза білуі, ойын жеткізе алуы, мәселені ушықтармай дұрыс бағыттай білуі сияқты мәселелер бағаланды.

Әлемнің білікті социологтарының зерттеу қорытындылары бойынша, мәдени –рухани институттары дамыған елдің өзінде жас ұрпақ тәрбиесі мен үлкендердің құндылық бағдарын (ценностная ориентация) қалыптастыруда БАҚ-ның соның ішінде теледидардың үлес салмағы 40-45 пайыз екен. Демек, бұл бүгінгі электронды БАҚ қандай болса, ұлт та сондай болады деген пікірді қалыптастырады. «Ғаламдық жаһандану арқылы адамзаттың алдынан жаңа постидеологиялық кезең ашылды. Оның бізге не берері бүгінгі ұрпақтың білімі мен білігіне байланысты. Менің пайымдауымша, күллі әлем үшін ашық та айқын ақпарат таратуға негізделген жаңа заманға бастайтын жаһандану БАҚ-тарға қойылатын талапты күшейте түсті. Сондықтан олар өздерінің әрбір сөзі үшін моральдық жауапкершілікті терең сезінуі керек. Баспасөздің еркіндігі мен

оның қоғам алдындағы моральдық жауапкершілігі арасындағы тепе-теңдікті таба білу – бүгінгі форумның күн тәртібіндегі ең басты мәселелердің бірі болады деп есептеймін. Сөз бостандығы шексіз емес. Ол табындыратын ғана емес, талқандайтын да қуатты күш. Ол саясатты қана жасап қоймайды, сонымен бірге ел тағдырына ықпал ететін қоғамдық пікір мен қалың бұқараның санасын да сомдайды. Сондықтан сөз бостандығы дегенді журналистік ар-ұждан жауапкершілігі деп те танығандарыңыз жөн», – деген болатын медиафорумда сөйлеген сөзінде ҚР Президенті Н.Назарбаев.

Ата-бабаларымыздың бай рухани қазынасын жастарды тәрбиелеуге жүйелі түрде пайдалану ұлттық БАҚ-ның еншісінде екендігі міне, осы пікірлерден айқын көрінеді. Бұл ретте электронды журналистиканың атқаратын қызметі зор. Яғни, жастар тәрбиесінде халықтық педагогиканың мол құндылықтарын пайдалану оқу орны қабырғасында алған білімнің жасампаздығына әсер етеді. Оның қайнар бұлағы халықтың ауыз әдебиетінде, жыр-толғауларында, көнеден келе жатқан көсемсөздерінде, рухани мұраларында және қазіргі заманғы публицистикалық еңбектерде. Ал халықтық педагогика деген – сан ғасырлар бойы жинақталған, ұрпақ тәрбиесі жөніндегі ой-пікірлер, білім, тәжірибелер жиынтығы. Келер ұрпақтың ұлттық келбетінен айырылып қалмауы үшін жастарға халықтық тәрбие беру әбден қажет. Теолог ғалым Х.Зейдан «Дін және әдебиет» атты еңбегінде былай дейді: «Қай ұлт болмасын, өз бойын өзі ұдайы һәм ұқыптап тексеріп тұрмаса, ұлт ретіндегі ұлық және кішік сипаттарын, құлықтық көзқарасын, тақылет-тәрбиесін, автономды салт-санасын, мәдени өріс-қонысын жіті зерделеп және осы зерделенгеннен тағылымдық, тұрмыстық-тәжірибелік ғибрат алып отырмаса, қайбір қасиетсіз, әсіреңкі әдет-қылықтар атадан балаға ауысып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, әлгі ұлтқа мінез болып сіңісе бастайды. Асқына келе мұндай дерт ұлттық мінездің құрамдас бір бөлігіне, ажырамас серігіне айналып кетеді». Міне, бұл мәселе әлем халықтарының бәрінің алдында тұрған жай. Ертеңгі күнге, ұрпақтан ұрпаққа ұлттық қасиеттерді жеткізу алдыңғы толқын азаматтардың міндеті, оны әркім түсінуі тиіс.

Қазақ дәстүрінің тазалығы мен адалдығына қарағанда, ұятсыздық пен келеңсіздіктің бәрі жастар санасында орын алуында алдына жан салмай қызмет етіп отырғандар да осы бұқаралық ақпарат құралдары. Бүгінгі таңда шет елдік ақпарат құралдары, әсіресе теледидар жас ұрпақтың нөмірі бірінші тәлімгері болып отыр. Бұл мәселе тек қазақстандықтарды ғана ойландырып отырған жоқ, әлемдік деңгейдегі ауқымды мәселе болып табылады. Ақпараттық дақпырт пен қиял ұлттық рухты тұншықтырудың болуы мүмкін сұмдықтарын ашық – жарқын көрсетуде. Әлі өмірде болмаған сұмдықты жастар өздерінің ішкі түйсіктері арқылы, басқаша айтқанда фантазиясына қанат бітірумен ұштайды. Мұндай тәсілдің тигізер кеселі сол, олар көріп жүрген шетелдік бағдарламалары мен киноларындағы атыс-шабыс, адам өлімі, жезөкшеліктің құйтырқы суреттері, суық қаруды қолданудың әдіс-тәсілі, алдау-арбау, маньяк-террорист туындататын сұрқия ойлары арқылы бойындағы инабатты аттап өтеді. Жастардың бойындағы имандылықты жоюға жас ұрпаққа елімізде шектеу қойылмаған фильм сценарийлері, хабарлар мен кітап мазмұндары, әр түрлі жастар журналдары көп көмектесуде. Мұндай сюжеттердің өмірден көрініс тауып үлгергені жасырын емес.

Ұлттық құнсызданудан қорғау БАҚ-ның әсіресе телевизия мен радионың міндеті болуы тиіс және өзінің ұлттық ерекшелігінен жерінбеуге жігерлендіруі қажет. Қорыта келгенде, жоғары мектеп ұстаздары әр дәрісін тек қана теориялық шикізатпен ғана емес, өмір тәжірибесімен де толықтырып отыруы тиіс. «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» дегендей әр қадам, әр сәт тәрбиемен ұштастырылғанда. Қазақ елінің болашағын алға апаратын, өркениетті елдер мамандарымен ғылыми, біліми бәсекелестікке түсе алатындай ұлағатты ұрпақ қалыптасатыны ақиқат.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың медиафорумда сөйлеген сөзі.
2. К.Қабылғазина, «Хабар технологиясы», оқу құралы, ҚазҰУ баспасы, 2011 ж.
3. Тұрғанбаева Б.А. «Дамыта оқыту технологиялары». Алматы, 2000 ж.
4. Гузеев В.В. «Планирование результатов образование и образовательная технология». Москва, 2001 ж.

Kalmykbayeva A.B.,
lecturer, Master of Arts,
International university of information technologies,
Almaty,
E-mail: kalmykbaeva@list.ru

Kaliaskarova A.A.
senior lecturer, master of translation studies,
International university of information technologies,
Almaty,
E-mail: ainuramanovna@gmail.com

THE CONCEPTUAL ESSENCE OF THE CATEGORY “COGNITIVE-COMMUNICATIVE COMPETENCE” IN THE CONTEXT OF THE MODERN THEORY OF COMPETENCY-BASED EDUCATION

Abstract. This article is devoted to the study of the essence of the category "cognitive-communicative competence" in the context of the modern theory of competency-based education. Despite the study of certain aspects of the problem under study, there is still no consensus in the methodological literature on the issue of determining the content and structure of cognitive - communicative competence. With regard to research issues, our article systematizes the conceptual and categorical apparatus, expands the concept of “cognitive-communicative competence” from the perspective of modern requirements.

Keywords: competence, competency-based education, cognition, communication, cognitive-communicative competence.

Калмыкбаева А.Б.,
лектор, магистр педагогических наук,
Международный университет информационных технологий,
Алматы,
E-mail: kalmykbaeva@list.ru

Калиаскарова А.А.
Сениор лектор, магистр переводческих наук,
Международный университет информационных технологий,
г. Алматы
E-mail: ainuramanovna@gmail.com

ПОНЯТИЙНАЯ СУЩНОСТЬ КАТЕГОРИИ «КОГНИТИВНО-КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ» В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ТЕОРИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению сущности категории «когнитивно-коммуникативная компетенция» в контексте современной теории компетентностного образования. Несмотря на изученность отдельных аспектов исследуемой проблемы, в методической литературе до сих пор нет единого мнения по вопросу определения содержания и структуры когнитивно - коммуникативной компетенции. Применительно к проблематике исследования в нашей статье систематизирован понятийно-категориальный аппарат, расширены представления о «когнитивно - коммуникативной компетенции» с позиции современных требований.

Ключевые слова: компетенция, компетентностное образование, познание, коммуникация, когнитивно-коммуникативная компетенция.

Калмыкбаева А.Б.,
лектор, педагогика ғылымдарының магистрі,
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Алматы,
E-mail: kalmykbaeva@list.ru

Калиаскарова А.А.
сениор лектор, аударма ғылымдарының магистрі,
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Алматы,
E-mail: ainuramanovna@gmail.com

ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ ТЕОРИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ "КОГНИТИВТІ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК" САНАТЫНЫҢ ҰҒЫМДЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Бұл мақала құзіреттілікке негізделген білім берудің қазіргі теориясы контекстіндегі «когнитивті-коммуникативтік құзіреттілік» категориясының мәнін зерттеуге арналған. Зерттеліп отырған мәселенің кейбір аспектілерін зерттегеніне қарамастан, әдістемелік әдебиеттерде когнитивті-коммуникативтік құзіреттіліктің мазмұны мен құрылымын анықтау мәселесінде консенсус жоқ. Зерттеу мәселелеріне қатысты біздің мақалада тұжырымдамалық және категориялық аппараттар жүйеленіп, «когнитивті-коммуникативтік құзіреттілік» ұғымы қазіргі заманғы талаптар тұрғысынан кеңейтілді.

Түйінді сөздер: құзіреттілік, құзіреттілік білім беру, таным, коммуникация, когнитивті-коммуникативтік құзіреттілік.

Higher education in Kazakhstan currently faces the task of organizing the educational process in a clear relationship with the learning outcomes set by State Compulsory Educational Standard. This challenge requires the adaptation of pedagogical techniques and methods to focus on achieving given parameters. The purpose of professional education is to create an individual who will possess general- professional, special and socio-personal competencies. The minimum list of such requirements is formulated in the state educational standards.

State educational standards of the new generation are focused on the model of general qualities of the individual, including his professional qualities formed through the achievement of competences.

Analysis of modern sources allows us to state that researchers define competence as a qualification characteristic taken at the time of inclusion of a person in the activity. In this case, the competence is considered as an educational result and the readiness of the specialist to cope with the given tasks. Thus, the competence acts as a certain alienated requirement for the level of educational and professional training of the individual. The term "competence" acts as a measure of a person's involvement in an activity, as having competence in a given field or area of activity.

Competences as behavioral models are developed not only through acquiring the content of education, but also are formed by the educational environment of the university, including the personal example of teachers and the pedagogical technologies being used.

The adoption of a competency-based approach to assessing learning outcomes should lead to the formation of a new system of assessment tools with the transition from knowledge assessment to competence assessment. Thus, the results of education and the formation of competences are the key point of education reform. We are not talking about restructuring the content of education, but about improving educational technologies based on the constant interaction of the teacher with the student. Learning outcomes are expected and measurable specific achievements of students (graduates) that determine what a student (graduate) will be able to do at the end of the entire or part of the educational program, including social and personal competences.

Foreign language communicative competence has a fairly long history of study. At the present stage, there is still no single definition of the term, as there is no consensus in the determination of its components. Thus, Van Ek J. considers communicative competence as a set of competences, among which he identifies the following: 1) linguistic competence (knowledge of vocabulary and grammatical rules); 2) sociolinguistic competence (ability to use and interpret language forms in accordance with the situation/context); 3) discursive competence (the ability to understand and logically build individual statements for the purpose of semantic communication); 4) strategic competence (the ability to use verbal and non-verbal strategies to compensate for missing knowledge); 5) socio-cultural competence (a certain degree of familiarity with the socio-cultural context); 6) social competence (the desire and willingness to interact with others, the ability to manage the situation) [Van Ek., 1986, p. 54].

The term "communicative competence" consists of two words, the combination of which means "competence in communication, interaction". This simple lexico-semantic analysis reveals the fact that the central word in the syntagma "communicative competence" is the word "competence".

In the modern methodology of teaching a foreign language, "communicative competence" is defined as the ability to carry out speech activity by means of the studied language in accordance with the goals and situation of communication within a particular field of activity. It is based on a set of skills that allow you to participate in speech communication in its productive and receptive forms [Schukin A.N., 2006, p.112].

F. M. Litvinko defines communicative competence in teaching a foreign language as a set of knowledge about the language system and its units, their formation and functioning in speech, about ways of formulating thoughts in the studied language and understanding the judgments of others, about the national and cultural characteristics of native speakers of the studied language, about the specifics of different types of discourses; this is the ability of the language learner to communicate in various types of speech activity in accordance with the solved communicative tasks, to understand, interpret and generate coherent statements [Litvinko F.M., 2009, p. 58].

As a result of his research, N. I. Gez notes that communicative competence should be perceived as the ability to correlate language tools with the tasks and conditions of communication, taking into account social norms of behavior and communicative expediency of the statement [Gez N.I., 1985, pp. 17–24.].

At present, there are many works of Kazakh scientists devoted to the problem of formation of communicative competence. Each of the researchers gives their own interpretation of the definition of communicative competence and suggests different components of communicative competence. Kasymova G. M. interprets communicative competence as a complex structure and integral organization of education, ensuring the success of the main tasks of communication and self-realization of the individual and expressed in the possession of linguistic skills, compliance with specific socio-cultural norms of speech behavior and psychological laws of establishing contact between communicating, maintaining a favorable atmosphere, the development of the emotional and sensory sphere of the individual [Kasymova G.M., 2009, p. 149.].

According to Akeshova M. M., communicative competence is an integrative characteristic of a specialist's personality, including knowledge, skills, and personal qualities that ensure the successful performance of his professional activity [Akeshova M. M. et al, 2012, p. 21].

Thus, we understand communicative competence as an integrative characteristic of a specialist's personality, including knowledge, skills, and personal qualities that ensure productive communication and professionalism in the field of activity.

According to academician S. S. Kunanbaeva, "modern global trends in the development of world society, the consideration of language as a translator of global human culture, the expansion of international integration and intercultural interaction caused the strengthening of cultural and cognitive-communicative functions of language" [Kunanbaeva S.S., 2010, p.112].

The main idea of key competences is that they have an integrative nature, combining knowledge, skill and intellectual components of education. An important feature of them is that all of them, while ensuring the productivity of various types of activity of the learners, are based on cognitive skills – the ability to acquire knowledge independently.

According to academician S. S. Kunanbaeva, "cognitive competence is a competence that ensures the formation of language as an integral part of the process of cognition and formation of thinking. The formation of cognitive competence is manifested in cognitive structures as mental formations, through which a person perceives the world around him and interacts with it as a generalized native speaker of natural language, reflecting the collective consciousness caused by the social mentality of community categories". [Kunanbaeva S.S., 2010, p.110]

Piaget assumes that cognitive competence is a cyclical process of assimilation and accommodation. People can organize and adapt their thoughts to guide their behavior, or even manipulate their personal experience. Moreover, Fry highlights three interrelated and interdependent components of cognitive competence: cognitive structures, cognitive processes, and explicit behaviors. By "cognitive processes" we mean such as metacognition, cognitive styles of self-regulation, and cognitive skills of thinking, reasoning, problem analysis, and information processing that can influence "behavior" such as task execution, problem solving, and decision making, therefore self-schemas and goal orientation included into "cognitive structures". This also indicates that people can change their cognitive development and ability by manipulating their mental processes and cognitive styles with appropriate thinking skills. It is also argued that cognitive competence is more than the ability to manipulate and develop information, but the ability to internalize, self-regulate, and transfer these cognitive skills to build knowledge and make sense of the environment.

According to L. A. Osipova, cognitive competence is "an integral quality of the individual that ensures desire and readiness of the individual to realize his abilities (knowledge of the techniques of educational activities, the

ability to apply this knowledge in practice, the experience of independent educational activities) when successfully solving problems in the process of educational and other activities" [Osipova L.A., 2008, p. 9].

O. V. Potanina considers cognitive competence as a form of "the existence of knowledge, skills, education in General, which leads to personal self-realization, finding niches by graduates and reducing the period of adaptation to new conditions of activity" and defines cognitive competence as " the result of education, in which the level of preparedness of the student allows him to have the ability to develop cognitive activity in professional, personal and social life, self-organization and self-development; readiness to constantly improve the educational level; the need to improve personal abilities, demonstrate reflection and independently acquire new knowledge and skills" [Potanina O.V., 2011, pp. 73-81].

The cognitive approach is related to the learning process and solves problems related to the perception, awareness of a person in the modern world, obtaining, processing, analyzing, preserving and applying this knowledge. Therefore, when teaching a foreign language, it is necessary to combine cognitive and communicative approaches in order to form the cognitive and communicative competence of students [Vovk I.K. [Electronic resource].

In foreign-language education, "intercultural-communicative competence" is considered to be the basic competence, aimed at forming a "subject of intercultural communication". The structure of intercultural-communicative competence proposed by Kunanbaeva S. S. is represented by the following subcompetences: linguoculturological, social and sociocultural, conceptual, personality-centered, cognitive and communicative subcompetences [Kunanbaeva S.S., 2010, p.102].

We propose the following structure of cognitive-communicative competence that contributes to the formation of the subject of intercultural communication (Fig.1)

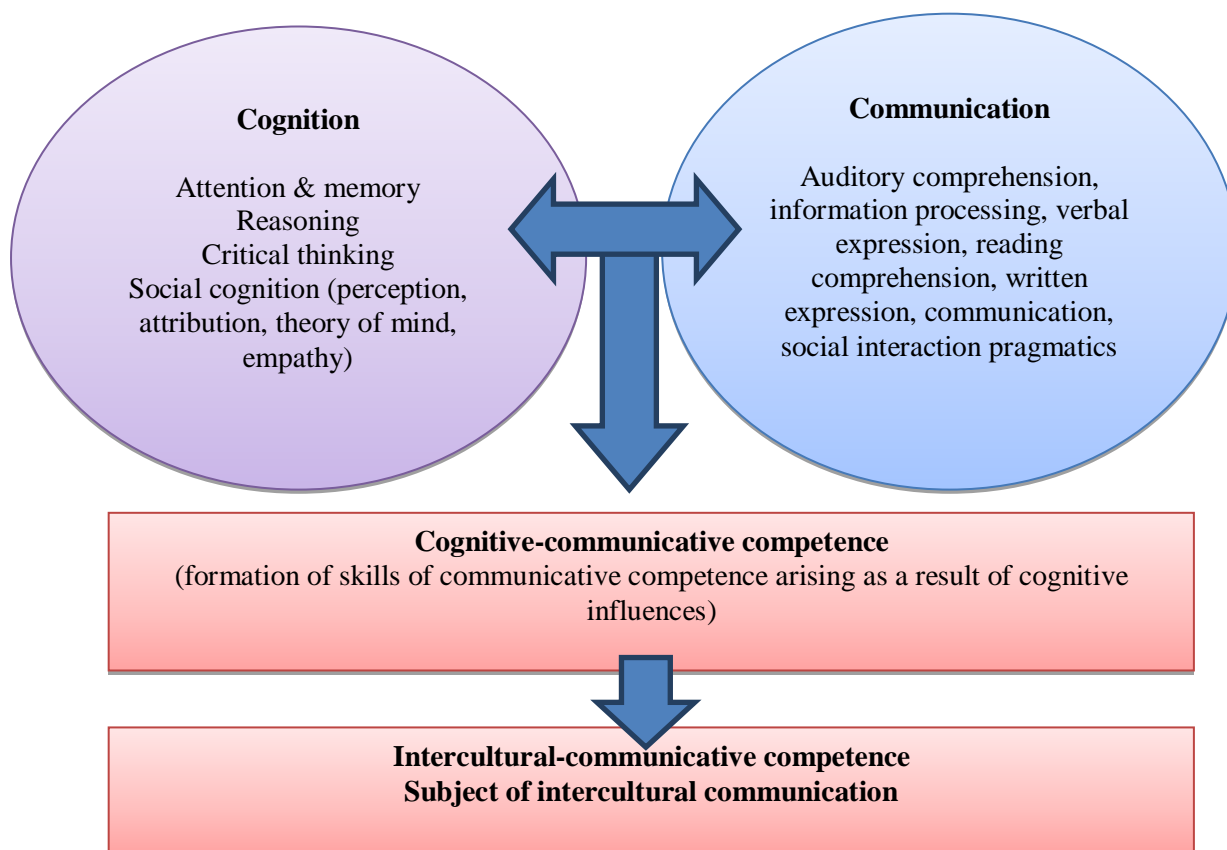

Figure 1 - The structure of the cognitive-communicative competence

Cognitive-communicative competence is a structure that provides students with the basics of independent cognitive activity, integrating its logical, methodological and general educational aspects, correlated with the communicative situation in which they are updated in the form of educational communication, as well as the exchange of social, practical or other experience acquired outside of formal education.

Sh. MacDonald interprets cognitive-communicative competence as follows: it is the formation of skills of communicative competence (listening, speaking, reading, writing, conversation and social interaction), resulting

from cognitive influences (attention, memory, organization, information processing, problem solving and executive functions) [Sheila MacDonald, 2017, p.73].

To conclude, in our understanding, cognitive-communicative competence is the formation, development and improvement of knowledge necessary for the conscious mastery of the structural-system and functional-semantic characteristics of the studied language units, the rules of their use in their own speech statements, as well as the formation of the mental foundations of understanding and producing speech, in which language knowledge participates in the processing of information.

REFERENCES:

1. The state program for the development of education of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019. № 205. - Astana, 2016.
2. Akeshova M. M., Berkimbaev K. M., Daribaev J. E. Formation of foreign language communicative competence in the process of training of future ecologists // Vestnik LGU.2012 - P. 21
3. Van Ek. Objectives for Foreign Language Learning. - Strasbourg: Council of Europe, 1986.
4. Vovk O. I. Communicative-cognitive approach as a modern strategy [Electronic resource]. - Access mode: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=14783&chapter=1>.
5. Gez N.I. The formation of communicative competence as an object of foreign research methods // Foreign language at school. - 1985. - №2. - S. 17-24.
6. Kasymova G.M. Formation of communicative competence of future translators in the conditions of multidimensional activity: dis. ... doc. ped.science. - Taraz, 2009.- 294 p.
7. Kunanbaeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education. Almaty, 2010. - 344 p.
8. Litvinko F.M., Communicative competence: principles, methods and techniques of formation: journal of scientific articles. / Belarus. state un-ty; in auth. ed. - Mn., 2009. - Issue. 9.-- 102 p.
9. Sheila MacDonald (2017): Introducing the model of cognitive-communication competence: A model to guide evidence-based communication interventions after brain injury, Brain Injury, DOI: 10.1080 / 02699052.2017.1379613
10. Osipova L.A. Information and educational projects as a means of forming students' cognitive competence: author. dis ... cand. ped science: 13.00.01. Bryansk, 2008.25 p.
11. Potanina O.V. The formation of cognitive competence of students of preparatory courses of universities / Tatishchev readings: actual problems of science and practice: materials of VIII int. scientific-practical conf., April 14-17, 2011. –Tolyatti: Volzhsky un-ty named after V.N. Tatishchev, 2011. chapter 2. -73-81 p.
12. Schukin A.N. Teaching foreign languages: Theory and practice: A manual for teachers and students. 2nd ed., rev. and add. 2006.

Мугалиева Д.Р.,

ассоциированный профессор кафедры-лаборатории «Педагогика»,
кандидат педагогических наук,
Атырауский государственный университет имени Халела Досмухамедова
E-mail: rabigar1965@mail.ru

Бисенбиева Р.С.

магистрантка,
Атырауский государственный университет имени Халела Досмухамедова
E-mail: raigulbissenbiyeva@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Андатпа. Барлық мектеп оқушылары мамандық таңдауға дайын емес. Бұл, әрине, студенттердің танымдық-мотивациялық сферасының төмендеуіне алып келеді, мамандандырылған пәндерді таңдауды қиындатады және мамандықты кездейсоқ таңдауына әкеледі. Бұл мәселені шешуде студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтаудағы білімін тереңдету және кеңейту қажет.

Түйінді сөздер: кәсіби өзін-өзі анықтау, мансаптық бағдарлау, кәсіби диагностика, кәсіби таңдау, кәсіби бағдарлау бойынша кеңесші.

Аннотация. Не все старшекласники подготовлены к выбору профессии. Это, безусловно, ведет к снижению познавательной-мотивационной сферы учебной деятельности учащихся, затрудняет выбор профильных предметов и приводит к случайному избранию ими профессии. В решении данного вопроса необходимо углубление и расширение образования профессионального самоопределения учащихся.

Ключевые слова: образование профессионального самоопределения, профориентационная работа, профессиональная диагностика, профессиональные предпочтения, консультант по профессиональной ориентации.

Annotation. Not all high school students are prepared for the choice of a profession. This, of course, leads to a decrease in the cognitive-motivational sphere of educational activity of students, complicates the choice of specialized subjects and leads to their random choice of profession. In solving this issue, it is necessary to deepen and expand the education of professional self-determination of students.

Keywords: education of professional self-determination, career guidance, professional diagnostics, professional preferences, professional orientation consultant.

Введение

В подростковом возрасте детей интересуют вопросы о том, кем стать в будущем и, какую профессию выбрать. В мире есть много интересных профессий и какую из них выбрать порой бывает сложно. Специфика профессии требует проявления профессионально-важных качеств и специальных

способностей у человека. В профессиональном самоопределении важна профессиональная готовность и профессиональная зрелость. Профессиональная пригодность определяется соответствием человека и его профессии.

Статистикой подтверждено, что в школах старшеклассники испытывают трудности в выборе жизненного пути. Возникают сложности и при отборе профильных предметов, что усугубляют их подготовку при поступлении в вузы и колледжи. Определенная часть старшеклассников выбирает «престижные» профессии, некоторые из них ищут бесплатные гранты на обучение при этом, не учитывая наличие склонностей к будущей профессии.

Учащимся сложно выбрать профессию без предварительной профориентационной подготовки в школе. Им необходимо приобрести первоначальные знания о профессии, пройти профориентационные тесты, профессиональные тренинги и получить профконсультации. Задача школы – помочь учащимся в выборе будущей профессии и профиля обучения в профессиональном самоопределении.

В современном понимании формирование профессионального самоопределения школьников подразумевает поддержку в планировании и подготовке их к профессиональной самореализации, непрерывные процессы поиска, познания характера и содержания профессиональной деятельности, ее преобразований, а также образовательную деятельность, направленную на осознание взаимосвязи человека и общества в связи с их изменениями, стереотипов и навыков поведения, необходимых в профессиональной среде.

В профессиональном самоопределении школьник ставит задачу дальнейшей подготовки по выбору профессии. Процессуальные особенности методики профессионального самоопределения заключаются в следующем: выявление условий и особенностей труда, значимости профессий в современном мире, их соответствие профессионально-важным качествам личности, степень подготовки к профессии в вузах и средне-специальных учебных заведениях.

Оказание своевременной психологической помощи и поддержки старшеклассникам в выборе профессии чрезвычайно актуально.

Основная часть

Труд в жизни человека занимает особое место. Профессиональная деятельность – это та форма, которая характеризуется проявлением у человека стремления к поддержанию человеческого существования, общественного признания, самореализации личности, удовлетворения духовных потребностей во благо общества.

При проведении профориентационной работы школьники овладевают первоначальными представлениями о труде и самостоятельной реализации профессиональных намерений.

Профессиональная ориентация учащихся, таким образом, ведет к реализации следующих задач: мы помогаем учащимся сделать правильный выбор будущей специальности, одновременно, решаем вопросы трудоустройства среди молодежи в стране и подготовку профильных конкурентоспособных специалистов.

Вопросы профессионального самоопределения заключаются в следующем: формирование у старшеклассников внутренней готовности к осознанному и самостоятельному выбору профессии, глубокой заинтересованности к получению в будущем профессионального образования по избранной специальности.

Браун Дуэйн отмечает, что в целях достижения эффективности профессионального самоопределения учащихся, необходимо оказание профессиональной помощи консультантом по профессиональной ориентации. Помощь может проявляться при проведении индивидуальных и групповых консультаций соответственно профиля профессионального самоопределения. В процесс проведения консультаций могут быть вовлечены преподаватели, владеющие профессиональными знаниями, либо лица из числа местного сообщества [Браун Дуэйн, 1985, с. 197-201].

Растет спрос на образовательные услуги в сфере профессиональной ориентации со стороны учащихся и их родителей. Согласно различным опросам, одним из главных вопросов, занимающих умы обучающейся в школе молодежи, является проблема повышения уровня и профессиональной направленности дальнейшего образования. В работе Дэнверса Фрэнсис говорится о том, что за счет повышения образовательного потенциала отдельных школ, служащего, выработке специализированного и системного подхода к поиску профессии и подготовки ее освоения, необходимо предоставлять учащимся доступ к самомотивированному обучению, навыкам профессиональной ориентации, способствующей творческому и активному процессу планирования собственного будущего [Дэнверс Фрэнсис, 1995, с. 165-179].

Процесс формирования профессионального самоопределения школьников направлен на содержание предстоящей деятельности. Консультант по профориентации выявляет у школьников мотивы выбора профессии и профессиональной направленности, стремление к реализации профессионального плана.

Профориентационная работа в школах Южной Кореи проходит по следующим этапам [О Чжон Тхэк, 2014, с. 4]:

1. Изучение личности учащегося (определение характера, ценностно-смысловых ориентаций, морально-нравственных ценностей).
2. Поиск информации в профессиональном самоопределении для принятия решений в выборе профессии (места учебы, условия и правила поступления в вузы, выбор профиля).
3. Планирование процесса профессионального самоопределения.
4. Накопление опыта в профессиональном самоопределении.

Профориентационная работа осуществлялась с учащимися основной и старшей ступени общего образования (7-12 классы) Назарбаев Интеллектуальной школы химико-биологического направления г.Атырау. При работе с учащимися мы стремились оказывать им поддержку в правильном подборе специальностей и определения профильной направленности, учитывая их личностные, эмоциональные и интеллектуальные особенности, а также склонности, интересы и специальные способности.

В предварительной подготовке учащихся 7-8 классов при выборе профессии, прежде всего, необходимо формирование у них устойчивых мотивов учения, изучение их личностных качеств и способностей. В 9-11 классах осуществляется целенаправленная работа по формированию социально-адаптированной личности, оказывается помощь старшекласснику в выборе профессионального и жизненного пути, профессионального самоопределения, для чего необходимо познавать и оценивать свои потенциальные возможности, уровни личных притязаний, достижений и социального статуса.

Учитывая опыт работы по профориентации школ Южной Кореи, мы разработали план проведения профориентационной работы для учащихся подросткового и старшего школьного возраста. План может быть примерным, т.к. любая школа имеет возможность видоизменять цели и задачи профориентационной работы.

Задачей профориентационной работы является оказание психологической поддержки учащимся в их профессиональном самоопределении при выборе профессии и профильной направленности на более ранних ступенях обучения с учетом индивидуально-психологических особенностей (характера, способностей, склонностей и интересов) - табл.1.

Получены результаты обследования на основе применения комплекса психодиагностических методик, определяющих уровни развития личности в профессиональном самоопределении подростков и старшеклассников.

В 2018-2019 уч.году в Назарбаев Интеллектуальной школе химико-биологического направления г.Атырау при совместном участии Службы психологической помощи было проведено психологическое обследование школьников по трем диагностирующим методикам:

- Опросник профессиональных склонностей Дж.Холланда;
- Методика «Дифференциально-диагностический опросник (Е.А.Климов)»;
- Тест множественного интеллекта Гарднера.

Таблица 1 – Планирование профориентационной работы с учащимися школы

Классы	Цели профориентационной работы	Объекты изучения	Виды профориентационной работы
7-8 классы	Формирование устойчивых мотивов учения	Мотивационный (МП) и эмоциональный (ЭП) профили личности	Методика «Диагностика мотивационной структуры личности (В.Э.Мильман)»
		Ведущий мотив по отношению к предметам	Методика изучения отношения к учебным предметам Г.Н. Казанцевой»
	Изучение личностных качеств и способностей учащихся	Творческое мышление	Тест креативности Торренса
		Ведущие типы интеллекта	Тест множественного интеллекта Гарднера

		Социально-психологические установки личности	Методика «Диагностика социально-психологических установок личности О.Ф. Потемкиной»
		Уровни развития познавательной мотивации	Методика «Мотивация учебной деятельности: уровни и типы (разработка И.С.Домбровской)»
9-10 классы	Профессиональное самопознание	Ведущий тип мотивации при выборе профессии	Методика «Мотивы выбора профессии» (Р.В.Овчарова)
		Профессиональные предпочтения в соответствии с классификацией типов профессий Е.А. Климova	Методика «Дифференциально-диагностический опросник (Е.А.Климов)»
		Профессиональные склонности	Тест-опросник на профориентацию. Методика Йовайши: Сфера профессиональных предпочтений учащихся
	Формирование социально-адаптированной личности	Степень осознания своих сильных сторон характера, способностей	Тренинг «Собеседование на работу: ты через 10 лет» (ученики осознают важность социального статуса, необходимости занять свое место в обществе, применение своих сильных сторон характера и способностей для будущей работы)
	Формирование позитивной перспективы в жизни	Жизненные перспективы, представления о себе как о самостоятельной, активной и сильной личности	Тест «Смысло-жизненные ориентации» (СЖО), адаптированный Д.А. Леонтьевым
		Сформированное отношение к проблемам и неудачам, степень способности их решать и преодолевать	Тренинг «Управление изменениями» (отношение к проблемам, преодоление депрессий)
		Расширение представлений о различных сферах труда	Классный час «В мире профессий»
	Выбор профильных предметов	Склонности к определенным типам профессий	Опросник профессиональных склонностей Дж.Холланда

		Направленность профессиональных интересов	Методика «Карта интересов» (С.Я. Карпиловская, адаптированный вариант Г.В. Резапкиной)
11-12 классы	Подготовка к овладению профессией, ее изучение	Мотивы выбора профессии	Методика определения основных мотивов выбора профессии (Е.М. Павлютенков)
		Мотивы выбора профессиональной сферы деятельности	Опросник выявления мотивов профессионального выбора
	Планирование процесса профессионального самоопределения	Профессиональное самоопределение: интерес в сочетании со знанием собственного потенциала	Анкета «Профессиональное самоопределение»
		Профессиональные перспективы	Эссе «Мое профессиональное будущее»
		Готовность к выбору профессии	Опросник для выявления готовности школьников к выбору профессии (по В.Б. Успенскому)
		Уровень готовности совершить профессиональный выбор	Методика «Профессиональная готовность»
	Подготовка к вступительным экзаменам	Мобилизация физических и психологических сил	Консультации по подготовке к вступительным экзаменам (помощь в составлении графика подготовки к экзаменам, способов снятия психического напряжения, тренировке памяти и пр.)
	Работа с учащимися, испытывающими затруднения при выборе профессии	Интерес к разным видам труда. Готовность к выбору профиля профессионального обучения	Организация и проведение профориентационных экскурсий школьников на предприятия, организации и учебные заведения
Расширение круга представлений о профессиях и формирование готовности определять свои профессиональные возможности		Профориентационные игры «Профессия на букву...», «Пять шагов», "Угадай профессию", "Цепочка профессий" и др.	

		Расширение круга представлений об особенностях профессий лучших	Упражнения «Самая лучшая профессия», «Профессия – специальность», «Призвание» и др.
		Готовность к осознанному выбору профессионального пути и направления учебной подготовки. Самоопределение и развитие способностей	Занятия по профориентации для школьников с группой технического и гуманитарного направления

Опросник профессиональных склонностей Дж.Холланда для выявления профессионального типа личности, склонности к определенным типам профессий прошли 38 учащихся 10 класса, он состоял из 3 секций: тип моего характера, мое любимое занятие, мои умения.

Интерпретация данных опроса позволила ранжировать профессиональные склонности учащихся по 6 типам личности:

S – социальный тип: социальные работники, учителя, консультанты, логопеды, врачи и т. д.

E - предпринимательский тип: управленцы предприятий, политики, судьи, страховщики и другие.

C – традиционный тип: банковские работники, налоговые инспекторы, счетоводы, обработка данных, офисные работники.

I – исследовательский тип: биологи, химики, физики, антропологи, врачи, профессии, связанные с наукой.

A - артистический тип: художники, композиторы, режиссеры, писатели, актеры, профессии, связанные с искусством.

R - реалистический тип: автомеханики, авиа пилоты, геодезисты, аграрии, электромеханик и другие работники физического труда

По результатам диагностики профессиональных склонностей можно сделать следующие выводы: большая часть школьников склонна к артистическому (15 чел) и социальному типу (15 чел.), т.е. они отдают большее предпочтение живому общению с окружающими людьми и познанию литературы и искусства. Незначительная часть учащихся имеет выраженные наклонности к предпринимательскому делу (7 чел), исследовательской (4 чел), реалистической (3 чел) и традиционной работе (2 чел).

У 6 учащихся были выявлены профессиональные склонности по 2 типам. Так, Жанат и Мадина обладают артистическим и социальным типом, Алишер – реалистическим и социальным, Зинеден – артистическим и предпринимательским, Жанель – социальным и традиционным, Аружан – исследовательским и артистическим. Это является показателем личностной зрелости при выборе нескольких профессий.

Детальное изучение профессиональных предпочтений в соответствии с классификацией типов профессий осуществлялось со 100 учащимися 12-х классов с применением Дифференциально-диагностического опросника Е.А.Климова. По данным опросника в меру большего профессионального предпочтения учащимися последовательно опишем типы профессий:

1. Человек-художественный образ (Ч-ХО). Люди этого типа относятся к творческим личностям, они предрасположены к художественной, писательской, музыкальной и архитектурной деятельности. Человек может работать над созданием произведений искусства (это дизайнер, художник, композитор, писатель и режиссёр). Он может стать изготовителем или оформителем (музыкант, ювелир, актер) или работать с произведениями творчества (реставратор, маляр, шлифовщик, мастер росписи). Данный тип выявлен у 30 учеников. Т.е. мы лишний раз убедились в том, что большинство учеников обладает творческими и артистическими способностями.

2. Человек-знаковая система (Ч-ЗС). К этому типу профессии относятся люди с математическим складом мышления. Им предпочтительнее профессии программиста, бухгалтера, библиотекаря, экономиста, нотариуса, редактора, организатора делопроизводства, инспектора, историка и математика. Выявлено у 22 учеников. Т.е. эти ученики могут расширить свои потенциальные способности, обучаясь на экономических и математических специальностях.

3. Человек-человек (Ч-Ч). С таким типом профессии человек склонен к общению и установлению взаимопонимания с окружающими людьми. Ему подходит работа, связанная с социальной сферой, образованием, воспитанием, медициной, правовой помощью, журналистикой и административной работой. Выявлено у 15 учеников. По опроснику подтвердились результаты предыдущей методики. Эти ученики обладают социальным типом личности.

4. Человек–техника (Ч-Т). Люди этого типа профессии стремятся к техническим профессиям, они проявляют способность к изготовлению деталей, механизмов, выполнять ремонт и изобретать технику. Выявлено у 10 учеников.

5. Человек-природа (Ч-П). Тип профессии характерен людям, предпочитающим изучение окружающей среды, желающим улучшать природу и заботиться о животных. К ним относятся садовники, ландшафтные дизайнеры, работники лесной и садовой промышленности, ветеринары, экологи, исследователи флоры и фауны, зоологи, ботаники, а также геологи, картографы и метрологи. Выявлено у 2 учеников. Как видно, сфера деятельности, связанная с природой и животными, мало интересует школьников.

Характерен смешанный тип профессии для 21 ученика, у которых присутствуют разные профессиональные наклонности:

Ч-Ч и Ч-ХО	5 учащихся
Ч-Т и Ч-ЗС	5 учащихся
Ч-ЗС и Ч-ХО	5 учащихся
Ч-П и Ч-Ч	2 учащихся
Ч-Ч и Ч-ЗС	1 учащийся
Ч-П, Ч-ЗС и Ч-ХО	1 учащийся
Ч-П и Ч-ХО	1 учащийся
Ч-П и Ч-Т	1 учащийся

На диаграмме 1 представлены результаты психологического обследования.

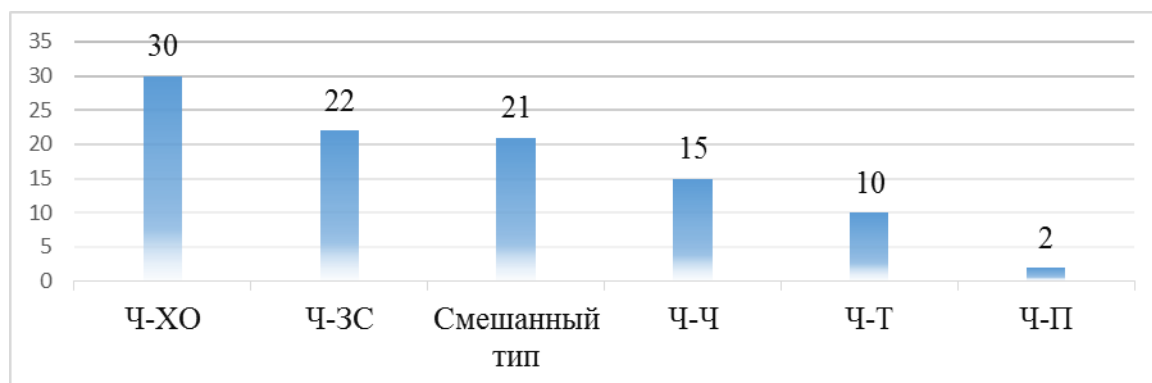

Диаграмма 1. Распределение профессиональных предпочтений в соответствии с классификацией типов профессий у учащихся по данным Дифференциально-диагностического опросника (Е.А.Климов), (в кол-ве чел.)

Тест множественного интеллекта Гарднера проводилась с 485 учащимися 7-10 классов. Целью данной методики является: определение склонности к тому или иному виду деятельности по типу интеллекта, что необходимо в выборе будущей профессии.

По результатам обследования выявлено, что наибольшее количество учащихся обладают внутриличностным и пространственным интеллектом. Для внутриличностного интеллекта характерна способность понимания самого себя и умение интерпретировать, оценивать собственные чувства, эмоции и мотивацию. Этот интеллект присущ актерам, писателям, воспитателям. Пространственный интеллект предполагает способность распознавать, использовать и интерпретировать образы и шаблоны для того, чтобы воспроизвести объекты в 3D-пространстве. Высоким пространственным интеллектом обладают архитекторы, скульпторы и дизайнеры.

На диаграмме 2 представлены результаты психологического обследования.

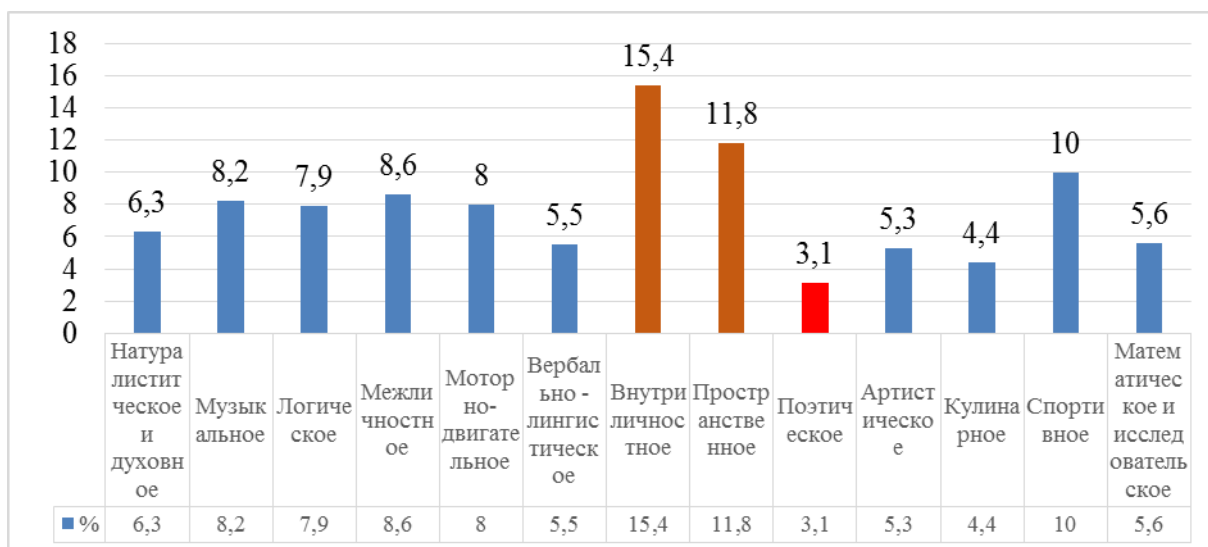

Диаграмма 2. Распределение учащихся по типу интеллекта по результатам Теста множественного интеллекта Гарднера (в %)

Все результаты обследования обсуждались с учащимися индивидуально и в малых группах с целью определения траектории развития и преимущественных сторон. С родителями мы беседовали в индивидуальном порядке согласно запросу. Также учителям были даны рекомендации по подбору стиля обучения, учета дифференциации на уроках с учащимися. Данные результатов Теста множественного интеллекта Гарднера были представлены коллективу педсовета школы по теме «Психолого-педагогические условия применения методов множественного интеллекта в интеллектуальном развитии учащихся».

По результатам методик были проведены индивидуальные консультации с учащимися по отбору профильных предметов, специальностей и составлению карты индивидуального маршрута для поступления в вузы.

С целью расширения возможности участия учащихся в жизни страны, повышения их социальной активности и гражданской ответственности, развития исследовательских навыков, духовных и творческих качеств, учащихся в школе проводится социальная практика.

Социальная практика «Возьми ребенка на работу» или «Один день на работе у родителей» проводится в конце учебного года для учащихся 7-8 классов. Данная практика направлена на формирование навыков уважения к труду, укрепления преемственности поколений по вопросу выбора профессии. Результатом практики является выбор направления будущей профессии: техническое, гуманитарное, естественно-научное и т.д.

Практику «Возьми ребенка на работу» прошли 197 учащихся 7-8 классов с посещением рабочих мест родителей. Во время каникулярной школы они прошли кураторские часы, где лучшие презентации учащихся были представлены на TED'х.

Во время летних каникул для учащихся 9-11 классов проводится социальная практика «10 дней на производстве», направленная на развитие профориентационной направленности, мотивации к предпринимательству, деловому сотрудничеству и сознательному выбору своей будущей профессии. 371 ученик 9-11 классов прошел практику, и лучшие презентации были представлены на «Фестивале профессий».

Мы разработали проект «Творческо-практическая деятельность «Моя Мечта» и «Мой Город», целью которого является профессиональное самоопределение посредством выполнения творческо-изобразительной деятельности. В ходе работы, учащиеся определяли собственный путь профессионального самоопределения по принципу работы «Хочу-могу-надо». Обращалось внимание на актуализацию креативных потребностей и творческого самовыражения.

Заключение

Таким образом, должно быть сотрудничество органов власти в разработке и осуществлении программы профориентации по всей стране для учащихся и сосредоточиться на предоставлении учащимся теоретических и практических инструментов принятия решений о карьере, что поможет формированию

конкурентоспособной личности готовой к самоактуализации с ростом значения развития человеческого капитала.

Профессиональная ориентация окажет содействие модернизации системы образования с учетом мирового опыта. Также следует отметить о необходимости разработки общей программы и целей профориентационной деятельности для каждого года обучения в школах и, исходя из этих целей, подбирать диагностику и коррекцию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Браун Дуэйн. Профессиональное консультирование. // Профориентация, № 33, США, Университет Северной Каролины в Чапел-Хилл, 1985. - с.197-201.
2. Дэнверс Фрэнсис. Ориентация (школьная и профессиональная), предмет преподавания? // Обзор исследований в образовании, № 14, Франция,
3. О Чжон Тхэк. Текущее положение в сфере образования профессионального самоопределения в школах Кореи, средняя школа Токсу, Южная Корея //Сборник материалов для семинаров повышения квалификации консультантов по профессиональному самоопределению учащихся. - Казахстан, 2014. - с.4.

Пошаев Д.К.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Узахова А.С.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Байбатшаева А.Е.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Назарова Г.Р.,

магистрант,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Саипов А.,

педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

БІЛІМ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ОБЪЕКТИВТІЛІК ЖӘНЕ ӘДІЛЕТТІЛІК ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру болашақ мұғалімдердің арнайы, жалпы білімдері, іскерліктері мен дағдыларын жедел-объективті бақылау және бағалау әдістері, нақтылы формаларын анықтау, жаңа мазмұндарын анықтау бағытында орын алатындығы баяндалады.

Кілт сөздер: бақылау, бағалау, объективтілік, әділеттілік ұстанымдары, дидактикалық статус.

Аннотация. В статье рассказывается об эффективности учебного процесса для выявления специальных, общих знаний, навыков и умений будущих учителей, позволяющих быстро и точно отслеживать и оценивать методы, определять конкретные формы и определять новое содержание- контент.

Ключевые слова: принципы контроля, оценки, объективности, справедливости, дидактический статус.

Abstract. The article outlines the effectiveness of the teaching process to identify future teachers' specific, general knowledge, skills and abilities to quickly and accurately track and evaluate methods, identify specific forms, and identify new content.

Keywords: principles of control, evaluation, objectivity, fairness, didactic status.

Педагогикалық ғылым және практика ұдайы оқушылардың кәсіби бейімделуін қамтамасыз ететін оқыту мен тәрбиенің тиімділігін арттыратын оқыту құралдарын, формалары мен әдістерін іздестіріп отырады [1, 2, 3, 4]. Жинақталған тәжірибелерді зерделеу, оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру болашақ мұғалімдердің арнайы және жалпы білімдері, іскерліктері мен дағдыларын жедел-объективті бақылау және бағалау әдістерін, нақтылы формаларын жетілдіру, жаңа мазмұндарын анықтау бағыты болып отырғанын көрсетеді.

Дегенмен, «бақылау», «тексеру», «бағалау», «белгілеу», «есепке алу» сияқты терминдердің біржақтылы анықтамасының жоқтығы байқалады, яғни: бақылаудың толық дидактикалық статусы анықталмаған; бақылаудың анықтамасы мәні мен қызметін анықтауда бірыңғай бағыттың жоқтығы; олардың оқыту барысындағы әртүрлі формаларын жүзеге асыру әдістемесін нақтылау қажеттігі орын алады [1, 28 б].

Болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын жетілдірудің бір жолы – жоғары мектептің оқу процесінде инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалануы болып табылады [5, 177 б].

Сондықтанда келтірілген мысалдар «бақылаудың» әртүрлі авторлар тарапынан бірдей түсінікке ие еместігіне саяды. Бұл, зерттелініп жатқан мәселенің теориялық қалыптарын практикалық тұрғыда оқыту нәтижесін объективті бағалауда күнделікті қолдануды қиындатады.

Жоғарыдағы айтылғандар негізінде оқушылардың білімі мен іскерлігін бақылауды төмендегі өзара байланысқан тұйық тізбек бойынша қарастырған жөн: кәсіби оқыту мақсаты – оған жетудің бара-бар бағалау критерийі – бақылауға алынатын білім, іскерлік жиынтығы – бақылау тапсырмаларының жүйесі мен мазмұны – оларды шешуді болжамдау және бағалаудың объективтілігі – оқыту мазмұнын, мақсатын және әдістемесін реттеу. Ал бұл, болашақ мұғалімнің оқу-танымдық іс-әрекеті сипатындағы ақпараттық іс-әрекеті деп тануымызға алып келді.

Ақпараттар мазмұнындағы фактілер, теориялар мен заңдар, заңдылықтар яғни оқу нысаны ғылым болып табылатын білімдер ғылыми білімді құрайды. Біз осы тізбектегі бағалаудың объективтілік және әділеттілік ұстанымдарын қарастыруды жөн көрдік. Объективтілік және әділеттілік ұстанымдары өзара тығыз байланысты, өйткені объективтілік әділеттіліктің болуының бұлжымас шарты. Оқыту тәжірибесінде әділеттілік ұстанымын жүзеге асыру үшін объективті баға түсінігін енгізу керек. Педагогикалық өлшемдер теориясына «объективті баға» түсінігі бақылау жүргізілген кездегі оқушының дайындық деңгейін көрсететін және қате бөлшектің болмауын қарастыратын «шынайы баға» түсінігімен алмастырылады. Сондықтан, өлшемдердің қате бөлшектің аз немесе көп дәрежеде болуына байланысты объективтіліктің жоғарылығы немесе төмендігі туралы сөз қозғауға болады.

Бақылаудың объективтілігін көтерудің бірінші жолы коллегиялық сараптық бағаны қалыптастыру [2, 126 б]. Десекте, қазіргі күнге дейін емтихан бағасы оқытудың жеке-дара критерийі және нәтижелілігінің көрсеткіші қызметін атқарып келеді. Сондықтан білімгерлердің нақтылы материалды меңгергендігі жөніндегі ендіріліп отырған коэффициент қосымша және әр топтың емтихандағы орташа бағасы болып табылады.

Дегенмен, біз мұндай коэффициентті күнделікті пайдалана отырып, оның қажеттілігін растаймыз. Білімгерлер тарапынан пәннің тарауларын меңгеру үдерісінің нәтижелілігін өлшеу процедурасы келесі кезеңдерді қамтиды: эксперттерді таңдау және дайындау; білімгерлерден жауап алуға арналған тест-карталарды дайындау; негізгі түйінді жағдайдайлар мен алгоритмдерді анықтау. Оларды бақылау есептерін шешуде пайдалану білімгерге шын мәнінде есепті шешудің мақсаттық әдісін меңгеруіне бағыт беруі керек. Бұл өз кезегінде: қажетті жағдайлардың жиынтығы мен алгоритмі, эксперттердің бағалаушылық әрекеттерінің идентификаторларлық тіректік жүйесі болуы; білімгерлердің тапсырмаларды орындауы мен жауаптарындағы негізгі жағдайларды есепке алу нормасы мен критерийлері болуы; бақылау жұмыстарын тексеру процедурасын таңдау және оларды бағалау нәтижелерін белгілеу; эксперттік баға нәтижесін өңдеу процедурасын таңдау; нәтижені өлшеуге бағытталған бақылау сұрақтарын жасау технологиясымен келісім болып табылады.

Аталынған кезеңдерге жеке тоқталып көрелік:

А. Эксперттерді таңдау және дайындау. Берілген оқу материалын білімгерлер тарапынан меңгеру нәтижелілігін өлшеу және оған қатысу оқытушылардан көп тәжірибені, пәнді жетік білуін, оның ішінде бағалауға алынған білімгерлер контингентін жақсы білуді талап етеді.

Көбінесе тәжірибелі оқытушылардан 2-3 адам құрамында тандап алынады. Негізгі сабақ жүргізуші оқытушы эксперттерді оқушылар қандай материалдарды меңгеруі, оған байланысты қандай білім, іскерліктері болуы керек екенін, сонымен қатар, лабораториялық жұмыстар, басқада тапсырмалар мазмұнымен таныстыруы қажет.

Ә. Оқушыларға арналған бақылау сұрақтарының тест-картасын дайындау.

Бақылау сұрақтары мен тест-карталарды дайындау күнделікті шекаралық бақылау тестін жасау технологиясымен бірдей. Сабақ өткізетін оқытушы арнайы кешенді тапсырмалар мен шешімдерінің үлгілерін жасайды, оларға түсініктемелер эксперт тарапынан түсінікті болуы үшін жасалынады. Мысалы: «Электр машиналары» бойынша тест-карта келесі сұрақтарды қамтуы мүмкін:

Электр машиналарының жұмыс істеуі үшін қандай жағдай орын алуы керек?

Айналмалы магнит өрісіне сипаттама беріңіз.

Айналмалы магнит өрісінің орын алу шартын анықтаңыз.

Сабақ беруші оқытушы бақылау сұрақтарының үлгілерін эксперттерге таныстыруы керек. Сонымен қатар мұнда оқытушы материалдың логикалық құрылымын ескеруі тиіс. Осылайша тақырыпқа арналған бақылауға дайындалған тест-карта, эксперттерге негіз болатын идентификаторларды нақтылы анықтауға мүмкін береді.

Б. Негізгі жағдайларды анықтау және алгоритм. Бақылау сұрақтарындағы тест-карта есептерін шеше отырып, білімгерлер оқу материалын меңгергенін жазбаша түрде жауап мазмұндарына түсініктер беріп отырады. Текст саны идентификатор болып саналатын қажетті деп табылатын кілттік негізгі ұғымдарды, жағдайларды атауымен, анықтауымен бегілі болады. Бұл мәселелер сабақ беретін оқытушы тарапынан белгіленеді. Одан кейін бұл идентификатор жүйесі эксперттер тобымен талқыланып және олардың келесімінен кейін эксперттік унификациясына арналған шешім ретінде қабылданады. Білімгерлер тарапынан тест-картаға берілген жауаптарды қарай отырып эксперттер төмендегілерді бағалай алады: электр машиналарының конструкторлық ерекшеліктерін – білімгерлердің электр машиналарының кейбір элементтерінің өзара орналасуын: полюстердің, катушкалардың, коллекторлық бөліктердің және т.б.; білімгерлердің электр

машиналарын тізбекке қосу схемаларын білуі; осыған байланысты машинаның айналыс дәрежесінің өзгерісін және т.с.с. сұрақтарды білуі.

В. Эксперттік бағалауға арналған критерийлер мен нормаларды анықтау.

Оқу материалдарын меңгеру дәрежесі жайлы идентификаторларды анықтап, нақтылап алғаннан кейін, эксперттер білімгерлер тарапынан оқу материалдарын меңгергені дәрежесі нормаларын нақтылайды, яғни білімгерлер жауаптарындағы нақтылы тіректік идентификаторлар болып саналатын білім және іскерліктердің орын алуын есепке алады. Сонымен, егерде білімгерлердің есептер шешімдерінде жоғарыдағы анықталған идентификаторларын алатын болса, мысалы, №3 идентификатор бойынша эксперт 30 дан 60 пайызға дейін материалды меңгергені жайлы белгілей алады. Мұндай алдын-ала келісім бойынша жасалынған бағалау экспертизаның анықтылығын көрсетеді.

Мұнда ерекше айта кететін жағдай, барлық идентификаторлар арқылы бағалауда эксперт абсолютті дұрыс жауаптың пайызын ғана көрсетеді. Егер күтпеген жағдайлар орын алатын болса, білімгерлер тарапынан текстерге толықтырулар байқалса, оларды білімгерлерді маратпаттау бағытында, солардың пайдасына шешіледі. Негізгі түйінді ұғымдардың, жағдайлардың білімгерлер тарапынан меңгерілуін бағалаудан басқа да мәселелерге, мысалы, есептердің шешімдерінің дұрыс түзіліміне эксперт назар аударады. Бұл нақтылы 0-ден n-ге дейін, мұндағы n – тест-картадағы есептер саны болып саналады. Мұнда эксперт не нәрсеге көңіл аударады, соған, ұғымдарға, т.с.с., ретінде пайыздық көрсетілім береді.

Тапсырма саны Q→n дейін болуы мүмкін

Мысалы: 1 тапсырманың оқушы жартысын орындады делік, 2-шісін толық орындады да қалғанын шеше алмады делік. Онда эксперт оқушы 1,5 тапсырма орындады деп санайды.

Тапсырма мысалы «Электр машиналары» туралы болса, онда эксперттің назар аударатын ұғымдары төмендегіше болуы мүмкін (Кесте 1).

Тапсырма №

«Электр машиналары»

Эксперт №

1 кесте

Студенттің аты - жөні	«Эм» ерекшеліктері	«Эм» конструкциялық орындалуы	Схеманы орындауы тізбекке қосуы	Айналы магнит өрісі туралы түсінігі	Үш фазалық «Эм» бір фазаға көшу схемасы	Орындалған тапсырма саны	Оқу материалын меңгеру коэффициенті K(%)
Ахмет С.	100% (1,0)	80% (0,8)	60% (0,6)	60% (0,6)	80% (0,8)		

Сандық көрсеткіші

Оқу материалын бір білімгердің меңгеру коэффициенті.

$$K_j^i = \frac{\sum \% \text{ барлы идентификаторлы } \% \text{ жиындысы}}{M * L} * C$$

M- идентификатор саны

L – тест-картадағы тапсырма саны

C – эксперттің бағалауы бойынша дұрыс деп саналған жауаптар саны

J – білімгердің журналдағы нөмірі

t – эксперт нөмірі

2. Оқу материалын барлық білімгерлердің меңгеруінің орташа коэффициенті

$$K_{N_{op}}^i = \sum_{j=1}^i K_j^i / Z$$

Мұндағы, Z – топтағы білімгерлер саны (бақылауға қатысқан)

N – топ нөмірі

3. Барлық эксперттердің нәтижесі бойынша жеке білімгердің материалды және жалпы топтың меңгеруінің орташа коэффициенті

$$K_{ior} = \sum_{j=1}^T K_j^i / T$$

Мұндағы: T-эксперт саны

4. Бүкіл топтың материалды меңгеруі

$$K_{Nop} = \frac{\sum_{I=1}^T K_{ior}^i}{T}$$

5. Жалпы қорытынды, оқу материалының меңгерілуі

$$K_{nj} = \frac{K_{Nop} * Z}{X}$$

Мұндағы X – академиялық топтағы жалпы білімгерлер саны.

Эксперт неге көңіл аударады: ұғымдар, т.с.с., ретінде пайыздық көрсетілім береді.

Мұндай кезде оқу материалдарын тек жекелеген оқушылардың меңгерулері ғана ескерілмейді, жалпы топ бойынша есепке алынады. Бұл оқытудың нәтижелілігінің көрсеткіші ретінде саналады. Себебі, қазіргі кездегі білімді бағалау, орташа үлгерімді көрсете алмайды, ал ондай көрсеткіш жалпы үлгерімді білімгерлер санына бөлу арқылы табылып жүр, бұл білімгерлер тарапынан оқу материалдарын қалай, қаншалықты деңгейде меңгергені жөнінде мәлімет бере алмайды. Олай болса бұл жағдайда оқыту нәтижесі туралы сөз де қозғауға болмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Пошаев Д.Қ., Халмұратов Н. Оқушылардың білімін бақылау құралдары: Оқу құралы, Шымкент. – 2014, – 156 б.
2. Пошаев Д.Қ., Саипов А., Адырбекова Г. Арнайы пәндерді оқыту әдістемесі. Оқу құралы, Астана. 2012, -160 б.
3. Кенжебаев Т., Молдакасов Р. Студенттің білімін тексеру, бағалау жүйесі туралы // Қазақстан жоғары мектебі. - 2004.- N 4.- 55-56 б.
4. Шамахайұлы Қ. Шәкіртті әріптес деп танысак: Жоғары оқу орындарындағы білім беру, білім сапасын бағалау жайлы// Егемен Қазақстан.- 2005.- 11 тамыз, № 176.
5. Нұрлыбекова А.Б., Қостах І.А. Болашақ педагогтардың даярлығын жетілдіруде инновациялық педагогикалық технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми журнал. №4(80), 2019. – Б.177-179.

Пошаев Д.Қ.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Узахова А.С.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Байбатшаева А.Е.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан,
Шымкент қ.

Рысқұлов А.,

PhD докторант,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Саипов А.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ ОНАН ШЫҒУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада білім беру саласындағы дағдарыс пен онан шығу жолдары, яғни, саланы реформалау, модернизациялау, ыңғайға қарай өзгертулер арқылы қол жеткізуге болатынын алға тартып отыр. Оның ішінде: білімнің тек пәндік сипат алуында; білімнің ұлттық жүйесін қалыптастыру мәселесіне көңіл аударылмауында; ұлттық идея немесе ұлттық идеология, ұлттық білім мазмұны көбінесе ұлттық тәрбие беруге ғана бағытталуында; төл оқулықтар жағдайы қарастырылмауында; ұлттық ойлау жүйесін қалыптастыратын төл ұғымдарымызды ғылыми айналысқа енгізудегі процессуалдық әрекеттердің болмауында және т.с.с., көрініс табады.

Түйін сөздер: білім беру, дағдарыс, ұлттық ойлау жүйесі, ұлттық білім, іс-әрекет.

Аннотация. В статье анализируется кризис в образовании и предлагается пути выхода из него: путем реформирования, модернизации и адаптации к с учетом конкретных ситуации в сфере образования. В том числе: знание носит только предметный характер; игнорирование проблемы формирования национальной системы образования; национальная идея или национальная идеология, содержание национального образования в основном ориентировано на национальное образование; проблемы с учебниками; отсутствие процессуальных действий по внедрению национальной идеологии в научный оборот, формирующий систему национального менталитета и т.д.

Ключевые слова: образование, кризис, национальное мышление, национальное образование, акция.

Abstract. The article analyzes the crisis in education and suggests ways out of it: by reforming, modernizing and adapting to the specific situation in the field of education. Including: knowledge is only of an objective nature; ignoring the problems of forming a national education system; national idea or national ideology, the content of national education is mainly focused on national education; problems with textbooks; lack of procedural actions to introduce a national ideology into the scientific revolution, forming a system of national mentality, etc.

Keywords: education, crisis, national thinking, national education, action.

Ұсынылып отырған тақырып мазмұнындағы «дағдарыс» көптеген уақыт бойына атап айтқанда білім беру саласына қатысты орын алмағаны белгілі. Өйткені бұл ұғым біз үшін жат ұғым болып саналатын.

Дегенмен, білім беру саласындағы реформалау, модернизациялау - яғни ыңғайға қарай өзгертулер т.т., айтылған ұғымның орын алатынын сөз жоқ алға тартып отырады деуге болады. Тіпті 1968 жылы орыс тілінде Ф.Кумбстің «Білім берудегі дағдарыс» деген тақырыпта еңбегі жарық көрді [1]. Онда, дамушы елдердің білім беру практикасына талдау жасай отырып «... дәстүрлі практика өзінің мүмкіндіктерін тауысып бітті, бірақ оны

алмастыратын оған альтернатив жоқ. Бұл, білім берудегі – дағдарыс күйін көрсетеді» - деді. Десекте, бұл мәселенің бізге, яғни бұрынғы одақтық білім беру жүйесіне қатысы жоқ деп мойындамай келдік. Осыған байланысты, жоспарлы түрде жасалынып жатқан әрекеттер мұндай жағдайға соқтырмайды, - деген жалған пікір қалыптасып және айтылған мәселені терең зерттеу қолға алынбай келді.

Осы мәселеге философиялық тұрғыда көз жүгіртетін болсақ, қандай болмасын даму үдерісі бір бағытта ғана болмайды, ол бірнеше жаңа және одан да жаңа сапаларды алға тартып отырады. Мұндай сапа білінбестен біртіндеп жинақтала береді. Олардың пайда болуы көбінесе әлеуметтік практика нәтижесіне әсер ететіні, қандай да бір жаңаның әсерінің салдары кездейсоқ факторлардың жиілеуіне алып келеді. Егер олардың орын алуы көрініс табатын болса, онда Сіз әрекетіңізде жаңа жүйе түзетін факторлардың пайда болатынын күте беріңіз. Сонымен қатар, мұндағы бір назар аударарлық жайт, жаңа фактордың әсерінің басталуы мен оны мойындау мезеттері уақыт жағынан сәйкес келе бермейді. Сөйтіп фактор нақты әсер етіп жатады. Бірақ біз бұрынғы көзқараста қалып қойып отырғанымызды аңғармаймыз. Орын алып отырған жаңа сапаның, тіпті ол туралы бізге ештеңе белгісіз болса да, біздің алға қойған мақсат, мүдделеріміз арқылы жететін нәтижеміз арасында алшақтық күшейе бастайды. Нақ осы күтілмейтін жағдай мен нақтылық арасында дағдарыс орын алады.

1. Білім беру мазмұны бойынша біз өте білімділікке жеттік дегенімізбен, ол білімнің тек пәндік сипат алғанын көріп отырмыз. Бұл, білім ғылыми - техникалық прогресті дамыта отырып, еліміздің экономикасын арттырғанымен, оның дүниенің тұтастығы принциптерін бұзғанын, яғни олар, мысалға, экологиялық зардаптарға, адамзатқа қауіп төндіретін жағдайларға алып келгенін көруге болады. Білімнің адам, адамзат үшін қандай мәні бар екендігін түсінбеген жағдайда бұл әрмен қарай да жалғаса береді. Осыдан байқағанымыздай, оқу-тәрбие үдерісінде, оқыту мен тәрбие сыңар жақты көрініс тауып отырғанына дау жоқ екені мәлім болып отыр. Яғни оқыту мен тәрбие мәселелерінің үйлесімділігі орын алмай отыр деуге болады.

Бұлай дейтініміз жерлесіміз, Түркістан топырағының Ұлы дидактигі әл – Фарабидің: біріншіден, «... оқытуда детерминистік принципті басшылыққа алу керек...», «...ол үшін білім беруді затқа бағыштау емес, сол заттың не себепті сондай болғанын түсіндіруге бағыттау керек» - деген қағидасының орын алмай отырғандығы болса керек.

Екіншіден, « ...тәрбиесіз берген білім - адамзаттың қас жауы», деген өсиетін іске асыра алмайтынымызды өмірдің өзі көрсетіп отыр. Өйткені, тәрбие жұмыстарын алдын ала жоспарлап қоямыз, ал бұл дегеніңіз, тәрбиенің «сценарийі» деуге болады. Осы тұрғыдан қарағанда, «білім мен тәрбие - егіз» лозунгісінің өзі параллельдік сипат алып отыр деуге болады. Ал, параллель ешуақытта қиылыспайтынын естен шығаруға болмайды.

Жоғарыда айтылғандардан дағдарыстан шығу жолы ретінде, елімізде білім беруді гуманизациялау тұжырымдамасы қабылданды. Оны жүзеге асыру үшін оқу жоспарларына гуманитарлық пәндерді көптеп ендіру қолға алынды. Бұның жаратылыстану ғылымдарына әсері бола алмады және оның үйлесімділігін аша алмадық. Бұл жағдайдың себебін зерделей отырып, оның іске асуы техникалық білімдерді гуманитаризациялау арқылы болады деп шештік те. Осыған байланысты, білімді гуманитаризацияландыру тұжырымдамасы дүниеге келді. Бұл жерде, оның іске асыру мәселелерін шешу қиындығы пайда болды. Себебі, мұндай мәселе оқытудың процессуалдық тұрғыдан шешілуіне тірелді. Өйткені, осы күнге дейін білім беруде гностикалық яғни, «білімдік» бағыт орын алған болса, қазіргі кезде, іс-әрекеттік бағытқа көшу қажет болып отыр.

2. Қазіргі оқытудың негізгі мақсаты барлық еңбек түрі, формасы бойынша белсенді іс-әрекет қабілетін қалыптастыру. Бұл, білімгерлердің танымдық іс-әрекеттерін басқару құралдары мазмұны мен құрылымына да байланысты. Сондықтанда білім - өзінің негізгі ағартушылық мақсатынан, оқушы тұлғасының дамуы мен оның танымдық іс-әрекетін басқару құралына айналуы керек. Бұл, өз кезегінде, болашақ маман, бүгінгі оқушы өзінің болашақ мамандығында білімді таза күйінде пайдаланудан гөрі, оның нақтылы практикалық жағдайларда қолдана білу қабілетінің болғанын қажет етеді деген сөз. Сол себепті, оқыту үдерісінде ең маңызды рөл оқытушыға беріледі, мұнда оның басты қызметі оқытатын пәнінің мазмұнын ғана ашу емес, оқушылардың танымдық әрекеттерін басқару болып табылады. Осыған байланысты оқытушыға өзінің күнделікті педагогикалық әрекеті барысында төмендегі: өз пәнін оқытуда ыңғайластырылған нәтижеге жету; оқушылардың белсенді оқу әрекеттерін жетілдіру; пәнді оқуға қызығушылықты арттыруда, алған білімнің өзінің кәсібіндегі мәніне, дүнетанымдық әрекеттерінде, оның тұтастығы принципін түсінуге ықпал ететіндігіне бағыттау болып табылады.

3. Бұл, біздің ең негізгі мақсатымыз ұлттың болашағы болғандықтан, іске асаратын әрекеттерімізде, білімнің ұлттық сипатын, рухани мазмұнын қамтамасыз етуімізге алып келеді. Ол үшін, білімнің ұлттық жүйесін қалыптастыру мәселесіне көңіл аударылуы керек. Өйткені, қазіргі білім де, білім беру жүйесі де Кеңес одағының бірыңғайландырылған, бірқатар педагогикалық принциптері жағынан Кеңестік азаматты қалыптастыруға ыңғайландырылған жүйе екендігіне көзіміз жетіп отыр. Міне, осыдан кейін-ақ, білім берудің мәдениет қалыптастырушы функциясын анықтау қажет екеніне барлығымыздың көзіміз жеткендей болып отыр. Мұнда, білім мен тәрбиенің түпкі мақсаты - ұлтымыздың рухани өмірін сақтап қана қоймай, оны байытып,

салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тарихи құндылықтарын, әсіресе сана-сезімін қазіргі адамзат өркениеті биігіне көтеру деп түсіну керек.

Осы жерде тағы бір айта кететін жайт, осы күнгі алған білімдеріміз тез естен шығып қалады, ал ұлтымыздың салт-дәстүрі, фольклоры осы күнге дейін ұмытылмай келеді. Өйткені, олар ұлтымыздың өмір сүру қалпын түзеді. Сондықтан да, дәстүр – білім алудың әдіснамалық негізі болуы керек [2].

Дәстүр субъективті факторларға тәуелді болғанымен, кең мағынада алғанда объективті құбылыс. Сондықтан да оны қоғам және уақыт сипаты анықтайды. Десекте, білім беру саласында жаңа оқыту құрылымын жасауда жоғары белсенділік, инновациялық ұстаным жасауға батылдық көрініс таппай отырған сияқты.

4. «Инновация» - латын тілінен аударғанда жаңарту, жаңалық, өзгерту – деген мағынаны береді. Олай болса, бүгінгі күн талабы ретінде, оқыту үдерісін ұйымдастыруда білім беру, оқыту мазмұнының ұлттық идея, ұлттық құндылықтарымыз негізінде ашылуы уақыт ұттырмайтын мәселе.

Жалпы, қазіргі білім жүйесін жетілдіруде, дамудың ортақ деңгейіндегі ұғымдар мен ғылымдардың жиынтығы «өркениет» деген нәрсені дүниеге алып келгенін ескеру керек. Десекте, тіпті, өркениеттік бізді білімді еткенімен мәдениет, дәстүрден, әдет - ғұрыптан қашықтауымызға алып келгенін жасыруға болмайды. Өркениет – оқыту әдестері арқылы біздің санамызда қалыптасқан ұғымдар жүйесі және олардың көрініс ретіндегі техникалық, технологиялық, экономикалық және ұйымдастырушылық білімдеріміз бен біліктіліктеріміздің жинағы. Ал, мәдениет - әрбір ұлттың өзіне ғана тән сезімдері жинағы. Сондықтан ақыл - өркениет, ал мінез-құлық - мәдениет негізінде қалыптасатынына назар аударсақ, ұлттық пішін арқылы қауымға ортақ адамбасылық мазмұн берілері хақ [2, б.15]. Бұл мәселе орта білім беру мектептерінде біраз шешуін тапса да, жоғары білім мен ғылымда әлі басталмаған дүние. Десекте, ұлттық оқу жүйесін қалыптастырамыз деп әлемдік деңгейде орыны бар оқулықтар орнына жаңа оқулықтарды ұсындықта және оның кейбірінің ақыры бізге мәлім де .

Екіншіден, олардың мазмұндары, гуманитарлық пәндер бойынша, ұлттың төл оқулығы ретінде көріне алмады. Керісінше, жаратылыстану пәндері бойынша, мұндай қажеттілік қайдан туындап отыр, жаратылыстану құбылыстарын қазақы ұғыммен зерттегенде, есептегенде не өзгереді? Бәрібір сол Пифагор, Ньютон, Менделеев заңдары емес пе? - деген сұрақтар туындады. Бұл ретте оларға ұлттық сипат беру қажеттігі байқалып отырған жоқ - деген пікірлер де орын алып жатқаны бар. Бұл пікірлердің негізі , біздің ойымызша, - осы күнгі ұлттық идея немесе ұлттық идеология, ұлттық білім мазмұны көбінесе ұлттық тәрбие беруге бағытталған деген түсініктің орын алуында болса керек.

5. Білім - ұғымдардың жиынтығы. Ал ұғымдар басқадан алынса, онда, ұғымдарды алған ұлттың өркениетін қабылдаймыз, өз ұлтымыздың мәдениеті жайына қалады. Ал ұлттың Ұлт болып қалыптасуы тек өз мәдениетіне негізделеді. Бұл біріншіден - ұлттық ойлау жүйесін қалыптастырудың, екіншіден төл ұғымдарымызды ғылыми айналысқа енгізудің бірден-бір жолы болып табылады. Бұл жерде, шешуші мәселенің бірі оқулықтар болмақ.

6. Оқулық мазмұнын құруда, онда тек ғылым негіздерін, олардың заңдарымен заңдылықтарын оқып үйренетін әдістерін ғана түсіндіріп қоймай, әдістемелік негізде олардың тәрбиелік мақсаттағы материалдарымен қамтамасыз етуді қолға алу керек. Тағы бір ескерерлік жайт, оқулықтың алға қоятын төмендегі: үйретушілік; дамытушылық және тәрбиелік міндеттерін айқындап алу керек.

7. Қазіргі өркениеттік пайымдау (европалық), заттың сыртқы сипатына, формасына, қасиетіне қарап, дүниенің заттық өлшемін микрометрлік құрал арқылы өлшейтін болса, шығыстықтар (азиялықтар) заттың ішкі сипатына, ішкі мәніне көңіл бөлген. Бұл жәй пікір емес, мұның артында қоғамдық даму әлеуеті жатқанын ескеруіміз керек. Бұл әрбір пәннің мазмұнында орын алуы тиіс. Мұны алға тартып отыруымыздың бірден-бір себебі, қазіргі жаһандану үрдісінің күш алып келе жатқандығында. Бұл үрдіс барысында, бірінші кезекте, әрбір ұлт өзінің ұлттық мазмұны ғана емес сипатын сақтап қалу мәселесінің көтерілетінін жасыруға болмас. Бұл жағдай оқыту мазмұны мен оқыту үдерістеріне, ақпараттық оқыту технологиялары негізінде әзірден-ақ еніп келеді деуге болады. Себебі, біз әлі күнге, төл оқулықтарымыз түгілі (электрондық оқу құралдарын жасау мұны тағы біршама уақытқа кері жылжытары анық) оқыту үдерісінің ұлттық мазмұнын әдістемелік тұрғыдан болса да өз деңгейінде шеше алмай келеміз. Ондай әдістемелік дайындық тіптен мұғалімдерді даярлайтын қазіргі жоғары оқу орындарында орын алмай отыр деуге болады. Себебі, жаппай университеттік білім беру үдерісінде мұндай жағдайларды қамту мүмкіндігі болмай отыр дее аламыз. Енді арнайы педагогикалық институттар ашылды емес пе?- деген сұрақ та алға шығары анық. Десекте, еліміздегі барлық жоғары оқу орындарының бір үлгідегі Болондық модельге көшуі соңғысының бірқатар нақтылы шешімдерді таңдауына алып келмей отыр.

8. Білімнің мәйегі ретінде барлық болашақ мамандық иелері қазақтың төл мәдени, рухани қазыналарын дәріптейтін дәрістер беру керек.

Жалпы, бұл жұмысты бүкіл білім жүйесінде балабақшадан университет бітіргенше рет-ретімен үзбей оқытатын тұтас жүйе жасап, оны пәрменді түрде іске асыру қажеттілігі күн санап арта түсуде. Бұл жүйеге Отан

тарихынан бастап, фольклор, мәдениет пен ұлттық өнер, ұлттық спорт ойындары, ұлттық салт-дәстүрлер, ұлттық педагогика мен психология, ұлттық кәсіпкерлік пен шаруашылық үлгілері және т.б., толып жатқан қазақтың сана-сезімін қалыптастыратын пәндер мен тәрбие түрлерін ендіру қажет. «Халық мәдениеті, дәстүрі, салты бүгінгі күні тәрбиелік үдерістің басты өзегі болып табылады» [3, б.157]. Біздің пікірімізше, ұлттық идеология, ұлттық философия, ұлттық психологияның темірқазығы «Қазақ тілі» және «Әдебиет» пәндері болуы тиіс.

Ол үшін біз төмендегі мәселелерді қолға алуды ұсынамыз:

а) «Білім барлығы үшін» моделінен «Білім таңдау бойынша» моделіне біртіндеп көшу.

ә) екі мәселенің де ортақ шешімі ретінде білім беру үдерісінің ұлттық моделін қалыптастырудың қазіргі әдіснамалық және әдістемелік негіздерін жасау.

б) төл оқулықтар жағдайы толыққанды қарастырылуы.

9. а) Оқулық мәселесін қарастыруда: Оқулық жасауда нені басшылыққа алу керек; төл оқулық деген не; төл оқулық қандай болуы керек; төл оқулықтың басты белгілері қандай; қандай ұстанымдар мен критерийлерді басшылыққа алу керек; оқулық қалай бағалануы керек; қандай дидактикалық талаптарға жауап беруі керек; қандай әдістемелік талаптар орын алуы керек; мазмұны қалай құрылуы керек; оқулық сапасының көрсеткіштері нелер болуы керек.

ә) Төл оқулығымыздың: ұлттық сындарлы (конструктивті) терминологияны қамтуын; халқымыздың рухани байлығы мен қазіргі замандық біліммен қаруландыру жағдайын; ұлттық идеология тұрғысында жазылуы (басқалар соның аудармасымен пайдаланулары) мәселесін ескеру керек.

б) Төл оқулық мазмұнында ұғымдар мен терминдерді қалыптастыруда: материалдардың қарапайымдылығы; көркем де қызықтылығы; халық рухына үндестігі әрі ықшамдығы; халықтың ділімен, әдеп үдерістерімен, салт- дәстүрлерімен үйлесімділігі ұстанымдары ескерілуі тиіс. Сонымен қатар, ең алдымен теориялық материалдардың оқыту мақсатына сай іріктелінуі, білімдерді баяндауда өзіндік әдістемелік формасы, бірізділігі, тәрбиелік мақсаттылығы, пән маманға емес, белгілі бір дәрежеге дайындығы бар оқырманға арналуы, үш міндетті атқаруы (үйрету, дамыту және тәрбиелеу),

бағдарламадағы материалдар ғана емес, оқушы онымен өзбетінше жұмыс істей алатын, өз білімін бақылай алатын жүйеде болуы, оқып шығып, бұрынғы материалға сүйеніп, тапсырманың ескерілмей қалған тұстарын толықтырып сұрақтарға жауап беру немесе бірнеше сұрақтар ішінен дұрыс жауабын табу тәртібіне байланысты нұсқау берілуі, бағдарламаға қатаң түрде сәйкес болуы, тек кейбір жағдайда ғана оқулық логикасынан туындайтын ауытқуларға жол беру ескерілуі керек.

в) Төл оқулықты бағалауда: пәнді оқып үйренудің бағдарламада тұжырымдалған жалпы мақсатының көрініс тапқаны - таппағаны; пәннің тәрбиелік жағынан қаншалықты қамтылғаны; ғылымның практикамен байланысын көрсететін ілігі; белгіленген көлемнің сақталғаны - сақталмағаны; мазмұндық және әдістемелік тұтастықты білдіретін шарттардың бар - жоғы; оқушыларды жас ерекшеліктеріне сай тапқырлылығы және иланымдылығы; фактілік материалдардың әрбір параграфтарға дұрыс сұрыпталынуы; басқа пәндермен байланыстылығы (сол сынып тағы немесе мамандықтағы); сөздің құрамы, сөйлемдік құрылымы (сөздің тура немесе ауыспалы мағынада көбірек қолданылуы (жай, құрмалас, күрделі - аралас, құрмалас сөйлемдерді қолдану); стилі (баяндау, суреттеу, сипаттау тәсілдері, бейнелік, көркем айшықты сөздерді орынды қолдану); құбылыстар мен заңдылықтарды ашуда оның себеп- салдарларын түсіндіруі; ғылыми стильге жақын болуы; сөздік құрамы, синтаксистік құрылымға, жаңа сөздер саласы мен терминдік қолданымға, әр тақырыптың көлемі мен ондағы мәліметтер мөлшеріне мән берілуі ескерілуі керек.

г) Төл оқулықтардың әдістемелік аппаратына қойылатын талаптарда: әр параграф сабақта оқып үйренілетін материалдар көлемімен шамалас болуы, яғни мұғалім сабақ барысында түсіндіріп шығу сәйкестігі; оқушы үйде оқып келетіндей ықшам болуы; білімді белсенділікпен және берік меңгеруін қамтамасыз етуі; танымдық қызығушылығын дамытуы; өзбетінше жұмыс істеу дағдысының қалыптастыруына байланысты сұрақтар мен тапсырмалардың болуы; күрделі ой жұмыстарының ойластырылуы; практикалық жұмыстарда өтілген қағидаларға дәлел болатын жаңа фактілерді, мысалдарды таба білуі; өтілген материалдардың қолданбалылық жағы; оқу тілінің дәл және бейнелі болуы ескерілуі керек.

д) Төл оқулықтардың мазмұнына қойылатын талаптарда: оқушылардың дайындық деңгейі; білімді қабылдауы; жас ерекшелік психологиясы; меңгеру мүмкіндігі; ойлау дәрежесі; сөздік қорына лайықтығы; басқа пәндермен (төмендегі, жоғарыдағы) сабақтастығы ескерілуі керек.

Оқулық әр текті көптеген элементтерден тұратын күрделі конструкциялық құрылым [3, б.110] болғандықтан оның сапасының көрсеткіштері болып: ішкі сыртқы көркемдік безендірілуі; құрылымдық - логикалық жүйесі; материалдардың ғылымилық, танымдық, тәрбиелік сапа- деңгейі; анықтама, теорема, заңдардың айқын тұжырымдалуы; деректер мен фактілер мөлшері мен мәнділігі; сұрақтар мен тапсырмалардың аз көптігі мен орындылығы; тіл шеберлігі мен стиль саралығы; сөздік құрылым, емлесі мен тыныс белгілері; суретті графикалық материалдары мен олардың мәтін мазмұнымен қабысуы; көрнекілігі; эстетикалық рөлі; тірек ұғымдар мен түйінді ойлардың орынды ерекшеленуі болып табылады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кумбс Ф.Г. Кризис образования в современном мире (системный анализ) – М., - 1970. – 245 с.
2. Пошаев Д.Қ. Мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. Шымкент, Нұрлыбейне, -2011. – 200 б.
3. Калыбекова А.А., Айтжанова А.Б., Мусаханова Г.М. Народные обычаи и традиции как основа духовной культуры молодежи //Международный научный журнал Наука и жизнь Казахстана. №4(80), 2019. – С.157-159.
4. Құсайынов А.Қ. Заман талабы. Астана. «ЕЛОРДА». 2001. - 264 б.

Сакибаев С.Р.

докторант специальности 8D01501-Математика,
ЖГУ имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан
E-mail: spartakrz2000@gmail.com

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением положительного влияния мобильной технологии обучения на мотивацию и успеваемость студентов на занятиях по математике. Описываются возможные варианты использования мобильных устройств на занятиях по математике. Приводятся результаты эксперимента, посвященного использованию мобильных устройств в учебном процессе.

Ключевые слова: мобильные технологии, мобильное обучение, обучение математике, математическое образование, инновации в образовании.

Сакибаев С.Р.

8D01501-Математика мамандығының докторанты,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
Талдыкорған қ., Қазақстан
E-mail: spartakrz2000@gmail.com

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ САБАҚТАРЫНДА МОБИЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ БІЛІМДІК АРТЫҚШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада студенттердің математика сабақтарындағы ұмтылысы мен үлгеріміне мобильдік технологияның оң әсер етуіне байланысты мәселелер қарастырылады. Математиканы оқытуда мобильді құрылымдарды пайдаланудың мүмкін нұсқалары сипатталады. Оқу барысында қолданылатын мобильді құрылымдарға байланысты тәжірибелердің нәтижелері келтіріледі.

Түйін сөздер: мобильді технологиялар, мобильді оқыту, математиканы оқыту, математикалық білім, білімдегі инновациялар.

Sakibayev S.R.

Doctoral student of specialty 8D01501-Mathematics,
Zhetysu State University named after I.Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan
E-mail: spartakrz2000@gmail.com

MOBILE-BASED LEARNING IN SCHOOL MATHEMATICS

Abstract. The article discusses the questions related to the study of positive impact of mobile learning technology (M-Learning) on students' motivation and performance at mathematical lessons. The possible cases of using mobile devices at mathematical lessons are covered. The results of the experiment dedicated to using mobile technology in an academic process are provided.

Keywords: mobile technology, M-Learning, mathematics learning, mathematical education, innovations in education.

The current era is the era of widespread usage of digital devices in all aspects of our lives. Digital devices have become the driving force behind rapid changes in modern economy, society, technology and infrastructure. And it is mobile devices in particular, which contribute the most to such high level of penetration of digital devices to our everyday activity.

Naturally the sphere of education has also been highly affected by this digital revolution in general, and mobile revolution in particular. To consider itself modern and relevant, the educational process must be adaptable to the rapid changes taken place in economy, society and technology. To achieve this goal, it is necessary to put an emphasis on

incorporating mobile devices into learning and teaching processes in all stages of education. Without such incorporation, increasing students' motivation for learning will always be a difficult (if not impossible) task to achieve.

As has been mentioned by Taleb et. al, (2014) the current generation of students require a totally different approach to learning, based on heavy usage of mobile devices. Students prefer to access information exclusively using their mobile devices or other gadgets. And an educational process which does not take into consideration the mobile requirements of students is guaranteed to experience a low level of acceptance by students. A mobile device-based approach to learning has been dubbed M-Learning. According to VaniKalloo and Permanand (2012) M-Learning is the process of exploiting mobile devices with the purpose of facilitating and enhancing the limits of educational process. Mobile handheld devices, such as tablets and smartphones, are favorite gadgets of the new generation of students which are used by them in all aspects of their everyday life. And if student can use his favorite mobile device for learning purposes in a classroom as well then from his standpoint the attractiveness of this class only increases. Another positive aspect of reorienting educational process towards mobile devices is an economical and ergonomical one - holding a mobile classroom is cheaper and more convenient than the one based on traditional desktop personal computers. Moreover the percentage of students which own mobile devices is higher than the percentage of students owning personal computers. As is shown in the survey among students conducted by Chen (2015) more than 95 percent of respondents owned a smartphone device (see Figure 1).

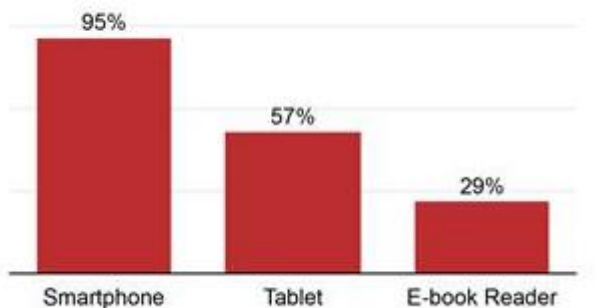

Figure 1. Device ownership among students

Figure 2 by the same survey shows how devices are used in their coursework both by students and instructors.

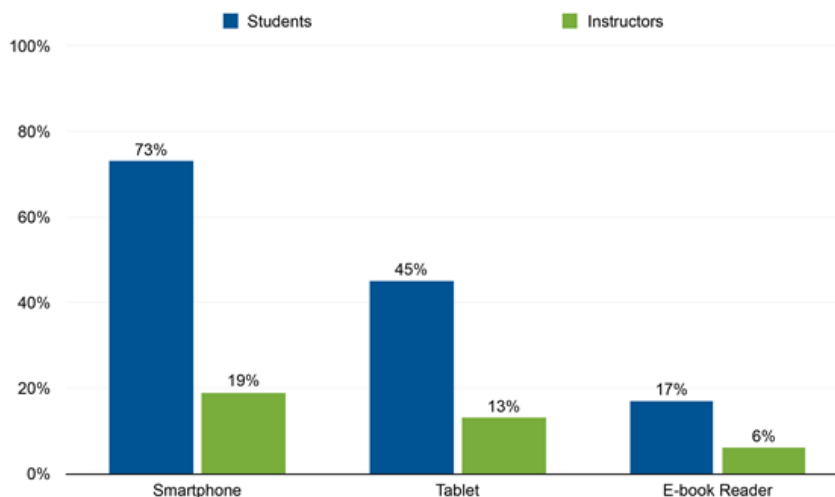

Figure 2. Device usage in their coursework by students and instructors

Mathematical education is one of those specific directions in the educational sphere which can benefit the most from M-Learning. At mathematical lesson a mobile device can be used in two separate ways, both of which is a crucial component of mathematical education: reading the learning content and viewing an educational multimedia content. By reading the learning content we understand reading electronic textbooks and manuals, lecture notes prepared by teacher for his course and contents of some educational Web resource accessed by students in a classroom. By viewing an educational multimedia content we mean presentations and interactive visual and multimedia material prepared by teacher for his lessons. In both of these components mobile technology can successfully replace desktop computers

traditionally used in a classroom. Content-viewing mobile applications provide the same functionality as those used on desktop computers. And though the computational facilities provided by mobile applications are not quite on par with traditional desktop-oriented packages, still they are enough for processing typical mathematical content given to students in the context of a classroom. Also students are free to create their own educational content for use on mobile devices.

One of the main benefits which the usage of mobile technology in a mathematical classroom brings with itself is that it is able to empower students' collaborative work in the classroom. In a mobile-based classroom a student is not restricted to occupying a particular physical location (workplace) and can easily move around the class with his mobile device to discuss some topic or solution of a problem with a classmate or a teacher. It becomes possible for students to physically join in groups to work on a joint mathematical project or assignment. Such collaborative work not only contributes to the successful completion of a task but also affects in a positive way students' social skills. The collaborative skills acquired by students in a mobile-based mathematics classroom can prove useful in other lessons from a curriculum as well.

Another benefit of using mobile technology is that it enables students to participate in learning process from any place, not necessarily a classroom. A student can start working on his mathematical assignment in a classroom, then continue it in some other place, for example, a library or bus or metro and then even in his bed. Such portability of a mobile device facilitates the process of learning thus contributing to increasing the overall attractiveness of a mathematical class.

Like in many other academic disciplines which can use mobile devices for the purpose of viewing an educational content, in a mathematical class it becomes possible to use mobile technology as an excellent tool for visualization of mathematical ideas. To visually represent an idea mobile devices provide a wide range of available software tools available on the mobile market, such as web browsers supporting Flash animations, media players or EBook readers able to playback the multimedia content. The technology for creating such visual learning content for mobile devices is easy-to-use and can be used by the teachers themselves for enhancing the educational attractiveness of their lessons.

The survey conducted during the first half of the 2019-2020 academic year among 32 local school students showed their positive approach towards mobile learning. These students represent state-owned secondary schools where the learning process is mostly held using traditional desktop computers and interactive smartboards. Twelve students represented the 9th grade, ten students represented the 10th grade and the remaining 8 students represented the 11th grade. The survey was conducted in the form of a questionnaire. Each respondent was asked to answer the questions given below.

- *Q1*: Do you like the idea of using mobile devices on your mathematical lessons?
- *Q2*: Which type of mobile device (smartphone or tablet) would you prefer using in your mathematical class?
- *Q3*: What is the main drawback of using mobile devices for learning purposes?

The Table 1 contains the results of the survey held among 9th grade students.

Table 1. Results of the survey held among 9th grade students

Student No	Response to Q1	Response to Q2	Response to Q3
1	Yes	smartphone	Small size and eye fatigue
2	Yes	tablet	No drawback
3	No	Nothing of the two	icient computational capabilities
4	Yes	smartphone	No drawback
5	Yes	smartphone	Hard to view formulas
6	Yes	smartphone	Eye fatigue
7	Yes	Tablet	No drawback
8	No	Nothing of the two	icient computational capabilities
9	Yes	both	No drawback
10	Yes	tablet	No drawback
11	Yes	smartphone	No drawback
12	Yes	both	No drawback

The Table 2 presents the results of the survey held among 10th grade students

Table 2. Results of the survey held among 10th grade students

Student No	Response to Q1	Response to Q2	Response to Q3
1	Yes	tablet	No drawback
2	Yes	tablet	No drawback
3	Yes	both	No drawback
4	No	Nothing of the two	Small size
5	Yes	tablet	No drawback
6	Yes	smartphone	No drawback
7	Yes	both	Hard to read formula
8	Yes	smartphone	efficient computational capabilities
9	Yes	tablet	No drawback
10	Yes	smartphone	No drawback

The Table 3 presents the results of the survey held among 11th grade students

Table 3. Results of the survey held among 11th grade students

Student No	Response to Q1	Response to Q2	Response to Q3
1	Yes	both	No drawback
2	Yes	smartphone	No drawback
3	Yes	both	No drawback
4	Yes	both	No drawback
5	Yes	smartphone	No drawback
6	Yes	smartphone	No drawback
7	Yes	tablet	Small size
8	Yes	tablet	Small size

As is clearly seen from the Tables 1-3, the majority of the questionnaire's respondents expressed their positive attitude towards using mobile devices in their learning process in the mathematical class. At the same time the respondents mentioned the small screen size of mobile devices as their main drawback when used in an educational environment.

When used appropriately, mobile technology has a potential to completely transform mathematical education. Mobile devices can increase the attractiveness of an educational process which, in its turn, can affect students' academic performance and attendance rate.

REFERENCES:

1. Taleb Z., Ahmadi A., Musavi M. (2014). The effect of m-learning on mathematics learning. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 171, p.83-89.
2. VaniKalloo H., Permanand M. (2012). Correlating Questionnaire Data with Actual Usage Data in a Mobile Learning Study for High School Mathematics, *Electronic. Journal of e-Learning*, Volume 10 Issue 1, p.76-89.
3. Chen B., Seilhamer R., Bennett L., Bauer S. (2015). Students' Mobile Learning Practices in Higher Education: A Multi-Year Study. *EDUCAUSE*, June 22, 2015.

Сарбасов Е.К.,
к.т.н., профессор,
кафедра «Профессионального обучения и технических дисциплин»
ЖГУ им.И.Жансугурова,
г. Талдыкорган

Шагатаева З.Е.
докторант
ЮКГУ им. М.Ауезова,
г.Шымкент
E-mail: zaurika@mail.ru

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЩЕТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩЕГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аңдатпа. Мақалада авторлар болашақ мамандарды даярлауды жетілдірудің қажетті шарттарының бірі ретінде болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің тұлғасын зерттеудің теориялық негіздерін қарастырады және осы объектілерді зерттеу негізінде оның болашақ педагогикалық іс-әрекетінің моделін жасайды. Жүргізілген зерттеулер болашақ мамандардың кәсіби құзыреттерін жетілдіруге бағытталған бәсекелес орта жағдайларына бейімделуге байланысты жеке тұлғалық және кәсіби дамуын зерттеуге бағытталған.

Түйінді сөздер: құзіреттіліктер, модельдеу, міндеттер, параметрлер, функциялар.

Аннотация. В статье авторы рассматривают теоретические основы изучения личности будущего преподавателя профессионального обучения, и на основе изучения данных объектов создают моделирование его будущей педагогической деятельности, как одной из необходимых условий совершенствования подготовки будущих специалистов. Проведенное исследование ориентировано на изучение целенаправленного личностного и профессионального развития будущих специалистов, связанного с адаптацией к новым условиям конкурентной среды, направленного на совершенствование профессиональных компетенций.

Ключевые слова: компетенции, моделирование, задачи, параметры, функции.

Annotation. In the article, the authors consider the theoretical foundations of studying the personality of a future teacher of vocational training, and based on the study of these objects create a simulation of his future pedagogical activity as one of the necessary conditions for improving the training of future specialists. The conducted research is focused on the study of purposeful personal and professional development of future specialists related to adaptation to the new conditions of a competitive environment aimed at improving professional competencies.

Keywords: competencies, modeling, tasks, parameters, functions.

Активные инновационные процессы в социально-экономической и политической жизни современнообщества поставили систему образования перед необходимостью пересмотра традиционных и новых подходов, используемых в практической подготовки молодых специалистов во всех сферах общественной жизни.

Организация взаимоотношений между педагогом и учащимися в определении психолого-педагогических проблем управления процессом обучения требует наличия у учителя теоретических знаний. Профессиональные педагогические функции будущего специалиста: конструктивные, организационные, коммуникационные, развивающие, информационные, исследовательские. Специалисты, прошедшие подготовку в высшем учебном заведении, должны иметь высокий уровень образования. Ведь это требование должно определять содержание образования по каждой специальности как относительно целостную образовательную сферу. В овладении сложным содержанием образования, реализации современных принципов организации учебно-воспитательного процесса, важнейшей задачей является педагогический процесс. Поэтому перед нынешним высшим образованием стоит вопрос реализации форм и методов работы студентов и преподавателей [1,31-33].

Диалектическое противоречие между реальным процессом подготовки специалистов педагогических специальностей и непрестанно изменяющимися и усложняющимися требованиями к их деятельности может быть в значительной степени разрешено созданием динамической модели педагогической деятельности и личности педагога.

Задачей нашего исследования является создание этой модели как одной из необходимых условий совершенствования подготовки будущих специалистов. Это связано с необходимостью более целенаправленного личностного и профессионального развития будущих специалистов, связанной с адаптацией к новым условиям конкурентной среды.

Модернизация высшего и среднего образования ориентирована на компетентностный подход. Компетентностный подход понимается как моделирование результатов обучения и их представления как норм качества образования. Результаты понимаются как совокупность сформированных компетенций, включающий знания, понимание и навыки обучаемого[2,34-35].

При разработке модели нами были взяты два равноценных по важности объекта изучения:

- личность будущего преподавателя профессионального обучения;
- педагогическая деятельность.

Особенности личности выпускника педагогического вуза характеризуются следующими параметрами:

- общетехнологическими компетенциями (предметные компетенции по специальности, знания, умения и навыки владения преподаваемым предметом);
- общепедагогическими компетенциями;
- учебно-познавательными компетенциями;
- ценностно-смысловыми компетенциями.

Таблица 1. Компетенции как составляющие профессиональной компетентности.

Компетенции будущего преподавателя профессионального обучения			
профессиональные	общепедагогические	учебно-познавательные	ценностно-смысловые
Общепредметная компетентность. (предметные компетенции по специальности, знания, умения и навыки владения преподаваемым предметом). Н-р компетенции учителя математики, учителя иностранного языка, учителя физической культуры, учителя русского языка и литературы, учителя географии и биологии и т.д.	Умение изучать передовой педагогический опыт на основе психолого-педагогической литературы и учебно-методических материалов (планов, конспектов урока и т.д) Знания и умения целеполагания, планирования, анализа, рефлексии и самооценки. планирование работы. Анализ и синтез, обобщение, выделение общего, особенного и единичного, применительно к изучению и использованию передового педагогического опыта	Повышение своей квалификации, умение реальнооценивать свои педагогические возможности, самостоятельно учиться, выработать новые способы деятельности.	Научное мировоззрение, сознание общественного долга и гражданской ответственности. Педагогическая направленность личности, широкий кругозор.

Профессиональная деятельность у будущего преподавателя профессионального обучения включает в себя различные функции: определение целей и задач; планирование учебно-воспитательной работы; выбор оптимальных форм, методов и средств обучения; применение эффективных педагогических технологий; коррекцию учебно-воспитательного процесса с учетом выявленных недостатков; разработку учебно-программной документации, изучение передового опыта с целью практического его использования в

профессиональной деятельности. Не обладая сформированными компетенциями, будущий педагог не сможет осуществлять свои профессиональные обязанности[3,с.31-34].

На основе вышесказанного педагогическую деятельность учителя мы охарактеризовали четырьмя параметрами:

- задачами, которые приходится решать учителю в своей педагогической деятельности;
- основными профессиональными функциями;
- видами деятельности, с помощью которых специалист решает задачи учебно-воспитательного процесса и реализует свои профессиональные функции;
- способами и средствами решения задач, используемыми специалистом[4,с.52].

Таблица 2. Параметры профессиональной деятельности.

Профессиональные задачи педагогической деятельности	Функции преподавателя профессионального обучения в осуществлении его профессионально-педагогической деятельности	Виды педагогической деятельности по реализации указанных функций	Способы и средства решения педагогических задач
---	--	--	---

По каждому из этих параметров педагогической деятельности были разработаны критерии, содержащие конкретные характеристики.

1. Профессиональные задачи педагогической деятельности:

- Организация развивающего и воспитывающего обучения;
- Соединение обучения с трудовой деятельностью;
- Единство учебных и внеучебных видов познавательной и трудовой деятельности;
- Комплексный подход к организации и осуществления процесса воспитания.

2. Функции преподавателя профессионального обучения в осуществлении его профессионально-педагогической деятельности:

- конструктивная;
- организаторская;
- коммуникативная;
- развивающая;
- информационная;
- исследовательская.

3. Виды педагогической деятельности по реализации указанных функций:

Деятельность по реализации *конструктивной* функции, связанная с проектированием своей деятельности в деятельности учащихся, а также процесса их развития и формирования. При реализации данной функции будущий преподаватель профессионального обучения подбирает учебный материал, учитывая последние достижения педагогики и передового педагогического опыта, строит уроки с учетом возрастных особенностей учащихся, творчески проводит все этапы урока, опираясь на знания и умения учащихся, которые получены ранее, планирует и использует в работе различные методы и приемы для активизации познавательной деятельности учащихся, подбирает дидактические материалы таким образом, чтобы они носили обучающий и развивающий характер[5,с.29-32].

Деятельность по реализации *организаторской* функции. Она предусматривает:

- обеспечение условий для формирования учебно-трудовой активности, психологической, нравственной и практической готовности учащихся;
- включение учащихся в различные виды учебно-трудовой деятельности;
- организацию внеклассных мероприятий;

Деятельность по реализации *коммуникативной* функции предусматривает:

- установление деловых взаимоотношений учителя и учащихся;
- выявление и регулирование внутриколлективных, межколлективных и межличностных отношений, возникающие в процессе учебы и во внеурочное время.

Деятельность по реализации *развивающей* функции осуществляется через:

- применение многообразия методов преподавания в соответствии с данными возрастной физиологии, педагогики, психологии и школьной гигиены;
- управление умственной деятельностью учащихся в процессе обучения;
- создание в процессе обучения проблемных ситуаций, требующих самостоятельного решения учащихся;
- формулирование вопросов, требующих применения усвоенных ранее знаний, активной познавательной деятельности;
- развитие у учащихся интереса к науке и технике, трудовой деятельности, самообразованию;
- использование других методов и приемов развития учащихся в урочной и внеурочной работе, почерпнутых из опыта передовых учителей;

Деятельность по реализации информационной функции:

- свободное владение учебным материалом, методами и приемами его преподавания;
- осуществление дидактической переработки материала науки в материал учебного предмета;
- применение элементов программированного обучения;
- применение информационных средств обучения, интерактивной доски и т.д.
- показ практических приемов работы с инструментами, приборами, приспособлениями;
- управление самостоятельной работой учащихся.

Деятельность по реализации исследовательской функции:

- проведение исследовательской работы;
- ориентировка и перестройка способов деятельности;
- анализ передового педагогического опыта с целью изучения и использования эффективных форм, методов и приемов.

4. Способы и средства решения педагогических задач:

- отбор и использование психолого-педагогической, научно-технической и другой литературы;
- обмен опытом с учителями других специальностей;
- постоянное повышение профессиональной квалификации;
- опора на достижения педагогической науки и практики;
- использование достижений передового казахстанского и зарубежного педагогического опыта;
- использование приобретенных знаний, передового опыта экспериментальных школ в своей практической деятельности [6, с.32].

Тезисно изложим результаты наших исследований по некоторым указанным направлениям. Резюмируя вышесказанное мы выделили параметры профессиональной педагогической деятельности, изучили функции преподавателя профессионального обучения в осуществлении его профессионально-педагогической деятельности, направленные на совершенствование профессиональных компетенций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алмешова Ж. К. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми - педагогикалық негіздері // Молодой ученый. — 2014. — №4.1. — С. 31-33.
2. Зимняя И.Л. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. /И.А.Зимняя//Высшее образование сегодня-2009 г.№5.с.34-35.
3. Пеняева С. Рефлексия как условие становления компетентного преподавателя профессионального обучения. /Пеняева С//Высшее образование в России.-2007.- №4.с.31-34.
4. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. /Дж.Равен.-М.2009 с.52.
5. Селевко Г.К. Педагогические компетенции и компетентность./Селевко Г.К.//Сельская школа.-2004.- №3.с.29-32.
6. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. - 1990. - № 8.с.32.

Сутеева М.А.,

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті,
Ақтөбе қ.,
E-mail: suteeva1957@mail.ru

Кудасова Г.Ж.

аға оқытушы, магистр,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті,
Ақтөбе қ.,
E-mail: kudasova1973@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

Аннотация. Мақалада студенттердің білім алу мәселелері, шығармашылық маманның қалыптасуына әсер ететін жағдайлар мен факторлар қарастырылған. Торренс ұсынған шығармашылық педагогикасы негізінде оқу процесін ұйымдастыруда ұсынылады.

Түйін сөздер: шығармашылық, білім, қабілеттердің дамуына жағдай жасау, өзін-өзі көрсету, шығармашылық педагогикасы.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы воспитания творчества у студентов, выделяются условия и факторы, влияющие на становление творческого специалиста. На основе педагогики творчества, рекомендованной Торренсом предлагается организация учебного процесса.

Ключевые слова: творчество, воспитание, условия развития способностей, самовыражение, педагогика творчества.

Annotation. The article deals with the issues of education of creativity in students, highlights the conditions and factors that affect the formation of a creative specialist. Proposed in the organization of the educational process is based on the pedagogy of creativity proposed by Torrens.

Keywords: creativity, education, conditions of development of abilities, self-expression, pedagogy of creativity.

КІРІСПЕ

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу – жоғарғы мектептің басты міндеттерінің бірі. Шығармашылық үлкен байқауды, тәжірибені, қиялды, білімді қажет етеді.

Шығармашылық дегеніміз - мәселені көре білу, оны теориялық және практикалық тұрғыдан сынақтан өткізу қабілеті, нәтижесінде түпнұсқа өнімді - ғылыми жаңалық, өнер табыс, мәселенің шешімін табу мүмкіндігі.

Студенттерден шығармашылық көзқарасты талап ететін тапсырмалар жүйесі негізінде шығармашылық қабілеттердің сәтті дамуы мүмкін. «Бұл міндеттер белсенділік сипатында, қиындық дәрежесінде әр түрлі, студенттердің көбіне оларға өздерінің қабілеттері мен мүмкіндіктеріне деген сенімін ояту үшін қол жетімді.

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша жұмыс студенттің қабілетін уақытылы көруге, байқауға, назар аударуға және бұл қабілеттердің қолдау мен дамуды қажет ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Студенттің шығармашылық даму деңгейі неғұрлым жоғары болса, оның үлгерімі де жоғары болады. Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға арналған кәсіптік оқыту жүйесі оларды зияткерлік белсенділікке қызығушылық білдіруге, процестер мен құбылыстарды өз бетінше зерттеу қажеттілігіне, шешілетін міндеттерді дәлелдеуге ұмтылуға, зияткерлік қабілеттерге жетудегі табандылыққа, белсенді шығармашылық белсенділік қажеттілігіне бағыттайды [1].

НЕГІЗІ БӨЛІМ

Шығармашылық тақырыбы мен оның адам өміріндегі маңызы туралы ежелгі философтар Демокрит, Гераклит, Платон да көтерген. О.С. Анисимов, Д. Б. Богоявленская, В.Н. Дружинин, Б.Н. Никитин және басқалар сияқты ғалымдар жалғастырды. Бірақ олардың қызметі негізінен мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттерін зерттеуге бағытталған. Шығармашылық қызметі - адамның немесе команданың іс-әрекетінің формасы - бұрын-соңды болмаған сапалы жаңа құру. Жасөспірімдер мен лицейлер мен колледждер түлектерінің шығармашылық белсенділігі мәселелері

жеткілікті түрде шешілмеген, олардың болашағы ғана емес, сонымен бірге еліміздің болашағы кешегі жасөспірімдердің ересек өмірге қалай енуіне байланысты. Дарынды адамдар жоқ, әрқайсымызда белгілі бір потенциал бар және оны дамыту қажет, өйткені тек осы жағдайда адамның шығармашылық және жеке қасиеттерін барынша арттыру үшін күштерді қолдануға болады. Осыған байланысты, логикалық сұрақтар туындайды: барлық адамдар өздерінің шығармашылық әлеуетін неге түсінбейді және бұл не нәрсеге байланысты? Шығармашылыққа тәрбиелеудің шарттары қандай? Студенттер арасында шығармашылық белсенділікті арттыру мәселесі қазіргі уақытта өте өзекті, өйткені белгілі бір дағдыларды игерген қарапайым орындаушыларға қазіргі жұмыс беруші қажет емес. Түлектерді жұмыспен қамтамасыз ететін базалық кәсіпорындардың жұмыс берушілерінің сауалнамасына сәйкес, олар икемділікке, өз кәсібіне шығармашылық көзқараспен қарайтын, стандартты емес жағдайларда тез шешім қабылдауға қабілетті мамандарға сұранысқа ие. Шығармашылық дегеніміз не? Ғылыми әдебиеттерде бұл құбылысты анықтайтын көптеген ұғымдар бар. Сонымен, «Орыс тілінің түсіндірме сөздігі» бойынша С.И. Ожегова, шығармашылық тұжырымдамасы «... жоспарға сәйкес жаңа мәдени және материалдық құндылықтарды құру» деп анықталған [2]. Д.Б. Эпифания жұмыстарына негізделген. В.Н. Дружининнің пайымдауынша, шығармашылықты белгілі бір шектерден (білім немесе жағдайдан) асып түсетін етіп анықтауға болады [3]. В.В. Розановтың айтуынша, «адам адамды жаратқан кезде өзін-өзі таниды» [4]. Олардың барлық алуан түрлілігі үшін олар шығармашылықтың бір негізіне біріктірілген - бұл жалпы қабылданған нормалардан асып, жаңа нәрсені туғызатын жаңа, инновациялық шешімдерді іздеу. Бұл жерде идеялардың өздері әлі шығармашылық емес екенін ескеру керек, олардың негізінде нақты бір өнім жасалуы керек: өнертабыс, шығармашылық туынды. Кез-келген әрекет, оның ішінде шығармашылық, белгілі бір жағдайларда туындайды, шығармашылық қабілетін қалыптастыру мен дамытуға белгілі бір әсер ететін әлеуметтік ортаның әсері. Бұл қандай шарттар?

Зерттеушілер шығармашылық қабілеттерді тәрбиелеуде және дамытуда басты рөлді отбасылық қатынастардың әсеріне бөледі. Атап айтқанда, В.Н. Дружинин айтуынша: бір жағынан, балаға көңіл бөлінетін отбасылық орта, ал екінші жағынан, оған әр түрлі, сәйкес келмейтін талаптар ұсынылған, мінез-құлыққа сыртқы бақылау аз болған, шығармашылық отбасы мүшелері бар және стереотипті емес адамдарға қолдау көрсетіледі. Мінез-құлық балада шығармашылықтың дамуына әкеледі» [2]. Ғалымның пікірінше, шығармашылық өзін-өзі білім мен дамуға, әсіресе 3 кезеңді қамтитын сезімтал кезеңдерде бөледі: жасөспірім кезең, яғни жас жігіттің кәсіп таңдауға және үйренуге кірісетін уақыты, кәсіптік оқу орнында оқиды. Оқу процесі шығармашылықты тәрбиелеу процесіне айналуы үшін шығармашылық тұлғаға тән белгілер пайда болатын және дамитындай жағдайлар жасау керек. Сонымен қатар, оқу процесінде шығармашылық туралы айта отырып, мұғалімдердің шығармашылығы туралы да, оқушылардың шығармашылығы туралы да айту керек. Студенттердің оқу-шығармашылық қызметі білім беру мәселелерін, шығармашылық тапсырмалар мен тапсырмаларды шешуге бағытталған.

Оқу және шығармашылық қызмет - бұл көбінесе жанама және болашаққа бағытталған басқару негізінде жүзеге асырылатын педагогикалық бақылау. Оқу іс-әрекетінің жетістігі көбінесе формальды тұлғаның даму деңгейіне, сондай-ақ интеллектуалдық қызметтің эвристикалық, интуитивті әдістеріне байланысты емес [4].

Шығармашыл студенттерді тәрбиелеу үшін олар құндылық сияқты шығармашылықты тануы керек. Біріншіден, мұғалімнің назары стандартты емес ойлауды дамытуға бағытталуы керек. Студенттер тек бір тақырыпты оқып-біліп қана қоймай, оны қалай ойлана білуді, іздеуді және оны практикада шығармашылық қолдана білуді білуі керек. Олар өздері таңдаған бизнесті игеруге қызығушылық танытуы керек, сонымен бірге таңдау дұрыс және бизнес шығармашылық екенін түсінеді. Қарапайым білім беру тек маңызды ғана емес, ол зиянды, өйткені ол шығармашылыққа тәрбие беру үшін орын қалдырмайды, өз бетінше іздеумен, туындаған мәселені зерттеумен мүмкін болатын өз ойларын дамытуға мүмкіндік бермейді. «Оқытуды тек дағдыларды игерумен ғана шектеуге болмайды, бұл ең жоғарғы мақсатқа, шығармашылықта өзін-өзі көрсетуге және өзін-өзі көрсетуге жету құралы» [3].

Мұнда студенттер арасында шығармашылыққа тәрбиелеуге кедергі келтіретін негізгі қайшылықтар туындайды: мұғалімдер белгілі бір білім көлемін беруге тырысады, олардың шығармашылық деп аталатын дамумен айналысуға уақыттары жоқ. Бұл дұрыс емес, өйткені білім мен дағдылардың өзі өлі құрал, сондықтан музыканың дыбысталуы үшін шығармашылық қажет. Студенттерді ізденіс іс-шараларына белсенді түрде тарту керек, олардың алдына осындай міндеттер қойып, олардың шығармашылық және зерттеу әлеуетін қосатын жауаптарын табу керек, олар жаңа білімді, проблеманы стандартты емес шешудің жаңа мүмкіндіктерін іздейді және ашады. Әйтпесе, білім бөтен және бөгде нәрсе болып қалады. Сонымен, студенттердің білім алуының маңызды шарттарының бірі - ғылыми-зерттеу қызметі (мұғалімнің жетекшілігімен). Келесі шарт - бұл оқу процесін ұйымдастыру, оған мыналар кіреді: проблемалық білім беру, оқушылардың талдауын, синтезін дамыту, түрлі жағдайларды бағалау қабілеті. Біз студенттердің білім алуына әсер ететін С.Д.Пинчуктің айтуынша факторларды бөліп көрсетеміз.

Олар:

- өзіне сенімділік, мәселені шеше білу;
- мақсаттарды, міндеттерді және оларды шешу жолдарын таңдауда тәуелсіздікке ұмтылу;
- жағымды эмоциялар ояту (қуаныш, тосынсый, жетістік тәжірибесі және т.б.),
- шығармашылық процесті ынталандыру;
- сыни ойлау мен қарама-қайшылықтарға сезімталдықты қалыптастыру; қиялдау мен қиялды дамыту үрдісі, жаңа білімнің тәуелсіз ашылуын ынталандыратын оқыту әдістерін қолдану [5].

Сонымен қатар, студенттер арасында білім мен шығармашылықтың дамуына кедергі келтіретін бірқатар қарама-қайшылықтар бар. А.М. Матюшкинаның пікіріне сүйене отырып, мыналарды бөлуге болады: ұжымдық оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда туындайтын қайшылық, топтық мүдделер мен әр оқушының жеке басының мүдделерін іске асыру қажет болған кезде, өйткені біртұтас педагогикалық талаптарды, оның ішінде шығармашылық тапсырмаларды бірдей нәтижемен барлық студенттер орындай алмайды.

Шығармашылық басымдыққа ие стереотиптерге қарсы күресте жеңіске жетуі үшін, Торсенс оқу процесін ұйымдастыруды шығармашылық педагогикасына негіздеуді ұсынады, оның негізгі қағидаларын атауға болады:

- бұрын танылмаған мүмкіндіктерді тану;
- оқушының өз бетінше жұмыс істеуге деген ықыласын құрметтеу;
- идеяны нақты жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау;
- қысымның алынып тасталуы;
- студенттерді басқа қызмет түрлерінде сынап көруге ынталандыру мақсатында әртүрлі саладағы студенттердің іс-әрекеттері нәтижелерін бекіту, әртүрлі пікір білдірген студенттерге авторлық көмек көрсету және т.б. [5]. Дәл осы тәсіл болашақ мамандар арасында шығармашылықты дамытуға мүмкіндік беретін орта қалыптастырады.

Шығармашылық адамның табиғи жағдайы, ол жаратылыс процесінде оның жеке және кәсіби жағынан ашылады, бұл оның өмірін жарқын, қанық етеді, өмір сүруіне мүмкіндік береді толық берілгендікпен, жалпы қабылданған парадигмалардан асып кету. Дарынды студенттермен жұмыс – кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі. Дарынды, қабілетті студенттерді іздеу, оларды оқыту мен тәрбиелеу қоғам үшін бүгінгі күні өте қажет, себебі дарынды адам, қабілетті адам басқаларға қарағанда көп пайда әкеледі. Әрбір талантты адам еңбекке бейім, ол шығармашылық тапқырлықпен жігерлі еңбек етеді. Алдымызда отырған әр студент - жеке тұлға. Әр студенттің өзіндік жеке ерекшелігін, қабілетін айыра біліп, оны әрі қарай дамыту ұзақ та үздіксіз жұмысты қажет етеді. Әр оқытушы өз жұмысының нәтижесін де көргісі келетіні сөзсіз. Бірақ сол нәтижеге жеткізу үшін оқытушыға да, студентке де шыдамдылық пен төзімділік керек. Барлық оқытушылар студенттерге білім беруде барынша жоғары жетістіктерге қол жеткізу үшін қолайлы орта жасауға тырысады. Әртүрлі теориялар мен стратегиялар студенттерді оқытудың мазмұнын анықтау үшін тиісті бағдарлама шеңберінде қолданылады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы жеке адамның дарындылығын таныту» сияқты өзекті мәселелер енгізілген. Дарынды студенттерге білім беруді әр ғылымның бүгінгі дәрежесіне сәйкес жүргізу бір жағынан қоғамға талантты мамандар даярлауда тиімді болса, екінші жағынан қоғамға ерекше дарынды студенттердің тек өзінің интеллектуалдық дамуын қамтамасыз етеді. Жас жеткіншектің бойындағы табиғат берген ерекше қабілетті, дарындылықты тани білу, оның одан әрі дамуына бағыт - бағдар бере білу ерекше қиын іс. Алайда әр студенттің жеке қабілетін анықтап, оны сол бағытта жетелеу - оқытушы парызы. Студентті заманына қарай икемдеп, өз заманының озық өнегесін оның санасына сіңіре білу, оларды шығармашылық бағытта жан - жақты дамыту - бүгінгі күннің басты талабы.

Дарындылықтың мән - мағынасы жөнінде зерттеушілер ортақ бір пікірге келе қоймады. Сондықтан да, біз студенттің дарындылығы деп, оны өз құрдастарымен салыстырғанда бірдей жағдайда білім игеру деңгейінің шоғырлығымен аса ерекше байқалатын шығармашылық қабілетінің байқалуы деп түсінеміз. Дарындылыққа педагогикалық энциклопедияда мынадай анықтама берілген: дарындылық - белгілі бір әрекет саласында ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғары деңгейі. Дарындылық ұғымымен қатар шығармашылық, талант, данышпандық ұғымдары да бар. Шығармашылық - өзінің жаңашылдығымен, өзгешелігімен ерекшеленетін өнім алуға мүмкіндік жасайтын, жеке тұлға бойындағы қабілеттіліктің, білім мен біліктіліктің болуы. Бүгінгі таңда білім саласының алдында жүйелі дайындалып берген білімді, дағдылары меңгеретін шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар алатын, бір тума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру бұл әрине, студенттердің шығармашылық әрекетін дамытудың маңызы мәселе екендігін дәлелдейді [7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада әр түрлі ғалымдардың педагогикалық шығармашылықтың мәнін анықтаудағы көзқарастары қарастырылады. Сонымен қатар, ғалымдар психологиялық-педагогикалық еңбектерде ұсынған педагогикалық шығармашылық кезеңдері мен деңгейлері сипатталған. Нәтиженің түріне қарамастан, шығармашылық ұқсас мәселелерді шешуге және басқа салаларда ұқсас мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа білім қалыптастырады.

Студенттердің шығармашылығы - бұл білім беру мекемесіндегі сапалы жаңа тәсілдермен ерекшеленетін және қазіргі ғылым тұрғысынан жоғары білімі бар, шығармашылық ойлау қабілеті жоғары мұғалімді қалыптастыратын қызмет. Олардың ішінде ұйымдастырушылық қабілет, бастамашылық пен белсенділік, табандылық, терең зейін мен байқау, ойлау өнері, бай қиял, оқу процесін талдауға ғылыми көзқарас, педагогикалық мәселелерді шығармашылық тұрғыдан шешу маңызды орын алады.

Сондай-ақ нәтижелер жаңа мәселелерді шешу және жаңа мақсаттарға жету үшін шығармашылыққа жаңа идеялар ұсынады. Студенттің жұмысындағы шығармашылық тәсіл дегеніміз - іс-әрекеттегі жаңашылдыққа жетелейтін шығармашылық ізденіс, жаңашылдығы, өзіндік ерекшелігі бар тәжірибені өзгерту.

Студенттерді ізденіс іс-шараларына белсенді түрде тарту керек, олардың алдына осындай міндеттер қою керек, олардың шығармашылық және зерттеу әлеуетін қамтуы керек болатын жауаптарын табу керек, олар жаңа білімді, проблеманы стандартты емес шешудің жаңа мүмкіндіктерін іздейді және ашады. Әйтпесе, білім бөтен және жат нәрсе болып қалады.

Сонымен, студенттердің білім алуының маңызды шарттарының бірі - ғылыми-зерттеу қызметі (оқытушының жетекшілігімен). Келесі шарт - бұл оқу процесін ұйымдастыру, оған мыналар кіреді: проблемалық білім беру, оқушылардың талдауын, синтезін дамыту, түрлі жағдайларды бағалау қабілеті. Біз студенттердің білім алуына әсер ететін факторларды бөліп көрсетеміз. С.Д. Пинчуктың көрсеткен бесеуі бар:

- өзіне сенімділік, мәселені шеше білу;
- мақсаттарды, міндеттерді және оларды шешу; жолдарын таңдауда тәуелсіздікке ұмтылу;
- жағымды эмоциялар ояту (қуаныш, тосын сый, сәттілік тәжірибесі және т.б.). шығармашылық үрдісіне ынталандыру.
- сыни ойлау мен қарама - қайшылықтарға сезімталдықты қалыптастыру;
- қиялдау мен қиялды дамытуға бейімділік, жаңа білімді өздігінен ашуды ынталандыратын оқыту әдістерін қолдану.

Сонымен қатар студенттер арасында білім мен шығармашылықтың дамуына кедергі келтіретін бірқатар қарама-қайшылықтар бар. А.М. Матюшкинаның пікіріне сүйене отырып, мыналарды бөлуге болады:

- оқушы білетін және жасай алатын және шығармашылық мәселелерді шешу барысында не істей алатыны арасындағы қайшылық;
- пәндік оқыту мен шығармашылық мәселені шешу жағдайында ғылыми білімді жүйелі қолдану қажеттілігі арасындағы қарама-қайшылық;
- ұжымдық оқу қызметін ұйымдастыруда туындайтын қайшылық, топтық мүдделер мен әр оқушының жеке басының мүдделерін іске асыру қажет болған кезде, өйткені біртұтас педагогикалық талаптарды, оның ішінде шығармашылық тапсырмаларды бірдей нәтижемен барлық студенттер орындай алмайды.

Шығармашылық басымдыққа ие стереотиптерге қарсы күресте жеңіске жетуі үшін, Торренс оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруды шығармашылық педагогикасына негіздеуді ұсынады, оның негізгі қағидаларын атауға болады:

- бұрын танылмаған мүмкіндіктерді тану;
- оқушының өз бетінше жұмыс істеуге деген ықыласын құрметтеу;
- идеяны нақты жүзеге асыру үшін жағдай жасау;
- қысымның алынып тасталуы;
- студенттерді басқа қызмет түрлерінде сынап көруге ынталандыру мақсатында әртүрлі саладағы студенттердің іс-әрекеттері нәтижелерін бекіту, әр түрлі пікір білдірген студенттерге көмек көрсету және т.б.

Дәл осы тәсіл болашақ мамандар арасында шығармашылықты дамытуға мүмкіндік беретін ортаны қалыптастырады. Шығармашылық дегеніміз - адамның табиғи күйі, ол жаратылыс процесінде оның жеке және кәсіби жағынан ашылады, бұл оның өмірін жарқын, анық етеді, өмір сүруіне мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сайдамаев Ф. Р. Развитие творческих способностей студентов в процессе профессиональной подготовки // Молодой ученый. -2012. -№8. - С. 374-375. - URL.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1989 750с.
3. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология СПб: ©Питер^а, 2000.
4. Бердяев Н.А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. М.: ФолиоАст, 2002.
5. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. Учеб. пособие. М.: Академия, 2002. 320 с.
6. Попов О.А. Содержание и характеристика научного исследования // Статистика в психологии и педагогике: каталог статей. 2008.
7. Интернет желісі: bilimdiler.kz»Ұстаздарға»print:page,1,13118

Таганова А.М.,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жармұханбет Н.Е.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

МАМАН ТҰЛҒАСЫН ДАМУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН МӘНІ

Аннотация. Тұтас педагогикалық жүйе барысында «педагогикалық шарттарды» сәтті, дұрыс таңдау және оны жүзеге асыра білу педагогикалық процесте маңызды міндет атқаратындығын көрсетеді. Себебі, «педагогикалық шарттар» педагогикалық компоненттердің бірі бола отырып, маман тұлғасының дамуына әсер ететін процесс ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: педагогикалық процестегі шарттар, педагогикалық шарттар, интерпретация, процесс, маман тұлғасының дамуы.

Аннотация В статье изложено, что в ходе всего педагогического процесса правильный выбор и использование «педагогических условий» является важной задачей. Поскольку педагогические условия, являясь одним из педагогических компонентов, рассматривается как процесс, влияющий на развитие личности специалиста.

Ключевые слова: условия в педагогическом процессе, педагогические условия, интерпретация, процесс, развитие личности специалиста.

Annotation. The article states that in the course of the entire pedagogical process, the correct choice and use of “pedagogical conditions” is an important objective. Since the pedagogical conditions, being one of the pedagogical components, is considered as a process influencing the development of the personality of a specialist.

Keywords: conditions in the pedagogical process, pedagogical conditions, interpretation, process, developing the specialist's personality.

Кіріспе

Педагогикалық ғылыми зерттеу жұмыстарында және ғылыми еңбектерде «шарттар» және «педагогикалық шарттар» ұғымы жиі кездеседі. Мағынасында жалпылама айтқанда, бұл сөз тіркестері зерттеліп отырған педагогикалық мәселенің немесе қандай да бір құбылыстың орындалуы үшін қажетті талаптар деп көрсетіледі. Нақты тоқтала өтсек, «шарт» ұғымының негізгі белгілерін түрлі аспектілерде қарастыруға болады.

«Шарттар» ұғымының философиялық интерпретациясы қоршаған құбылыстардың белгілі бір ережеге бағынып, оларсыз болуы мүмкін емес қатынасты білдіреді [1].

Ғылыми әдебиеттерде «шарттар» ұғымына келесідей түсініктемелер берілген:

1) қандай да бір нәрсе байланысты жағдайда орын алатын қағида;

2) өмір және қызмет салаларында бекітілген ережелер [2].

Сондай-ақ нақты шарттар жиынтығы бұл құбылыс өзінің ортасын қалыптасту барысында пайда болып және дамиды.

Негізгі бөлім

Психология ілімінде бұл тұжырымдама құбылыстың немесе адамның психикалық дамуы аясында орын алатын ішкі және сыртқы себептерін нақтылай өтетін және адамның дамуы жеделдететін немесе әсерін бәсеңдетін даму процесінің себептерін және оның динамикасы мен қорытынды нәтижелерінде орындалуы тиіс ереже түрінде ұсынылады [3].

Педагогтар психологтарға ұқсас келесідей пікір білдіреді, яғни, «шарт» ұғымын тұлғаны қалыптастыру барысындағы қоғамдағы сыртқы және ішкі әсер ету процесі және адамның ақыл-ой дамуы мен мінез-құлқын қалыптастыру барысындағы тәрбие мен білім беруде негізге алынатын бастапқы ереже. Осылайша түрлі талдамалар нәтижесі төмендегідей тұжырымдамалар жасауға мүмкіндік береді:

1. «Шарт» - бұл жалпы ғылыми мағынасы бар және оның мәні педагогикалық аспектіте бола алатын бірнеше сипаттағы ережелер жиынтығы.

2. Адамның дамуы, білім беру және оқыту процесі барысында әсер етуші талаптар.

3. Қоғамдағы білім беру және тәрбие процесінің тезірек дамуына немесе бәсеңдетуіне әсер бере отырып, динамикасын арттырып соңғы нәтижеге жол бастаушы қағида ретінде қарастырамыз.

Қазіргі уақыттағы педагогикалық сипаттағы зерттеулерде «шарт» ұғым өте кең мағынада қолданылады. Бұл жағдайда, ғалымдар, әр түрлі жағдайлар мен белгілер сүйеніп, ұғымды түрлі топтар арасында ажыратады.

Сонымен, Ю.К. Бабанскийдің зерттеуі педагогикалық шарттар жүйелерінің *жағдайға әсер ету саласы* бойынша екі топты ажыратады:

1. Сыртқы әсер етуші шарттар - (табиғи географиялық) әлеуметтік, өндірістік, мәдени, шағын аудандар және қоршаған орта

2. Ішкі әсер етуші шарттар оқыту (оқу-материалдық, мектеп гигиеналық, моральдық және психологиялық, эстетикалық) [4].

Құбылыстарға *әсер етудің сипаты бойынша* келесідей ерекшеленеді: объективті және субъективті шарттар.

Объективті шарттарға: педагогикалық жүйенің қызметі, білім беру саласының құқықтық базамен қамтамасыз етілуі, БАҚ және т.б. себептердің әсерінен әрекет етушіні білім алуға ынталандыру барысындағы көріністер. Бұл жағдайлар қоршаған ортаның шарттарына байланысты өзгеріп отырады.

Субъективті шарттарға: педагогикалық жүйенің дамуы барысындағы педагогикалық пәндердің әлеуетті қызметі, олардың үйлестіру деңгейі және іс-әрекеттер, студенттерге білім беру барысындағы мақсатты басымдықтар мен жетекші идеялар.

Әсер ету объектісінің ерекшелігіне сәйкес *жалпы және нақты шарттар* бөліп көрсетіледі:

Жалпы шарттарға әлеуметтік, экологиялық мәдени, ұлттық, географиялық және басқа шарттар;

Нақты шарттарға – білім алушылардың әлеуметтік ерекшеліктері, демографиялық құрамы, оқу орнының орналасқан жері; білім берудің материалдық мүмкіндіктері, оқу процесіндегі нақты қажетті құрал-жабдықтар; тәрбиелік экологиялық мүмкіндіктер және т.б.

Педагогикалық процесте «шарттар» ұғымымен қатар «педагогикалық шарттар» ұғымы қатар қолданылады. Жалпы «шарттар» ұғымының мәні мен мазмұны жоғарыда атап көрсеттік.

Біртұтас педагогикалық процестегі туындаған мәселелерді реттеп, шешуге бағытталған тұжырымды ғылымда «педагогикалық шарттар» қарастырады. «Педагогикалық шарттар» ұғымы В.И. Андреева, А.Я. Нина, Н.М. Яковлева, Н.В. Ипполитова, М.В. Зверева, Б.В. Купрятинова, С.А. Дыниной және т.б. ғалымдар еңбегінде тұжырымдама еңбектерінде көрініс тауып, бірнеше позиция тұрғысынан қарастырылған.

1. Бірінші ұстанымды қолдайтын ғалымдар «педагогикалық шарт» ұғымын кез-келген жағдайда оған әсер ету мүмкіншілігі жоғары талаптарды көрсетеді (В.И. Андреев, А.Я. Нина, Н.М. Яковлева):

- оқыту және тәрбиелеуді ұйымдастырудың (кешенді шаралар), мазмұны, әдістері, формалары (В.И. Андреев) [5];

- тапсырмалар жиынтығын шешуге бағытталған материалдық және қоршаған ортаның объективті мүмкіндіктері: мазмұны, формалары, әдістері, құралдары (А.Я. Нина) [6];

- педагогикалық процесті жүзеге асыру мүмкіндіктері (Н.М. Яковлева) [7].

2. Екінші ұстанымда – «педагогикалық шарт» ұғымын педагогикалық жүйені құрушы компоненттердің бірі деп көрсетеді: (Н.В. Ипполитова, М.В. Зверева және т.б.):

- ішкі жиынтықты бейнелейтін педагогикалық жүйенің құрамдас бөлігі (тұлғалық дамуды қамтамасыз ететін біртұтас процесс) және сыртқы процедуралық аспектіні (жеңілдететін) жүзеге асыратын элементтер жүйесі [8].

- оқытушы мен студенттер арасындағы қатынастарды сипаттаушы: педагогикалық жүйенің құрамдас бөліктері ретінде ұйымдастыру формалары оқыту құралдарының жүзеге асырылу жолы (Зверева М.В.) [9].

3. Үшінші ұстанымдағы ғалымдар үшін «педагогикалық шарттар» ұғымы жүйелі үлгіні нақтылау үшін жұмыс жасайтын тұрақты білім беру байланыстарының ғылыми дұрыстығын тексеретін педагогикалық зерттеулер (Б.В. Куприянов, С.А. Дынина және т.б.). Сонымен қатар аталған ғалымдар тобы белгілі бір зерттеу жұмысының алгоритмі ретінде «педагогикалық шарттарды» қарастырады [10].

Қорытынды

Сөзімізді қорытындылай келе төмендегідей тоқталымға келеміз:

- «шарт» ұғымын кешенді талдау нәтижесінде жалпылама тұжырымдау жалпы ғылыми және кез-келген объектінің, соның ішінде педагогикалық жүйенің жұмыс істеуі мен дамуына әсер ететін себептердің жиынтығын білдіреді;

- «педагогикалық шарттар» педагогикалық компоненттердің бірі бола отырып, жүйелер жиынтығын көрсетеді және тұлғаның дамуына әсер ететін процесс ретінде қарастырылады.

Көптеген ғылыми-педагогикалық зерттеулердің талдау негізіндемелеріне сүйене отырып, «педагогикалық шарттардың» педагогикалық жүйелердің тиімді дамуы қамтамасыз ететін типтерін бөліп көрсетеміз. Олардың ішінде ең негізгілері: «ұйымдастырушылық педагогикалық шарттар», «психологиялық-педагогикалық шарттар», «дидактикалық шарттар».

- «ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттар» - тұтас педагогикалық процессте әсер етуші мақсатты түрде жасалған мазмұнның, формалардың және әдістердің мүмкіндіктері мен процессті басқару жүйесі.

- «психологиялық-педагогикалық шарттар» - тұлғаның мақсатты дамытуға бағытталған педагогикалық жүйе аспектілерінің өзара байланыстары мен мүмкіндіктері.

- «дидактикалық шарттар» - элементтерді жобалау және қолдану барысында әсер етіп, мақсатты түрде мазмұны мен әдістерін ұйымдастыра отырып дидактикалық мақсаттарға жетуі.

Тұтас педагогикалық жүйенің барысында «шарттарды» және «педагогикалық шарттарды» сәтті, дұрыс таңдау, оны жүзеге асыра білу педагогикалық зерттеулердің маңызды міндеттерін атқара отырып, зерттеудің ғылыми жаңалығын құрайды және оның практикалық құндылығын анықтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. - М.: Сов. энциклопедия, 1983. - 840 с.
2. Ожегов, С.И. Словарь русского языка: ок. 53000 слов / С.И. Ожегов; под общ. ред проф. Л.И. Скворцова. – 24-е изд., испр. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство Мир и образование», 2007. – 640 с.
3. Немов, Р.С. Психология: словарь-справочник : в 2 ч. - М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - Ч. 2. - 352 с.
4. Педагогика / под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Педагогика, 1988. – 432 с.
5. Андреев, В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В.И. Андреев. - Казань: Изд-во КГУ, 1988. - 238 с.
6. Найн, А.Я. О методологическом аппарате диссертационных исследований /А.Я. Найн // Педагогика. - 1995. - № 5. – С. 44-49.
7. Яковлева, Н.М. Теория и практика подготовки будущего учителя к творческому решению воспитательных задач: дис...д-ра пед. наук. – Челябинск, 1992. – 403 с.
8. Ипполитова, Н.В. Теория и практика подготовки будущих учителей к патриотическому воспитанию учащихся: дис...д-ра пед. наук / Н.В. Ипполитова. – Челябинск, 2000. – 383 с.
9. Зверева, М.В. О понятии «дидактические условия» / М.В. Зверева // Новые исследования в педагогических науках. - М.: Педагогика. - 1987. - №1. - С.29-32.
10. Куприянов, Б.В. Современные подходы к определению сущности категории «педагогические условия» /Б.В. Куприянов, С.А. Дынина // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н.А. Некрасова. - 2001. - № 2. - С. 101-104.

Темірғалы С.Қ.

магистрант,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,

Талдықорған қ.,

E-mail: temirgaly.sabina@mail.ru

Жакипбекова С.С.

ғылыми жетекші,

философия докторы (PhD)

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,

Талдықорған қ.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада білімгерлерді тәрбиелеу мен оқыту ЖОО-ң білім беру үрдісінің бірлігі жағынан өзара байланысы және әрбір ЖОО білімгерлерді тек қана біліммен қаруландырмайды, сонымен қатар кәсіптік дайындық пен жан –жақты дамуына үлкен үлес қосуы туралы қарастырылады. Оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық бірілігінің мағынасы негізінде жеке тұлғаның бағыттылығын, мінез-құлқы, дүниетанымы, білімгерлерді қасиеті, ақыл-ойының дамуы, эстетикалық қажеттілігін қамтамасыз ету қажет. Оқыту мен тәрбиелеу барысында білімгерлердің жас ерекшелігін әлеуметтік-психологиялық және индивидуалды қасиеттерін, оқуға деген көзқарастарын ескеру қажет. Білімгерлерді өзіндік тәрбиелеу мен өзіндік білімін жетілдіруді активтендіру ЖОО болашақ маманды дайындап шығарудың бірден бір көзі.

Тірек сөздер: тәрбиелеу, әлеуметтік-психологиялық, эстетика, болашақ маман, индивидуалды.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы о взаимосвязи вуза с единством образовательного процесса и о том, что каждый вуз не только вооружает студентов знаниями, но и вносит большой вклад в развитие профессиональной подготовки и всестороннего развития. На основе смысла психологической солидарности обучения и воспитания необходимо обеспечить направленность личности, поведение, мировоззрение, качества студентов, развитие интеллекта, эстетические потребности. В процессе обучения и воспитания необходимо учитывать возрастные особенности студентов социально-психологические и индивидуальные качества, отношение к учебе. Активизация самовоспитания и самообразования студентов является одним из источников подготовки будущих специалистов вуза.

Ключевые слова: воспитание, социально-психологический, эстетический, будущий специалист, индивидуальный.

Annotation. This article discusses the relationship of the University with the unity of the educational process and that each University not only equips students with knowledge, but also makes a great contribution to the development of professional training and comprehensive development. On the basis of the meaning of psychological solidarity of training and education it is necessary to ensure the orientation of the personality, behavior, Outlook, quality of students, development of intelligence, aesthetic needs. In the process of training and education it is necessary to take into account the age characteristics of students, socio-psychological and individual qualities, attitude to study. Activation of self-education and self-education of students is one of the sources of training of future specialists of the University.

Keywords: education, socio-psychological, aesthetic, future specialist, individual.

Тәрбие - халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру. Тәрбиенің негізгі мақсаты- дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттері қалыптасқан адамды тәрбиелеу. Бүгінгі күрделі әлеуметтік-психологиялық жағдайда тәрбиелеу мәселелеріндегі педагогикалық ұстанымдарды қайта қарау қажеттілігі туындайды. Бір жағынан, жеке тұлғаны тәрбиелеу қоғам қызметінің тұрақты қажетті элементі және әлеуметтік даму факторы бар, ал екінші жағынан — әлеуметтік дағдарыс жағдайында тәрбие әлеуметтік тіректерден және лайықты ұстаудан айрылды. Бүгінгі күні рухани-шығармашылық адамның тәрбиешісі тек жалпы білім беретін мектеп ғана емес, сонымен қатар Орта арнайы оқу орындары (академиялық лицейлер, кәсіптік колледждер, интернаттар), сондай-ақ жоғары оқу орындары болуға тиіс. Бізге белгілі болғандай, сөздің кең мағынасында тәрбиелеу-жинақталған әлеуметтік-мәдени тәжірибені, адамгершілік нормалар мен құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа беруді қамтамасыз ететін барлық қоғамдық институттардың қалыптастырушы әсерлерінің жиынтығы. Сөздің тар мағынасында-бұл нақты тәрбиелік мақсаттарға қол жеткізуге және тәрбиенің нақты міндеттерін шешуге бағытталған арнайы тәрбие қызметі. Сондықтан жоғары оқу орнының барлық профессорлық-оқытушылық ұжымы қызметінің негізгі бағыты оңтайлы тәрбие ортасын құру болуы тиіс. Тәрбиелеуші орта қалыптастырушыға қарағанда-бұл студенттің жеке дамуына әсер ететін және оның қазіргі заманғы

мәдениетке енуіне ықпал ететін әлеуметтік құнды жағдайлардың жиынтығы. Оқу орны тәрбиелеу ортасын құрастыру және дамыту бойынша арнайы жұмысты жүзеге асыруға тиіс. Тәрбиелеуші ортаны ұйымдастыру оңай емес, себебі тәрбиелеуші орта серпінді, көп қырлы (отбасына, студентке, студенттік топқа, студенттік өзін-өзі басқару жүйесіне, бейресми жастар ұйымдарына және т. б. ықпалдардың жиынтығын қамтиды). Сондықтан тәрбиелеуші ортаны басқару жүйелі тәсілді талап етеді, яғни білім беру процесінің бірыңғай мақсатын, стратегиясын, тәрбие қызметінің мазмұнын, тәрбие жүйесінің негізгі жұмыс істеу принциптерін анықтау, тәрбие процесін басқару құрылымын әзірлеу, тәрбие қызметінің нәтижелеріне мониторинг жүргізу, тәрбие процесін ғылыми-әдістемелік сүйемелдеуді қамтамасыз ету қажет.

Тәрбиелеудің мақсаты мен мазмұны бір педагогикалық түйінге байланысты деп айтуға болады. Сондықтан тәрбие мазмұны адалдық, әділдік, адамгершілік сияқты негізгі адамгершілік құндылықтарға негізделген, сондықтан тәрбие мазмұнының құрамдас бөлігі ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің тәжірибесі, өмірге эмоционалдық-құндылық қатынасы болып табылады. Тәрбие жұмысын дамытуда және оның тиімділігін арттыруда болашақ маманның адамгершілік-толыққанды, интеллектуалды тұлғасын құруды қамтамасыз ететін гуманистік ортаны қалыптастыру үлкен орын алады. Білім беру мазмұны мынадай қағидаттар негізінде тәрбие қызметін жүзеге асыруды көздейді: гуманистік бағыт принципі-білім берудің гуманистік сипаты, жалпыадамзаттық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының басымдығы, тұлғаның еркін дамуы, азаматтыққа, еңбексүйгіштікке, адам құқықтары мен бостандықтарына құрметпен қарауға, қоршаған табиғатқа, Отанға, отбасына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу; бұл болашақ маманның кәсіби қалыптасуын ғана емес, сонымен қатар оның жеке қасиеттерін дамытуды, оның рухани мәдениетінің маңызды құрамдас бөліктерін қалыптастыруды көздейді; сабақтастық принципі-студенттердің жас және әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, үздіксіз білім берудің алдыңғы деңгейінде жүзеге асырылатын тәрбие қызметі; мақсатты ұстаным — аймақтық және ұлттық ерекшеліктерді, кәсіби ерекшеліктерді ескере отырып, тұтас процесс ретінде білімгердің жеке тұлғасын дамытуды басқару; басымдылық принципі-студенттің жеке басының мүдделерін мойындайтын жеке көзқарас және тәрбие іс-әрекетіне қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне сәйкес көрініс табады; жауапкершілік принципі-педагогикалық ұжымның психологиялық-педагогикалық теориямен және практикамен негізделген тәсілдерді, әдістер мен тәсілдерді құзыретті пайдалануы; ашықтық принципі-студенттердің өмір тіршілігінің қоғамдық практикамен байланысы; болашақ принципі-тәрбие жұмысы студенттің жеке басы үшін де, жалпы ұжым үшін де маңызды нәтижеге жетуге бағытталған. Тәрбие жүйесінің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеуде тәрбиенің дамуының негізгі бағыттарын анықтау ерекше орын алады. Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері білім беру мекемесіне тәрбиеленушілердің табиғатына, ұлттық және аймақтық мәдени дәстүрлерге барабар тәрбие жүйелерін модельдеуге және жүзеге асыруға мүмкіндік береді [Насимов М.О., Саткенов Д.А., 2014, б. 67-68].

Болашақ тәрбие іс-әрекетінің практикасымен тәрбие қызметінің келесі бағыттары анықталды:

1. Патриоттық-жоғары және кәсіби мектептің міндеті студенттердің бойында патриоттық сезімді, саяси мәдениетке, сыни ойлауға, өз бетінше саяси таңдау жасауға қабілетті белсенді азаматтың санасын қалыптастыру болып табылады. Шығармашылық, өзіндік жұмыстар, экскурсия-сабақтары, саяхат-сабақтары, конкурстық тапсырмалар, олимпиада жұмыстары, диспуттар, конференциялар, тарихи кештер — бұл және басқа да аудиториялық және аудиториядан тыс сабақтардың белсенді формалары студенттің жүрегі мен жан-жақтарына жол салу арқылы тәрбие құралы болып табылады.

2. Азаматтық-құқықтық — табиғатта, қоғамда, адам дамуында болып жатқан процестердің мәнін түсіну үшін айқындаушы маңызы бар аса маңызды ұғымдар мен заңдарды меңгеру дәрежесі; зерделенетін материалға орнықты саналы көзқарас; нақты практикада өз көзқарастары мен нанымдарын қолдануға, қажет болған жағдайда оларды қорғауға дайын болу.

3. Адамгершілік-эстетикалық. Жасөспірімдер жасындағы адам қоғамда тұрады және осы қоғамның талаптарынан бос бола алмайды. Бұл талаптар ең алдымен моральдық, адамгершілік қасиеттерге, мінез-құлыққа қатысты. Сондықтан адамгершілік тәрбиенің міндеттері де қалады: - мораль талаптары мен нормаларын ұғыну, адамгершілік сенімдерді қалыптастыру, дүниетанымды қалыптастыру; - үлкенге деген құрмет, құрдастарымен достықты дамыту, балалар мен қарт адамдарға қамқорлық және көңіл бөлу; - қоршаған адамдарға қарым - қатынас жасау, сезу іскерліктерін қалыптастыру; - іске, жұмысқа, тәртіптілікке жауапты қарауды қалыптастыру; - қағидаттылық, адалдық, мінез-құлық мәдениеті және т.б. сияқты мінез-құлықтың белгілерін қалыптастыру. Валеологиялық-студенттерді өз денсаулығын сақтау мәселесіне тарту-бұл ең алдымен әлеуметтендіру және тәрбиелеу процесі. Бұл өмір бойы салынған жоғары деңгейдегі душ жайлылық жасау. Жан жайлылығын қалыптастыру үшін өз ағзасының даму заңдары, денсаулыққа қандай әлеуметтік факторлар әсер етуі мүмкін туралы білім қажет.

4. Валеологиялық-студенттерді өз денсаулығын сақтау мәселесіне тарту-бұл ең алдымен әлеуметтендіру және тәрбиелеу процесі. Бұл өмір бойы салынған жоғары деңгейдегі душ жайлылық жасау.

Жан жайлылығын қалыптастыру үшін өз ағзасының даму заңдары, денсаулыққа қандай әлеуметтік факторлар әсер етуі мүмкін туралы білім қажет.

5. Оқу орнындағы білім беру үрдісінің талаптарына, шарттарына студенттерді бейімдеу бойынша жұмыс.

6. Әлеуметтік қорғау. Студенттер, өзгерістерге аса сезімтал халық тобы ретінде, қоғам өміріндегі өзгерістерге тез жауап береді. Елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрт нашарлауы жас ұрпақтың білім алу, денсаулық сақтау, демалыс, үйлесімді рухани, адамгершілік, дене бітімінің дамуына өз құқықтарын жүзеге асыру үшін жеткілікті кепілдіктер тудырмайды. Аз қамтылған және басқа да әлеуметтік қорғалмаған санаттағы студенттер ерекше орын алады, олардың саны жыл сайын өсіп келеді. Осының салдарынан студенттік ортада әлеуметтік қатпарлану қарқыны артады. Тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік студенттік мәселелерді шешуде кешенді тәсіл жоқ. Бірыңғай әлеуметтік-экономикалық бағдарламаға байланысты емес жеке шешімдерді қабылдауда көрініс тапқан басым жағдайлық тәсіл тиісті әсер бермейді. Бүгінгі таңда студенттердің әлеуметтік мәселелерін шешуге, студенттік проблемалармен жұмыс істеудің жаңа әдістерін іздестіруге кешенді тәсілге қажеттілік бар.

7. Ата-аналар ұжымымен жұмыс. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы отбасының рөлі айқындаушы болып табылады. Отбасы баланы дене бітімі жағынан дамытады, алғашқы мамандандыруды қамтамасыз етеді, Құзыретті адам болуға көмектеседі, адамгершілік жағынан дамытады. Білім беруді демократияландыру жағдайында отбасы әлеуметтік тапсырыс беруші ретінде, жалпы білім беруді дамыту бағдарламаларында және нақты педагогтың іс-әрекетінде мақсатты болжаудың көзі ретінде әрекет етеді. Сондықтан тәрбие процесінде ата-аналармен өзара іс-қимылдың жеке тактикасын әзірлеу үшін отбасын педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік тексеруді жүзеге асыру қажет.

8. Кәсіби. Кәсіптік тәрбие оқу-тәрбие процесінің барлық компоненттерін өзінің мазмұнымен толықтыруы тиіс. Кәсіптік тәрбие өзіне кәсіби еңбек көрсететін талаптарға сәйкес Тұлғаның әлеуметтік және психологиялық қасиеттерін бейімдеуді көздейді. Біз кәсіби тәрбиенің ерекшелігін тануды негізге аламыз: оның мазмұны, яғни педагогикалық құралдар әдістемелік деңгейде нақты мамандықтың мазмұнымен, ерекшелігімен анықталады. Қанша мамандық-кәсіби тәрбиенің мазмұнды түрлері. Сондықтан әрбір кафедра жеке, кәсіби, іскерлік қасиеттерді қамтитын түлек-маманның үлгісін әзірлеуі тиіс. Осыған орай, тәрбие процесін басқару құрылымы негізгі элементтері өзара диалектикалық байланысты динамикалық жүйе болуы тиіс [Исмаилова Р.Б., 2012, б. 36-37].

Жоғарғы оқу орнындағы тәрбие жұмысының әлеуметтік мәдени бағыты бар, ол студенттердің бос уақытын жетілдіруді, сауықтыру жұмыстарын жүргізуді, спорттық және шығармашылық қызметті жандандыруды, аморальдық және бейәлеуметтік мінез-құлықтың алдын алуды, қоғамдық пайдалы, волонтерлік қызметті, шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыруды көздейді. Қоғамның қазіргі әлеуметтік-экономикалық дамуы жағдайында жастарды тәрбиелеу тұлғаның рухани және адамгершілік дамуына, оның кәсіби анықталуы мен өсуіне бағытталған. Білімгерлермен тәрбие жұмысы жеке тұлғаның тұлғалық табыстарға жетудегі қажеттілігін дамытуға, өз мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға, дербестікті қалыптастыруға, өзін-өзі бекітуге, тұлғаның өзін-өзі қамтамасыз етілуін, оның негізгі қасиеттерін дамытуға бағытталған. ЖОО-ның тәрбие қызметінің мақсаты қоғамдық даму кезеңіне және әлеуметтік-экономикалық және саяси қоғамдық кеңістікте болып жатқан өзгерістерге сүйенген. Бұдан басқа, мақсаттар болашаққа бағдарлануы тиіс. Жоғары оқу орнының тәрбие жұмысының басым бағыты жан-жақты дамыған, гуманистік қасиеттері бар, мәдени-дамыған және әлеуметтік-белсенді, қоғамдық дамудың тез өзгеріп отыратын жағдайларына бейімделуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру және дамыту болып табылады [Кулекеев Ж.А., Пивень Г.Г., Нургужин М.Р., Каланова Ш.М., Падиарова И.П., 2014, б. 356]. ЖОО-дағы тәрбие жұмысы әр түрлі салаларда олардың белсенділігін дамытуға көмектесетін, азаматтық және шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруға және өзін-өзі анықтауға көмектесетін, студенттердің дене, интеллектуалдық, мәдени және адамгершілік дамуына деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға көмектесетін студенттердің өмір сүру жағдайын ұйымдастыруға бағытталған.

Тәрбие іс-шаралары басқа қаладан келген студенттерге ЖОО-да өмір сүру және оқу жағдайының ерекшелігіне бейімделуге, олардың кәсіби қызметінде талап етілетін сапаларды қалыптастыруға және жетілдіруге, азаматтық ұстаным мен идеологияны қалыптастыруға, саяси және құқықтық мәдениетті дамытуға және жетілдіруге, еңбек дағдылары мен ұжымдық қызметке қабілеттіліктерін жетілдіруге көмектесуі тиіс. Қазіргі әлемдегі жоғары оқу орындары қызметі азаматтардың зияткерлік, шығармашылық, рухани кәсіби қасиеттерін сақтауға және дамытуға бағытталған қоғамның мәдени ағарту және білім беру орталығының өзіне жүктейді. ЖОО-дағы білім беру үрдісінің мәдени формалары бар және ұлттық мәдениет дәстүрлерін, ЖОО-ның ішкі мәдени ортасын дамытуға негізделеді, олар негізгі патриоттық және адамгершілік бастаулардың дамуына, студенттердің, сондай-ақ педагогтар мен профессорлардың құндылық бағдарын қалыптастыруға ықпал етеді [Рысбаев Е, Ильясов С., 2014, б.29].

ЖОО-дағы тәрбие жұмысының мазмұны: ЖОО-да тәрбие болашақ маман мен маманның азаматтық және әлеуметтік келбетін мақсатты қалыптастыруға, икемді, бағаланған ойлау процесіне, әртүрлі салаларда сындарлы диалог пен нәтижелі өзара қарым-қатынасты құруға қабілетті тұлғаның патриоттық қасиеттерін дамытуға бағытталғандықтан, онда оның мазмұны келесі қызмет бағыттарында жүзеге асырылады; құқықтық нормаларды дамытуға, елге және оның азаматтарына жауапты қарым-қатынасқа, заңды құрметтеу мен ұстануға, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыруға бағытталған азаматтық-патриоттық тәрбие; рухани-адамгершілік тәрбие-тұлғаның гуманистік қасиеттерін дамытуды көздейді; кәсіби-еңбек тәрбиесі-еңбекті құрметтеуге, оның маңыздылығын, кез келген еңбек қызметінің пайдасын, креативті жұмысқа қабілеттерінің дамуына, кәсіби дағдыларды жетілдіруге бағытталған; ақпараттық-насихаттау қызметі-жоғары оқу орны қызметінің түрлі салаларында білім алуға бағытталған; өзінің ерекшелігімен ерекшеленетін әрбір ЖОО-ның дәстүрлі мәдениетін дамыту. Бұл корпоративтік мәдениетті дамытуға және түлектерге нарықтық қатынастар мен әлеуметтік құрылымның шынайылығына дайындалуға көмектеседі; тұлғаның шығармашылық потенциалын дамытуға, табиғи тапсырыстарды ашуға ықпал ету. Студенттер үшін түрлі бағыттағы іс-шаралар ұйымдастырылады: көрмелер, конкурстар, студенттік концерттер, шығармашылық көркемөнерпаздар, қосымша үйірмелер, спорттық жарыстар; салауатты өмір салтын насихаттау-дене шынықтырудың маңыздылығын, спорттық бағыттағы студенттік белсенділікті арттыруға, негізгі санитарлық ережелер мен гигиеналық нормаларды сақтауға, өз денсаулығын сақтауға және қорғауға бағытталған; оқушыларды психологиялық қолдауды ұйымдастыру. ЖОО-да жеке және топтық тренингтер, жаңа жағдайларға бейімделу, оқу, ұйымдастыру мәселелерін шешу, қалыпты коммуникативтік байланыстарды құру мәселелері бойынша консультациялар жүргізетін білікті психолог қатысады; оқу жетістіктері мен шығармашылық жетістіктерін арттыру үшін түрлі әдістемелер мен құралдарды қолдануды көздейтін мотивациялық жүйені қалыптастыру. Негізгі мотивациялық құралдардың қатарына Стипендиялар, гранттар, грамоталар, сыйлықтар, көтермелеу жатады; студенттердің өзін-өзі тануын ұйымдастыру.

Қызметтің осы бағыттары кешенді түрде қолданылады, олар бөлек өмір сүре алмайды жеке тұлғаның кәсіби саласында қалыптасуына және оның адамгершілік дамуының толыққанды болуына бағытталған. Халықтың тарихы, оның тіршілігі тәрбиенің мақсатын анықтайды. Сондықтан оқу-тәрбие жұмысында оның бағытын, мазмұнын, формалары мен әдістерін таңдауда көзсіз еліктеушілік оң нәтиже бермейді – деген өнегелі өсиеті бүгінгі таңда қазақ елінің тәлім-тәрбие саласында ұстанып отырған бағытын анықтайды. «Халықтық тәрбиені бала құрсақта жатқаннан бастайды. Бесік тәрбиесі, балдырған тәрбиесі, өрен тәрбиесі, жасөспірім тәрбиесі, жастар тәрбиесі бір-бірімен жалғасып, өз ерекшеліктерімен іске асырылады».

Қазіргі кезде жасөспірім бойына халқымыздың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, имандылық пен ізгілік нұрын сіңіруге баса назар аудару, бүгінгі таңда басты мақсат-мұрамызға айналып отыр. Ол үшін өз жерін, өз елін сүйетін, өз халқының тарихын, тілін, мәдениетін қадірлеп-қастерлейтін азаматты тәрбиелеу, ұлттық санасын дамыту-мектептердің басты міндеті борлып табылады. Ұрпақ тәрбиесі келешек ұлт тағдыры, олдай болса тәлім-тәрбиеде бүкіл халықтың қолдауын қажет етеді. Ұлттық мәдениетімізді ұрпағымыздың санасына сіңіріп, салауатты азаматтарды тәрбиелеген кемелді ел болып, өркениеттілігімізді көтеру үшін ең алдымен ұлттық тәрбиенің бүкіл халықтық бағдарламасын жасау керек. Сол бағдарламаны үлкен де кіші де, зиялы қауым да орындауы міндетті болуы тиіс. Сонда ғана біз бесігімізді түзей аламыз. Республикамызда білім беру мазмұнын жаңарту, жаңа буын оқулықтары мен кешендерін жасау жұмыстары да қатар жүргізілуде. Бүкіл тәрбие процесі баланың жеке тұлғасын дамытуға, ұстаздар мен оқушылар қарым-қатынасын демократияландыруға, ізгіліктендіруге, ата-аналар қауымымен ынтымақтаса жұмыс істеуге бағытталған.

Қазіргі жағдайда тәрбие беру жұмысының тиімділігі мен сапасын арттырудың негізгі жолы – барлық тәрбиелік іс – шараларды ұйымдастыруды кешенді түрде жүргізу, яғни оқушылардың жеке басы мен әртүрлі әлеуметтік топтарын ескере отырып, тәрбие салалары: ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық, дене және еңбек, құқықтық пен экологиялық тәрбиелердің өзара тығыз бірлігін қамтамасыз ету. Соған сәйкес оқыту мен тәрбиелеу қызметінің бірлігін қамтамасыз етудің маңызы ерекше. Тәрбие берудің кешенділігін қамтамасыз ету барлық тәрбие беру мекемелерінің, соның ішінде мектептің де идеологиялық жұмысын осы міндетке сай ұйымдастыра жүргізудің де қызметі ерекше. Білімгерлердің тәрбие процесін ұйымдастырудағы мұндай көзқарас қоғамның әрбір жеке тұлғаны жан-жақты үйлесімді дамыту мақсатына толық сай келеді [Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М., 2014, б.184-185].

Оқу процесінде тәрбиелік және дамытушылық міндеттерді анықтау кәсіби білім берудің мақсаттары, міндеттері мен мазмұны контекстінде жүзеге асырылады. Негізгі білім беру бағдарламаларына және студенттер алатын қосымша біліктілік пен мамандықтарға сүйеніп тәрбие материалының мазмұнын іріктеу жүргізіледі. Кәсіптік білім берудің тәрбиелік аспектісі айқын көрсетілген жоғары кәсіптік білім берудің жаңа федералды мемлекеттік білім беру стандарттарына көшумен негізгі білім беру бағдарламаларын іске асыру, әр түрлі аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыс түрлерін пайдалану арқылы білім алушылардың

кәсіби және жалпы мәдени құзыреттілігін қалыптастыруға баса назар аударылды. Оқу үрдісінде іскерлік, рөлдік, зияткерлік ойындар, брейн-рингтер, дискуссиялық алаңдар, ашық мінбелер, конкурстар, викториналар, тренингтер, олимпиадалар, презентациялар, дөңгелек үстелдер сияқты тәрбие және дамыту қызметінің белсенді формалары кеңінен қолданылды. Студенттердің өзекті әлеуметтік, шығармашылық жобаларын әзірлеу және қорғау тәжірибесі кеңейді.

Оқытылатын пәндер бойынша оқудан тыс тәрбие қызметі арқылы тәрбиелеу нақты оқу пәндерінің оқытушыларымен әр түрлі формаларды пайдалану арқылы жүзеге асырылады: тақырыптық кештер, конкурстар, тиісті кино және бейне фильмдерді қарау және талқылау, студенттердің ғылыми-зерттеу және пәндік үйірмелерге, конференцияларға, ғылыми оқуларға, кәсіптік клубтар мен студенттік бірлестіктерге, практикалық қызметкерлермен кездесулерге, мастер-кластар мен т. б. Оқытылатын пәндер бойынша оқудан тыс тәрбие жұмысының неғұрлым белсенді түрлерін оқытушылар кафедралар мен факультеттер апталарын өткізу кезінде пайдаланады.

Студент жастарды тәрбиелеу-күнделікті, мақсатты, жеке жұмысты талап ететін күрделі процесс. Сондықтан академиялық топ студенті орталығы болып табылатын тәрбие үрдісін басқару жүйесі жақсы жолға қойылып, қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес студенттердің жеке қасиеттерін дамыту бойынша жұмысты жүзеге асыру үшін қолайлы алғышарттар жасауы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Насимов М.О., Саткенов Д. А. Жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар // Молодой ученый. — 2014. — №1.2. — С. 67-68. — URL <https://moluch.ru/archive/60/8913/> (дата обращения: 24.12.2019).
2. Р.Б.Исмаилова Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері.//Бастауыш мектеп- №5,6-2012, Б.36-37 б.
3. Кулекеев Ж.А., Пивень Г.Г., Нургужин М.Р., Каланова Ш.М., Падиарова И.П. Системы менеджмента качества организаций высшего профессионального образования. Теория и практика. – Караганда: Издательство КарГТУ, 2014. – 356 с.
4. Рысбаев Е, Ильясов С. Танымдық белсенділікті дамыту – өзекті мәселе. Қазақстан мектебі. № 2. 2014. 29 б.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика: Университеттер студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы, 2014. – 184-185 б.

Тобагабылова А. Ж.

магистр педагогических наук, старший преподаватель,
кафедра «Исполнительское искусство»
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави
E-mail: aijan_baki@mail.ru

«ПРОШЛЫЙ ОПЫТ В НОВЫХ УСЛОВИЯХ» НОВЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме. Исследование направлено на условия организации урока музыки в начальной школе на основе взаимодействия традиционных и инновационных подходов. Раскрывается специфика урока музыки как урока искусства, его типы, виды, структура, композиция. Автор, учитывая ряд конкретных требований современного общества и потребности личности акцентируют внимание к содержанию образовательного процесса предопределяющего успешность всего последующего воспитания и обучения: методологические основания компетентностного и системно-деятельностного подхода, где приоритетом становится формирование умений и навыков, способов деятельности и духовано-нравственного развития личности. Особое внимание уделено проектированию урока музыки, упорядочивающему деятельность учителя и учащихся, предоставляющему возможность гибкости и вариативности построения урока, ориентированному на конечный результат.

Ключевые слова: познавательные ресурсы, специфика, анализ, синтез, эмоционально-нравственная отзывчивость.

Түйін. Зерттеуде бастауыш мектепте дәстүрлі және инновациялық тәсілдердің өзара әрекеттесуіне негізделген музыка сабағын ұйымдастырудың шарттары қарастырылған. Көркемсурет сабағы ретіндегі музыка сабағының ерекшелігі, оның түрлері, құрылымы, құрамы. Автор қазіргі қоғамның бірқатар нақты талаптары мен жеке жеке тұлғаның қажеттіліктерін ескере отырып, тәрбие мен оқытудың нәтижелік табыстылығын алдын ала анықтайтын білім беру процесінің мазмұнына назар аударады: құзыреттілік және жүйелік іс-әрекет тәсілінің әдіснамалық негіздері, онда жеке тұлғаның іс-әрекеті мен рухты-адамгершілік дамуының дағдылары мен іс-әрекет тәсілдерін қалыптастыру басымдыққа ие болады. Мұғалім мен оқушылардың қызметін реттейтін, соңғы нәтижеге бағытталған сабақ құрудың икемділігі мен вариативтілігіне мүмкіндік беретін музыка сабағын жобалауға ерекше назар аударылды.

Түйінді сөздер: танымдық ресурстар, ерекшеліктер, талдау, синтез, эмоционалды және моральдық жауаптылық.

Summary. The study focuses on the conditions for organizing a music lesson in elementary school based on the interaction of traditional and innovative approaches. The specifics of a music lesson as an art lesson, its types, types, structure, composition, are revealed. The author, taking into account a number of specific requirements of modern society and the needs of the individual, focuses on the content of the educational process that determines the success of all subsequent upbringing and training: the methodological foundations of a competency-based and system-activity approach, where the formation of skills, ways of working, and spiritual and moral development of the individual becomes a priority. Particular attention is paid to designing a music lesson, streamlining the activities of teachers and students, providing the flexibility and variability of building a lesson, focused on the final result.

Keywords: cognitive resources, specifics, analysis, synthesis, emotional and moral responsiveness.

Введение. В условиях модернизации социально-экономической жизни страны, система образования ориентирована на создание условий, способствующих развитию личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики [1], формированию физически и духовно-развитого гражданина Республики Казахстан, развитие конкурентоспособного человеческого капитала [2]. Все это требует новых подходов к содержанию образовательного процесса, содержанию учебных программ, нацеленных на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации [3]. Обновленных подходов требует и организация учебного процесса, эффективно использующего новые педагогические и информационные технологии, отражающие уровень современной науки и практики, а также способствующие самостоятельному добыванию знаний, их обработке и применению в конкретных ситуациях.

Жизнь в современном обществе такова, что уже младшему школьнику она предъявляет ряд конкретных требований: эффективно действовать в проблемных и незнакомых ситуациях, самостоятельно создавать новые продукты деятельности, ориентироваться в потоках информации, быть коммуникативным, эмоционально устойчивым, нравственно отзывчивым и т.д., что и заявлено во всех официальных документах Правительства РК, как ориентиры на современный подход в образовании. При разработке ГОСО РК одним из методологических оснований является компетентностный и системно-деятельностный подходы и приоритетом становится формирование общеучебных умений и навыков, а также способов деятельности, уровень освоения которых в значительной мере предопределяет успешность всего последующего обучения.

Требования к содержанию образования:

- общеобразовательные учебные программы начального образования направлены на формирование личности ребенка, развитие его индивидуальных способностей, положительной мотивации и умений в учебной деятельности: прочных навыков чтения, письма, счета, опыта языкового общения, творческой самореализации, культуры поведения для последующего освоения образовательных программ основной школы. Начальное образование обеспечивает формирование нравственных качеств личности ребенка, его эмоционально-ценностного отношения к окружающему миру, положительной мотивации к учебному процессу, развитие его индивидуальных способностей и умений в познавательной деятельности [4].

Основная часть. Все более актуальным в современном образовательном процессе становится использование в обучении приемов и методов, которые формируют умения самостоятельно добывать новые знания, собирать необходимую информацию, выдвигать гипотезы, делать выводы и умозаключения. Общая дидактика и частные методики в рамках учебного предмета призывают решать проблемы, связанные с развитием школьников умений и навыков самостоятельности и саморазвития. А это предполагает поиск новых форм и методов обучения, обновление содержания образования.

Вполне понятно, что перед школой и учеником стоит задача расширения, усложнения индивидуальных познавательных ресурсов в процессе овладения той или иной учебной дисциплины. Интеграция, обобщение, осмысление новых знаний, увязывание их с жизненным опытом ребенка на основе формирования умения учиться. Известно, что эффективен не тот, кто просто знает, а тот, у кого сформированы механизмы приобретения, организации и применения знаний. Научиться учить себя – вот та задача, в решении которой школе сегодня замены нет. Современные потребности учащихся останутся нереализованными, если в образовательном процессе учащихся не обретет статус субъекта образования.

Предмет «Музыка» в начальной школе относится к числу основных предметов, формирующих духовный и нравственный мир учеников. В системе взаимосвязи, взаимообусловленности и взаимодействия современные потребности учащихся как личность, деятельность, отношения человека к себе, миру, другому, каждое из понятий самостоятельно выделяется условно, несмотря на равновекторную направленность каждого: отношение, деятельность, саморегуляция выступают ядром изучаемого феномена; поведение и обрщение выступают его обобщением [5, с.156].

Содержание программы базируется на традиционной культуре казахского народа, на музыкальном творчестве народов нашей республики, классических произведениях мировой музыки, современном казахстанском искусстве.

Требования к уровню подготовки обучающихся на уроке «Музыка»: Уровень подготовки обучающихся оценивается с охватом трех аспектов:

- 1) личностные результаты;
- 2) системно-деятельностные результаты;
- 3) предметные результаты.

Личностные результаты отражаются в:

- 1) проявлении уважения к Конституции Республики Казахстан, к закону и правопорядку;
- 2) проявлении активной гражданской позиции, высоких патриотических чувств, готовности к служению своей Родине и защите ее интересов;
- 3) владении государственным и родным языками, уважении к истории, культуре, традициям и другим ценностям казахского народа и других этносов, проживающих на территории Казахстана;
- 4) стремлении беречь и приумножать природу родного края, своей страны, проявлении активной позиции в охране окружающей среды;
- 5) проявлении высокой культуры человеческого общения, соблюдении этических норм;
- 6) уважении к старшему поколению и заботе о младших, проявлении доброты и чуткости к другим;
- 7) умении адекватно оценивать особенности социальной среды, противостоять антиобщественным явлениям, деструктивным воздействиям идеологического, противоправного и религиозного характера.

Личностные результаты отслеживаются в форме психолого-педагогического мониторинга уровня воспитанности, социализации и духовно-нравственного, творческого и физического развития обучающегося и фиксируются в его портфолио.

Системно-деятельностные результаты отражаются в:

- 1) владении методами познания, проектирования, конструирования и исследования, творческого применения;
- 2) владении современными информационно-коммуникационными технологиями;
- 3) владении развитыми коммуникативными способностями, полиязыковой культурой.

В основной школе происходит становление и развитие системы ценностных ориентаций и мотиваций личности, поэтому содержание предмета «Музыка» становится особенно актуальным, и представляет собой

неотъемлемое звено в системе общего образования. Особенности содержания предмета «Музыка» обусловлены спецификой музыкального искусства как социального явления, задачами художественного образования, воспитания и развития. Наряду с уже упомянутыми, к числу основных ориентиров, при изучении музыки закладываются основы систематизации, классификации явлений, алгоритмов творческого мышления на основе восприятия и анализа музыкальных художественных образов, что определяет развитие памяти, фантазии, воображения учащихся, приводит их к поиску нестандартных способов решения проблем. Развитие вышеперечисленных способностей необходимо в любой созидательной сфере человеческой деятельности и делает жизнь человека одухотворенной, яркой, интересной, разумной.

Самая главной и основной задачей предмета «Музыка» является формирование и развитие эстетических и духовно-нравственных качеств личности, музыкально-творческих способностей. Музыкальная педагогика призвана решать задачу «приближения к переживаниям» общественно значимых событий и процессов как первейшую среди многих других задач. Именно эти задачи и выводят урок музыки на особое место в учебном процессе, как важнейший урок по воспитанию нравственно-духовных ценностей современного школьника. Поэтому, чрезвычайно важно, чтобы каждый урок музыки проходил плодотворно и эффективно. В специфике уроков музыки особое значение в этом отношении приобретают потребности личности ребенка младшего школьного возраста. В отличие от детей других возрастных категорий для младших школьников актуальна игровая деятельность, поэтому урок музыки и знакомство с искусством настолько значимо в начальной школе. При вхождении ребенка в учебную деятельность ему сложно переключиться с занятий дисциплинами науки на занятия музыкальной деятельностью. Уроки музыки влияют на ребенка психотерапевтическим образом, служат своеобразной разрядкой и психологическим отдыхом, снимают общую скованность, вызванную другими занятиями, тем самым, сохраняя ребенку здоровье.

Постижение музыкального содержания школьниками кроется в единстве слуховых, зрительных, словесных, двигательных впечатлений на основе жизненных прообразов музыкального искусства и, прежде всего, его собственной речи и движения и в целом носит синкретичный характер. Специфика уроков музыки у младших школьников связана также с их возрастной особенностью – творческим потенциалом, эмоциональной отзывчивостью на прекрасное: детям изначально присуща талантливость. И важно не упустить уникальной возможности детского возраста для развития художественно-творческих способностей, так как позднее компенсировать их невозможно. Музыка пробуждает и стимулирует творческий потенциал детей, ибо эмоциональная сфера и воображение тесно взаимосвязаны с творческими способностями; закладываются основы систематизации, классификации явлений, алгоритмов творческого мышления на основе восприятия и анализа музыкально-художественных образов, определяющий развитие памяти, фантазии, воображения учащихся, приводя их к поиску нестандартных способов решения проблем.

Изучение предмета «Музыка» направлено на достижение следующих целей:

- формирование музыкальной культуры учеников;
- воспитание художественного вкуса, развитие творческой личности в различных видах музыкальной деятельности (слушание музыки, пение, игра на музыкальных инструментах, импровизация и др.) [6].

Личностные учебные действия по предмету «Музыка» выражаются в стремлении реализации своего творческого потенциала, готовности выражать и отстаивать свою эстетическую позицию; в формировании ценностно-смысловых ориентаций и духовно-нравственных оснований, развитии самосознания, позитивной самооценки и самоуважения, жизненного оптимизма. *В регулятивных действиях* учащимся важно ясно представлять цель предмета, а именно, что музыкальное произведение, представляющее настоящее искусство, – это мысль, выраженная в виде звуков, которая провозглашает духовно-нравственные ценности человечества. *Познавательные-универсальные действия* в музыке это - приобщение к шедеврам мировой музыкальной культуры, народному, профессиональному музыкальному творчеству - способствует формированию целостной художественной картины мира, воспитанию патриотических убеждений, толерантности жизни в поликультурном обществе, развитию творческого, символического, логического мышления, воображения, памяти и внимания, что в целом активизирует познавательное и социальное развитие учащегося. *Коммуникативные учебные действия* по предмету «Музыка» формируют умение слушать, способность встать на позицию другого человека, вести диалог, участвовать в обсуждении значимых для каждого человека проблем жизни и продуктивно сотрудничать со сверстниками и взрослыми.

Основной задачей предмета «Музыка» является формирование и развитие эстетических и духовно-нравственных качеств личности. Известно, что эстетическое означает «чувственное».

Мы разделяем мнение М.С.Каргапольцева, что духовно-нравственные качества личности как «сфера гуманных чувств взрослого человека» педагогически реализуется в личностно-развивающемся формате [7, с. 70].

Отсюда вытекает распространенное мнение, что на уроках надо говорить о чувствах и настроениях, которые возникают в результате общения с искусством. Любое чувство – это результат, реакция человека на

какие-либо события или явления жизни, его эмоциональная оценка, следствие сознательных и подсознательных мыслительных процессов человека. Следовательно, общаясь с искусством, нужно думать, оценивать, анализировать и обсуждать, не само чувство, а причины породившие его. В результате содержанием музыкального произведения окажутся не только чувства, а общечеловеческие ценности духовного порядка, выраженные в чувствах. Ученик познает музыкальное произведение как воплощение морально-нравственных понятий, что ведет к глубокому осмыслению музыки и духовному росту ученика. Музыкальная интонация - способ самовыражения человека, способ передачи информации эстетического, этического и нравственно-морального содержания, способ общения между людьми. Интонация - это зерно смысла заложенного композитором. В интонации заложена оценка человеком окружающего мира и самого себя и способ передачи этой оценки другим людям. На основе этой мысли возникает музыкальный образ. Особая ценность музыкального образа, в том, что он возникает в воображении, поэтому у каждого человека получает свое особое воплощение.

Виды деятельности на уроке музыки.

Как известно, в педагогике существуют различные подходы к характеристике и классификации методов обучения. Вот наиболее распространенные из них: наглядный, словесный и практические методы. В музыкальном воспитании детей выделяются следующие виды музыкальной деятельности: восприятие, исполнительство, творчество, музыкально-образовательная деятельность. Все они имеют свои разновидности. Исполнительство и творчество осуществляется в пении, музыкально-ритмических движениях и игре на музыкальных инструментах. Музыкально-образовательная деятельность включает в себя сведения общего характера в музыке как виде искусства, музыкальных жанрах, композиторах и т.д., а также специальные знания о способах исполнительства. Каждый вид музыкальной деятельности, имея свои особенности, предполагает овладение детьми теми способами деятельности, без которых она не осуществима, и оказывает специфическое влияние на музыкальное развитие школьников. Поэтому так важно использовать все виды музыкальной деятельности.

Каждый вид музыкальной деятельности требует определенных знаний. Для развития исполнительства, творчества нужны специальные знания о способах, приемах исполнительства, средствах выразительности. Обучаясь пению, ребята приобретают знания, необходимые для овладения певческими навыками.

Музыкально-ритмической деятельности школьники осваивают различные движения и способы их исполнения. Обучаясь на игре на элементарных музыкальных инструментах, дети также получают определенные знания о тембрах, способах, приемах игры на разных инструментах. *В процессе слушания и анализа* музыки у детей формируется репродуктивный компонент музыкального мышления и узнающая музыкальная память. *Хоровое пение* – один из видов коллективной исполнительской деятельности. Оно способствует развитию певческой культуры школьников, их общему и музыкальному развитию; воспитанию духовного мира учащихся; становлению их мировоззрения, формированию будущей личности. Певческий голос может быть воспитан практически у всех, а правильное певческое развитие способствует развитию здорового голосового аппарата. *Музыкально-ритмические движения* - учащимся младших школьников свойственно ощущение единства музыки и движения. Это качество является основой музыкального развития ребенка в музыкально-ритмической деятельности. Музыкально-ритмические движения обеспечивают разностороннее музыкальное развитие учащихся: у них развивается музыкальность, творческие способности, формируются навыки коллективных действий. *Игра на детских музыкальных инструментах* - способствует проявлению и развитию музыкальных способностей ребенка, обогащает художественный опыт младших школьников, развивает его интерес к исполнительской деятельности. В работе с детьми применяются различные музыкальные инструменты и игрушки. Они вызывают у ребенка большой интерес. Важно привлекать внимание детей к выразительности тембра каждого инструмента, использовать образные сравнения, характеристики. Дети должны почувствовать выразительные возможности инструментов, научиться использовать разнообразие тембровых красок. Тем самым развивается музыкальная отзывчивость на музыку – основа музыкальности.

Итак, *музыкально-образовательная деятельность* не существует изолированно от других видов. Знания, сведения даются детям не сами по себе, а в процессе восприятия музыки, исполнительства, творчества.

Результаты обучения в начальной школе по предмету «Музыка» можно выделить следующие общие результаты:

1) знает основы музыкальной грамоты; правила исполнения песен и слушания музыки; основные виды, жанры и стили казахской традиционной музыки; наименования и классификацию музыкальных инструментов народного и симфонического оркестра; виды хоров и оркестров; лучшие образцы и известных исполнителей казахской традиционной и классической музыки, музыки композиторов Казахстана и музыки народов мира; базовые компьютерные музыкальные программы;

2) понимает связь искусства с жизнью; особенности и значение национальных традиций и обычаев в Казахстана; роль музыки в жизни человека; взаимосвязь музыки с другими видами искусства; традиционную

музыку как отражение культуры казахского народа и других народов мира; 3) знает и применяет основы музыкальной грамоты для передачи чувств, настроения при пении, игре на музыкальных инструментах индивидуально и в ансамбле, хоре/оркестре, для создания простых сочинений, импровизаций, творческих проектов, в том числе с использованием компьютерных музыкальных программ; знает о видах, стилях и жанрах музыки при объяснении музыкальных явлений, явлений окружающей действительности через язык звуков;

4) анализирует информацию о роли и значении музыки в жизни людей; сходства и различия, а также содержание традиционной казахской музыки и музыки народов мира; особенности музыкальных инструментов народного и симфонического оркестров; различные звуки и звуковые эффекты для сочинения и импровизации собственных музыкально-творческих работ;

5) синтезирует способы и техники, свойства и возможности материалов для создания творческих работ; информацию из различных источников, в том числе с применением информационно-коммуникационных технологий для развития идей; знания, навыки, информацию для выполнения творческих проектов и реализации идей, в том числе с использованием музыкальных компьютерных программ; элементы разных видов искусства для создания творческой работы;

6) оценивает основной замысел, образы и идеи в художественных и музыкальных работах; нравственно-эстетическую сторону изучаемой музыки, роль музыки и художественного творчества в жизни [6].

Деятельность учащихся 1-2 классов на уроках «Музыка»

- участие в хоровом исполнении Гимна Республики Казахстан.
- проявление эмоциональной отзывчивости, личностного отношения при восприятии и исполнении музыкальных произведений.
- разучивание и исполнение музыкально-поэтического творчества;
- исполнение песен (соло, ансамбль, хор), игра на детских музыкальных инструментах (в ансамбле, в оркестре);
- эмоциональный отклик на выразительные и изобразительные особенности музыки, музыкальные и литературные образы.
- воплощение художественно-образного содержания музыки в пении, слове, рисунке;
- проявление интереса к концертной деятельности известных исполнителей, исполнительских коллективов и музыкальным конкурсам и фестивалям.

Деятельность учащихся 3-4 классов на уроках «Музыка»

- участие в хоровом исполнении Гимна Республики Казахстан.
- выражение эмоционального отношения к искусству в процессе исполнения музыкальных произведений;
- понимание художественно-образного содержания музыкального произведения и раскрытие средств его воплощения;
- знание песен о героических событиях в истории казахского народа и исполнение их на уроках и школьных праздниках;
- суждения о значимости и роли музыки в жизни человека;
- размышления о музыкальном произведении как способе выражения чувств и мысли человека;
- ритмические игры и аккомпанементы, выразительные движения под музыку; рисунки на музыкальные образы и сюжеты; инсценирование песен, кюев-легенд и сказочных сюжетов.

Заключение. Обновленное содержание и методическая концепция урока «Музыка» позволяют развитию музыкально-творческой деятельности школьников, вместе с тем, осознание музыкального искусства как особой области культуры, открывающей и сохраняющей главные человеческие ценности, позволяет акцентировать внимание на развитие личностных компетенций учащихся. Музыкальные занятия оказывают влияние на формирование эстетического вкуса. Способствует становлению характера, норм поведения, обогащают внутренний мир человека яркими переживаниями. Музыкальное занятие не что иное, как познавательный многогранный процесс, который развивает художественный вкус, воспитывает любовь к музыкальному искусству, формирует нравственные качества личности и эмоциональный отклик у детей к окружающему. Музыкальная культура школьников формируется в процессе активной музыкальной деятельности. Это и пение, слушание, ритмические игры и аккомпанементы, выразительные движения под музыку; рисунки на музыкальные образы и сюжеты; инсценирование песен, кюев-легенд и сказочных сюжетов, игра на детских музыкальных инструментах, восприятие, исполнение и творение ярких музыкальных образов.

Обращение, даже столь фрагментарное, к развитию творческой деятельности и эмоционально-нравственной отзывчивости со всей очевидностью показывает, что проблема гуманистического развития личности младшего школьника постоянно пребывала в поле зрения прогрессивной психолого-педагогической теории и практики, а объемная множественность правомочных суждений и выводов может быть продуктивно использована при разработке современных педагогических проектов и программ воспитательной направленности, поскольку, по справедливому утверждению М.А. Розова «творить мыслить – это значит

реализовывать прошлый опыт в новых условиях, воспроизводить прошлое в настоящем, находить в Прошлом все новое содержание» [8, с 151].

Музыка, выражая истинные ценности жизни, целенаправленно несет их все новым и новым поколениям. Довести их до школьников – главное назначение педагога. И музыкальная педагогика призвана решать задачу «приближения к переживаниям» общественно значимых событий и процессов как первейшую среди многих других задач. Именно эта задача и выводит урок музыки на особое место в учебном процессе, как важнейший урок по развитию творческих способностей, а вместе с ним и нравственно-духовных ценностей современного школьника. Поэтому, чрезвычайно важно, чтобы каждый урок музыки проходил плодотворно и эффективно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III Астана, Акorda. «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.11.2019 г.) «Казахстанская правда» от 15 августа 2007 г. № 127 (25372).
2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы. – Астана, 2016 г. – «Әділет». Инф.-прав. система нормативных правовых актов РК.
URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205> (дата обращения: 27.12.2019).
3. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2018 года № 895.
4. Государственный образовательный стандарт начального общего образования.
URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_/obpazovanie/id-P1200001080/ (дата обращения: 27.12.2019)
5. Тавстуха О.Г. К вопросу формирования общей культуры дошкольника // О.Г. Тавстуха, А.А. Муратова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2017. – №10. – С. 154-157.
6. Учебные программы «Музыка», «Изобразительное искусство» для 1–4 классов общеобразовательной школы. Утверждена приказом Министерства образования и науки Республики Казахстан №115 от 3 апреля 2013 г. – Астана, 2013. – 34 с.
7. Каргапольцев М.С. Эмоционально-нравственная категория симпатии: историко-педагогический аспект // С.М.Каргапольцев // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2017. – №10. – С. 70-73.
8. Розов М.А. Прошлое как ценность // М.А. Розов // Путь. Международный философский журнал. – 1992. - №1 (2), С. 137-151.

Утеуова А.Б.

6D011900-Шетел тілі: екі шетел тілі мамандығының 2курс докторанты,
Абылайхан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және
Әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ CLIL- ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Андатпа. Бұл мақалада CLIL – пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту жағдайында болашақ шет тілі мұғалімдерінің лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі заманғы білім беру қоғам мен уақыт сұранысының сәйкестігін талап етеді. Сондықтан, интеграциялық үрдістердің дамуы, кәсіби және ғылыми тәжірибе алмасудың өсуі, халықаралық ынтымақтастықтың тереңдетілуі Қазақстанда көптілді білім беру модернизациясының қажеттілігіне алып келді. CLIL (content and language integrated learning) шетел тілін басқа пәндерді оқу құралы ретінде қарастырады, сонымен бірге көптілділікті қолдау және шет ел тілін зерттеу саласындағы оқыту әдісі ретінде мойындалған. CLIL әдістемесі инновациялық болып табылады, ол пәнді және тілді терең оқуға мүмкіндік туғызады, студенттердің сыни ойлауын дамытады, білім алушылардың оқуға қызығушылығы мен мотивациясын, сонымен бірге лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырады және оны ары қарай дамытуды қолдайды.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, коммуникативтілік, коммуникативтік құзыреттілік, пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL-тәсілі).

Утеуова А.Б.

докторант 2курса специальности 6D011900-Иностранный язык: два иностранных языка,
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана
г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ CLIL– ТЕХНОЛОГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности формирования лингвокоммуникативных компетенций будущих учителей иностранного языка в условиях CLIL– технологии. Современное образование требует соответствие запроса общества и времени. Поэтому, развивающие интеграционные процессы, рост профессиональных и научных обменов, углубление международного сотрудничества привело к необходимости модернизации полиязычного образования в Казахстане. CLIL (content and language integrated learning) рассматривает изучение иностранного языка как инструмента для изучения других предметов, также признан как обучающий метод в области изучения иностранных языков и поддержания полиязычия. Методика CLIL является инновационной, способствует углубленному изучению как предмета так и языка, развивает критическое мышление учащихся, поддерживает интерес и мотивацию обучающихся к обучению, а также к развитию коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, коммуникативность, коммуникативная компетентность, предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL-подход).

Uteuova A.B.

Candidate for a doctor's degree 2-doctoral course
by speciality 6D011900-Foreign language: two foreign languages
Kazakh Ablay khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF CLIL - TECHNOLOGIES IN FORMING LINGUOCOMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. This article presents the features of the formation of linguistic and communicative competencies of future teachers of a foreign language on the basis of CLIL - technology. Modern education requires meeting the demands of society and time. Therefore, developing integration processes, the growth of professional and scientific exchanges, and the deepening of international cooperation have led to the need for modernization of polysyn education in Kazakhstan. CLIL (content and language integrated learning) considers the study of a foreign language as a tool for studying other subjects, is also recognized as a teaching method in the study of foreign languages and maintaining multilingualism. The CLIL methodology is innovative, promotes in-depth study of both subject and language, develops students' critical thinking, supports students' interest and motivation to learn, as well as to develop communicative competence.

Keywords: competence, competence, communicative, communicative competence, content and language integrated learning (CLIL-an approach).

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аудару қажеттілігін атап көрсетеді. Сонымен бірге Қазақстанның үш тілде оқытуды енгізу және CLIL-әдістемені пайдалану бойынша тәжірибесін сипаттайтын жұмыста, 2012 жылы Назарбаев Зияткерлік мектептерінде тіл маңыздылығын, үш тілде оқытуды жүзеге асыруға мүдделі тараптарды, педагогикалық принциптерді, құндылықтарды, мақсаттарды анықтайтын негізгі шектік құжат болып табылатын үш тілде оқыту саясаты әзірленгендігі атап өтілген [1].

Бұл білім беру жүйесіндегі басым бағыттардың бірі оқыту үрдісін технологияландыра отырып, білімнің кепілдік нәтижелеріне қол жеткізуді, ағылшын тілін кіріктіре оқыту әдісі арқылы үйренудің және үйретудің басты артықшылығын қарастыруды, тілді тіларалық және мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, кәсіби бағытталған тіл ретінде меңгертудің өзектілігін арттырады.

Осы орайда болашақ шет тілі мұғалімдерінің лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы CLIL- технологиясының рөлі қарастырылады.

Қазіргі заман адамы мәдениетінің базалық компоненті ретінде коммуникативтік құзыреттілік екінші тілді үйренуші білім алушыларға тілдің заңдылықтарын жаттанды үйретпей, сол тілді тілдік және қатысымдық тәсілдерді орынды қолданумен байланыстыруды қамтамасыз етсе, ал лингвокоммуникативтік құзыреттілік бітіруші түлекке шет тілді кәсіби ортаға ерудің қиындықтарынан жеңуге мүмкіндік береді, оған сенімділік, құрмет пен сенімге кепілдік береді, қисынды, сенімді, дұрыс және өз көзқарасын дәлелдей отырып, сайып келгенде, кәсіби міндеттерді алқалы түрде талқылап, шеше отырып, өз көзқарасын қорғай білуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда коммуникативтік құзыреттілікті зерттеу бірнеше бағытта жүргізіледі: индивидтің қажеттіліктері мен құндылықтарының қарым-қатынас үрдісіне әсерін сипаттайтын әлеуметтік-психологиялық тұлғалық сапасы (А.А.Бодалев, Л.А.Петровская, т.б.); адамның сөйлеу әрекетіне байланысты лингвистикалық құзыреттілік (Т.А.Ладыженская, Т.В.Матвеева, т.б.); жалпы және кәсіптік білімнің мақсаты мен нәтижесі ретінде анықталатын құзыреттілік (В.И.Байденко, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, В.В.Сериков, А.В.Хуторской) және т.б.

Сонымен бірге ғалымдар (К.С.Құдайбергенова, т.б.) коммуникативтік құзыреттіліктің компоненттеріне пәндік (тілдік емес құзыреттілік), тілдік (сөйлеу әрекеті құзыреттілігі), әлеуметтік-мәдени (әлеуметтік қарым-қатынас, қарым-қатынас психологиясы саласындағы білім мен тәжірибе), прагматикалық (мотив, ұстаным және мақсат) жатқызады [2].

И.Я.Зимняяның пікірінше, құзыреттілік – бұл субъектінің оқу пәндерінің мазмұнын меңгеру негізінде іс-әрекеттің әлеуметтік-кәсіби міндеттерін шешу біліктілігі, ол табыстылық үшін қажетті тұлғалық сапаларды өзектендіреді [3].

В.Л.Темкина «лингвомәдени құзыреттілік» ұғымын зерттей отырып, оның құндылық-бағдарлық (тілдік тұлғаны қалыптастыру, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі таныту), ақпараттық (ақпарат беру); коммуникативтік (ой-пікіріне, мінез-құлқына, санасына әсер ету, байланыс орнату), ынталандыру әрекетке ынталандыру) функцияларын, сонымен бірге лингвокоммуникативтік құзыреттілікті маманның лингвокоммуникативтік мәдениетінің бір бөлігі ретінде анықтап, өлшемдер мен көрсеткіштерін: дүниетанымның кеңдігі мен қалыптасу дәрежесі, әлеуметтік белсенділік дәрежесі және жеке мінез-құлық нормаларының әлеуметтік маңыздылығы; іс-әрекеттің әр түрлі әдістерін меңгеру; шығармашылық белсенділік бөліп көрсетеді [4]

CLIL әдісін еліміздің көптеген білім беру ұйымдары оқыту үрдісінде қолдануда. Соның ішінде, Назарбаев Зияткерлік мектептерінде үш тілді оқытуды енгізу жоспары, топтық оқыту және тілдік енгізудің CLIL тәсілдерін пайдалану (мазмұн мен тілдің интеграциялануы) бойынша мұғалімдерге нұсқаулық әзірленген[5].

CLIL (Content and Language Integrated Learning) - бұл шет тілдердің басқа оқу пәндерімен кіріктіріліп оқытылуын көздейді. «CLIL» терминін 1994 жылдары алғаш рет ғылыми айналымға билингвистикалық оқыту

саласының маманы Д.Марш енгізді. Д.Марш CLIL тіл нақты тілдік емес пәнді зерттеу үшін қолданылатын жағдайдағы шет тілін оқытудың тәсілі деп түсіндіреді(CoyleD., 2010) [6].

Осы кезеңнен бастап CLIL (Content and Language Integrated Learning)технологиясы көптеген еуропалық жоғары оқу орындарында кеңінен қолданылады.

CLIL-технология сан алуан түрлі әдістемелердің теориялық және практикалық аспектілерін жинақтаған: мазмұнға негізделген оқыту (Content-based instruction); тілдің мазмұны негізінде оқыту (Content-based language instruction); мазмұн негізінде тілді оқыту (Content-based language teaching); екіжақты бағдарланған тілдік білім беру (Dual-focused language education); мектеп бағдарламасы арқылы тілді зерттеу (Language across the curriculum); шет ел тілі арқылы оқыту (Teaching through a foreign language); транзиттік екітілде оқыту (Transitional bilingual education) (Richards, J. C., 2014) [7].

CLIL –технологиясының әр түрлі әдістемелердің көптеген санын топтауы бұл тәсілдің қазіргі жағдайын талдауды қажет етеді.П.Мехисто «Д.Марш CLIL –технологиясын көпаспектілі әрі сан алуан түрлі жоспарлы тәсіл деп анықтайды» дей отырып, бұл технологияның когнитивтік стиліне назар аударады, оның білім алушылардың танымдық үрдістерін дамытудағы мүмкіндіктерін ерекше атап көрсетеді(Mehisto P., 2011)[8].

Осындай көзқарастардың көптігіне қарамастан, барлық зерттеушілер Д.Марш пен А.Мальеренің идеяларын қолдап, шет тілі мұндай оқытуда тілдік емес пәннің мазмұнын меңгерудегі құрал ролін атқарады деп мойындайды. Сондықтан CLIL–технологиясына арналған әдебиеттерді талдау бүгінде CLIL моделінің екі жіктемесін(CLIL– «польшалық моделі», CLIL – «еуропалық моделі») сипаттауға мүмкіндік береді.

«CLIL–польшалық моделі» оқытудың төрт үлгісін бөліп көрсетеді:

I-үлгісі: сабақ шет тілде жүргізіледі, ана тілі кәсіби терминдерді келтіруде ғана қолданылады. 1-ші тип (monofocal): білім алушылардың оқу әрекеті тілдік емес пәндерді меңгеруге бағытталған, тілдік аспектіге білім алушыларда арнайы терминологияның айтылуында және жазылуында қиындықтар пайда болғанда ғана назар аударылады. 2-ші типі (bifocal): меңгерілетін тілдік емес пәннің мазмұнына және тілдің лингвистикалық аспектісіне теңдей дәрежеде көңіл аударылады.

II-үлгісі: сабақ шет тілінде және ана тілінде жүргізіледі. Шет тілдерін оқытудың осындай техникасы тілдік кодтарды аудару деп аталады. Мұнда екі тілдің элементтері кезекпен қолданылады. 1-ші типі: шет ел тілі мен ана тілін қолданудың арақатынасы оқытушы мен білім алушылардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктерімен анықталады.2-ші типі: сабақта шет тілі басым болады. Бірақ тілдік және басқа қиындықтар туындаған кезде ана тіліне сүйенеді (Проценко Е.А., 2004) [9].

III-үлгісі: шет тілін қолдану уақытпен реттеледі және пайыздық арақатынасы сабақтың 50% құрайды. 1-ші типі: сабақта пәннің пәндік мазмұнына қарағанда шет тілін немесе ана тілін оқып үйренуге көп уақыт бөлінеді. 2-ші типі: сабақтың негізгі мақсаты пәннің мазмұнын меңгерту болып табылады.

IV-үлгі: сабақта білім алушылар қажет болған жағдайда ғана шет тілін қолдануына назар аударылады. 1-ші типі: сабақтың бір бөлігі шет тілінде, екінші бөлігі ана тілінде жүргізіледі. Сабақтың қойылған мақсаты алған білімді бекіту болып табылады. 2-ші типі: сабақ білім алушылардың өз ана тілінде өтеді, бірақ өзге тілдегі оқу құралы қолданылады. 3-ші типі: пәндік мазмұнды ана тілінде меңгертуге бағытталған. Шет тілі осы мақсатқа жету құралдарының бірі ретінде қолданылады (Гавлик-Кобилинска, 2014) [10].

CLIL–«еуропалық моделі» оқытудың үш үлгісін ұсынады: жұмсақ (soft) language-led арнайы контекстің лингвистикалық ерекшеліктеріне назар аударылады; қатты (hard) CLIL subject-led (пәндік бағдарлық) мамандықтар бойынша оқу жоспары пәндерінің жартысы (50 пайызы) шет тілінде меңгертіледі. Үшінші үлгі тппі аралық мәнгейе, мамандық бойынша модульдік бағдарламалар шет тілінде (partial immersion – біртіндеп оқытылады)оқытылады. CLIL–технология барлық шет тілдеріне, білім алушылардың жастық категорияларына және тілдік дайындық деңгейіне қатысты әмбебаптық және жеңіл бейімделушілік сипатына қарай әлемнің барлық елдерінде қолданылады (Maljers A., 2007) [11].

Сонымен бірге CLIL-технологиясының басты ерекшеліктерін атап көрсетуге болады:

- оқыту үрдісінің бірізділіктегі екіжақтылық бағыттылығы (кәсіби және лингвистикалық), яғни шет тілі меңгерілетін оқу пәнінің пәндік мазмұнымен интеграцияланған. Мұнда интеграция екі бағытта: біріншіден, шет тілі кәсіби пәндерді оқыту бағдарламасына енгізілген жағдайда; екіншіден, шет тілі пәнінен сабақ беретін оқытушының арнайы (кәсіби) пәндерді оқытатын оқытушылармен серіктестігі жүзеге асырылған кезде жүзеге асырылады;

- шет тілі кәсіби пәндерді оқытудың құралы болып табылады;

- кәсіби қарым-қатынас үрдісінде шет тілін табиғи білуі;

- кәсіби коммуникация грамматикалық дұрыс сөйлеуден де маңызды;

- білім алушылар мотивациясының жоғары дәрежесі, ол кәсіби тақырыптарға жеке қызығушылығымен дәлелденеді;

- CLIL оқушылардың тілдік дағдыларына талаптар қоймайды. Бірқатар зерттеушілер CLIL-технологиясының басымды міндеттерінің бірі ретінде білім алушылардың когнитивтік дағдыларын дамытуды атап көрсетеді.

CLIL-технологиясының базалық концепциясы «4C» болып табылады: «content» – пәннің мазмұны; «communication» - мамандық бойынша ауызша және жазбаша коммуникация; «cognition» – таным, яғни тілді және арнайы пәнді меңгеру үрдісінде білім алушылардың танымдық қабілеттерін дамыту; «culture»–мәдени контекстің кең спектрі, оқушылардың жаһандық және локалдық азаматтық қауымдастыққа жауапкершілігін қалыптастыруға бағытталған.

CLIL-технологиясының негізгі қағидалары:

- аутенттілік, аутентті материалдар және үйретуші жағдаяттар қолданылады, мысалы: нақты өмірлік жағдаяттар;

- көп міндеттілік, мұнда оқыту пәндік мазмұнды түсінуге, пәндік мазмұнды талдау арқылы когнитивтік дағдыларын дамыту; CLIL-технологиясы шеңберінде білім алушылардың когнитивтік қабілеттерін дамыту ойлау операцияларын қалыптастыруға негізделген, олардың екі түрі бар: қарапайым ойлау дағдылары (объектіні еске сақтау, жүйелеу, анықтау және т.б.); жоғары реттегі ойлау дағдылары (болжау, талқылау, креативті ойлау, синтез, бағалау, болжамды құру, т.б.). Когнитивтік дағдыларды дамытуда Б.Блум таксономиясы қолданылады. Сонымен бірге пікірталас дағдыларын, тілдік дағдыларын дамыту; топтық жұмыстарда білім алушылар арасында ынтымақтастық қарым-қатынасты қалыптастыру; ақпараттық коммуникативтік технологиямен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру;

- белсенді оқыту, оқыту үрдісінде білім алушылардың белсенділігін қамтамасыз ету мақсатында жобаға қатыстыру, өзін-өзі бағалауға және бірін-бірі бағалауға дағдыландыру;

- қауіпсіз білім беру ортасын құру, оқыту үрдісіне қатысушылар арасында сыйластық қарым-қатынас орнату;

- үйрету арқылы қолдау (scaffolded instruction).

CLIL әдістемесіндегі лингводидактикалық негізгі бірлік арнайы мәтін (текст) болып табылады, оны оқып білу негізінде жоғарыда аталған міндеттерге қол жеткізіледі. Мәтін ақпарат көзі ретінде лексикалық және грамматикалық модульдің негізі ғылыми терминологияны және белгілі бір грамматикалық және құрылымдық стилистикалық конструкцияны қамтамасыз етеді. Сондай-ақ мәтін ұсынылған тақырып бойынша тілдік материал өрісін кеңейтеді және біртегізде диалогтық және монологтық сөйлеудің коммуникативтік дағдыларын белсендіреді және оны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

CLIL-технологиясының теориялық ережелеріне сәйкес екі талап қойылады: оқытушы пәндік саланың маманы болуы мүмкін, ол сабақта арнайы білімді тасымалдаушы ролін атқарауы қажет; оқытушының шет тілін меңгеру деңгейі CEFR шкаласы бойынша B2-C1 болуы тиіс.

Жоғарыдағы айтылғандарға сүйене отырып, CLIL–технологиясының негізгі төрт аспектісі бөліп көрсетіледі:

Content (мазмұны) – бұл ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыратын пәндік аймақтағы білім, іскерлік, дағды, яғни өздігінен іздеу, талдау, таңдау, өңдеу және қажетті ақпаратты жіберу қабілеті мен біліктілігін қалыптастырады.

Communication (байланыс) – сабақта шет тілі білімін қосымша қолдануды ұсынатын тілде оқыту, сондай-ақ, оны қалай пайдалану керектігін үйренуге мүмкіндік туғызу. Бұл аспект коммуникативті құзыреттіліктерді қалыптастырады, өйткені, тыңдай білу, сұрақтар қоя білу және оларға нақты жауаптар құрастыру, қарастырылатын мәселелерді мұқият тыңдау және белсенді талқылау, серіктесінің пікірін түсіну және оларға сыни баға беру жеке тілдік қатынас қабілетін дамытады.

Cognition (таным) – танымдық және ойлау дағдыларын дамытуды жүзеге асырады және бір немесе бірнеше оқу салаларында студенттердің жақсы даярлығын қамтамасыз ететін білім беру құзыреттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Culture (мәдениет) – мәдениет тілін меңгеруді қамтамасыз ететін, әлемді тану жолдарымен, өзін мәдениет бөлшегі ретінде ұсынумен, балама мәдениетті ұғынумен және оны қабылдаумен жалпы мәдени құзыреттілігін дамыту аспектісі болып табылады.

Қорыта келгенде, CLIL-технологиясының тілді таным құралы ретінде қолдану; сын тұрғысынан ойлау; тілдерді жоғары деңгейде меңгеру және іс-әрекеттің барлық саласына қолдана білу; өз мәдениетін бағалау; басқа да мәдениетті түсініп құрметтеу; азаматтық жауапкершілік; функционалдық сауаттылық; білім алушыларды мәдени контекстке қатыстыру, олардың шет тілінде кәсіби іс-әрекетке дайындығын қалыптастыру; кәсіби іс-әрекетте жоғары нәтижеге қол жеткізуде өзін-өзі жүзеге асыру мотивациясы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру секілді ерекшеліктері анықталады. CLIL(Content and Language Integrated Learning) кең түсінік, оның негізгі мақсаты пәнді меңгеру және шет тілі бойынша тілдік дағдыларды жетілдіру; материалдық

мазмұн мен тіл үйрену арасындағы теңгерімді сақтау, онда тіл мазмұнды оқыту құралы ретінде пайдаланылады, ал мазмұн тіл үйрену үшін ресурс ретінде қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан. [www. akorda.kz](http://www.akorda.kz).
2. Құдайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері: монография. - Алматы, 2012. -144б.
3. Зимняя И.А. Компетенция и компетентность в контексте компетентностного подхода в образовании/ Иностранные языки в школе. – 2012. №6, - С. 3-11
4. Темкина В.Л. Формирование лингвокоммуникативной культуры студентов университета: дис. ... д-ра пед. наук. - Оренбург, 2004. – 38с.
5. Мектептердің оқу үдерісінде CLIL-технологияны қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 73б.
6. Coyle D. CLIL: Content and Language Integrated Learning/D.Coyle,P.Hood,D.Marsh. - Cambridge University Press 2010 -182p.
7. Richards J., Rogers T.S. Approaches and inethods in Teaching. Cambridge: CUP, 2014.
8. Mehisto P. and Marsh D. Approaching the economic, cognitive and health benefits of bilingualism Fuel for CLIL. «In Content and Foreign Language Integrated Learning». – Bern: Peter Lang, 2011.
9. Проценко Е.А. Проблема переключения кодов в зарубежной лингвистике//Вестник ВГУ, Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация», 2004. №1. – С. 123-127.
10. Гавлик-Кобилинска, Малгожата и Моника Льюинска. «Предметно-языковое интегрированное обучение в польском высшем военном образовании». Connections: TheQuarterlyJournal 13. 2014. №3. – С. 119-130.
11. Maljers A. Windows on CLIL Content and Language Integrated Learning in the European Spotlight. Alkmaar European Platform for Education, 2007.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Абасилов А.М.

филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан
E-mail: aman_abasilov@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭМИГРАНТТАРЫ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада мемуардың, оның ішінде естеліктің когнитивтік және лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеудің өзектілігі айтылады. Естелік мәтініне концептуалдық талдау жасау оны толықтай қарастырудың кешенді жүйсі екендігі дәлелденеді. Осы орайда когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт ұғымына тоқталады. Оны бір ұғымның түрлі тілдік құралдар жиынтығы арқылы берілуі, тұжырымдалуы деп тани отырып, қазақтың тұңғыш эмигранты Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты естелігінде көздесетін бірнеше концептілер (дұшпан, дос, оқиға, сөз) арқылы талдайды. Ұлттық дүнетаным мен естелік авторының қиял дүниесі астасып жататынын қазақ эмигранттарының тағы бір өкілі Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігін талдау арқылы көз жеткізеді. Оны ұлттық психология, ұлттық тұрмыс-салт, ұлттық өнер, діни дүнетаным аясында сипаттайды.

Кілт сөздер: қазақ эмигранттары, естелік, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, концепт, ұлттық дүниетаным.

Абасилов А.М.

кандидат филологических наук, и. о. ассоциированного профессора,
Кызылординский государственный университет имени Коркыта ата,
г. Кызылорда, Казахстан
E-mail: aman_abasilov@mail.ru

КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПОМИНАНИЙ КАЗАХСКИХ ЭМИГРАНТОВ

Аннотация. В статье раскрывается актуальность исследования мемуаров, в том числе с точки зрения когнитивного и лингвокультурологического плана воспоминаний. Работа доказывает, что концептуальный анализ текста является комплексной системой его полного рассмотрения. В связи с чем концепт рассматривается как один из основных элементов когнитивной структуры. Признавая его как совокупность и концептуализацию языковых средств одного понятия, в «Отрывках из воспоминаний 1917 года» первого казахского эмигранта Мустафы Шокая дается анализ нескольких встречающихся концептов (враг, друг, событие, слово). Связь национального мировосприятия и авторской фантазии можно проследить, анализируя воспоминания еще одного из представителей эмигрантов Марии Шокай «Мой Мустафа», где он показан в рамках национальной психологии, национального быта, национального искусства и религиозного мировоззрения.

Ключевые слова: казахские эмигранты, воспоминания, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, национальное мировоззрение.

Abasilov A.M.

candidate of philological Sciences, acting associate Professor,
Korkyt ATA Kyzylorda state University
Kyzylorda, Kazakhstan
E-mail: aman_abasilov@mail.ru

COGNITIVE AND LINGUOCULTURAL FEATURES OF MEMORIES OF KAZAKH EMIGRANTS

Abstract. The article reveals the relevance of the study of memoirs, including from the point of view of cognitive and linguistic-cultural plan of memories. The work proves that the conceptual analysis of the text is a complex system of its full consideration. In this connection, the concept is considered as one of the main elements of the cognitive structure. Recognizing it as the totality and conceptualization of linguistic means of one concept, the analysis of several concepts (enemy, friend, event, word) is given in «Extracts from the memoirs of 1917» of the first Kazakh emigrant Mustafa Shokay. The connection between

the national perception of the world and the author's imagination can be traced by analyzing the memories of other representatives of emigrants Maria Shokay «My Mustafa», where he is shown in the framework of national psychology, national life, national art and religious outlook.

Keywords: kazakh emigrants, memories, cognitive linguistics, linguistic cultural studies, concept, national outlook.

Кіріспе. Бүгінгі таңда мемуарды, оның ішінде естеліктерді тек тарихи және әдеби жағынан ғана емес, лингвистикалық қырынан қарастыруға да ерекше мән беріле бастады. Бұл әсіресе лингвистиканың антропоэзектік бағытындағы адамның ойлауы мен болмысы, әлеуметтік ортаны танып білуі мен ақиқат дүние туралы білімінің санада бейнеленуін қарастыратын когнитивті және лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің нысанына айналуға. Өйткені кез келген мәтінді ол мейлі көркем туынды болсын, мейлі тарихи оқиғалар мен көрнекті тұлғалар туралы мемуар немесе ресми деректерге құрылған естеліктер болсын онда қолданылған тілдік бірліктерді сипаттап қана талдаумен шектеуге болмайды. Мұндайда авордың сөз қолданысы, оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқын көрінбей қалуы мүмкін. Сондықтан мәтінге концептуалдық талдау жасау және лингвомәдениеттанымдық сипатын көрсету оны толықтай қарастырудың екінші бір қырын ашатын зерттеу болып табылады.

Әдістеме. Тілдік танымды, ұлттық тілдік танымды (тіл концептісін) ашуға өзек ұғымды жеткізетін сөзді ғана емес, оның өзгеріске түскен тұлғалық көрсеткіштерін де (лексикалық-грамматикалық, грамматикалық өзгерісін де назарға алу маңызды. Сонымен бірге сөздік қордағы (лексикадағы) барлық сөз, мақал-мәтел, жұмбақ-жаңылтпаштар, қанатты сөздер, тұрақты тіркестер, т.б. – бәрі танымды шешуге өзек болатын бірлік немесе танымды сипаттайтын көрсеткіш бола алады [1., 107].

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Қазіргі лингвистикада «концепт» термині көптеген пікірталастың өзегіне айналғаны, осыған байланысты бірнеше ғылыми бағыттар қалыптасқаны белгілі. Соған орай «концепт» терминіне берілген анықтамалар да алуан түрлі [2.,20]. Айталық, дүниенің тілдік бейнесін ұлттық мәдениет контекстінде қарастырған А.Исламның пікірінше: «Концепт дегеніміз – ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік. Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Концептілер бір-бірімен тығыз байланыста болып, бір-бірінен туындап отырады. Әр қоғамның даму кезеңдерге сәйкес тіл мен мәдениет иелерінің абстрактілі концептілерді танып түсінуінде өзгерістер болғанымен, негізгі мәдени, дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады» [3, 12]. Сонымен концепт дегеніміз - бір сөздің беретін ұғымы, я түсінігі емес, ол күрделі мағыналық тұтастық, жиынтық. Ол - сөз, сөз тіркесі, тұрақты сөз тіркесі, сөйлем, мәтін түрінде өмір сүре алатын, өзіндік өріс түзей алатын мағына. Басқаша айтқанда, бір ұғымның түрлі тілдік құралдар жиынтығы арқылы берілуі, тұжырымдалуы.

Нәтиже. Концептің осындай анықтамаларын негізге ала отырып біз қазақтың тұңғыш эмигранты Мұстафа Шоқайдың «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты естелігін [4.] қарастыру барысында онда мынадай концептілер бар екенін анықтадық. Олар: *«дұшпан», «дос», «ел», «мемлекет», «оқиға», «сөз», «саясат», «түркістандық», «орталық», «автономия» т.б.* Біз мақала көліміне қарай естелікте сәтті берілген негізгі концептілерге ғана тоқталамыз. Олар: *дұшпан, дос, оқиға, сөз.* Себебі бұл концептілер автор естелігінің өн бойында түрлі баяндау формалары арқылы көрініс тауып отырады.

Талқылау. *«Дұшпан» концептісін құрайтын тілдік бірліктер:* *бітіспес дұшпан, белсенді дұшпан, ашық дұшпан, ұлттық құрылыс дұшпаны, ұлттық қозғалыс дұшпандары, бір-біріне дұшпан екі топ, қаруы мол дұшпан, орыс дұшпаны, мықты қаруланған дұшпан, дұшпандар құрған қанды пенде, діннің дұшпандары, автономия дұшпандары, бір-бірімен қайшы дұшпан, оң қанатындағы дұшпан, дұшпан көз.* Сөзіміз дәлелді болуы үшін автор естелігіндегі «дұшпан» тұжырымының бірнеше мысалдарын келтірейік:

«Біздің революция басталған кезде қандай істерді тындырғанымыз әрі өз еліміз бен халқымызға қандай ықпал жасағанымыз, халық мүддесін қалай қорғағанымыз дұшпандар құрған перденің аржағында қалып, ұмытылып барады» (256-бет). «Түркияның тыңшысы, түрікшіл, исламшыл, орыс дұшпаны болғанымды айтып, «мұсылмандар Мұстафа Шоқайұлының соңына еретін болса, орыс жұмысшы-солдаттарына тұп-тура қарсы шығатынын ұмытпасын!» - деп зіл тастады (285-бет).

Түркістан ұлт-азаттық күресі жолында жасаған игі қызметімнің маңызын дұшпандардың ескергенін еңбегіме берілген «сыйлық» деп есептеймін (288-бет).

«Бізге бұл бақытсыздықтың саны аз болғанымен, тығыз топтасқан, қаруы мол дұшпанымыз алып келді. Автономиямыз екі ай ғана өмір сүрді де, мықты қаруланған дұшпаннан жеңілді...» (291-бет).

Мирмуһсимн мақаласы түк ойланбастан, жаңсақ жабылған керексіз бірдеңе екеніне күмән жоқ. Бірақ сол үшін қазілардың оның қолын кесу туралы шығарған үкімі автономия дұшпандарының кәдесіне жарады» (297-бет).

«Жаңа үкімет комитетіндегі тұңғыш табыстарымыз орыс қауымының сол және оң қанатындағы дұшпандарымызды қатты қобалжытты» (313-бет).

М.Шоқай естелігінде «**дұшпан**» концептісіне қарама-қарсы ұғым ретінде «**дос**» концептісі қатар қолданылады. Бұл концепт алақөңіл дос, жалған достар, ниетіне титімдей күдіктенбейтін жақын достар, шын достар т.б. сияқты тіркестермен берілген. Төмендегі мысалдарға назар аударайық:

«Большевиктердің Түркістан автономиясы үшін ең көп балағаттағаны - мен. Арадағы алақөңіл, жалған достар ғана емес, тіпті ниетіне өзім титтей күдіктенбейтін жақын достарым да автономия мәселесі жөнінде мені айыптап сынайтын» (287-бет). «...Алақөңіл, жалған достардың айтқан сөздері арнайы тоталып жатуға тұрмайды. **Шын достарым** өздерін өздері сынады деп ойлаймын» (288-бет).

«**Оқиға**» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: қайғылы оқиғалар, сорақы оқиға, жаңа оқиға, осы күресіміздің оқиғалары, мәні зор оқиға т.б.. Бір-екі мысалдар келтірейік: «Осы күресіміздің кейбір оқиғаларын қысқаша еске салып өтейін» (291-бет). «Бірі –Ресей, екіншісі Түркістан ауқымында мәні зор екі оқиға бүкіл Ресейде, әсіресе Түркістанда революцияның өрлеуіне пәрменді ықпал жасады» (309-бет).

«**Сөз**» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: сөз әсері, сөз саптау, сөз сөйлеу, сөзін аяқтау, ерсі сөз, қызыл сөз, дөрекі сөз, былапыт сөз, ауыр сөз, егжей-тегжейлі сөз т.б.. Мысалы, «Жер-жерден келген өкілдер сөзге араласып, бәрі де Жұмысшы және солдат депутаттары кеңестеріне шағым айтты. Талай сорақы оқиғаларды айтып берді» (284-бет). «Некораның ерсі сөзі мен Маллицкийдің жобасы жайындағы егес жергілікті ұлттық аймақтарымыздың көкейіндегі ұлттық орталық керек деген ойды жүзеге асыруды тездетті» (270-бет). «Алдымыза күтіп тұрған ауыртпалық пен қатерді жерлестеріміз анық көре алмайтын. Біз, Ұлттық орталықтың мүшелері, арнаулы тартыстарымызда, шаршы жиындарымызда қызыл сөзге беріліп, алдымыздағы қиыншылықтар мен әлсіздігімізді ұмытпауға шақырса, олар бізге дөрекі сөз айтын, азар беретін. **Былапыт сөзді** көп естіген марқұм Мұнуар Қари мен Убайдулла Қожа еді...» (305-бет). «Ол жиында сөзге шыққан шешен, «Ғұлама қоғамы» басшыларының бірі, Ташкент қалалық «Шорай исламияның» жетекшісі Мұнуар Қарига **мешітте ауызға алуға балмайтын былапыт сөздер** айтты» (305-бет). «Жанжал көтерілді. Жан-жақтан айқай-шу шығып, бізге де **ауыр сөздер** айтылды» (305-бет). **Егжей-тегжейлі сөзінен** Түркістандағы орыс солдаттары татар-башқұрт солдаттарымен ауыстырылса, Түркістанға Ресейден бөлініп кету қаупі төнеді деген қорытынды шықты» (314-бет).

Жоғарыда айтып өткен өзге концептілердің ішінде төмендегілерді қоса атап өтуге болады. «**Ел**» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: байтақ ел, қалың ел, біздің қазақ, біздің түркістандық т.б.. «**Мемлекет**» концептісін құрайтын тілдік бірліктер: құрама мемлекет, ұлттық мемлекет, дербес мемлекет, құрғалы отырған мемлекет т.б..

Автордың дүниетанымындағы ғаламның тілдік бейнесі көбінесе ұлттық тілдің мәйегі болып табылатын **фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер** арқылы анық беріледі. Өйткені бұл тілдік қабатта ұлт өкілінің дүниеге деген көзқарасы, әлеуметтік ортаға деген қарым-қатынасы, сондай-ақ жинақталған халық даналығы болады. Демек, дүниені танып білуде тұрақты тіркестердің маңызы ерекше. Естелікте мынадай **тұрақты тіркестер** қолданылған: *опат болу, дүние салу, лап қойды, бейілі кең, шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсп қалу, шеңгелінен шығу, көзіне шыққан сүйел, тыжырына қарау, қаусет тарату, үдете беру, баланың ойны сияқты, құлақ аспау, жіті аңғару, көзді ашу, тауқымет тартқызу, қасірет қартқызу, ауыр азабын тарту, аспандағы айды алу, көктегі айды алуды армандау, көз салып тұру, мақұрым қалу, әліптің артын бағу, қайта қазбалау, өңменінен итеру, қайыры тиетін адам, өрши түсу, арыз-шағым жауып жату, ынтымақты табу, зіл тастау, таяқ жеу, желпініп қалу, ішкі шерін тарқату, түймедей жаңсақтығын түйедей ету, кәдеге (кәдесіне) жарату, дән риза болу, үні өшу, әмбеге аян, шеккен зиян (зиян шегу) т.б..*

Енді осылардың мәтінде қолданылуын талдау жасап көрейік. Автор естелігінде революциядан кейінгі мемлекеттік құрылысты қалай құрамыз дегенге байланысты әр алуан көзқарастарды сипаттауда өз бағасын тұрақты тіркеспен береді. «Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ ол жас баланың **«аспандағы айды алып бер»** деген далбасасына ұқсайтын» (273-бет).

Тұрақты тіркестер кейде сол уақыттағы жағдайды және көңіл-күйді беруде қолданылған. «Біз Үкімет комитетін жақтырмадық, әрі оған қарсы күрескіміз де келмеді. Өйткені бізге аса қауіпті күш, яғни Жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі осы Үкімет комитетінің орнына **көз салып тұрған** еді. Біздің шаруамыз жағдайды мұқият ескеріп, **әліптің аяғын бағу болатын...**» (276-бет). «Халық қатты күйзелген еді. Тек ашық жиындарда сөз сөйлеп, **желпініп қалатын**. Қарусыз халық сөз еркіндігін пайдаланып, **ішкі шерін тарқататын**» (286-бет).

Автор естелігінде кейбір тұрақты тіркестерді сөз орайында өзінің айтайын деген ойына лайықтап түрлендіреді. «Екінші топ революция нәтижесінде қарыштап өркендейтін прогрестің дамуынан қорқып, прогресті жақтаушылардың **түймедей жаңсақтығын түйедей етіп** әсерлеп, оларды халыққа діннің дұшпандары деп көрсетуге тырысты» (294-бет). «Қалағаныңды, тіпті **көктегі айды алуды арманда**» (289-

бет). Сол сияқты мына тұрақты тіркесті де бірнеше рет түрледіріп пайдаланған: **шеңгелінен құтқарып қалу, шеңгеліне түсп қалу, шеңгелінен шығу.**

Адам баласы дүниені ой қабілеті арқылы танып біледі десек, сол ойлау қызметін белігілі бір бейнеге, моделге түсіретін түсіретін құрал тіл болып табылады. Мұны қазір ғылымда «ғаламның тілдік бейнесі» деп атайды. Ғаламның тілдік бейнесі дегеніміз – тілдік жүйеде таңбаланған, тіл арқылы көрінетін тіл иесінің ғалам туралы білімдерінің жиынтығы.

Ғаламның тілдік бейнесінде адамның ғалам туралы түсініктері ғана емес, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ұлттық дүнетанымы да көрініс тауып отырады. Ұлттық дүнетаным мен естелік авторының қиял дүниесі астасып жатады. Мысалы біз қарастырғалы отырған қазақ эмигранттарның тағы бірі Мария Шоқай естелігіндегі ұлттық дүниетанымының тілдік көрінісін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар: **ұлттық психология; ұлттық тұрмыс-салт; ұлттық өнер; діни дүнетаным.** Енді осыларға жекелей тоқталып өтейік.

1. Қазақ эмигранттарының естеліктерінде қазақ халқына тән психологиялық ерекшеліктерді ұлттық ерекшеліктердің тілдік көрінісі ретінде қолданған. Айталық, Мария Шоқайдың «Менің Мұстафам» атты естелігіндегі [5.] мындай жолдар ұлттық психологияны танытады: *«Көпшілік алдымен дәрет алып, сонан соң бәрі бірдей намазға тұрды. Намаздан кейін еркектер жағғы түйелерге қарай беттесе, әйелдер жағғы қойлар мен сиырларды саууға кірісті. Мұстафа мені қасына шақырып алды да екеуміз әрі-бері жүріп сөйлдедік, ол маған бұл жердегілердің бәрі менің орамал тағасыма, қимыл-әрекеттеріме ырза болғанын айтты. «Бұл уақытқа дейін олар орыс әйелі туралы басқаша пікірде болатын. Өз ұлтымның өкіліне үйленбеуім оларда реніш сезімін тудырғанымен, аз уақыт ішінде еуропалық әйелге азиялық әдеттерді қабылдама алғаным үшін мені кешіріп, саған құрметпен қарай бастады»* (427-бет). Осы шағын үзіндіден автордың өзге ұлттың өкілі болуына қарамастан қазақта ірі кара малдың ер адамға, уақ малдың әйелдерге тиесілі екендігін аңғартатын дүнетаным көрінеді. Сондай-ақ қазақ әйелі қандай болуы керек екендігі де, оған деген ұлттық түсіністік те автор сөзі арқылы да кейіпкер сөзі арқылы да шебер үндестіріліп берілген.

2. Мария Шоқай естелігінде ұлттық дүниетанымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі - **ұлттық салт-дәстүрлердің естеліктердегі тілдік көрінісі** болып табылады. Естеліктен бірнеше үзінділер берейік: *Қазақтар түскі тамақтың алдында шай береді. Шай беріп жатқан кезде жайлаудан қой немесе тоқты ұстап әкеліп қонағына көрсетеді, сөйтіп барып оны сояды* (423-бет).

Ал мына сөйлемде автор қазақ халқының өмір сүру салтын бұрынғысынан сол өзі сипаттап отырған кезеңге дейін **көшпелі, отырқышы, егіншілік, би** деген 4 сөзді қатыстыра отырып берген: *«Ата-бабалары көшпелі, ал Мұстафаның өз әкесі Шоқай отырқышы болған. Егіншілікпен айналысқан, жұртшылық оны би деп атаған»* (390-бет).

Мария Шоқай естелігінде **ұлттық тұрмыс-тіршілік нышандары** да байқалып отырады. Мысалы: *«Қазақ әйелдері бет-жүзін жауып жүрмейді, үнемі ашық ұстайды. Қазақтар әйелді өте құрмет тұтады. Еркектер өз араларында әйелдер туралы әңгіме айтпайды. Бір-бірімен жолығысқанда атын, тазысын сұрайды, әйелдері туралы айтпайды. Сонымен қатар егер әйелі біреуді қонақ еткісі келсе, күйеуі ештеңе істей алмайды. Үйдегі барлық нәрсеге әйелінің үкімі жүреді. Әйелі шай қайнатпай, тамақ пісірмей немесе есікті ашпай қоюы да мүмкін. Тіпті күйеуін қонақтарымен бірге қуып шығуы да мүмкін. Күйеуі әрдайым әйеліне бағынады* (422-бет). Бұл жерде қазақ «қыз – қонақ» деп оны үнемі төрге шығаратыны, әйелді үйдің от-анасы деп құрмет тұтатыны, сондай-ақ ер адамның «әйелдің ісі – үйде, еркектің ісі - түзде» деген қағидамен үй шаруасына араласпайтыны жақсы айтылған.

Шоқай аулы кедей саналатын. Жалпы қазақтарда байлық малмен өлшенетін. Қой, түйе, жылқы мен сиырдың өрісі үшін кең жайылым қажет. Сондықтан да көшпелілер байлық иесі де, ал отырқышы халық жарлы болып есептелген (390-бет). Автор қазақтардың байлықты малмен өлшейтінін айта келіп, «бай» және «жарлы» ұғымдарын беруде «көшпелі» және «отырқышы» сөздерін антоним ретінде қолданған.

Мұстафаның айтуынша, олардың отбасы көп шашылатын, яғни қолда бар нәрсенің қадірін білмейтін. Кез келген көлденең көк атты олардың үйіне түсетін, өз үйлеріндегідей еркін-ішіп жейтін. Кейбір қызметкерлер кейде бала-шағаларымен бірге апталар бойы қонақ болатын. Әкесі де, шешесі де келген кісіні қабақ шытпастан қарсы алып, шығарып салатын (391-бет). Бұл, әрине, қазақ дәстүрі мен салтын терең білмейтін немесе оны өз халқының, өскен ортасының тұрмыс-тіршілігімен салыстыра қарағанда әбестік санаудың әсерінен түсіне алмаудың салдарынан шыққан пайымдау деп санауға болады.

Біраздан соң ақ қой алып келді, қонақтардың бәрі оны сипап көрді. Мен осы қойдың сойылатынын білген жоқпын, сататын шығар деп ойладым. Адамдар өз араларында көп әңгімелесті, көбінесе Мұстафа сөйлеп отырды, жұрттар оған сауал қойып жатты, күн батар кезде ғана киіз үйден сыртқа шықтық. Көк шалғынға ақ киіз төселіпті, киіздің үстіне ақ дастарқан жайылған, әр жерге жап-жаңа майлық та қойылған. Түндегі да ауасының хош иісін тіпті де айтып тауса алмаймын, оны сірә ештеңемен салыстыруға болмайды. Көкжиекке көз салсаң, дәл мұхит пен аспанның астасқаны сияқты, бұл жерде жер

мен көктің тоғысқанына куә боласыз. Құстар сайрап, жәндіктер шұрқырасады. Осы жарасымды әсемдік арқылы тыныштық пен бейбітшіліктің жаратушы иесіне алғыс сезімін білдіріп жатқандай (423-бет). Мұнда автордың лирикалық көңіл-күйі бар, ол кәдімгі көркем шығарма жазып отырғандай әсер қалдырады. Көркемдік бар.

3. Мына төмендегі үзіндіде Мария Шоқай музейде тұрған домбраны көрген Мұстафаның алабұртқан көңіл-күйін сол қалпында көз алдына әкеледі. Бұл ұлттық өнердің ұлттық болмыспен, санамен, оған деген сағынышпен біте қайнасқан тұсын аңғартады. «Мұстафаның айтуынша, ол оқу-жазуды анасынан кішкентай кезінде, жасы беске толмай жатып-ақ үйренген. Бес жасында домбыра тартуды игерген. Мұстафаның есту қбілеті жоғары болған, музыканы өте жақсы көрген. 1922 жылы онымен тірге Трокадеродағы этнография музейін аралағанымыз әлі есімде. Мұстафа сол жерде бір домбыра көріп қалды да, тағатынан айырылды. Сол жердегі қызметкерлерден рұқсат сұрап, аспапты қолына алып құлақ күйін келтірді де, әсем қазақ әуенін орындап шықты. Сөйтті де, аспапты орнына қойды. Жабырқау болатын, жанары жасқа толы еді. Мен алғашқы және соңғы рет Мұстафаның көз жасын сол кезде көріп едім» (391-392-беттер).

4. Мария Шоқай естелігінде діни дүниетанымның тілдік көрінісі төмендегіше беріледі: «31 желтоқсан күні Каюм хан келді. Ол келе салысымен ауруханаға Мұстафаның мәйіті көруге баратынымызды айтты. Такси ұстай салып, «Виктория» ауруханасына бардық. Аурухананың кең ауласына мен жүгіріп кірдім. Каюм хан маған зорға ілесіп отырды. Ауланың бір бұрышында морг бар еді. Морг подвалда орналасқан, іші жап-жарық екен. Шыны қабырғаның ар жағында ағаш табыттың ішінде Мұстафа жатыр, үстінде жібек пижамасы бар екен. Бетін ақ слфеткамен жауып қойыпты, қолдары айқасқан, ұйықтап жатқанға ұқсайды, жүзі жасарып кеткендей көрінді. Өлген емес, қатты ұйықтап кеткен секілді. Қарсы қабырғаға табыттың қақпағын сүйеп қойыпты. Мен Парижден Құран мен сәлде әкелген болатынмын. Қолының үстіне Құранды қойдым, тақия мен сәлдені мұсылмандардың әдетіндей басына кигіздім» (389-бет). Міне, мұны Мария Шоқайдың өзінің асыл жарына, оның діни ұстанымына, сол арқылы күллі ұлтқа деген құрметі деп қабылдау қажет.

Қорытынды. Сонымен осы айтылғандарды қорытындылай келсек, қазақ эмигранттары (Мұстафа Шоқай және Мария Шоқай) естеліктері тарихи деректілігімен де, әдебиеттанудағы жанрлық әр алуандығымен де, әлеуметтанушылық сипатымен де, дүниетанудың, тұлғатанудың этнопсихологиялық және лингвистикалық аспектілерімен де сипатталатын, зерттелетін кешенді жүйе екен. Біз осының тек кейбір когнитивтік және лингвомәдениеттанымдық мәселелерін ғана сөз еттік. Жалпы бұл болашақта арнайы қарастыруды қажет етеді. Өйткені естелік авторы өзінің көрген-білгенін, куә болған оқиғаларын өз өмірімен байланыстыра отырып жазады, бағалайды, қорытындылап тұжырымдайды. Осыдан естелік авторының сөз қолданысы, оның ақиқат дүние туралы таным-түсінігі, көзқарасы айқындалады. Сондықтан естелік мәтініне концептуалдық, лингвомәдени талдау жасау мәселесін қолға алып, кешенді зерттеулер жүргізу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасым Б.Қ., Шақаман Ы.Б. Когнитивті лингвистика: Оқу құралы. - / Б.Қ.Қасым, Ы.Б.Шақаман. – Павлодар: ПМПУ, 2018. 168 бет. 107-бет.
2. Когнитивтік лингвистика (Филология: қазақ тілі 6М020500 «5В011700-Қазақ тілі мен әдебиеті» және «5В012100-Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» мамандықтарына арналған оқулық) – Электронды құрал. – Семей, 2015.
3. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол. ғыл. док. дисс. – Алматы, 2004. -228 бет.
4. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. Т.2. -520 бет.
5. Шоқай Мария. Менің Мұстафам // Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Екінші том. - Алматы: Қайнар, 1999.

Aikenova R.A.,
Professor, Doctor of Phil. Sciences of Humanitarian Department,
TAU,
Nur-Sultan, Kazakhstan

Kapanova A.K.,
PhD student, Suleyman Demirel University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ay.kapanova@gmail.com

Gatiat M.
PhD student, Suleyman Demirel University,
Almaty, Kazakhstan

INTERACTIVE LEARNING METHODS USED IN THE STUDIES OF THE NON-NATIVE LANGUAGE TAKING INTO ACCOUNT CROSS-CULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

Summary. Currently, the educational process requires continuous improvement. The main characteristics of a graduate of any educational institutions are his competence and mobility. In this regard, the article emphasizes the study of academic disciplines which is transferred to the cognitive process itself, the effectiveness of which completely depends on the cognitive activity of the student himself and diversity of classrooms that leads to cross-cultural communicative competence.

Keywords: interactive learning, cross-cultural communicative competence, non-native language learning, active teaching methods.

Айкенова Р.А.,
профессор, доктор филологических наук
кафедры “Социально-гуманитарный и языковые дисциплины”,
ТАУ,
Нур-Султан, Казахстан

Капанова А.К.,
докторант Университета Сулеймана Демиреля,
преподаватель кафедры социально-гуманитарных и языковых дисциплин,
E-mail: ay.kapanova@gmail.com

Гатиат М.
докторант Университета Сулеймана Демиреля,
Каскелен, Казахстан

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА ЗАНЯТИЯХ ПО НЕРОДНОМУ ЯЗЫКУ С УЧЕТОМ КРОССКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. В настоящее время учебный процесс требует постоянного совершенствования. Главными характеристиками выпускника любого образовательного учреждения являются его компетентность и мобильность. В этой связи, статья акцентирует изучение учебных дисциплин, которые переносятся на сам процесс познания, эффективность которого полностью зависит от познавательной активности самого студента. Успешность достижения этой цели зависит не только от того, что усваивается (содержание обучения), но и от того, как усваивается: индивидуально или коллективно, с опорой на внимание, восприятие, память или на весь личностный потенциал человека, с помощью репродуктивных или активных методов обучения и кросс-культурной коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: интерактивное обучение, кросс-культурная коммуникативная компетентность, изучение иностранных языков, активные методы обучения.

Айкенова Р.А.,
профессор, филология ғылымдарының докторы,
“Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер” кафедрасы,
ТАУ,
Нур-Сұлтан, Қазақстан

Капанова А.К.,
докторант Университет Сулейман Демирель, оқытушы,
“Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер” кафедрасы,
ТАУ,
E-mail: ay.kapanova@gmail.com

Ғатиат М.
докторант,
Университет Сулейман Демирель,
Қаскелен, Қазақстан

АНА ТІЛДІК ЕМЕС ТІЛДІ ҮЙРЕТУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИНТЕРАКТИВТІК ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІМЕН ОҚЫТУДА ҚОС-МӘДЕНИЕТТІК КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ЕСКЕРУ

Аннотация. Қазіргі уақытта оқу процесі үнемі жетілдіруді талап етеді. Кез-келген оқу орны түлегінің негізгі сипаттамасы оның құзіреттілігі мен ұтқырлығында болып табылады. Осыған байланысты мақалада білімнің тиімділігі білім алушының танымдық іс-әрекетіне тікелей байланысты болатындықтан, танымдық процестің барысында академиялық пәндерді зерттеуге баса назар аударылады. Бұл мақсатқа жетудің жолы тек оқу мазмұнына ғана емес, репродуктивті немесе белсенді әдістерді қолдана отырып, адамның назарына, қабылдауына жадына немесе бүкіл жеке әлеуетіне сүйенеді және кросс-мәдениеттілік коммуникативті құзіреттілікті қатар қажет етеді.

Түйін сөздер: интерактивті оқыту, мәдениаралық коммуникациялық құзіреттілік, ана-тілдік емес тілді оқыту, оқытудың белсенді әдістері.

The success of achieving this goal depends not only on what is acquired (learning content), but also on how it is acquired: individually or collectively, relying on attention, perception, memory or the entire personal potential of a person, using reproductive or active methods learning. Also there should be taken into account the diversity of learners. When faculty member enters the classroom there are students from diverse cultures. In order to meet students' needs and be successful in educating, teacher should cope with the difficulties which arose by background information of learners which needs to be competent in cross-cultural issues such as communication. All following methods are implemented by communicative activities. [6] Active teaching methods allow solving simultaneously three educational and organizational tasks:

- 1) to subordinate the learning process to the managing influence of the teacher;
- 2) to ensure active participation in the educational work of both trained students and unprepared;
- 3) establish continuous monitoring of the learning process of learning material. [1]

Differentiation of training is possible with the help of active methods, non-traditional didactic tools, which are a source of knowledge, and is aimed at increasing the activation of students' mental activity. To do this, you can apply:

- operational consolidation of one of the questions of the topic of the lesson using cards - tasks;
- frontal oral differentiated consolidation of the lesson, conducted by a “strong” student with less prepared under the guidance of a teacher;
- students reviewing the answers of their comrades;
- fulfillment of written operatively evaluated tasks (tests), checking them against standards;
- offsets with elements of game situations;
- written offsets;

From the point of view of pedagogy, methods of active learning as a means of developing cognitive activity of students can be divided into three groups of methods that are most interesting for use in order to control the formation of thinking. These methods are programmed instruction, problem-based instruction, and interactive (communicative) instruction. [5]

Programmed training. The name comes from the term “program” borrowed from the dictionary of electronic computer technology, which denotes a system of sequential actions (operations), the implementation of which leads to a pre-planned result. The main goal of programmed training is to improve the management of the educational process. Features of programmed training:

- educational material is divided into separate portions;
- the educational process consists of sequential steps containing a portion of knowledge and mental actions for their assimilation;
- each step is completed by control (question, task, etc.);
- each student works independently and masters the teaching material at a feasible rate;
- the teacher acts as the organizer of the training as an assistant (consultant) in case of difficulties, carries out an individual approach.

Problematic learning is a form of organization of the mental process in acquiring knowledge by solving problems. It differs from other types of training in the organization of instruction by independently gaining knowledge in the process of learning problems, developing creative thinking and cognitive activity of students. An important stage is the creation of a problematic situation, which is a feeling of mental difficulty. The educational problem, which is introduced at the time a problem situation arises, should be quite difficult, but feasible for students.

The advantage of problem-based learning: independent knowledge acquisition through our own creative activity, a high interest in educational work, the development of productive thinking, durable and effective learning outcomes. [4]

Interactive learning - training based on the psychology of human relationships and interactions. The central place in the teacher’s activity is not a separate student as an individual, but a group of interacting students who discuss issues, argue and agree among themselves, stimulate and activate each other. When using interactive methods, the spirit of competition, rivalry, and competitiveness, which manifests itself when people are collectively seeking the truth, has the greatest effect on intellectual activity.

During such a lesson, the teacher requires much more creativity than when it is passive, in the form of retelling read in books or long-known written works. Interactive methods will have the greatest effect, not only teaching, but also educational, when the teacher will influence the discussion of not only the statements of a scientifically reasoned point of view, but also the expression of his personal attitude to the problem, his worldview and moral position. Forms of teacher participation in student discussions can be very diverse according to diverse learners, but in no case do not impose one’s opinion. This is best done by finely calculated control over the course of the discussion, through the formulation of problematic issues requiring productive thinking, a creative search for the task. The teacher expresses his point of view only in order to extract conclusions from the statements of students and reasoned refutation of erroneous judgments. His position may coincide with the opinions of students, as they appeared as a result of instructor’s leading questions. Such methods can not only direct the substantive, intellectually cognitive side of the discussion of theoretical issues, but also design a joint productive activity, thereby influencing the educational activity in educational context.

The following can be attributed to interactive learning methods: heuristic conversation, discussion method, brainstorming, round table method, business game method, practical work contests with their discussion and some others used by individual enthusiasts of active learning methods.

Heuristic conversation is collective thinking or conversation as a search for an answer to a problem. Therefore, in pedagogy, this method is considered to be the method of problem-based learning. The discussion method is a specially programmed free discussion of the theoretical questions of the curriculum, which usually begin with a question.

The discussion method is used in group forms of classes, at seminars, workshops, interviews to discuss the results of assignments, in practical and laboratory classes, when students need to speak.

“Brainstorming” as a training method consists in finding the answer of specialists to a difficult problem through intensive statements of all kinds of ideas, guesses, and assumptions that come to mind. The “golden rule” of brainstorming is to not question anything criticized by the participants in the conversation, nor to criticize, but to ensure complete freedom of expression of any ideas. Such psychological freedom allows you to behave relaxed.

The “round table” method is used to increase the efficiency of assimilation of theoretical problems by considering from various scientific aspects, with the participation of specialists of various profiles, etc.

The “business game” method is used in various fields of practice: in research, in the process of projective development, in collective decision-making and in military affairs.

In the university training of specialists of various profiles, the business game is most often used for training managerial activities. The essence of the business game method as a training method consists in the educational

modeling of the situation of the activity that is to be taught to students in order to teach future specialists to perform appropriate professional functions on models, rather than real objects. [3]

Active teaching methods involve the use of such a system of methods, which is mainly aimed not at the teacher presenting ready knowledge and its reproduction, but at students' independent mastery of knowledge in the process of active cognitive activity.

The active methods are based on dialogic communication, both between the teacher and students, and between the students themselves. And in the process of dialogue, communicative abilities, the ability to solve problems collectively develop, and most importantly, students' speech develops. Active teaching methods are aimed at attracting students to independent cognitive activity, arouse a personal interest in solving any cognitive problems, the possibility of students applying their knowledge. The goal of active methods is that all mental processes (speech, memory, imagination, etc.) participate in the assimilation of knowledge, skills.

The teacher in his professional activity uses the classification and the group of methods that most fully help the implementation of the didactic tasks that he poses before the lesson. And active teaching methods are one of the most effective means of involving students in educational and cognitive activities.

Thus, the features of active teaching methods are to solve psychological problems in the team, a high level of mental (intellectual), analytical activity of students. In addition, practical activities contribute to a more solid assimilation of knowledge. It increases interest in the lesson, which is associated with positive emotions and there is an emotional and intellectual response to training. There is a high level of motivation, self-government. Communication takes place on a business basis. Creativity and communication skills are developing.

Usually, active teaching methods are used in conjunction with traditional methods. Active methods cover all types of classroom activities with students.

With the development of scientific and technological progress, the amount of information required for assimilation increases. It was found that the information is quickly becoming obsolete and needs to be updated. This implies the following, that training, which is mainly focused on storing and storing material in memory, can only partially satisfy modern requirements.

So, the problem is the formation of such qualities of thinking that would allow the student to independently absorb constantly renewing information, the development of such abilities that, preserved and after completion of education, provided a person with the opportunity to keep up with accelerating scientific and technological progress.

From this we can say that we need new methods and approaches in teaching that could teach students to learn, i.e. independently find and absorb the necessary information. Indeed, what is learned on its own is better assimilated by trial and error.

Active teaching methods create the conditions for the formation and consolidation of professional knowledge and skills among university students. They have a great influence on preparing students for future professional activities. They equip students with the basic knowledge necessary for a specialist in his qualifications, and form professional skills, as for practice, theory is needed, and for theory, practice. [2]

The use of active methods by teachers in the university process of learning helps to overcome stereotypes in learning, develop new approaches to professional situations, and develop students' creative abilities.

REFERENCES:

1. Aikenova R.A. "Scientific and pedagogical foundations of the formation of computer linguistic competence of students of medical universities": Abstract of dissertation for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences. - Karaganda, 2010. -- 43 p.
1. Balaev A.A. Active learning methods. - M., 2006.
2. Verbitsky A.A. Active learning in higher education: a contextual approach. - M.: "Higher School", 2001.
3. Verbitsky A.A. Business game as a method of active learning // Modern Higher School. - 2005. - No. 3. - S. 23-28.
4. Satybalдина K., Tarasenko R. Problematic learning as the basis for the formation of creative thinking of students. - A.-A., 1991.
5. Smolkin A.M. Methods of active learning. - M., 1991.
6. Ladson-Billing, G. (2001). Teaching and cultural competence. What does it take to be a successful teacher in a diverse classroom? Rethinking Schools Online, 15(4), p.2, www.rethinkingschools.org/archive/15_04/Glb154.shtml.
7. Sadokhin, A.P. (2005) Introduction to the Theory of Intercultural communication. /A.P. Sadokhin.-M.: Higher Education, - 310p.

Багила Р.

Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: bagila058@mail.ru

САҒАСТЫРМАЛЫ ЛИНГВИСТИКА КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚ , ҚЫТАЙ ӘЙЕЛДЕРІ МЕН ЖАСТАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

Түйіндеме. Әлемдік интеграция тенденциясының терең дамуымен әлемдегі әр түрлі этникалық топтар арасындағы мәдениет алмасу барған сайын артып келеді, әр түрлі мәдениаралық байланыс бүгінгі таңда маңызды рөл атқаруда. Мәдениаралық қарым-қатынастың маңызды аспектісі ретінде ұлттық мінез құлыққа, салт-дәстүрге көбірек назар аударған жөн. Әр ұлттың ұлттық мінез - құлқы, салт-дәстүрін дұрыс түсіну және ұтымды пайдалану коммуникативті мінез-құлықты реттеуде және өзара түсіністікке ықпал етуде үлкен маңызға ие. Ол байланыстың бірқалыпты дамуын қамтамасыз етіп, кемшіліктердің алдын алады. Бүгінгі таңда халықаралық қарым-қатынастардың нығаюы, әлемдік жаһандану үдерісінің жеделдеуі, әртүрлі тілдік пәндер теорияларының үздіксіз кеңеюі мен жетілуі, сондай-ақ шет тілін оқыту және аударма сияқты қолданбалы пәндердің дамуы, салыстырмалы лингвистиканың кеңеюіне жол ашты. Сонымен бірге ұлттық мінез-құлықтың маңыздылығы айқындала түсті. Ол бүкіл тілдік жүйені қамтиды. Атап айтқанда, көпұлтты және көп тілді құбылыстар мен халықаралық қарым- қатынас ұсынатын тілдерді оқыту мен тіларалық қарым-қатынастың қажеттілігі салыстырмалы лингвистиканың қалыптасуына және дамуына айтарлықтай ықпал еткенін атап өту қажет. Бұл жұмыста қазақ және қытай мәдениетіндегі кейбір айырмашылықтар қарастырылып, қазақ және қытай халықтары арасындағы мәдени айырмашылықтардың пайда болуына талдау жасалады.

Түйін сөздер: Мәдениаралық қарым-қатынас, коммуникативті мінез-құлық, Қазақ және Қытай, салыстырмалы зерттеу.

Багила Р.

Казакхий университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
г. Алматы, Қазақстан
E-mail: bagila058@mail.ru

КОММУНИКАТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАЗАХСКИХ И КИТАЙСКИХ ЖЕНЩИН И МОЛОДЕЖИ В КОНТЕКСТЕ КОНТРАСТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация. С развитием культуры различных этнических групп в мире все больше увеличивается обмен между глубокой интеграции мировых тенденций, на сегодняшний день продолжает играть важнейшую роль различные межкультурные коммуникации.. В качестве важного аспекта межкультурных отношений следует уделять больше внимания национальному поведению, традициям. Правильное понимание и рациональное использование национальных традиций, обычаев каждой национальности имеет большое значение в регулировании коммуникативного поведения и содействии взаимопониманию. Оно может обеспечить равномерное развитие связи и предотвратить конфликты связи.

На сегодняшний день укрепляется международное сотрудничество, ускоряется процесс мировой глобализации, непрерывное расширение и совершенствование теории различных языковых дисциплин, а также развитие прикладных дисциплин, таких как преподавание иностранного языка и перевод, способствовало расширению сравнительной лингвистики, а также важность национального поведения. Он охватывает всю языковую систему. В частности, необходимо отметить, что необходимость обучения языкам и межкультурного общения, предлагающих многонациональные и многоязычные явления и международные отношения, существенно повлияла на формирование и развитие сопоставительной лингвистики. В данной работе рассматриваются некоторые различия в Казахской и китайской культуре, анализируется возникновение культурных различий между казахским и китайским.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация казахский, китайский, сопоставительный анализ.

Bagila R.

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan
E-mail: bagila058@mail.ru

COMMUNICATIVE BEHAVIOR OF KAZAKH AND CHINESE WOMEN AND YOUTH IN THE CONTEXT OF CONTRASTIVE LINGUISTICS

Abstract. With the development of the culture of various ethnic groups in the world, the exchange between deep integration of world trends is increasing, today various intercultural communications continue to play a crucial role . As an

important aspect of intercultural relations, more attention should be paid to national behavior and traditions. The correct understanding and rational use of national traditions and customs of each nationality is of great importance in regulating communicative behavior and promoting mutual understanding. It can ensure uniform communication development and prevent communication conflicts.

Today, international cooperation is strengthening, the process of world globalization is accelerating, the continuous expansion and improvement of the theory of various language disciplines, as well as the development of applied disciplines such as teaching a foreign language and translation, have contributed to the expansion of comparative linguistics, as well as the importance of national behavior. It covers the entire language system. In particular, it should be noted that the need for language training and intercultural communication, offering multinational and multilingual phenomena and international relations, significantly influenced the formation and development of comparative linguistics. This paper discusses some of the differences in Kazakh and Chinese culture, analyzes the emergence of cultural differences between Kazakh and Chinese.

Keywords: intercultural communication Kazakh, Chinese, comparative analysis.

Особенности общения каждого народа представляют собой его этническое, коммуникативное поведение, и это должны знать потенциальные потребители языка при реализации самых важных потребностей: физиологических, потребностей в любви, в безопасности, потребностей самоактуализации (развитие всех своих потребностей) [1, С. 243].

Изучение коммуникативного поведения народа имеет важное научное значение. «Национальное коммуникативное поведение в самом общем виде определяется как совокупность норм и традиций общения народа» [2, С.157]. Носителем определенного коммуникативного поведения и обычаев является социальная и языковая группы.

Каждый казах, как обычно, торопясь, старается приветствовать первым. У казахов традиционное вступление в разговор начинается с приветствия, потом, как обычно, спрашивают как ‘мал-жан аман ба?’ (букв. Живы-здоровы ли скот и души (семья), далее раньше шло представление участников собеседования: кто откуда, из какого рода и племени. Уходя, прощаются: Қош, аман бол! (Прощай, будь здоров).

И.А.Стерниным проведено контрастивное описание некоторых коммуникативных культур по параметрической модели. Им проводилось описание коммуникативного поведения русского и других народов. Мы в своей работе ссылались на его труды, описывая коммуникативное поведение казахского и китайского народов. При этом использованы коммуникативные факты казахского языка и изучаемого китайского языков. Разумеется, использована литература по контрастивной лингвистике. Для контрастивного исследования использованы ученья и некоторые экстралингвистические явления. Совокупность норм и традиций общения народа представляет из себя этническое поведение каждого народа.

Китайцы высоко ценят дружеские отношения. У китайцев дружба между друзьями длится долго. В Китае существует пословица «在家靠父母, 出外靠朋友» «в доме Вера к родителям, на улице опираться вера на друзей» «生死之交» «моя жизнь друг, социальный друг». Китайский народ всегда высоко ценил и ценит дружбу. В своем выступлении с точки зрения «контактного этикета» народов двух стран, мы, конечно, хотели бы немного остановиться на амбиции китайского народа. Стоит отметить отличительную черту процедур приветствия китайской культуры. Перед началом переговоров китайцы кланяются обычно от плеч (а не от пояса, как это делают японцы) или делают поклон головой. Обмен рукопожатиями также возможен. Что касается слов приветствия, то инициатива приветствия должна отдаваться собеседнику старшему по возрасту. Слова приветствия обычно «你好吗? Ни хао ма?», что обычно переводится как «Хорошо ли Вам?», или «你吃饭了吗? Ни чифань ла ма?», что в свою очередь переводится как «Кушали ли Вы?». Сдержанная речь, чрезмерная официальность — неотъемлемая черта собеседника из Китая. При обращении лучше использовать фамилию и должность, а имя только в том случае, если у вас долгосрочные и доверительные отношения. Недопустимо обращение только по фамилии, следует использовать слова связки в виде «господин» или их титулы. Примеры вежливых титулов: сяньшен (господин, мистер); тайтай (госпожа, миссис; обращение к замужней даме), сяоцзэ (обращение к незамужней даме); нюйши (госпожа; обращение при деловом общении).

Такие черты характера как неторопливость, терпение, естественность во всём отражаются в стиле ведения переговоров китайцев. Несмотря на тот факт, что китайцы, как и казахи, не любят конфликтов и стремятся к компромиссу, это не мешает им отстаивать свою точку зрения, оставаясь при этом спокойными и вежливыми. Приветствие является проявлением культуры, традиции любого народа. Распространенная форма приветствия — рукопожатие. Казахи, пожимая руку, смотрят в глаза и могут улыбнуться.

На бизнес-встречах женщина не протягивает руку первой. Поприветствовать необходимо всех, в противном случае вас сочтут невоспитанным. Основная форма приветствия для мужчин — «Ассаламу алейкум» (араб. «Мир вам!»), в ответ говорят «Ваалейкум Ассалам» (араб. «Вам того же желаю!»).

Китайцы обычно встречаются друг с другом во многом:

- «你好!» (нихау), что приветствует. Это наше «Здравствуйте.» соответствует нам. Если вы встретитесь с Китайцем утром, «(早上好 зау-шан -хау), " Доброе утро! Это просто один из видов приветствия. Еще один пример: Например, в зависимости от разнообразия мест, где встречаются люди, их приветствия или формы приветствия меняется. Например, человеку, который встретил перед дверью: (вы вышли на улицу?) , «上班去?» (идете на работу?). А второй человек говорит: «是啊, 有点事儿 » (Да , по одному делу). Поэтому мы понимаем, что в китайском языке очень разнообразен вид приветствия. Он не ограничивается только определенными словами. Он используется в различных ситуациях. Еще один пример: в случае, если вы столкнулись в магазине, «买东西了?» (Вы делаете покупки?) говорит. Такие запросы в понимании китайцев выражают заботу и внимание людей друг к другу.

Еще одной особенностью китайского приветствия является то, что речь идет о том, что она просто обращает внимание друг на друга. Например, когда определенный человек встречает своего знакомого спрашивает у него «куда ты идешь»? «ты откуда?» приветствует, а знакомый человек отвечает ему что идёт на работу или с одним делом , просто может сказать разные ответы. Но в конечном итоге ответ получателя приветствия на "работу" не является конкретным или действительным ответом. Следовательно китайское «打招呼» это приветствие считается привычной процедурой. Поэтому иностранцам следует уделять особое внимание национальной специфике такой церемонии приветствия китайцев. А если вы встретили знакомого в кругу группы людей, то не ограничиваясь общением со знакомым человеком, будет уважительно с вашей стороны здороваться и с остальными , это – уважение к незнакомым людям.

Многие вопросы, задаваемые иностранцам китайским народом для более близкого ознакомления или для более полного проявления, могут быть неуместными, даже неумомимыми. Например, человек, который впервые знакомится, говорит: "Сколько людей в семье?", "Каковы доходы родителей, зарплата?" , "В каком доме вы живете? Как он купил дом?" , "Есть ли у тебя любимые? Как он отправил тебя учиться?" и т. д. подобные вопросы иностранцами не будут правильно пониматься. Но это тоже одна национальная особенность. Поэтому мы должны понимать, что китайцы хотят задавать такие вопросы.

Различия между участниками переговоров из разных культур выражаются в манере приветствия, в манере поведения, в выражении эмоций, в отношении ко времени, в уровне формальности. Внимание к этим и другим аспектам межкультурной коммуникации помогают участникам переговоров избежать возможных неловких ситуаций, недопонимания и при этом продемонстрировать уважение к другой стороне. В данной статье были рассмотрены наиболее важные национальные особенности ведения переговоров в Казахстане и Китае, которые в большинстве своём обусловлены культурными и историческими факторами. Для представителей Казахстана характерны следующие черты: построение межличностных отношений, коллективизм, ориентирование на людей. Для представителей Китая характерны использование намёков, вежливость, уважение партнёров, спокойствие, отсутствие фамильярности.

Не смотря на принадлежность к разным типам культур, у представителей Казахстана и Китая есть общие черты ведения переговоров: уважительное отношение к старшим, сохранение и почитаний традиций, поиск компромисса. Исходя из проделанного анализа двух культур, при построении стратегии переговоров, учитывать культурные, национальные, психологические особенности собеседников — важный этап подготовки и именно это в большинстве случаев является залогом успешных переговоров и построения партнёрских отношений.

По параметру «Этикетности общения» коммуникативное поведение вежливость к незнакомым у казахов «высокая», у китайцев – пониженная.» [2, С.166-167].

Что касается философских психологических, хозяйственно-бытовых примеров на стадии становления, развития, стабилизации национального характера Китая, то его первым источником является большая река, скромность и нежность, родившиеся из большой реки. Эти два понятия являются прямым родственником в сознании и душе китайской нации. Красивый сад – на скромность, реки и озера – как альтернатива к глубокой печали. Поэтому национальный характер мы находим в природе, истории, в цепочке образов в литературе.

Если природа характера китайской женщины наполнена грустью, тонкостью, красотой, глубокими загадками, то одна из пунктов этого тесно связана с историей и судьбой народа. Потому что " национальные чувства не могут быть одинаковыми во все национальности. В одной нации ее окружность обширна и в одной нации она интенсивна».

В формировании национального характера важны аспекты национальных обычаев, быта, профессиональных особенностей и др. А у китайских женщин тонкость, скромность, мягкость и нежность, свойство души и таинственность видны и более очевидны, чем у других народов. В то же время, по его словам, китайские родители «с древних времен занимались выращиванием огородов и риса, нашли философское значение из возвышенного водопада с высокой скалой, прислушивались к удивительным

проявлениям природы, прислушивались к художественным мелодиям, в результате чего были сформированы естественные характеры, наполненные такой таинственной тайной».

Галерею образов, насыщенных национальной краской в китайской литературе, можно увидеть в сборнике поэзии " Жырнама», который является выдающимся шедевром китайской культуры древнейших времен:

Нарумянены ярко щеки
Одежда так ладно сидит
на ней –
Ни коротка, ни длинна.
Ни в чем не отыщешь изъяна –
Прелести дивной полна.
Словно тончайшая пряжа,
Прозрачна, нежна.
Сердца трепетать заставляет,
Чистый лукавый смех,
Едва посмотрит и тот час,
Замирает душа у всех»

При этом особое внимание следует обратить на то, что в китайской литературе можно наблюдать выражение, применяемое для создания образа, присущее только самобытности, принадлежности к быту, месту проживания, обществу, познанию и убеждению, рельефу, родовой профессии народа. Например, в названном стихотворении можно охарактеризовать образ человека от слова « пряжа»-тонкого слова, считавшегося одним из родовой профессии китайцев- производство шелка, текстильное дело, поэтому во многих литературных произведениях это одно из наиболее распространенных словосочетаний в портрета героя [3,С. 82-84].

Среди казахских акынов, жырау и писателей немало ораторов, посвятивших женщинам свои похвальные слова. Так, например, у классика казахской литературы, оратора Габита Мусрепова читаем следующее восхваление женщин: «Мақтасаң, әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді. Әйел-ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе? Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел-ана, дүниедегі жалғыз құт қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген, өлім де басын иеді! Бас иейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы. Аристотельді де, Фирдоусиді де ана тапты. Ескендір мен соқыр Гомер де ананың баласы. Бәрін де дүниеге жетектеп әкелген ана. Ананың ұлы орны әрқашан да өзінкі» [4,С.145-151].

Казахские певцы и любители певческого искусства тоже выступали с ораторскими речами. Женщины зачастую были объектами восхваления казахского народа, писателей и поэтов, государственных деятелей. Так, например, народную артистку СССР Куляш Байсеитову, народ называл «казахским соловьем». Габит Мусрепов, как человек с широким кругозором, вспоминал роли, которые она играла: «Айман, Қыз Жибек, Қадиша, Шұғла, Ақ-Жүніс, Баттерфляй, Маро, Сара...». Далее он эти роли представлял перед глазами и приходил в восторг. Роли, которые были переданы ею как цельные образы отделялись между собой своей индивидуальностью и убедительностью до такой степени, что после каждого нового спектакля долгое время Куляш называли Айман, Қыз Жибек, Қадиша, Шұғла, Ақ-Жүніс, Баттерфляй, Маро, Сара... нельзя передать словами душа. Куляш сотворена песней. Только лишь песней и чистым искусством...» дальше писатель, не заканчивая мысли, погружался в бездонные чувства. «Она, как душа, страстно любящая красоту», - вспоминал он всесоюзный конкурс юных певцов, прошедшей в Москве. Куляш была членом жюри. В состав жюри вошли несколько народных артистов СССР, знаменитые певцы. Когда Куляш вошла, А.В. Нежданова вскочила с места, сказав: «Ты наше чудо! Чудо!» - это слышал и Г. Мусрепов. «Лучше этого и всемогущего слова не найдется. До чего же точная оценка! – обрадовался писатель. Слово «чудо» точно перевести на казахский язык весьма трудно. Оно появилось вне закона природа, как все прекрасное. Не открывая дверь музыкальной школы, голос нешлифованный, неухоженный, певица легко освоила наши песни наряду с классической музыкой. Человек, не видевший школу театра, не встретившая большую режиссуру, как она самостоятельно нашла нежнейшие пути создания образа? – обдумывал оратор и, благодаря тому слову, быстро нашел ответ.

- Мне кажется всему этому ответ один: все это родилось вместе с самой Куляш. Куляш сама является песней и искусством. Без кипетения примеси, чистый талант. Одним словом,; «Чудо!» [4,С. 565].

Содержание казахского речевого поведения составляют традиции и обычаи у казахов. Есть понятия традиций и обычаи, привычный образ жизни, принимаемые как должное. Устанавливается порядок в поведении и в быту.

У каждого народа свои обычаи (әдет= ғұрпы) и свидетельством тому служит то, что в казахском языке часто встречается ата ғұрпы древний обычай; казак ғұрпы – казахские обычаи. Есть производные от ғұрпы, слова: ғұрыптық – свойственный обычаю, традиции; ғұрыптылық - традиционность.

В нашей стране осуществляется государственная программа «Мәдени мұра» (Культурное наследие), которая ставит задачу осмыслить полную систему казахских старинных обычаев и традиций.

В процессе практической деятельности и воспитания формируется коммуникативное поведение человека. Носителями определенного коммуникативного поведения и установок является определенный этнос. Например, в казахском и китайском языках функционирует понятие табу(禁忌语), означающее запретные действия и слова. Можно отметить что табу от полинез. языка «tabu» -отмечать, выделять, всецело выделенный, особо отмеченный, на китайском языке , запретные слова (табу) – это языковое культурное явление, которое с древнейших времен живут на всех языках всех народов на земле, регулирует взаимоотношения людей, обмен мнениями и социальные отношения. Хорошее владение явлением запретных слов на языке - открывает широкие горизонты межкультурного общения. В связи с тем, что запреты на китайском языке и казахском языке, начиная с обычной жизни, охватывают все сферы общественной жизни, правильное применение двухъязычных запретных слов играет особую роль в отношениях между представителями двух народов.

Как правило, как в китайском, так и в казахском народе невеста свекора и свекровку называют – 伯父, апа-伯母 , шурин, зять, свояк, девер – 哥, старший шурин, зять, свояк, девер – 大哥, младший шурин, зять, свояк, девер - 二哥, ровестник шурин, зять, свояк, девер - 三个 и т.д. , а в казахском народе невеста младшего брата супруга называют братишка, юноша, мальчик-мулла (если он читал намаз), а своченицу – советником, наставником, а сестёр супруга называет – черноглазая, красотка, милашка (в ласкательной форме). В китайском народе такой явления нет. Запретные слова на казахском и китайском языках в отношении тыловых сил, заболеваний, смерти. Для древних людей смерть была волшебной, страшной, они верили, что по своим даовским, шаманским убеждениям, человек – это одно и то же волшебное творение, которое состоит из души и тела, не видит в глазах, когда человек уходит из жизни, он летит в небеса и возвращается к характерной природе. Поэтому казахский народ, считая "душа - гост тела", вместо слова умер- говорят, ушёл из жизни, покинул, погиб и т. д. , то китайцы говорят 去世、谢世、逝世、不在了、长眠、安息、寿终、归天、殉职、阵亡、捐躯、牺牲、就义、撒手人寰。

Запреты относительно цифр на казахском и китайском языках. У казахского народа есть понятие священные цифры, например, 7, 9, 12, 40. Ну, но нет "плохого числа". Несмотря на то, что, в частности, наблюдается почитание четных чисел, чем нечетные, то, что он сам абсолютно не запрещен. А китайские народы с давних времен предпочитают максимально избегать цифры « 4 » или вовсе избегать. Даже в некоторых элитных, уютных домах, строящихся в настоящее время, нет квартир №4 или №44. В целом, квартиры в таких домах будут дороже, но стоимость четвертого этажа будет значительно дешевле. Если в номере сотового телефона, а также в номере машины смешана цифра «4», то в отношении них будут оказываться различные скидки со стороны компаний. Существовала традиция если ребенку четыре года , говорили « ребёнок близок к 5 или скоро будет пять». На свадьбах, в больших празднованиях, в празднований нового года слово «четверка» вообще не упоминается. Это потому, что слово «четыре» (四) на китайском языке гармонирует со словом «死», что означает «смерть». Тем не менее, китайцы боятся цифры «8» [5].

В китайском и казахском языках, конечно, это было бы бременем для большой монографической работы, если бы мы изучали запретные слова. При изучении запретных слов мы ясно видим, что явление, которое мы находим в любом языке, играет важную роль в изучении языка. Причина в том, что этнолингвистический феномен, глубоко укоренившийся во всех сферах культуры, - это не только язык людей. Это связано с его социальными, культурными, религиозными и психологическими факторами на протяжении всей истории.

Проведем контрастивный анализ языковых единиц, означающих названия людей и отметим национальную специфику каждого концепта в казахском языке и выявляется сходство и различия в других языках. Выдающийся казахский просветитель XIX века Ибрагим Алтынсарин был этнографом, кропотливо собирал, творчески обобщал разнообразный материал об обычаях, обрядах про сватовство и свадьбу казахов. Так, например, он отметил некоторые моменты женского коммуникативного поведения. Молодая женщина два-три года после замужества не показывается своему тестю и вообще всем родственникам мужа, старше ее летами. Войдя в их кибитку, она не может идти далее пяти-шести шагов от двери внутрь кибитки при нечаянных встречах со старшими (қайн-аға) она отворачивается и делает им коленипоклонение. За что получает от них благодарственное слово: «Көп жаса» (живи долго). Молодая не может, кроме того, назвать

настоящим именем родственников и родственниц своего мужа; каждого из них она зовет по-своему, дав им другое имя, сходное с их настоящим. Привести к ясному пониманию этого обычая может следующий анекдот(юмор): Некий киргиз (казах) имел пятерых сыновей, которые назывались кәл (озеро), қамыс қасқыр (волк), қой (баран), пышақ (ножик). Сноха их пошла за водой и увидела, что за озером около камыша волк ест барана; прибежала к аулу, она закричала: «На той стороне сияющего, на той стороне шевелящегося блестящего ест воющий, несите туда режущего» [6, С. 35-36].

В мире есть немало языков, где существует своя практика табу, в них бывает множество заменяющих их синонимов. Как отмечено в языке мисима (о. Мисима, Патуа-Новая Гвинея) табуируются имена всех умерших и даже слова похожие на их имена, таким образом, гости из других деревень должны выучить какие имена табуированы и не употреблять их в данной деревне.

Есть и другой тип табу, употребляемый в австралийских языках подъязык – так называемый тещин язык (англ. mother-in-law language)

Как правило, разговаривать с тещей «вообще запрещено, и этот подъязык употребляется при общении с другими родственниками, например, «тещин язык» отличает лишь лексически: вместо некоторых обычных слов в нем употребляются родовые наименования – гиперонимы. Например, в языке дирбол словом *banggaga* называется ящерица с голубым языком, словом *buunjuul* – краснобрюхая ящерица, словом *gaguju* - водяной сцинк, *baijirri* – водяная игуана, но в «тещином языке» вместо всех этих (и некоторых других) слов употребляется слово *jijan* «ящерица».

Специалисты приводили такой пример: в одном из австралийских племен около 1950г. умер человек по имени *ngagunua*, в результате чего слово *ngaun* «я» было табуировано и заменено на *nganku* (слово из «тещиного языка»). Через десять лет табуизации подверглось слово *nganku*, и одни говорящие вернули в употребление *ngaun*, другие же стали пользоваться заимствованным из английского словом *me* [7, С. 17-18]. У казахов не было так называемого *ене тілі* (тещин язык).

У казахов есть условная речь молодежи, скрытая от родителей девушки. Следует, прежде всего, отметить, что речь – применение языка в общении, иначе говоря, процесс говорения, условная речь. Казахи говорят, что джигит (по-казахски *жігіт*) должны быть самостоятельным и всесторонне развитым – *жігіт бір сырлы, сегіз қырлан болсын*. Следует отметить, в казахском языке есть слово «*жігіттік*», означающее качества, свойственные молодцу, юноше, молодечество; *жігіттік ақ семсердің жүзі емес пе, қайрап ал қайта жауға сермегендей*. Молодчество – это меч, с которым, заострив лезвие, снова пойдешь на врага. Есть и слово *жігітшілік*, означающее любовное увлечение.

Обычно в роли манипулятора выступает джигит. При манипулировании сознанием как стоит психологического воздействия, обладающий им *жігіт* на поведение других, не раскрывая характер поведения [8, С.127].

Казахские родители устанавливали запрет, правила поведения для дочерей. Девушке с сорока семей запрет, в казахских традициях называют воспитательным понятием, принципом. Издревле у казахов сложилось так, что честь(во всех смыслах)девушки ценилась очень высоко, и оберегалась с малых ее лет как зеница ока. В ней воспитывалось стремление к чистоте во всем. У будущих хранительниц очага был свой особый путь. Поговорка «Қыздың жолы жіңішке» учит девушку тому? Что следует дорожить честью и именем, не ходить неизвестно куда и кому, не встречаться с кем попало. Поэтому казахские юноши и девушки в присутствии родителей и старших могут использовать речевое манипулирование – секретное речевое воздействие. Речевое манипулирование джигита ориентировано на внушение девушки и совершению ей нужного ему решения. Так, например, в одном из произведений классической казахской литературы Габита Мусрепова игровое истолкование звуковой формы слов достигается прибавлением созвучных слов.

Сейт седлал в тени от кибитки Кунже коня темно-гнедой масти. Кафи-зыфы-кедеш, – сказал он, далее прибавляя «фа», «фы», «фі», «фе» к каждому слогу слов. Тем же способом, чтобы не быть оклеветанным окружающими, скрывая свою мысль в это время Назыкеш в юрте мыла посуду. Только что она напоила кумысом работников, которые строили тут дом Игилика. Сейт, скрывая свою мысль, говорит: «Нафа – зы – фы – кефеш, мифен сефе – ніфің тіфі – ліфің – діфі – дефе афа – лафа жүфір – сіфін дефе – сефен, мыфы – нафа кафе – лефе жафат – қафтан құфыл – қыфын сафа – рыфы – ныфы қыфы – мыфз біфіт – тіфі дефен қафай – тафар – шыфы ...». Это значит: «Назыкеш, мн сенің тіліңді ала жүрсін десен, мына келе жатқан құлұқын сарыны қымыз бітті деп қайтаршы ...» – Назыкеш, если хочешь я слушался, последовал совету твоему ..., своей глотки предупреди, что кумыс кончился и требуй возвращения назад. Назыкеш говорит: «Өфе – тіфі – ріфік афайт дефей – сіфіз бефе? Өтірік айт дейсіз бе?» – говорит мне неправду, лгать что ли?

Сейт шутя говорил: «Өфе – тіфі – ріфік ефе – мефес, асфал – дафай сафал ... Өтірік мес, алдай сал» –А ты не лги, обмани немножко и все. Назыкеш ответила: «Афал – дафау мифен ө фе – тіфі – ріфік – тіфі ефе – гіфіз

де – фе – мефей – тіфің бефе – ефе – діфі?» Алдау мен өтірікті егіз демейтін бе еді? Разве ложь и обман не близнецы?

Сейт говорит про Омара: «Офо – осыфы – ныфың сафе – ғафан кофо – жафа – йыфын – сы – фы – ғафа ныфы – нафа жыфы – ныфым кефе – лефе діфі!» – Осының саған қожайынсығанына жыным келеді! – Его изображение из себя твоего хозяина и доводит меня до сумасшествия.

Сейт говорит: «Қыфы – мыфыз нефе – гефе жыфы – лыфып кефет – кефен? Сафа – пыфыр – сыфаң – шыфы, дефе – гефен дафау – сыфың ефес – тіфі – гефің дефе қафа – даа қафа – шафа – рыфым – дыфы біфі – лефе афа – мафай кефе – тефем ... Қымыз неге жылып кеткен? Сапырсаңшы деген дауысын естігенде қайда қашарымды біле алмай кетем ... – Не могу слышать, как он командует: Почему кумыс теплый? Отсуди, взболтай! Бесит это меня, просто не знаю, куда себя деть!

– Қофор – қыфып кефе – тефе – сіфіз бефе? – Қорқып кетісіз бе? Бойтесь? Сказала Назыкеш № глаза с хитринкой и голос с переливами сказали больше, чем слово.

– Жо – фоқ, ефес – тіфі – гіфік кефел – мефей – діфіті ... жоқ, естіім келмейді – Не боюсь ... Противно слушать.

– Офе – зіфің офі – қафа – шафа ефес – тіфи бефер дефей – сіфіз бефе? ... Өзің онаша ести бер дейсіз бе? – Хотите, чтобы я одна слушала?

Тот, кого называли «желтой обжорой», был ловкий Омар. Это о нем с таким отвращением говорили Сейт с Назыкеш. А сам Омар вот уже несколько дней, можно сказать, жарился от досады. Слишком уж Сейт зачастил сюда. Сейчас, подъезжая к юрте, Омар нарочно замедлил шаг, напряженно вслушивался, старался защитити хоть краешек разговора молодых людей. Очень не по душе был ему их согласный говор. Особенно же жег, мучал Омара шутливый, легкий тон Назыкеш. «Скромница, а с ним разошлась! Готова повиснуть на шее джигита!» – горел Омар. Но о чем же они говорят? Вот этого он никак не мог разобрать. Где только научились такой мудреной речи? Впрочем, что Омар! Объявись среди его родни ученый языковед, и то завяз бы, разбирая этот разговор джигита с девушкой.

А они, чем ближе подходил Омар, тараторили все быстрее. Теперь прибавляли к слогам уже не «фи», «фа», а «аддрей» и «еддрей». Понять их стало решительно невозможно. И сами путались, не всегда разбирая, что кто сказал. Начинили весело хохотать. Смех этот совсем уж не нравился Омару. Прямо в жилы колол[9,С.346-347].

Разумеется, казахская молодежь хорошо разбирается в естественном языке. Казахское молодежное манипулирование (англ. – айла, кулық әрекет істеу) похоже на языковую игру, где языковые знаки осознанно выводятся за пределы их обычного использования и поддерживаются преобразованиями. Казахские джигиты и девушки раньше переписывались загадочными словами и назначали свидания. игровые модели, связанные и с формой, и с содержанием языковых единиц хорошо отражены в казахском устном народном творчестве. Сопоставительное изучение коммуникативного поведения женской и молодежной речи в процессе общения имеет важнейшее значение для выявления сходства и различия между сравниваемыми языками, что важно для контрастивной лингвистики.

В заключение, культурная глобализация, одним словом, все этнические культуры проходят через мирный обмен, интеграцию, взаимное проникновение и комплементарность, и постоянно проходит через национальные границы своей культуры, оценивая нравственность и ограничения региона и модели собственной культуры. Научные исследования разнообразия и единства поведения межкультурных отношений, на этой основе методы предотвращения конфликтов межкультурной коммуникации и совершенствования межкультурной коммуникации на сегодняшний день очень важны. Следовательно, особенностью отношений каждой нации является ее этническое, коммуникативное поведение. Изучение коммуникативного поведения населения имеет большое научное значение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Балакина Ю.Ю. Человек и его потребности (Сервисология). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010.
2. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблема теории и методики исследования. – Москва: Аст: Восток – Запад, 2007.
3. Кенжебаева А. Вестник казну. Серия востоковедение. No4 (65). 2013.
4. Мусрепов Ф. Таңдамасы. – Алматы, 1980.
5. 浅谈 汉语 禁忌语, 报刊 名: 安徽文学, 作者: 滕永青, 2008.
6. Алтынсарин И. Собрание сочинений в трех томах. Том 2, Алма-Ата, 1976.
7. Бурлак С.А., Старостин С.А. Сравнительно-историческое языкознание. Москва: Асадема, 2005.
8. Крыско В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии. – СПб.: Питер, 2003.
9. Мусрепов Г. Пробужденный край кн. 1. – Алма-Ата Жазушы, 1985.

REFERENCES:

1. Balakina Yu. Yu. Man and his needs (Servisology). - Rostov-on-don: Phoenix, 2010.
2. Sternin I. A. Contrastive linguistics. The problem of theory and research methods. - Moscow: AST: Vostok-Zapad, 2007.
3. Kenzhebaeva A. Vestnik KazNU. A series of Oriental studies. No4 (65). 2013.
4. Musrepov Asked. Tadamasa. - Almaty, 1980.
5. QIANTANHANYUJINJIYU,BAOKANMING:ANHUIWENXUE,ZUOZHE:TENGYONGQING-,2008.
6. Altynsarin I. Collected works in three volumes. Volume 2, Alma-ATA, 1976.
7. Burlak S. A., Starostin S. A. Comparative historical linguistics. Moscow: Academia, 2005.
8. Krysko V. G. Dictionary-reference book on social psychology. – SPb.: Peter, 2003.
9. G. Musrepov the Awakened edge of kN. 1. - Alma-ATA Zhazushy, 1985.

Байгуанышова А.А.,
магистрант,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан,
E-mail: baiguanyshovaa@gmail.com

Кожаканова М.Т.
PhD доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан,
E-mail: kozhakanova.m@gmail.com

THE ROLE OF LINGUISTIC AND CULTURAL REALIA IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. Use of lingua-cultural realia in foreign language teaching has increased dramatically, however, very little empirical research has been carried out to determine the effectiveness. The aim of this study is therefore to investigate the effectiveness of using elements of realia. Lingua –cultural materials are described and highlighted the motivational factors of teaching through extra curriculum educational activities. Results of the research shows significant value of using lingua-cultural realia in EFL classes.

Keywords: linguistic and cultural aspect; lingua-cultural realia; teaching foreign languages trough lingua-cultural realias.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛИНГВО-МӘДЕНИ РЕАЛИИЛЕРДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Шет тілін оқытуда лингво-елтану реалиелер кең қолданылуда, дегенмен оның тиімділігін айқындау мақсатында аз ғана эмпирикалық зерттеулер жүргізілді. Осы зерттеудің мақсаты реалия элементтерін қолданудың тиімділігін зерттеу. Лингвистикалық және елтану материалдар ұсынылып, сабақтан тыс тәрбиелік іс-шаралар арқылы реалиелерді оқытуға мотивациялық факторлар сипатталды. Жұмыстың нәтижелері лингвомәдени шындықты EFL сабақтарында қолданудың маңыздылығын көрсетті.

Тірек сөздер: лингво-елтану; лингво-елтану реалиилері; мәдениет пен шет тілін қатар оқытудың негіздері.

РОЛЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ РЕАЛИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Лингвострановедческие реалии широко используются в преподавании иностранного языка, хотя очень мало исследований посвящены определению важности, поэтому мы поставили цель определить важность комплексного лингвострановедческого подхода, включающий элементы реалии в преподавании иностранного языка. Описан лингвострановедческий материал. Выделены мотивационные факторы внеаудиторной образовательной деятельности студентов и описаны некоторые формы этой деятельности.

Ключевые слова: лингвострановедение; лингвострановедческие реалии, лингвострановедческий подход; обучение иностранному языку и культуре.

There are trilingual society politics in Kazakhstan, which leads to mastering by residents of Kazakhstan of the Kazakh, Russian and English languages is conducted.

A language is the key phenomenon of culture, probably, main mechanism of national unity, instrument of origin and reproduction of nation as a social structure. It's the maintenance of language variety in Kazakhstan. Today, the Kazakhstan society of trilingual policy aimed at the development of citizens in the Kazakh, Russian and English languages. Furthermore, there is necessity to specify language features between three languages morphologically, semantically and syntactically.

One of the most important approaches in the theory and practice of learning is the study of language and culture, depending on the goals of learning in sociocultural conditions. Linguistic and cultural realia is undoubted value in this regard, since they allow foreigners to realize the uniqueness of their national mentality and character. So scrutinizing lingua-cultural realia will allow to expound not only general and individual aspects preferences but also to define those zones of logical, historical, cultural, religious and domestic cooperation or their interaction, allowing setting genesis of linguistic and cultural realia components.

Every language reflects the phenomena and processes taking place in the world, as well as specific objects and processes that exist in every nation on the territory of its residence. Although the vision of the world is equal among all the nations, however in the culture of every nation, there are concepts, phenomena, objects, that are inherent only to this certain nation and connected with its historical and geographical, socio-political, and other conditions of existence. In the study of the national-cultural content of a language, features of social organization, customs, art,

science, literature, everyday life and epos many scientists attached much importance to the realia. We can say that the language is a reflection of the culture of any nation, it bears a national-cultural code of a particular nationality. In every language there are words meanings of which reflect the relationship of language and culture, which is called the cultural component of the semantics of language units. These words are primarily realia words.

There are several definitions of realia. According to the definition of

O. S. Akhmanova, realia are “variety of factors, being studied by foreign linguistics, such as state structure, history and culture of the specific nation, linguistic communication between native speakers, and etc., in terms of their reflections in the language” [O. S. Akhmanova., 1966, p. 482]. A. D. Schweitzer gave the following definition of realia “the units of national language, indicating unique referents which are peculiar to this linguistic culture and absent in the comparable linguistic cultural community” [A. D. Schweitzer., 1988, p. 185].

According to thematic content G.D.Tomahin classifies realia as following:

1) ethnographic(al) and everyday life realia (clothing, footwear, food, drinks, everyday establishments, transport, recreation, pastime, sport, games, traditions and customs, money, plants and animals, environmental protection),

2) social and political realia (government, armed forces)

3) realia of the system of education and upbringing of children and youth, charity.

4) culture realia (literature, cinema and theatre, painting, music, mass media)

[G.D.Tomahin, 1984, p. 35].

Every foreign language lesson is a practice of intercultural communication, because every foreign word reflects a foreign world and a foreign culture. The main task of teaching a foreign language at present is to teach the language as a real and full-fledged means of communication and the main answer to the question of solving the urgent problem of teaching foreign languages as a means of communication between representatives of different nationalities and cultures is that languages should be studied in inseparable unity with the world and culture of the people speaking these languages, that is, with the world. We need to know the culture of the language being studied. Here we are talking about the implementation of the lingua-cultural approach in the educational process in foreign languages.

Linguistics is didactic analogue of sociolinguistics, which develops the idea of the need to merge teaching a foreign language as a set of forms of expression with the study of social and cultural life of native speakers. Sociolinguistics is a branch of linguistics that studies the conditionality of linguistic phenomena and language units by social factors: on the one hand, the conditions of communication, and on the other-customs, traditions, features of social and cultural life of the speakers.

E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov, the founders of lingua-cultural aspect, formulated this important aspect of language teaching as follows: "Two cultures never coincide completely – it follows from the fact that each consists of national and international elements. The totality of overlapping international and divergent national units for each pair of comparable cultures will be different. It is not surprising, therefore, that one has to expend time and energy in mastering not only the plan of expression of a certain linguistic phenomenon, but also the plan of content, that is, the language. It is necessary to develop in the minds of students the concept of new objects and phenomena, which find no analogues either in their native culture or in their native language" [E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov ., 1980, p. 26]. Therefore, we are talking about the inclusion of elements of lingua-cultural studies in the teaching of the language. Since we are talking about the connection in the educational process of language and information from the sphere of national culture, this type of teaching is proposed to be called linguo-cultural teaching. The use of realia in the classroom supports English learners in a wide variety of ways.

Students remember such creative activities as performances - with the use of role-playing elements and with the use of computer technology. For example, students are happy to join in the work on the theme of the class-travel «What a wonderful world!», which is an entertaining adventure, as if the virtual movement from Kazakhstan to America. Scientists of Kazakhstan: A. Abdrakhmanova,

T. Zhanuzak, E. A. Kerimbayeva have well studied the realias associated with land name which can widely be used while lessons. [T. Zhanuzak., 2009, p. 8]. In the course of the lesson, students act out episodes of a role-playing game, the plot of which is as follows: a representative of a Kazakh company flies to New York to meet with an American partner. Videos accompany the actions of our heroes: booking tickets, hotel booking, customs control, arrival at Newark Liberty International Airport in New York, check-in of the main character in the hotel Waldorf-Astoria. Such classes enrich students' knowledge about the country of the studied language, inspire them to learn the language, travel and learn the culture of the studied language.

An example of the implementation of the lingua-cultural approach in the extracurricular educational process in English is also a variety of theatrical productions with the participation of students. For example, The good, the Bad and the Ugly Sisters (Sian Lewis). Action is happening in England, in house the witches on pensions Hagaty Smith (Hagatha Smith), then in Australia. Therefore, in the work on the text of the performance, students repeatedly meet various lexical units, the understanding of which is possible only with knowledge of the realias of the country of the

studied language. For example, one of the heroes of speckle, Prince Charmles, being an Australian in the story, uses Australian slang in his speech: bonza Sheila – "beauty" (Sheila – one of the most popular names in Australia); possum – "fluffy" (affectionate nickname; socr. from opossum); crickey- " my God!"(Australian interjection, expressing surprise or delight); bush – "Bush" (bushy forest in Australia). In addition, the play uses comments of a cultural nature, for example: Prince Charmles dances to the song Waltzing Matilda (a popular work dedicated to Australians who died in the first world war, such as our "Katyusha"), in his pocket he finds a Koala-an Australian animal. It is clear that the understanding of these words, expressions, clarifications is impossible without understanding the context, without analyzing the culture of the country of the studied language.

Thus, a comprehensive approach that combines proper linguistic training and knowledge of the socio-cultural and regional context of the studied language, allows for an inextricable link between the native culture and the world and the culture of other nationalities. The close relationship between foreign language teaching, intercultural communication and country studies is so obvious that it hardly needs further explanation.

REFERENCES:

1. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, 2-е изд. — Москва, Советская энциклопедия,. 1966,. —с 608.
2. Швейцер А. Д., Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. — Москва, Наука,. 1988— 212 с.
3. Томахин, Г. Д. Теоретические основы лингвострановедения: автореферат диссертации доктора филологических наук / Г. Д. Томахин. – Москва,. 1984– 35с.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык, 1980. 320 с.
5. Жанұзақ Т. Жер – су атауларының анықтамалығы, Алматы: Арыс, 2009.

Байдаулетова А.Ө.,
Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Болашақ университеті
E-mail: ayiagogz_i@mail.ru

Нүрсұлтанқызы Ж.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Болашақ Университеті
E-mail: zhaznur@mail.ru

ҮСТЕУ СӨЗЖАСАМЫНДАҒЫ ТУЫНДЫ КӨНЕРГЕН ТҮБІРЛЕР

Түйін. Мақалада туынды үстеулердің жасалуындағы септік жалғауларының ықпалы сөз болады. Тіл-тілде белгілі болғандай, септік формалары сөз тудырушы қасиетке ие емес. Олардың қызметі тек сөз түрлендіру, грамматикалық мағына үстеу, сөздердің байланысу, берілу қызметін ұлғайту болып саналады. Қазақ тіліндегі мекендік, мезгілдік зат есімдер септік жалғауларымен лексикаланып, мағыналық жақтан өзгеріске ұшырап, көнеленуі, кірігуі синтаксистік қызметі жағынан сөйлем ішінде үнемі пысықтаушы болуы нәтижесінде үстеулер қатарына өтіп отырған. Дегенмен мұндай үстеулердің лексикалық жағынан біртұтас түбір, біртұтас мағына жасағанымен ондағы түбір мен қосымшаның жігі анық көрінетіндігі, жалғаулардың сөзжасамдық қызмет атқаруы жөнінде ғалымдардың пікірін негізге ала отырып, қысқаша талдау жасалады.

Түйін сөздер. Үстеу, үстеу сөзжасамы, түбір, қосымша, синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, туынды сөз, туынды көнерген түбір, мағына, лексикалық мағына, грамматикалық мағына, синтаксистік қызмет, көнелену процесі, кірігу процесі, септік жалғауы, барыс септігі, жатыс септігі, шығыс септігі, көмектес септігі.

Аннотация. В статье рассматривается о влиянии падежных соединений в создании производных наречий. Язык - как известно в языке, падежные формы не имеют словообразующих свойств. Их деятельность заключается в том, чтобы только преобразовать слово, добавлять грамматический смысл, связывать слова, увеличивать функции передачи. В связи с тем, что в казахском языке существительные места и времени лексифицируясь с падежными соединениями, изменяясь со смысловой стороны, устаревавшись, интегрируя, являясь постоянно обстоятельством в предложении по синтаксической функции, они переходили в число наречий. Однако при лексическом отношении таких наречий образован единый корневой, унитарный смысл, но в нем ясно видны корни и прилагательные, проводится краткий анализ, исходя из мнения ученых о произношении словообразовательной деятельности соединений.

Ключевые слова. Наречие, словообразование наречия, корень, дополнение, синтетический подход, аналитический подход, производное слово, производной устаревший корень, значение, лексическое значение, грамматическое значение, синтаксическая деятельность, процесс устаревания, процесс интеграции, падежное окончание, дательный падеж, предложный падеж, творительный падеж.

Abstract. The article deals with the influence of case compounds in the creation of derivative adverbs. Language - as is known in the language, case forms do not have word-forming properties. Their activity is only to transform the word, add

grammatical meaning, link words, increase the transmission functions. Due to the fact that in the Kazakh language nouns of place and time are lexified with case compounds, changing from the semantic side, becoming obsolete, integrating, being constantly a circumstance in the sentence by syntactic function, they passed into the number of adverbs. However, in the lexical relation of such adverbs, a single root, unitary sense is formed, but roots and adjectives are clearly visible in it, a brief analysis is carried out, based on the opinion of scientists about the pronunciation of word-forming activity of compounds.

Keywords. Adverb, adverb word formation, root, complement, synthetic approach, analytical approach, derived word, derived obsolete root, meaning, lexical meaning, grammatical meaning, syntactic activity, obsolescence process, integration process, case ending, dative case, ablative case, instrumental case.

Септік сөйлем ішіндегі сөздердің бір-бірімен қарым-қатынасын, байланысын қамтамасыз ететін категория болып табылады. Септік жалғаулары фонетикалық ерекшеліктеріне қарай, біртектес грамматикалық мағынаны білдіреді. Мысалы, бір ғана септік жалғауы – табыс немесе барыс септік жалғауы өзінше жеке грамматикалық категория құрай алмайды. Ол үшін септік жалғаулары түгел қатысуы тиіс.

Қазіргі қазақ тілі сөзжасамында көнеленген септік жалғаулары арқылы (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) үстеулер қалыптасатыны жөнінде пікірлерді кездестіреміз. Септік есім сөздердің сөйлемдегі сөз бен сөздің арасындағы әр түрлі қарым-қатынасын көрсетеді. Септіктердің сөйлемде екі қызметі бар екендігін білеміз. Оның бірі – синтаксистік қызмет, екіншісі – семантикалық қызмет. Бұл қызметтердің септіктер жүйесінде алатын орны, яғни көріну деңгейі әр қалай. Осы қызметтерінің қайсысының басым болып келуіне қарай грамматикалық немесе көлемдік болып бөлінеді. Мұндай жіктеу жалпы түркологияға тән құбылыс. Грамматикалық септіктерде семантикаға қарағанда грамматикалық жағы, яғни синтаксистік қызметі басым түссе, көлемдік септіктерде семантикалық мәні басым түседі. Грамматикалық септіктер адвербиалдық мәнге ие болмайды, ал көлемдік септіктер адвербиалдық мәнге ие болады. Көлемдік етістіктерде басты рөлді семантика атқарады да, кейде бұл септіктегі сөздерді сөйлемде түсіріп айтудан сөйлем мазмұнына айтарлықтай нұқсан келмейді, ал грамматикалық септіктерді түсіріп айтудан сөйлем мазмұнына нұқсан келеді.

«Үстеудің сөзжасамдық жүйесінің басқа сөз таптарынан ерекшелігі – олардың жалғаулардың түбірге кірігіп, көнеруі арқылытуынды үстеудің жасалуы... бұл тілдік құбылыс басқа ірі сөз таптарында жоқтың қасы. Тек сын есімде *өзге, басқа* сияқты жекелеген сөздер ғана осы жолмен қалыптасқан. Үстеудің сөзжасам жүйесінде бұл тәсіл арқылы аумақты бір топ туынды үстеулер жасалған. Сондықтан оны үстеу сөзжасамының өзіндік ерекшелігі деп тану керек. Үстеулер құрамын басқа сөз таптары арқылы толықтырған сөз табы. «Анық айтқанда, үстеудің жасалуында басқа сөз таптарының лексикалық бірліктері негіз сөз қызметін атқарады, өмі де ол қызметке қатысады. Олардан үстеудің өзінен басқа мына сөз таптарын атауға болады: зат есім, сын есім, сан есім мен есімдіктер. *Мысалы, әдейілеп келдім, қыстай ауырды, бүтіндей жұтады, екіншілей айтпа, назарын бүкілдей аударды...*» [1].

Үстеулердің септік жалғауларын қабылдауын зат есімнің септелу парадигмасымен салыстыруға болмайды. Зерттеуші Е. Саурықов үстеу сөз табының тарихи дамуы мен қалыптасуын қарастыра келе, үстеулер әр алуан сөз таптарынан құралып, өз алдына жеке сөз табы болып қалыптасқанда, ең алдымен оларға қатысты сөздердің жалпы категориялық мағынасы негізінде, яғни ол сөздердің барлығы қимыл мен сынның әр түрлі белгілерін білдіруіне байланысты топтасқандығын айтып өтеді [2]. Сөйлемде сөз бен сөзді байланысқа түсіру және сөз тіркестеріне тән жалпылық мағынаны нақтылау қажеттігі септік жалғауларын туғызды да, сол септік жалғаулары арқылы байланысқан тіркестер меңгеру категориясын қалыптастырды. Бірақ мұнда бір ескеретін жайт, септік жалғауларының алғашқы қалыптасу дәуіріндегі қалпы мен қазіргі кездегі қалпын бір деңгейде қарауға болмайды.

Қазіргі түркі тілдеріндегі септік жүйесінің белгілі бір уақытта қалыптаспағандығын, өзінің басынан ұзақ тарихи дамуды кешіргендігін зерттеушілердің пікірінен байқауға болады. Десек те, қазіргі таңда септіктің 7 түрі тілімізде орныққан деуге болады. Жалпы септіктің сонау Орхон - Енисей ескерткіштерінде 7 түрі кездесетіндігін алғаш айтқан қазақ ғалымы Ғ. Айдаров екендігі баршамызға белгілі [3]. Сол пікір қазіргі кезде өзінің жалғасын тауып келеді. Орныққан мәселе десек те болғандай. Сөйте тұра осы септік жалғаулардың ішінде кейбір түрлері (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) үстеу сөзжасамында кездесіп отырады. Яғни синтетикалық тәсіл арқылы үстеу сөз табы жасалуының бір жолы ретінде көрінеді. Мұны ғылымда сөз еткендер де жоқ емес. Мәселен, профессор М. Томановтың 1975 жылы жазған «Үстеулер тарихынан» атты мақаласын атауға болады [4].

Тіл-тілде белгілі болғандай, септік формалары сөз тудырушы қасиетке ие емес. Олардың қызметі тек сөз түрлендіру, грамматикалық мағына үстеу, сөздердің байланысу, берілу қызметін ұлғайту болып саналады. Қазақ тіліндегі мекендік, мезгілдік зат есімдер септік жалғауларымен лексикаланып, мағыналық жақтан көнеленуі, синтаксистік қызметі жағынан сөйлем ішінде үнемі пысықтауыш болуы нәтижесінде үстеулер қатарына өтіп отырған. «Туынды үстеулердегі жалғаулар лексикалық жағынан біртұтас түбір,

біртұтас мағына жасағанымен ондағы түбір мен қосымшаның жігі анық көрінеді, тек мұнда жалғаулар сөзжасамдық қызмет атқарады. Сондықтан оларды *туынды көнерген түбірлер* деп атаған дұрыс» [1]. «Туынды үстеулер сөз тудыратын жұрнақтар мен көлемдік септіктердің (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) көнелеуі арқылы жасалады» [5].

Өзге сөз таптарының үстеулер қатарына өтуі, яғни адвербиалдану басқа тілдік құбылыстар сияқты белгілі бір заңдылықтар мен тілдік нормаларға сүйенеді. Әрбір сөз табының үстеулер қатарына өтуі үшін мағыналық байланыс пен бейімі болу қажет. Сол тілдік единицалардың үстеулерге айналуына белгілі мөлшерде грамматикалық формалар ықпал етеді. Мысалы, мезгілдік және мекендік мағыналары бар зат есімдер, сапалық сын есімдер, сан есім, есімдіктер (сұрау және сілтеу) және көсемше тұлғалы етістіктер. Енді аталмыш септік жалғаулы туынды көнерген түбірлердің, яғни үстеулердің ауысып келген сөз таптарына нақты мысалдар арқылы тоқталайық: а) Үстеулердің зат есімдерден жасалуы: *Қалада бір тамаша қыз бар, көрген де, көрмеген де арманда болды* (З. Шашкин). *Жанында жайдың оты жарқылдаған, Табанда тап берсе жау тартынбаған. Халықпыз ақ алмасты айға жанып, Күл қылып келген жауды талқандаған* (А. Жұмағалиев). ә) Үстеулердің сын есімдерден жасалуы: *Бұл анығында гажайып дастан емес пе? Мұндай дастанды көптен бері тыңдаған емеспін* (Ж. Саин). *Есжан кішкентайынан өзінің еңбегімен күн көріп, азаптың ауыр жүгін арқалайды* («Қазақ әдебиеті» газеті). б) Үстеулердің сан есімдерден жасалуы: *Бірде жақын ағайынымыз Қапекең үйі мен Қожатай мағзұм үйлерінің аттарын мініп, Әзімхан деген ағайын жігіт екеуіміз қашыпкетіп едік* (С. Сейфуллин). в) Үстеулердің есімдіктерден жасалуы: *Алтын орда татарларының кейбір мырзалары сияқты біздің бұрыттардан да Чинге қызығып, алғаш өздігімен шоқынған нояндар болды* (С. Мұқанов). *Сендермен қашаннан аға-інілі болғанмын* (Жамбыл). г) Үстеулердің етістіктерден жасалуы: *Фашистер бүгін таң атар-атпастан Ақ қайың орманына екі рота автоматшылар жібермек* (Қ. Сатыбалдин). *Ертеңінде көзін тырналап ашып, беті-қолын жуар-жумастан, ертерек, жұрттан бұрын тамақ ішіп алайын деген ниетпен буфетке қарай жүгіреді* (З. Шашкин). ғ) Үстеулердің үстеуден жасалуы: *Омар ақсақал ертеде Қостанай деген кісі болған екен дейді* (С. Мәуленов). *Бірнеше күн сабаққа ұдайымен бармай да қалды* (Б. Майлин).

Сөздердің қосарлануы арқылы туған үстеулердің саны да, түрлері де аса көп. Қосарланған сөздердің алдыңғы не соңғы сыңарларына, кейде екі сыңарына да белгілі бір септік жалғауының (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) қосылып айтылуы арқылы көптеген үстеулер жасалған.

«Қазақ тіліндегі үстеулер басқа сөз топтарынан үш түрлі морфологиялық ерекшеліктері арқылы ажыратылады:

1. Үстеудің басқа сөз таптарына қатыстылығы;
2. Үстеу категориясын танудағы кейбір сөз тудырушы аффикстер мен басқа грамматикалық тәсілдер арқылы;
3. Кейбір есімдердің септік жалғауларының өзгеріп көнеленуіне байланысты формалар» [6, 41 б.].

Синтетикалық тәсіл арқылы септік жалғауларының түбірге кірігіп, көнеруі арқылы жасалған туынды үстеулер туралы Ж.Т. Сарбалаев, Е.Б. Саурықов, Ә.О. Ыбырайым, А.А.Раманова, Г.Түлековалардың диссертациялық еңбектерінде сөз болады. Аталған ғалымдар қосымшалардың түбірге кірігу әрекеті арқылы туынды үстеулер тобы толығып отыратындығын нақты дәлелдермен беруге тырысқан.

Ғалым Ж.Т. Сарбалаев үстеулерді адвербиалдану сипатына қарай екі топқа жіктейді: «Оның алғашқысына түпкілікті немесе толық адвербиалданған сөздер жатады. Түпкілікті немесе толық адвербиалданған сөздерге өздерінің бұрынғы сөз таптарынан семантикалық жақтан да, функциялық жақтан да мүлдем алшақтап, үстеулер тобына көшкен лексемалар кіреді: *ерте, енді, әлі, қарсы* т.б. Бұлардың әбден адвербиалданғаны сонша, олардың о баста үстеулер қатарына қай сөз табынан ауысып келгендігін анықтау үшін этимологиялық талдауларға жүгіну қажет» дей келе, «Толық немесе түпкілікті адвербиалданған сөздердің қатарына, сондай-ақ, *шалқасынан, төтесінен, жүресінен, алда, артта* сықылды септік жалғаулардың адвербиалдануынан жасалған формаларды да жатқызуға болады. Бұл формалар септік жалғауларындағы дәл осындай тұлғалармен омонимдес болып келгенімен, олардан семантикалық, функциялық тұрғыдан мүлде басқаша келеді. Мағыналық жақтан бұл сөздер үстеулердің түрлі топтарына енеді де, сөйлем құрамында тек пысықтауыш қызметінде жұмсалады» деп, септік тұлғалары арқылы қалыптасқан сөздердің синтаксистік қызметі тек пысықтауыш болатынын көрсетеді [7, 91 б.].

Зерттеуші Е.Б. Саурықов өзінің «Адвербиалдану процесінің құрылымдық-семантикалық сипаты» атты диссертациялық жұмысында: «Қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір үстеулердің құрамындағы аффикстер шығу тегі жағынан алғанда, алғашында жалғаулар болғанымен, қазіргі кезде олар сөздің түбірінен ажыратып алуға келмейтін дәрежеге жетіп түбірмен сінісіп, оның құрамдас бөлшегі болып қалған. Осындай алуан түрлі құбылыстардың нәтижесінде үстеулер жасалған», – деп жазады [2, 11 б.]. Ғалым үстеу сөз

табының лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, адвербиалдану процесіне, үстеу сөздердің қалыптасуына, құрылымы мен семантикасына тоқталған. Ғалым үстеулердің септік тұлғалары арқылы да, етістіктің көсемше формалары арқылы да қалыптасатынын көне ескерткіштердегі нақты деректермен тарихи даму сипатын морфологиялық тұрғыдан көрсетеді.

Зерттеуші Ә.О. Ыбырайым «Үстеулердің грамматикалық ерекшеліктері» атты диссертациялық еңбегінде тілдегі жалпы үстеулердің зерттелу тарихына, морфологиялық өзгеру жүйесіне, сөзжасамына, үстеулердің басқа сөз табына ауысу процестеріне, үстеулердің синтаксистік ерекшеліктеріне, яғни тіркесу қабілетіне, байланысу формаларына, басыңқы сыңарда жұмсалыу сипатына талдау жасайды [8]. Сондай-ақ, қазіргі қазақ тіліндегі кейбір үстеулердің түрлі морфологиялық өзгеріске ұшырайтыны, соған орай олардың тіркесу қабілеті артып, тіліміздегі түрлі есім сөздермен мағыналық және контекстік мақсатта тіркесе беретіні ғылыми практикалық тұрғыдан дәлелденген. Үстеулердің морфологиялық өзгерісі, есімдермен тіркесу қабілеті және сөз тіркесінің басыңқы сыңарда жұмсалыуының негізгі ғылыми себептері мен принциптері жан-жақты қарастырылған. Жалпы түркі тілдерінде кездесетін аралық категориялы сөздерді (кейде үстеу, кейде сын есім) қай сөз табына жатқызу керектігіне байланысты тұжырымдар айтылған.

Зерттеуші Г. Тулекова еңбегінде қазақ тіліндегі сіңісу, жылысу, ығысу процестері сөз болады. Жұмыста сіңісу құбылысының нәтижесінде сөздер қалай, қандай жағдайда қалай өзара кірігіп кетті, олар қандай дыбыстық өзгерістерге ұшырады деген мәселелер қарастырылған. Морфологиялық жылысу процесі түбір мен жұрнақтың аралығында ғана емес, түбір мен түбірдің, түбір мен жалғаудың аралығында да болатыны дәлелденген. Қазақ тіліндегі морфологиялық жылысу процесінің әсерінен сөздің түбіріндегі (немесе негізіндегі) элементтің қосымша морфемаға жылысып, соның нәтижесінде аффикс құрамының ұлғаятындығы анықталған. Жылысу құбылысы нәтижесінде –ақ, -ек, -ық, -ік, -ат, -ет, -ан, -ен, -ұр, -үр, -ыр, -ір морфемаларына жылысқан қ, ғ, т, с, д, л, к дауыссыз дыбыстары жеке-жеке талданған. Жылысу құбылысы туралы бұрын айтылған тұжырымдардың және жаңа, соны зерттеулердің негізінде жылысу құбылысының ерекшеліктері айқындалған. Көнеленген септік тұлғалы лексикалық тұлғалар туралы автор «Түбірге сіңіскен жалғаулар» деген бөлімде сөз етеді. [9].

Қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті түркі тілдеріне тән құбылыс болғанымен, кей тұстарда орыс тілінен де байқалып отыратын құбылыс екенін А. Раманова айтып өтеді. Қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті – тілден орын алған құбылыс. Тілдің даму барысында қосымшалар көнеленіп, келе-келе өзі жалғанған түбірге кірігіп кетеді. Кірігу, көнеру әрекеті осы арқылы сөзжасамға қатысады. Тілдегі бұл өзгеріс ғалымдар назарын аудармай қалған жоқ. Десек те, аталған мәселе туралы жазылған бір диссертациялық жұмыс пен санаулы мақалалар ғана. А. Раманова қазақ тіліндегі тәуелдік жалғауының (қосымшалардың) көнеленуін кірігу процесі негізінде қарастырса [10], Г. Тулекова қосымшалардың көнеленуін сіңісу құбылыс аясында қарастырады [9].

Зерттеуші А. Раманова қосымшалардың кірігу, көнеру әрекеті тілде лексикалану құбылысымен тығыз байланыста қаралатынын, лексикалану құбылысы тілдің тарихи дамуы барысында сөздің морфологиялық құрылысын өзгертуге өз әсерін тигізіп отыратындықтан, көнеру, кірігу әрекеті осы лексикаланудың бір тәсілі ретінде саналатынын айта келіп, лексикалану құбылысының анықтамаларына тоқталады.

Ғалым А.Ибатов 1988 жылы жариялаған «Қазақ тілінің туынды сөздер сөздігінде» туынды көнерген түбірлерді сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған туынды сөздер жиынтығына кіргізіп, нақты мысалдар келтіреді [11]. Бұл пікірлер зерттеу жұмысымыздың негізгі арқауы болды. Сөйлем құрамындағы сөздердің белгілі бір тобының баяндауышқа қатысты айтылуы тілдің даму барысында олардың үстеу ретінде оқшаулануына алып келді. Үстеулер шығу төркіні, қалыптасу тәсілі жағынан әр қилы болады. Морфологиялық жағынан бірде есім негізді, бірде етістік негізді болып отырады. Осындай әр тұлғалылық оларды біршама кеш қалыптасқан грамматикалық категория деп қарауға мүмкіндік береді.

Қосымшалардың ішінде септік жалғауларының көнеру, кірігу сипаты тек сөзжасамға ғана қызмет етпейді, сонымен бірге оның синтаксистік жүйеде де алатын орны ерекше.

Септік жалғауларының негізгі қызметі сөз бен сөзді байланыстырып, түрлі грамматикалық мағына үстеп, сөздердің байланысу формаларын көрсетеді. Яғни, көнеленуге бейім барыс, жатыс, шығыс және көмектес септіктерін қабылдаған сөздер басыңқы сыңармен байланысып меңгеру формасын көрсетсе, енді аталмыш септіктердің көнеленуінен жасалған сөздер (үстеу) басыңқы сыңармен байланысып қабысуға ауысады. Яғни септіктердің көнеленуі бірнеше жағдайға әсер етеді:

- 1) грамматикалық мағына лексикалық мағынаға ауысады;
- 2) бір сөз табы екінші сөз табына (үстеуге) ауысады;
- 3) меңгеру байланысу формасы қабысуға ауысады;
- 4) синтетикалық форма аналитикалық формаға ауысады.

Қазақ тілі де өзге тілдер тәрізді үнемі даму үстінде. Тарихи даму барысында тіліміздің грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры түрлі өзгерістерге ұшырап отырады. Қосымшалардың түбірге кірігуі де – осы дамудың нәтижесі.

Қосымшалардың түбірге кірігуі тілдің ішкі жағдайында өтетін құбылыс болғандықтан, ол сөздің морфологиялық құрылысына тікелей әсер етеді. Тіліміздегі жалғаулардың сөз тудырушылық қабілетті иеленуі, қосымшалы сөздің бір сөз табынан екінші сөз табына ауысуы, сөздердің түбір мен қосымшаға жіктелмеуі – бәрі – көнеру, кірігу әрекетінің негізгі белгілері болып табылады. Бұл өзгеріске қосымшалар тілдің тарихи дамуы барысында ғана ие болады.

Сөз таптары тілдер жүйесінде өз заңдылықтарымен, қасиеттерімен, ерекшеліктерімен түрліше сипатта көрініс табады. Әрбір сөз табы тек өзіне ғана тән лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері арқылы ерекшеленеді. Сонымен бірге, әрбір сөз табының қалыптасу, даму жолдары бар. Тілдің дамуы сөз таптарының түрлі грамматикалық тұлғалармен толыға түсуімен, соның нәтижесінде лексика-грамматикалық ерекшеліктерінің артуымен байланысты. Тілдегі сөз таптары мағыналарының жаңаруы, қалыптасуы, көнеленуіне сол сөз табының ішкі жүйесімен қатар сыртқы факторлар яғни, өзге сөз таптарының ықпалы да болады. Тілдік жүйеде жаңа сөз табының пайда болуына бұрын пайда болған өзге сөз таптарының ықпалы зор. Осы әрбір сөз табының жаңа сөз таптарын қалыптастыруда алатын орны ерекше. Мысалы, үстеулердің пайда болу, қалыптасуына өзге сөз таптары түрлі жағдайда, түрлі қасиеттерімен әсер еткен. Әрбір сөз табының үстеу жасау қабілеті алуан түрлі болады. Өйткені сөз таптарының бір-біріне ұқсамайтын белгілері, өзгешеліктері бар. Десек те, оларды бірімен-бірін байланыстырып тұратын ортақтықтар да мол. Олардың дамуы мен қалыптасуында да үзілмес байланыс бар. Тілде бір сөз табы ерте пайда болса, бірі келе пайда болған. Бірақ олардың арасында бәрібір қатынас сақталады. Сондықтан сөз таптарының осындай айырым-белгілері мен ортақ қасиеттерін сараптай отырып, барлық сөз таптарының бірін-бірі толықтыруда, қалыптастыруда алатын орындары бар және септік жалғаулары да тілдің дамуы барысында көнеленіп, кірігіп, сөзжасамдық қасиетке ие бола алады деген тұжырым жасауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2002ж. – 192 б.
- 2 Саурықов Е.Б. Адвербиалдану процесінің құрылымдық-семантикалық сипаты (көне түркі және қазіргі қазақ, өзбек, түрік тілдері деректері негізінде): филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1999. – 139 б.
- 3 Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексті. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
- 4 Томанов М. Үстеулер тарихынан // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1975. – 6-шығуы. – Б.45-49.
- 5 Оразбаева Ф.Ш., Сағидолла Г., Б.Қасым., Қобыланова А., Есенова Қ., Исабекова Ұ., Қасабек Қ., Балтабаева Ж., Мұхаммади Қ., Рахметова Р., Көпбаева. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. Алматы, 2005. – 534 б.
- 6 Дүйсенбі С. Түркі тілдеріндегі үстеулер тарихы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2001. – №9. – Б.25-29.
- 7 Сарбалаев Ж.Т. Қазақ тіліндегі конверсия мен адъективация: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1993. – 251 б.
- 8 Ыбырайым Ә.О. Үстеулердің грамматикалық ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 153 б.
- 9 Тулекова Г. Қазақ тіліндегі сіңісу, жылысу, ығысу құбылыстары: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 120 б.
- 10 Раманова А.А. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2004. – 144 б.
- 11 Ибатов А. Қазақ тілінің туынды сөздер сөздігі. Алматы, 1988. – 135 б.

Давлеткалиева Г. С.,
докторант кафедры иностранной филологии,
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
E-mail: ds-gulmira@mail.ru

Бижкенова А. Е.
доктор филологических наук, профессор,
зав. кафедрой иностранной филологии,
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ В АВТОРСТВЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Резюме. В статье рассматриваются особенности проявления гендера в политическом дискурсе. Раскрывается сущность понятия «адресант». Показана связь между гендером и языком адресанта в политическом тексте.

Ключевые слова: политический дискурс, политический текст, гендер, язык, речь, адресант.

Түйін. Мақалада саяси дискурстағы гендерлік көріністерінің ерекшеліктері қарастырылады. «Адресант» түсінігінің мәні ашылады. Адресанттың саяси мәтініндегі гендер мен тіл арасындағы байланыс көрсетіледі.

Кілт сөздер: саяси дискурс, саяси мәтін, гендер, тіл, сөз, адресант.

Summary. This article deals with peculiarities of manifestation of gender in political discourse. The essence of the concept “addresser” is revealed. The connection between the gender and the language of the addresser is presented in the article.

Keywords: political discourse, political text, gender, language, speech, addresser.

В политической лингвистике в последние годы растет интерес к исследованию политического текста. Являясь орудием воздействия на адресата и продуктом речевой деятельности, политический текст, равно как и участники коммуникации вызывают интерес исследователей. Адресности и авторству политического текста посвящено много работ, но проблема все еще недостаточно изучена.

Рассмотрим авторство политического текста подробно.

Е. И. Шейгал выделяет стороны-участники политического дискурса, где коммуникация происходит между институтами, между представителями институтов, между представителем института и гражданами, между гражданами и институтом. [Шейгал Е. И., 2000]

И. Н. Гавришина отмечает, что адресант и адресат «являются активными участниками коммуникации, причем адресант (выступающий политический деятель, оратор) как субъект действия является управляющим элементом, а адресат (аудитория) как объект действия – управляемым элементом». При порождении дискурса роль адресанта становится главной в коммуникативном процессе. Речевое воздействие адресанта направлено на адресата с намерением изменить его картину мира, побудить его к определенному действию. Речевое поведение адресанта складывается согласно его политическим мотивам или потребностям людей, чьи интересы он представляет. [Гавришина И. Н., 2018, с. 27]

Л. С. Чикилева полагает, что адресант и адресат являются участниками двухстороннего процесса, при котором, при непосредственном взаимном влиянии происходит формирование картины мира участников данного процесса. [Чикилева Л. С., 2017, с. 88]

Адресант представляет собой подсистему психологическую, сочетающую эмоционально-психологические компоненты, участвующие в речи, и подсистему социальную, являясь представителем социальной группы. Причем «социально-политическая деятельность адресанта будет всегда являться по отношению к нему внешним регулятором его речевого и неречевого поведения». [Гавришина И. Н., 2018, с. 26-27]

Д. В. Ансокова предлагает классификацию участников политической коммуникации, в которой адресант и адресат являются а) профессионалами, отдельными политическими лицами / группой лиц, осуществляющими коммуникацию в формальной обстановке; б) адресант – профессионал, отдельное политическое лицо / группа лиц, тогда как адресат – непрофессионал, отдельное политическое лицо / группа лиц, коммуникация происходит в формальной или неформальной обстановке; в) адресант - непрофессионал, отдельное политическое лицо / группа лиц, адресат – профессионал, отдельное политическое лицо / группа

лиц, коммуникация происходит в формальной обстановке; г) адресант - непрофессионал, отдельное политическое лицо / группа лиц, адресат – непрофессионал, отдельное политическое лицо / группа лиц, коммуникация осуществляется в неформальной обстановке. [Ансокова Д. В., 2012, с. 84-85]

Е. А. Репина выделяет индивидуального автора или группу авторов, позицию которых можно понять, используя психолингвистический анализ. [Репина Е. А., 2012]

Н. Б. Руженцева считает, что адресант политического текста, как индивидуальный так и группа лиц; адресат и / или аудитория, для которой предназначен текст, субъектно-адресатные отношения; интенция текста часто являются предметами анализа. [Теория и методика..., 2016, с.81]

Российские исследователи предлагают методики для исследования автора политического текста.

Так, Н. Б. Руженцева выделяет следующие методики для исследования адресанта политического текста: «Дискурсивный и типологический подходы» в работе А. П. Чудинова; критерии для характеристики автора политического текста – «доминирующее речевое действие (констатация факта, информационное сообщение, директива, аппеллятив, интерпретация и др) и тональность» в работе Н. Б. Руженцевой; «методику построения образа мира политика на теории семантических полей» в исследовании Н. Л. Зелянской; «анализ ассоциаций респондентов с дискурсом мультипликации» в работе М. Б. Ворошиловой. Н. Б. Руженцева, помимо вышеуказанных методик, считает, что процессы ремоделирования также могут быть использованы в качестве «методики исследования образа автора в политическом дискурсе», как проанализировали в своей работе А. В. Алферова, Е. Ю. Кустова, А. М. Червоный. [Теория и методика..., 2016, с. 81-82]

Как видим автор и адресат являются активными участниками двухстороннего процесса коммуникации, причем могут быть профессионалами / непрофессионалами, отдельными лицами / представителями определенного социального института.

Классификации, представленные выше, мы считаем неполными, так как не представлена разница адресантов политических текстов с учетом гендерного аспекта. Мы полагаем, что гендер адресанта оказывает влияние на речевую стратегию, речевые тактики, используемые автором для достижения коммуникативной цели.

Так, Е. С. Гриценко и др., исследуя гендер в британской и американской лингвокультурах, приводит примеры конструирования мужественности. Когда в предвыборном дискурсе для формирования необходимого образа-имиджа политика, мужчины – политические деятели, прибегают к использованию разных приемов «идентифицирующие и оценочные номинации (в том числе политические ярлыки), ключевые эпитеты, маскулинную символику предикатов, гендерно значимые аллюзии и антитезы». Ярким примером является использование в предвыборной речи, на выборах 2004 года Дж. Керри эпитета «strong» (сильный). Повторение данного эпитета на протяжении всей речи семнадцать раз свидетельствует о его позиции на политической арене, об уверенности. Тогда как в женской речи для конструирования женственности широкое применение получили кластерные модели, помогающие сформировать необходимый образ. [Гриценко Е. С. И др., 2011, с. 178]

Ю. А. Евграфова, анализируя отражение гендера в языке, считает, что гендерная дифференциация выражается посредством номинативной системы, лексического слоя языка, категории рода и синтаксиса. «Также ...важно помнить, что гендер отражается в языке через культурную репрезентацию, отношения мужчин и женщин в истории языка, лексикографическое кодирование соответствующих единиц языка и т.д.» [Евграфова Ю. А., 2017, с. 14]

Казахстанский политический дискурс для исследователей представляет большой интерес. Существенным вкладом в развитие политической лингвистики Казахстана были труды А. Е. Карлинского, Э. Д. Сулейменовой, Г. Г. Гиздатовой, Б. А. Ахатовой и других. Но гендерный аспект политического текста недостаточно изучен. Целью данной работы является выявление связей между гендерной принадлежностью и языком автора политического текста. В связи с этим, рассмотрим речь видных казахстанских политических деятелей.

Так, одним из ярких государственных политических деятелей Республики Казахстан является Гани Есенгельдинович Касымов. Речь его последовательная, грамотная. Но для его речи характерно частое употребление повторений. *«Это был триумф нашей истории, триумф нашей современности, который до сих пор продолжается.»*. *«Но это надо было оформлять, бумаги надо было оформлять.»*. *«Торгово-экономические, какие-то первые договора напрямую с Казахстаном надо было подписывать впервые все это. И все это надо было готовить.»*. Во время интервью, при воспроизведении неподготовленной речи Г. Е. Касымову присущи слова-паразиты, речевые повторы. Подготовленная речь Г. Е. Касымова отличается большей эмоциональностью, экспрессией и четкостью.

Как яркого общественного деятеля Республики Казахстан, хочется вспомнить Оңғарсынову Фаризу Оңғарсыновну со свойственной ей манере говорить прямо, используя стилистические приемы, такие как сравнение, эпитеты, метафоры. Речь ее логически последовательная и грамотная. *«Маған, жаңағы, саяси*

ортадан гөрі, мына қарапайым халық көшедегі, сондай жетім-жесір балалар, қыз-келіншектер, солар жақынырақ. Солардың арасында өзімді суда жүзген балықтай еркін сезінемін.»; «Бұл (Ана мен баланы қорғау туралы заң) бір тарихта қалатын, үлкен, бір өмірлі заң болады ғой деп ойлап едім.»; «Бірақ, жазағы, мемлекеттің қоржынында ақша аз деген себеппен үкімет сол заңымды жібермеді. Өте өкінішті, әрине.»; «Басқаруда жүрген біздің қыз-келіншектеросы өмірдің әр саласынан хабардар болуы керек. Сонда ғана олар ел басқара алады, сонда ғана олар ұжымды басқара алады, сонда ғана ол салада бірнәрсе істіндіре алады.»

Как показывает анализ, гендерная принадлежность отражается на речи авторов политического текста. Для мужской речи характерны речевые повторы, слова-паразиты. В женской речи присутствуют такие стилистические речевые приемы как метафоры, сравнения, эпитеты. Для женской речи характерно выражение чувств, оценка событий и выразительность речи.

В рамках нашего исследования было проведено анкетирование. Целью анкетирования было выявить объективное мнение касательно гендерной принадлежности автора политического текста.

Возраст респондентов, принявших участие в данном анкетировании составлял от 18 лет и выше. Количество респондентов – 90 человек.

На первый вопрос анкеты: имеет ли для вас значение политик мужчина или женщина данные представлены в таблице 1: имеет значение 46,7 %; для 40 % респондентов гендер политического деятеля значения не имеет; 13,3 % респондентов не задумывались.

Таблица 1

Имеет ли значение политик мужчина или женщина»	да, имеет	нет, не имеет	не задумывался
	6,7 %	40 %	13,3 %

В таблице 2 представлены данные по второму вопросу. 46,7 % опрошенных ответили, что отдают предпочтение мужчине – политику; женщинам - политическим деятелям отдало предпочтение 6,6 %, тогда как для 46,7 % респондентов, в подобном вопросе гендер значения не имеет.

Таблица 2

Как вы считаете женщины управляют по другому, чем мужчины»	мужчина – политик	женщина – политик	гендер значения не имеет
	46,7 %	6,6 %	46,7 %

36,7 % респондентов считают, что политические деятели - мужчины, вносят больший вклад в политику, никто из респондентов не отметил женщин- политиков, не делает различий между гендером – 3,3 % респондентов; 50 % опрошенных лиц считают, что все зависит от человека, и 10 % респондентов считают, что все зависит от ситуации.

Таблица 3

Есть ли различие как мужчина и женщина понимают и вовлечены в политику»	мужчины-политики	женщины-политики	различий нет	зависит от человека	зависит от ситуации
	36,7 %	0 %	3,3 %	50 %	10 %

43,3 % респондентов отметили, что авторство политического текста имеет большое значение и отдали предпочтение мужчине-политику; для 56,7 % опрошенных гендер не имеет значения; женщин – политиков, в качестве авторов политических текстов не выделил никто.

Таблица 4

«...авторство политического текста»	мужчина – политик	женщина – политик	гендер значения не имеет
	43,3 %	0 %,	56,7 %

Анализ полученных данных показывает, что для 46,7 % респондентов гендер политического деятеля имеет значение, причем процент респондентов, устанавливающих различие между мужчиной-политиком и женщиной-политиком, и отдающих предпочтение мужчинам-политическим деятелям одинаков и составляет 46,7%. Процент респондентов, полагающих, что мужчины вносят больший вклад в политику составляет 36,7 %; 50 % респондентов считают что вклад в политику зависит от человека (Таблица 3). На вопрос об авторстве политического текста 43,3 % опрошенных отдали предпочтение мужчинам-политикам; для 56,7 % респондентов гендер значения не имеет (Таблица 4). Как показывает анализ, мнения респондентов касательно гендера политического деятеля разделились на тех, кто отдает предпочтение мужчинам-политикам и на тех, для кого гендер не имеет значения. Респондентов, отдавших предпочтение женщинам-политикам, нет.

Таким образом, исходя из проанализированного материала, мы предполагаем, что гендерные стереотипы, упрощенные представления о качествах лиц мужского или женского пола, зафиксированные в коллективном сознании, оказали влияние на результаты опроса. Почти половина респондентов (46,7 %) отдают предпочтение мужчинам-политикам, при этом для 56,7 % респондентов гендер не имеет значения, но респонденты (0 %) не отдают предпочтение женщине-политику, и не выделяют женщин, в качестве авторов политического текста. Полагаем, что основным мотивом такого выбора является гендерный стереотип о том, что у руля власти стоит мужчина-политический деятель, и только сейчас при возрастающей значимости роли женщины-политика, широкие массы только свыкаются с мыслью о том, что женщина может заниматься политической деятельностью, но ее в качестве политика еще не видят.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика: Учебник для вузов. М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. 315 с.
- 2 И. Н. Гавришина. Аргументативный политический дискурс: характеристика экстралингвистического контекста функционирования. 03.12.2019 URL:https://mgimo.ru/upload/iblock/a2a/04_%D0%93%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%98.%D0%9D..pdf
- 3 Репина Е. А. Политический текст: психоллингвистический анализ воздействия на электорат: Монография / Под ред. В. П. Белянина В. П. / Предисловие В. А. Шкуратова. – М.: ИНФРА – М, 2012. – 91 с. – (Научная мысль).
- 4 Ансокова Д. Д. Адресант и адресат как элементы англоязычного политического дискурса / Д. В. Ансокова // Политическая лингвистика. – 2012. - № 4 (42).- С. 81-84.
- 5 Теория и методика лингвистического анализа политического текста : моногр. / отв. ред. А. П. Чудинов ; А. П. Чудинов, Э. В. Будаев, Е. В. Дзюба, Н. Н. Кошкарлова, О. Н. Кондратьева, М. В. Никифорова, И. С. Пирожкова, Н. Б. Руженцева, О. А. Солопова ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2016. – 303 с.
- 6 С. Чикилева. Прагматический аспект политического медиадискурса как средства формирования ценностей нации // Liberal Arts in Russia. 2017. Vol. 6 No.1
- 7 Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10. 02. 01, 10. 02. 19 / Волгоград. гос. пед. ун-т – Волгоград, 2000. – 31 с.
- 8 Мужики и бабы: гендер в паремиологической картине мира (на материале русского, английского, немецкого и итальянского языков): монография / Ю. А. Евграфова. – М.: ФЛИНТА : Наука, 2017. – 136 с.
- 9 Гавришина И. Н. Аргументативный политический дискурс: характеристика экстралингвистического контекста функционирования [Электронный ресурс] / И. Н. Гавришина. – Режим доступа: https://mgimo.ru/upload/iblock/a2a/04_%D0%93%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%98.%D0%9D..pdf (дата обращения 15.12.2019 года)
- 10 Гендер в британской и американской лингвокультурах : монография / Е.С. Гриценко, М.В. Сергеева, А.О. Лалетина, А.А. Бодрова, Л.Г. Дунашева; под общ. ред. Е.С. Гриценко. – М.: ФЛИНТА : Наука, 2011. – 224 с.
- 11 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-Z3VTaldUOo>
- 12 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=I1QXKqfU0ZA>
- 13 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IGgwuP43ucU>
- 14 URL: <http://rmebrk.kz/journals/4205/12323.pdf>

THE ROLE OF ENGLISH IN POLYLINGUAL EDUCATION

Аңдатпа. Бұл мақалада көптілді білім беруде ағылшын тілінің рөлін қарастырады. «Көптілді тұлғаны қалыптастыру – бәсекеге қабілетті қоғам құрудың негізі». Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы. Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады.

Түйін сөздер: модернизация, көптілділік, білім беру үрдісі, жаһандану, құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматривается роль английского языка в полиязычном образовании. Значение английского языка в современном мире настолько велико, что его знание не является привилегией и роскошью. Высокий уровень глобализации современного мира коснулся всех сфер человеческой деятельности. Необходимость модернизации системы среднего и высшего образования привела к интеграции Казахстана в мировом образовательном процессе.

Ключевые слова: модернизация, полиязычие, образовательный процесс, глобализация, компетенция.

Abstract. The modern person is characterized as a person who is fluent in two or more languages, aware of belonging to his own national culture, understanding and respecting the identity of the interlocutor's culture, who is able to participate in intercultural dialogue. "Kazakhstan in the modern world should be perceived as a highly educated country whose population uses three languages: the Kazakh language is the state language, the Russian language as the language of national communication, English is the language of successful integration into the global economy," these words of President N.A. Nazarbayev in fact were one of the main tasks for the modern Kazakhstani education, which should become competitive, quality, so that the graduates of schools could continue their studies in foreign universities.

Keywords: modernization, multilingualism, educational process, globalization, competence.

The high level of globalization of the modern world inevitably touched all spheres of human activity. Integration of Kazakhstan into the world educational process has led to the need to modernize the system of secondary and higher education. The leadership of Kazakhstan timely determined the leading trends of world development and in the field of language education suggested as the most promising model of multilingual education for the preparation of competitive personnel with high language competence.

English is native to more than 400 million people living in 12 countries of the world, which include: USA, Canada, England, Australia, New Zealand. In more than 30 countries of the world, such as India, Singapore, the Philippines, Malaysia, Burma, and many others, it is widely used on a national scale along with national languages. English is ranked 1st in the world among foreign languages studied at secondary and high schools, as well as in various courses of the adult education system.

In Kazakhstan, for example, about 70% of students and students of secondary and higher educational institutions study English. Fluency in English is becoming the norm for the scientific and technical intelligence of most developed countries. It is believed that at present about 1 billion people, that is, 1/5 of the population of our planet, to some extent speak English. Nowadays, the English language plays an extremely important role in such areas of human activity as science, medicine, technology, economics, trade, sports, tourism. When Swedish, German or even Japanese scientists want to inform their foreign colleagues about their discoveries or share interesting results, they publish scientific articles in journals in English. English serves as the working language of the absolute majority of international scientific, technical, political and professional international conferences, symposia and seminars.

Summing up what has been said, it is safe to say that English in the modern world plays the same important role that Latin played in Europe in the Middle Ages. Prominent figures of science, education and culture, as history shows, were usually not limited to knowledge of their native language. A wide and rich multilingual space is one of the manifestations of the vital forces, its creative potential. However, globalizers seek to use the multilingualism of each country in order to suppress and destroy national identity, original culture, and the planting of linguistic vulgarisms. The struggle for the purity of the native language and the multilingual educational space is an important and necessary condition for the national revival of the Kazakh people and the stable development of Kazakhstan's education as a whole. Knowledge of at least three languages has become a requirement of today for Kazakhstani citizens from the Concept of Development of the Education System of the Republic of Kazakhstan until 2015: Knowledge of the native, state, Russian and foreign languages broadens the person's horizons, contributes to its comprehensive development, contributes to the formation of an attitude to tolerance and dimensional vision of the world "

In a broad sense, multilingual education is the process of forming a poly-linguistic personality on the basis of simultaneous mastering of several languages as a "fragment" of the socially significant experience of mankind embodied in linguistic knowledge and skills, language and speech activity, and also in the emotional-value relation to

languages and cultures; as well as this purposeful, organized, normed triune process, education, upbringing, development of the individual as a poly-linguistic personality.

The normative and legal basis of the multilingual education is based on the Law of the Republic of Kazakhstan "On Languages in the Republic of Kazakhstan", the State Program for the Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2001-2010, the Concept of the Language Policy of the Republic of Kazakhstan, the Concept of Expanding the Sphere of Functioning of the State Language, Increasing Its Competitiveness for 2007 -2010, the cultural project "Trinity of Languages", the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020.

To effectively develop a strategy and tactics for realizing the ideas of multilingualism in the framework of the new education paradigm, an analysis of the conditions and capabilities of the modern education system is needed. It is obvious that the prospects for the development of a multilingual education in real pedagogical reality, first of all, are due to the innovative character of the language policy of the state. President N.Nazarbayev in the Message to the people of Kazakhstan stated that "trilingualism should be encouraged at the state level" [1]. The factor of multilingual education will certainly contribute:

- increase the competitiveness of the Kazakh language as a state language, its productivity in the sphere of obtaining professional, socio-political, cultural information;
- strengthening the status of the Russian language as the most convenient means of communication and implementing interstate relations with the CIS countries and other post-Soviet countries;

The promotion of English as a dominant foreign language to the level of Kazakh-Russian bilingualism.

It should be noted that the triune of Kazakh, English and Russian is the fundamental for multilingualism in Kazakhstan. Thus, the special position of the Kazakh language as a state and traditional orientation of the Kazakh society in the Russian language and Russian culture is taken into account. It was laid by the great enlighteners A.Kunanbaev, C.Valikhanov, I.Altynsarin, etc. In Kazakhstan, the level of knowledge of the Russian language and the degree of its use as an instrument of interethnic communication are quite high.

However, English at this stage of development of human society indisputably occupies the highest priority position in comparison with other world languages in terms of quantitative, geographical and functional factors.

It is known that the language performs more than 20 different functions. Usually three main areas of language use are distinguished, namely: public, everyday and artistic. English has become the language of modern business communication, so its importance in the economy and business is enormous. Strong English is conducive to a successful career in different countries. Its role in the media, the Internet is generally exceptional: most of the Internet resources operate in English, computer programs are also presented in English. It occupies an important place in other 2 spheres of human activity: science, technology, trade, sport, tourism, art, aviation and navigation. It is generally accepted that the publication in English opens up ample opportunities for the exchange of scientific discoveries and cultural achievements. Moreover, it is most often chosen by the working language of international scientific and professional conferences and symposiums.

In quantitative terms, English is native to more than 400,000,000-600,000,000 people living in 12 countries around the world. It is difficult to give more accurate data, since they vary greatly. It refers to the super-large languages of the world, along with Chinese, Hindi with Punjabi and Urdu and Spanish.

In terms of geographical factor, English is considered pandemic, as it is widespread in many countries and continents (for example, the Kazakh language is endemic and used in one country). Communication of tourists outside their language environment is mainly not in the language of the host country, but in English, as the most common. There is evidence that almost one-fifth of the world's population owns it to some extent.

Stressing the importance of English in the modern world, it is often compared with the role of Latin in the Middle Ages. Even after the fall of the Great Roman Empire, the Latin language continued to be widely used in Western European society. They used it during the execution of the Catholic cult, administrative and judicial decrees were issued, until the 18th century peace treaties were written after the end of wars, scientific treatises, and masterpieces of classical literature were written on it.

But it was not a native language for the people of Europe, they were not used in everyday life, it led to its extinction and transformation into a dead language. Although Latin has survived in numerous phraseological units and is still actively used in a number of sciences, for example, in medicine. As analysts predict, the possible weakening of the influence of powerful English-speaking countries and the relocation of economic centers will not be able to shake the "hegemony" of the English language, since the need for a single medium of communication will not disappear. None of the artificial languages (there are about 60 of them, not counting the programming languages) created by man has not become a universal world language.

Even the most popular language Esperanto, invented specifically for international communication in 1887 by L.M Zamenhof, can not be a competition. But he even became a native for children born from parents belonging to

different peoples, and is characterized by simplicity and ease of assimilation. Regular classes for several months provide free speaking in Esperanto, while the study of natural language takes years.

Proceeding from the foregoing, at present the English language has a unique status - it is the language of international communication, the so-called "global language" and its choice as a dominant foreign language is fully justified.

The task of promoting the English language to the level of Kazakh-Russian bilingualism is complex. On this path Kazakhstani education has many objective difficulties. V.G. Gak, considering the role of the French language in the modern world and the history of many languages, comes to the conclusion that "for the preservation and development of the language, three factors are crucial:

a) the language should be native to a significant part of the compactly residing population; it should be used in the family, in everyday life, on the job site;

b) it must be the language of instruction from the first grade; to be only a taught language, in the manner of a foreign language, is not enough to save it;

c) it must perform public, public functions, be the official language of the country or part of the country [2]. "Therefore, the specific language policy of the state, the development of effective methodical methods of instruction, the creation of time-appropriate educational literature, the production of trilingual dictionaries, the introduction of modern multimedia teaching aids, etc".

Assessing the real situation in the domestic education, I must say that the English language as a foreign language in the system of educational disciplines of school and university education has already taken a dominant position. In the Soviet era, the study of a foreign language began in the fifth grade of a general educational institution. Although it is fair to mention the fact that since 1987, in schools with teaching a number of subjects in a foreign language, students were taught English from grade 2 of a four-year elementary school, that is, from seven years. Currently, English 3 is taught already from the first grade, that is, from six years. In addition, the early learning of English in pre-school institutions is becoming increasingly popular.

Difficulties in teaching English on a Kazakh-Russian and Russian-language basis are objective, connected with the genetic and structural-typological features of these languages. The Kazakh language is an agglutinative language, Russian is inflectional, English is analytical.

For example, one of the specific features of the Kazakh language is the use of only postpositive affixes, so from the short word *cəz* (word), by adding affixes consistently in only one direction, one can get a long word from the terminology. On the contrary, English is characterized by the predominance of a short word, resulting from the process of disappearance of the endings and leading to the transformation of the synthetic Old English into analytical New England language.

A special difficulty for teaching and learning English is its orthography. Pronunciation of words is largely different from written reproduction. In the Russian language there is, for example, the phenomenon of unpronounceability of individual consonants and their combinations, however, such a sharp difference is still not observed. The alphabets of the Kazakh and Russian languages, with some reservations, cover all the sounds of the languages represented. While the sound system of the English language is almost twice as large as its alphabetic expression. Therefore, the rules of reading consist of a large number of exceptions. In the flow of speech, the pronunciation of words also changes, which creates additional difficulties for an adequate perception of the sounding speech.

One of the cardinal possibilities of "effective ways of learning of English" and modernization of the Kazakh language is the translation of the Kazakh alphabet from Cyrillic alphabet to the Latin alphabet since 2025. The Latin graphic was used by the Kazakh script from 1929 to 1940. Naturally, in this situation, the formation of spelling and graphic skills will occur much faster [1].

It should be noted that in the Kazakh society a conscious understanding of the need for a multilingual education has been formed, not only at the state level, but also at the personal level. So B.A. Zhetpisbaeva writes: "... integration into the world economic space is not possible without knowledge of world languages, in particular English. In connection with its intensive study, the language situation for the majority of Kazakhstanis can be fully described as multilingual. That is, objective realities for the moment are formed in such a way that the bilingualism peculiar to the Kazakh society gradually begins to give way to multilingualism[3]". N. Nazarbayev considers it expedient to speed up the study of the English language: "We must make a breakthrough in the study of English. Possession of this "lingua franca" of the modern world will open for every citizen of our country new limitless opportunities in life [1]".

Polylinguistic education is a consequence of the socio-cultural transformation of the modern language situation in Kazakhstan. The implementation of a large-scale state educational program should be implemented as a controlled innovation process, organically combining scientific and pedagogical achievements and activating the ethnolinguistic and regional components. In connection with the foregoing, polyglot education appears as a multifaceted and multifaceted phenomenon, showing not only pedagogical problems, socio-cultural and linguistic problems of the

formation of a poly-linguistic personality. In Kazakhstan, multilingualism develops at the state level in accordance with the tasks set by the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev. The project “Trinity of Languages” [4] is being implemented. Multilingualism, as a strategically important task of education, has been set in the State Program for the Development of Education for 2011-2020. By 2020, 100% of the population of Kazakhstan should know the Kazakh language, 95% Russian and 25% English [5]. Now we can state that the formation of Kazakhstan's statehood and civil society is at the beginning of a new stage of its development. “Kazakhstan should be perceived throughout the world as a highly educated country whose population uses three languages. These are: the Kazakh language is the state language, Russian is the language of international communication, and English is the language of successful integration into the global economy,” said President Nursultan Nazarbayev of the Republic of Kazakhstan [6].

REFERENCES:

1. A.N. Nazarbayev. The Address of the President to the people of Kazakhstan from 14.12.2012., Astana.
2. VVGak. French in the modern world. Foreign languages at school. №2, 2002, Moscow.
3. A.B. Zhetpisbaev. Theoretical and methodological foundations of multilingual education. Dis. for the academic degree of d. Karaganda, 2008
4. Message from the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan. New Kazakhstan in the new world. - Astana, 2007
5. "State Program for the Functioning and Development of Languages for 2011-2020" Approved by Presidential Decree of 06/29/11. 2011 No.
6. N.A. Nazarbayev Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to the Society of Universal Labor // Kazakhstanskaya Pravda. - 2012. - № 218-219.

Зиядаұлы Б.

доцент, филол.ғ.к.,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Шығыстану факультеті

Джелдыбаева Р.Б.

доцент, филол.ғ.к.,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Шығыстану факультеті,
Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ 还, 又, 再 СИНОНИМ ҮСТЕУЛЕРІНІҢ МАҒЫНАСЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме. Қытай тіліндегі 还, 又, 再 синоним үстеулерінің мағынасы мен қолданылу ерекшеліктері қытай тілін бастапқы деңгейде үйрене бастаған қазақ тілді студенттер үшін қиын түйіндердің бірі болып саналады. Аталған мақалада осы сөздердің лексика-грамматикалық мағыналары, прагматикалық, функциялық қолданыстары, өзге сөздермен тіркесу, сөзжасам қабілеті жақтарындағы өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтарына қазірге дейінгі осы тақырыптағы зерттеу еңбектерінде қалыптасқан теориялық және практикалық негіздемелерді басшылыққа ала отырып, нақты тілдік мысалдар арқылы талдаулар жасалып, оларды игерудің, айыра білудің, қолдана білудің жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: Синоним, үстеу, лексикалық мағына, прагматика, функция, сөйлеу тоны, құрылым, сөзжасам.

Резюме. Значение и особенности применения 还, 又, 再 на китайском языке является одной из самых сложных узлов для казахскоязычных студентов, которые начали изучать китайский язык на начальном уровне. В данной статье представлены лексико-грамматические значения, прагматические, функциональные применения этих слов, сочетание с другими словами, специфические особенности и различия словообразовательной способности, руководствуясь теоретическими и практическими обоснованиями, сформулированными в исследовательских работах по данной теме до настоящего времени.

Ключевые слова: Синоним, приставка, лексическое значение, прагматика, функция, тон речи, структура, словообразование.

Summary. The meaning and features of the application of 还, 又, 再 in Chinese is one of the most difficult knots for Kazakh-speaking students who have started to learn Chinese at the elementary level. This article presents the lexical and grammatical meanings, pragmatic, functional applications of these words, the combination with other words, specific features and differences of word-forming ability, guided by the theoretical and practical justifications formulated in research works on this topic to date.

Keywords: Synonym, prefix, lexical meaning, pragmatics, function, tone of speech, structure, word formation.

Кіріспе

Қытай тілі синоним сөздерге бай тіл. Сөз таптарының қай-қайсысын алсаңыз да, мағынасы бір-біріне өте жақын келетін сөздер жиі кездеседі және мұндай сөздер мағынасы күрделі көркем әдебиетте қолданылатын сөздер ғана емес, күнделікті тілдік қарым-қатынаста көп қолданылатын сөздер болып келеді. Әсіресе, қытай тіліндегі жиі қолданылатын үстеулер мен предлогтарда лексикалық мағыналары жақын, бірақ, семантика, прагматикалық, функциялық және стилдік, эмоциялық бояулары жағынан өзгешеленіп отыратын сөздер өте көп. Тақырыпқа арқау болып отырған 还, 又, 再 үстеулері қолданыс жиілігі ең жоғары осындай сөздерге жатады.

Қытай тіліндегі 还, 又, 再 үстеу сөздері қимыл-әрекеттің қайталануын, жалғасуын білдіретін синоним сөздер. Қазақ тіліне бұл үш сөзді де «тағы, әлі, және» деген сөздермен аударуға болады. Жеке тұрғандағы лексикалық мағынасы тұрғысынан қарағанда аталған сөздерді баламасы арқылы бір-бірінен айыру қиын екендігі айтпаса да түсінікті. Мағыналарының дәл осындай жақындығы себепті, қытай тілін бастапқы деңгейде үйрене бастаған қазақ тілді студенттер көбінде бұл сөздерді қате қолданатын жағдайлар жиі кездеседі. Мағынасы мен қолданылу ерекшеліктерін дұрыс игере алмағандықтан, ауызекі тілде, тіпті жазба тілде бұл сөздерді сөйлем ішінде «тағы, және» мағынасында қолдануға тура келсе де, қате қолданудан қорғанып қашқақтайтын, сөйтіп, тұтас айтпақшы ойын толық, дұрыс жеткізе алмайтын жағдайлар көп. Шетелдіктерге қытай тілін оқытуға арналған оқулықтарда бұл сөздердің жеке тұрғандағы лексикалық баламасы беріледі де, айырмашылықтары жіңішкелеп талданып түсіндіріліп жатпайды. Соның салдарынан студент екінің бірінде бұл сөздерді қате қолдануға немесе оны қолданудан қорғанып тұтас сөйлемді қате құрауға жол береді.

Негізгі бөлім

还 үстеуін қазақ тілінде «тағы, әлі, және» деген сөздермен аударуға болады. «Қазіргі қытай тілінен 800 сөз» [ЛуйШушицяң, 1999, 252-254 бб.] деген зерттеу еңбегінде 还 сөзінің төмендегідей 4 түрлі мағынасы көрсетілген. Бірінші, 还 қимыл-әрекеттің немесе күйдің қалпын сақтауын, өзгермей тұрғандығын, «仍然 (баяғысынша), 仍旧 (бұрынғыдай)» деген мағынаны білдіреді. Мысалы, 我还在大学学习 т.б. Екінші, толықтау, толықтыру мағынасын білдіреді. Мұнда егер 还 үстеуі сын есімнің соңынан тіркесіп келсе, сындық күйді күшеюту ролін атқарады, мысалы, 北京的夏天比东京还热 т.б. Ал егер етістіктің алдында тұрып тіркесе, «бұдан сырт» деген мағынаны білдіреді, мысалы: 姐姐去过日本, 还去过泰国 т.б. Үшінші, мезгілді білдіретін сөздер мен сөз тіркестерінің алдында тұрып «бұрыннан осындай, бұрыннан сондай» деген мағынада қолданылады. Мысалы: 这张照片还是我刚大学毕业那年照的 т.б. Төртінші, сөйлеу тонын білдіреді. Сөйлемде етістік не сын есімнің алдында тұрып сөйлеушінің мәлім бір іс-қимылға деген разылығын, мысалы, 他的发音还挺标准的 және сөйлем соңында тұратын 呢 шылауымен сәйкесе қолданылып сөйлеушінің мәлім бір іс-қимылға керісінше разы еместігін білдіреді, мысалы, 他还是领导呢, 一点也不了解群众的要求 т.б. деген түсініктемелер берілген. Түсіндірме сөздікте [Қазіргі қытай тілінің сөздігі, 2015, 504 б.] 还 үстеуінің мағынасы 6 түрге бөлініп көрсетілген, бірақ, оларды жинақтай келгенде жоғарыдағы ЛуйШушицяң еңбегінде көрсетілген мағына түрлерінен алшақ кетпейді. 还 сөзінің жоғарыда аталған мағыналары қытайша-орысша үлкен сөздікте [Большой китайско-русский словарь, 2009, 806 б.] орыс тіліне аударылып көрсетілген. 1. (仍旧) Всё; всё-таки; всё ещё; тем не менее. 2. (更加) Ещё; ещё более. 3. (勉强过得去) Всё же; всё уж; уж; ещё. 4. (尚且) Даже; если даже. 5. (表示意外) Оказываться. 6. (早已) Ещё; уже; уж.

Мұндағы 1-мағына 还 сөзінің қимыл-әрекеттің жалғасуын білдірген кездегі мағынасы. Мысалы:

1) 物理学上的许多理论我们都还不懂。

Физика ғылымындағы көптеген теорияларды біз әлі білмейміз.

2) 她拿出的工艺品大家都还没见过, 都感觉挺新鲜的。

Оның көрсетіп отырған қолөнер бұйымдарын көпшілік әлі көрмеген, оларға өте таңсық көрінді.

3) 鱼还在岸上扑扑地跳动着 (Балық әлі жағада тыпырлап жатыр)

Демек, 还 сөзінің қимыл-әрекеттің жалғасуын білдірген кездегі мағынасын қазақ тіліндегі «тағы, және» сөздерімен емес, «әлі» сөзімен бейнелеуге болады. Сондықтан, қазақша «әлі» сөзі қосылып айтылған сөйлемдерде 又, 再 емес, 还 сөзін қолдану қажет. Қытайша 更加, орысша «ещё; ещё более» түрінде қолданылатын екінші мағынасын қазақшаға тікелей аударсақ, «тіпті де, одан ары» деген мағынаға жақындайды. Мысалы:

1) 还有一个问题要讨论一下。(талқылайтын тағы бір мәселе бар)

2) 今天比昨天还冷。(бүгін кешегіден де суық)

3) 不仅要提高产量, 还要保证质量。(Өндіріс көлемін арттырып қана қоймай, сапаны да көтеру керек)

还 сөзінің бұл мағынасы сөйлем ішінде өзіне қатысты сөз немесе сөз тіркесін күшейту мағынасында қолданылады. Жоғарыдағы «тіпті де» деген түсіндірме мағына. 还 сөзі осындай күшейту мағынасында қолданылғанда әдетте қазақ тіліндегі күшейтпелі «да, де, та, те» шылауларының функциясын атқарады. Жоғарыдағы 2-3- мысалдардағы «кешегіден де, сапаны да» дегендегі «де, да» шылаулары осы 还 сөзінің грамматикалық мағынасы болып табылады. Аталған сөздікте келтірілген 还有一个问题要讨论一下 деген мысалдағы 还 үстеуі алдыңғы айтылған ойға тағы бір нәрсенің қосылатындығын білдіреді. Яғни, бұл ЛуйШушицяң көрсеткен «толықтау, толықтыру» мағынасы болып табылады. Бұл қолданыста 还 қазақ тіліндегі «тағы» сөзімен мағыналас келеді. Үшінші, 还 қытайша 勉强过得去, орысша «всё же; всё уж; уж; ещё» делінген. Қазақша «әрең, әйтеу, шүкір» деген мағыналарға жуықтайды. Мысалы: 工作进展得还不算慢 (жұмыс қарқыны баяу да емес), 还好, 没来晚 (кешікпегенімізге шүкір), 这东西做得还好 (бұл жаман істелмеген), 不想还好, 越想越着急 (ойламағаның жақсы, ойлаған сайын алаңдайсың). 还 сөзінің бұл мағынада қолданылуын 又, 再 үстеулерінен айыру қиындық тудырмайды. Төртінші, (尚且) «Даже; если даже» деген мағынасы да нақты лексикалық мағына емес, айтылған ойды күшейту, дәріптеу қызметін атқарады. Мысалы: 你还搬不动, 何况我呢? 还-дің бұл қолданысын 又, 再 сөздерінен айыра білу үшін оның лексикалық мағынасынан гөрі, грамматикалық-құрылымдық және прагматикалық айырмашылықтарына сүйенуге болады. Бұл жерде 还 үстеуі 何况 сөзімен 还....., 何况..... түрінде қалыптасқан конструкция құрайды, сондықтан, 还-дің орнына 又, 再 сөздерін алмастыруға негіз жоқ. Прагматикалық

тұрғыдан还....., 何况 конструкциясы риторикалық сұраулы сөйлемдерде ғана қолданылады. Осы аталған екі белгісі арқылы-ақ 还 үстеуін 又, 再 үстеулерінен ажыратуға болады. 还 сөзінің мағынасына берілген 5-анықтамада «белгілі бір істің ойламаған жерден болғандығына қаратылады» делінген. Бұл қазақ тілінде бір істің байыбын енді түсінген кезде «солай екен ғой» деп айтылатын мағынаға жуықтайды. Мысалы: 没想到这事儿还真难办 (бұл істі бітіру осынша қиын болады деп ойламаппын), 他还真有办法 (ол да ебін табады екен ау). 还 сөзі бұл қолданысында да сөйлемге грамматикалық мағына қосу функциясын атқарады. 又, 再 үстеулерінің «тағы» деген мағынасымен алмастыратындай себеп жоқ. 还 үстеуіне берілген жоғарыдағы соңғы 6-түсініктемеде «баяғыда, ертеде» деген мағынаны білдіреді делінген. Мысалы: 还在几年前, 我们就研究过这个方案 (осыдан бірнеше жыл бұрын-ақ біз бұл жобаны зерттегенбіз). 还 үстеуінің бұл қолданысындағы лексика немесе грамматикалық мағынасын қарастырып жатпай-ақ, оның 又, 再 үстеулерінен айырмашылығын 还.....就 деген грамматикалық тұрақты конструкцияда қолданылатындығымен түсіндіруге болады. Яғни, аталған конструкцияға 又, 再 үстеулері қатыса алмайды. Студент конструкцияның мағынасын түсінгеннен кейін, оны даяр құрылым түрінде қолдануға дағдыланады.

还 үстеуінің сөздікте көрсетілген жоғарыдағы алты түрлі түсініктемесіне талдау жасасақ, оның қимыл-әрекеттің жалғасып жатқандығын білдіретін бірінші мағынасы мен айтылған іс-қимылдан сырт, тағы да іс-қимылдың бар екендігін білдіретін екінші «толықтау, толықтыру» мағынасы ғана нақты лексикалық мағына екендігіне көз жеткізуге болады. Іс-қимылдың жалғасып жатқандығын білдіретін бірінші мағынасы қазақ тілінде «тағы» емес, «әлі» мағынасында қолданылатындығымен 又, 再 үстеулерінің «тағы» деген лексикалық мағынасынан өзгешеленеді. Ал «тағы» деген «толықтай, толықтыру» мағынасын 又, 再 үстеулерінің «тағы» мағынасымен салыстыра отырып айырмашылығын анықтауға болады.

又, 再 үстеулерінің лексикалық мағынасы жөнінде ЛуйШушияң “又 сөзі біріншіден, қимыл-әрекеттің немесе іс-қимыл күйінің қайталануын немесе жалғасуын білдіреді, орындалып болған, іске асқан қимыл-әрекетке қолданылады, екіншіден, бір емес, бірнеше қимыл-әрекеттің, іс-қимыл күйінің қабаттасып келуін, үшінші, сөйлеу тонын, төртінші, бүтін сан мен бөлшек санның арасында тұрып «қосылу» мағынасын, бесінші, «бұдан сырт, бұдан басқа» деген мағынаны» білдіреді делінсе, 再 сөзінің мағынасы жөнінде 再 бірінші, бір қимыл немесе күйдің қайталануын не жалғасуын білдіреді, көбінде әлі орындалмаған, іске аспаған үнемі қайталанатын қимыл-әрекетке қарата қолданылады (我要学习、学习、再学习), екінші, қимыл-әрекеттің белгілі бір жағдай астында туылуын (今天来不及了, 明天再回答大家的问题吧), үшінші, сын есімдердің алдында тұрып сындық күйді күшейту рөлін (即使天再冷、风再大, 我们也不怕), төртінші, болымсыздық мағынаны білдіретін сөздермен тіркесіп келіп қимылдың қайталанбайтындығын немесе жалғаспайтындығын (唱了一个, 不再唱了), бесінші, «бұдан сырт, бұдан басқа» деген мағынада (懂英语的有小王、小李、老张, 再就是老孙)” қолданылатындығы көрсетілген [ЛуйШушияң, 1999, 633-635бб.]. Сонымен аталған еңбекте келтірілген 还, 又, 再 үстеулерінің өзіндік мағыналарын салыстыра отырып, оларға ортақ жағдайларды анықтасақ, бірінші, 又, 再 сөздеріне ортақ жағдай қимыл-әрекеттің немесе іс-қимыл күйінің қайталануын немесе жалғасуын білдіретіндігі. Мысалы,

- 1) 这个人昨天来过, 今天又来了。(бұл адам кеше келген, бүгін тағы келді)
- 2) 我找过一遍, 她又找了一遍。(мен бір рет іздегем, ол да тағы бір рет іздеді)
- 3) 这件事我又考虑了考虑。(мен бұл іс жөнінде тағы да ойландым)
- 4) 洗了又洗 (қайта-қайта жуды)
- 5) 解释了又解释 (қайта-қайта түсіндірді)

Бұл мысалдардағы 又 арқылы бейнеленген қимылдың қайталануы, жалғасуы түгелдей өткен шақта болғандығын, басқаша айтқанда 又 осыған дейін орындалған, жалғасқан қимыл-әрекеттің қайталануын білдіріп тұр.

Ал 再 қимыл-әрекеттің қайталануын, жалғасуын білдіреді, бірақ, 又-дан өзгешелігі әлі орындалмаған іс-қимылдың қайталануына қарата қолданылатындығында. Мысалы:

- 1) 去过了还可以再去 (барған болсаң тағы баруыңа болады)
- 2) 这次失败了, 下次再来 (бұл рет сәтсіз болған болса, келесі жолы тағы кел)
- 3) 别急, 再坐一会儿 (асықпа тағы біраз отыр)

жоғарыдағы 又, 再 үстеулеріне келтірілген мысалдардан бұл екі сөздің қазақ тіліндегі мағынасы бірдей «тағы» сөзімен аударылғанымен, 再-дің әлі орындалмаған қимыл-әрекеттің келер шақта қайталануына, 又-дың орындалған, өткен шақта болған қимыл-әрекетке қолданылатындығына көз жеткізуге болады. Бұл арада қазақ тіліне «тағы» мағынасында аударылатын жоғарыдағы 还 үстеуімен 又, 再 үстеулерінің айырмашылығы

қандай деген сұрақ туындайды. 还«тағы, және» деген мағыналарда қолданылғанда қимыл-әрекеттің қайталануын да және оның өткен шақ, келер шақпен қатысын да білдірмейді. Тек «бұл ғана емес, оған қоса тағы бар» деген толықтау мағынасын білдіреді.

Екінші, 又 шақпен қатыссыз тек әлденеше қимыл-әрекеттің, зат күйінің бір уақытта қабаттасып үстемеленуін, топтасып келуін білдіреді. 再қимыл-әрекеттің белгілі бір жағдайға байланысты туылуын білдіреді делінген. Мысалы:

1) 爬起来又走, 又跌倒了, 她再次爬起来(қимыл-әрекеттің қабаттасуы)

2) 又是闪电又是打雷, 雷声非常响亮(түрліше жағдайлардың қабаттасуы)

3) 这座新兴的城市又洁净又漂亮(сын-сипаттың қабаттасып топтасуы)

1) 我已经上了一次当了, 不可能再次上当。

2) 你们这些残兵败将, 还敢跟我再赛一场吗?

Жоғарыдағы 又 қолданылған 1-2-3-мысалдардағы 爬起来又走, 又跌倒了;

又是闪电又是打雷; 又洁净又漂亮 қимылдары шақпен қатысы жоқ, тек бірнеше қимыл-әрекеттің қабаттасып бірінен соң бірі туылғандығы баяндалған. Ал 再-ға келтірілген 1-2 мысалдарда 再 үстеуінің қолданылуына себеп болып алдыңғы бөліктегі 上了一次当了, 残兵败将 секілді жағдайлар деуге болады. Лигвистикалық тұрғыдан бұлай талдау қаншалықты дұрыс болғанымен, қытай тілін енді бастап үйренушілерге бұл жағдайларды теория жүзінде қанша түсіндіргенмен, тіл үйренуші, яғни, тілді қолдануға дағдыланушы тілдік практика барысында бұл теориялық талдауларды ойлап отырмайды, алдымен ана тілінде ойлап алады да, соңынан аударуға көшеді. Сондықтан, 又 мен 再 үстеулерінің бұл жердегі айырмашылығын осы сөздердің студенттің ана тіліндегі мағынасы (баламасы) арқылы түсіндіру әлде қайда ұтымды болады. Сонымен 再 қимыл-әрекеттің белгілі бір жағдайға байланысты туылуын білдіргенде төмендегідей мағынада қолданылады. Мысалы:

1) 今天来不及了, 明天再回答大家的问题吧 (бүгін үлгермейміз, көпшіліктің сұрағына ертең бірақ жауап берейік «жауап беруді ертеңге қалдырайық»)

2) 下午再开会吧, 上午先让大家准备准备 (түске дейін көпшілік алдымен дайындалсын, жиналысты түстен кейін бірақ ашайық «түстен кейінге қалдырайық»)

3) 好好休息, 等伤完全好了之后再参加大赛 (жақсылап демал, жарысқа жарақатың жазылған соң бірақ қатыс)

4) 一个说完一个再说 (бірің айтып болған соң барып екіншің «бірақ» айт)

5) 我们上课, 通常是先复习学过的知识, 然后再讲新课。(сабақ оқығанда біз ылғи алдымен үйренген білімдерімізді қайталаймыз, сонан соң барып жаңа сабақты бастаймыз)

6) 回到家里, 要先写作业, 然后再看电视。(үйге барған соң алдымен тарсырма орындап, онан соң барып «бірақ» телевизор көремін)

Алдыңғы үш сөйлемдегі 再-дің мағынасын қазақ тілінде ауызекі тілде жиі қолданылатын «бірақ» сөзі арқылы дәл бейнелеуге болады. Мұндағы «бірақ» қарсылықты мағынаны білдіретін жалғаулық емес, «бір істі істегеннен кейін барып» деген мағынада қолданылған.

Соңғы 4-5-6-мысалдардағы 再 үстеу емес, құрмалас сөйлемдердегі қимылдың ілгерінді-кейінді орындалуын білдіретін жай сөйлемдерді байланыстыратын жалғаулық қызметінде қолданылған, яғни, 先.....然后 «алдымен....., онан соң.....» дегендегі «онан соң» мағынасын білдіреді. Сондықтан мұндағы 再-дің 又-дан айырмашылығын студентке осы тұрғыдан түсіндіру оңай да, өнімді тәсіл деуге болады..

还、再、又 сөздерінің семантикалық мағынасына талдау жасаған зерттеуші УаңМиньфень «又 тұрақты қайталауды, яғни, периодтық қайталану мағынасын білдіреді, ал 还、再 үстеулері заңдылыққа айналған мұндай қайталау мағынасын білдіре алмайды, мысалы, 时间过得真快, 明天又是星期六了 (уақыт қандай тез, ертең тағы жұма болады); 下周又轮到你值日了 (келесі апта кезекшілік тағы да саған келеді) деген мысалдардағы «жұма күнінің қайталануы», «кезекшіліктің айналымы» қалыптасқан, заңдылыққа айналған қайталаулар, мұндай қайталау мағынасын тек 又 арқылы бейнелеуге болады» деген [УаңМиньфень, 2015, №8]. УаңМиньфень айтқандай 又 қалыптасқан периодтық қайталау мағынасын білдіргенімен, бірақ бұл 又 сөзінің барлық қайталау мағынасына ортақ белгі бола алады деп айту қиын. Мысалы, 他来过, 今天又来了 (ол келген, бүгін тағы келді) дегендегі «келу» қимылының қайталануы периоды

қайталау деу айту қиын. 又-дің «қабаттасу», 再-дің қимыл-әрекеттің белгілі бір жағдайға байланысты туылуы жөніндегі ерекшелігі жөнінде ИеГуйиң «又 үстеуінің негізгі рөлі ұқсас бір қимыл-әрекеттің, заттың күйінің, сын-сипатының бір мезгілде қабаттасып келуін білдіру, ал再 үстеуі қимыл-әрекеттің мезгілге байланысты ретін, яғни, ілгерінді-кейінді келуін білдіреді» дейді[ИеГуйиң, 2014, №3]. ИеГуйиңнің бұл жердегі «再 үстеуі қимыл-әрекеттің мезгілге байланысты ретін, яғни, ілгерінді-кейінді келуін білдіреді» деп отырған ерекшелігін 再 үстеуінің 先.....再 конструкциясын құрау мағынасымен прагматикалық тұрғыдан 又-дан ажыратып алуға болады.

Зерттеушілердің 还, 再, 又 синоним үстеулерін ажыратуда семантикалық жақтан атайтын тағы бір белгісі бұл сөздердің субъективтік және объективтік ерекшеліктері деуге болады. «还 сөйлеушінің субъективтік ойын білдіреді. Мысалы, 我还有一点儿累, 还想睡一会儿(мен әлі шаршаңқырап тұрмын, тағы да ұйықтағым келіп тұр), 再 объективтік баяндауға бейім. Мысалы, 既然大家还都没起床, 我就再躺一会儿(басқалар әлі тұрмаған болса, тағы біраз жата тұрайын), 又-да субъективтік те, объективтік те ерекшелік жоқ» [УаңМиньфень, 2015, №8], аталған сөздердің қайталау мағынасын салыстыра зерттеген ЧияуУаньминь де аталған үстеулердің субъективтік және объективтік ерекшеліктерге ие екендігін айтқан [ЧияуУаньминь, 2016, №3]. Жалпы сөйлеушінің субъективтік ойын білдіруі мен объективті жағдайды баяндауы жақтарынан аталған синоним сөздердің қолданылу жақтарында белгілі айырмашылықтары болғанмен, тіл үйрету методикасы тұрғысынан студентке субъективтілік пен объективтілік жағдайлар арқылы олардың айырмашылығын түсіну және түсіндіру өнімді тәсіл деп айту қиын. Өйткені айтылған ойдың субъективтік не объективтік бағытта екендігін айырудың өзі де студент үшін біраз ойлауды қажет ететін мәселеге айналады.

又, 再 сөздерінің айырмашылығы сөз болғанда зерттеушілердің алдыға тартатын екінші бір белгісі-олардың сөйлеу тонын білдіретіндігі. «再 сөйлемде болымсыздық мағынаны күшейту рөлін атқарады да, көбінде再(也)不; 再没 формасында қолданылады, мысалы, 他再也不来了, 他再没说什么, ал又 қарсылықты мағынаны, болымсыздық мағынаны(又不 формасында) және риторикалық сұрау тонын күшейту рөлін атқарады» делінеді. Аталған сөздердің сөйлемдегі жоғарыдағыдай тондарды күшейту рөлі шынында олардың айырмашылығын көрсетуге негіз болатындай көрінекті өзгешеліктер екенін байқау қиын емес. Бірақ, қытай тілін енді үйрене бастаған студентке жоғарыдағыдай тон жақтарына деген айырмашылықтарын теориялық тұрғыдан түсіндіру ешқандай өнім бермейтіндігі сөзсіз. Сондықтан, бұл сөздердің тонды күшейту рөлі жақтарындағы айырмашылықтарын тек студенттің ана тіліндегі бейнелеу тәсілі арқылы нақты мысалдарды аудару жолымен түсіндіруге тура келеді. Үшінші 又 мен 再-дің екеуі де сөйлеу тонын білдіреді. 又 сөйлеу тонын білдіргенде:

1) Сөйлемнің алдыңғы бөлігінде айтылған ойға қарсы мағынадағы тонды күшейту рөлін атқарады. Мысалы, 心里有千言万语, (可是)嘴里又说不出(көңілінде көп сөз бар, айтуға аузы бармайды); 2) сөйлемдегі болымсыздық тонды күшейту рөлін атқарады. 他又不会吃人, 你怕什么(ол адам жемейді ғой «тоныңды шешіп алмайды ғой», неден қорқасың); 他怎么会知道的, 我又没告诉他(ол қайдан біледі, мен оған айтқан жопын ғой). Бұл сөйлемдердегі 又-дың сөйлеу тонын күшейту рөлін қазақ тіліндегі «ғой» шылауы жақсы бейнелейтін секілді.

3) Риторикалық (қарсы) сұрау тонын күшейте түседі. Мысалы, 下雪又有什么关系, 咱们照常锻炼(қар жауса не болыпты, күндегідей жаттығу жасай береміз). 再 сөйлеу тонын білдіргенде көбінде болымсыздық тонды күшейтіп көрсетуге жұмсалады да, «不再, 没再, 再(也)不、再没» формаларында қолданылады. Мысалы:

- 1) 唱了一个, 不再唱了(ол бір ән айтты да, ары қарай айтпай қойды)
- 2) 他走了之后没再来(ол сол кеткеннен қайтып келген жоқ.)
- 3) 他再也不来了。(ол енді қайтып «ендіғары» келмейтін болды)
- 4) 他再没说什么, 掉头就走了。(ол қайтып тіл қатпастан бұрылып жүріп кетті)

Төртінші, 又 мен 再-дің екеуі де «бұдан сырт, бұдан басқа» деген мағынада қолданылады. Мысалы:

又: 前次所寄之书已收到, 勿念。

我喜欢绘画、帆船运动看足球赛, 再就是和你聊天。

Бұл қолданыста да 又 мен 再-дің айырмашылығы айқын екендігі белгілі.

Прагматикалық жақтан қарағанда 还, 又, 再 сөздерінің сөйлемнің интонациялық түрлеріндегі қолданылу аясы бірдей емес. Олардың үшеуін де хабарлы сөйлемдерде қолдануға болғанымен, өзіндік жеке-дара жақтары бар. 再 үстеуі әлі орындалмаған, енді орындалатын қимылдың қайталануын білдіретіндіктен, орындалған, әлде қашан іске асқан қимыл-әрекеттер баяндалған хабарлы сөйлемдерде қолданылмайды.

Орындалған қимыл-әрекеттің қайталануы баяндалған хабарлы сөйлемдерде 又 қолданылады. Және 还 тек 还.....呢 түрінде ғана қолданылады. Мысалы:

1) 天又黑了。

2) 前天我去游泳了, 昨天我又去了一次。

前天我去游泳了, 昨天我还去了一次呢。

前天我去游泳了, 昨天我还去了一次。Бұл сөйлемде 还.....呢 конструкциясы қолданылмаған, сондықтан, қытай тілінің тілдік дағдысына сай келмейді.

Қимыл-әрекеттің немесе заттың күйінің алдағы уақытта қайталанатыны баяндалған сөйлемдерде 再, 还 сөздері қолданылады. 又 қолданылған жағдайда, оның алдынан немесе соңынан басқа үстеу сөздері не көмекші етістік тіркесіп айтылады. Мысалы:

1) 剩下的工作我们明天再干。

2) 过两天我又要跑一趟上海。

3) 明年我还(要)来北京。

Сұраулы сөйлемдерде 再, 还, 又 сөздерінің қай-қайсысын да қолдана беруге болады. Тек білдіретін мағыналары әр түрлі болып келеді. Мысалы:

1) 都八点五十分了, 你怎么还不去上课? (сағат болса онбірден онбес минут кетті, сен неғып әлі сабаққа бармай отырсың?)

2) 老师, 您可以再讲一次吗? (Ағай, тағы бір рет түсіндіріп бересіз бе?)

3) 他昨天又说了吗? (Ол кеше тағы айтты ма?)

Бұйрықты сөйлемдерде тек 再 ғана қолданылады. 再 үстеуінің 还, 又 үстеулерінен өзгешеленіп тұратын тағы бір ерекшелігі бұйрық мәнінде қолданылатын сөйлемдердің барлығында тек 再 үстеуі ғана қолданылады. Мысалы, тағы бір рет оқы (再念一遍), тағы бір көр (再看一下), тағы бір рет бар (再去一趟), тағы кел (再来), тағы айт (再说一遍) т.б. Бұл 再 сөзінің жоғарыдағы әлі орындалмаған істің, басқаша айтқанда алдыда орындалатын істің қайталануына қарата қолданылады деген ерекшелігіне де сай келеді. 还, 又 үстеулерінде мұндай ерекшелік жоқ. Екінші жаққа бұйрық мағынасында 还念一遍 немесе 又念一遍 түрінде ешқашанда айтылмайды. Себебі, 还 қимыл-әрекеттің қайталануын білдірмейді, 又 өткен шақта орындалған қимыл-әрекеттің қайталанғандығына қарата қолданылады.

Синтаксистік тұрғыдан біріншіден, сөйлемде қайталанып айтылған етістіктің алдынан әдетте, 再 тіркесе алады, 还 тіркесе алмайды. Мысалы, 我再想想, 明天告诉你们 деуге болғанымен, 我还想想, 明天告诉你们 деп айтылмайды.

还 қайталанған етістіктің алдынан тіркесу үшін, олардың арасына көмекші етістіктер дәнекер болуы керек (我还要想想), 又 да солай, етістіктің қайталанған формасымен тек көмекші етістіктердің дәнекер болуы арқылы тіркесе алады. Бірақ 又 қайталама етістіктердің «етістік+了+ етістік» түрімен ғана тіркесе алады (又看了看).

Екінші, 还, 又, 再 үстеулерінің көмекші етістіктермен тіркесу жағдайлары бірдей емес. 再 сөйлемде көмекші етістіктердің соңында тұрады (有机会的话, 我要再去一次). Ал 又, 还 үстеулері көмекші етістіктің алдынан тіркеседі. (又要放假了, 我还要再想想)

Үшіншіден, 还, 再, 又 сөздерінің болымсыз 不, 没有 үстеулерімен тіркесу жағдайлары бірдей емес. 不, 没有 сөздері аталған үш сөздің соңынан 还不, 还没有; 又不, 又没有; 再不, 再没有 түрінде тіркесе алғанымен, алдынан тіркесу жағдайлары бірдей емес. 不还, 没有还 немесе 不又, 没有又 түрінде айту дағдысы жоқ, керісінше сөйлем ішінде 不再 没有再 түрінде тіркесіп келетін жағдайлар жиі кездеседі.

还, 再, 又 үстеулері өзге сөздермен тіркесу арқылы әр қайсысы өзіне ғана тән грамматикалық тұрақты құрылымдар қалыптастырады. Ондай тұрақты құрылымдарда олардың орнын алмастырып қолдануға келмейді. Сондықтан, аталған сөздердің айырмашылығын олар арқылы қалыптасқан грамматикалық тұрақты құрылымдар (конструкциялар) құрамында қолданылатындығымен де түсіндіріп отыруға болады. Қытай тілінде тек 再 сөзінің қатысуымен қалыптасқан, 还, 又 сөздерін қолдануға болмайтын төмендегідей тұрақты конструкциялар бар. Мысалы:

一.....再, мысалы: 不能一错再错了

得不能再, мысалы: 真是名实相符, 穷得不能再穷了。

再就是, мысалы: 我喜欢绘画、帆船运动, 看足球赛, 再就是和你聊天。

再也不, мысалы: 他发誓再也不跟她说话了。

再也没, мысалы: 我们前年去过一次北京, 后来再也没去。

再没有, мысалы: 世上再没有比沉默更动听的声音了。

不再....., мысалы: 我的目的地不再是一个地方, 而是一种新的观察方式。。

先.....再, мысалы: 我先去上课, 再去吃饭。

一而再, 再而三, мысалы: 我之所以生气, 是因为你一而再, 再而三地犯同样的错误。

又 сөзінің қатысуымен қалыптасқан конструкциялар, мысалы:

既.....又, мысалы: 既生气又无奈、既想哭又想笑。

又.....又, мысалы: 妈妈对我又关心又爱护, 可是我的好妈妈。又后悔又难过, 又聪明又漂亮

不仅.....又, мысалы: 所以, 社会经济的性质, 不仅规定了革命的对象和任务, 又规定了革命的动力。

而又, мысалы: 他说得那么认真而又那么自然。

又不是, мысалы: 别跟我瞎吹了, 我又不是不了解你的底细。

还 сөзінің қатысуымен қалыптасқан тұрақты конструкциялар. Мысалы:

还.....就, мысалы: 还有几个月就放暑假了。

还没.....就, мысалы: 我话还没说出口, 就被他打断了。

不但(不仅、不光)....., 还, мысалы: 今天作业不但多, 还很难。

虽然(尽管、即使).....还., мысалы: 虽然我身体不舒服, 还是坚持学习。

除了.....还, мысалы: 他除了爱看书, 还很爱写诗。

Сөзжасамдық қызметтері жағынан өзгешеленеді.

Аталған үш сөздің сөзжасамдық қабілеті бірдей емес. 还 сөзімен жасалған тек 还是 деген бір сөз ғана кездеседі. 又 сөзі осы қалпында ғана кейде үстеу, кейде жалғаулық ретінде қолданылғанымен, сөзжасамдық қабілеті жағынан нөлге тең. 再 үстеуінің қайталану мағынасын негіз етіп жасалған көптеген сөздер бар. Мысалы:

一再 (қайта-қайта), 再不 (өйтпегенде), 再次 (тағы бір рет, екінші рет), 再度 (қайта, қайтадан, екінші рет), 再三 (қайта-қайта), 再说 (кейін көрейік, оның үстіне), 再版 (қайта басу «кітап»), 再保险 (қайта сақтандыру), 再婚 (қайта үйлену), 再嫁 (қайта «екінші рет» күйеуге шығу), 再见 (қайта көріскенше, сау бол, қош), 再教育 (қайта тәрбиелеу), 再接再厉 (үздіксіз тырысу), 再三再四 (қайта-қайта, арт-артынан), 再审 (қайта қарау, қайта тексеру), 再投资 (қайта қаржы салу), 再现 (қайта пайда болу, қайта елестеу) т.б. демек, 再 үстеуінің сөзжасамдық қабілеті 还, 又 сөздеріне қарағанда әлде қайда күштірек.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда 还, 又, 再 үстеулерін оқыту барысында, олардың айырмашылықтарын ең алдымен оқулықтарда көрсетілген үшеуіне де ортақ «тағы, және» деген лексикалық мағыналарының қолданылу ерекшеліктері арқылы ажыратып түсіндіру керек.

1. 还 үстеуінің қимыл-әрекеттің жалғасып жатқандығын білдіретін бірінші мағынасы мен айтылған іс-қимылдан сырт, тағы да іс-қимылдың бар екендігін білдіретін екінші «толықтау, толықтыру» мағынасы ғана нақты лексикалық мағына. Алдыңғысын қазақ тілінде де іс-қимылдың жалғасуын білдіретін «әлі» деген үстеу сөзбен бейнелеуге болады.

2. 还, 又, 再 үстеулері қазақ тілінде «тағы» деген сөзбен мағыналас қолданылғандағы айырмашылығы: 再 әлі орындалмаған қимыл-әрекеттің келер шақта қайталануына, 又 орындалған, өткен шақта болған қимыл-әрекеттің қайталануына қарата қолданылады, 还 қимыл-әрекеттің қайталануын да, оның өткен және келер шақпен қатысын да білдірмейді. Тек «бұл ғана емес, оған қоса тағы бар» деген толықтау мағынасын білдіреді.

3. Аталған сөздердің нақты лексикалық мағынасы емес, ойды күшейту, сөйлеу тонын білдіру секілді қосымша мағыналарын жоғарыдағы баяндалғандай олардың семантика-грамматикалық мағыналары, прагматика-синтаксистік, құрылымдық, сөзжасамдық ерекшеліктері негізінде талдап көрсету және студенттің ана тілінде бейнелену жолдарын анықтау әдістері арқылы түсіндіруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ЛуйШушияң. Қазіргі қытай тілінен сегіз жүз сөз. Шаңуиньшугуань баспасы, 1999, 252-254 бб., 633-635бб., 642-644бб. (吕叔湘主编《现代汉语八百词》商务印书馆1999年, 北京 第252-254页, 第633-635页, 642-644页)
2. Қазіргі қытай тілінің сөздігі. Шаңуиньшугуань баспасы, 2015, 504 б. (《现代汉语词典》商务印书馆2015年北京第504页)
3. Большой китайско-русский словарь. Шанхай шет тілдерінен білім беру баспасы, 2009. (汉俄大词典上海外语教育出版社2009年)
4. УаңМиньфень. 还, 再, 又 жиілік үстеулерінің қайталау мағыналарын салыстыру. «Тіл құрылысы» журналы, №08 сан. Қытай диссертация сайты.
王敏凤《频率副词“还”、“再”、“又”重复义之比较》《语文建设》2015年 第8期. 龙源期刊网 <http://www.qikan.com.cn>
5. ИеГуйиң. Қытай тіліндегі синоним 再, 又 сөздерінің ажырату және олардың тай тіліндегі баламасымен салғастыру. Жияңци ғылым-техникалық университетінің ғылыми журналы. 2014, №3 сан. (叶桂瑛《汉语同义词“再”与“又”的辨析及其相应泰语词对比》江西科技师范大学学报 2014年6月第三期第11页)
6. ЧияуУаньминь. 还, 再, 又 жиілік үстеулерінің қайталау мағыналарын салыстыру. «Қытай нарығы» журналы, 2016, №3 сан. <http://www.qikan.com.cn> (乔艳敏《频率副词“还”、“再”、“又”重复义比较》《中国市场》2016年第2期. 龙源期刊网<http://www.qikan.com.cn>)

Избасарова Э.И.,

Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу
институттарының бірлескен білім беру
бағдарламаларының 2 курс PhD докторанты,
Алматы қ.,
E-mail: elvira__1979@mail.ru

Сүйеркүл Б.М.

ф.ғ.д.,
А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері,
Алматы қ.,
E-mail: akbotakoz@mail.ru

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ КӘСІБИ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫН ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Андатпа. Мақалада Шоқан Уәлиханов тілдік тұлғасын талдаудың негізгі белгілері мен типологиясы қарастырылып, антропоэлектік парадигмаға сәйкес алғаш рет ғалымның тілдік тұлғасы талдауға алынып отыр. Зерттеу мақаласында Шоқан Уәлихановтың тұлғасы әмбебап элитарлық тілдік тұлға ретінде анықталып, тілдік, ауызша сөйлеу, этикалық нормалардың қатаң сақталуымен түсінілетін сөйлеу мәдениетінің элитарлық түріне талпынған ғалым екені сипатталады.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, тілдік тұлға, элитарлық тілдік тұлға, антропоэлектік парадигма, этикалық норма.

ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ АНАЛИЗА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА

Аннотация. В статье рассматриваются основные признаки и типология анализа профессиональной языковой личности Чокана Валиханова, впервые предпринимается попытка анализа языковой личности ученого в аспекте атропоцентрической парадигмы. В исследовательской статье личность Чокана Валиханова определяется как универсальная, элитарная языковая личность, стремящаяся к элитарному типу речевой культуры, характеризующаяся соблюдением языковых, речевых, этических норм.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, языковая личность, элитарная языковая личность, антропоцентрическая парадигма, этические нормы.

THE MAIN FEATURES OF THE ANALYSIS OF PROFESSIONAL LANGUAGE PERSONALITY OF CHOKAN VALIKHANOV

Annotation. This article is considered the main features and typology of the analysis of the professional linguistic personality of Chokan Valikhanov, for the first time an attempt is made to analyze the linguistic personality of the scientist in the aspect of the atropocentric paradigm. In a research article, the personality of Chokan Valikhanov is defined as a universal, elitist language personality, striving for an elitist type of speech culture, characterized by compliance with linguistic, speech, ethical standards.

Keywords: Chokan Valikhanov, language personality, elite language personality, anthropocentric paradigm, ethical norms.

Қазіргі әлемдік тіл ғылымында, соның ішінде қазақ тіл білімінде де аса өзекті болып саналатын бағыттар қатарынан: мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясы, көркем шығарма интерпретациясы мен қабылдаудың психолінгвистикалық мәселелері, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, лингвосинергетика т.б. табылады. Осы тұрғыдан алғанда, өзіндік «мегабағыт» ретінде сипатталатын тілде адам факторына негізделетін антропоэлектік бағыттың орны ерекше. Оның алдындағы құрылымдық парадигмадан антропоэлектік парадигманың

ерекшелігі жайында ғалым А.Г.Баранов ең алдымен, оның гуманистік бағыттылығын атап көрсетіп: «субъекті-субъектілік позицияға қарай көзделгенін», - баса айтады [1, Б.5-6].

Алайда, осыған дейін де антропоэзектік идеялар белгілі бір дәрежеде айтылып, оның кейбір қырларына мән берілгенін мойындау қажет: «романтикалық жоғары эссе мен философиялық пайымдаулардан, нақты логикалық құрылымдарға дейін» [2, 3 б.]. Олардың ішінен кеңінен таралып, белгілі болғандары В.фон Гумбольдтың «халық рухы» мен «сана инстинкті», И.А.Бодуэн де Куртенэнің «тіл сезімі», Л.В.Щербаның «лингвистикалық инстинкті» жайындағы ойлары, А.М.Шахнаровичтің «тілдік қабілеті», Ю.Н.Карауловтың «тілдік тұлғасы» т.б.

Бұл ретте, қазақ тіл ғылымында тұлға, тілдік тұлға ұғымына алғаш рет мән берген Шоқан Уәлиханов екенін атап көрсеткеніміз жөн. Шоқан Уәлихановтың пайымдауынша, ұлттық психологияны айқындайтын басты әрі маңызды белгілердің бірі, сол ұлттың тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиет-қабілеттері: *«Адам - таңғажайып құбылыс! Оның жан дүниесі, ақыл-ойы, жан-жақты талант-қабілеті — құдіреттілік табиғатының, мүлдем беймәлім әрі ешқашан да танып-білу мүмкін емес мәңгілік құпияның нақты көрінісі осы емес пе?!»*; *«Дүниеде әділдік пен адалдықты ту еткен адамнан артық ешкім жоқ»* - секілді ой-қорытындылары соның айқын дәлелі.

Сондықтан да, қазіргі таңда қазақ гуманитарлық ғылымының кез келген саласының ғылыми зерттеуі Шоқан Уәлиханов идеяларынан бастау алатыны заңдалық. Енді осыған орай, «тілдік тұлға» категориясын талдау принциптерінің трансформациясына қатысты, егер осы кезге дейін тіл білімінде тіл тұтынушыларының абстарктілі үлгілерін жасауға бағытталған зерттеулер басым болса [3], қазіргі күні нақты тұтынушының тілдік тұлғасын зерделеуге арналған кешенді қолданбалы әзірлемелер аса маңыздылыққа ие екенін байқаймыз. Аталған зерттеулердің басты мақсаты – түрлі тілдік тұлға түрлерін, атап айтқанда ұлттық, ұжымдық, сондай-ақ жеке тілдік тұлғаны белгілі бір дискурс түрлерінде тіркелген ерекше белгілерін қайта жаңғырту, қайта келтіру арқылы неғұрлым толық сипаттап беру болып табылады [қара.:4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15 және т.б.].

Сонымен қатар сан алуан түрлі типологиялық топ (элеуметтік-коммуникативтік және кәсіби-коммуникативтік) тілдік тұлғасының ерекшеліктерін зерттеуге арналған жұмыстар саны артуда. Мысалы, мұғалімнің тілдік тұлғасы, русист-мұғалімнің (орыс тіл білімінде), телевизиялық жүргізушінің, аудармашының, комментатордың (жалпы, бұл қатарды үздіксіз жалғастыруға бола береді: дәрігердің тілдік тұлғасы, заңгердің, әртістің, жазушының (бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімінде өте көп), саясаткердің және т.с.с). Бұл дегеніміз – тілдік тұлға деп жиі жеке тұлғаны коммуникативтік даралықпен қамтамасыз ететін, тек коммуникативтік мінез-құлық барысында айқындалатын, жеке тұлғаның айрықша қасиеттерінің жиынтығы түсініледі. Яғни тілдік тұлғаларды бірқатар белгілері бойынша топтарға ажыратып жіктеп көрсетуге мүмкіндік беретін басты факторлар ретінде кәсіби қызметі немесе айналысатын жұмысы болып саналады.

Аталған бағыт бойынша, тілдік тұлға теориясының концептуалдық негіздемесінің арқасында тілтанымдық, кеңінен алатын болсақ, филологиялық ғылымындағы тілдік тұлғаның тірек құрылымына қатысты, яғни Ю.Н.Карауловтың концепциясына орай оның деңгейлерінің – вербалды-семантикалық, лингвокогнитивтік және уәждемелік сипатына байланысты бірқатар бағыттардың өзара бірігуіне мүмкіндік болып тұр. Осымен байланысты мәтін мықты тілдік тұлғаның ойлау-сөйлеу қызметінің өнімі, жемісі ретінде коммуникацияның түсірілген, тіркелген әктісі болып саналады.

Қазіргі кезде ғалымдардың басым көпшілігі соңғы онжылдық ішінде «тілдік тұлға» сөз тіркесі тіректік, жүйекұраушы филологиялық ұғымға айналғанын мойындайды. Көптеген зерттеушілер бұл ұғымды интегративтік, біріктіруші деп танып, оны тіл білімі дамуының жаңа кезеңі қалыптасуының – антропоэзектік тілтанымның бастамасы ретінде анықтайды. Сондықтан да тілдегі адам факторына қарайғы бетбұрыс тілтанымның маңызды методологиялық ілгерілеуімен тепе-тең. Оның базистік парадигмасының ауысуы, «тілді «өз ішінде және өзі үшін» қарастыратын «имманенттік» лингвистикадан «орталығында барлық өзінің психикалық «құрамдас бөліктері» мен аухал-жағдайлары, элеуметтік өмір сүру және мәдени қызметінің бүкіл формаларымен сипатталатын адам мен оның өмір сүру феноменін қарастыруға бағытталған антропоэзектік лингвистикаға өтуімен айқындалады [16, Б.3-4].

Сонымен, тіл туралы ғылымның қазіргі таңдағы парадигмасының өзгеруі, ондағы «адам факторы» рөлінің күшейуі ғалымдарға тек тілдік құрылымдар мәселесі маңызын ғана емес, сондай-ақ тілдік тұлға категориясының жан-жақты қарастырылу міндеттерін мойындатты, яғни оның түрлі сипаттамалары (ғылыми, зерттеушілік, риторикалық, аудармашылық т.б.) мен оларға

сәйкес құзыреттіліктер зерттелуін алға тартады (В.И.Аннушкин, А.Л.Волкв, И.А.Иванчук, Г.А.Копнина, Т.Н.Кочеткова, О.И.Марченко т.б.).

Біздің ойымызша, Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасы сөйлеу коммуникациясының кеңістігінде, оның ішінде әдеби-көркем, ғылыми-филологиялық, тарихи-этнографиялық, көркемсурет, географиялық, әскери т.б. сан аулан түрлі дискурсивтік үдерістерінде ғалым А.А.Ворожбитованың концепциясына сәйкес өз интегралды құзыреттілігін жүзеге асырады. Соңғысы ғалымның пайымдауынша және біз онымен толық келісеміз, тілдік, мәтіндік және коммуникативтік субқұзырлық пен оның жүзеге асуынан: диспозитивтік алды бағдарлаушы, инвентивтік-парадигматикалы, диспозитивтік-синтагматикалық, элокутивті-экспрессиялық, редакциялық-рефлексивті, мнемоникалық, акционалды, психориторикалықтан құралады. Зерттеушінің пікірінше, бұл ұғымдық-терминологиялық аппарат жоғары филологиялық, гуманитарлық білім беру жүйесінің ғылыми-әдістемелі нұсқаулығын әзірлеудің негізі болып саналады [17, Б.183-190].

Осымен байланысты, біздің ойымызша, бұл кәсіби тілдік тұлға теориясы мен әдіснамасы дамуы үшін де аса қажет. Сонымен бірге біз зерттеп отырған тақырыпқа қатысты ғалым тілдік тұлғасын, атап айтқан қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың лингвокогнитивтік, метамәтіндік және метадискурстық қызметін айқындауға септігін тигізеді. А.А.Ворожбитованың концепциясына сәйкес Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасын зерттеудің базалық номенклатуралық өлшемдерін үш категориялы қатардан тұратын ғылыми координаттар жүйесіне негіздейміз:

1) сол кездегі идеологияның өкілі, жасампаз және тіл көрсеткіші ретіндегі тілдік тұлға құрылымының деңгейлері;

2) сөйлеу-ойлау үдерісінің идеологиялық константтары: этос, логос және пафос;

3) «ойдан сөзге» қарай бағытталған идиосөйлеу циклінің кезеңдері.

Бұл арқылы, біріншіден, коммуникация теориясы мен сөйлеу-ойлау қызметінің теориясы бір біріне сатылы тәуелділікте болатын тілтанымдық, филологиялық, жалпы гуманитарлық ғылыми ойды жаңаша қырынан тануға мүмкіндік береді; екіншіден, тілдік тұлға категориясының синтездеуші қасиетіне негіздеу арқылы тілдік тұлға тірек, базалық құрылымға (Ю.Н.Караулов концепциясы бойынша, вербалды-семантикалық, лингвокогнитивтік және уәждемелік деңгейлер) қатысты бірқатар гуманитарлық ғылым бағыттарының өзара интеграциялануына мүмкіндік туғызады.

Өзіміздің зерттеу тақырыбымызға қатысты зерттеуші В.Я.Парсамованың төмендегідей пікірімен толық келісеміз: «Антрополингвистиканың қазіргі сәттегі дамуында тілдік тұлғаның көптеген ұжымдық аспектілері, атап айтқанда жасқа байланысты, гендердік, әлеуметтік, ұлттық, кәсіби белгілі бір дәрежеде зерттелді деуге болады. Алайда, жекелік стиль де өз алдына жете қарастыруды талап етеді. Оның үстіне егер зерттеу нысаны бірегей, мәдениет дамуына елеулі үлес қосқан тұлға болатын болса: әдетте, олар элитарлық тілдік тұлғалар болып саналады, олардың сөйлеу мінез-құлқы тілге деген саналы және шығармашылық қарым-қатынаспен сипатталады» [18, 20 б.].

Міне, қазақ ұлты үшін қазақ мәдениетін жаңа деңгейге көтерген, қазақ ғылымын қалыптастырған ірі, бірегей тұлға, қазақ қоғамында ХІХ ғасырдың ортасында ағартушылық идеяларды биік шыңға көтерген аса көрнекті қоғам қайраткері, қаһарман саяхатшы, әлемге аты әйгілі фольклортанушы, этнограф, географ және дарынды көсем сөздің шебері-публицист, көсемсөзші Шоқан Уәлихановтың орны ерекше. «Қазақ әдебиетінің тарихы» 10-томдық басылымның 5-томында былай деп жазылған: «Қазақтың рухани мәдениетін, тарихын, поэзиясын терең танып-білген Шоқан өз елінің тағдырын, өткені мен келешегінің зәру проблемаларын әлемдік өркениеттің дүниежүзілік шығыстану ғылымының жетістіктері тұрғысынан қарап, талдап баяндады. Өзінің іргелі, аса құнды, ғылыми жаңалығы мол еңбектерімен Қазақстан мен Орта Азияны зерттеуге, бүкіл әлемдік Шығыстану ғылымына баға жетпес үлес қосты. Қажымай-талмай архив материалдарын жинады. Шығыс қолжазбаларын тауып аударды, бірінші болып қазақ халқының бай рухани мұрасын ауыз әдебиеті мен жыршылық, ақындық өнерін ғылыми тұрғыдан зерттеді, басқа туыстас халықтардың өлең-жырларына, эпосына да қатысты құнды пікірлер айтты» [19, 243 б.].

Сондықтан да, этнограф, тарихшы, көсемсөзші, фольклортанушы, суретші, ағартушы, қоғам қайраткері, әдебиетші, аудармашы, қазақ ғылымын қалыптастырған Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасына арналған зерттеудің өзектілігі ХІХ ғасырдың ортасында қазақ ғылымының қалыптасуымен және тілдік тұлға, алғаш рет пайда болған кәсіби тұлға ұғымдарымен сипатталады. Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасын ғылымдардың (ең алдымен гуманитарлық) интегративтік

категориясы ретінде қабылдап, жалпы кәсіби тілдік тұлға ұғымының ортақ типологиясын талдап көрсетуге тырысамыз.

Осы ұғымға қатысты орыс ғалымы К.И.Голованованың пікірінше: «кәсіби тілдік тұлға өзі қолданатын тілдік бірліктер мен тұтас мәтіндер арқылы айқындалып, кәсіби қызмет мақсаты мен міндеттеріне тәуелді тұлғаға тиісті кәсіби дискурс ерекшелігінде көрініс береді» [20, 261 б.]. Өз кезегінде, кәсіби дискурс (институционалды дискурстың түрі) дегеніміз – «сөйлеушінің кәсіби қызметімен байланысты тілден тыс факторлар жиынтығы арқылы айқындалатын байланысты мәтін, яғни кәсіби коммуникация барысында тілдік тұлға тудыратын ауызша және жазба мәтіндер жиынтығы» [21, 10 б.]. Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады: кәсіби дискурс қасиеттері тілдік тұлға мен кәсіби қызмет ортасының өзара бір-біріне ықпал етуіне тікелей қатысты.

Осымен байланысты тілдік тұлға кәсіби ортада өзін екі қырынан көрсетеді: бір жағынан, ол өзінің бірегейлігін көрсету арқылы кәсіби дискурс жасайды; екінші бір қырынан, сол дискурс ерекшелігіне сәйкес келетін тілдік құралдарды іріктеп қолданады. Бұл өз кезегінде, әлеуметтіктің жеке тұлғадан басымдылығын дәлелдейді. Дегенмен кәсіби қызмет барысында қолданылатын тілдік бірліктерді дәл осы кәсіби тілдік тұлға іріктеп, белгілі бір құралдар қолданысына қатысты таңдау жасайды. Яғни, біздің зерттеу жұмысымыз үшін базалық категория болып табылатын кәсіби ұғымы тұрғысынан тілдік тұлға белгілі бір әлеуметтік-мәдени саладағы сөйлеу коммуникациясының субъектісі ретінде танылады. Оның сөйлеу-ойлау әлеуеті өзі тудыратын кәсіби дискурста көрініс тауып, белгілі бір дәрежедегі жекелік-индивидуалдықпен, аталған институционалдық дискурс түрінің маңызды белгілерінің мақсатты берілуімен сипатталады.

Жалпы, кәсіби коммуникация ұғымы өте ауқымды әрі кең екені белгілі. Сондықтан да ол кәсіби тілдік тұлға категориясының жалпы типологиясы әзірленімін талап етеді. Біз Шоқан Уәлиханов кәсіби тілдік тұлғасының жалпы типологиясын бірқатар негіздемелер бойынша құрылымдауға тырыстық. Алайда олар өзара институционалдық дискурстың басқа салаларына да қатысты болуы мүмкін деген болжам жасаймыз:

1) филологиялық емес: белгілі бір басқа әлеуметтік-мәдени коммуникацияға қатыстылығы тұрғысынан: этнография, тарих, география, әскери іс, психология, саяхаттану, саясат, қоғамтану, ағартушылық-педагогикалық, экономика, философия, мәдениеттаным, көркемсурет т.б.;

2) филологиялық: публицистика, әдебиеттану, аударматану, фольклортану, тілтаным, көркемсөз өнері, шығыстану т.б.;

а) Шоқан өз идиостилі бар ғалым;

ә) теориялық-методологиялық негіз қалаушы әмбебап ғалым;

б) бастамашыл (новатор) дара ғалым;

в) ғылым негіздерін қалаушы ғалым;

г) *тілтанымдық* доминантымен сипатталатын кәсіби тілдік тұлға (бірнеше тілдерді жетік меңгерген ғалым: араб, парсы, орыс, неміс, француз т.б. тілдер); *әдебиеттанымдық* доминантымен сипатталатын кәсіби тілдік тұлға; *философиялық* доминантымен сипатталатын кәсіби тілдік тұлға.

Сонымен, қорыта келгенде Шоқан Уәлихановтың ғалым ретіндегі тілдік тұлғасы кәсіби тілдік тұлғаның ерекше әмбебап түрі ретінде анықталып, оның арнаулы қызметінің басты құралы «сөз» болып табылады. Ғалымның тілдік тұлғасын метатілдік қызмет ерекшелейді, яғни тілдің өзін тілді сипаттау құралы ретінде қолдануы. Шоқан Уәлихановтың кәсіби тілдік тұлғасын элитарлық тілдік тұлға ретінде анықтаймыз, себебі ол тілдік, ауызша сөйлеу, этикалық нормалардың қатаң сақталуымен түсінілетін сөйлеу мәдениетінің элитарлық түріне талпынған ғалым болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Баранов А.Г. Прагматика как методологическая перспектива языка. Краснодар: Просвещение-Юг, 2008. - 188 с.
- 2.Алефиренко Н.Ф. «Языковая личность» как лингводидактическая проблема // Проблемы формирования языковой личности учителя-русиста: тез. докл. и сообщ. IV междунар. конф., 12-14 мая 1993 г. Волгоград: Перемена, 1993. - С. 3-7.
- 3 Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дис. ...докт. филол. наук. М., 1984. - 31 с.
- 4 Аникин Д.В. Исследование языковой личности составителя «Повести временных лет». Дис. ...канд. филол. наук. Барнаул, 2004. - 205 с.
- 5 Беспамягпова Г.Н. Языковая личность телевизионного ведущего: Ав- тореф. дис...канд. филол. наук. Воронеж. 1994. - 19 с.
- 6 Голубева И.В. Опыт создания коллективного речевого портрета Сна материале экспрессивного синтаксиса

- мемуарной прозы). Таганрог: Изд-во Таганрогского гос. педагогического ун-та, 2001. - 265 с.
- 7 Гольдин В.Г'. Повествование в диалектном дискурсе // Известия Саратовского университета. Новая серия. Сер: Филология. Журиметика. 2009. Вып. 1. С. 3-7.
- 8 Канчер М.А. Языковая личность телеведущего в рамках русскою риторического эшеа (на материале игровых программ): Лвторсф. дис. ...канд. филол. наук. Екатеринбург, 2002. - 20 с.
- 9 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с.
- 10 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Едиториал УРСС, 2002. - 264 с.
- 11 Кочеткова Г.В. Языковая личность носителя элитарной речевой культуры. Автореф. дне. ...докт. филол. наук. Саратов, 1999. - 54с.
- 12 Мальцева О.Н. Описание языковой личности (конструктивный период): Автореф. ...дис. канд. филол. наук. Краснодар, 2000. - 19 с.
- 13 Сиротина О.В. Социолнгвистический фактор в становления языковой личности // Языковая личность: социолнгвистические и эмотивные аспекты. Волгоград - Саратов: Перемена, 1998. - С. 3-9.
- 14 Томашевская К.В. Лексическое представление языковой личности в современном экономическом дискурсе. СПб.: Наука. 1998. - 310 с.
- 15 Шаброва И.С. Эволюция языковой личности студента в билингвомен- тальном пространстве учебного дискурса. Дис. ... канд. филол. наук. Тюмень, 2009. - 232 с.
- 16 Арутюнова Н.Д. От редактора // Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / Ин-т языкознания; отв. редактор Н.Д. Арутюнова. М.: Наука, 1989. - С. 3-9.
- 17 Ворожбитова А.А. Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты: Монография. Сочи: СГУТиКД. 2000. - 319 с.
- 18 Парсамова В.Я. Языковая личность ученого в эпистолярных текстах (На материале писем Ю.М. Лотмана). Дис.... канд. филол. паук. Саратов, 2004. - 223 с.
- 19 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 5-том. Алматы: ҚАЗАқпарат., 2008. – 789 б.
- 20 Голованова К.И. Профессиональная языковая личность: специфика профессиональных процессов в сфере теории и практики // Немного о многом. О когнитивных истоках современной терминологии: сб. науч. тр. в честь В.Ф. Новодрановой. М.: Авторская академия, 2010. С. 261 -270.
- 21 Силантьева М.С. Элитарная языковая личность в профессиональном дискурсе. Автореф. ... канд. филол. паук. Пермь, 2012. - 22 с.

Исакова С.С.,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: sabira-i@yandex.ru

Алтайбекова К.Т.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті
E-mail: abilzhani@bk.ru

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ АТАЛЫМНЫҢ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІСІ

Резюме. Мақалада терминологиялық аталымның когнитивтік аспектісі қарастырылады. Терминдік жүйенің қалыптасуы кәсіби тәжірибе мен ғылыми таным нәтижесі екендігі негізделеді. Терминнің бағыт-бағдар беру қызметі, кәсіби тілдік тұлға ұғымдарына анықтама беріледі. Терминологиялық аталымның когнитивтік аспектісі тіл білімі терминдерінің мысалы бойынша талданады.

Кілт сөздер: терминологиялық аталым, когнитивтік терминтаным, когнитивтік аспект, термин, кәсіби тәжірибе, кәсіби тілдік тұлға, ғылыми таным, терминнің бағыт-бағдар беру қызметі.

Резюме. В статье рассматривается когнитивный аспект терминологической номинации. Формирование терминологической системы основывается на результатах профессионального опыта и научного познания. Дается определение понятиям ориентирующей функции термина и профессиональной языковой личности. Когнитивный аспект терминологической номинации представлен анализом терминов языкознания.

Ключевые слова: терминологическая номинация, когнитивное терминоведение, когнитивный аспект, термин, профессиональный опыт, профессиональная языковая личность, научное познание, ориентирующая функция термина.

Summary. The article deals with the cognitive aspect of terminological nomination. The formation of the terminological system is based on the results of professional experience and scientific knowledge. The definition of the concepts of the orienting function of the term and professional language personality is given. The cognitive aspect of the terminological nomination is presented by the analysis of linguistics terms.

Keywords: terminological nomination, cognitive terminology, cognitive aspect, term, professional experience, professional language personality, scientific cognition, orienting function of the term.

Кіріспе. Тілдік бірліктердің арақатынасы мен оларда бейнеленген кәсіби білім құрылымы арасындағы байланыс қазіргі таңда терминтанымдағы басты мәселеге айналып отыр.

Термин деген түсінікке ғылымда көптеген анықтамалар беріледі. Алайда, олардың барлығы дерлік оның белгілі бір ұғымның атауы екендігін жоққа шығармайды.

Орыс тіл білімінде ғалымдардың айтуы бойынша, терминге үш жүзден аса анықтама берілген екен, бірақ әлі күнге дейін терминологтар бір мәмілеге келмеген. В.Д.Табанаква терминнің ортақ анықтамасы жоқтығын былай түсіндіреді: «Бұл, біріншіден, терминтанымның теориялық негізі жеткілікті дәрежеде зерттелмегендіктен, оның негізгі ұғымдарының ажыратылмағандығы, ғылыми-техникалық термин дегеніміз нені білдіреді дегенге бірдей жауаптың жоқтығы. Екіншіден, қазіргі таңда ғылыми әдебиеттерде берілген түрлі анықтамалар термин ұғымының мәнін толық бере алмайды» [1, 25].

Қазіргі таңда терминнің атауыштық қызметімен салыстырғанда когнитивтік қызметінің айтарлықтай маңызды екендігі анықталды. Атауыштық қызмет тек терминге ғана емес, барлық сөзге тән құбылыс. Терминге мұндай көзқараспен қарағанда біз ресейлік көрнекті тілші ғалым Б.Н.Голованованың терминге берген анықтамасын еске түсіреміз: Термин дегеніміз - нысандарды, олардың арасындағы қарым-қатынасты белгілі бір мамандық тұрғысынан тану және меңгеру процестерінде қолданылатын, кәсіби ұғымдарды білдіретін, жасайтын кәсіби мағынасы бар сөздер мен сөз тіркестері [2,218].

Қазақ ғалымдары арасында Ш.Құрманбайұлы бұл туралы былай дейді: Кез келген ғылым саласында жаңа ұғым пайда болған сайын бір жаңа термин дүниеге келеді. Ол термин сол ғылым саласындағы ұғымдар жүйесінен тиісті орын алып, терминологияның мүшесі ретінде орнығады [3,69]. Белгілі бір кәсіп саласында ғана терминдер жүйелі болып, өзіне тән қасиеттерін көрсете алады.

Терминдерге атау беруде, оларды жіктеуде адамның кәсіби тәжірибесі ескеріледі. Ол генетикалық жолмен емес, үздіксіз ізденіс нәтижесінде ғана пайда болады. Алайда, ғылым дамыған сайын ондағы көзқарастар да түрліше өзгереді. Бұған ең бірінші себеп ретінде терминге атау беруші тіл сөйлерменінің ғылыми танымын айтсақ болады.

Терминологиялық жүйені когнитивтік бағытта талдау терминдік бірліктерді нақты когнитивтік құрылым ретінде, яғни арнайы ғылым саласының құрылымы ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Терминдердің когнитивтік қызметінің ішінде бағыт-бағдар беру қызметін ерекше атап өтуге болады. Арнаулы кәсіп саласының негізін құрайтын терминдерді кәсіби мамандар қызметінің когнитивті-коммуникативтік іс-әрекеті тұрғысынан қарастыру оның когнитивтік қызметін анықтауға мүмкіндік береді. Әрбір арнаулы когнитивтік-коммуникативтік кеңістіктен орын алған терминдер, маманның кәсіби ойлауына бағыт-бағдар береді.

Когнитивтік көзқарас жаһандану контекстінде арнайы білімнің дамуы мен пайда болуын талдауға, адамдардың құбылмалы когнитивтік-коммуникативтік қажеттіліктерін ескере отырып, терминологиялық (кәсіби) атау беру үдерістерінің механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұның барлығы терминдік жүйелердегі тарихи үдерістерді, арнайы білім құрылымдары мен тілдік құрылымдардың аралығындағы байланыстарды терең түсінуге ықпал етеді. Бір сөзбен айтқанда терминге деген мұндай көзқарас ол туралы толық және жан-жақты ақпарат алуға мүмкіндік береді. Терминдерді зерттегенде оның адамның кәсіби танымы мен кәсіби іс-әрекетіндегі орнын ескере отырып зерттеген дұрыс. Қазіргі терминтаным құбылыстар мен фактілерді жай сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар, оларды түсіндіруге тырысады.

Терминдерді когнитивтік тұрғыда зерттеу, терминдерді атау мен жіктеудегі тілшінің санасындағы күрделі құрылымдар мен ойлау механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді. Яғни, біз мұнда белгілі бір сала маманының терминдерге берген анықтамасы мен жіктелісіне қарап, оның кәсіби тәжірибесі мен білімінің аясы қаншалықты кең екендігін біле аламыз. Терминдерге атау беруде мамандар тек өз біліміне ғана сүйеніп қоймайды. Сол тілге қатысты барлық мәліметтер қорын жинақтап, халықтың таным-түсінігімен, мәдениетімен танысқаннан кейін барып терминге атау беріп, оны жіктейді.

Негізгі бөлім. Адам өзін қоршаған ортаны бейнелейтін көптеген қызмет түрлерін – еңбекті, өнерді және т.б. шығармашылық, өндірістік салаларды біледі. Осымен байланысты танымдық деңгейге қатысты қазірде жиі айтылатын «концептуалдық ғылым» шындықты ұғынудың негізгі тәсілі болып табылады. Қоршаған дүниені тануға бағытталған тілдік бейненің когнитивті модельдері ғылыми талдаулар жасауға мүмкіндік береді. Дүниедегі заттар мен құбылыстардың жер шарын мекендейтін адамдарға ортақ болуымен қатар, әр халық сол заттар мен құбылыстарды өз мәдениетіне, танымына, болмысына қарай ыңғайлап, өзінің таным-түсінігінің деңгейі мен тану мүмкіндігіне сәйкес атау береді.

Терминтанымды жеке ғылым саласы ретінде қарастырған кезеңнен бастап ғалымдар тіл мен білімнің, тіл мен ойлаудың қатынасын басты назарға алды. Сөзімізге дәлел ретінде белгілі тілші ғалым Б.Н.Головиннің терминге берген анықтамасын келтірсек болады: «Термин - белгілі бір кәсіп тұрғысындағы нысан мен қатынасты игеруді, танымды, кәсіби ұғымды қалыптастыратын, кәсіби түсінікке ие сөз немесе сөз тіркесі» [4,5].

Терминді когнитивтік тұрғыдан қарастыру тілге антропоцентристік көзқарастан келіп туындаған. Яғни, терминтанымдағы жаңа бағыттар туралы айтқан кезімізде, оны адам факторымен байланыстыра отырып әр түрлі қырынан қарастырамыз. Бұл жағдайдағы терминтанымның әдіснамалық негізіне көппарадигмалы талдау алынады. Көппарадигмалы талдау деп отырғанымыз, оны бір-бірін толықтыра алатындай бірнеше аспектілерде қарастыра білу. Әр түрлі зерттеу үлгілеріндегі әдіснамалық көзқарастар терминді талдауда оның қоғам және жеке адам өміріндегі рөлін анықтауда бірін-бірі толықтырады. Терминді осы тұрғыда зерттеу төмендегідей аспектілерді қамтиды:

- терминдік таңбаның мазмұнындағы мағыналық компоненттерін талдайтын когнитивтік-семантикалық аспект;
- тілдік формада бекітілген терминдік мағынаны анықтауға бағытталған когнитивтік-грамматикалық аспект;
- тілдік таңба ретіндегі терминде бейнеленетін ұлттық-мәдени компонент пен қарым-қатынастың стандартты түріндегі қолданысын талдауға арналған тілдік-мәдени аспект [5,11].

Терминдер тілімізде бұрыннан қалыптасқан сөздердің негізінде жасалады. Заманның дамуына қарай тұрмысымызға түрлі атаулар енеді. Қандай да бір зат немесе құбылысқа атау беру барысында оның адам санасындағы басқа заттармен ұқсастығы ескеріледі. Оған қойылған атаулар уақыт өте келе терминдік қатардан орын алады. Алайда, затқа берілген атаудың барлығы бірдей терминдік қатарға ене бермейтіні белгілі. Қарапайым халық тіліне жатық ұғымдарды ғана сөздік қорына қабылдайды. Сондықтан затқа атау беруде оның халық тіліне жатықтығы да назардан тыс қалмайды.

«Термин адамның өмір бойы жинақтаған кәсіби-ғылыми білімінің нақты тілдік формасымен бейнеленген, ерекше когнитивтік-ақпараттық құрылым» [6, 25]. Яғни, терминдер кәсіби қарым-қатынас құралы қызметін атқарады.

Терминдерде кәсіби қызмет пен білім шеңберіндегі таным механизмінің көрініс табатыны белгілі. Яғни, логика-лингвистикалық категория ретіндегі терминдер кәсіби қарым-қатынас тілінің ажырамас бөлігі болып саналады.

Терминологиялық аталым процесін когнитивті-тарихи терминаным тұрғысынан зерттеу термин қызметінің зерделенуін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Кәсіби қарым-қатынас тілінде тек түсіністік қана емес, сонымен қатар лексика-грамматикалық деңгей де маңызды орын алады. Сөзімізге дәлел ретінде кәсіби ортадағы қарым- қатынас барысында қолданылатын заттанған сын есімдерді қарастыруға болады. Кәсіби аталым қалыптастырудың мұндай әдісін төрт лексикалық топқа бөліп қарастырамыз:

- өндірістік орын атауы.
- қаржы төлемінің атауы.
- құжат атауы.
- кәсіби қызметі бойынша тұлға атауы [4, 145].

Алғашқы топқа «сын есім+зат есімнен» жасалған мына үлгіні келтіруге болады: Мысалы, *кеңселік тауар дүкені - кеңселік, құрылыстық тауар дүкені - құрылыстық, шаруашылық тауар дүкені - шаруашылық, тұрмыстық тауар дүкені - тұрмыстық.*

Көрсетілген мысалдарға қарап, зат пен оның қызметінің арасындағы жүйелік байланысты аңғару қиын емес. Яғни, кеңсеге, құрылысқа, күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды сатуға арналған орындар (*кеңселік тауар дүкені, құрылыстық тауар дүкені, шаруашылық дүкені т.б.*)

Екінші атауыштық топ заманауи кәсіби қарым-қатынаста кеңінен тараған. Мысалы: *іссапарлық - іссапар шығындарын өтеу үшін төленетін ақша, демалыстық - еңбек демалысы үшін төленетін ақша, тәуліктік - іссапар барысында бір тәулік шығыны үшін төленетін ақша, декреттік - бала күтімі үшін төленетін ақша.*

Яғни, бұл берілген мысалдардан зат пен оның арасындағы себептік байланысты көре аламыз.

Үшінші атауыштық топ келесідей лексемада көрініс тапқан: *студенттік (студенттік билет), зейнеткерлік (зейнеткерлік кітапша), жолақылық (жолақылық билет).* Мұндағы алғашқы екі мысалдағы құжат атаулары тұлғалардың жас ерекшелігі мен әлеуметтік деңгейіне байланысты қалыптасса, соңғы мысал қоғамдық көлікте тегін жүру үшін берілетін құжаттың атауы ретінде қалыптасқан.

Аталымның төртінші тобын тілдік концептуализация тұрғысынан қарастыру қызықты болып саналады. Бұл бөлімде заттанған сын есімдер кәсіби тұлғаға берілген атаудың елеусіз бөлігін ғана қамтиды. Өйткені, қазақ тілінде тұлғаны кәсібіне байланысты атауға көбіне зат есім мен етістік қатысады. Яғни, мұнда «тұлғаның әрекетке қатысы» немесе «тұлғаның нысанға қатысы» (өнім, құрал) ескеріледі. Мысалы, *оқытушы - оқыту, сатушы - сату, құрылысшы - құрылыс, зергер - зергерлік бұйым жасаушы, әнші - ән айтушы, жүргізуші - көлік жүргізетін адам.*

Берілген мысалдардағы *оқытушының әрекеті - білім беру, нысаны - білім орындары, өнімі - шәкірт, сатушының әрекеті - белгілі бір затты сату, өнімі - тауар, нысаны - сауда орыны, құрылысшының әрекеті - құрылыс жұмысын жүргізу, нысаны - құрылыс ұйымы, өнімі - белгілі бір ғимарат.* Яғни, кәсіби тұлғаны атауда оның атауы мен әрекетінің арасындағы тығыз логикалық байланысты көре аламыз.

Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай заттанған сын есімдер кәсіби тілдің қалыптасуында ерекше орын алады.

Терминді когнитивтік тұрғыда талдау атау беру үдерісімен тығыз байланысты. Олай дейтін себебіміз атауыштық қызмет ойлау, жады, елес, қабылдау сияқты когнитивтік ұғымдарға негізделеді және олардың нәтижесі болып табылады. Термин жасауда бұл үдерістер негіз болып саналатындықтан оларды термин талдау барысында ескеру қажет.

Кез келген терминологиялық аталым ойлаумен тығыз байланысты екендігін жоғарыда атап өттік. Қазақ тіл біліміндегі тілдің танымдық қызметі туралы алғашқы ойлар Ахмет Байтұрсынов, Қ. Жұбанов еңбектерінен бастау алады.

А.Байтұрсынұлы сөз өнеріне тірек боларлық адам санасының үш негізін көрсетеді: ақыл, қиял және көңіл. Ақылдың ісі - аңдау, қиялдың ісі - меңзеу, көңілдің ісі - түю, талғау деп бұлардың әрқайсысының санаға тән қызметін саралайды. "Тілдің міндеті - ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар" [7,141].

Тіл мен сана қатынасына байланысты теориялардың барлығы дерлік тілдің, дүниенің адам санасындағы көрінісін жарыққа шығару екендігін дәлелдейді.

А.Байтұрсынұлы ойлаудың екі түрін көрсетеді; тиісінше ойлау, түйісінше ойлау. Тиісінше ойлауды заттың бойына біткен сипатын ғана ойлап, сөзбен беру деп түсіндіреді. Яғни, қазіргі ғылым тілімен түсіндірсек, нақты шындық болмысты тіл арқылы бейнелеу. Ал, түйісінше ойлау, зат туралы адамның қосқан, таңған сипаттары, яғни бұл зат немесе құбылыс туралы сөйлеушінің көзқарасы, қабылдауы тұрғысынан сөз етуі. Сонымен қатар, ғалым тіл арқылы ойлауға ақыл негізімен қатар көңілдің (қабылдаудың) да қатысы бар екендігін атап өтеді.

Қазақ тіл біліміндегі терминологиялық аталымның ең алғашқы көшін А.Байтұрсынұлы бастады. Одан кейін бұл көшті Қ.Жұбанов жалғады. А.Байтұрсынұлынан бастап қазіргі қазақ тіліндегі терминдердің аталымы мен жіктелісіне көз жүгіртсек айтарлықтай айырмашылықты байқаймыз. Яғни, ғылыми танымның ең алғашқы сатысында аталған терминдердің кейбірі қазіргі ғылыми қолданысқа жетпеген. Бұл сол кездегі зерттеушілер білімінің таяздығын білдірмейді, керісінше ғылыми танымының жоғары екендігінің көрінісі десек болады. Себебі, ғылыми білімінің ең алғаш пайда болған тұсында ондай күрделі ойлау процесіне ие болу, затқа немесе құбылысқа атау беру, терминдерді жіктеу, бұлардың барлығы да қарапайым нәрсе емес. Сөзімізге дәлел ретінде қазақ тілінің синтаксис саласын қарастырсақ болады.

А.Байтұрсынұлы бастауыш пен баяндауышты *тұрлаулы мүшелер* деп атайды. Кейін оны Қ.Жұбанов *негізгі мүше* деп таниды. Яғни, ғалымның бұлай атауына қазақ тіліндегі сөйлем жүйесінде бастауыш пен баяндауышты негіз етіп құрылуы себеп болған. Тұрлаулы сөзі оның толық мәнін аша алмайтындығын алға тартады. Алайда, қазіргі ғылыми қолданыста негізгі емес, тұрлаулы мүше деген атау жүр. Тұрлаулы сөзі "тұрақты, орнықты" деген мәнде қолданылады. Яғни, екі ғалымның да ойының түп-төркіні бұл мүшелердің сөйлемде тұрақты қатысуы. Алайда, негізгі деген атау оның сөйлемде тұрақты екендігін көрсетпейді, тек басты мүше екендігін ғана атайды. Яғни, тұрлаулы дегенге қарағанда мағыналық реңі солғын. Сондықтан да қолданыста тұрақтамаған. Сөзіміз дәлелді болу үшін "Тіл тағылымы" оқулығында автордың тұрлаулы мүшелерді атауындағы ерекшеліктерге назар салайық. Ол: "Бас мүше - сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөз, сөйлем иесі" деген анықтама береді [7,265]. Ал, Қ.Жұбанов: "Бастауыш - сөйлемнің кімнің, я ненің жайынан сөйленгендігін көрсететін мүшесі" дейді [8,156]. Яғни, мұнда байқап отырғанымыздай бастауышты А. Байтұрсынұлы *бас мүше* деп таныған. Синтаксис саласын кейінгі зерттеуші ғалымдар да оған әртүрлі анықтама береді. Мысалы, С.Аманжолов: "Бастауыш - сөйлемнің ең негізгі қазығы, өйткені сөйлемнің нақтылы иесі, субъектісі" [9,96] десе, Р.Әміров мен Ж.Әмірова: "Бастауыш- сөйлемде айтылған ойдың кім, не туралы екенін атап, баяндауыш арқылы айтылған қимылдың, сапаның кімге қатысты екенін білдіретін сөйлем мүшесі" дейді [10,115]. Ал, К.Қ. Садированың оқулығында: "Бастауыш - сөйлемде айтылған ойдың негізі, баяндауыш арқылы айтылған қимыл-әрекеттің иесі (субъект) баяндауышпен предикаттық қатынаста жұмсалып, оны өзіне бағындырып, сөйлемнің негізін құрайды" [11,12] деп көрсетіледі.

Жоғарыда берілген анықтамаларды салыстыра қарасақ, ғылыми танымның кеңейгенін байқаймыз. Ең алғашқы анықтама күнделікті қолданыстағы жалпыға түсінікті қарапайым түрде беріліп, қазіргі қазақ тіліне жеткенше ғылыми сипаты тереңдеп орныққан. Алғашқы кезеңдегі анықтаманың мұндай болуы тіл сөйлерменінің оны қабылдауымен де тығыз байланысты. Олай дейтін себебіміз, ол кезеңдерде, грамматикалық жағынан күрделі құрылған, ғылыми тілі басым анықтаманы білімнен хабарсыз тіл сөйлерменінің қабылдай қоюы екіталай еді. Осы секілді баяндауышты да А.Байтұрсынұлы *баяншы мүше* деп атап, оны "*нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз*" дейді [7,265]. Ал, бұл қазіргі қазақ тілінің синтаксисінде "*сөйлемде грамматикалық жағынан бастауышқа бағынып, оның іс-әрекет, қимылын, түрліше дәрежедегі заттық, сапалық қасиеттерін білдіріп тұратын негізгі мүше*" деп көрсетілген [34,12]. Міне, бұл мысал да жоғарыда айтқан пікірімізге дәлел бола алады. Бұл тек жалғыз тұрлаулы мүшелерге ғана емес, сөйлемнің басқа да мүшелеріне тән құбылыс.

Сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлерін А. Байтұрсынұлы *сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, тілекті сөйлем, жай сөйлем* деп жіктейді. Жай сөйлем деп сұраусыз, лепсіз, тілексіз келген сөйлемді танып, оған мысал ретінде (*Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді*) деген сөйлемді келтіреді. Қ. Жұбановтың жіктемесінде сазбен айтылатын болғандықтан "*сазды*" деген сөзді қосқан дұрыс деп оны, *хабар сазды, сұрау сазды, леп сазды* деп үшке бөледі. Ал қазіргі қазақ тілінде *хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты* деген сөйлемнің төрт түрі келтіріліп жүр. Байқап қарасақ, сонда, А. Байтұрсынұлының *жай сөйлем* деп отырғаны қазіргі синтаксистегі *хабарлы сөйлем, тілекті сөйлем (Бабалар, оқуға бар, жатпа қаран!)* деп отырғаны, *бұйрықты сөйлем* болып шығады. Ал, Қ. Жұбановтың жіктемесіндегі көрсетілмей тұрған сөйлемнің төртінші түрі, яғни, *бұйрықты сөйлем*, ғалымның көрсетуі бойынша *лепті сөйлемнің* құрамында қаралады.

Құрмалас сөйлемді А.Байтұрсынұлы "Тіл-құрал" еңбегінде былайша жіктейді. Ғалым оны *сыйыса құрмаласу және қиыса құрмаласу* деп екіге бөліп қарастырады. Автордың *сыйыса құрмаласу* деп берген сөйлемдері (*Қарабай мен Сарыбай аңға шықты*) қазіргі замандағы тілдік таным тұрғысынан талдағанда бірыңғай мүшелі жай сөйлем деп танылғанымен, аталған сөйлемнің оны құрмалас сөйлеммен барабар ететіндей әлдебір тілдік заңдылықтың негізінде қалыптасқанын жоққа шығара алмаймыз (*салыстырыңыз: Қарабай да аңға шықты. Сарыбай да аңға шықты*). Қиысқан құрмаласты *салалас, сабақтас* деп жіктеп, салаластарды мағынасына қарай: *жиылыңқы, қайырыңқы, айырыңқы, сұйылыңқы және қойылыңқы* деп бөлсе, сабақтастарды *бастауыш бағыныңқы, анықтауыш бағыныңқы, нысықтауыш бағыныңқы* деп жіктейді [12,20].

Егер, салалас пен сабақтастың жіктелімін жеке алып қарайтын болсақ, А. Байтұрсынов жиылыңқы саластың түріне (*Ел де жатты, ай да батты*) деген мысалды береді [7,302]. Қазіргі синтаксисте бұл *ыңғайлас (мезгілдес) салалас құрмалас* сөйлем деп қаралып жүр. Оған дәлел ретінде С.Аманжоловтың жіктемесіндегі мысалды келтірсек болады; *Биыл жоғарғы оқуға әрі Омарбек барады, әрі Қалима барады* [9,190]. Кейінгі зерттеулерде, нақтырақ айтсақ, Қ. Есенов оқулығында мұны *бір мезгілдес*, яғни, бұл түрде оның синтаксистік компонентінде хабарланған оқиға-әрекеттердің орындалу, орындалмау көрінісі бір мезгілдік қатарда болады (*Дарын домбыраны қағып-қағып жіберді де, Әлмеш "Бозторғайды" бастап кетті*), *әр мезгілдес*, яғни мұнда, алғашқы компоненттегі әрекет сәл де болса бұрын орындалады да, содан кейін іле-шала екіншісіндегі әрекет жүзеге асады (*Кеше күні бойы тұман болды да, самолет те келмей қалды*) салалас деп екіге бөледі [13,20-21].

"Тіл тағылымында" *қайырыңқы қиысу* - алдыңғы сөйлемге кейінгі сөйлем қарсы мағыналы болып қиысқан сөйлем (Мен бардым, сен үйде болмадың) [7,302]. Байқап қарасақ, бұл қазіргі синтаксистегі *қарсылықты салалас құрмалас сөйлемнің* жалғаулықсыз келген түрі екендігін аңғару қиын емес. Себебі, бірінші компоненттегі сөйлем болымды түрде, кейінгі компоненттегі сөйлем болымсыз түрде, яғни, жүзеге аспаған әрекетті білдіріп тұр. Сөзімізге дәлел ретінде К.Қ.Садирова оқулығындағы "қарсылас құрмалас сөйлем дегеніміз - құрамындағы компоненттерінің мағыналары бір-біріне қайшы келетін салалас құрмалас сөйлем. Мысалы: Абайдың қиналғанын Ділде сезеді, бірақ түк өкінген жоқ" деген пікірді келтірсек болады [11,53].

Ал, *айырыңқы, қойылыңқы саластардың* алғашқысына "екі ұшты мағыналы сөйлемдердің қиысуы. Мысалы: Не сен тұрарсың, не мен тұрармын", *кейінгісіне "алдыңғы сөйлемдерді кейінгі сөйлем қорытып айтады*. Мысалы: Не өгіз өлер, не арба сынар-екеуінің бірі болар" [7,302]. Байқап отырғанымыздай, бұл қазіргі синтаксисте *талғаулы салалас құрмалас* деп аталып жүр. Оған К.Қ.Садирова оқулығында: "Талғаулы салалас құрмалас сөйлем дегеніміз - предикатив сыңарларындағы әс-әрекет, жай-күйлер таңдалып, сараланып, бірі болмаса бірі орындалатыны сұрыпталып берілетін құрмалас сөйлемдер" - деп көрсетілген. Мысалы: *Сабырлының алдында не дұшпан сасады, не сабырсыздан береке қашады*". Жоғарыда, келтірілген жай сөйлем мен құрамалас сөйлемдердің жіктелімінен А. Байтұрсынов дәуірінен қазіргі кезеңге дейінгі терминологиялық өріс пен ғылыми танымда айтарлықтай өзгешеліктер болғанына көз жеткіздік.

Ал, енді сабақтас құрмаластарды қарастыратын болсақ, Қ.Жұбанов оларды *бастауыш бағыныңқы, баяндауыш бағыныңқы, септес бағыныңқы, іліктес бағыныңқы, шақтас бағыныңқы, жанас бағыныңқы, қабыс бағыныңқы* деп бөледі. А. Байтұрсыновтың жіктемесін жоғарыда атап өттік. Бұл қазіргі синтаксисте *шартты бағыныңқы, қарсылықты бағыныңқы, салыстырмалы бағыныңқы, мезгіл бағыныңқы, себеп бағыныңқы, қимыл-сын немесе амал бағыныңқы, мақсат бағыныңқы, үлестес сабақтас* деп көрсетіліп жүр. А. Байтұрсыновтың *шартты бағыныңқысын* (Көсеу ұзын болса, қол күймейді), Қ. Жұбанов *жанас бағыныңқы* (Сабыр қайда барса, Мәмбет сонда барады) деп атайды. Мұны С. Аманжолов *шартты бағыныңқы сөйлем* (Сәулең болса кеуденде, мына сөзге көңіл сал), А. Ұстағалиева да *шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем* деп атап, оларды *реалды, ирреалды* деп екіге бөледі. Сонда С. Аманжолов көрсеткен сөйлемнің шарттылық сипаты "болса" деген сөзден көрінеді.

Ал, ғалымның *ереуіл бағыныңқы* (*Тартса да бар күштерін аямай-ақ, аслан жүк орнынан қозғалмады*) деп көрсеткені, қазіргі *қарсылықты бағыныңқы сабақтасқа* (*Мен қанша тесіле қарасам да, Маржан менің сағынышымды көктем хабаршысындай көре алмады*) сәйкес келеді. Бұлай дейтін себебіміз, берілген құрмалас сөйлемнің екі компонентіндегі ой бір-біріне қарама- қарсы қойылған. Ереуіл сөзі біздің түсінігімізде қарсы шабу, қарсы шығу деген мағынаны білдіреді. Ғалымның бұлай деп атауына сөйлемнің қарсы мәнде құрылуы себеп болса керек. Тілімізде уақыт өте келе қолданыстан шығып, мағыналық реңкі солғындаған пассив сөздер жиі кездеседі. Бұл да осындай сөздердің қатарында болса керек деп түйдік.

"Тіл тағылымындағы" ғалымның, *себеп нысықтауышының бағыныңқысы* (*Олар көше алмайды, үйткені көлігі жоқ*) және *мақсат нысықтауышының бағыныңқысы* (*Орақшы шөп шабайын деп, тоғайға барды*) дегені, қазіргі синтаксистегі *себеп бағыныңқы сабақтас* (*Балуан аңға көшкен соң, қалғандары да тоқым суыта бастады*) [9,171], *мақсат бағыныңқы сабақтас* (*Іздеушілер көрмесін деп, біз тасалана қалдық*) [13,98] болып шығады. Себебі, бірінші салалас сөйлемнің екінші компонентіндегі ой, алдыңғы компоненттегі әрекеттің неліктен жүзеге аспағандығының себебін білдіріп тұр. Ал, екінші сөйлемде, тоғайға барудағы мақсат шөп шабу екендігін аңғартып тұр.

Сондай-ақ, ғалымның *мезгіл нысықтауышының бағыныңқысы* (*Қашан жер отаяды, мал сонда сүтейді*) дегені, қазіргі синтаксистегі *мезгіл бағыныңқылы сабақтас* (*Екеуі ымырт үйіріле үйден шыққанда, қонақтардың соңғы әні тарқаған жоқ-ты*) болып шығады. Мұндағы бірінші мысалды қарастыратын болсақ, жердің отаюы мен малдың сүтеуі бір мезгілде жүзеге асатын әрекеттер екендігін көре аламыз. Сонда бұл, біздің жоғарыда атап өткен бір мезгілдегі әрекет болып шығады. Ал, екінші сөйлемде, екеудің үйден шығуы

мен қонақтардың әнінің тарқамағаны көрініп тұр. Бұл да бір мезгілде жүзеге асып жатқан әрекет екендігін аңғару қиынға соқпайды.

Ғалымдардың сөйлем түрлерін бұлайша ажыратып жіктеуі тілшілердің ғылыми тәжірибесі барысындағы ой-өрісінің тереңдігін көрсетеді.

Қазақ тіл біліміндегі терминдердің қалыптасуында А.Байтұрсынов пен Қ. Жұбанов еңбегінің маңызы зор екендігін бұған дейін атап өттік. Алайда, бұл ғалымдардың зерттеулері қазақ тіл білімінің бастау кезеңі болғандықтан, олардың терминге атау беруінде айтарлықтай айырмашылықтар байқалады. Мысалы, морфология саласын алатын болсақ А. Байтұрсыновша: *"Бұратана сөздер - сөйлем мүшелерінен басқа сөйлем маңайында жүретін сөздер. Бұратана сөздер екі түрлі; қыстырма сөз, қаратпа сөз. Қыстырма сөз-сөз арасына керек жерінде қыстырыла айтылатын сөздер. М: Ауру, әрине, жақсы нәрсе емес. Қаратпа сөз - сөз бетін біреуге қарата, қадап сөйлегенде айтылатын сөз. М: Қызым, саған айтамын, келінім сен тыңда!"* [7,286]. Ал, бұл қазіргі қазақ тілінде *оқшау сөздер* деп аталып жүр және оның құрамында *қаратпа сөз, қыстырма сөз, одағай сөз* қаралады. Бұл туралы С. Исаевтың оқулығында: *"сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспей, тек айтылатын ойға қатысы бар сөздер кездеседі. Олар сөйлем мүшесі бола алмайды, себебі басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейді. Олар-қаратпа сөз, қыстырма сөз және одағай сөз"* деп көрсетілген [14,151]. Яғни, А.Байтұрсынов ұсынған *бұратана сөздер* атауы мен оған берген анықтамасы қазіргі ғылыми айналымда қалыптаспаған.

Бұратана сөзіне түсіндірме сөздікте: *"Бұратана - бодан, бағынышты, кірме, кіріптар"* деп түсіндіріледі [15,27]. Байқасақ, аталған терминге А.Байтұрсынұлының бұлай деп атау беруі, оның сөйлемнің басқа мүшелеріне бағынышты, бодан боп тұратындығында болып шығады. Ал, оның ғылыми айналымдағы қолданысқа енбеуінің себебі эстетикалық жағынан болса керек. Қазақ халқының тарихи жағдайларын еске түсірсек, бұратана сөзі біз үшін жағымды жағдаятты еске түсірмейді. Бұл терминнің оқшау сөз деген вариантының қолданысқа енуін осы себептерде деп пайымдаймыз. Олай болса, терминологиялық аталымның орнығып, халық санасына қабылдануына оның эстетикалық жағы, белгілі бір мөлшерде тарихи жағдаяттарға қатыстылығы ескеріліп тұр.

Терминологиялық аталымның эстетикалық қызметіне синтаксис саласындағы *толымсыз сөйлемдерді* де келтірсек болады. А. Байтұрсынұлы оны *"толымсыз сөйлем"* деп атайды. Қазіргі синтаксис саласында да бұл термин осы атауға ие. Яғни, ол сөйлемде айтылатын ойға қатысты мүшелер толық қатыспаған сөйлемнің түрі ретінде түсіндіріледі. Алайда, мұны Қ. Жұбанов *"олқы сөйлем"* деп атаған. Ол түсіндірме сөздікте олқы сөзіне: *"1. нығыздалмаған, орта, бос. 2. ауысп. бір нәрсенің кем соғуы, кемістігі"* деген түсінік беріледі [15,468]. Яғни, ғалымның аталған терминге бұлай деп анықтама беруіне, сөйлемдегі мүшелердің кемістігі, кем соғуы себеп болғанын көруге болады. Бірақ, ол жоғарыда атап өткендей олқы емес, толымсыз сөйлем ретінде танылып жүр.

Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлы есімдіктерді *орынбасар есім* деп атап, оны *жіктеу, сілтеу, сұрау, жіктеу, танықтық* деп бөледі. *Танықтық* деп отырғаны қазіргі қазақ тіліндегі *болымсыздық есімдігі* болса, екінші қайталана айтылған *жіктеу есімдігі* қазіргі қазақ тіліндегі *жалтылау есімдік*. Олай дейтін себебіміз, ғалым бұларды; *жіктеу есімдігі (барша, түгел), танықтық (ешкім, ешқашан)* деп ашып көрсетеді. Ал, бұлар қазіргі жалпылау мен болымсыздық есімдіктеріне тән сөздер.

А. Байтұрсынұлы рай түрлерін: *тұйық, билік, ашық, шартты, ереуіл, реніш, қалау, сенімді, сенімсіз, мұң, көніс, қайрау, азалы, теріс* деп бөледі. Ал, біздің қазіргі қазақ тіліндегі қолданыста жүргені төрт рай; *ашық, бұйрық, қалау, шартты*. Ал, қазіргі қолданыста жоқ қалған түрлері осы төртеуінің құрамында қаралады.

Қорытынды. Қорыта айтар болсақ, терминді когнитивтік тұрғыдан зерттеу, оның аталымындағы ойлау процесін түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай күрделі процестегі ойлау механизмін түсініп, талдау өз кезегінде терең білімді талап етеді. Сондықтан, тіл сөйлерменінің дүниетанымына сай балама тауып, оны халық түсінігімен астастырып, терминологиялық қорымызды толықтыру өз қолымызда. Терминологиялық аталым үдерісі тек кәсіби білім мен тәжірибені емес, сонымен бірге ұлттың таным-түсінігін, мәдениетін, ұлттық ойлау ерекшелігін басшылыққа алады. Демек, терминологиялық аталым үдерісінің когнитивтік аспектісі термин жасаушы кәсіби тілдік тұлғаның ғылыми танымы мен біліміне, тәжірибесіне, ой ұшқырлығы мен кәсіби күзіреттілігіне тәуелді болады деген қорытынды жасауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Табанакова В.Д. Понятие научно-технического термина и требования к его определению // Термин и слово. - Горький: Изд-во ГГН, 1982. - С. 24-28.
2. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб.пособие/ - М.: Флинта: Наука,2011. – 224с.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі.-Алматы: Ғылым-1998.-208б.

4. Головин Б.Н. Терминология// Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общая языкознание.-М., 1979.-347 б.
5. Исакова С.С. Терминді зерттеудің когнитивті аспектісі// Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология» сериясы, №4 (42), 2012 г.
6. Володина М.В. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации) / МГУ им. Ломоносова: Филолог. Фак-т. – М., 2000. - 128 с
7. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.-Алматы.: "Ана тілі", 1992.- 448 б.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.-өңд., 3-бас.-Алматы: Мем.тілді дамыту инстит., 2010.-608 б.
9. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы.-Алматы, "Санат",1994.-320 б.
10. Әміров Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: (оқулық).-Алматы, "Санат", 1998-192 б.
11. Садирова К.Қ. Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі: оқу құралы.- Ақтөбе: "М. Стиль" ЖШС6 2013-106 б.
12. Исакова С.С. Қазақ терминтанымындағы тіл мен білім мәселесі М.Өтемісұлы атындағы БҚМУ Хабаршысы, 2016. №3/63. 190-198 бб.
- 13.Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы - Алматы: "Білім" 1995 - 136 б.
14. Исаев С. М. Қазақ тілі. Оқу құралы. - Алматы: "Өнер" баспасы, 2007. - 208 б
15. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: "Дайк-Пресс", 2008. -968 б.

Ishkibayeva M.M.,

Master student,

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan

E-mail: madina.ishkibayeva@nu.edu.kz

Doszhan G.A.

Doctor of philosophy (PhD),

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan

E-mail: gul2005@list.ru

THE FACTORS OF EMOTIONAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary. Emotional competence has been positively accepted in the world of education as an essential component to effective learning. Still various researches about the development of emotional competence among foreign language teachers, is rare nowadays. The aim of this article is to prove the relation of teachers' and students' developed emotional competencies with successful learning of English and define the dimensions of emotional competence which determines successful learning of English. In terms of methodology, the Bar-On model is used, which is comprised of the open, closed questions with 133 items in the form of short statements. It is shown the success of students is highly related with emotional intelligence of teachers and academic achievement in foreign language student; it is concluded that common competencies which are needed for all reading, speaking, writing and listening skills are empathy, stress management and general mood. The limitation of the article is that this study does not take into account more specific characteristics of teachers' and students' age, level of proficiency, culture, initial background, and well being.

Keywords: emotional competence (EI), methodology, emotional intelligence, activities.

Ишкибаева М.М.,

магистрант,

Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан

E-mail: madina.ishkibayeva@nu.edu.kz

Досжан Г.А.

философия ғылымдарының докторы (Phd),

Л. Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан

E-mail: gul2005@list.ru

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа. Эмоционалды құзыреттілік білім беру әлемінде тиімді оқытудың маңызды компоненті ретінде оң қабылданды. Осы уақытқа дейін шет тілі мұғалімдерінің эмоционалдық құзыреттілігін дамытуға арналған әртүрлі зерттеулер сирек кездеседі. Бұл мақаланың мақсаты-студенттер мен оқытушылардың эмоциялық құзыреттіліктерінің қалыптасуының ағылшын тілін табысты меңгерумен өзара байланысын негіздеу және эмоциялық құзыреттіліктің рөлін талқылау болып табылады. Методология тұрғысынан Bar-On моделі қолданылды. Студенттердің табыстылығы оқытушының эмоционалдық интеллектімен және студенттің шет тілі бойынша үлгерімімен тығыз байланысты екені көрсетілген. Зерттеу жұмыстың шектеулілігі-бұл зерттеуде оқытушылар мен студенттердің жасы, тілді меңгеру деңгейі, мәдениеті, бастапқы фоны, көңіл-күйі ескерілмейді.

Түйінді сөздер: эмоциялық құзыреттілік, әдістеме, эмоциялық интеллект, іс-әрекет.

Ишкибаева М.М.,

студент магистратуры,

Евразийский Национальный Университет им. Л. Н. Гумилева,
Казахстан, Нур-Султан

E-mail: madina.ishkibayeva@nu.edu.kz

Досжан Г.А.
доктор философии (Phd),
Евразийский Национальный Университет им. Л. Н. Гумилева,
Казахстан, Нур- Султан
E-mail: gul2005@list.ru

ФАКТОРЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме. Эмоциональная компетентность была положительно воспринята в мире образования как важный компонент эффективного обучения. До сих пор различные исследования, посвященные развитию эмоциональной компетентности у учителей иностранного языка, в настоящее время редки. Целью данной статьи является обсуждение роли эмоциональной компетентности и обоснование взаимосвязи сформированности эмоциональных компетенций у преподавателей и студентов с успешным изучением английского языка. С точки зрения методологии была использована модель Bar-On, которая состоит из открытых, закрытых вопросов с 133 пунктами в виде коротких заявлений. Показано, что успешность студентов тесно связана с эмоциональным интеллектом преподавателя и успеваемостью студента по иностранному языку. Ограниченность статьи заключается в том, что в данном исследовании не учитываются более специфические характеристики возраста преподавателей и студентов, уровня владения языком, культуры, исходного фона, самочувствия.

Ключевые слова: эмоциональная компетентность (ЭИ), методика, эмоциональный интеллект, деятельность.

INTRODUCTION

Emotional competence has been positively accepted in the world of education as the essential component to effective learning. Unfortunately, the problem related with emotional state is being investigated very recently. Learners differs significantly in how successfully they acquire foreign language. For some students learning process goes easily and for some students English is difficult. Besides level of intelligence of individual students, there is another important factor which helps successfully learning such as emotional intelligence.

Nowadays there is increasing interest in learning foreign languages and culture, especially English language. Before starting to consider the term for “successful teaching of English language”, it is important to realize that the nature of effective teaching cannot be easily explained. This is because it is complex and it has complex sets of characteristics, which are also closely related to each other.

In the field of foreign language teaching, emotional competence has been closely associated with academic success and growing motivation to develop skills among the students. Considering the fact that a language is exposed to change and transform within a certain time period, it is essential to emphasize the importance of teaching methodology. Theoretical-methodological basis for investigation of emotional intelligence was created with the help of works of psychologists such as L.S. Vygotsky, B.I. Dodonov, S.L. Rubinshtein, linguists as V.I.Shahovskiy, O.Y. Filimonova and pedagogists A.N.Shukin, I.A.Zimnyaya, I.L.Bim who pointed out that emotions was key issue to effective learning outcome.

There are numerous definitions for the term “Emotional Intelligence” or “Emotional Competence”. The foreign analogue of the concept of "emotional competence" is «emotional intelligence». The usage of different concepts such "intelligence" and "emotions", and relating it with each other has caused a lot of controversy and debate in the scientific community. This term was first used by the scientists Peter Salovey and John D. Mayer in their work named “Emotional Intelligence” [Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., Sitarenios, G., 1997, c.197].

METHODOLOGY

In terms of methodology, many researchers state that usage of both qualitative and quantitative methods of investigation of emotional competence is more productive as it allows to get more precise outcomes than single methods research. According to Seale, mixed methods can combine these two methods and endepen the reliability of the outcome of the results.

For the emotional competence, 6 training participants (equally 3 males and 3 females, aged 22-30) were invited. They are English teachers in Educational Centre called “Global Education” in Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. In some cases participants had first evaluated themselves and then asked colleagues for re-evaluations or feedback. More generally, the Bar-On model was used, who was comprised of the EQ-i questionnaire with 133 items in the form of short statements. The structure of the questionnaire was mostly comprised of open and closed, general and private questions, sustainability and etc.

General question:

1. “Please, tell me about the process of teaching English among 13-16 age group?”.
2. “If you could modify the format of the class, what would you do?”

Private questions:

1. “Can you describe your feelings and thoughts during teaching English for adult group?”
2. “Do you think that emotional competence helps a lot in effective English teaching?”

RESULTS

The results presented in this article was mainly relied on the analysis of interviews with the students and six English teachers. Analysis of these interviews was based on mostly Bar-On Model qualitative assessments. In order to get more reliable and precise results, it is necessary to involve more English teachers for this process. So it would give an opportunity to get combined the results of qualitative and quantitative research methods. The findings prove that the emotional competence close relation with effective and successful English teaching, according to the results of Bar-On Model assessment.

DISCUSSION

Scrutinizing the importance of emotional competence in FLT is not something novel. Various methodologists acknowledged emotional factors in learning English such as “suggestopedia”. Unfortunately, up to now, only limited investigations are held fully, which in turn leads people to claim that the role of emotional competence in foreign language teaching is immense.

Nonetheless, there were some experimental research, which aimed to find the EI’s importance in English language learning success. The methodology of the research was based on product-based phase, which showed that emotional competence was essential in learning different skills like listening, reading, speaking and writing. To estimate the emotional competence of the subjects, it was used Bar-On Model with its 15 components like interpersonal, intrapersonal relationships, self-actualization, empathy and etc [Bar-On R., 2006, c.15].

SUMMARY

It is important to understand that learning foreign language is comprised of some skills to be acquired: listening, reading, writing and speaking. Each distinct skill requires specific competences. For example, in order to become a good reader, a person needs to know how to evaluate the truthfulness and reliability of information. As for the listening skills, intrapersonal competence and stress management play a great role in becoming a good listener. Speaking skills encompasses numerous competencies including intrapersonal, interpersonal relationships, empathy, general mood and social responsibility [Dolev N., 2012, c.35]. At last, adaptability and stress management are prerequisites for getting writing skills.

Emotional intelligence is an important and effective tool that can contribute to quality improvement education. It is also important to consider the fact, what is needed an integrated approach to this issue cannot be developed emotional intelligence of a student without high emotional intelligence teacher, and emotional intelligence the teacher can develop, in the case of, if the head of the University has a high emotional intelligence, or it develops. It is an interconnected structure in which all links are important [Ахметова, Г. К., Балакаева, Г. Т., & Зейнолла, С. Ж., 2016, c.117].

Empathy: the importance of empathy to effective foreign language teaching has been noted in various works. Students are exposed to whole spectre of emotions that are related to various experiences either at higher educational institutions or at homes. These emotional states have an influence on the academic achievement, including success in foreign language learning, motivation and healthy relationships with other people. Taking into account that empathy is one of the key elements of well being of students, success in foreign language learning, depend on teachers’ competence to understand students’ visions and demands. Boyd and Hargreaves claim that teachers with low emotional competence due to absence of empathy, were by mistake perceived as hostile from students’ point of view [Pishghadam R., 2009, c.48].

Stress Management: foreign language teaching is commonly regarded as a profession which required stress tolerance. They are often exposed to high levels of stress. Teachers interact with students, university staff and colleagues. Moreover, in a fast changing world, various reforms and innovative technologies are implemented, in turn, becoming another stress-inducing factor for the teachers. As a consequence, it impacts upon themselves and students’ achievements. Inadequately excessive amount of stress may have a negative impact on teachers’ efficiency to work successfully. There are negative outcomes for foreign language learners such as worsened student-teacher interaction, absence of feedback from teacher, quality and attitude toward foreign language learning.

General Mood: this competence is important in all foreign language skills. Good mood helps to encounter difficulties without stressful environment. Good mood is mostly associated with positive emotions, optimism and

joy. General mood competence, in addition, is included as one of 15 key elements in Bar-On Model. Research of Haskett on the importance of moods, show that foreign language teachers work effectively in case of established environment full of positive vibes and exuberance.

CONCLUSION

Numerous findings already have shown the relation between foreign language teaching and emotional competence. Although the process of foreign language learning might be seemed not challenging, it requires handling difficulties in emotion management from both students and teachers. In this article, it has been discussed factors which had high correlation with effective foreign language learning. The methodology of teaching varies within teachers, so it is extremely challenging consider each case to find unique characteristics which are closely related to emotional competence. Learning foreign language is full of separate skills to be learned. Nonetheless, it is concluded that common competencies which are needed for all reading, speaking, writing and listening skills are empathy, stress management and general mood. The limitation of the article is that this study does not take into account more specific characteristics of teachers' and students' age, level of proficiency, culture, initial background, well being and etc.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., & Sitarenios, G.. Emotional intelligence as a standard intelligence.-2001-197.
- 2.Bar-On R. The Bar-On model of emotional social intelligence (ESI) R. Bar-On // Psicothema. - 2006. - Vol. 18. - Supl. p. 13-25.
- 3.Dolev N. Developing emotional intelligence competencies in teachers through group-based coaching : дис. – University of Leicester, 2012.
- 4.Ахметова, Г. К., Балакаева, Г. Т., & Зейнолла, С. Ж.. К вопросу развития эмоционального интеллекта субъектов образовательной среды. *Казанский педагогический журнал*.-2016- Вып.4-с.117.
- 5.Pishghadam R. A quantitative analysis of the relationship between emotional intelligence and foreign language learning //Electronic journal of foreign language teaching. – 2009. – Т. 6. – №. 1. – С. 31-41.

Карагулова Б.С.

кандидат филологических наук, доцент,
Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
Актобе, Қазақстан
E-mail: bkaragulova@mail.ru

Мухтарова С.С.,

магистр, старший преподаватель,
Актобе, Қазақстан
Баишев Университет
E-mail: sandymukhtarova@mail.ru

**К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА КАЗАХСКОЙ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ
ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА
«КОЧЕВНИКИ»)**

Карагулова Б.С.,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: bkaragulova@mail.ru

Мухтарова С.С.,

магистр, аға оқытушы,
Ақтөбе, Қазақстан
С.Баишев атындағы Ақтөбе университеті
E-mail: sandymukhtarova@mail.ru

**ҚАЗАҚ БАЛАМАСЫЗ ЛЕКСИКАСЫН АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ
(І. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Karagulova B.,

candidate of philological sciences, associate professor,
Aktobe regional state university of K. Zhubanov,
Aktobe city, Kazakhstan
E-mail: bkaragulova@mail.ru

Mukhtarova S.

Master, Senior lecturer
Baishev University
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: sandymukhtarova@mail.ru

**TO TRANSLATION TROBLEMS OF KAZAKH NON-EQUIVALENT VOCABULARY
(ON THE MATERIALS OF I. ESENBERLIN TRILOGY “NOMADS”)**

Түйін. Мақалада қазақ баламасыз лексикасын аудару мәселесі қозғалып, аудару барысындағы түрлі тәсілдердің қаншалықты нәтижелі екендігі және ұлттық бояудың сақталуы сөз болады. Ғылыми жұмыс І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы материалында жүргізілді. Мақсаты – қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне баламасыз лексикасының аударылуын талдау

Түйін сөздер: Баламасыз лексика, аударма тәсілдері, транслитерация, көшпенділер.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы передачи казахской безэквивалентной лексики, встречающиеся в романе И.Есенберлина «Кочевники». Безэквивалентная лексика отражает особенность национальной культуры этноса, сохраняет национально-культурное значение, передавая самобытность национальной культуры от одного поколения другому и представляя тем самым большую трудность для переводчиков.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, национальная культура, языковая картина мира, приемы перевода.

Annotation. The article deals with the translation problems of Kazakh non-equivalent vocabulary from I. Esenberlin's novel "Nomads". Non-equivalent vocabulary reflects the peculiarity of the national culture of the ethnos, preserves the national and cultural significance, transferring the identity of the national culture from one generation to another and presenting a great difficulty for translators.

Keywords: Non-equivalent vocabulary, national culture, linguistic world view, translation methods.

Перевод безэквивалентной лексики является одной из сложных процессов, которые появляются при переводе художественного текста. В процессе перевода настоящей лексики необходимо сохранить не только ее значение, но и окраску, то есть национальный и исторический колорит.

В качестве материала нашего исследования мы выбрали безэквивалентную лексику романа-трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и его переводы на русский и английский языки, выполненными М. Симашко и О. Чоракаева.

Под безэквивалентной лексикой мы понимаем лексические единицы, которые используются для выражения несовпадающих элементов определенной культуры и не имеющие прямых эквивалентов в другом языке. Такая лексика наглядно выражает специфику разбивания действительности данным языком и своеобразность определённой культуры. Для получения эквивалентности при переводе такой лексики переводчик обращает внимание не только на определенные элементы культуры, но и культурноспецифические условия и способы их представления в коммуникации. Переводчик выступает не только в роли механизма для трансформации единиц одного языка на другой, но и является полноправным участником межъязыковой коммуникации, как значимый посредник [1, 242]

В процессе перевода рассматривается взаимодействие компонентов двух культур и их наименований. Безэквивалентная лексика – это лексические единицы одного из языков, которые не имеют ни полных, ни частичных эквивалентов среди лексических единиц другого языка [2, 93]. К ним относят слова, обозначающие понятия, предметы и ситуации, отсутствующих в жизни людей, которые говорят на другом языке, случайные лакуны, единицы, не имеющие соответствия в лексическом составе другого языка, имена собственные, географические названия и в том числе терминологию. Причиной возникновения безэквивалентной лексики являются культурно-исторические и социальные явления, которые отсутствуют в другом языке. Однако безэквивалентность не подразумевает невозможность и отсутствие перевода. Мы считаем, что любой язык может выразить любое значение и отсутствие эквивалента в переводящем языке, поэтому наличие безэквивалентной лексики хоть и представляет некоторую сложность, но всё же является преодолимой.

Ставим целью данного исследования выявление основных приемов перевода и передачи казахской безэквивалентной лексики на русский и английские языки.

Рассмотрим несколько примеров из романа, где приблизительный перевод используется для передачи слов, выражающих национальную безэквивалентную лексику. Например, *Күні-түні ақыл-ойын кіші бәйбішесіне* деген өшпендік билеп кеткен хан, уәзір сөзін бірден түсінбеді [3, 87]. Жажда мести по отношению к любимой *жене* на какое-то время вытеснила из головы хана другие дела, и он вначале недоуменно посмотрел на своего советника [4, 105]. For a time, the thirst for revenge for his beloved *wife* ousted all other problems from the khan's head, and he gave his adviser a puzzled look [5, 109].

В приведенном примере перевод лишь приблизительно отражает семантику исходного слова, а в некоторых случаях создает не вполне правильное понимание основных чертах обозначаемого ими предмета или явления. Поэтому переводчикам при использовании слов - «аналогов» следует ссылаться на сноски и комментарии. Как мы можем видеть из толкового словаря *бәйбіше* – көп әйел алған адамның алғашқы, бірінші әйелі (Первая жена главы семьи, за которой в брак вступили одна или более других жён) [6, 118]. В словаре под редакцией С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой мы находим, что *жена* – женщина по отношению к мужчине, с которым она состоит в официальном браке (к своему мужу) [7, 459]. В толковом словаре английского языка указано, что *wife* – a married woman considered in relation to her spouse [8].

С нашей точки зрения, использование *жена* и *wife* в данном случае не меняет смысла, но коннотация утрачивается. Для сохранения национальной окраски в переводе данной лексической единицы можно было бы использовать прием транслитерации или перевести как *старшая жена* и *senior wife*, таким образом, выделяя функцию и занимающее положение в семейной иерархии. Как показывает анализ, при переводе одной и той же безэквивалентной лексики могут быть использованы различные приёмы. Рассмотрим лексическую единицу *құсбегі* и *көкпар*:

В последующих примерах переводчики используют одновременно описательный способ и прием транскрипции: Ол Дәшті Қыпшақтағы атақты *құсбегінің* бірі болатын [3, 18]. Одним из самых знаменитых *кушбеги* – *дрессировщиков охотничьих орлов и соколов* во всей степи Дешт-и-Кипчак был молодой султан

[4, 23]. One of the most famous *kushbegi, the trainers of hunting eagles and hawks* in the entire Desht-Kipchak steppe, was a young sultan [5, 24].

Қазақ елі бұл кезде *көкпарға* тартуға дайындалған серке тәрізді еді [3, 292]. Страна казахов была похожа на освежеванную жертву, приготовленную к *кокпару* – *древнему празднику козлодрания* [9, 10]. The country of the Kazakhs was like a freshly skinned sacrifice ready for *Kokpar, the ancient festival of slaughtering a goat* [10, 9].

Из примеров видно, что при передаче безэквивалентной лексики *құсбегі* и *көкпар* переводчики применили транслитерацию и также предоставил в примечании объяснение значения этой единицы. Таким образом, переводчики старались сохранить коннотацию данных слов, тем самым давая разъяснения денотанта.

Так как в данных случаях перевод приемом транскрипции не передает семантику данного слова, то «смешанный» перевод – это единственный способ для точной передачи значения слова. Мы полагаем, если бы при переводах лексических единиц *құсбегі* и *көкпар* были использованы только описательный перевод, возможно были бы испорчен художественный эффект и утрачен национальный колорит.

Переводчики также прибегнули к передаче безэквивалентной лексики путем транслитерации. В следующих предложениях можем наблюдать, перевод лексической единицы *жайлау*:

Бір *жайлауда* іргелес, бір керуенде тіркелес ел едік, екі сана қол ертіп Ноғайлыға келуінде, Хакназар хан, гәп болар [3, 315]. Вот уже много лет мы живем в дружбе и радости с вами, дорогой хан Хакназар. Дружны наши пастухи на *джайлау*, дружны наши караванщики в дальних странствиях [9, 49]. We have already lived in friendship and joy with you, dear Khan Khaknazar, for many years now. Our shepherds (пастухи) on the *Dzhailyau* are friendly, and our caravan leaders are friends on their distance journeys [10, 49].

Обычно переводчики прибегают к данному приему перевода, если денотат является знакомым для читателя, и имеет хоть какое то представление. Мы полагаем, что в данном примере переводчики старались не стереть образ, созданный автором оригинала. Тем самым переводчики хотели окунуть читателей в атмосферу данную литературу. Не смотря на это, в данном примере возникают трудности с пониманием лексики, единственное что дает намёк на представление данной лексики – это понятие о пастухах. В данном случае, прием транслитерации является не достаточным, можно было бы заменить аналогом или описать, что *жайлау* – летнее пастбище. При переводе рассказа следует стремиться к лаконичности и смысловой нагруженности каждой детали.

Казахский народ свято чтит родственные узы. Это мы можем наблюдать по многочисленным названиям родственных отношений. Посмотрим на сколько точно была донесена следующая лексика *төркін*. В толковом словаре казахского языка наблюдаем, что *төркін* – 1) тұрмысқа шыққан қыздың ағайыны, туған-туысқаны. 2) түпкі негізгі, шыққан жері, басты арқауы (родственники вышедшей замуж девушки по линии отца) [6, 817].

Лексическая единица *алтыбақан* в русском переводе романа дан в варианте *качели*, в английском переводе в варианте *altybakan seesaw*:

Қой қораланып, сүт пісіріліп, қыз-қырқын *алтыбақанға* шығатын мезгіл де жетті [1, 496]. Летними теплыми и осенними сухими вечерами ставятся на краю аула *алтыбаканы*, то есть сооруженные из крепких жердей *качели* [9, 281]. There is an *altybakan seesaw* (качели-весы) at the edge of every aul, where couples meet on warm summer and autumn nights [10, 290].

Для передачи национального колорита в качестве приема перевода выбран также прием транслитерации. Стоит отметить, что в переводе лексической единицы *алтыбақан* адаптирована к русскоязычной и англоязычной аудиториям тем, что дается описание данного сооружения. Переводчики путем транслитерации старался сохранить колорит казахской культуры, но не забываю про русских и английских реципиентов.

Переводчики учли тот факт, что *алтыбақан* соответствует не только слову *качели*, но и является названием национальной игры казахского народа (*алтыбақан* – «қазақтың ұлттық ойыны, әткеншек» [6, 43]). В связи с этим было бы неадекватным перевести данное слово как просто *качели*. Как видим, приведённый пример передаёт сути столь важной реалии казахской жизни. На наш взгляд, переводчик смогли полностью раскрыть значение безэквивалентной лексики *алтыбақан*.

Төркінден барған Нұрбике кенет ойламаған кеселге душар болып, сол Алтын хан жерінде қаза болған [3, 300]. Когда-то давно она с двухлетним сыном Аблаем поехала *погостить к далеким родичам* и там умерла [9, 20]. Sometime long ago, she and her two-year-old son, Ablai, went to *visit their distant relatives* and died there [10, 19].

Данная лексика была переведена как *далекие родичи* и *distant relatives*. Переводчики предполагают, что *төркін* – это далекие родственники девушки. В данном отрывке переводчики не смогли сохранить фоновую информацию, объясняя как далекие родственники. Но не дается ни намёка, что это её родственники.

Казахи делят родственников на три: өз жұрты (родственники по линии отца), қайын жұрты (родственники после женитьбы) и нағашы жұрт (родственники по линии матери). Поэтому в данном случае было бы уместно указать, что это свои родственники.

Следующая лексика была переведена путем транскрипции, тем самым затрудняет восприятие данного материала. Для полной картины в данном случае следовало бы заменить нейтральным словом: Ақжол бидің *аулы* Жәнібек пен Керей сұлтанның ордаларымен қотандас отырған жоқ па? [3, 95]. А разве *аул* Ақжол-бия не стоит по соседству с *аулами* Джаныбека и Керейя? [4, 118]. And isn't Akzhol-Biy's *aul* quite close to those of Janybek and Kerei? [5, 123].

Мы полагаем, что при переводе лексической единицы *ауыл* можно было бы подобрать аналог *деревня* в русском языке, *village* в английском языке. Переводчики, применяя прием транслитерации, старались сохранить национальный колорит данной лексики, но для читателя чужой культуры данный вариант, возможно, будет непонятным.

Рассмотрим следующую лексическую единицу *батыр*: Намысқой *батыр* ызалана қалды [3, 111]. Гордый *батыр* вскинул голову [4, 147]. The proud *warrior* tossed up his head [5, 151].

При переводе данной лексики переводчик воспользовался двумя разными лексическими трансформациями при передаче их на русский и английский языки. Данная лексика переведена на русский язык при помощи транслитерации, так как русский реципиент имеет понятие о семантике данной лексики.

При переводе этой же лексики на английский язык был использован контекстуальная замена, так как при сохранении звуковой формы данной безэквивалентной лексики в английском языке читателю будет не понятно, что именно автор имел в виду. Использование же описательного перевода в данном случае будет не вполне обосновано из-за его громоздкости. Поэтому переводчик прибегнул к контекстуальной замене, применив при переводе эквивалент данной лексики.

Безэквивалентная лексика служит для передачи национального колорита в тексте произведения. Каждый раз, переводчик, наталкиваясь с безэквивалентной лексикой в тексте оригинала, он должен выбрать один из способов её передачи. От этого будет зависеть, насколько понятным будет текст для носителей другого языка. В большинстве случаев переводчики представляют адекватные варианты перевода безэквивалентной лексики, передавая и сохраняя как национальный денотат, так и смысл безэквивалентной единицы языка.

Таким образом, можно сказать, что перевод представляет собой двуязычную коммуникацию и требует учёта отличия культур её участников. Каждый язык создаёт самобытную «картину мира», что влечёт за собой возникновения специфической безэквивалентной лексики, служащей для отражения значений, отсутствующих в другой культуре. Мы полагаем, что обнаружение и анализ безэквивалентной лексики, которые относятся к различным сферам жизни общества – необходимое требование удачной межкультурной коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мухтарова С.С. Перевод казахской безэквивалентной лексики способом транслитерации (на материале трилогии И.Есенберлина «Кочевники») // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №3(61) 2017 г. – С.242-246.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975. 240 с.
3. Есенберлин И. Көшпенділер. Алматы: Көшпенділер, 2014. 896 б.
4. Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия // Пер. с каз. М. Симашко. Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015. Кн. 1. Заговоренный меч. С. 376.
5. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy // transl. from Russian by Chorakaev O. Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 1. The Charmed Sword. P. 380.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі // Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 986 б.
7. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. М.: ООО «А ТЕМП», 2006. С. 944.
8. English Oxford living dictionaries [Электронный ресурс]. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/wife> (дата обращения: 18.12.2017).
9. Есенберлин Ильяс. Кочевники: роман-трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015. Кн. 2: Отчаяние: -380 с.
10. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy/ transl. from Russian by O.Chorakaev. – Almaty: Association of publishers and booksellers, 2015. – Book 2: Despair: 380 pgs.

Каримова К.К.

к.ф.н., доцент,

кафедра «Иностранные языки и переводческое дело»,

Инновационный Евразийский университет

E-mail: kamar.karimova@mail.ru

TRANSLATION AS A COMPLICATED PHENOMENON

Түйін. Мақала түрлі жағдайларда жүзеге асырылатын аудармашы қызметін қарастыруға арналған; аударуға алынған мәтіндердің тақырыптарының, жанрыларының түрленуі; аударма жазбаша немесе ауызша болуына байланысты аударма өніміне қойылатын талаптарының айырмашылығы; аударма өніміне толық және дәлме-дәл болуына қойылатын талаптарының әртүрлі болуы және т.б. Орын алып жатқан аударма қызметінің ерекшелігіне байланысты түрлі аударламалар типтерін анықтауға тұра келеді және жалпы лингвистикалық тұрғыда аудармашы қызметінің ғылыми топтастырамын шығару қажеттілігіне әкеледі.

Түйін сөздер: аударма, мәдениаралық коммуникация, аударманың функционалдық дәрежесі, аударма типтері мен түрлері.

Резюме. Статья посвящена переводческой деятельности, которая осуществляется переводчиками в различных условиях; переводимые тексты весьма разнообразны по тематике, языку, жанровой принадлежности; переводы выполняются в письменной или устной форме, к переводчикам предъявляются неодинаковые требования в отношении точности и полноты перевода и т.д. Все это обуславливает существование разных видов перевода, каждый из которых, оставаясь переводом в своей общелингвистической основе, может иметь существенные особенности, что, в свою очередь, вызывает необходимость научной классификации видов переводческой деятельности.

Ключевые слова: перевод, межкультурная коммуникация, функциональный статус перевода, типы и виды перевода.

Summary. The article is devoted to the translation activities carried out by interpreters in different contexts; the texts being translated are very diverse in terms of subject matter, language and genre; translations are carried out in written or oral form; translators are subject to different requirements regarding the accuracy and completeness of the translation, etc. All these factors lead to the existence of different types of translation, each of which, while remaining a translation in its own linguistic basis, may have significant features, which, in turn, demands a scientific classification of the types of translation activities.

Keywords: translation, intercultural communication, functional status of translation, types and types of translation.

Since Republic of Kazakhstan became an independent State the establishment of new economic system and strengthening of attention paid to the development of cultural life of the country became closely connected with extending of conditions which are necessary for the development of the State language. All Kazakhstan Universities has a task to train specialists who will meet the requirements of the modern epoch. According to the State language policy the future specialists must have good command of State language, be able to use it in their work.

Translation is a peculiar type of communication – interlingual communication [1]. The translator makes possible an exchange of information between the users of different languages by producing in the target language (TL or the translating language) a text which has an identical communicative value with the source (or original) text (ST). This target text is not fully identical with ST as to its form or content due to limitations imposed by the formal and semantic differences between the source and target languages [1].

The goal of translation is to transform a text in the Source Language into a text in the Target Language. This means that the message produced by the translator should call forth a reaction from the TL receptor similar to that called forth by the original message from the SL receptor. The content, that is, the referential meaning of the message with all its implications and the form of the message with all its emotive and stylistic connotations must be reproduced as fully as possible in the translation as they are to evoke a similar response. While the content remains relatively intact, the form, that is, the linguistic signs of the original, may be substituted or replaced by other signs of the TL because of structural differences at all levels. Such substitutions are justified; they are functional and aim at achieving equivalence.

Equivalent texts in the two languages are not necessarily made up of semantically identical signs and grammatical structures and equivalence should not be confused with identity [2].

The functional status of a translation is supported by its structural and semantic similarity with the original. The translator is expected to refrain from any remarks or intrusions in his text which may betray his authorship thereof. He is expected to efface himself as fully as he can to avoid interference with the process of communication between S and TR.

The structure of the translation should follow that of the original text: there should be no change in the sequence of narration or in the arrangement of the segments of the text.

Of major importance is the semantic identification of the translation with ST. It is presumed that the translation has the same meaning as the original text. No exchange of information is possible if there is discrepancy between the

transmitted and the received message. The presumption of semantic identity between ST and TT is based on the various degrees of equivalence of their meanings. The translator usually tries to produce in TL the closest possible equivalent to ST.

As a kind of practical activities translation (or the practice of translation) is a set of actions performed by the translator while rendering ST into another language. These actions are largely intuitive and the best results are naturally achieved by translators who are best suited for the job, who are well-trained or have a special aptitude, a talent for it. Masterpieces in translation are created by the past masters of the art, true artists in their profession. At its best translation is an art, a creation of a talented, high-skilled professional.

The theory of translation provides the translator with the appropriate tools of analysis and synthesis, makes him aware of what he is to look for in the original text, what type of information he must convey in TT and how he should act to achieve his goal. In the final analysis, however, his trade remains an art. For science gives the translator the tools, but it takes brains, intuition and talent to handle the tools with great proficiency. Translation is a complicated phenomenon involving linguistic, psychological, cultural, literary, ergonomical and other factors. Different aspects of translation can be studied with the methods of the respective sciences. Up to date most of theoretical research of translation has been done within the framework of linguistics. The linguistic theory of translation is concerned with translation as a form of speech communication establishing contact between communicants who speak different languages. The basis of this theory is linguistics in the broadest sense of the word, that is, macrolinguistics with all its new branches, such as psycholinguistics, sociolinguistics, text linguistics, communicative linguistics, etc., studying the language structure and its functioning in speech in their relationship to mind, culture and society. Language, which makes possible communication between people, is part of all human activities, of life itself.

The core of the translation theory is the general theory of translation which is concerned with the fundamental aspects of translation inherent in the nature of bilingual communication and therefore common to all translation events, irrespective of what languages are involved or what kind of text and under what circumstances was translated. Basically, replacement of ST by TT of the same communicative value is possible because both texts are produced in human speech governed by the same rules and implying the same relationships between language, reality and the human mind.

All languages are means of communication, each language is used to externalize and shape human thinking, all language units are meaningful entities related to non-linguistic realities, all speech units convey information to the communicants. In any language communication is made possible through a complicated logical interpretation by the users of the speech units, involving an assessment of the meaning of the language signs against the information derived from the contextual situation, general knowledge, previous experience, various associations and other factors. The general theory of translation deals, so to speak, with translation universals and is the basis for all other theoretical study in this area, since it describes what translation is and what makes it possible [1].

Each type of translation has its own combination of factors influencing the translating process. The general theory of translation should be supplemented by a number of special translation theories identifying major types of translation activities and describing the predominant features of each type [1].

Though the basic characteristics of translation can be observed in all translation events, different types of translation can be singled out depending on the predominant communicative function of the source text or the form of speech involved in the translation process. Thus we can distinguish between literary and informative translation, on the one hand, and between written and oral translation (or interpretation), on the other hand.

Professor Komissarov V.N. states that literary translation deals with literary texts, i.e. works of fiction or poetry whose main function is to make an emotional or aesthetic impression upon the reader. Their communicative value depends, first and foremost, on their artistic quality and the translator's primary task is to reproduce this quality in translation.

Informative translation is rendering into the target language non-literary texts, the main purpose of which is to convey a certain amount of ideas, to inform the reader. However, if the source text is of some length, its translation can be listed as literary or informative only as an approximation. A literary text may, in fact, include some parts of purely informative character. Contrariwise, informative translation may comprise some elements aimed at achieving an aesthetic effect. Within each group further gradations can be made to bring out more specific problems in literary or informative translation.

Literary works are known to fall into a number of genres. Literary translations may be subdivided in the same way, as each genre calls for a specific arrangement and makes use of specific artistic means to impress the reader. Translators of prose, poetry or plays have their own problems. Each of these forms of literary activities comprises a number of subgenres and the translator may specialize in one or some of them in accordance with his talents and experience. The particular tasks inherent in the translation of literary works of each genre are more literary than linguistic. The great challenge to the translator is to combine the maximum equivalence and the high literary merit.

The translator of a belles-lettres text is expected to make a careful study of the literary trend the text belongs to, the other works of the same author, the peculiarities of his individual style and manner and so on. This involves both linguistic considerations and skill in literary criticism. A good literary translator must be a versatile scholar and a talented writer or poet.

A number of subdivisions can be also suggested for informative translations, though the principles of classification here are somewhat different. Here we may single out translations of scientific and technical texts, of newspaper materials, of official papers and some other types of texts such as public speeches, political and propaganda materials, advertisements, etc., which are, so to speak, intermediate, in that there is a certain balance between the expressive and referential functions, between reasoning and emotional appeal.

Translation of scientific and technical materials has a most important role to play in our age of the revolutionary technical progress. There is hardly a translator or an interpreter today who has not to deal with technical matters. Even the "purely" literary translator often comes across highly technical stuff in works of fiction or even in poetry. An in-depth theoretical study of the specific features of technical translation is an urgent task of translation linguistics while training of technical translators is a major practical problem.

In technical translation the main goal is to identify the situation described in the original. The predominance of the referential function is a great challenge to the translator who must have a good command of the technical terms and a sufficient understanding of the subject matter to be able to give an adequate description of the situation even if this is not fully achieved in the original. The technical translator is also expected to observe the stylistic requirements of scientific and technical materials to make text acceptable to the specialist.

Apart from technical and newspaper materials it may be expedient to single out translation of official diplomatic papers as a separate type of informative translation. These texts make a category of their own because of the specific requirements to the quality of their translations. Such translations are often accepted as authentic official texts on a par with the originals. They are important documents every word of which must be carefully chosen as a matter of principle. That makes the translator very particular about every little meaningful element of the original which he scrupulously reproduces in his translation. This scrupulous imitation of the original results sometimes in the translator more readily erring in literalism than risking to leave out even an insignificant element of the original contents.

Journalistic (or publicistic) texts dealing with social or political matters are sometimes singled out among other informative materials because they may feature elements more commonly used in literary text (metaphors, similes and other stylistic devices) which cannot but influence the translator's strategy. More often, however, they are regarded as a kind of newspaper materials (periodicals).

There are also some minor groups of texts that can be considered separately because of the specific problems their translation poses to the translator. They are film scripts, comic strips, commercial advertisements and the like. In dubbing a film the translator is limited in his choice of variants by the necessity to fit the pronunciation of the translated words to the movement of the actor's lips. And in dealing with commercial advertisements he must bear in mind that their sole purpose is to win over the prospective customers. Since the text of translation will deal with quite a different kind of people than the original advertisement was meant for, there is the problem of achieving the same pragmatic effect by introducing the necessary changes in the message [1].

As it is known, terminology is a whole set of terms designating concepts of any special field of knowledge or activity; it is a set of terms of any natural language as well. There two types of terminology are distinguished, i.e. terminology proper and term systems [13].

Terminology proper is a spontaneously developed set of terms. It reflects historical process of storage and interpretation of knowledge in a certain field [14].

Terminology is replenished owing to vocabulary in general use and in its turn, enriches it. Terminology possesses the same features as of natural language: synonymy, antonymy, gradation, and genus-species relations, relations of whole and part. Individual terminology takes place. One and the same concept can have different concepts as a consequence of which polysemy and homonymy is formed. As knowledge develops and it is used terminology develops too. The concepts of any field are divided into parts, new objects of investigation and use gain new nomenclatures, which are called neologism terms; involving new subdivisions of knowledge area leads to terminology reconstruction. In certain periods of development of any knowledge areas developing and incomplete terms can be set. Term system appears when any area of knowledge or activity is developed enough, and has its own theory, when revealed and realized it's all concepts and connections between them [15].

Most of business terms were translated into Kazakh by means of blue-print translation, e.g.: *кеңес* (заседание), *ереже* (положение), *арыз* (прошение), *бұйрық* (распоряжение), *төмендегі* (нижеследующий), *жоғарыда көрсетілген* (вышеуказанный), *тағайын болды* (назначается), *шаралар қолдану* (принять меры), *мұқтаж болып отыру* (ощущать потребность), *өтініш жасау* (подать завлечение), *ұсыну* (предлагать) and others [16].

The use of blue-print translation is also observed in translation of English terms into Russian, e.g.: *administration, abatement tax* – налоговая скидка, *avise of* – кредит, злоупотребление кредитом. And in works of I. S. Muratbayev, B. Momynova, G. Akylbekova in the translation of terms from Russian into Kazakh, cf.: *сети интернета* – интернеттің дәліздері, *живые деньги* – тірі қаржы, *твердая валюта* – қатты валюта, *компьютерные сети* – компьютер жады, *войти в файл* – файлға кіру, *активный сейф* – актив темір сандығы, *белый рыцарь* – ақ сері, *взлый рынок* – сылбыр рынок, *зонтик цен* – баға қолшатыры, *корзина валют* – валюта қоржыны, etc [17].

In translation of terms semantic, word-formative and phraseological calques are actively used. Semantic calque is a method of blue-print translation, when the term of SL is reconsidered and acquires an additional meaning under the influence of another term. Semantic calque is a process of reasonable consequence of foreign example semantics.

Semantic calque is a part of semantic system used according to foreign example of word on the condition of its separate meaning, e.g.: *толқын* (волна рабочего движения), *қызыл* (красный), *ақ* (белый), *орта* (среда), *дауыс* (голос), *әуен*, *сарын* (мотив), *жарыс* (соревнование), *күрес* (схватка) and others.

Word-formative calques are formed as a result of convergent influence of foreign language became apparent in, for example, structural and semantic models of Kazakh and Russian languages. In case of word-formative calques words are appeared as a result of structuring them by structural and semantic models of another language, and the Russian language particularly. So, most Russian words' loan translations into the Kazakh language are made by means word combination and collocation, combination of root and affix. For example, *жұмыссыздық* (безработица), *қолтаңба* (рукопись), *техникалық* (технический), *әскери* (военный), *заңдылық* (законный), *стихиялық* (стихийный) and others.

Another method of term translation is the use samples, stock phrases and clichés as the equivalents in TG. According to G. Akylbek, this type of methods of term translation is called monoequivalent method. It is necessary to use this method in translation of business correspondence terms, i.e. such terminological combinations of SL having equivalents of documents, positions as *свидетельство о рождении* - туу туралы куәлік, *департамент финансов* – қаржы департаменті and others [18].

Method of substitute or choice of synonym in TG. The main point of this method is the substitution of the source term or terminological combination for term or terminological combination which is close in meaning in TG. For example, *на основании вышеизложенного* – жоғарғы баяндалғанның негізінде, *в сочетании действующим законодательством* – қолданылып жүрген заңдарға сәйкес, *венчур* - *venture* – тәуекелшіл кәсіпорын, *demurrage* – *демуридж* – бос тұрғаны үшін төлем, etc.

Explicatory transformation. This method presupposes the explanation of term, interpretation of its meaning, e.g.: *андеррайтер* – (ағылш. *underwriter*) – сақтандыру комиссиясының, тәуекелдіктің барлық түрлерін сақтандыруға немесе қайтасақтандыруға қабылдайтын уәкілетті тұлғасы, 22с.; *басқыншы қоржын* (агрессивный портфель), *бағамдық құнының күрт көтерілуі күтіліп отырған бағалы қағаздар пакеті 338 с.*; *агенда* (*agenda*) – *күн тәртібі кеңесте, іскерлік кездесуде талқылануға тиіс мәселелерінің тізбесі»* [19].

Transliteration is a method of transmission graphic form of the word with the help of TG letters, e.g.: *barter* – бартер, *business* – бизнес, *venture* – венчур, *underwriter* – андеррайтер, *spicer* – спикер, *averaging* – авераж, *конъюктура рынка* – рынок конъюктурасы, *титульный список* – титулдік тізім, *форвардные операции* – форвард операциялары and others.

In such way, translating SL terms into TG by means of these basic methods, it is necessary to make emphasis on preserving main point scientific term, its scientific significance and definitive power. It is of necessity to keep basic principles of term formation, the use and functioning or terms differing from words by their peculiar features.

REFERENCES:

- 1 Комиссаров В. Н., Коралова А. Л. Практикум по переводу с английского языка на русский: Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. – М.: Высш.шк., 1990. – 127 с.
- 2 Miram G. E., Daineko V. V., Taranukha L. A., Grischenko M. V., Gon A M.. Basic translation. A course of lectures on translation theory and practice for institutes and departments of international relations. Киев: Оригинал – макет. Издательство “Ника - Центр”, 2002. – 215 р.
- 3 Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): для ин-тов и фак-тов иностр. языков. Учеб. пособие. - 5-е изд. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. -416 с.
- 4 Голикова Ж. А. Перевод с английского на русский = Learn to translate from English into Russian : учеб. пособие/Ж. А. Голикова – 5-е изд., стер-Минск : Новое издание, 2008. – 287 с.
- 5 Волкова З. Н. Научно – технический перевод: английский и русский языки 2-ое издание – М. :УРАО – Вып. 1 : Медицина. Инженерное дело. Сельское хозяйственное дело., 2002 – 67 с.

- 6 Демесинова Г. Х. Теория перевода : Методические материалы для студентов языковых специальностей очной и заочной формы обучения – Павлодар-2003 – 55 с.
- 7 Комиссаров В. Н. Теория перевода.- М., Высшая школа, 1990. – 253 с.
- 8 Medical Translation by Prof. Isabel García Izquierdo// Volume 10, No. 3 July 2006 www.TranslationDirectory.com.
- 9 Translation of medical terms by Katrin Herget, and Teresa Alegre, September 2009 // www.TranslationDirectory.com.
- 10 Истоки формирования и источники обогащения медицинской терминологии казахского языка. – Алматы: Казгосинти, 2000. – 31 с.
- 11 Handling Abbreviations and Acronyms in Medical Translation by Małgorzata Kasprowicz // July 2008 www.translationjournal.com
- 12 Кушнаренко Н. Н. Документоведение. Киев, 2003. – 192-201 с.
- 13 Краткая энциклопедия КССР.: в 4 томах. – Алматы: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1991. – том 4, - 365 с.
- 14 Реформатский А. А. Что такое термин и терминология// Вопросы терминологии. М., 1961. – 674 с.
- 15 Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Учпедгиз, 1974. – 127 с.
- 16 Большой англо-русский экономический словарь. - М., 2005. – 718 с.
- 17 Токсеитов Р. К. «Экономикалық сөздік анықтамалық. Экономический словарь-справочник» Қарағанды, 1999. – 153 б.
- 18 Абишева К. М. Основы теории и практики перевода: Учебник. – Астана: «Туран - Астана», 2008. – 272 с.
- 19 Могилевский Р.И. Является ли аббревиатура новым словом, а аббревиация словообразованием? // Сборник научных трудов. Пермь, 1974 2 5. Неологизмы в лексике, грамматике и фонетике // Сборник научных трудов. Рига, ЛГУ, 1985.

Картаева А.М.,
филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: kartaeva2011@mail.ru

Нурланова А.Н.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Өскемен қаласы,
E-mail: anur_81@mail.ru

Сәрсембаева Б.М.
7М01701 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру
бағдарламасының магистранты,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті
Өскемен қаласы,
E-mail: balzhan0795@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕУРОПА ОЙШЫЛДАРЫМЕН ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа. Қазақ әдебиеті - әлемдік әдебиеттің дамуында өзіндік орны бар құрамдас бір бөлшегі. Бұл ретте қазақтың ғұлама ақыны Абай Құнанбайұлының орны ерекше. Мақалада Ұлы ақын, ағартушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер, қазақ жазба әдебиеті мен қазақ әдеби тілінің негізін салушы Абай Құнанбайұлы шығармаларының Еуропа ойшылдарымен кемел ойы мен келісті сыры тоғысқан, сұлу сезімі мен мұңлы шері шарпысқан көрікті де көркем жырларының үндестігі, ой-түсінігі және философиясы қарастырылады.

Зерттеу барысында Абай Құнанбайұлы мен Еуропа ойшылдары, философия алыптары Платон мен Аристотель, Пифагор мен Гераклиттің шығармаларына салыстырмалы, салғастырмалы талдау жасалынып, Абайдың «шығысым - батыс, батысым - шығыс боп кетті» деген сөздерінің мәні ашылады.

Түйін сөздер: Еуропа әдебиеті, идеализм, әдеби үндестік, тарихи сабақтастық, әдебиет тарихы, философия.

Аннотация. Казахская литература является составной частью мировой литературы. Абай Кунанбаев, выдающийся казахский поэт, занимает особое место в казахской литературе. В статье рассматривается связь идей великого поэта, просветителя, философа, композитора, переводчика, политика, основателя письменной литературы и казахского литературного языка произведений Абая Кунанбаева с европейскими мыслителями и с загадочным представлением об их красоте, грусти и философии.

В ходе исследования приведен сравнительный анализ работ Абая Кунанбаева и европейских мыслителей, философов Платона и Аристотеля, Пифагора и Гераклита, выявлена сущность слов Абая «Восток мой стал Западом, а Запад мой Востоком».

Ключевые слова: Европейская литература, идеализм, литературная гармония, историческая преемственность, история литературы, философия.

Annotation. Kazakh literature is an integral part of world literature. Abai Kunanbaev, an great Kazakh poet, who take a special place on the Kazakh literature. The article contains the idea of the great poet, enlightener, philosopher, composer, translator, politician, founder of written Kazakh literature and the Kazakh literary language of the works of Abay Kunanbaev with European thinkers and with a mysterious idea of their beauty, sadness and philosophy.

In the study, a comparative analysis of the works of Abay Kunanbaev and European thinkers, philosophical geniuses as Platon and Aristotel, Pythagoras and Heraclitus revealed the essence of Abay's words "East-West, West-East".

Keywords: European literature, idealism, literary harmony, historical continuity, history of literature, philosophy.

Қазақ – тарихтың тезіне, уақыттың қыспағына, ғасырлардың сарсаңына сынбаған халық. Осынау ұлан-байтақ далаға ие болып, бүгінгі ұрпағына табыстап берген халқымыздың маңдайына біткен бірегей тұлғаларының бірі, қазақтың мақтанышы, ар-ұжданы Абай Құнанбайұлы артта қалған халқын алдыңғы қатарлы елдерге қарай сүйреп, олармен иық түйістіретін күндерді аңсай отырып, сол елдердің ғұламаларымен рухани диалогқа түсті, олардың деңгейінде сөз сөйледі, ақыл-нақыл айтты, кейінгі ұрпаққа да тура жол көрсетті.

Атақты Гетенің өзі «Шығыстың жеті ақыны бар. Мен оның ең жаманындай да емеспін» деген болса, Абай бабаларының қанымен сіңген, халқының тәрбиесі, өз білімі арқылы келген шығыс шайырларының қисса - дастандарынан, солардың данышпандық ой-тұжырымдарынан еркін сусындаған.

Абай ақындық шығармаларында қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық, моральдық мәселелерін арқау еткен. Шығармалары үш жүйемен өрбиді: бірі — өз жанынан шығарған төл өлеңдері; екіншісі — қара сөздері; үшіншісі — аудармалары.

Абай – лирик. Абай өлеңдері түгел дерлік лирикадан құралады, поэма жанрына көп бой ұрмағаны байқалады. Дегенмен, ол өз дастандары арқылы қазақ поэмасын жаңа бір биікке көтеріп кетсе, шәкірттеріне бағыт беру арқылы бұл жанрдың қазақ әдебиетінде кеңінен қанат қағуына мұрындық болды. Оған дәлел – Шәкәрім мен Мағауия поэмалары. Қысқа өлеңдерінде табиғат бейнесін, адамдар портретін жасауға, ішкі-сыртқы қылық-қасиеттерін, мінез-бітімдерін айқын суреттермен көрсетуге өте шебер. Қай өлеңінен де қазақ жерінің, қазақтың ұлттық сипатының ерекшеліктері көрініп тұрады, әр өлеңінде қазақтың жаны бар.

Абайдың қара сөздері болса, ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсететін классикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Жалпы саны қырық бес бөлек шығармадан тұратын Абайдың қара сөздері тақырыбы жағынан бір бағытта жазылмаған, әр алуан. Оның алты-жеті үлгісі қысқа болса, қайсыбіреуі мазмұн, тақырып жағынан өзгешелеу, ауқымды болып келеді. Абай өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Сөйтіп көркемдік шеберлік пен ғылыми зерделік арқылы көркемдік сана мен философиялық сананы ұштастырады. Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды.

Қазақ жазу-сызуы кешеуілдеп дамыған халық болса да, оның тарихы, философия халықтың көкейінде ауыз әдебиеті болып сақталып, халықтың салт-дәстүрінде сақталған. Қазақтың қағазға жазылмаған заңдары, атадан балаға мұра болып сақталып келген қағидалары бар.

Ия, батыстың, Еуропаның ғылым-білімі көш ілгері дамып, дүниежүзілік өркениетті алға сүйреді. Кемеңгер Абай болса, соны дер кезінде ұғынып, өз халқын солармен терезесі тең еткісі келді, оқу-білімге шақырып, алдыңғы қатарлы елдердің жеткен жетістігінен үйренуге шақырды.

Көшпенділердің философиясымен қаруланған Абай мұрасының маңызды қыры – Еуропа мәдениеті мен әдебиетіне, философиясына қатысты. Бұл құбылыстың мазмұны мен сыры, диалектикасы мен динамикасы бір жағынан, талант, дарын іспетті қасиеттер табиғатынан шектелушіліктен, томаға тұйықтықтан аулақ болатынында, жалпы адамзаттық игілік-жақсылықпен сабақтас, тектес екендігінде болса, екінші жағынан, Абайдың туған жерінің, елінің жаратылысының өзі Еуропа мен Азияны, Батыс пен Шығысты жалғастырушы көпір іспеттілігіне байланысты. Еуропамен таныса келе Абайдың «Шығысым - батыс, батысым - шығыс боп кетті» деуі ақынның Батыс елдерінің мол рухани қазынасына, мәдени, әдеби өсу жолына қатты қызыққаннан айтқан сөзі болса керек.

Көне мәдениеттің Гомер, Софокл, Сократ, Платон, Аристотель сияқты өкілдері қазақтың шығысында жатқан Абай шығармаларынан орын алды. Абай өлеңдерінде, әсіресе, қара сөздерінде кездесетін эллин мәдениетінің классикалық үлгілері ақынның рухани ізденіс үстінде адамзаттың ортақ мұрасына қол артқанын көрсетті. Ежелгі гректердің эстетикалық ақыл-ойлары қазақ ақынының да ізденіс-толғаныстарына үндесе үйлесті. Өзінің Жиырма жетінші сөзінде ақын өнеріне таңырқауға лайықты адамдар деп бәйітші, жыршы Гомерді, трагедия шебері Софоклды, суретші Зевксисті атайды. Грек ойшылдары арасынан Абайдың көбіне-көп назар аударғаны Сократ, Платон, Аристотель. Қайшылықтарды шешу арқылы шындыққа жету диалектикасын ашқан әлем ойшылы Сократтың философиялық және этикалық идеялары мен ол туралы деректер біздің заманымызға көбіне-көп оның шәкірті Платон, Сократпен 20 жылдай бірге болған тарихшы әрі жазушы Ксенофонт және Аристотель арқылы жетті. Ешқандай университет бетін көрмей, өз бетімен ғылым шыңына шыққан Абай бұл ойшылдардың атын атап қана қоймай, Ксенофонттың шығармаларын талдай оқып, соның негізінде «Жиырма жетінші сөзін» (Сократ хакімнің сөзі) жазды.

Ия, Абай философиялық трактаттар жазған жоқ. Бірақ оның әр өлеңінің философиясы бар. Абайдың табиғаты да философияға жүгінеді, Абайдың махаббаты да алып-ұшып өртеніп тұрған махаббаттан гөрі, сезімді ой мен санаға жүгіндіріп қойған махаббат. Философиялық сансыз саликалы ойлары терең мағыналы талғамдарға толы қара сөздеріне сыйған. Және ол ойлар әлемдік философия алыптары Платон мен Аристотельдің, Пифагор мен Гераклиттің ой-түйіні тұжырымдармен үндесіп жатыр.

Мысалы, дүниені сандарға жүгіндірген Пифагор дүниетанымында санды көкке көтеріп, оның рөлін айрықша абсолютке айналдырған. Кеңістіктегі ең кіші өлшем нүкте болса, бір санын соған теңеп, барлық санның барлық негізгі элементі ретінде қарастырған Пифагорша ойды Абайдан да оқимыз:

Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне көл,
Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл.

Абайдың діні де өзгеше. Табиғатынан деист Абай құдайды жоққа шығармайды. Оның идеализмі Платон философиясымен де үндес. Оның философиясы материя мен болмысты екінші кезекке қояды. Платон тән өлгенмен, жан өлмей мәңгі жасайды деп білді. Ол тән тірлігінде білімді болған жандар тән өлген соң, дүниеге жаңадан келген болашақ данышпандар мен игі жақсыларды денесіне көметіндігіне сенді. Ал білімі шамалы жандар қарапайым адамдарға көшеді деді. Абай да осылай ашық айтады:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп ойнап күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес, -деп, ертең тәні өлгенмен, жаны өлмейтіндігіне кәміл сенеді.

Грек философы Гераклит жаратылыс үнемі қозғалыста болатынын, дүние пайда болу мен жоғалудан тұратынын, тұрақты ештеңе жоқ екенін, бәрі өзгеріп, ауысып, түрленіп отыратындығын дәлелдеп берді. Ал осы ойлар Абайды былай көрініс тапқан:

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
Абай «Адамзат бүгін-адам, ертең-топырақ», - дейді.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек, - деп толғады [Аманжолов Н., 1994, 56.].

Оны тереңдете жиырма сегізінші сөзінде: «Дүние бір қалыпта тұрмайды, адамның ғұмыры, қуаты бір қалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа құдай тағала бірқалыпты тұрақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?-деп ескертті [Бисенғали З., 1998, 75б.].

Тіпті танымның өзі де алғаш жай тану, бара –бара заттың іші, сырты, өзіне тән қасиеті, құрамы түпкілікті танылады.

Абайды классик ақын дейміз. Классик ақынның тағы мына бір өлеңдерінде өмірдің бірқалыпты тұрмайтынын айтады:

-Өмір, дүние дегенін
Ағып жатқан су екен...
...Мынау ағып жатқан қу заман
Қалыбында тұрмайды...
... Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Имиша өмір өтпек, ол білдірмек...
...Өтті, өлді тағдыр жоқ қайта келмек.

«Дүниеде еш нәрседі баян жоқ екені рас. Жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол, жақсы жаз келмеуші иә еді?»-деп өзіне өзі демеу берді.

Оптимист ақын жаңа заманды алдан күтті.

Қазақы ортада тәрбиеленген ақын он сегіз мың әлемді оның ішінде адамды құдай тағала ерекше махаббатпен топырақтан жаратқан деген мұсылмандық көзқарасқа оқымысты, философ ретінде қарсы келе алмады. Сондықтан ол әлем мен адам жаратылысы туралы діни ережені өз ой-пікірімен Сократ хакімнің сөзі арқылы толықтыра, жетілдіре түсуге тырысты.

Абай жан мен тән құмары жайлы айта келіп, өмірді мағыналы өткізуге үндейді, оның қысқалығына мән бергізеді. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей ізденсе, орнын тауып істесе кім бай болмайды деген пікір айтады.

Ол бет албаты тақуалыққа да қарсы: «Пенделіктің кәмалаты әулиелікбірлән болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып, һу деп тарихта кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді?». Ақын тұрмыс рахатын көрудің қандайында болса да қатаң тиым салынатын аскетизмнен аулақ [Мырзахметұлы М., 1999, 6б.].

Өмірді тамаша деп білді:
Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек.
Жақынның да жардың да астықтың да
Бәрінің де қызығын көріп білсек.

Ақын өз шығармаларында әділетті болуға шақырады. «Ғадалат-барша ізгіліктің анасы»,-дей отырып, мәңгі әділдік заманын көкседі, адамгершілік заманын аңсады.

Өзгеден озсам десең, не керектігін Абайдан асып айтқан ешкім жоқ шығар. «Тегінде адам баласы адам балысынан артық ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Одан басқалармен оздым ғой дегеннің бәрі

де ақымақтық». Дәл осылай айта отырып, адамдық қасиеттердің барлығының басына ақылды, арлылықты қояды. Ақиқатты ғылымнан іздетеді.

Абайдан бір ғасыр бұрын жасаған Еуропа ойшылдарының ойлары гуманизм идеясына келіп түйісті. Олар бар әлемді, оның тарихы мен бүгінін, болашағын адамның бір басына әкеліп жинап-теріп, адамға деген махаббат бәрін жеңіп шығатынына ерекше көңіл бөлді. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», - дейді ақын. Бұдан артық, бұдан артып айту мүмкін емес. Қазақ сахарасынан шыққан ақын қазақ, халық деп қарамады, адамзат деп қарады.

Сол Еуропа ойшылдары он сегізінші ғасырды адамзаттың кәметке толған кезі деп санап, ағартушылық идеясын бірінші орынға қойған еді. Енді Абайдың ғылым, білім жайындағы пікірлеріне тоқталсақ. Ол: «Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз. Жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп», - деген пікір айтқан [Мырзахметұлы М.2000, 86.].

Абай оқусыз білім, білімсіз күннің жоғын ескертіп, ғылымды терең үйренуді насихаттайды:

Дүние де өзі, мал да өзі,

Ғылымға көңіл бөлсеңіз...

...Ер жеткен соң түспеді уысыма

Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Абай дүние ғылымына орыс тілі арқылы есік ашты. «Орыстың ғылымы, өнері дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанға түседі», - деуі осыдан.

Ол ғылымды құдайдың бір сипаты ретінде сипаттады. «Ғылымға ғашық болу – адамның белгісі», - деді.

Абай Құнанбаев арнайы молдалық құрып, бала оқытпаса да, көптеген шәкірт тәрбиелеген адам. Өзінен соңғы көптеген ақындар, шешендер, білгірлер оның мектебінен шықты. Бірақ шәкірттерінің бәрі бірдей ол күткен деңгейден көрінген жоқ:

Күшік асырап ит еттім,

Ол балтырымды қанатты.

Біреуге мылтық үйреттім

Ол мерген болды, мені атты.

Терең білім – жақсы ұстаздан, жақсы ұстаз ізденгіш болса, шәкірт – тапқыш.

Абай Құнанбаев ұстаз еңбегін жоғары бағалайды:

Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық еткен жалықпас,

Үйтеруден балаға.

«Ғылым-білімді әуел бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпен, яки, алдаумен үйір қылу керек. Үйрене келе өзі ізденгендей болғанша». Сондықтан мұғалімнің бірінші міндеті – баланы білім іздеуге құмар қылдыра білу.

Осылайша, Абай шығармаларына көз жүгірту арқылы оның туындыларының тұла бойынан батыстық философияны көреміз, қаншама ғасырлық әлемнің тарихындағы кемел ойлар бір ақынның шығармаларына шоғырланған. Жан мен тән, адам мен қоғам, дін мен діл, өмірдің мәні мен өлімнің ақиқаты, адамның табиғаты мен ар-ожданы жайлы айтқан ақын ойлары Еуропаға тән салқынқандылық, шығысқа тән тереңдік, қазаққа тән салихалылықтың тоғысқанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аманжолов Н. Абай философиясы // Әділет, 1994. - 22 сәуір.
2. Бисенғали З. Абайдың қара сөздерінің сырлы сипаты // Қазақстан жоғары мектебі, -1998. -№4.
3. Мырзахметұлы М. Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті // Түркістан, 1999. - 27 тамыз.
4. Мырзахметұлы М. Абайдың ғылым жайындағы танымынан // Абай, 2000. - №3.
5. Есімов Ф. Абай дүниетанымындағы алла мен адам болмысы. - Алматы: Абай атындағы АМУ, 1974. - 47 б.
6. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. - Алматы, 1961. -300 б.

**Кашкинбаева К.С.,
Есеналиева М.Д.,
Мустапина А.Ш.,
Джанпейсова Ж.М.**

Азаматтық Авиация Академиясы
Алматы

АЗАМАТТЫҚ АВИАЦИЯ САЛАСЫНДА КӘСІБИ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ОЗЫҚ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада азаматтық авиация саласында кәсіби ағылшын тілін оқытудың мәселелері мен оны шешу жолдары, сонымен қатар аталмыш салада студенттердің тілдік деңгейін басты мақсатқа ала отырып, кәсіби ағылшын тілін оқытудың озық әдістерін қарастырады.

Кілт сөздер: кәсіби ағылшын тілі, ИКАО, студенттер, тілдік деңгей, азаматтық авиация, жаһандану.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы преподавания профессионального английского языка в сфере гражданской авиации, а также передовые методы обучения профессиональному английскому языку с целью повышения уровня языкового уровня студентов в данной области.

Ключевые слова: профессиональный английский язык, ИКАО, студенты, языковой уровень, гражданская авиация, глобализация.

Abstract. The article deals with the problems and solutions of professional English teaching in the field of civil aviation, as well as advanced methods of teaching professional English to improve the students language level in this area.

Keywords: professional English, ICAO, students, language level, civil aviation, globalization.

Азаматтық авиация саласындағы мамандар ұшу қауіпсіздігін қамтамасыз ету және аталмыш салада болып жатқан апаттардың алдын алу мақсатында түрлі әдістермен қатар оның шешу жолдарын қарастыруда. Соңғы жылдары әуе апаттарының алдын алуда техникалық ақаулармен қатар адами факторлардың да себепші болып жатқаны мәлім. Әуе апаттарына себепкер болған негізгі факторлардың бірі-коммуникация [1]

1998 жылы Халықаралық Азаматтық Авиация Ұйымы азаматтық авиация саласында ұшқыштар пен диспетчерлердің тілді түсініспеушілігінен туындаған әуе апаттарын болдырмау мақсатында ағылшын тілін, яғни кәсіби бағытталған авиациялық ағылшын тілін меңгеруге қатысты мәселесін көтерген болатын. 2004 жылы кәсіби авиациялық ағылшын тілін үйренуге арналған “ХААҰ (ИКАО) ағылшын тілін меңгеруге қойылатын талаптар” атты №9835 құжаты жарық көрді.

Сонымен қатар, қазіргі заманда шетел тілін меңгеру кез келген заманауи сала маманының кәсіби дайындығының бөлінбес құрамды бөлігі екені қоғамда мойындалатын. Н.Ә.Назабаев “Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік” атты жолдауында “Бүгінде ағылшын тілі - жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі. Қазіргі кезде 90 % ақпарат ағылшын тілінде жарияланады. Әрбір екі жыл сайын олардың көлемі 2 есе ұлғайып отырады. Ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпы ұлттық прогреске жете алмайды”-, делінген [2]. Соған сәйкес, азаматтық авиация саласында шетел тілін оқыту студенттердің шетел тілдік кәсіби-бағытталған мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытуға бағытталуы тиіс, бұл құзыреттілік білікті кәсіптік, ғылыми әрекетке және студенттердің өзін-өзі дамытуға қажетті болып келеді.

Азаматтық авиация саласында болашақ мамандықтың ерекшелігін меңзейтін, кәсіби-бағытталған білім беру – студенттерді шетел тіліне үйрету қажеттілігінде болып отыр. Кәсіби және лингвистикалық білімге негізделген әр студенттің жеке басының жан-жақты дамуы, тілін оқып отырған елдің тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетін зерттей отырып оқу және студенттердің арнайы дағдыларын қалыптастырудың үйлесімділігі ескеріледі.

Кәсіби-бағытталған ағылшын тілін оқытудың негізгі мәні – студенттің жеке басының кәсіби даму маңыздылығының қалыптасуы мен қосымша кәсіби білім алу мақсатында, ағылшын тілі мен мамандыққа байланысты арнайы пәндердің ықпалдасуында. Бұл мезетте шетел тілін білу – студенттердің жеке басының кәсіби дамуы мен олардың кәсіби хабардарлығын жақсарту мақсатында қарастырылады [3]. Сонымен қатар студенттердің шетел тілін жетік біліп шығуы – жоғары оқу орны түлегінің болашақта білікті маман ретінде шетелдік серіктесімен іскерлік қарым-қатынасты жүзеге асыра алатын, кәсіби білікті маман иесіне қойылатын талаптың негізгі шарты болып табылады.

Аталмыш оқыту сатысында белгілі бір ақпаратты іздеу, өңдеу немесе оны ағылшын тілінде серіктесіне жеткізу үшін болашақ маман иесінің кәсіби қызметін ойдағыдай атқаруда қажетті – коммуникативтік біліктіліктері мен дағдыларын қалыптастыру және оны әрі қарай дамытудың негізі

қаланады. О.Н. Федорованың анықтамасы бойынша “ шет тілдік коммуникативтік құзыреттілік - студенттердің шетел тілінде игерген білімі, біліктіліктері мен іскерліктерін өмірлік практикалық және теориялық мәселелерде қолдануға дайын болуы”. Құзыреттілікті дамыту тек студенттерің әртүрлі танымдық, коммуникативтік, практикалық, шығармашылық іс-әрекеттерді орындау барысында жүзеге асады [4].

Авиация тілін оқытудағы қазіргі заманғы тәсілдердің ең маңызды өзгеруі сөйлеу және тыңдау сияқты сөйлеу дағдыларын меңгеруге қатысты ИКАО тіл біліктілігін бағалау шкаласында сипатталған айқын мақсаттардың болуымен анықталады. Сертификаттың жарамдылығын растау немесе халықаралық рейстердің орындалуын қамтамасыз ету үшін біліктілікті алу үшін ИКАО шкаласы бойынша жұмыс деңгейінде 4 деңгейдегі тіл біліктілігін көрсету қажеттілігі көптеген ұшқыштар мен әуе қозғалысын басқарушыларға мақсатты көрсеткіштерге жеткенше тілдік оқытуды жалғастыруды талап етеді, ал кейіннен - қол жеткізілген деңгейді ұстап тұру қажет. Қазіргі кезде авиациялық тілдерді оқыту жүйесін дамытудағы айқындаушы фактор уақытша және экономикалық шектеулер ғана емес, ИКАО-ның біліктілік шкаласы бойынша жұмыс деңгейіне жету қажеттілігі болып табылады.

Тілдік оқыту ИКАО стандарттарында және тілдік құзыреттілік деңгейіне байланысты ұсынымдарда (SARP) қамтылған міндетті талаптарға кірмейді. Дегенмен, радиотелефондық байланыс жүргізуге уәкілетті персонал үшін оқыту қажет болуы мүмкін, олар өздерінің тілдік дағдылары ИКАО талаптарына сәйкес келетіндігін көрсетуі керек немесе куәлікті растау қажет. Мұндай тренингке мұқтаж адамдарға мыналар жатады:

а) радиобайланыс тілін шетелде қолданатын жұмыс деңгейінің 4-тен төмен тілдік құзыреттілігі бар адамдар (олар тіл меңгеру деңгейін арттыру мақсатында қарқынды оқытуға мүмкіндік береді);

ә) шетелдік болып табылатын 4 немесе жоғары деңгейдегі жұмыс деңгейінде еркін сөйлейтін адамдар (бұл жағдайда тілдік құзыреттілікке ие болған деңгейін ұстап тұруға бағытталған кеңейтілген оқыту әдістері қолданылады);

б) бірінші немесе екінші ана тілі (екі тілдік) болып табылатын адамдар (студенттердің осы контингентін дайындағанда, қателерді түзетуге назар аудару керек, яғни түсінуге кедергі келтіретін сөйлеу ерекшеліктерін жоюға немесе әлсіретуге арналған болады).

Тілдік оқытуды ұйымдастыру кезінде әуе компаниясы немесе аэронавигациялық қызмет провайдерлері төмендегі нұсқалардың кез келгенін немесе бірнеше опциялардың тіркесімін қолдана алады:

а) қызметкерді жұмыс орнында оқыту үшін тіл оқытушысын тарту;

ә) жұмыс орнында оқыту үшін оқыту материалдарын әзірлеу;

б) оқудан өтуге арналған материалдарды оқудан өтуде пайдалану үшін сатып алу;

в) мұғалімдер мен олардың оқу-әдістемелік материалдарын қамтитын жұмыс орнында қызметкерлерге арналған оқыту қызметтері пакетін алу;

г) үйде және шетелде оқу орындарына қызметкерлерді жіберу.

Кәсіптік-бағдарлы тілдік дайындық пен тестілеуді дайындау арасында айқын айырмашылық болуы керек. Арнайы тестілеуге қойылатын техниканы пайдалана отырып, тестілеу арқылы тілдік құзыреттілік талаптарын сақтауды көрсететін барлық қызметкерлер қысқа уақыт кезеңі ішінде тест форматы туралы білуге мүмкіндік алады. Мұндай енгізудің мақсаты - тестілеу кезінде таныс емес тапсырмаларға тап болған жағдайда субъектілердің жұмысына жағымсыз әсер етуі мүмкін тосын факторды жою.

Дегенмен, тестпен танысу нақты кәсіптік бағдарланған тілдік оқытуды алмастырмайды. Тілдік дайындық тестілеу форматына қарамастан орындалады және ИКАО тілінің талаптарына сәйкес келетін кез-келген біліктілік сынағынан табысты өту үшін студенттерді оқытуды қамтамасыз етеді.

Тренинг ИКАО біліктілік шкаласына енгізілген алты дағдыны жүйелі түрде қамтуға бағытталуы керек. Бұған қоса, ол сынақ тақырыбынан тыс шығуға тырысуы керек және тілдік дағдыларды дамыту және нығайту, өзін-өзі қамтамасыз етуді арттыру және қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қажетті стресс жағдайында қарым-қатынас жасау үшін жеткілікті «қауіпсіздік қорын» жасау үшін қажетті кең ауқымды тәжірибеге мүмкіндік беруі керек.

Көптеген адамдарда тіл үйрену мәселесі туралы өздерінің түрлі пікірлері бар. Мүмкін, бұл мүгедектіктің ауыр түрінен зардап шегетін адамдарды қоспағанда, әрбір адам кем дегенде бір тілде сөйлейтініне байланысты. Дегенмен, тіл оның қолданылуының күнделікті тәжірибесіне негізделген көптеген адамдарға қарағанда үйренуге қарағанда әлдеқайда күрделі. Ғылыми зерттеулер тіл үйренуге қатысты ортақ идеялардың айтарлықтай бөлігі шынайы емес екенін көрсетеді.

Мәселен, балалардың ересектерге қарағанда тілдерді оңай үйренетіні белгілі. Дегенмен, ғылыми зерттеулердің нәтижелері бұл көзқарасты толығымен растайды. Өз кезегінде, ересектер әртүрлі тіл үйрету әдістерін ұқыпты қолдануға байланысты жас балаларға қарағанда тезірек қабылдайды екен. Екінші мысал - бір тілде сөйлей алатын кез келген адамның өзгелерді үйрететіні туралы кеңінен таралған пікір. Сол

сияқты, тілектес ойлау үрдісі кейде өз тілін үйренуге ынталы адамдарға өз мақсаттарына жетудің жылдам әрі жеңіл жолдарын іздейді. Шын мәнісінде, мұндай идеялардан айырмашылығы, тіл үйрену - арнайы оқытуды талап ететін кәсіби қызмет. Тілді үйрену тілді меңгеру үдерісінің бірегей ерекшеліктеріне байланысты басқа да оқу орындарынан ерекшеленеді. Бұл дағдылардың, білімнің және мәдени сезімталдықтың күрделі тіркесімі және физикалық компоненттерді интеллектуалды және коммуникативті процестермен біріктіреді [5].

Лингвистика және тіл үйрету саласында жүргізілген соңғы зерттеулердің нәтижелері студенттердің коммуникативті тілдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған сабақтарды ұйымдастыруға интерактивті, студенттік-бағытталған тәсілдерге қызығушылық тудырды. Мұндай әдіснамалар грамматиканы білудің маңызды рөліне назар аудармаса да, оқу процесі оқушыларды тілді қолдану процесін қамтитын барлық элементтерді белсендіру үшін тілмен өзара әрекеттесу мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Мұндай сабақтарда еркін рөлдік ойындар, сөйлемдегі кемшіліктерді қажетті сөздерді немесе грамматикалық құрылымдар / нысандармен немесе оқушыларды белсенді коммуникативтік өзара әрекеттесуге тартатын және тілді байланыс құралы ретінде сезінуге мүмкіндік беретін кез-келген мақсатты контекстке бағдарланған әрекеттермен қамтуы мүмкін тапсырмалар болуы мүмкін. Байланыс дағдыларын дамыту кезінде грамматиканы оқыту нақты мақсатты контексте жүзеге асырылады.

Азаматтық авиация саласында болашақ мамандарға қажетті тіл білімінің деңгейлерін меңгеру және мәдениетаралық қатысым құзіреттілігін қалыптастыру үшін кәсіби шетел тілін оқытуда тиімді әдістер мен тәсілдерді дұрыс тандай білу қажет.

Кәсіби шетел тілін оқытудың мақсаты- оқытушының аудиторияда тікелей байланыс жасауға және конструктивті сөйлеу мүмкіншілігін тудыру болып табылады. Студенттер бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда ғана олардың коммуникативті дағдылары қалыптасады. Жоғарыда айтылған дағдыларды қалыптастыруда және көптілді маман даярлауда ПТКО, яғни CLIL әдісінің рөлі ерекше.

Бүгінгі таңда үш тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілде оқыту – заман талабы десек, оны жүзеге асыру – ұстаздардың міндеті. Үштілді білім беруді қамтамасыз ететін бірден-бір әдіс - CLIL әдісі. Терминді 1994 жылы Финляндияның Ювяскюль университетінің профессоры Дэвид Марш алғаш ғылымға енгізген. «CLIL пәндердің немесе пәндердің бөліктерін шет тілінде оқытып және шетел тілін меңгерген кезде екі жақты мақсатты көздейді».

CLIL өз мәнінде Content and Language Integrated Learning білдіреді – бұл дегеніміз шет тілдің басқа оқу пәндерімен кіріктіріліп оқытылуын көздейді.

CLIL негізін төрт C құрайды:

- CONTENT (Мазмұн) – бұл пән саласындағы ілгері басатын білімдер, біліктер мен дағдылар;
 - COMMUNICATION (Қатынас) – бұл оқытуда шет тілін пайдалану біліктері;
 - COGNITION (Таным) – бұл жалпы түсінікті қалыптастыратын (нақты және абстрактілі) танымдық және ойлау қабілеттерін дамыту;
- CULTURE (Мәдениет) – бұл өзін мәдениеттің бір бөлігі ретінде ұғыну, сонымен қатар балама мәдениеттерді қабылдау.

CLIL әдісінің негізгі мақсаты – оқытушының сөйлеуін азайтып, керісінше студенттердің бір-бірімен сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

Шетел тілі сабақтарының өзіне тән ерекшеліктері бар. Қазіргі кезде басқа ұлт өкілдерімен тығыз қарым-қатынаста болу және олардың мәдениетіне араласу шетел тілін меңгерудің жаһандық мақсаты болып саналады. Мәдениетаралық коммуникация қабілетін қалыптастыру арқылы бұл мақсатқа жетуге болады. Басқа тілді коммуникацияға оқыту арналған коммуникативтік сипаттағы тапсырмалар негізінде ұйымдастырылған оқыту, шет тілінің заманауи сабағының ерекше өзгешелігі болып табылады [6].

Басқа тілді коммуникация тілдік іс-әрекет теориясына негізделеді. Шетел тіліне коммуникативтік оқыту іс-әрекеттік сипатқа ие, себебі тілдесу «тілдік қызмет» арқылы жүзеге асырылады, ол өз кезегінде «өзара әлеуметтік қарым- қатынас» жағдайындағы адамның табысты іс-әрекетінің міндеттерін шешу үшін қажет. Басқа тілді коммуникацияда тілдесуге қатысушылар шет тілінің көмегімен бірлескен іс-әрекеттің міндеттерін шешеді.

Сол себепті де студенттердің өзара қарым-қатынастарының және ынтымақтастықтарының, сонымен қатар тілдің коммуникативтік шартын ұйымдастыруға арналған тілдік тапсырманың маңыздылығын атап өту қажет. Коммуникативтік оқыту студенттерді басқа мәдени кеңістікке «кіруге» бағыттайтын тілдік байланысқа іштей дайын болуды және қабілеттілікті қамтиды. Мұндай оқыту үшін ең алдымен сабақты өткізудің дәстүрлі емес формалары тән.

Оқытудың бинарлық моделі екі оқытушының өзара қарым-қатынас жасауын қарастырады. Аталмыш сабақтарды құрастыру барысында байланысты пәндер оқытушыларының ынтымақтасып жұмыс істеуі емес,

тілдік пәннің және тілдік емес пәннің оқытушыларының бірігіп сабақ өткізуі негізгі қиындықты туғызады. Бинарлық сабақтың әдістемесі дәстүрлі сабақ тақырыптарының әдісінен ерекшеленеді, яғни кез келген тақырып бойынша екі оқытушы бір мезгілде сабақ өткізеді [7].

Білім беру үрдісіндегі кіріктіру әдісі білім беру мазмұнының икемді болуының және түрленуінің бір факторы болып табылады. Кіріктірілген оқытуды ұйымдастыруда білім алушылардың жас ерекшеліктерін еске ала отырып, оларды тұлға ретінде дамытуға және олардың шығармашылық ойлауын қалыптастыруға негіз болатын түрлі білімнің байланысы арқылы әлемнің сан түрлі болмысын таныту мүмкіндігі пайда болатыны анық.

Қазіргі таңда CLIL пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту әдісі білім беру әдістемесінің ең жемістісі болып саналадының уақыт көрсетіп отыр. Бұл әдіс екі пәнді, оның бірі-шетел тілін кіріктіре оқытуға мүмкіндік береді. Осы пәнге тән терминдерді, белгілі бір тілдік құрылымдарды оқып үйренеді, пәндік терминология арқылы студенттің сөздік қоры да байып, дамиды.

Пән мен тілді кіріктіре оқыту барысында ойлаудың жаңа деңгейі яғни кең ауқымды кіріктірілген ойлау қалыптасады. Мұндай ойлауда бір пән арқылы ғана қалыптасатын ойлаудың тар шеңберінен тысқары шығатын, пәнаралық байланыс аясын кеңейтетін, оқу материалдарын қайталаудан сақтайтын деңгей пайда болады. Соның барысында студенттердің ойлау әрекеті белсендіріліп, алатын ақпараттың аясы кеңі түседі, сөйтіп, студенттің оқып, білім алсам деген қызығушылығы арта түседі. Кіріктіре оқыту білім беру үрдісіндегі студент мен оқытушының өзара дидактикалық қатынасында жаңа психологиялық жайлы қатынас қалыптасуына себепкер болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://articlekz.com/article/11149> (23.02.2018)
2. Иностранный язык как часть профессиональной подготовки инженера // Формирование профессиональной культуры специалистов XXI века в техническом университете: Труды 5-ой Международной научно-практической конференции. – СПб.: Изд-во Политехнического университета, 2005. – С.135-143. – 0.4 п.л.
3. Байғаскина Жұлдыз «Кәсіби-бағытталған шет тілін оқыту – әр студенттің жеке басының кәсіби дамуының негізі.» Алматы энергетика және байланыс университетінің оқытушысы
http://www.rusnauka.com/15_NNM_2014/Philologia/3_170132.doc.htm (10.02.2018)
4. Уровни автономности студента при обучении профессиональному общению в электронной среде // Современные подходы к уровням обученности и критериям их оценки при подготовке по иностранному языку специалистов-нефилологов. Вестник МГЛУ. Выпуск 477. – М., 2001. – С. 132-146. – 0.6 п.л.
5. http://library.psu.kz/fulltext/transactions/2967_ergazinova_g.d_kasibi-bagittalgan_shetel_tili_agilshin_tili.pdf (23.02.2018)
6. http://ksu.edu.kz/files/TB/book/gsf/umkd_dlya_zhurnalistov.pdf (10.03.2018)
7. Tom Hutchinson, Alan Water English for Specific Purposes. – Cambridge University Press, 2006. – p. 183.

Лян В.В.,
докторант,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Рахимова А.Е.
магистр,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

НАРРАТИВНЫЙ ДИСКУРС КАК АКТ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация. Мақала шетелдік және ресейлік зерттеушілердің әңгімелік зерттеуді жандандыру мотивтерін зерттеу әрекеті болып табылады, олардың ішінде баяндаудың коммуникативтік және танымдық компоненті басым. Онда автор әңгімелік дискурсты мәдениаралық қарым-қатынас құралы ретінде қарастыруға шақырады, өйткені оның тарихи және ұлттық-мәдени сипаттамалары бар және кейде оқырман мен автор диалогтың ерекше түріне қатысатын көп мәдениетті қарым-қатынас объектісі болып табылады. Сондықтан әңгімелік дискурстың аударма ерекшеліктерін зерттеу қазіргі аударма теориясы мен практикасында маңызды орын алады. Сонымен қатар, мақалада «баяндау» және «баянды дискурс» сияқты негізгі ұғымдардың анықтамалары берілген, сонымен қатар баяндауды зерттеудегі танымдық айналымның себептері ашылған.

Түйін сөздер: әңгімелеу, баяндау дискурсы, аударма, автор, оқырман, мәдениет, байланыс, көркем мәтін.

Аннотация. Статья представляет собой попытку изучить мотивы активизации в сторону нарративного исследования зарубежными и российскими исследователями, среди которых превалирует коммуникативный и когнитивный компонент нарратива. В ней автор призывает рассматривать нарративный дискурс как средство межкультурной коммуникации, поскольку он обладает историческими и национально-культурными характеристиками, а порой даже представляет собой мультикультурный объект коммуникации, где читатель и автор вовлечены в особый вид диалога. Следовательно, изучение особенностей перевода нарративного дискурса занимают важное место в современной теории и практике художественного перевода. Кроме того, в статье приводятся определения таким ключевым понятиям как «нарратив», и «нарративный дискурс», а также раскрываются причины так называемого когнитивного поворота в нарративных исследованиях.

Ключевые слова: нарратив, нарративный дискурс, перевод, автор, читатель, культура, коммуникация, художественный текст.

Annotation. The article is an attempt to study the motives of activation towards narrative research by foreign and Russian researchers, among which the communicative and cognitive component of narrative prevails. In it, the author urges us to consider narrative discourse as a means of intercultural communication, since it has historical and national-cultural characteristics, and sometimes even represents a multicultural object of communication, where the reader and the author are involved in a special kind of dialogue. Therefore, the study of the features of the translation of narrative discourse occupy an important place in modern theory and practice of literary translation. In addition, the article provides definitions of such key concepts as “narrative” and “narrative

discourse”, and also reveals the causes of the so-called cognitive turn in narrative research.

Keywords: narrative, narrative discourse, translation, author, reader, culture, communication, literary text.

ВВЕДЕНИЕ

Растущее количество научных работ, посвященных анализу нарратива в рамках психологических, масс-медийных, культурологических, педагогических, социологических, лингвистических (филологических), и других гуманитарных наук является показателем актуальности и своевременности, а также популярности изучения такого многогранного объекта как нарратив. Становится необходимым отметить, что исследования нарративного дискурса происходят в рамках антропологического направления в языкознании, сосредоточившего внимание на самом человеке говорящем, и термин «дискурс» выступает одним из важнейших способов выражения говорящей личности. Однако, как показал литературный обзор различных научных исследований, посвященных лингвопереводческим аспектам нарратива, когнитивные аспекты перевода художественного нарративного дискурса недостаточно разработаны и изучены. В статье предпринимается попытка представить нарративный дискурс как разновидность межкультурной коммуникации, и раскрыть аспекты перевода нарративного дискурса в свете межкультурной коммуникации на примере художественного произведения «Дом странных детей Миссис Перегрин» за авторством Р. Риггза.

МЕТОДЫ И МАТЕРИАЛ ИССЛЕДОВАНИЯ

В виду поставленной цели и предлагаемой гипотезы статьи, были использованы следующие методы:

- *литературный обзор* научных статей, книг и диссертаций, написанных в русле нарративных исследований, был использован для выявления причин, вызвавших интерес к коммуникативной, когнитивной природе нарративного дискурса в разных типах коммуникации;

- *лингвокультурологического и переводческого анализа* применены для анализа особенностей передачи национально-исторических, географических и других видов культурных лакун, которые изобилует художественный нарративный дискурс главного персонажа дебютного романа Р. Риггза «Дом странных детей».

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Основные результаты исследования приведены ниже:

1. Художественные тексты представляют собой косвенный вид или процесс межкультурной коммуникации, так как именно они напрямую связаны с культурой, хранят информацию об истории, национальной психологии, национальном поведении, т.е. обо всех составляющих культуры. С этой позиции нарративный дискурс рассматривается как завершённый коммуникативный акт межкультурной коммуникации со своими специфичными ментальными сигналами и культурными кодами, которые автоматически вызывают у читателя, воспитанного в традициях данной культуры, не только непосредственные ассоциации, но и большое число косвенных.

2. Создавая художественный дискурс, автор ориентируется на закреплённые в той или иной культуре образцовые модели отражения мира. Одними из мастерских умений переводчика является искусство интерпретации текста, как основного компонента дискурса, умения увидеть невидимое, не лежащее на поверхности, содержащее в себе ментальный пласт сознания, а именно увидеть то, как определённые черты индивидуальности автора текста, его мировоззренческие установки, которые «навязаны» ему внешними обстоятельствами, влияют на характер произведения.

3. В качестве показательного примера были представлены различные виды реалии американской, мексиканской и европейской культуры, которые фигурируют в нарративе главного героя, подростка Джейкоба Портмана в романе «Дом странных детей Миссис Перегрин». Речевая характеристика нарративного дискурса подростка представляет собой богатый пласт стилистических приемов и лексических средств, она представляет собой индивидуальный лингвистический фактор дискурса, избранный автором для более точного отображения мировоззрения подростков и передаваемой ситуации.

4. Основными способами передачи таких реалий являются транскрипция, транслитерация (для передачи звучания и написания инокультурных реалий), описательный перевод и аналог (для полного понимания эмоционально-эстетической функции реалии), а также компенсация для воссоздания утраченных при переводе лакун, фразеологических единиц и стремления к адекватности в переводе.

ОБСУЖДЕНИЕ

Непосредственно классическое представление в исследовании нарратива в России было сформировано такими влиятельными русскими теоретиками, являющимися представителями русского формализма, как Шкловский В., Томашевский Б., Веселовский А., Пропп В. На процесс его становления также сильно повлияли ученые 1920-1960-х годов, такие как Бахтин М., Волошинов В., Лотман Ю., и другие, которые стали

основоположниками современных категорий в нарратологии. В свою очередь, в результате II когнитивной революции, произошедшей с 1955 по 1965 гг., тенденцию стал набирать в философии и психологии того времени дискурсивный или нарративный переворот (Харре Р.), в центре которого оказалось уже не слово или предложение, структура, а сам текст, дискурс и нарратив [4, с. 32]. Как выделяет Грицкевич Н.Н. в своей статье «Понятие «нарратив» в современной лингвистике. Нарратив как особая разновидность текста», «нарративный» поворот является составляющей частью или, по некоторым оценкам, этапом поворотов «лингвистического», «риторического» и «интерпретативного» [5]. Мы согласны с мыслью автора, что вместе с интердисциплинарным подходом, когда исследования гуманитарных дисциплин, в том числе лингвистических и переводческих, стали тесно соприкасаться с существующими исследованиями в антропологии, семиотике, литературной теории, философии, эстетике, политике, то на выходе анализу подвергаются уже не только чисто языковые параметры (семантика языковых единиц), а функциональные, коммуникативные или когнитивные компоненты (риторические, интерпретативные, дискурсивные, нарративные проблемы). Возросший «рейтинг» исследований в рамках нарратологии также может быть благодаря укоренению антропоцентрической парадигмы, поставившей началом всего человека как субъекта культуры и языка.

Согласно Карасику, реализация речевого поведения человека происходит именно в различных типах дискурса, в зависимости от его социальной и психологической роли, заинтересованности в происходящей коммуникации. Однако выбор им тактики и стратегии речевого поведения в большей степени зависит от заданных культурой речеповеденческой системы [6, с. 51]. Отсюда многие современные ученые-лингвисты видят большие перспективы в изучении нарратива как «макрообъекта», происходящего в плоскости либо одной или же нескольких культур, рассматривая его как культурную модель (Алещанова И.В.) или коммуникативную стратегию в художественном произведении (В.Л. Шуников), риторическую стратегию, объединяющую язык, мышление, культуру, с целью воздействия на сознание людей (А.Д. Плисецкая), как динамичную форму социального взаимодействия, где четко определены ценности и нормы, условности в которых он функционирует, в зависимости от институциональности или социума, как инструмент лингвистического анализа, выполняющегося на стыке социологических, психологических и культурологических подходов к изучению природы межкультурных браков (Е.В. Бондаренко). Особую ценность представляют исследования политического нарратива Шейгал Е. И., в которых нарратив раскрывается как «текст культуры», содержащий в себе ядерные ключевые концепты актуального политического дискурса. Многоликость политического нарратива заключается в его личностной, идеологической и событийной составляющих, что делает его мощным оружием воздействия на сознания масс.

В традиционном понимании нарратив определяется как текст, описывающий некую последовательность событий; то же, что *история, рассказ, повествование*. Д. Шифрин определяет нарратив как "форму дискурса, через которую мы реконструируем и репрезентируем прошлый опыт для себя и для других" [10, с. 500].

Как считает Бахтин, термины «нарративный дискурс» и «нарратив» не отличаются по смыслу, и, пожалуй, ему принадлежит высказывание: «Перед нами два события – событие, о котором рассказано в произведении, и событие самого рассказывания (в этом последнем мы и сами участвуем как слушатели-читатели); события эти происходят в разные времена (различные и по длительности) и на разных местах, и в то же время они неразрывно объединены в едином, но сложном событии, которое мы можем обозначить как произведение в его событийной полноте. Мы воспринимаем эту полноту в ее целостности и нераздельности, но одновременно понимаем и всю разность составляющих ее моментов» [2].

В русле лингвопереводческого исследования нарратив и нарративный дискурс зачастую выступает в качестве объекта, где рассматриваются скрытые и внеязыковые трудности при переводе, с которыми сталкивается переводчик в процессе адаптации переводного текста для реципиентов разных культур. Кроме того, материал исследования может варьироваться от художественных текстов до текстов святописаний. Так, например, Леонтьева Е. А. описала модель поэтической и лингвистической структуры точки зрения русского нарратива в современных коротких рассказах и их переводов на немецкий язык [7, с. 132].; М. А. Микабирдзе подверг переводческому анализу не менее популярный нарратив деловой литературы, рассмотрев особенности передачи языковых и культурных аспектов деловой прозы [8]. Однако, в глаза бросается тот факт, что количество научных работ, посвященных различным аспектам перевода нарратива всего лишь незначительно как в российском, зарубежном, так и отечественном переводоведении, что и обуславливает новизну и необходимость разработки такого сложного и обширного понятия как нарратив, поскольку нарративный дискурс являет собой целую хитросплетенную систему коммуникативного взаимодействия между субъектом, объектом и адресатом наррации, где инициатор дискурса (писатель) и получатель (читатель) находятся в комплексном сплетении согласно Бахтину «имплицитная пара автор/адресат, эксплицитная пара нарратор/образ адресата, а в центре – диегетический мир как условное место встречи креативного и рецептивного сознаний. По мысли Бахтина, ни говорящий, ни слушающий «не остаются каждый в своем собственном мире; напротив, они сходятся в новом, третьем мире, мире общения». Если верить Бахтину, то этот третий мир, мир диалога между

всеми участниками коммуникации функционирует за счет нарратива – той невидимой нити, которая объединяет всех коммуникантов. Следовательно, нарратив выступает как средство общения. Именно поэтому в литературе постмодернизма нарратив (англ. и фр. *narrative* - рассказ, повествование, от лат. *narrare* - рассказывать) выступает как понятие, которое фиксирует процессуальность самоосуществления или реализации как способа бытия текста.

Задачей переводчика, как и всегда, остается правильная и адекватная передача не только композиционно-речевых, структурно-жанровых особенностей нарративного дискурса, но и сохранение намерения (интенции), задуманного автором, его прагматических, коммуникативных и функциональных аспектов, при этом учитывая межкультурный характер нарратива, так как коммуникация происходящая в плоскости одной культуры содержит национально-исторический и эмоционально-когнитивный колорит исходного нарратива, свойственный только ему, а для реализации первостепенной задачи, переводчику нужно знать, какие стратегии и способы способны релевантно передать вышеуказанный культурный код исходного нарративного дискурса. Несмотря на то, что нарратив рассматривается с точки зрения множества научных направлений, самым распространенным и традиционным остается русло художественного или литературного нарратива.

Безусловно, нарративный дискурс образует сложную культурную модель под влиянием многих факторов, к числу таковых можно отнести относятся внетекстовые роли автора и адресата и внутринарративные коммуникативные уровни. Две нарративные позиции – автор-нарратор и его реальный или потенциальный адресат – неизменные элементы, без которых нарративизация как субъективный акт репрезентации социального опыта в форме последовательных когнитивных и лингвистических операций, не состоится. Национально-культурная специфичность порождается содержательным аспектом наррации. Большую ее часть представляют реалии или лакуны, фразеологические обороты. Так, например, в нарративе главного персонажа романа «Дом странных детей» преобладают реалии американской, мексиканской и европейской культуры, далее будут представлены самые яркие из них: *guacamole* (закуска из пюрированной мякоти авокадо, блюдо мексиканской кухни), *schroeder* (устройство, используемое для измельчения бумаги), *shafbord* (состязательная игра на размеченном корте с использованием киев и шайб), *amish* (религиозное движение последователей Якоба Аммана, возникшее в 1693 году в Европе) Амиши ценят сельскую жизнь, ручной труд, скромность и простоту), *bitboxing* (искусство создания и имитации ритмических рисунков (битов) и мелодий при помощи голосового аппарата и артикуляций органами рта), *Fort Knox* (военная база США, на территории которой расположено хранилище золотых запасов США), *cairn* (в Шотландии, Ирландии и Уэльсе означает «курган»). При переводе таких реалий, переводчик часто прибегал к традиционным способам, предложенным еще основателями советской школы переводоведения, таким как метод транскрипции и транслитерации, аналоговой замены, описательного перевода, поскольку реалии относятся к безэквивалентной категории. Однако, нельзя забывать о том, что переводчик – «всегда посредник, «промежуточный деятель», способствующий сближению «своей» и «чужой» культур» и он всегда выбирает ту самую «золотую середину» при переводе идиом и других колоритных средств выражения, стремясь сделать нарратив героев понятным для иноязычных и инокультурных читателей. К примеру, в нарративе дедушки и подростка звучит такая фраза, когда идет описание местности: *It's like the old captains used to say – "Twiht Hartland or Cairnholm Bay is a sailor's grave by night or day!"*, в которой есть ссылка на фольклорную рифму, которая в оригинале звучит как *"From Pentire Point to Hartland Light a watery grave by day or night"* и обозначает, что весь этот северный берег юго-западной Англии довольно опасен. Переводчик, для «приближения» текста к культуре читателей, переводит эту фразу как «В старину, капитаны так и говорили»: Мыс Хартленд-Твикс изалив Кэрнхолм – могила для моряков, разрази нас гром!», используя прием добавления слова «мыс» и компенсировал потерю национальную окраски фольклорной рифмы посредством выражения, которое используется в русском языке на просторечии «разрази меня гром» и обозначает форму клятвенного заверения в чем-либо.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Когнитивный переворот также повлиял на литературный нарратив и согласно Й. Брокмейер, Р. Харре причины популярности термина «нарратив» в современной художественной литературе состоят в следующем: «... именно понятие нарратива было обобщено и расширено и в то же время специфицировано в спектре вопросов, которые включают исследование способов, посредством которых мы организуем нашу память, намерения, жизненные истории, идеи нашей —самости или —персональной идентичности». Взятые в качестве примера отрывки из нарратива главного персонажа романа на предмет выявления и анализа культурных характеристик нарративного дискурса показывают, что он является отдельным способом, с помощью которого реализуется процесс межкультурной коммуникации между читателем и автором.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алещанова И. В. Нарративность: определение понятия // Известия ВГПУ. 2006. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narrativnost-opredelenie-ponyatiya> (дата обращения: 18.06.2019).
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975. — 504 с. Подробнее см.: Тюпа В.И. Дискурс / Жанр. М.: Intrada. 2013
3. Бондаренко Е. В. Метод нарративного анализа в исследовании межкультурных браков с позиций коммуникации // Lingua mobilis. 2009. №2 (16). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-narrativnogo-analiza-v-issledovanii-mezhkulturnyh-brakov-s-rozitsiy-kommunikatsii> (дата обращения: 18.06.2019).
4. Брокмейер Й. Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы филологии. — 2000. — №3 — С. 29-42
5. Грицкевич Н.Н. Понятие «нарратив» в современной лингвистике. Нарратив как особая разновидность текста. Источник: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=4564 (дата обращения 17.08.2019)
6. Карасик В. И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности: сб. обзоров. М.: ИНИОН РАН, 2000. С. 37–64.
7. Леонтьева Е. А. Точка зрения в нарративе: 10.02.20 Леонтьева, Елена Александровна Точка зрения в нарративе (На материале сопоставительного анализа современных русских коротких рассказов и их переводов на не: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 Тюмень, 2005 190 с. РГБ ОД, 61:05-10/1199
8. Микаберидзе М.А. Особенности перевода нарратива в деловой прозе. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26181080> (дата обращения: 16.06.19) Шуников В. Л. Коммуникативные стратегии «Я»-нарратива (на материале произведений современной русской литературы) // Новый филологический вестник. 2007. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnye-strategii-ya-narrativa-na-materiale-proizvedeniy-sovremennoy-russkoy-literatury> (дата обращения: 18.06.2019).
9. Плисецкая А. Д. Нарратив в «победном» дискурсе Барака Обамы (2012-2013 гг.) // В кн.: Философия. Язык. Культура /. Вып. 4. СПб. : Алетейя, 2013. С. 235-245.
10. Schiffrin, D., Tannen D., and Hamilton H.E. (2001) The Handbook of Discourse Analysis Edited.

Майкупова Р.Н.,
Сапахова Ж.А.,
Жубаназарова К.А.,
Алдашева Г.Б.

преподаватели кафедры языков, курса русского языка,
НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова»
E-mail: ritamaikupovna@mail.ru

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СУБСТАНТИВИРОВАННЫХ ЕДИНИЦ В МЕДИЦИНСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация: Мақала әр түрлі медициналық мәтіндердегі мазмұнды бірліктердің жұмыс істеуін сипаттауға, сонымен қатар сөз тіркестерінде жұмыс істеген кезде пайда болатын негіздемелердің кейбір сөзжасамдық және грамматикалық ерекшеліктеріне, сонымен қатар қазіргі орыс тіліндегі мазмұнды тілдік бірліктердің рөліне, олардың семантикалық және стилистикалық түрлеріне арналған.

Тірек сөздер: негіздеу, сөзжасам жүйесі, синтаксистік байланыс, грамматикалық өзгерістер, сөз жұрнағы, сын есім.

Аннотация: Статья посвящена описанию функционирования субстантивированных единиц в разных типах медицинских текстов, а также некоторым словообразовательным и грамматическим признакам субстантиватов, которые проявляются при их функционировании в высказывании, а также роли субстантивируемых языковых единиц в современном русском языке, их семантическим и стилистическим разнообразиям.

Ключевые слова: субстантивация, словообразовательная система, синтаксическая связь, грамматические изменения, суффиксация слова, адъективное склонение.

Abstract: The article is devoted to the description of the functioning of substantive units in different types of medical texts, as well as to some word-formation and grammatical features of substantivates that appear during their functioning in utterance, as well as the role of substantivable language units in modern Russian, their semantic and stylistic varieties.

Keywords: substantiation, word-formation system, syntactic connection, grammatical changes, word suffixation, adjective declension.

Феномен субстантивации в современном русском языке тесно связано с тенденцией к экономии языковых средств. Субстантивация является одним из актуальных для современного русского языка способов словообразования, имеющих большие возможности в выражении мыслей языковой личности, представлении образа говорящего в медицинских текстах. С одной стороны, это один из типов существующей в русской грамматической системе переходности, с другой стороны, - один из неморфологических способов образования существительных. В своём исследовании в качестве рабочего рассмотрели следующее определение: субстантивация - имеющий компрессионный характер морфолого-синтаксический способ словообразования, отражающий процесс функционального перехода слов различных частей речи и сочетаний в разряд имён существительных. [2, 71] Для обозначения субстантивированного слова или сочетания слов, перешедшего в класс имён существительных в результате субстантивации (*детская, первое, рвотное, командировочные, заведующий*), мы выделяем достаточно распространённый в современной лингвистике термин «субстантиват», т.е. существительные, приобретшее способность указывать на предмет, а не только его признак.

Цель данной работы заключается в рассмотрении субстантивации с точки зрения компрессионного характера этого способа словообразования и выявления особенностей функционирования транспозиции в медицинских текстах. В центре внимания будет динамический аспект, т.е. те закономерности, которые проявляются при функционировании субстантиватов в медицинских текстах разных стилей и жанров; изменение грамматических свойств; участие в словообразовательных процессах и т.д.

На сегодняшний день словообразование является одной из важных сторон исследования в современном русском языке. Многообразие способов образования слов показывает, что необходимо рассмотреть все потенциалы создания новых слов в современном русском языке. Для того чтобы понять, как образовано то или иное слово, в словообразовании существует такое понятие как словообразовательный тип. Словообразовательный тип - это формула, образец, модель, по которой происходит построение новых слов.

Словообразование в современном русском языке является исключительно прогрессивным и динамичным процессом. Валгина Н.С. отмечает его зависимость от общественной ситуации, активности социальной жизни, происходящих в ней перемен: «Словообразование в высшей степени подвижно, в его системе заложены большие потенции, реализация которых практически не ограничена. Именно поэтому в активные периоды жизни языка они особенно дают о себе знать». [1, 78-80] Субстантиват обычно сохраняет форму того же рода, что и подразумеваемое существительное, при котором «прошрое» прилагательное служило в качестве определения.

Субстантивация бывает полной и частичной, и окказиональной.

I. Полная - это когда прилагательное полностью перешло в существительное, как прилагательное оно уже не может использоваться. Примеры: *зубной, раненный, больной, глухой, слепой и т.д.*

II. Частичная или неполная - это когда слово употребляется то как прилагательное, то как существительное. Примеры: *русский народ и русский, военный врач и военный, недоношенный ребенок и недоношенный и т.п.*

III. Окказиональная - при которой переход происходит только по контексту. Примеры: *название рассказа Чехова - «Толстый и тонкий», татарская сказка - «Глухой, слепой и безногий».* [2, 72]

С точки зрения словообразовательной особенности, субстантиваты весьма разнообразны. Наиболее показательны в данном отношении изучение субстантивированных прилагательных. [4, 141] Среди субстантивированных наименований лиц встречаются субстантиваты без приставок и суффиксов, действующие в языке как первообразные: *больной, глухой, слепой, дорогой, русский, чистый*. Например: «*Вечером, накануне операции, больным назначают внутрь снотворные средства в сочетании с транквилизаторами и антигистаминными препаратами*», «*Особое внимание уделяют речевому развитию глухих после кохлеарной имплантации*», «*Слепые, проживающие в интернатах, в любое время года наслаждаются чистым воздухом и пением птиц*». Но основная часть субстантиватов - производные слова, то есть в период, предшествовавший субстантивации, они прошли определённый путь в словообразовательной системе современного русского языка. Чаще всего это суффиксальные образования: *докторская, ординаторская, заразная, слабоумный, бешенный, волосатый, кровавый, капризный, семейный и др.* «*У меня сейчас проблемная ситуация с докторской*»; «*Кровавые и кровь: близнецы-братья?*»; «*Слабоумный выглядит вялым, крик тихий и очень слабый*».

Встречаются субстантиваты, входящие к суффиксально-префиксальной модели: *неспортивный, отсталый, возбуждённый, недоношенный, неадекватный, выздоровевший, зафиксированный, лечащий, пролеченный, тяжелораненный и др.* Примеры: «*Ребенок, который появился на свет раньше 37 недель беременности, считается недоношенным*», «*Зафиксированный жалуется на повышение температуры, одышку, общую слабость и головную боль*», «*Это твой лечащий?*», «*Пролеченный в этой клинике вернулся сюда вновь*», «*Скорая помощь привезла тяжелораненого*».

Число субстантиватов, выполняющих знаковую функцию, постоянно расширяется. К примеру, субстантиваты могут образовывать словообразовательную цепочку: от субстантивата *сердечный* при помощи словообразовательного способа сложения образуется производное *предсердный*: «*Предсердный ритм нередко появляется на кардиограмме. Предсердный натрийуретический пептид состоит из 28 аминокислот*».

Некоторые типы субстантиватов включают только производные прилагательные - названия помещений и строений: *аппаратная, гардеробная, ординаторская, операционная, процедурная, стационарная и др.* Примеры: «*Все хирурги отделения собрались в 15.00 ч. в ординаторской*»; «*В операционную больного доставляют только по распоряжению анестезиолога, когда всё необходимое для обезболивания подготовлено*», «*Сотрудники процедурного кабинета - высококвалифицированные, опытные и внимательные медицинские сестры, бережно относящиеся к каждому пациенту*»; собирательные названия животных и растений: *камбаловые, магнолиевые, тыквенные, позвоночные, зерновых, озимые, трескообразные, трёхустные и др.* «*Профилактикой увядания кожи занимаются и полезные жирные кислоты - омега-3 и омега-6, которые содержатся в тыквенных семенах*». «*Наземные позвоночные могут иметь шерсть, перья или чешую*»; «*Ученые открыли еще одну характерную полезную особенность употребления овса и других зерновых для здоровья человека*». Это связано с семантикой слова, типом его предметного значения; наименования блюд и кушаний: *мясное, съестное, мучное, жаркое, и др.* Примеры: «*Мучное изделие содержит консервант, который вреден для человеческого организма*», «*Жаркое из мяса с овощами и растительного масла содержит витамины А, В1, В2, В5, В6, В9, В12*».

Повторное словообразование на базе субстантивированных слов в современном языкознании не стало пока предметом исследования учёных, хотя, как видим, оно достаточно распространено. Возможно, это связано со сложностью дифференциации наблюдаемого этапа от универбации. Как происходило словообразование: *операционный блок - операционка, щитовидная железа → щитовидка, ветряная оспа →*

ветрянка, аскорбиновая кислота → *аскорбинка, искусственное вскармливание* → *искусственник, хронический больной* → *хроник*. Второй вариант более рационален и обоснован законами языка.

Следовательно, субстантивация выступает как одно из звеньев словообразовательной системы в русском языке. Субстантивации предшествуют другие словообразовательные процессы, особенно в случае, когда у слова сложное, многокомпонентное конкретное значение: развитие словообразования на этапе субстантивации не заканчивается и может продолжиться, к примеру, с помощью дальнейшей суффиксации слова. Данная специфика свидетельствует о полном включении процесса субстантивации в словообразовательную систему современного русского языка, его жизненности, актуальности, современном характере. [2, 73]

Субстантивируясь, каждое слово в медицинских текстах приобретает лексические, морфологические и синтаксические признаки имени существительного. К лексическим признакам относится появление у слова семантики лица, предмета или отвлечённого понятия, к морфологическим - появление категории рода как неизменяемого признака, к синтаксическим - изменения в сфере связи с другими словами и в синтаксической функции. Данные признаки можно разделить на внутренние и внешние, формальные. Семантические метаморфозы относятся к внутренним, грамматические - к формальным. Именно внешние, формальные модификации более наглядны и позволяют представить это слово как новое имя существительное в медицинском тексте.

Изменение в категории рода наиболее убедительно, когда речь идёт о субстантивации слов, имеющих адъективное склонение. К примеру, прилагательное *дежурный* изменялось по родам: *дежурный врач, дежурная медсестра, дежурное подразделение*, а у субстантивата *дежурный* род мужской, и это постоянный признак: «*В это время в приемном покое находился дежурный, который оформлял пациента, поступающего в больницу*». Изменение по числам характерно и для прилагательных, и для существительных, и этот признак у субстантиватов сохраняется: «*Больной предоставил дежурным справку*».

Многие субстантиваты - одушевлённые существительные со значением лица сохраняют от слов адъективного склонения, от которых они были образованы, способны употребляться в разных родах и числах: «*При некоторых незначительных повреждениях медицинская помощь пострадавшему может быть ограничена лишь объемом первой помощи*», «*Для начала провел осмотр первой пострадавшей, которая была в более тяжелом состоянии*», «*Но врачам, которым привезли пострадавших, не сказали, что пациенты являются источником радиоактивного излучения*». Тем не менее, несмотря на кажущееся сходство с изменением по родам и числам производящего слова (причастия), род у субстантивированных существительных является не переменным, а постоянным признаком, то есть напрямую связан с полом обозначаемого лица (одушевлённых имён существительных). Подтверждает данное наблюдение отсутствие у субстантивированного слова среднего рода, в то время как у причастия он был (*пострадавшее лицо*). То есть слова *пострадавший* и *пострадавшая* – это не формы одного и того же слова, а различные существительные, по аналогии с *доктора - докторша, собеседник - собеседница, пациент - пациентка*. Наличие у начального словообразовательного элемента - прилагательного категории рода очень практично в процессе словообразования наименований лиц и позволяет открывать следующее словообразовательное звено - образование парного по роду существительного.

Не все родовые версии субстантиватов одинаковы по стилистической окраске. Если сравнить слова *заведующий* и *заведующая*, то можно отметить стилистическую нейтральность первого и разговорную окраску второго, что согласуется с традиционной стилистической окраской официального и разговорного наименований профессий и родов деятельности в русском языке: *лаборант* и *лаборантка, ассистент* и *ассистентка*. Как и в случаях суффиксального образования существительного женского рода от существительного мужского рода, так и в случае субстантивации слово мужского рода используется как литературное, фактически закреплённое, сферой же функционирования слова женского рода становится разговорная речь независимо от того, насколько широко оно употребляется: «*Заявку на медикаменты и дезинфицирующие средства подала заведующая лабораторией Сабина Маратовна*».

Категория числа в процессе субстантивации не подвергается столь значительным изменениям, как категория рода. [1, 153] Число может быть оценено как переменный признак по аналогии с числом существительного, например, *больной - больные, процедурная - процедурные, операционный - операционные, перевязочная - перевязочные*. Хотя, как отмечали ранее, для многих субстантиватов категория числа - постоянный признак, например, *снотворное, болеутоляющее, слабительное, будущее, зерновые, суточные*. Приобретение субстантиватом грамматических признаков существительного указывает на стабильность процесса субстантивации и полноту перехода слова в класс существительного.

Заметно, что с парадигмой субстантивации изменяются способы синтаксической связи субстантивата с другими словами в предложении. Адъективно склоняемое слово согласуется с главным словом, а субстантиват управляется глаголом, определяется согласуемыми с ним прилагательными. [4, 143] Способы

синтаксической связи существительного-субстантивата гораздо обширнее, чем у слов исходных частей речи. При этом у субстантиватов по крайней мере могут частично сохраняться грамматические признаки тех частей речи, от которых они образованы. Это, к примеру, способность управлять падежной формой существительного у причастия. Причастие *госслужащий* в сочетаниях «*госслужащий по контракту*» и «*госслужащий по совместительству*» являются субстантиватами, но при этом управляют предложно-падежной словоформой, как слова, от которых они были образованы. Определенно сказать, что такое управление является грамматическим «наследством» слова-субстантивата, нельзя, так как существительные тоже могут управлять существительными. Но в любом случае целиком избавиться от грамматических признаков того слова, от которого субстантиват образован, ему не удаётся, что не скажешь о синтаксической роли, которая изменяется радикально.

Переход слова другой части речи в разряд существительных помечает наличие при нём определений, степень свободы в присоединении к слову в тексте согласованных определений. Данное свойство является синтаксическим признаком, легче всего его приобретают субстантиваты, восходящие к именам прилагательным и причастиям, то есть слова адъективного склонения. [2, 74] Согласованное определение может быть выражено именем прилагательным: «*Любимая книга хирурга «Окончательный диагноз» Артура Хейли, рассказывающая на примере работы одной больницы о несовершенстве системы здравоохранения*», местоимением-прилагательным: «*Знаешь ведь, не всякое слово лечит, пусть даже молитвенное*». Препозиция определения - обязательное условие полной грамматизации субстантивата; благодаря определению, субстантиват утрачивает связь с производным словом: «*...Всё-таки дворовое прошлое давало о себе знать*». Это особенно показательно в случае субстантивации прилагательных и причастий: слово, которое само было определением в сочетании «прилагательное (причастие) + существительное» в конечном итоге субстантивации начинает занимать в данном сочетании другую, причём полярную позицию.

Глаголы переходят в существительные нечасто. Например, *Из уст больной прозвучало беззвучное прости* - в данном случае глагол в форме повелительного наклонения, перешедший в существительное, определяется прилагательным. Ср. окказиональную субстантивацию: *Но главная половина от «сделать» - это захотеть, а главная половина от «захотеть» - это ясно представить себе, чего хочешь*. - здесь субстантивированные глаголы, как и существительные, сочетаются с предлогами.

Могут переходить в имена существительные и слова служебных частей речи и междометия. Ведь это всегда окказиональная субстантивация. Например, *Далече грянуло ура...* - слово выступает в качестве подлежащего; *В некоторых произведениях сто ахов, в других тысячи* - междометие, употребленное как существительное, стоит в форме родительного падежа мн. числа, сочетается с числительными. В предложении *Близкое «около» не получилось...* субстантивированный предлог определяется прилагательным.

Значит, грамматические изменения субстантиватов, к которым относятся приобретение словом постоянной категории рода, употребление при нём согласованных определений, изменение синтаксической роли в предложении и др., указывают на грамматический акцент процесса субстантивации, а зависимость данных грамматических изменений от семантики субстантиватов подтверждает его семантический характер. [1, 167]

В современном русском языке, в соответствии со сформировавшейся языковой традицией субстантивации, наиболее интенсивно подвергаются слова адъективного склонения (имена прилагательные, причастия, числительные, местоимения-прилагательные). Эти субстантиваты могут быть постоянными, и непостоянными. При этом особенностью субстантивации на определённом этапе развития языка является свободный переход в имена существительные слов различных частей речи, как склоняемых, так и несклоняемых, как полнозначных, так и не имеющих самостоятельного лексического значения, и даже словосочетаний и предложений. Субстантивации безусловно могут подвергаться и систематически подвергаются глаголы, наречия, слова категории состояния, предлоги, союзы, частицы, междометия, звукоподражания, модальные слова. Субстантиваты от этих слов являются в большинстве случаев окказиональными. [2, 74]

Следовательно, желание сокращать языковые единицы в процессе создания речевых высказываний является неотъемлемой коммуникативной потребностью современной языковой личности, реализуемой в первую очередь через использование в различных сферах русского языка результатов одного из наиболее действующих способов компрессивного словообразования - субстантиватов.

Вполне возможно прогнозировать развитие процесса субстантивации, расширение его границ, что, несомненно, потребует дальнейшего углублённого изучения данного явления лингвистами.

Таким образом, субстантивация занимает прочное место в системе словообразовательных способов современного русского языка. Образуюсь на базе первообразных или производных слов, субстантиваты могут сами стать базой для дальнейших словообразовательных этапов.

В процессе субстантивации слова изменяют свои грамматические признаки, и для субстантивов, прежде всего, характерны грамматические изменения, связанные с категорией рода, с появлением способности иметь при себе согласованные определения, с изменением синтаксической функции в предложении. Грамматические признаки обычно зависят от семантики субстантивата.

Функции, выполняемые субстантиватами в современном русском языке, многообразны, что объясняется их семантическим и стилистическим своеобразием. Помимо номинативной функции и функции языковой компрессии, можно выделить такие их качества, как воздействия языковой игры, стилистической отмеченности, эмоционально-экспрессивная и художественная функция. Все эти единицы по-разному проявляются в субстантиватах разных типов, используемых в разных сферах и жанрах современного русского языка: для постоянных характерна номинативная функция, непостоянные частичные более экспрессивны, окказиональные выполняют художественную функцию, функцию языковой игры и т. п. Один и тот же субстантиват может выполнять в медицинском тексте несколько функций, причём многое будет зависеть от модальности языковой личности, её целей при использовании субстантивата.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Валгина, Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации: Учеб. пособие. - М.: Высш. шк. 2004 - 259 с.
- 2.Ван Ян. Субстантивация в языке средств массовой информации / Ван Ян // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2016. - № 7 (61). -Часть 2. - С.71-74.
- 3.Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., дополненное. М.: ООО «А ТЕМП», 2006. - С.659-944.
- 4.Пшеничная, А.Ю. Субстантивация на основе прилагательных как вид узуальной конверсии (на материале русского и французского языков) // Научная мысль Кавказа. 2015. № 4 (72). - С.140-143.
- 5.Покровский, В.И. Энциклопедический словарь медицинских терминов - практическое пособие. - 2005.- С.143-276.

Нұрсұлтанқызы Ж.,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Болашақ Университеті
E-mail: zhaznur@mail.ru

Байдаулетова А.Ө.
Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Болашақ университеті
E-mail: ayiagoz_i@mail.ru

ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ТАБУДАҒЫ КӨРІНІСІ

Түйіндеме. Гендерлік лингвистика – әлеуметтік, этно және психоллингвистикалық факторларды талап ететін көп қырлы ғылым саласы. Гендерлік лингвистика тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым. Тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесі соңғы жылдары Қазақстандағы тілші, әдебиетші, социолог, психолог мамандарын қызықтырып жүрген, еркектік және әйелдік қасиеттердің қоғамда қалыптасуы, олардың қайнар көздері, олардың қалыптасуындағы әлеуметтік үдерістерді сипаттайтын аса күрделі үрдіс болып табылады.

Кілт сөздер: антропоцентристік парадигма, гендерлік лингвистика, бейвербалды амалдар, табу, тіл білімі.

Резюме. В статье рассматривается исследование гендерной лингвистики в казахском языке. Новое направление в лингвистике – лингвистическая гендерология, изучающая социальный пол, понятия «мужественность» и «женственность», – выявляет в межкультурном исследовании гендерные отношения в языке. Понятие «гендер» подчеркивает, что мужские и женские роли в обществе конструируются и определяются социально.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, гендерная лингвистика, невербальные средства, табу, языкознание.

Abstract. The article examines the study of gender linguistics in the Kazakh language. A new trend in linguistics – linguistic genderology, which studies the social sex, the concepts of «masculinity» and «femininity» reveals gender relations in the intercultural study in the language. The concept of «gender» emphasizes that the male and female roles in society are constructed and defined socially.

Keywords: anthropocentric paradigm, gender linguistics, nonverbal means, taboo, linguistics.

Антропоцентристік парадигма өз шеңберінде гендерлік лингвистика, лингвомәдениеттаным, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, когнитивті лингвистика, прагмалингвистика, психоллингвистика, лингвопсихология, паралингвистика сияқты жаңа салалардың ғылыми негізін зерделеп-тануға ықпал етті.

Тіл арнаулы «еркектік» және «әйелдік» болып бөлінбесе де, олардың сөйлеу әрекетіндегі мінез-құлқына қарай айырмашылықтар байқалады. Антропоцентристік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдерімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. Гендерлік лингвистика – тіл

ғылымының жаңадан қалыптасып келе жатқан саласы, индивидтің мінез-құлық нормалары мен өзіне тән өзгешеліктерін биологиялық жыныс ерекшелігімен қатысты зерттейтін әлеуметтік-мәдени бағыт болып табылады. Гендерлік лингвистика адам болмысы мен тіл табиғатының арасындағы жынысаралық ерекшеліктерді зерттейді.

Гендерлік лингвистиканың қалыптасуы мен қарқынды дамуы ХХ ғасырдың соңғы онжылдығынан басталады. Бұл постмодернистік философияның дамуымен және гуманитарлық ғылымдардағы ғылыми парадигманың ауысуымен байланысты.

1922 жылы О.Есперсен тілдің пайда болуы мен дамуы туралы іргелі еңбектің бүкіл тарауын әйелдердің тілдік ерекшелігіне арнады.

Алғашқы гендерлік зерттеулер АҚШ, Англия, Франция және Германияда пайда бола бастады. ХХ ғасырдың 70-ші жылдары американдық университеттерде әйелдердің тәжірибесін зерттеп, талдайтын әйелдік зерттеулер жүргізілді. ТМД елдерінде гендерлік топшылаулар, ой-тұжырымдар 1990 жылдарда қалыптасты. Ресейде М.Арутюнян, Т.Рурко, А.Клецин, О.Воронина, Т.Клименкова, В.Бодрова т.б. зерттеушілер гендерлік бағытты дамытты. А.В.Кирилина мен Р.Лаккоф гендерді тілмен өзара байланыста қарастырды. А.В.Кирилина өз еңбектерінде «гендер» және «жыныс» ұғымдарын ажыратып берді: «Гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [1,133].

Гендерлік зерттеуді орыс ғалымдары негізінен әлеуметтік-мәдени деңгейде қарастырады. И.А.Гусейнова мен М.В.Томская өздерінің «Гендерный аспект в текстах современной рекламы» деген мақаласында гендерлік зерттеулерге психоллингвистика, когнитивті лингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика және басқа ғылым салалары тілдік талдаулар үшін деректер бере алатынын жазады [2,81].

ХХ ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап гендерлік зерттеулерге арналған еңбектер көбейе түсті. Тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым – гендерлік лингвистика пайда болды. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж.Лакофф, Д.Спендер, О.Есперсен, орыс лингвистері А.В.Кирилина, М.А.Китайгородская, Н.Н.Розанова елеулі үлестерін қосты. Батыс елдерінің лингвистері мен орыс лингвист-ғалымдары жалпы тіл біліміндегі гендер мәселесін, гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін, феминистік теорияның себеп-салдарын т.б. гендерология ғылымының басын ашуда үлкен еңбек сіңірді. Дж.Лакофф, Д.Спенсер, М.Блок, Д.Камерон, О.Есперсен т.б. батыс лингвистерінің жалпы тіл біліміндегі гендер мәселесіне, балалар мен ересектердің сөйлеуіндегі гендерлік айырмашылықтарға, гендерлік стереотиптер мен асимметрияларға, әйел мен ердің тілдік бейнесіне, гендерлік лингвистика теориясына, феминистік теорияның себеп-салдарына т.б. қатысты зерттеулерін басшылыққа алған.

Қазақ тіліндегі гендерлік факторды зерттеу тарихи сипатқа ие. Гендер факторы қазақ ағартушы, зиялыларының еңбектерінде де жиі ескеріліп отырған. Атап айтқанда, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов еңбектерінде әйел тілі, өзіндік ерекшелігі сөз болады.

Қазақ тіл білімінде гендерлік лингвистика зерттеуші Г.Мамаеваның «Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер», А.Смайловтың «Тұрақты тіркестердегі «әйел» концептісінің лингвомәдени сипаты», А.Байғұтованың «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты», Р.Тұрдалиеваның «Көркем мәтіндегі гендерлік сипат: психоллингвистикалық талдау», А.Әлімжанованың «Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты» атты кандидаттық диссертацияларында тереңінен зерттелді.

Гендерлік лексикалық ерекшеліктер табу арқылы да айқын көрініс тапқан. Өйткені қазақ тұрмыс-тіршілігінде тыйымдардың бір қатары адамдардың жыныс айырмашылығына байланысты қолданылған.

Табу әсіресе «әйел тілінде» жиі кездеседі. Қазақ әйелі тілінің осы ерекшелігіне ең алғашқылардың бірі болып шығыстанушы-академик А.Н.Самойлович назар аударды. Ол өзінің «Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины» атты мақаласында қазақ әйелдерінің арасында берік қалыптасқан ат тергеу салты туралы жазған. А.Н.Самойловичтің пікірінше, қазақ әйелдері өздеріне атауға тыйым салынған адам аттарын тергегенде, белгілі қалыптасқан жүйе бойынша, туысқандық қарым-қатынасты білдіретін ортақ терминдерді, яғни арнайы сөздерді пайдаланған. Мәселен, әйел күйеуінің ағаларын қайнаға десе, қайын атасы мен оның рулас тең-тұстарын ата, күйеуінен жастары біршама үлкен, бірақ қайын атасынан жастау қайнағаларын би ағалар, ал олардың жасы үлкен балаларын мырза ағалар, ортаншы балаларын ортаншым, кенжелерін кішкене деп атаса, күйеуінен жасы үлкен адамдардың, яғни би ағаларының әйелдерін шешей, күйеуінің жасы үлкен әпкесін апа, жас жағынан ең кіші інісін кенжем, ерке бала немесе кенжетай, ал қарындасын кенже қыз деп атаған. Сонымен қатар келіннің ата-енесі ол келін түскеннен бұрын дүниеден озып өтсе, ата деген термин қайын атасынан кейінгі інісіне, ал ене сол кісінің әйеліне ауысатын болған [3].

Бұрынғы табу сөздерін жиі қолданған әсіресе, қазақ әйелдері болды. Сол кездегі әдет-ғұрыпқа байланысты әйелдер күйеуінің және оның туыс, ағайындарының есімі болатын сөздерді айта алмаған. Атадан балаға жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатқан бұл салт «ат тергеу» деп аталады. Ат тергеу дегеніміз – қайын жұртын тікелей атымен атамай, арнайы ишаралап ат қою дәстүрі. Бұл жас келіннің түскен жеріне, күйеуінің туыстарына деген ізгі құрметінің, әдебінің игі көріністерінің бірі болып саналады. Қазақта осы жайды аңғартатын мынадай бір аңыз бар. Ауылдағы ақсақалдар мен қайын ағаларының атын атамайтын келін бір күні қамыстың арғы шетіндегі өзенге суға барса, бір қойды қасқыр жеп жатыпты. Келіншек қойды қасқырдан құтқарып алып, бауыздайды да, ауылына жүгіріп келіп: «Ата! Ата! Сылдыраманың ары жағында, Сарқыраманың бері жағында Маңыраманы ұлыма жарып кетіпті. Жаныманы білемеге, жанып-жанып тез әкелсін біреу», – деп шырылдайды. Қазіргі қазаққа мұны түсінуі үшін мынандай сөздік керек. Сылдырама – қамыс. Сарқырама – өзен, Маңырама – қой, Ұлыма – қасқыр. Жаныма – пышақ Білеме – қайрақ. Сөйтсе әлгі жаңа түскен келіннің: Қамысбай деген атасы бар екен Өзенбай деген қайнағасы бар екен. Қойбағар деген қайнысы бар екен. Қасқырбай деген тағы бір қайнағасы бар екен. Пышақбай деген атасы бопты. Қайрақбай деген тағы бір шал бар болса керек.

Қазақ гендерлік лингвистикасының негізін қалаушы көрнекті ғалым, тұңғыш профессор Қ.Жұбанов әртүрлі халықта әйелдер тіліне тән ерекшеліктер болатынын көрсеткен. Қ.Жұбановтың еңбектерінде әйел тілінің спецификалық ерекшеліктеріне баса назар аударылған. Қ.Жұбанов «Күншығыстағы әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің ым тілі. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай бай, сондай дыбыс тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылып еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Бұлар әйелдердің специфик тілі болып табылады», – дейді [4,41].

Н.И. Ильминский қазақ-қырғыз келіндерінің ат тергеу салтын қандай дәрежеде бұлжытпай сақтайтынын жазады: «Келін күйеуінің іні-қарындастарына, жалпы туыстарына өз тарапынан шырайлым, төрем, би аға сияқты т.б ат қояды. Егер туыстарының қайсыбірінің есімі кейбір заттың атауына сәйкес келсе, келін ол затты да өз атымен атай алмай, оған лайықтап жанама атау ойлап табатын болған» [5, 191].

Сол кеткеннен бұлар: -Еркежанды малға қызығып өлердей шалға бергені несі?- деп, ойын-тойға келген де жоқ (С.Көбеев). – Қайдан білейін! Айтқаның келсін-ау! Шырайлым-ау, саған жорытайыншы. Бүгін мен бір түс көрдім (Ж.Аймауытов). Ғайша мен Қожаш кеткесін, Балкүміс Серғазыға: -Осы Үкілім, жиен дегенде ішкен асын жерге қояды. «Бір сағат көрмей отырсам, тұтқында болғандай боламын», - дейді (С.Көбеев).

Сөзге тапқыр әрі байқағыш қазақ келіндері қайынсіңлілері, қайынінілерінің пішінін, мінез-құлқын, жүріс-тұрысын дәл бейнелейтін ат қоя білген.

Қарым-қатынас барысында тыйым салынған есімдерді тергеп айтуға мүмкіндік болмай қалса, әлгі есімдердің бір дыбысын өзгертіп айту тәсілі де болған. Мысалы, Ғалым – Әлім, Шернияз – Ернияз, Бағдат – Сағдат т.б. Ат тергеу салты, бір жағынан, от басындағы, ағайын-туыс арасындағы қарым-қатынасты реттеп отыратын қызмет атқарса, екінші жағынан мұндай салт адресаттың сезім күйін де көтеретіндей қызметте жұмсалған.

Қазақ халқының ата дәстүрінде жасы үлкендерге деген құрмет ерекше. Үлкендер отырған жерге кіші ұрпақ рұқсатсыз баса көктеп кірмеген. Ақсақалдардан, қариялардан бала-шаға, жасөспірім-жеткіншектер ешуақытта жоғары отырмаған. Қазақ келіндері үлкендердің жолын ешқашан кеспеген, бетіне тура қарамаған. Халқымыздың осы тәрізді әдет-ғұрыптарын алғаш зерттеушілердің бірі – академик В.В.Радлов былай деп жазды: «Прежде всего, от невесты требуется не задирать голову; молодой жене положено скромно опускать взор, потому что ей не разрешается смотреть прямо в лицо ни одному из старших родственников мужа. Она должна скромно уступить дорогу старшим родственникам и не смеет пройти перед ними» [6,310].

Олар ақылды, үлкендердің алдынан көлденең кесіп өтпейтін ізгілікті, көреген жан болу керек дейтін (О.Бөкеев). Немесе:

*-Ата,- дедім мен **ііле төмен қарап**. (Қанша арып-шаршап қиындық көріп жүрсем де ол кісінің жүзіне тура қарамаған инабатты келіні едім зой, қайтейін) (О.Бөкеев).*

Бұндай бейвербалды амалдар (үлкен адамның алдынан кесе көлденең өтпеу, бетіне тура қарамау) ізеттіліктің, инабаттылықтың, сыйласымдылықтың шынайы белгісі. Ғалым А.Қобланова өзінің «Тыйым сөздердің тағылымдық мәні» атты мақаласында қазақ келіндері өзін ата-енесінің алдында асқақ ұстамауына, бетін тура қаратпай бір қырындай, бір тізерлеп отыруына, төрге шықпауына, даусын көтеріп сөйлемеуіне,

үлкендердің әңгімелеріне беталды араласпауына, оларға жол беріп, сәлем жасауына қарым-қатынас сөздерінің аса сыпайы түрлерін таңдауына қатты мән беретіндігін айтып кетеді [7].

Қазақ халқында «бетінді тырнама», «шашынды жұлма», «шашынды жайып жүрме» деген табулар бар. Бұл бейвербалды амалдар тек әйел қарым-қатынасында кездеседі. Қаралы, қайғылы, зарлы әйел ғана шашын жайып (кейде жұлып) жіберіп, екі бетін тырнап, қан жоса жасаған. Бұл бейвербалды амал дауыс қылу, жоқтау кезінде жасалады. Сондықтан қазақ шашты жұлу, бетті тырнау, шашты жаю үлкен қасіреттің белгісі деп білген. Қазақ әйелдері жоқтау айтқанда «басым қаралы, бетім жаралы» деген тіркесті жиі айтады. Бұл жөнінде Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі» атты еңбегінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі»-дейді [8,169].

Қанишама қайрат көрсетіп ем-дом жасаса да, Нюраның баласын аман алып қала алмады, әбден суық тиіп, өкпесі қабынған сәби таңға жуық жан тәсілім берген. Тұлыпқа орап алдына өңгеріп ала жөнелген Көкеннің артынан шашын жұла тұра ұмтылған Нүркені Аналық әрең тоқтатып, белінен құшақтап айрылмай, құдайдың зорына алып қалып еді-ау (О.Бөкеев).

Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған. Екі бетінің ұштары жылап жыртықан тырнақтың табын сақтап, жарадар болып тұр (М.Әуезов).

Қорыта келгенде, қазақ тіл ғылымында табу халықтың рухани өмірін, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымын танытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кирилина А.В. Язык и гендер. - М.: Языки славянской культуры, 2005. -624 с.
2. Гусейнова И.А., Томская М.В. Гендерный аспект в текстах современной рекламы // Филологические науки . – 2000. -№3, с.81-91.
3. Самойлович А.Н. Заветные слова в языке казак-киргизской замужней женщины // Живая старина. -Петроград, 1915.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы: Ғылым, 1999. –581 б.
5. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861. –159 с.
6. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. -М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. -749 с.
7. Қобланова А. Тыйым сөздердің тағылымдық мәні // Н.Сауранбаев тағылымы. -Алматы, 2001. -170-175 б.
8. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. -Алматы: Жазушы, 1988. -320 б.

Рамазанова Ш. Ә.,
қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың
филология және әлем тілдері факультеті
E-mail: shaigul69@mail.ru

Мекебаева Л.А.,
қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті, ф.ғ.к.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың
филология және әлем тілдері факультеті
E-mail: mekebaeval@mail.ru

Абдрахманова Ж. Ә.,
қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың
филология және әлем тілдері факультеті
E-mail: zhaz_abdr@mail.ru

Өмірбекова Р. Қ.
қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың
филология және әлем тілдері факультеті
E-mail: umyrbekova.roza68@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МЕН ҮЙРЕТУ ҮДЕРІСІНІҢ АРА САЛМАҒЫ

Аңдатпа. «Қазақ тілін оқыту мен үйрету үдерісінің ара салмағы» тақырыбындағы мақаланың басты мақсаты орыс тілді аудиторияда қазақ тілін үйрету, оқытып-үйрету және оқытып меңгерту үдерістерінің айырым белгілерін ерекшелеу болып табылады. Тілді меңгерту әдістемелеріне талдау жасалып, олардың тиімді жолдарын үлгі ретінде ұсынады. Оқулық немесе оқу құралдарының тіл меңгерушілер деңгейіне лайықты жазылу қажеттілігі, оқытушының сол оқулықтарды жетілдіре пайдалануы жөнінде ұсыныс-пікірлер айтылады. Мақаладағы өзекті мәселелердің бірі - теориялық тақырыптарды меңгерудің қарапайым әрі шынайы жолдарын табу. Ереже мен тілдік қолданыстағы сәйкессіздікті болдырмау нұсқалары дәйекті дәлелдермен берілген. Мектеп пен жоғары оқу орындары шәкірттеріне арналған оқулық пен оқу құралдарының үдемелі сабақтастығы қазақ тілін меңгертудегі нәтижелі көріністің негізі болатындығына баса назар аудартады.

Түйін сөздер: қазақ тілін үйрету, меңгерту, әдістеме, талдау жасау, ереже, оқу құралдары.

Резюме. Основная цель статьи заключается в "соотношении процесса обучения и преподавания казахского языка" в выделении отличительных признаков процессов обучения и преподавания казахского языка в аудитории с русским языком обучения. Излагаются рекомендации о необходимости написания учебников или учебных пособий, соответствующих уровню языковедов, в использовании преподавателем этих учебников для их усовершенствования. Одним из ключевых вопросов в этой статье является поиск простых и легких способов изучения теоретических тем. Правила и варианты предотвращения существующего несоответствия языка представлены последовательными доказательствами. Непрерывная преемственность учебников и учебных пособий для школьников и студентов подчеркивает важность эффективного изучения казахского языка.

Ключевые слова: преподавания казахского языка, обучения, правила, методика, учебных пособий.

Resume. The main purpose of the article is "the correlation of the process of teaching and learning the Kazakh language" in the allocation of distinctive features of the processes of teaching and learning the Kazakh language in the classroom with the Russian-speaking students. Recommendations are made on the necessity to write textbooks or manuals corresponding to the level of linguists, in the use of these textbooks by the teacher for their improvement. One of the key issues in this article is finding simple and easy ways to study theoretical topics. Rules and options to prevent existing language inconsistency are presented by consistent evidence. The continuous succession of textbooks and teaching AIDS for schoolchildren and students emphasizes the importance of effective learning of the Kazakh language.

Keywords: Kazakh language teaching, training, rules, methods, study guides.

Білім беру жүйесіндегі сан түрлі реформалардың қатарынан оқытудың шектен тыс әрекеттерге жүгіндіретін әдістемелік амалдарын да көруге болады. Венн диаграммасы, ЭССЕ, ББҰ, ЖИГСО, Блум таксономиясы, Кубизм, Галереяға саяхат, Инсерт т.б., жалғаса береді. Әсіресе, орыс тілді аудиторияда қазақ тілін оқытып-үйретудің әдістемелік негізі өткен ғасырдың 60-жылдары қалыптасып, күні бүгінге дейін сан

алуан ұсыныстармен толықтырылып келеді. Тәуелсіздігімізді алғанға дейінгі орыс мектептері мен жоғары оқу орындарының орыс бөлімдеріне арналған қазақ тілі оқулықтары грамматикалық ережелерді оқытып, сол ережелерге лайықталған жаттығуларды орындату үлгілерін ғана қамтыды. Қазақ тілін оқыту арқылы меңгерту басты мақсатты иеленді. Ережелердің бәрі орыс тілінде ұсынылды. Сабақты орыс тілін жетік меңгерген оқытушы ғана жүргізді. Нәтижесінде оқушы қазақ тілінің қағидаларын орысша меңгеріп шықты. Қазақстан дербес ел болғаннан кейін қазақ тілі Мемлекеттік мәртебе иеленіп, орыс тілді азаматтарға балабақша, мектеп, жоғары оқу орындарында сатылы деңгейде мемлекеттік тілді меңгерту бағдарламалары қабылданды. Бағдарлама негізінде ұжымдық та, жеке тұлғалар тарапынан да баламалы оқулықтар жазылды. Күні бүгінге дейін осы үдеріс жалғасып келеді. Бірақ оқыту барысы сол өткен ғасырдың алпысыншы жылдарындағы нәтижелерден асып түскені - шамалы. Балабақшадан қазақша «үйренген» бүлдіршін мектепте он бір жыл қазақ тілін оқып, жоғары оқу орнына келгенде «бастауыш топ» пен «жалғастырушы топқа» іріктеліп жатады. Неге бұлай? Оқулық жеткілікті болса, техникалық құралдармен толық қамтамасыз етілсе, мемлекет тарапынан қаржылық көмек көрсетілсе, жоғарыда аталған әдістемелердің бәрі қолданылса, ең негізгісі, жоғары оқу орнын бітірген оқытушы сабақ берсе, қазақ тілін зейнетке шыққанша үйрете береміз бе?! Осы кілттипанның шешімін табу әр қазақ тілі маманының көкейінде жүрген көкейкесті мәселе екені рас. Жоғары оқу орындарының орыс бөлімі студенттеріне арналған оқулық авторы ретінде күрделі мәселенің күрмеуін шешуге көмегі тиетіндей ұсыныстарымды ортаға салғанды жөн санадым.

Біріншіден, қазақ тілін екі бағытта оқытып-үйреткен жөн: мемлекеттік тіл және ана тілі дәрежесінде. Өзге ұлт өкілдері үшін қазақ тілі - мемлекеттік тіл, ал орыс тілді қазақ үшін - ана тілі. Оқулықтардың бәрі (деңгейлік сатысына қарамастан) Қазақстанда туып өскен өзге ұлт өкіліне де, орыс тілді қазақтарға да қазақ халқы туралы, оның салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, отбасылық жағдайы, тарихи тұлғалары баяндалатын шағын мәтіндер үлгісін ұсынып, бірінен соң бірі қайталап отырады. Орысша оқыған қазақ баласы қазақ екенін қазақ тілі сабағын оқығанша білмейтін сияқты көрінеді. Негізінде олардың ана тілінен толық хабары бар екендігі, қазақша лексикалық қорының сөйлесу әрекетіне жеткілікті екендігі ескерілмей, өзге ұлт өкілдерімен деңгейлес қойылады да, өз ойын жеткізуге ықпалын тигізетін мүмкіндіктерге шектеу қойылады. Ал өзге ұлт өкілдеріне киіз үй жабдықтары атауларын, ұлттық тағамдардың жасалу жолдарын талдап ұсынған тапсырмалар қолөнер шеберлері мен аспаздық мамандардың іс-қимылын көз алдына келтіреді. Сондықтан қазақ тілі сабағы өзге ұлт өкілдеріне қазақ болуды емес, мемлекеттік тілді меңгертуді, ал орыс тілді қазақ үшін ана тілінің шексіз байлығын, еш тілде жоқ заңдылығын, айтылу әуезділігін игертуді мақсат тұтқаны жөн.

Екіншіден, сабақ барысында қолданылатын әдіс-тәсілдердің тиімді жақтарын таңдай білу қажет. Қандай әдістеме болмасын, тақырыпты түсіндіру үшін қолданылмайды. Олардың негізгі қызметі сол түсіндірілген тақырып бойынша берілген тапсырмаларды орындату мақсатын ғана қамтиды. Осыған орай, сабақты өту барысы, лекцияны оқу жолдары, жеткілікті немесе жан-жақты түсіндіру сипатындағы әдістемелер кездеспейді. Жаңа тақырыпты меңгерту әдісі жеке мұғалімнің біліктілігіне тәуелді. Бұл тұста өзін жетік меңгермеген тақырыпты біреудің қолданған әдісі арқылы түсіндіре алмайсың. ...*Қазақ тілін оқыту әдістемесі - қазақ тілін оқытудағы мұғалімдердің озық тәжірибелерінің қорытындыларына негізделген оқыту әдістерінің жиынтығы туралы ғылыми пән* [Әлімжанов Д., Маманов Ы. 1995]. Бір сабақта бірнеше әдіс қолдану, бірнеше көрнекілік пайдалану оқушының қай тақырыпты өткенін ұмыттырады. Өзге тілді ортаға қазақ тіліндегі тақырыпты, қазақ тілінің қағидаларын түсіндіру кез келген оқытушының қолынан келе бермейді. Оқушы ұстазының түр тұлғасына қарап бой түзейді, біліктілігіне қарап білім алады. Өзге тілді меңгертудегі *оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым, тілдесім* секілді әдістемелік әрекеттерді санамалап, рет-ретімен кезектестіріп қолдану мүмкін еместігін мойындайтын уақыт жетті. Айналдырған 45-50 минуттың ішінде тілді меңгертетін бес әдісті қалай қолданып үлгеретіндігі ешбір еңбекте көрсетілмеген. Сондықтан сабақ өтетін ортаның білім деңгейіне орай ыңғайлы әдісті оңтайландырған жөн.

Үшіншіден, тілді үйрету, тілді оқытып-үйрету және тілді оқыту үдерістерін оқушының жас деңгейіне қарай бейімдеген орынды. Балабақша мен бастауыш сыныптарда қазақ тілін өзге тілді өрендерге үйрету арқылы меңгертсе, жоғары сыныпқа дейін оқытып-үйретсе, ал жоғары сынып оқушылары мен студенттерге оқыту арқылы жетілдірсе, тиянақты білім беру жүйесі қалыптасар еді. Оқушы жас кезінде сөздері бір-бірімен байланыспаған сөйлемдері бар қазақшасынан қысылмайды. Білетін сөздерін толық айтып қалуға талпынады. Есейе келе өзгенің сынына ұшырамас үшін андап сөйлейді, күмән тудыратын тұста орысша баяндай салады. Өйткені қазақ тілін ауызша сөйлеп үйренген тұлға теориялық тұстарына жете мән бермейді. Мектеп қабырғасында меңгерген «Дүкенде», «Сатушы», «Театрда», «Дәрігерде», «Менің отбасым» т.б. тақырыптардағы сөйлеу қорлары кең аудиторияға енген кезде көмек бере алмай қалады. Енді топ-топқа бөлініп «ойнайтын» сабақтарынан қол үзіп, кәсіби бағыттағы қазақ тіліне бет алған тұста әлі де «бастауыш топтың» құрамында жүре тұруға ұмтылады. Өз бетімен «екі сөздің басын қосып сөйлеуге» сауаттылығы жетпейтіндігінен сескенеді. Сондықтан олардың қазақ тілін оқып меңгеруге тиісті екенін міндеттеп, талап

ету деңгейін жоғарылату керек. Әйтпесе, өзге тілді қазақстандықтарға қазақ тілін меңгерту үдерісі «ауырдың үстімен, жеңілдің астымен» тұрақты сөз тіркесінің мәнін иеленіп барады. Салыстырып қараған оқытушыға соңғы 10-15 жылдың көлемінде жазылған оқулықтар мен әдістемелік оқу құралдарында қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық қағидалары сирек ұшырасып, бірімен-бірі байланыссыз берілген мәтіндер, екі-үш сөйлемнен тұратын тапсырмалар, ойланбай-ақ толтыра салатын кестесызбалардың басымдық алғаны байқалады. Керісінше, қазақ тілді ортаға арналған орыс тілі мен ағылшын тілі оқулықтары тілдің негізгі үш саласын (фонетика, лексика, грамматика) назардан тыс қалдырмайды. Бұл үш негізсіз сауатты сөйлеп, сауатты жазудың мүмкін еместігін ажыратуға айтарлықтай білімнің қажеті де жоқ. ...*Қазақ тілін оқытудың деңгейлік жүйесі дегенде, алдымен, қазіргі қолданыста жүрген «деңгей» ұғымының ара жігін ашып алып, тілді деңгейлік оқытудың ғылымда қалыптасқан екі түріне: тілді оқыту деңгейі және тілдік материалды меңгерту деңгейі туралы айтылады* [Қазақ тілді емес мектептерде тілдерді дамыта оқыту әдістері, 2013]. Біз осы айтылған деңгейлердің екіншісіне жете мән беріп, әдістеме атаулының бәрін соған қолдануға тырысамыз. Нәтижесінде сұраққа жауап беріп, өзі сұрай алмайтындай деңгейдегі тілдік қатынас формасы қалыптасады.

Төртіншіден, оқыту үдерісі жүретін аудиторияға баспасөз бетінен алынған санаулы тақырыптарды қамтитын мәтіндерден гөрі, тіл меңгерушілердің өздері қалап, өздері таңдаған тақырыптарды қамтитын мәтіндер ұсынылғаны тиімді. Тіпті өздері тақырып мазмұнын қамтитын ойларын біріктіріп, біртұтас мәтінге сыйғызып жатса, бірінің ойына екіншісі пікір білдіре алса - оқыту әрекетінің нәтижелі болғаны. Соңғы жылдары өзге тілді ортаға қазақ тілін меңгертудің тиімді әдісі ретінде мәтіндік нұсқа маңыздылық сипат иеленіп, зерттеуші ғалымдардың дәлелді ұсыныстарымен толықтырылып келеді. Бірі: ...*Мәтін арқылы сөйлеу әрекеті компоненттерін толық әрі бір-бірімен тығыз сабақтастықта жүргізуге жол ашады. Сөйлеу әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім секілді бөліктері қатар жүргізілетін жұмыстар оқушының ауызша, жазбаша сөйлеу мәдениетін жетілдірудің қайнар көзі болып саналады, - десе* [Оразбаева Ф., 2001], бірі: ...*Оқушы тілін дамытуда мәтіндердің атқаратын қызметі өте күшті. Мәтін оқушыға білім береді, мәтін - оқушыны оқуға үйрету құралы, ол ойын, тілін дамытады, тәрбиелейді, қазақша сөйлеуге үйретеді, - дейді* [Оралбаева Н., Жақсылықова К., 1978]. Лексикалық, грамматикалық тақырыптардың өзі мәтін негізінде түсіндіріліп, мәтін негізінде пысықталуы да қалыпты жүйеге айналып келеді. Бірақ мәтіннің қандай құрылымда берілуі, қандай құрылымда жалғастырылуы туралы әдістемелік ұсыныстарды ұшырастыру қиынға соғады. Өйткені мәтіннің құрылымын анықтайтын - сабақ жүргізуші мұғалім. Мәтіннің тақырыбына бейімділік танытатын - оқушы. Біз мәтінге дейінгі дайындықты ескере бермейміз. Бәрін мәтіннің мазмұны бойынша меңгертпек боламыз. Мәтін мазмұнындағы сөздердің мағынасын толық түсінбеген оқушы қанша оқытсаң да, оны қабылдай алмайды. Сондықтан берілетін мәтіннің жиілік сөздігін жасап, жаңалық сипаты бар сөз тіркестерін түсіне алатындай тапсырмаларды орындағаннан кейін ғана мәтінді ұсынған жөн. Менің тәжірибемде *мәтінге дейінгі тапсырмалар, мәтін бойынша оқылым, айтылым, жазылым жұмыстары, мәтінмен мазмұндас шағын мәтіндер, мәтін құрылымы арқылы теориялық тақырыпты меңгерту, мәтінге қосымша оқушының тосын ой-пікірін білу* [Рамазанова Ш.Ә., 2017] секілді амал- тәсілдер қалыпты ұстанымға айналған. Әсіресе, мәтінге дейінгі дайындық кезеңі тіл үйренушінің сөздік қорын молайтып (жиілік сөздігін анықтап), мәтін мазмұнындағы ақпараттың маңыздылығынан алдын ала хабар береді. Бұл әдіс бізді оқыту барысындағы талғампаздыққа, сөйлесу мәдениетін қалыптастыруға жетелейді. Оқушымызды «базарда», «аялдамада», «автобуста» секілді қоғамдық орындарда «сөйлете беруден» арылтады.

Бесіншіден, теориялық тақырыптар мен сол бойынша берілетін тапсырмалардың үйлесімділігін сақтай білу де оқыту үдерісінде маңызды қызмет атқарады. Кей тұстарда лексика-грамматикалық тақырыптарға берілген жаттығу-тапсырмалар сәйкес келмей жатады. Мысалы, омонимдік қатар түзетін сөздерді табуға арналған тапсырмаға он шақты сөйлем береміз де, тапсырмаға лайық бір-екі сөзді ғана ұсынамыз. Тіл меңгертудегі басты кемшілік - оқытушы тарапынан жіберілетін қателік. Жалпы қазақ тілі оқулықтарында әлі күнге дейін ерін үндестігінің кері ықпалы берілмей келеді. Қазақ тілінің заңдылығы болып табылатын орфоэпия ережесінде ерін үндестігі айырықша орын алады. Біз *сөздің бірінші буынындағы еріндік дауысты келесі буындағы езулік, қысаң дауыстыны айтылған кезде еріндікке айналдырады (құлын - құлұн, ұзын - ұзұн, өрік - өрүк)* деуден танбай келеміз. Әйтсе де, *соңғы буынның алдыңғы буынға кері ықпал жасап, айтылғанда еріндік дауыстыға айналдыратынын оқушыға ұсына бермейміз: Бақтыгүл - Бақтүгүл, Бибігүл - Бибүгүл* [Исаев С.М., 2007]. Егер осы құбылысты өзімізден бұрын оқушымыз байқап, себебін сұрай қалса, оқулықтан көмек таба алмайсыз. Өйткені оқулық - бағыт-бағдар беретін құрал да, оқыту үдерісінің барлық жүгін арқалайтын - оқытушының өзі, оның тәжірибесі, біліктілігі. Қазақ тілінің негізгі салаларында екіұдай тұжырымдарды иеленіп жүрген тақырыптарды өзге тілді ортаға ұсынбаған орынды. Жоғары сынып пен жоғары оқу орнының шәкірттері теориялық тұрғыда салыстырмалы көзқарасқа бейім болады. Сондықтан «көп мағыналы сөздер» тақырыбын өтер алдында әр сөзде бір ғана мағына болатынын түсіндіріп аламыз да,

сол пікірімізді жаңа тақырып арқылы жоққа шығарамыз. Келтіретін мысалымыз да санаулы-ақ: адамның *басы*, таудың *басы*, өзеннің *басы*, көйлектің *етегі*, таудың *етегі*. Кез келген сөздің екінші мағынасы - ауыспалы мағына. Егер *сөздің басы*, *істің басы*, *шөптің басы*, *жаздың басы*, *қыстың басы*, *ұрыстың басы*, *ырыстың басы* - бәрі *адамның басымен* мағыналас дейтін болсақ, сөз мағынасының шегіне жету мүмкін болмас еді. Яғни тақырып дұрыс берілмесе, оған арналған мәтіндер де, тапсырмалар да, айтылым, тыңдалым, тілдесім секілді тілдік әрекеттер де зая кетеді. Дұрыс берілмеген тақырыптың дұрыс еместігін жетілдіре түсіп, дұрыс емес тапсырмаларды орындатуды жалғастыра береміз. Шет тілін оқытып үйретушілердің нәтижелі әдістері - жеке сөздерді көбірек білгізу, сөздік қорын молайтып алып, сөйлеу әрекетіне көшіру. Олар үшін бұл - тиімді әдіс. Себебі тіл үйренуші қате айтып тұрса да, сөйлесу әрекеті бірен-саран адамның арасында жүреді. Ал бізде тіл меңгерту үдерісі әр деңгейлі топтық ортада жүретіндіктен, бәрі қате жібермеуге тырысып, бірінен-бірі басым түсуді қалайды.

Алтыншыдан, мектеп қабырғасынан он бір жыл қазақ тілін оқып келген өзге тілді шәкіртіміздің қалай оқып келгеніне, оларды қалай оқытқанына назар аудара бермейміз. Қазақ тілін өзге ұлт өкілдері мен орыс тілді қазақ оқушыларына меңгертуге арналған оқу бағдарламаларының деңгейлік түрлерінің арасында сабақтастық жоқ. Сол себепті мектепке арналған оқулық пен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда тақырып қайталаушылықтар жиі кездеседі. Оқыту әдістемелері де жас айырмашылықтарына қарамай, бір деңгейде ұсынылып келеді. Ірі қалалардан басқа өңірлерде ғылыми негізделген әдістемелік оқу құралдарына оқытушылардың қолы жете бермейді. Сондықтан қазақ тілін шет тілдерін оқытып-үйрететін түрлі әдістемелік жолдармен оқытқысы келеді. Қазақстандықтар үшін қазақ тілінің шет тілі бола алмайтындығын, қазақ тілінің қарым-қатынас құралы ретінде қолданылу өрісінің кеңдігін ескере бермейді. Басылым беттеріне жариялаған әдістемелік мақалаларына шолу жасасаңыз, қазақ тілін оқытып-үйретудің басты шарттарын педагогикалық-психологиялық тұрғыда қарастырып, оқыту емес, ойландыру үдерісіне көшіп кететіндері жиі ұшырасады. Алайда, жоғары оқу орындарында орыс тілді аудиторияда сабақ жүргізетін оқытушылар мектеп оқулықтарына сараптама жасап, өз оқулықтарын солардың жалғасы ретінде жарияласа, мектеп бітірген оқушы мен студенттің тіл меңгеру деңгейінде айтарлықтай алшақтық байқалмас еді.

Қазақ тілін орыс тілді ортада оқытуға бағытталған әдістемелік еңбектердің бәрі оқыту үдерісін емес, сол үдерістің қалай жүру керектігін баяндайды. Ал үдеріс оқытушы мен оқушының арасында жүреді. Әрекет болған жерде бір қалыпта іс тындыру, бір қағидамен сабақ өту мүмкін емес. Сол себепті, қазақ тілін орыс тілді қазақстандықтарға меңгерту үшін әр оқытушы әр әдістемеге бас ұра бермей, бар әдістеменің тиімді тұстарын қамтыған өз әдістемесімен сабақ өткізгені жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Өлімжанов Д., Маманов Ы., Қазақ тілін оқыту методикасы. Мектеп, Алматы: 1995.
2. Қазақ тілді емес мектептерде тілдерді дамыта оқыту әдістері, Ы.Алтынсарин атындағы «Ұлттық білім академиясы», Астана: 2013.
3. Оразбаева Ф., Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі, Алматы: 2001.
4. Оралбаева Н., Жақсылықова К., Орыс тілді мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі, Алматы: 1978.
5. Рамазанова Ш.Ә., Қазақ тілі (оқу құралы), Қазақ университеті, Алматы: 2017.
6. Исаев С.М. Қазақ тілі, «Өнер» бапасы, Алматы: 2007.

REFERENCES:

1. Alimzhanov D., Mamanov Y. Kazak tilin okyту metodikasy. Mektep, Almaty: 1995.
2. Kazak tildy emes mektepterde tilderdy damyta okyту adistry, I. Altynsaryn atyndagy «Ulttyk bilim akademiasy», Astana: 2013.
3. Orazbayeva F., Tyldyk katynas: teoryasy men adistemesy, Almaty: 2001.
4. Oralbayeva N., Zhaksylykova K., Orys tyldy mektepterde kazak tylyn okyту adistemesy, Almaty: 1978.
5. Ramazanova SH.A., kazak tyly (oku kuraly), Kazak universitety, Almaty: 2017.
6. Isaaev S.M. Kazak tyly, «Oner» bapasy, Almaty: 2007.

Тулбаева А.Г.,

магистрант специальности «Иностранная филология» - 7M02304
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
E-mail: tulebaeva1995@inbox.ru

Сарбасова А.Е.

кандидат филологических наук, доцент,
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
Казахстан, г.Актобе

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ В МИРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Резюме: Мақалада интернет коммуникациясының ерекшеліктері және Интернет коммуникацияның бағыттары көрсетіледі. Қазіргі ғылымның әр түрлі салалары бойынша ұсынылған осы феноменнің анықтамалары талданады, интернет ресурстарын пайдаланатын елдердің және Қазақстан тұрғындарының статистикасы берілді. Сондай-ақ мақалада коммуникацияның осы түрінің негізгі белгілері, коммуникацияның осы түрінде пайдалану мысалдары берілді және сипатталады.

Кілт сөздер: Интернет коммуникация, ғаламтор, дискурс, мәлімет, сөйлесу.

Резюме. В статье дается обзор особенностей интернет коммуникации и направлений Интернет коммуникации. Анализируются определения данного феномена, представленные в работах по разным областям современной науки, дана статистика стран, включая Казахстан, использующих интернет ресурсы. В статье также выделены и описаны основные признаки данного вида коммуникации, на материале примеров использования в данном виде коммуникации.

Ключевые слова. Интернет коммуникация, всемирная сеть, компьютер, дискурс, информация, общение.

Resume. The article provides an overview of the trends in the study of Internet communication and the branches of Internet communication. It analyzes the definitions of this phenomenon, presented in research papers on various areas of modern science and statistics of people in the world including Kazakhstan using Internet resources are given in the article. The main features of this type of communication, using samples of this type of communication are distinguished and described in the given article.

Keywords: Internet communication, network, computer, discourse, information, communication.

Введение

В настоящее время глобальная сеть интернет является неотъемлемой частью жизни современного общества. Интернет становится для нас не только наиболее полным и оперативным источником информации о мире, но и важным средством коммуникации, предоставляющим пользователям широкие возможности для того, чтобы "говорить" и "быть услышанным".

"Сегодня уже неоспоримым фактом является то, что интернет - самый колоссальный источник информации, который знало человечество. Но его возможности, такие, как оперативность, быстрота и доступность связи между пользователями на дальних и близких расстояниях, позволяют использовать интернет не только как инструмент для познания, но и как инструмент для коммуникации" [Полат Е.С. 2001 с.23].

Официально Интернет зародился 1969 г., более 40 лет тому назад. За это время информационные технологии развивались быстрыми темпами, и влияние Интернета на ход цивилизационных процессов оказалось очень мощным.

Больше всего создание Интернетсети повлияло на коммуникацию, так как общение в виртуальной среде происходит с помощью своеобразного дискурса, сформировавшегося в компьютерных сетях, опираясь на свои нормы, запреты, эмоциональную атмосферу [Ефремова А.А. – 2017].

Основная часть

Коммуникация - это социально обусловленный процесс передачи и восприятия информации, как в межличностном, так и в массовом общении по разным каналам при помощи различных вербальных и невербальных коммуникативных средств [Полат Е.С – 2001 с.23].

Символ-является материальным телом, у которого есть отправитель и получатель определенной информации. Если любое материальное тело оказывает не первое, а второе свойство, то оно является символом.

Виды символов: знак, знак сигнала, символ, языковой знак [А. Байтұрсынов. 1992 с.147].

С появлением новой технологии Веб 2.0 возникла возможность создавать сайты с более сложной структурой, где могут регистрироваться пользователи, наполнять страницы контентом, проверять информацию. Данная структура создания веб-страниц послужила причиной возникновения социальных сетей.

Каждый пользователь социальной сети имеет личное пространство, в котором он может делиться фото-, видео- и аудиоматериалами. Так, 29 декабря 2016 года социальная сеть анонсировала новую функцию, называемую «Истории», - короткий рассказ в виде фотографии или видео о том, что происходит с пользователем в режиме реального времени. Благодаря появлению интернет-технологий общения людям стало проще «объединяться в группы по интересам, совместно публично обсуждать интересующие их вопросы и принимать коллективные решения» [Ефремова А.А.– 2017]. Но главным, базовым процессом остается коммуникация между индивидами.

В отличие от традиционного прямого общения в жизни, общение в сети происходит в условиях массовой коммуникации и имеет свои особенности. Особенно прочно Интернет занял лидирующие позиции в структуре виртуального общения современной молодежи. В современном обществе невозможно представить студенческую аудиторию без нетбуков, мобильных телефонов и прочих устройств, позволяющих в любом месте быть в сети. С ускоренным развитием интернет-коммуникации и социальных сетей, у молодежи значительно увеличилось количество друзей и частота дружеских практик, независимо от их местоположения и языка, активное общение идет в англоязычных социальных сетях (Facebook, Twitter, MySpace и др.), создаются персональные блоги, проводятся вебинары. Данные формы общения позволяют чрезвычайно быстро решать «горячие» вопросы и поэтому становятся все более популярными.

Научно-технический прогресс, развивавшийся на протяжении веков, привело общество к тому факту, что за очень короткий отрезок времени человечество не только приняло, но и освоило новую технологию WWW.

Интересно, в какой стране мира Интернет используют чаще, в какой наименьшим образом? Ниже представлен список стран по числу пользователей Интернета на 30 июня 2017 года [Internet Users — Top 20 Countries].

Таблица 1

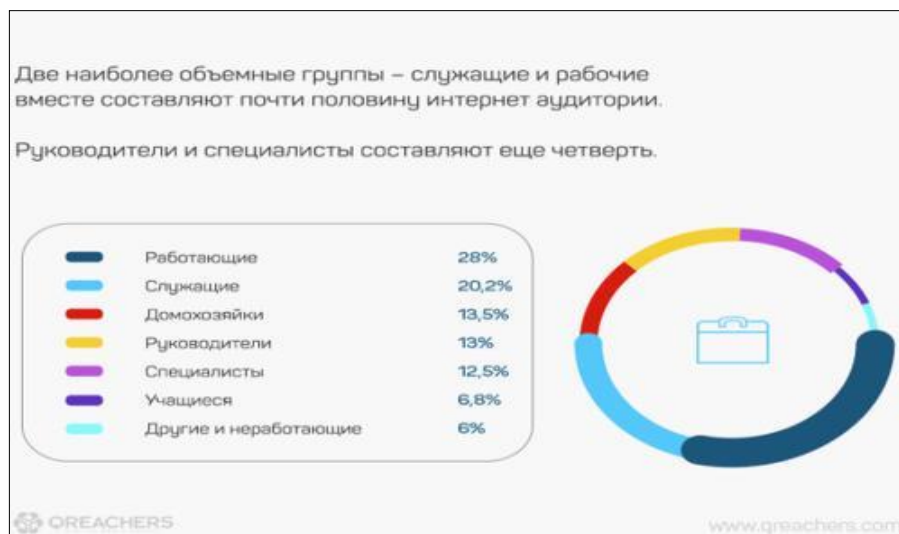
№	Страна	Пользователи [2010 PEOfromU.S.]	% от населения [IU , ITU]
	Земля	3 885 567 619	51,7
1	 Китай	772 000 000	53,2
2	 Индия	699 992 838	34,4
3	 США	312 322 257	76,18
4	 Бразилия	123 927 230	65,9
5	 Индонезия	132 700 000	50,4
6	 Япония	117 528 631	94
7	 Россия	109 552 842	76,4
8	 Нигерия	91 598 757	47,7
9	 Мексика	85 000 000	65,3
10	 Бангладеш	23 183 372	14,4

Из таблицы мы видим, что в Японии 94% населения используют Интернет коммуникации, и всего 14,4% населения Бангладеш имеют доступ к всемирной сети.

Как обстоят дела в Казахстане? По данным TNS Web Index, интернет — единственный растущий медиаканал в Казахстане, охват которого почти в 2 раза превышает охват прессы. В июле 2015 количество

интернет-пользователей в РК достигло 3,47 млн. То есть 71% населения страны в возрасте от 12 до 54 лет заходят в сеть минимум не реже одного раза в месяц.

Схема 1

Женщины в интернете преобладают над мужчинами с долей 52,2%. Женщины в возрасте от 25 до 34 лет занимают 19,1% аудитории (это самый крупный сегмент Казнета). Самый многочисленный сегмент мужской аудитории — в возрасте от 18 до 24 лет – составляет всего 13,5%. Таким образом, «средний» интернет-пользователь Казахстана — это женщина 25 лет и старше. Как и на любом растущем интернет-рынке, 67,5% пользователей в Казахстане — жители крупных городов.

Интернет влияет не только на взрослых, а также мы можем эффективно использовать его среди учеников. Использование современных технологий во время занятия приводят к следующим результатам:

- Учащие свободно мыслят;
 - расширяют словарный запас
 - учат быть разносторонним, а также правильно доносить мысли
 - воспитывают работать в коллективе
 - формируется образованную личность, который хорошо владеет информационной технологией
- [Курман Н.Ж. с.16].

Некоторые ученые полагают, что языком общения должна являться письменная речь, при этом стиль и манера общения не должны отличаться от того, как люди ведут себя в повседневной жизни [Hale С. 1999 с.208]. Бурное развитие средств, обеспечивающих каналы передачи информации, определило новый тип дискурса – компьютерный дискурс. В самом названии содержится указание на привязанность дискурса к компьютеру, поэтому все его признаки и характеристики преломляются через программно управляемого электронного устройства обработки информации: [ХВ КГУ им. Н.А. Некрасова 2012]

- хранение неограниченного количества текстовых файлов;
- решение теоретических и прикладных задач;
- кодирование информации (аудио-, фото- и видеoinформация).

О.В. Лутовинова поясняет, что термин «компьютерный дискурс» обозначает текст, погруженный в ситуацию общения посредством электронных средств связи, а точнее, посредством компьютера. При этом следует отметить, что термины «компьютерный дискурс» и «электронный дискурс» являются синонимами, поскольку компьютер (объект) является носителем определенных технических характеристик [Лутовинова О.В. 2009 с. 11]. Лингвисты считают, что электронный дискурс является полностью разговорной речью, но в письменной форме. Однако противники этой теории считают невозможным выразить весь спектр чувств и эмоций, возникающих при устном разговоре с помощью ограниченного числа букв алфавита и некоторых других символов.

По мнению Дэвида Кристалла, Интернет-коммуникацию от устной речи отличают следующие факторы:

- устная речь является спонтанной, то есть говорящий не имеет достаточного времени, чтобы продумать ответ и реакцию на слова собеседника;

-устная коммуникация является личностным общением, осуществляемым без каких-либо посредников; то есть происходит общение типа человек-человек, а не человек-компьютер-человек;

-устное общение слабо структурирована и не интерактивна, в отличие от письменной, где объекты коммуникации имеют достаточное количество времени, чтобы логически выстроить свои высказывания;

-устная речь является эмоциональной и живой, следовательно, собеседник имеет возможность проследить искренность чувств говорящего, что невозможно сделать в письменной коммуникации [Crystal D.2001 с. 272].

Коммуникация–процесс, с помощью которого осуществляется и развиваются все многообразные человеческие взаимоотношения; символы и знаки, а также средства для их передачи в пространстве и сохранение во времени. В настоящее время в процессе общения людей не последнее место отводится «невербальному общению».

Общаясь с друзьями, коллегами и родственниками, мы очень часто используем данный способ общения, и в основном мы это делаем не произвольно, подсознательно. Невербальный «язык» во многом создаёт первое впечатление о нас и об окружающих, и определяет наше отношение и реакцию друг к другу. Если бы люди сознательно относились к этим безмолвным сигналам, то тут же открыли бы для себя возможность более полно и эффективно их использовать [Андреева Г.М., 2014г. с.13].

Учёными доказано, что две трети поступающей нам информации при личной беседе собеседником передаётся данным, невербальным путём.

В своей знаменитой книге «Язык телодвижений» австрийский писатель Алан Пиз утверждает, что каждый член общества воспринимает информацию, исходя из такого расчета: 7% информации приходит вместе со словами, а остальные 93 % воспринимаются нами с помощью невербальных сигналов.

Язык Интернет-коммуникации представляет собой уникальную невербальную коммуникацию без слов, так как Интернет-общение ограничивает выражение эмоций, жестов, мимики, которые имеют определяющее значение в выражении точки зрения по отношению к чему-либо, то помимо языковых способов выражения эмоций, появились графические способы [Muniandy, A.]. Первым данным способом является всем известный смайлик, обозначающий улыбку, появившийся в 1982 году. Позднее были изобретены и другие виды смайликов:

:-) счастье или шутка;

:-(грусть или недовольство;

;-) подмигивание или шутка;

:”) смущение;

:-@ крик.

В настоящее время на смену графическим смайликам пришел эмотикон, иконки, изображающие различные эмоции. Использование данных невербальных средств коммуникации делает язык общения универсальным, позволяя даже людям, разговаривающим на разных языках понимать друг друга [Кузнецова Е.В.].

Таким образом, Сеть представляет собой платформу для самовыражения с помощью букв и цифр, на которое должно затрачиваться минимальное количество времени и символов. Для осуществления этой цели начинают использоваться аббревиатуры и акронимы, чтобы сделать процесс коммуникации в Интернете быстрым и подобным живому общению. Как утверждает Дэвид Кристалл, акронимы и аббревиатуры являются отличительной чертой лексики Интернета и не ограниваются короткими фразами .Сравним:

«GTG» - got to go.

«WDYS» - What did you say?

«RUOK» - Are you OK?

Многие из лексических новообразований по ряду причин оказываются громоздкими и неудобными в использовании. Аббревиация позволяет дать этим новым названиям и обозначениям более краткую форму при полном сохранении значения данных лексических единиц, экономя время поступления информации адресату. Аббревиатура – это сложносокращенное слово или условное сокращение слов в письме: и т.д. [Борисов, В.В. 2004. с.125]. Привычнее русское сокращение спс, а на английском thanks, чаще всего выглядит как: tnx, thx, thanx. Слова thank you тоже часто пишутся акронимом ty. Когда нам сказали «Спасибо», то нужно ответить «пожалуйста»You’re welcome» (YW). Пожалуйста PLZ или PLS, можно часто встретить в конце писем сообщений XO - это символьное обозначение hugs and kisses, по - русски «целую, обнимаю».

Вот некоторые примеры из Интернет переписок:

AFAIK – As Far As I Know (настолько, насколько я знаю).

B4 - before (до).

BTW - By The Way (кстати).

CUL8R - See you Later (увидимся позже).

DK - Don't Know (не знаю).

Более яркого использования сокращения достигли к концу XIX столетия с появлением акронимов. Акрóним — вид аббревиатуры, образованной начальными звуками, например, НАТО, вуз, НАСА, ТАСС. Фактически, акроним представляет собой слово, являющееся сокращением, которое можно произнести слитно в отличие от аббревиатуры, которую произносят «по буквам», например: МЧС — «эм-че-эс». Данный термин появился впервые в начале 1940-х годов в американской научно-технической литературе и обозначал сокращения, похожие на обычные слова (произносимые слитно) [Дубенец Э. М. 2002].

Акронимами также являются отдельные слова, которые превращаются в сочетания нескольких букв:

«PLS» - please

«THX» или «TX» - thanks

«4e» - forever

«WE» - whatever.

Опираясь на труд Сапоговой Л. И. «Опыт семантико-стилистического сопоставления морфемных усечений с прототипами», акронимы и другие виды сокращений можно разделить на следующие группы:

1) Синтаксические. Синтаксис - раздел лингвистики, которая изучает строение словосочетаний и предложений и функциональное взаимодействие в них различных частей речи [Дубенец Э. М. 2002], то есть данный тип акронимов образовался не из одного слова, а из нескольких. Данные акронимы можно разделить на два подвида:

а) Семантико-синтаксические (public — publichouse, Liberals—Liberalparty);

б) Морфолого-синтаксические (sitters — baby-sitter, char - char woman);

2) Фономорфологические. Название этого вида было образовано из двух слов: фонетика - раздел лингвистики, изучающий звуки речи и звуковое строение языка (слоги, звукосочетания, закономерности соединения звуков в речевую цепочку) и морфология — раздел лингвистики, основным объектом которого являются слова естественных языков, их значимые части и морфологические признаки. В задачи морфологии, также, входит определение слова как особого языкового объекта и описание его внутренней структуры [Дубенец Э. М. 2002]. Примеры фономорфологических акронимов: doc - doctor, mike - microphone, pub — publichouse, noncom — noncommissioned officer.

3) Фонографические. Данный вид, как и предыдущий, образован из двух слов: той же фонетики и графики - совокупности систем акустически-артикуляционных знаков устной или произносимой речи. Примеры: Dr - doctor, Sgt — sergeant, sec — second, I. G.-Inspector-General, NATO — North Atlantic Treaty Organization.

4) Смешанные. Эти акронимы могут иметь признаки сразу нескольких классов: a-bomb - atom-bomb, scific - scientific fiction, Eurasia - Europe and Asia. Некоторые акронимы представляют собой ребусы, в которых звук, который дает та или иная буква или цифра является целым слогом: «B4N»- Bye For Now; «CYL» - See you later; «L8R» - later.

Заключение

Исходя из всего вышеперечисленного, можно сделать вывод, что Интернет-коммуникация пользуется своим собственным языком, который отличается от традиционного письменного языка, но в то же время он не является полноценным воплощением устной речи в письменном облики, так как ритм письменного общения в корне отличается от устного. Помимо этого, особой отличительной чертой языка сети Интернет является невербальная коммуникация без употребления слов, с использованием различных смайликов, акронимов и аббревиатур.

По мнению политологов Казахстана Интернет является не только средством коммуникации, а также ввод современных коммуникативных технологий в систему государственного управления увеличивает мобильность и ответственность чиновников и повышает возможность интерактивной работы органов власти [М. Касен 2007]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. - 2001. - № 2. - С.17-28
2. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. А., 1992. 147-148 б.
3. Ефремова А.А. Интернет – коммуникация как средство мобилизации общества // Международный студенческий научный вестник. – 2017. – № 1.;
4. Internet Users — Top 20 Countries — Internet Usage
5. 2010 population estimates obtained from U.S. Census Bureau, International Data Base
6. Internet users., International Telecommunication Union.

7. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытуда инновациялық әдістерді қолдану; ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 2011, №3(133), 16-бет
8. Hale C. Wired Style: Principles of English Usage in the Digital Age – New York: Broadway Books, 1999. – 208 p.
9. Характеристики Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова № 3, 2012 1 59
10. Лутовинова О.В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса. – Волгоград: ВГПУ, «Перемена», 2009 11
11. Crystal D. Language and the Internet – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 272 p
12. Андреева, Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. / Г.М. Андреева. - М.: АспектПресс, 2014г. - 376 с.13
13. Muniandy, A. Electronic-discourse (E-discourse): Spoken, written or a new hybrid
14. Кузнецова Е.В. Особенности интернет –коммуникации [https://sibac.info/archive/guman/5\(42\)](https://sibac.info/archive/guman/5(42)).
15. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия/ В.В. Борисов. - М: АСТ, 2004. - 125 с.
16. Дубенец Э. М. Лексикология современного английского языка. – М.: «Глосса-Пресс», 2002.
17. Касен М. Перспективы применения интерактивных информационных технологий в политике \ Analytic , 2007, 1.

ӨНЕР ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВО
ART SCIENCE

Асанова А.Е.,
Асанова С.Ж.
Алматы университеті

РОЛЬ ОБЕРЕГОВ В КАЗАХСКОМ КОСТЮМЕ

Андатпа. Бұл мақалада қазақ ұлттық костюміндегі түстік шешімдердің, таңдалған материалдардың, орындалған бейнелердің, көркемделген ою-өрнектің мән-мағынасы, олардың орындалу ерекшеліктері қарастырылады. Космогониялық және зооморфтық мотивтердің ежелгі уақыттан күні бүгінге дейін киім безендіру мен көркемдеу өнеріндегі символикалық мағынасы, киелілігі жайында ой қозғалады. Қазақтардың заманауи киім-кешек пішіуі мен сәндік өнерінде ертеден қалыптасқан символикалық бейнелердің орындалуына талдау жүргізілді.

Тірек сөздер: символика, семантика, тұмар, қазақ костюмі, ою-өрнек

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые смысловые и семантические значения и особенности цвета, выбора материалов, иллюстрируемых изображений, выполнения орнамента в казахском национальном костюме. Сакральные значения символики космогонических, зооморфных мотивов древних времен и их применение в одежде и декоративно-прикладном искусстве как предков, так и самих современных казахов.

Ключевые слова: символика, семантика, обереги, казахский костюм, орнаментальные мотивы

Resume. This article discusses some sense and semantic meanings and peculiarities of color, selection of materials, illustrated images, ornamentation in the Kazakh national suit. Sacral values of symbols of cosmogonic, zoomorphic motifs of ancient times and their application in clothes and decorative and applied art of both ancestors and modern Kazakhs themselves.

Keywords: symbolism, semantics, talismans, Kazakh costume, ornamental motives

В современном мире мы привыкли относиться к поверьям немного свысока, недооценивая символику носимых нами или применяемых оберегов в костюме. Часто такое применение настолько далеко от своего первоначального смыслового возникновения, что делает сам костюм и задуманный вместе с ним образ не просто смешным, но зачастую абсурдным. Поэтому дизайнерам, часто экспериментирующим декоративными элементами в украшении изделий, носящими сакральные значения, лучше руководствоваться в своей практике некоторыми историческими закономерностями возникновения такого рода значений.

Как показывают многочисленные исторические исследования, древние племена саков, усуней, гуннов и других племен, живших на территории современного Казахстана, оказали свое наследственное влияние на народное творчество казахов. Они имели сходные бытовые черты и форму хозяйства. Вели кочевой образ жизни, занимались скотоводством [Ибраев Б. 1980 с.24]. Одними из подробно изученных в историко-археологическом отношении древних культур на территории Казахстана являются андроновская и сакская. Благодаря археологическим изысканиям широко известны памятники искусства носителей этих поистине уникальных культур.

1. Украшения андроновских женщин, несомненно, были связаны с толкованием их определенных сакральных и охранных значений. Орнамента украшений, как и особенности декора одежды андроновцев, была связана с основными понятиями и категориями мировоззренческих представлений той эпохи. Как установлено исследователями, основным культом андроновцев, как и соседних племен эпохи бронзы, был культ солнца, космического огня и домашнего очага [Ибраев Б. 1980 с.52]. Солярный культ был тесно связан с развитыми формами культа предков. Об этом говорят особенности планировки захоронений, погребальные обряды, нередко связанные с ритуалами и значением кремации умерших, когда через символику погребального костра предполагалось приобщение души усопшего к жару солнца и свету космического огня, а тем самым обретения вечной жизни и бессмертия души [Изд. группа «Прогресс-Культура», 1995 с.142]. Поэтому в украшениях и в системе декорирования андроновской керамики преобладают мотивы и элементы солярной символики. Это различные комбинации S-образного мотива, основанного на спиральном развитии графической основы, а также крестовидные элементы – знаки солнца, треугольники вершиной вверх – мужское начало, вершиной вниз – женское начало в понимании космических сил. Вполне допустимо, на наш взгляд, что основными мотивами и элементами декора одежды андроновских племен были именно эти указанные орнаментальные формы. В этом отношении можно предположить, что именно на основе этих

элементов орнаментально декорировалась одежда андроновцев и, прежде всего женская [Кармышева Б.Х. 1987 с.17]. Ворот, подола и окончания рукавов украшались орнаментом на основе спиральных, и S-образных, круга и треугольных форм, несущих охранное значение, а не прямоугольных фигур, как предполагал К.А.Акишев [Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.Н., Оразбаев А.М. 1987 с.76].

Солярная символика прошла нитью и сохранилась с эпохи бронзы и до наших времен. Применение солярного круга в элементах декора часто встречается в национальной одежде казахов, но с использованием зооморфных и растительных орнаментов, берущих начало в более поздние периоды (рис.1, рис.2).

Рис.1. Тематика солярного круга в традиционной казахской одежде

Рис.2. Тематика солярного круга в современной одежде казахских дизайнеров

Логично также предположить, что цветоколористика одежды андроновцев была закономерно связана с солярной тематикой: доминированием в декоре золотистых, охристых и красных цветов. При этом эти цвета применялись преимущественно в верхней части одежды - головных уборах, в декоре ворота и нагрудной части.

В вопросах реконструкции особенностей одежды андроновских племен наиболее ценным, на наш взгляд, материалом может служить богатейшее наследие наскального искусства эпохи бронзы. Данный аспект в исследовании культуры андроновских племен во многом не изучен. Петроглифы эпохи бронзы на территории Казахстана известны на Алтае, в Центральном Казахстане и Семиречье. Они достаточно подробно изучены последователями с точки зрения хронологии, систематизации, классификации изображений (изображения животных, людей, геометрических форм) и сюжетных мотивов. Особое место среди оберегов казахов занимают металлические талисманы с солярными кругами – символами небесных светил, объектами их поклонения. Солярный круг символизировал счастье и благополучие и является древним оберегом не только у казахов. Любые предметы искусства с солярными знаками в древности были оберегом [Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.Н., Оразбаев А.М. 1966 с.76]

Символ солнца, вихревые розетки, солярный круг – это все разновидности так называемых космогонических узоров космогонические узоры иногда в сочетании с роговыми

узорами встречаются в вышивках одежды халатов, текстильных предметах быта, платков, в резьбе по дереву, в тиснении по коже, в орнаментации настенных ковров, пряжек, мужских поясов и оружия. Изображения этого круга есть также практически на всех предметах декоративно – прикладного искусства древних племен впоследствии казахов.

В орнаментальных мотивах, встречающихся в одежде могли изображаться как сами небесные светила, но и их атрибуты – солнечные лучи - күн сәулесі, восход солнца – шыққан күн , лунный цветок - ай гүл: полумесяц - айшық гүл. В отделке седла также среди разнообразных орнаментальных мотивов доминировали солярные знаки – символы небесных светил [Захарова И.В. *Ходжаева Р.Д. Казахская 1964 с. 126*]. Ими часто украшались передние луки детских седел в качестве защиты, оберега.

Казахские обереги – это, в основном, наследство эпохи саков – азиатских скифов. Можно сказать, что общетюркские обереги перешли в каждую культуру, видоизменяясь и трансформируясь в разные эпохи. Обереги можно разделить на две большие группы: материальные и нематериальные, а материальные, в свою очередь, на природные и сделанные руками человека.

Прежде всего, следует упомянуть природные обереги. От кипчаков пришел к тюркам обычай приносить в жертву самого быстрого скакуна. Кочевники не могли обойтись без коня, поэтому он ценился выше любого другого животного . Воины вешали себе на пояс череп и копыта жертвенного коня, что служило оберегом и призвано было защищать всадника от смерти, а так же было символом удачи и удали в бою.

Одним из главных природных оберегов были перья птиц: фазана, совы, филина. Во время перекочевок каждый аул уделял особое внимание торжественности и оформлению кочевого каравана. Головному верблюду устанавливали особое украшение карақара– из длинных перьев фазана. Считалось, что красивые перья фазана привлекают внимание и предохраняют кочевые караваны от сглаза и других неприятностей. В разных областях Казахстана могли использовать для этого перья различных птиц.

Пучок перьев украшает также национальный женский убор – бөрік. Девичьи бөрік изготавливались высокими, продолговатыми, верх делался с четырьмя мягкими углубленными, украшался перьями филина, фазана, что также должно было служить оберегом для девушек. В некоторых областях Казахстана (Мангыстау, Актобе, Семиреченская область, Алтайско-Косагащский аймак) старинный свадебный убор сәукеле также украшался перьями.

Пучок перьев филина или фазана казахи вешали над колыбелью ребенка, чтобы уберечь его от сглаза. Конь был главным помощником кочевников. Голубоглазого жеребца привязывали у порога юрты, чтобы отогнать язык злых духов от роженицы во время трудных родов. Среди животных казахи также выделяли быков, чтобы показать не только силу , но и власть. Чтобы иметь здоровое потомство, новорожденным старались давать имя быка. Изображения оленя приносило счастье и благополучие, указывало путь странникам. Культ оленя сохранился у казахов до наших дней во всех деталях прикладного искусства ювелирное искусство, посуда, одежда. Гунны считали, что лебедь является хранителем домашнего очага. У казахов лебедь также является тотемом, священной птицей. Убийство лебедя – табу и может принести несчастье семье. Волк – один из тотемов саков и тюрков. Считалось, что он охраняет племена . У казахов даже была игра көк-бөрі (серый волк). Знамена тюркского каганата украшались изображением волчьей головы, или все знамя делали в виде волчьей головы.

Итак, животные и их отдельные части (когти, зубы, перья) служили оберегами для казахов. Деревья и водные источники также были объектами поклонения казахов. Дерево было символом жизни: поклонение ему давало силы, оберегало от зла. И как уже упоминалось ранее, символика дерева часто встречалась в орнаменте при украшении одежды.

Теперь перейдем к материальным оберегам, создаваемым человеком. Так как баран был одним из главных тотемов, вожди древних племен носили головные уборы, украшенные двумя рогами баранов. Олицетворение барана, как приносящее богатство и благополучие, особенно ярко выражено не только в декоративно-прикладном искусстве казахов, но и всех народов центральной Азии. Изображения орнамента бараньи рога (қошқар мүйіз) в различных вариациях является у казахов основным зооморфным мотивом казахского орнамента. На Мангышлаке, в центральном Казахстане в горах Тарбагатай, широко распространены каменные изваяния баранов известны в виде выступа на ручках керамической посуды, орнаменте в одежде [Ибраева К.Т. 1994 с.12], в группе памятников Келесской степи, на бронзовом рельефе Амударьинского клада, в украшениях узды из кости и резного дерева из Пазырыкских курганов. Даже на двери шкафа

инкрустированного костью, вырезались геометрические фигуры, заполненные изображением бараньих рогов, бараньей головы и стилизованных фигурок баранов. В тиснении на коже при изготовлении фляг и подойников для хранения кобыльего молока, также пользовались зооморфные мотивы, в частности, узор бараньих и оленьих рогов [*Козыбаева М.К., Аргхынбаев К., Муканов М.С. 1995 с.87*]. В древности из бронзы отливали котлы и жертвенники со скульптурными изображениями голов барана, козла или коня. Следуя этой традиции, казахские кузнецы украшали подставки для котлов скульптурными изображениями бараньих рогов.

Фигуры других животных или их головы также изображались на одежде, поясах, украшали не только орнаментом, но и различными изображениями тех же животных и птиц в виде зооморфных орнаментов.

Еще солярные круги использовались при тиснении на кожаных флягах, шкафах, инкрустированных костью. Халаты также часто украшали изображением солярного круга. На вышитых халатах, платках и настенных коврах казахи часто помещают древний элемент в виде запятой называемый у них алшы, алшым бар - удача, счастье, благополучие.

В древности окраска изделий в определенные цвета имела символическое значение, служила выражением определенных понятий. Синий цвет – символ синевы неба, красный – божество огня, солнцу, черный – Земля, желтый – разум и твердость белый цвет – цвет открытия, чистой радости, зеленый – весна, молодость.

Особые украшения – бой тұмар давали беременным женщинам. Чтобы уберечь ее от сглаза тұмар – черные треугольники из кожи, с вложенными внутрь глазами из Корана (суры), - казахи носят до сих пор. Также до сих пор сохранился обычай надевать ребенку на руку ниточку, оберегающую от сглаза. С той же целью женщины вдевают в серьги черную бусинку [*Тохтабаева Ш.А. 1991 с.90*].

Серьги в древности тоже могли служить оберегом. В 1985 году в кургане могильника Койбалы в числе других вещей в погребении были обнаружены два одинаковые, выполненные из золота и серебра, миниатюрные скульптурки женщин с чашами в руках. Обе женщины имеют расправленные крылья и загнутый назад хвост. На тыльной стороне прикреплены серебряные скобы для продевания украшения в уши. Это серьги с изображением богини Умай – покровительницы неба. В древнетюркское время она была покровительницей детей, матерей и знатных людей обоего пола. Непременная принадлежность Умай – небольшая чашечка, где помещались души детей [*Тохтабаева Ш.А. 1991 с.90*]. В данном случае эти серьги выполняли функции оберега, и общий смысл ношения их в виде серег, вероятно, сводился к тем же принципам что и обычай христиан – носить нательные кресты и иконки с изображениями святых – покровителей.

Таким образом, орнаментальные мотивы в одежде, применяемые цвета, украшения носили не только декоративный характер, но и имели ярко выраженные сакральные значения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ибраев Б. Космогонические представления наших предков. //Д.И. № 8, 1980 г.-с. 24-52
2. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное//Москва: Изд. группа «Прогресс-Культура», 1995г. –с.142-146
3. Кармышева Б.Х. К вопросу об украшениях из птичьих перьев у народов Средней Азии и Казахстана. //М., 1987 г.- с.17-19
4. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.Н., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. //Алма-Ата, 1966 г.- с. 76-89
5. Захарова И.В. Ходжасва Р.Д. Казахская национальная одежда//Алматы – 1964 г.- с.126-150
6. Ибраева К.Т. Казахский орнамент. // Алматы, Онер,1994 г.-с.12-65
7. Козыбаева М.К., Аргхынбаев К., Муканов М.С. Казахи. Историко-этнографическое исследование. //Алматы, 1995 г.- с.87-90
8. Тохтабаева Ш.А. Семантика казахских украшений. //СЭ, 1991 г.- с.90-100.

Асанова Б.Е.,
Кушекбаев Е.Б.,
Курбанов Х.А.
Университет Алматы

ВЛИЯНИЕ ДИЗАЙНА НА ЦЕННОСТЬ ПРОДУКТА

Андатпа. Тұтынушылар жаңа өнімді кездестіре отырып, әрқашан алғашқы әсер алады. Алғашқы әсерлердің көпшілігі визуалды функцияларды қалыптастыру мен бағалаудың маңыздылығын қамтуы мүмкін, осы өнімнің сыртқы дизайн сипаттамаларына қатысты. Мұның бәрі тұтынушылық құндылықтарды қабылдауға әсер етеді. Бұл мақала тұтынушылық құндылықтарды қабылдауға әсер ететін дизайнның барлық мүмкін өлшемдерін және бұл өлшеулер инновациялық өнімдерді әзірлеуде қалай қолданылатындығын іздеуге бағытталған.

Түйінді сөздер: өнім дизайны, дизайн құндылығы, эстетика, функционалдылық, символизм.

Резюме. Когда потребители встречают новый продукт, у них всегда возникает первое впечатление. Большинство первых впечатлений связаны с внешними дизайн характеристиками этого продукта, которые могут включать в себя значение формы и оценки визуальных функций. Все это будет влиять на восприятие потребительских ценностей. Данная статья направлена на поиск всех возможных измерений дизайна, которые влияют на восприятие потребительских ценностей, и как эти измерения используются при разработке инновационных продуктов.

Ключевые слова: дизайн продукта, ценность дизайна, эстетика, функциональность, символика.

Resume. When consumers meet a new product, they always get the first impression. Most of the first impressions are related to the external design characteristics of this product, which may include the meaning of the form and evaluation of visual functions. All this will affect the perception of consumer values. This article aims to search for all possible dimensions of design that affect the perception of consumer values, and how these measurements are used in the development of innovative products.

Keywords: product design, design value, aesthetics, functionality, symbolism.

«Дизайн - это единственное, что отличает один товар от другого на рынке» [1, 39]

Оценка продукта во многих случаях зависит от восприятия ценности пользователем. Когда люди впервые видят новый продукт, у них складывается первое впечатление. В большинстве случаев это первое впечатление связано с внешним оформлением изделия, поскольку оно может доносить до потребителя какое-то значение с помощью формы. Когда конечный пользователь прикасается к продукту или использует его, функции и факторы взаимодействия будут дополнительно влиять на оценку. Исследования показали, что люди склонны представлять продукты как личность, и что они склонны выражать предпочтение продуктам, которые они воспринимают как отражение их собственного «я» [2, 224]. В области дизайна продукта свойства продукта, такие как: форма, функция и человеческий фактор, будут влиять на восприятие потребительской ценности. Кроме того, в потребительском аспекте, контекст будет сильно влиять на оценку ценности для отдельных групп, а также потому что восприятие продуктов отражается от личностей потребителей.

Таким образом, изучение факторов, влияющих на восприятие потребительской ценности, является исследованием взаимодействия между дизайном продукта и потребителем. Например, то, что конечный пользователь считает, что один продукт имеет высокое качество, означает, что он или она может принять этот продукт. Показателем того, что продукт может быть принят целевым потребителем, является желание в его использовании. Если этот продукт так популярен, что большинство потребителей хотят владеть им, это означает что продукт имеет успешный дизайн. Для большинства дизайнеров продукта впечатляющий успех продукта означает, что этот продукт приносит большую ценность потребителям и решает их проблемы/ задачи. «Основной целью компании обычно является получение прибыли путем создания продуктов и услуг, которые она может продавать с адекватной наценкой» [3, 142]. Следовательно, восприятие ценности потребителями будет влиять на прибыль компании, и поэтому разработчик продукта должен найти метод, который повлияет или даже контролирует выбор потребителем одного продукта. Другими словами, дизайнеры должны понимать, за что потребители действительно хотят платить, и какой продукт можно считать ценным товаром.

В данной статье будут определены факторы, которые влияют на восприятие ценностей потребителем для формирования руководящих принципов в дизайне, и будет обсуждаться, как эти факторы влияют на выбор покупок конечными пользователями посредством анализа существующих исследований.

Несмотря на то, что дизайн традиционно является приоритетным направлением исследований в сфере искусства, сегодня, учитывая актуальность дизайна продукта на практике, научное сообщество уделяет пристальное внимание данной теме в сфере маркетинга, инноваций и создания новых продуктов. Данное направление еще не является устоявшейся областью научных исследований [4, 67]. Особенно удивительно то,

что, несмотря на высокую практическую значимость дизайна продукта, как у ученых, так и у практиков, научная литература испытывает дефицит многих фундаментальных понятий: (1) общепринятого определения дизайна продукта и его масштабов, которое применимо к широкому кругу категорий продуктов, (2) его адекватная мера вне зависимости от категорий продуктов и (3) систематического исследования результатов дизайна, различающих масштабы. Значительный объем эмпирических исследований измерял дизайн продукта очень ограниченным образом, начиная от одноэлементной меры, относящейся к эстетическим аспектам, заканчивая мерами таких измерений, как гедонические и утилитарные измерения[5, 87]. Однако недавние концептуальные исследования выходят за рамки одно- или двухмерных измерений и рассматривают дизайн продукта как трехмерную концепцию, состоящую из эстетических, функциональных и символических измерений[10].

Теоретическое обоснование: Гештальт-теория.

Теория восприятия - Гештальт имеет дело с тем, как люди воспринимают объекты, и постулирует, что целое больше, чем сумма его частей. То есть люди воспринимают единое целое объекта (так называемый гештальт), а не анализируют его отдельные составляющие элементы (части). Эти типы восприятия называются целостной или гештальт-обработкой на гештальт-уровне и атомистической обработкой на уровне частей. Теория гештальта помогает прояснить, на каком уровне следует измерять дизайн продукта: либо на атомистическом уровне, чтобы измерить элементы дизайна, такие как цвет и форма, либо на целостном уровне, чтобы измерить дизайн продукта через целостное восприятие его потребителями[6, 31]. В данной статье выбран второй вариант и измеряется дизайн продукта с помощью целостного восприятия потребителями, потому что нельзя визуально распознавать объекты, не воспринимая целое, хотя можно по-прежнему распознавать объекты, не воспринимая части. Это рассуждение предполагает, что целостная обработка является обязательным, тогда как атомистическая обработка является необязательной[18]. Таким образом, отношение измерения масштаба к обязательному процессу является уместным.

Определение дизайна продукта.

В научной литературе отсутствует общепринятое и концептуально обоснованное определение дизайна продукта и общепринятых измерений, которое можно перенести в масштаб и применить в широком диапазоне категорий продуктов [7, 89]. Поэтому перед разработкой теоретической модели дизайна продукта, необходимо привести определение дизайна продукта. Во многих источниках на тему дизайн продукта наиболее распространённым определением является: дизайн относится к свойствам или характеристикам продукта и / или целостным измерениям, с которыми можно комбинировать атомистические свойства. Однако, литература выделяет множество факторов в дизайне продукта, которые различаются в отношении содержания и количества измерений. Примеры измерений и качеств в дизайне: утилитарные, гедонические и семиотические выгоды, форма, функция, целостные свойства интегрированной формы и функции, эргономика [8, 192]. Три наиболее используемых параметра в определениях дизайна продукта это: эстетика, функциональность и символика. Считается что любой продукт имеет характеристики всех этих трех параметров дизайна. То есть продукт не эстетичен, не функционален и не символичен, но проявляет все эти измерения одновременно в разной степени.

После объединения теории гештальта - постановка целостного восприятия продуктов с литературным обзором определений и измерений дизайна, вывелось следующее определение дизайна продукта: дизайн продукта относится к набору составляющих элементов продукта, которые потребители воспринимают и организуют как многомерную конструкцию, включающую три аспекта - эстетики, функциональности и символики. Поскольку эти составляющие элементы могут быть как визуальными, так и не визуальными, это определение дизайна продукта применимо как к визуальным, так и к не визуальным видам продуктов.

Эстетика. Эстетическое измерение относится к воспринимаемому внешнему виду и красоте продукта. Эстетика может быть (1) атрибутом самого продукта, (2) созданным в глазах зрителя или (3) комбинацией этих двух вариантов[9, 30]. Определение эстетического измерения, используемое в данной статье, соответствует третьей, интегративной альтернативе и, следовательно, связано с определением дизайна продукта, приведенного выше: у продукта есть атрибуты, которые вызывают восприятие красоты у потребителя.

Функциональность. Функциональное измерение отражает восприятие потребителем способности продукта выполнять его назначение. Несомненно, что для некоторых продуктов, например, автомобилей правильная оценка функциональности возможна только после потребления или использования. Однако, как подчеркивают многие авторы в сфере функционального дизайна, во многих случаях потребители могут оценить функциональность продукта, просто увидев его[7, 15]. Такая воспринимаемая функциональность особенно важна для интернет-магазинов, в которых потребители не имеют возможности всесторонне ознакомиться с продуктом.

Символизм. Символическое измерение относится к воспринимаемому сообщению, которое продукт транслирует относительно само восприятия и имидже как самого потребителя, так и других на основе визуальных элементов[1]. Символическое значение продукта может вызывать различные ассоциации, в том

числе связанные с определенным местом или временем. Данное измерение также может быть использовано для выражения личных ценностей и склонностей или для формирования собственной личности. Это третье измерение расширяет предлагаемую парадигму за пределы многих существующих концепций дизайна продукта. Символизм является важным аспектом, потому что эстетика и функциональность сами по себе не полностью отражают дизайн продукта[10, 56]. Например, эстетические и символические измерения могут содержать противоположные восприятия, например, когда «тот, кто любит красочный дизайн [эстетическое измерение], может его не купить, потому что он выглядит «слишком по-детски»[символическое измерение]. Кроме того, символическое измерение так же важно, как и утилитарная перспектива, потому что продукты часто отражают желание потребителей выразить себя в более широком смысле[8].

Дизайн инновационных продуктов.

Отмечается, что, при дизайне и создании инновационных продуктов большая часть успеха зависит от применяемых технологий в целом. Однако технологии существуют в определенных совокупностях функций[11, с. 476]. Задача дизайна в том, чтобы эти функции далее организовать посредством проектирования формы продукта в объекты с особым внешним видом. Дизайн формы продукта определяет, как цвета, материалы, формы и пропорции смешиваются, чтобы создать конкретный объект, который конечные пользователи воспринимают и используют. Внешняя форма продукта может влиять на восприятие несколькими способами. Во-первых, форма продукта может подчеркивать или скрывать различные аспекты применяемых инновационных технологий. Во-вторых, форма продукта может предоставлять визуальные элементы, которые могут активировать различные ассоциации, с помощью которых продукт интерпретируется, и ему придается дополнительное значения. В-третьих, форма продукта может вызвать переживания от восприятий, которые, хотя и не оказывают прямого когнитивного воздействия, влияют на чувства и эмоции. Характер таких сенсорных ощущений зависит от эстетических и символических свойств продукта[12, 55].

Вместе эти аргументы предполагают, что при разработке новых продуктов дизайнеры разрабатывают не только инструменты и устройства с различной функциональностью на основе лежащих в основе технологических инноваций, но и объекты, которые доставляют чувственный опыт и несут культурные смыслы в том или ином контексте. Эти аргументы в исследованиях дизайна тесно перекликаются с культурными и организационными исследованиями созданных человеком объектов (артефактов), в которых предполагается, что артефакты характеризуются функциональными, символическими и эстетическими аспектами, которые совместно определяют, как люди реагируют на них[14]. Основываясь на данных исследованиях в оставшейся части статьи, обсуждается, как выбор дизайна по функциональному, символическому и эстетическому аспектам продукта влияет на восприятие ценности.

На рисунке 1 представлена теоретическая модель влияния дизайн измерений (эстетика, функциональность, символика) на воспринимаемую пользователями ценность.

Примечание. Пунктирная линия обозначает, что выбор дизайн измерений находится во власти дизайнера, в то время как социокогнитивные процессы и восприятие ценности происходят на рынке.

Рисунок 1: Взаимосвязь между дизайн измерениями и когнитивным/эмоциональным восприятием ценности потребителем

Структура показывает, что технологический выбор по функциональному измерению отражает технологию, посредством которой, будут решаться утилитарные задачи потребителя. Дизайн функционального измерения подразумевает изменение атрибутов продукта на основе модификации базовых технологий. Что в свою очередь определяется как инновация продукта. В зависимости от их удаленности от текущей технологической траектории отрасли, инновации уже давно классифицируются как радикальные и постепенные/ инкрементальные. Инкрементальные инновации характеризуются небольшими изменениями относительно текущей технологической траектории, тогда как радикальные инновации представляют собой фундаментальные отклонения от нее [13, 65]. Главные вопросы, на которые дизайнер/ фирма или создатель продукта должен отвечать касательно функционального измерения в дизайне это: 1) выполняет ли продукт свое функциональное назначение? и 2) насколько эффективно? 3) насколько легко в использовании?

Уровень технологических изменений влияет на степень для которого инновация может быть воспринята как несостоятельная. Постепенные инновации, вероятно, будут восприниматься как схожие, поскольку они относительно легко вписываются в существующие схемы восприятия пользователями. Это имеет место, даже если они вносят важные улучшения производительности, потому что схемы могут приспосабливаться к небольшим изменениям в пределах установленной конфигурации атрибутов. Кроме того, такие инновации предоставляют клиентам ситуации, которые можно оценить, как определенные, безопасные и требующие незначительных усилий. Следовательно, постепенные инновации могут вызывать положительные эмоции низкой интенсивности, основанные на сходстве и предсказуемости. Эти эмоции приводят к самым примитивным видом суждений о положительной ценности дизайна продукта. В итоге эмоции могут оказывать положительное, но ограниченное влияние на воспринимаемую ценность инкрементальных инноваций.

Напротив, радикальные инновации могут вызывать серьезные несоответствия, потому что они вносят значительные изменения в базовые технологические компоненты и связи между ними, которые имеют тенденцию изменять конфигурацию атрибутов дизайна продукта. В результате клиенты могут быть не в состоянии применять доступные схемы для осмысления новых продуктов. Segway Personal Transporter/ Сигвей Личный Транспорт представляет собой пример неудачной радикальной инновации; это выглядит крайне неуместно, не практично, не привычно [14, 96]. Как уже говорилось, чем более несостоятельным является функциональное дизайн решение продукта, тем сложнее клиентам оценить его потенциальное влияние на их благосостояние и тем более эмоциональней они реагируют на него. В результате радикальные инновации могут вызывать эмоциональные реакции высокой интенсивности. Эти эмоции могут быть отрицательными, если несоответствие инновации приводит к дезориентации и разочарованию, или они могут быть весьма позитивными, если несоответствие разрешено успешно, и клиенты признают полезность возможностей, созданных новой технологией.

Обзор дизайна по символическому измерению описывает те свойства продукта, которые создают ассоциации между артефактом и существующими культурными категориями [15, 123]. Среди потенциально бесконечного числа ассоциаций, которые может вызывать данный объект, особенно важны ассоциации, основанные на визуальном сходстве с другими продуктами, поскольку они влияют на то, как продукт классифицируется и какие схемы применяются. Например, ранние производители автомобилей представили модели автомобилей с деревянной лошадиной головой, прикрепленной к передней части, чтобы символически связать автомобили с конными экипажами. Выбор дизайна в отношении визуального сходства с существующими продуктами может повлиять на восприятие ценностей потребителями, влияя как на степень несоответствия продукта, так и на процесс его одобрения. Во-первых, дизайнеры могут стремиться создавать умеренно несоответствующие продукты, поскольку такие продукты запускают наиболее позитивный цикл познания и эмоций и, вероятно, будут иметь более высокую воспринимаемую ценность. В частности, поскольку инкрементальные технологические инновации, вероятно, будут совпадать, их внедрение в формы внешнего продукта, которые кажутся непохожими на существующие продукты, может значительно увеличить их несоответствие, чтобы вызвать познания и эмоции с положительным влиянием на воспринимаемую ценность. И наоборот, поскольку радикальные технологические инновации могут быть крайне несовместимыми, их внедрение в формы продуктов, которые аналогичны существующим продуктам, может в достаточной степени уменьшить их несовместимость, что также вызовет познания и эмоции, что положительно скажется на воспринимаемой ценности. Во-вторых, конкретно выявленное сходство может повлиять на то, как клиенты классифицируют и интерпретируют инновации. Согласно приведённой теоретической модели на рисунке 1, главные вопросы, на которые дизайнер/ фирма или создатель продукта должен отвечать касательно символического измерения в дизайне это: 1) получает ли пользователь удовольствие от использования продукта? и 2) ассоциируется/ резонирует/ импонирует ли продукт? 3) приносит ли продукт дополнительную ценность/ превосходит ли ожидание пользователя?

Дизайн эстетическом измерении. Дизайн формы продукта может использоваться стратегически не только для изменения визуального сходства нового продукта с существующими продуктами, но также для

изменения его визуальной привлекательности, вызывая тем самым дополнительные когнитивные и эмоциональные реакции, вызываемые его эстетическими свойствами. Эстетические свойства продукта, основанные на его формальных атрибутах таких как цвет, форма, пропорции, материалы и мастерство изготовления, вызывают как висцеральные сенсорные реакции, так и вторичные когнитивные и эмоциональные реакции. Висцеральные сенсорные реакции, также называемые спонтанными эмоциями [16, 63], возникают из-за привлекательности структурных характеристик, таких как единство формы и сочетаемость, а также из базовых подсознательных реакций на определенные формы и текстуры [17, 141]. Кроме того, эстетические свойства предметов вызывают сложную комбинацию вторичных когнитивных и эмоциональных реакций, которые характеризуются как эстетический опыт. В предварительном исследовании этого опыта, упомянутые авторы обнаруживают, что, несмотря на значительные различия в отдельных описаниях содержания опыта, возникает общая структура связанных с ним психологических процессов, включая «внезапное осознание, рекомбинацию или упорядочение ранее полученной информации», сопровождаемая сильными положительными эмоциями, такими как радость и восторг. Неподтвержденные данные свидетельствуют о том, что эстетические свойства инновационных технологических дизайн-продуктов вызывают как висцеральную, так и более рефлексивную реакцию, рассмотренную выше.

Важно отметить, что визуальные свойства формы продукта также могут вызывать отрицательные эмоциональные реакции на сенсорном и рефлексивном уровнях, если форма продукта не имеет конструктивной привлекательности или если его символическое содержание неприемлемо. Например, эстетические свойства артефакта, такие как цвет, окрас, форма, могут вызывать негативные эмоции из-за социально нежелательных символических ассоциаций, которые он создает в определенном культурном контексте. Кроме того, в той степени, в которой выбор дизайнера в соответствии с эстетическим аспектом создает визуально привлекательные - то есть красивые, элегантные, заманчивые - артефакты, эти варианты дизайна могут вселить позитивные эмоции в восприятие новых продуктов, что может способствовать непосредственно увеличению их воспринимаемой ценности.

Главные вопросы, на которые дизайнер/ фирма или создатель продукта должен отвечать касательно эстетического измерения в дизайне это: 1) для кого делается данный продукт? 2) каков контекст и культурные нормы? 3) Какое первое впечатление и эмоции должен вызвать продукт?

Заключение.

В данной статье представлена теоретическая основа для понимания того, как креативные дизайнеры и инновационные предприятия могут использовать эстетические, функциональные и символические дизайн-измерения, чтобы влиять на восприятие потребителями ценностного потенциала создаваемых инновационных продуктов. Представленная теоретическая модель объединяет идеи из различных областей исследований, таких как дизайн, психология, инновации и организационные науки, для разработки всеобъемлющей модели, которая объясняет психологические процессы, связанные с восприятием ценности, и средства, доступные дизайнерам/компаниям для стратегического влияния на них. Интегративная модель, представленная на рисунке 1, усиливает дизайнерские, организационные и стратегические исследования посредством трех основных концептуальных вкладов: во-первых, она учитывает динамику познания и эмоций в восприятии ценности. Во-вторых, она признает ключевую важность функционального дизайна продукта. В-третьих, придает особое значение важности символических и эстетических свойств дизайна.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Batra R., Homer P.M. The situational impact of brand image beliefs // Journal of consumer psychology. 2004. № 3 (14). С. 318–330.
2. Behrens R.R. Art, Design and Gestalt Theory // Leonardo. 1998. № 4 (31). С. 299.
3. Bloch P.H. Seeking the ideal form: Product design and consumer response // Journal of marketing. 1995. № 3 (59). С. 16–29.
4. Corrales-Estrada M. Innovation and Entrepreneurship: A New Mindset for Emerging Markets / M. Corrales-Estrada, Emerald Publishing Limited, 2019.
5. Franzak F., Makarem S., Jae H. Design benefits, emotional responses, and brand engagement // Journal of Product & Brand Management. 2014. № 1 (23). С. 16–23.
6. Griffith T.L. Technology features as triggers for sensemaking // Academy of Management review. 1999. № 3 (24). С. 472–488.
7. Hoegg J., Alba J.W. Seeing is believing (too much): The influence of product form on perceptions of functional performance // Journal of Product Innovation Management. 2011. № 3 (28). С. 346–359.
8. Kleine III R.E., Kleine S.S., Kernan J.B. Mundane consumption and the self: A social-identity perspective // Journal of consumer psychology. 1993. № 3 (2). С. 209–235.

9. Luchs M., Swan K.S. Perspective: The emergence of product design as a field of marketing inquiry // *Journal of Product Innovation Management*. 2011. № 3 (28). C. 327–345.
10. Nasir M.A., Morgan J. Impact of symbolic product design on brand evaluations Introduction // *Journal of Product & Brand Management Impact*. 2017.
11. Noble C.H., Kumar M. Exploring the appeal of product design: A grounded, value-based model of key design elements and relationships // *Journal of Product Innovation Management*. 2010. № 5 (27). C. 640–657.
12. Norman D.A., Verganti R. Incremental and radical innovation: Design research vs. technology and meaning change // *Design issues*. 2014. № 1 (30). C. 78–96.
13. Peters T.J., Barletta M. *Design* / T.J. Peters, M. Barletta, Dorling Kindersley, 2005.
14. Pratt M.G., Rafaeli A. Artifacts and Organizations: Understanding Our " Object-ive" Reality // *Artifacts and Organizations. Beyond Mere Symbolism*. 2006. C. 279–288.
15. Radford S.K., Bloch P.H. Linking innovation to design: Consumer responses to visual product newness // *Journal of Product Innovation Management*. 2011. № SUPPL. 1 (28). C. 208–220.
16. Rewapati A. [и др.]. DESIGN, ANALYSIS AND FABRICATION OF HUMAN TRANSPORTER SEGWAY VEHICLE.
17. Silva A. *Handbook of Research on Trends in Product Design and Development: Technological and Organizational Perspectives: Technological and Organizational Perspectives* / A. Silva, Business Science Reference, 2010.

Григорьян В.Г.,
Асанова Б.Е.,
Курбанов Х.А.
Университет «Алматы»

«СУПРЕМАТИЗМ» В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗИМИРА МАЛЕВИЧА И ЭЛЬ ЛИСИЦКОГО В ОБЛАСТИ ГРАФИЧЕСКОГО ДИЗАЙНА

Резюме. Бұл мақалада Казимир Малевич пен Эль Лисицкийдің шығармаларындағы Графикалық дизайн саласындағы супрематизм қарастырылады. Зерттеудің мақсаты заманауи бейнелеу өнеріндегі: кубизм, итальяндық футуризм, супрематизм стиліндегі графикалық және өнеркәсіптік дизайндағы білім беру. К. Малевичтің "кубизмнен және футуризмнен супрематизмге" теориялық жұмысын зерттеу барысында көрінбейтін өнерге көшудің негізгі дәлелдері байқалады. Эль Лисицкийдің графикалық жұмыстарының анализі негізінде шығарма кеңістігін құру мен қалыптастырудың негізгі супрематикалық тәсілдері мен композициялық құралдары сипатталған және басым элементтер мен түстік гамма анықталған.

Түйін сөздер: кубизм, футуризм, супрематизм, шексіз өнер және графикалық дизайн.

Резюме. Целью исследования стало изучение влияния течений и манифестов в современном изобразительном искусстве - кубизм, итальянский футуризм, супрематизм - на стилеобразование в графическом и промышленном дизайне. В ходе исследования работ К. Малевича «от кубизма и футуризма к супрематизму» прослеживаются основные доводы перехода к беспредметному искусству. На основе анализа графических работ Э. Лисицкого охарактеризованы основные супрематические приемы и композиционные средства построения и формирования пространства произведения, и определены доминирующие элементы и цветовая гамма.

Ключевые слова: кубизм, футуризм, супрематизм, беспредметное искусство и графический дизайн.

Resume. This article discusses Suprematism in the works of Kazimir Malevich and El Lisitsky in the field of graphic design. The aim of the study was the influence of ideas and manifestos in contemporary visual art: cubism, Italian futurism, Suprematism on style, graphic and industrial design. In the course of the study of K. Malevich's theoretical work "from cubism and futurism to Suprematism" the main arguments of the transition to non-objective art are traced. On the basis of the analysis of graphic works by El Lisitsky, the main suprematic techniques and compositional means of constructing and forming the space of the work are characterized, and the dominant elements and colors are determined.

Keywords: cubism, futurism, Suprematism, non-objective art and graphic design.

Введение

В современном обществе плоды дизайна и визуальной культуры окружают человека в повседневной жизни. Тенденции в современном графическом дизайне во многом формировались в первые десятилетия XX-го века в архитектурно-художественной школе Баухауз и ВХУТЕМАС – которые оказали большое влияние в формообразовании дизайна и новой визуальной культуры. Различные направления в современном искусстве: кубизм, футуризм, супрематизм и их теоретические взгляды, выраженные в манифестах, оказывали влияние на графический дизайн. Идеи нового, беспредметного искусства, выраженные Малевичем в манифесте «от кубизма и футуризма к супрематизму» оказали влияние на мировоззрение художников молодого поколения и вызвали неизбежное желание самовыражения в творческой деятельности и в этом направлении.

Сравнительный анализ графических работ Лисицкого позволяет сделать вывод, что главное положение супрематизма он разделяет, и использует основные средства при компоновке композиционного пространства.

Методы

В книге американского дизайнера Джона Клиффорда «Иконы графического дизайна», посвященной визуальному искусству и охватывающей основные этапы его развития от ар-нуво к цифровой эпохе, несколько страниц посвящены советскому дизайнеру Эль-Лисицкому. Его творчество было востребовано и своевременно, и отвечало духу периода становления нового общественного строя. Традиционный уклад жизни в результате революционных преобразований, лозунгов и манифестов, призывающих к свободе, щекотал нервы прежнего устоя. Идеи и призывы к новому были восприняты творческой молодежью. В художественных кругах стремление к новому были сформулированы Казимиром Малевичем - известным живописцем, педагогом, теоретиком искусства - в его манифесте «от кубизма и футуризма к супрематизму» (1915 г.) Кубисты рассматривают предметы с нескольких точек зрения, они видели их одновременно со всех ракурсов. К трем измерениям пространства Возрождения кубизм добавил время. Основоположниками

кубизма были П.Пикассо и Ж.Брак, которые отказались от иллюзии пространства, как необходимого элемента живописного образа. Радикальность позиции Брака и Пикассо, их эксперименты продолжили многие художники. Группа итальянских художников – футуристов бросила вызов образцам и идеалам прошлого. Первый манифест футуризма (1909 г.), написанный поэтом Томмазо Маринетте был опубликован в газете «Фигаро». Маринетте в своем «манифесте футуризма» заявляет, что «мчащийся автомобиль производит на него гораздо больше впечатлений, чем любая классическая скульптура. Он провозглашает наступление промышленной эры, эпохи скоростей, приветствует любовь к опасности, безудержную энергию фабрики, стройки, локомотива и аэропланы» [1, 45]. Новаиии Брака и Пикассо довели до логического завершения другие художники. В произведениях В.Кандинского и К.Малевича язык живописи становится последовательно беспредметным. Кандинский в своей работе «о духовном в искусстве» дает теоретическое обоснование результатов своих экспериментов, утверждая, что «главная цель искусства заключается в выражение внутреннего мира художника» [2, 56]. Увлеченный кубофутуризмом Малевич переходит на язык беспредметного изображения, а в качестве основных элементов, формирующих произведение, использует геометрические фигуры: квадрат, треугольник, круг. Одержимый теорией и философией супрематизма Малевич воплощал свою творческую концепцию не только в живописи, но и в графическом и в промышленном дизайне. В 1913 году он выполняет эскизы костюмов и декорации к опере «Победа над солнцем», где, собственно изобразительный язык – формы, цвет, пропорции Малевича кардинально меняются, и в работах доминируют приемы супрематизма, хотя термин еще не существовал.

Результаты

Термин «супрематизм» в переводе с латинского означает «превосходство», «доминирование» [3, 87]. Пользуясь метафорическим языком, Малевич в «супрематическом манифесте» (1919 г.) заявил, что «в данный момент путь человека лежит через пространства, супрематизм, семафор цвета – в его бесконечной бездне».[4, 74]

На рисунках 1,2 представлены керамика и эскизы к тканям. В 1919 году Малевич выполнил несколько эскизов тканей с супрематической орнаментикой. В качестве основных средств гармонизации художественной формы он использовал метрические и ритмические ряды. Основные элементы, формирующие композиционное пространство – треугольник, круг, прямоугольник. Черный и красные цвета доминируют. Желание Малевича преобразить искусства супрематическими средствами отразилась и в малой пластике. Элементы основных объемных геометрических форм были использованы при работе над фарфоровыми чашками. Лаконизм приемов и чистый, обнажающий форму белый цвет усиливают впечатления, и чашки при малых размерах выглядят монументально и монолитно.

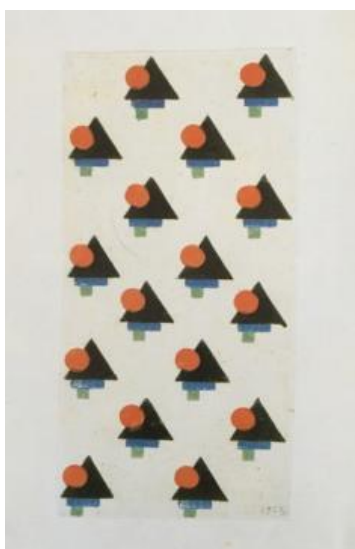

Рис.1. К.Малевич. Первая ткань супрематической орнаментировки. 1919 г.[5]

Рис.2. К. Малевич. Чашки. Фарфор. 1923 г. [5]

Современник и коллега Малевича Эль Лисицкий (Лазарь Маркович Лисицкий), (1890-1941гг.) - художник, график, архитектор и теоретик искусства, представитель конструктивизма и супрематизма. В первые десятилетия XX века графический дизайн попал под сильное влияние движений в современном

искусстве: кубизм, футуризм, конструктивизм которые призывали к простоте и поиску новых форм самовыражения. Становление и формирование художника происходило в Российской Империи в первые десятилетия XX-го века на фоне бурного кипения гражданских страстей, общественной жизни, время перемен и действий, время смены ориентиров. Окончив реальное училище в Смоленске, учился на архитектурном факультете Высшей технической школы в Дармштадте (Германия) в Рижском политехническом институте, работал в архитектурном бюро Великовского и Клейна. По приглашению Марка Шагала с 1919 по 1920 год руководил архитектурным факультетом и мастерскими графики и печатного дела в Витебской народной художественной школе. С 1921 г. Преподавал во ВХУТЕМАС, читал курс «архитектура и монументальная живопись». Лучшие работы Лисицкого были представлены в советских павильонах на международной выставке печати в Кельне и Дрездене, отличающиеся оригинальностью замысла и применением самых разнообразных материалов. Малевич рассматривал «супрематизм» - как новую ступень художественного сознания. Движение супрематизм отвергало реальность изображаемого объекта, что являлось выражением протеста против натурализма в искусстве. В контексте эпохи эти идеи были восприняты Лисицким, и он оказался своеобразным катализатором, ускорившим и формирование объемного супрематизма. В 1919-1921 гг. Лисицкий создает аксонометрические изображения. Лисицкий считал, что изобразительное искусство и дизайн смогут стать научным средством общения в стране, смогут затронуть необразованные массы, что приведет к общественным и политическим переменам. Лисицкий воплощал свои идеи в полиграфической индустрии, в книжном и журнальном дизайне.

Дизайнерские работы Лисицкого имеют несколько очень характерных черт и особенностей: ограниченное количество цветов, резкие диагонали, шрифты без засечек, геометрические элементы и различные линии. Лаконизм, простота и строгость – принципиальное отличие его работ. Его организация композиционного пространства придавала плакатам новую энергетику и мощь. Для обогащения и достижения выразительности необходимо нахождение гармоничной связи и взаимодействия между элементами, составляющими композицию плаката. Принцип структурности в работах Лисицкого означает соподчиненность, ясность, выявление художественных свойств каждого элемента и, в то же время, единство гармоничной связи между элементами, имеющих разное композиционное значение и отличающихся разными свойствами выраженных в цвете. Взаимодействие композиционных элементов и художественных средств есть мост к внутренней пульсации произведения. На рисунках 3, 4 представлены плакат и обложка журнала «Вещь». Среди художественных средств точка и линия в работах Лисицкого играют важную роль. В своей книге «Точка и линия на плоскости» В. Кандинский пишет, что «напряжение – это внутренняя сила живущая в элементе, которая обозначает лишь часть создающегося движения». Точка несет в себе только напряжение и не может иметь направления, тогда как линия имеет и напряжение и направление [5, 96].

**Рис.3. «Клином красным бей белых»
Плакат 1919 год.[4]**

Рис.4. Обложка журнала «Вещь». 1922год. [4]

Опираясь на тезисы супрематизма Эль Лисицкий выработал свой особый, визуальный язык. У Лисицкого основными излюбленными элементами, формирующими композиционное пространство, являются: точка, линия, плоскость, геометрические тела, шрифт, а среди средств гармонизация художественной формы: контраст, динамика, ритм и асимметрия. Используя несколько элементов в замкнутом пространстве, ему удается передать движение, сохраняя уравновешенность и целостность композиции. В применяемых шрифтах присутствует определенная, заданная художником иерархия. Такой подход и узнаваемый стиль привлекают внимание, контролируют движение глаз, передают информацию и вызывают эмоции. Чувство меры, ограниченность используемых средств, согласованность всех элементов, взаимодействие горизонтальных, вертикальных и диагональных линий создают ощущение легкости и обеспечивают устойчивость и асимметричную уравновешанность.

Творчество Лисицкого в области графического дизайна отличается изысканностью линейного ритма, уравновешенной асимметрией и динамикой.

Заключение

Сравнительный анализ основных средств и элементов в творческих работах Малевича и Лисицкого в области графического дизайна позволяют сделать вывод, что основные положения и взгляды таких направлений в современном искусстве как кубизм, футуризм и супрематизм оказывали влияние на их формирование. Движение и цветовые ассоциации занимают главенствующее положение по отношению к форме, и, Малевич в своем творчестве бескомпромиссно шел к беспредметному искусству. Развитие идей супрематизма ускорило творческий метод Лисицкого, и привело к усилению присутствия геометрических тел в пространстве картинной плоскости. Созданные в контексте эпохи перемен и преобразований графические работы Малевича и Лисицкого были актуальны и оказали существенное влияние на становление советской школы дизайна.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. С. Михайлов «История дизайна» Том 1. Союз дизайнеров России. Москва. 2002г. 277 с.
2. Василий Кандинский. Издательство АСТ. Москва 2018 г. 381 с.
3. Г.Б. Минервин, В.Т. Шимко «Дизайн. Иллюстрированный словарь- справочник» Москва «Архитектура - С», 2004 г. 283 с.
4. Д. Клиффорд «Иконы графического дизайна» ЭКСМО. Москва 2015г. 239 с.
5. Е. Н.Петрова Малевич. Художник и теоретик. Издательство. «Советский художник» 1990 год.

Mussapirova Zh.
doctoral student of The
Kazakh national Conservatory
named after Kurmangazy,
Almaty
E-mail: zhanarmussapirova@mail.ru

GENRE AND STYLE FEATURES OF CHAMBER AND VOCAL MUSIC OF KAZAKH COMPOSERS (WITH THE EXAMPLES FROM ROMANCES OF S. MUKHAMEDZHANOVA, E. RAKHMADIEV, G. ZHUBANOVA)

Abstract. The article is devoted to the genre and style features of chamber and vocal music of Kazakh composers. Recall that the origins of chamber-vocal music originate from folk professional art of sal, seri and akyns. The art of folk storytellers, singer-songwriters was of a creative, improvisational nature, poetic improvisation arises along with the melody, music and poetry are equivalent in their work. The article also considers the first vocal processing of Kazakh folk music, performed by A. Zataevich, B. Erzakovich, E. Brusilovsky, A. Zhubanov and L. Khamidi. The questions of the compositional structure of songs are revealed: the connection of music and words, intonation, rhythmic structure, form and mood. The peak of mastery in chamber-vocal music is the work of S. Mukhamedzhanov, E. Rakhmadiev, G. Zhubanova, therefore, the general principles of their compositions are examined in more detail and two main directions of the development of the metro rhythm, harmonic and melodic language at the present stage are noted. The analysis of the works made it possible to conclude that, based on the content of the songs, the genre-style features in each of them are purely individual, significantly differ from each other, and this is why they are interesting and indicative.

Keywords: sal, seri, akyn, processing, Kazakh folk song, A. Zataevich, B.G. Erzakovich, S. Mukhamedzhanov, E. Rakhmadiev, G. Zhubanova, musical form, harmonization, melodic language, metro rhythm.

ҚАЗАҚ КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ КАМЕРАЛЫҚ-ВОКАЛДЫ МУЗЫКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (С.МҰХАМЕДЖАНОВ, Е. РАХМАДИЕВ, Г.ЖҰБАНОВА РОМАНСТАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Түйіндеме. Мақала қазақ композиторларының камералық-вокалды музыкасының жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне арналған. Камералық-вокалды музыканың шығу тегі сал, серілер мен ақындардың кәсіби өнерінен бастау алатындығын еске саламыз. Халық сал-серілердің, әнші-жазушылардың өнері шығармашылық, импровизация сипатына ие болды, поэтикалық импровизация әуенмен бірге туындайды, музыка мен поэзия олардың шығармаларында баламалы. Мақалада сонымен қатар А. Затаевич, Б.Ерзақұлы, Е.Брусилковский, А.Жұбанов және Л.Хамиди, қазақ халық музыкасының алғашқы вокалды өңделуі қарастырылады. Әндердің композициялық құрылымының сұрақтары анықталды: музыка мен сөздердің байланысы, интонация, ырғақтық құрылым, форма мен көңіл-күй. Камералық-вокалды музыкадағы шеберліктің шыңы - С.Мұхамеджановтың, Е.Рахмадиевтің, Г.Жұбанованың шығармалары, сондықтан олардың шығармаларының жалпы принциптері толығырақ қарастырылып, қазіргі кезеңдегі метро ырғағы, гармоникалық және әуезді тілдің дамуының екі негізгі бағыты атап өтілген. Шығармаларды талдау әндердің мазмұнына сүйене отырып, олардың әрқайсысындағы жанрлық-стильдік ерекшеліктері бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді, сондықтан олар қызықты және көрсеткіш деп тұжырым жасауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: сал және ақын, өңдеу, қазақтың халық әні, А. Затаевич, Б.Г. Ерзақович, С.Мұхамеджанов, Е.Рахмадиев, Г.Жұбанова, музыкалық форма, үйлесімділік, әуезді тіл, метро ырғағы.

ЖАНРОВО-СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАМЕРНО-ВОКАЛЬНОЙ МУЗЫКИ КАЗАХСКИХ КОМПОЗИТОРОВ (НА ПРИМЕРЕ РОМАНСОВ С. МУХАМЕДЖАНОВА, Е. РАХМАДИЕВА И Г.ЖУБАНОВОЙ)

Аннотация. Статья посвящена жанрово-стилевым особенностям камерно-вокальной музыки казахских композиторов. Напомним, что истоки камерно-вокальной музыки берут свое начало от народно-профессионального творчества салов, сері и акынов. Искусство народных сказителей, певцов-композиторов, носило творческий, импровизационный характер, поэтическая импровизация возникает вместе с мелодией, музыка и поэзия равнозначны в их творчестве. В статье также рассмотрены первые вокальные обработки казахской народной музыки, осуществлённые А. Затаевичем, Б. Ерзақовичем, Е. Брусиловским, А. Жубановым и Л. Хамиди. Раскрываются вопросы композиционного строения песен: связь музыки и слова, интонационный строй, ритмическое строение, форма и ладовое наклонение. Вершиной мастерства в камерно-вокальной музыке является творчество С. Мухамеджанова, Е. Рахмадиева, Г. Жубановой, поэтому более подробно рассматриваются общие принципы их сочинений и отмечаются два основных направления развития метро-ритма, гармонического и мелодического языка на современном этапе. Осуществлённый

анализ произведений позволил прийти к выводу, что исходя из содержания песен, жанрово-стилевые особенности в каждом из них сугубо индивидуальны, значительно отличаются друг от друга и именно этим они интересны и показательны.

Ключевые слова: сал, сері и акын, обработки, казахская народная песня, А. Затаевич, Б.Г. Ерзакович, С. Мухамеджанов, Е. Рахмадиев, Г. Жубанова, музыкальная форма, гармонизация, мелодический язык, метро-ритм.

Metrorhythmics of Kazakh music relates to a complex system. Only special investigation is able to analyze different aspects of metrorhythmics. We will only highlight principle moments connected to romance genres.

According to A. Kastalsky Kazakh national songs “are differentiated by their rich ability to hum, detachment from usual structure, and sometimes they admire by unexpected, hard to explain the turning of melody line” [Kastalski A.D., 1963].

It is not surprisingly that national specific of chamber and vocal music in most cases are identified by rhythmic principles of music material organization –from minor to major inner tact linking. Metrorhythmics of Kazakh romance, as long as other components of musical language is connected to traditions of national and nationally-professional music. The XIX century was a Golden era of Kazakh music. The era of National culture rising was due to prominent national composers, professionals of oral musical traditions – Birzhan sal, Akhan Seri, Yestay, Mukhit, Ibray, Zhayau Musa, Abay, Baluan Sholak, Mayra, Kenen Azerbaiyev and many others. The names of these and other authors, famous akyns, sals and seris entered to golden fund of spiritual culture of nation and carry high aesthetic importance. They were not only performers but also were authors, composers and poets.

National and professional composers organized singer’s school. These schools are differentiated by their special color and singing manner. The continuers of these traditions saved and multiplied national treasury with valuable masterpieces. These masterpieces are still relevant and original, symbolize spiritual capital of Kazakh nation. Each of these schools –arkyns’, Western Kazakhstan’s and Sevenrivers’ shine with their unique edges of singing art and pass their unique style of regional features, and they highlight their individual style.

Kazakh romance history saved particular rhythmic formulas. These formulas were partly polished by singing practice of Akyns and national composers’ growth during centuries. They became steady features of the genres.

Characteristics signs of songs by sal, seri and anshi, Kazakh composers use three-part and seven-part metros, which explains their dominance in national music. “The most popular metros of nationally-professional composers are three-part metros and then two-part and mixed metros. However, the point is not in them, but in the method of using them, in typical rhythmic motives, elements [Yerzakovich B.G., 1966].

Nationally-professional art of sals and seris included highly developed akyn’s art. According to investigation of some scientists, poetic foundation implements the primary role, musical – secondary role. It is worth mentioning that in creativity of nationally-professional akyns’ poetry and music are a single entity. Poetical improvisation raise with melody. Therefore, we may demand that music and poetry are equal in their creativity. Akyn, singer and composer’s art carried creativity, improvisational character. Definitely, improvisation is the basic of their performance. Akyn, whose creativity is considered to be syncretic, is characterized as a master of poet word, poet-improviser, participant of music and poetry battle. The top of excellence of akyn is traditional akyn’s battle.

Aitys is a musical improvisation, creative battle of akyns. The origin of aitys comes from the history of Kazakh nation, from ritual genres. That is why the topics of aitys varies.

Speech and song motive is the basic for melody of aitys. In most cases chant is quiet short, easy to intonate. Due to repetition and improvisation, it is easy to remember. The most important thing is that aitys music is a strong tool to achieve emotional effect to the listeners and to the rival. Each akyn of the past and present has their own adversarial chant. Mostly it is a national chant, or a popular chant of other famous akyns. In comparison with the melody, the forms of akyns’ competitions are diverse. Also most importantly - the music of aitys is a powerful tool to achieve an emotional effect on the audience and the opponent. There are several different types of aitys. In their poem structure, they use the form of song dialogue (kaiym aitys). However, in most other cases they use terme and zheldirme. They have been used in works of Kazakh composers.

Terme is on one hand is a song and speech genres, and on the other hand it is the most famous rhythm form, which is used more in aitys and hero epos. Terme consist of 7-8 syllables, it a kind of composition, composite song (from the word “terip” – selecting, choosing). For example, Terme ‘Shege’ from “Kyz Zhibek” opera of E.Brusilovsky, describes beauty and intelligence of Zhibek. This summarizing is found in lyrical song type miniatures, in the folk melody type with seven-part meter. Therefore, the rhythm form is used by composers of different generations.

In zheltirme – tempted (actually – in trout, riding a horse) singing continuously, more complicated, huge form of akyns’ chants (11 syllables). It is dominated by random principles. Isa Baizakovs’ “zheldirme” is the most famous one.

Different types of syllable composition inside stops in condition of syllabic meters give composers ability for experiments in the sphere of variable sizes. Stretching syllables also gives opportunities for variable metro rhythmic ratio in national and professional music.

In S. Mukhamedzhan's romance «Ғашықтың тілі тілсіз тіл» (“Gashyktyn tili tilsiz til”) throughout the story metro changes quiet frequently $3/8$, $5/8$; $4/8$; $3/8$; $2/4$; $3/4$; $5/8$; $4/8$; $3/8$ during the plot, which gives ability to evaluate metric variability of the romance. We want to underline the expressive accent on the second part and intonation of the “sighs”. They are expressed in delays and the eighth pauses, especially in piano part.

You can notice national and folk nature of variability and dense connection with the stylistic music art features of the nation.

Folk “routes” of Kazakh romance metro rhythm, tradition stability are particularly noticed in compositions of classic words. They have ostinato, energetic kyi rhythm forms. Rhythmic ostinato, as development techniques dominate in dombra accompaniment of vocal line. Continuing some of the episodes of rhythmic and ostinato formulas like: $7/8$ which became national feature.

For example, the first part of E. Rakhmadiyev's romance «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» (“Kongilim kaitty dostan da, dushpannan da”), written to Abay's poems. The romance is a detailed chant. It reminds opera chant, similar to it by style and form. Strictness, tense in melody, all of these reminds Abay's character with his deep philosophic attitude to life. This attitude is shown in each of his songs. In the middle part, in contrast to the first one, changing tone and pace recovery takes place. Due to ostinato rhythmic formula, it reminds dombra music techniques with quarto circle of fifths tones. This increases better connection with national music traditions. The second part reminds terme genre features by its style.

As it is shown above, metrorhythmics of Kazakh romance represents a rich and versatile material for analyzing. Its connection with national art crystallizes on different stages: from specific forms to ostinato and variable ratio of high arrangement. Especially they are highly identified in poetical line.

Harmonious factors always played a big role in the style of Kazakh romance. Expressive harmonious function through enriching melody achieved deep characteristics typical for awareness and vertical act on different stages of evolution. Distinctive features of national style, which developed many centuries can be seen in the context music language of Kazakh song. Solo execution with a dombra or kobyz is typical for Kazakh vocal music.

Almost in the first experiences of vocal music (at the beginning of the 50th) composers found fundamental features of Kazakh folklore melosis. They are intonation tetrahardness, minor key domination with decreasing steps, quarto circle of fifth shape with second quarto interval in dombra, availability of long organ stops on different stages of sound line. In many dombra and vocal plays of V.Uspenski and V.Belyaeva you may pay attention on freedom and improvising “lightness” melodically modeling.

The most successful samples of vocal lyrics of that period were B.Erzakovich's vocal samples. He based, most of all on Kazakh national music features, such as features of melody, rhythmic, and structure of songs. Deep knowledge of specifics of Kazakh folklore music gave him opportunity to identify he whole meaning of the poem. At the same time he intended to do the synthesis with Russian composer school traditions.

Taking in mind that Kazakh song is a solo singing, B. Erzakhovich tried to find and do multivoice texture, which would not conflict with specifics of national melody.

Initial material for similar attitude to process is musical structure of Kazakh national songs. N.S. Ketegenova argues that diatonicity, couplet and other forms, principles of repetition and variability refers to it.

Summarizing songs by topics we may notice that all of them differ by variability and originality. Melodic structure of each song have their own features. However, at the same time they have similarities, they are found in melodic development and musical expression. This is a small scope of melody (within octaves), availability of other own shades (besides dia tonos lines), and also complicated variable rhythm.

B.G. Erzakovich's song “Айна кыз” (“Aina kyz”) written to A.Khangeldin's poems is the first sample of Kazakh soviet song. This is a simple cheerful lyrical song. The song describes a farmer woman, her behavior, her faithful attitude to study and work. “Aina kyz” by its style is very close to national songs. Thus, it was widely performed in solo, duet and two-voice choir.

It is worth mentioning that variability is represented widely in Kazakh national song development. It comes in different types: inflectional, metrorhythmical. According to N.S.Ketegenova: “Variable thematic melody structure leads to variable method of processing. Thus, variability issue becomes more appropriate in processing instrumental music. However, in vocal lyrics textured variation of verses is more suitable. For example, in B. Erzakhovich's processing: “Япурай” (“Yapurai), “Тілеуқабак” (Tileukabak), “Баянауыл” (“Bayanauyl”) [Ketegenova N.S., 1973]. Harmonious variability is noticed in «Қорлан» (“Korlan), «Дайдидау» (“Daididau”) songs. This method here is offered by its inflectional melody development.

Undoubtedly, B.Erzakovich's processing of Kazakh national songs for voice and piano may be considered as the best paragraphs of Kazakh national song harmonization. They influenced to vocal opuses of young Kazakh composers.

As regards to first romance samples, picture here did not look so clear.

In S.Mukhamedzhanov's romance «Өзгеге көңілім тоярсын» (Ozgege konilim toyarsyn") national color in harmony appeared diverse and controversial. Although in inflectional and metrorhythmic context it appears more. The composer rely on multifunctional chord combination, uses enriched collateral seventh chords and no chords, thus giving the harmonic language unusual freshness and clearness.

National colour is taken into account even more in the harmonic structure of of E.Rakhmadiyev's cycle on the words of Abay. All romances from this cycle are differentiated by compositional harmony. They have all the variety of thematic images and individual approach to the compositional solutions of poetic texts. One of the bright features of the cycle is the sense of harmonious architectonics inherent in E. Rakhmadiyev's work. Therefore, it is not a surprise, that there was an episodic use of atonal style techniques in the first and fourth romances. The author includes complex multifunctional combinations along with traditional fret-harmonic means.

Naturally fret-harmonic basis of musical language is worth being mentioned in «Жақсылығы күнде үміт» ("Zhaksylygy kunde umit") romance. In the basics of this romance one image, one mood. Here singing is in harmony with speech expressiveness, which gives the music of this romance, the proximity to the vocal lyrics of Abay. With its identical special warmth and sincerity.

Nevertheless, some details of the harmonization of this song melody give the music an acutely modern sound: illogical sequences of chromatic harmonies, dissonances and other writing techniques.

A new stage in harmony evolution of the Kazakh romance begins at the end of the twentieth century. This starts as a result of the stylistic transformation of the Kazakh school of composition. While analyzing the harmonic "style" of each of the composers in detail, we can mention two main direction in the mainstream of which the harmony of chamber and vocal music is developing at the present stage. 1. The way of complicating the traditional major-minor system using the same variants that do not violate the national certainty of color; 2. The way reflects the peculiarities of the Kazakh modal and melodic forms of the system on the basis of the smallest infrastructural singing, horizontal and vertical integration.

The first way is clearly seen in the works of E. Rakhmadiyev. The composer is quite traditional in the fundamental approach to harmony. Nevertheless, he enriched the Kazakh romance with new techniques. For example, «Жақсылығы күнде үміт» ("Zhaksylygy kunde umit") romance is a brooding monologue, lyrical confession of a poet. Masterfully used methods of compositional writing, in some cases, the techniques of harmonization of chromatic harmonies and dissonances, give the music a cutting-edge sound.

In the music content of romances: «Сіз қырғауыл жезқанат» ("Siz kyrgauyl zhezkanat"), «Жаз», ("Zhaz"), «Көңіл құсы күйкылжыр» ("Konglim kusu kuykylzhyr") it is clearly heard intonation proximity to lyrical folk songs. Fred variability is met in fred-harmonious evolution inherent in folk song. However, melodic features related to folk song, match with typical romance maintenance texture. It should also be mentioned that, despite all this, the work is characterized by integrity and expressiveness.

Harmony is one of the leading factors of the shaping process. The functions of harmony are complex, often become inseparable. This allows us to speak of a single melodically harmonic or textural timbre-harmonic development. The stylistics of romances is subordinated to the principle of deployment of all structure from one melodic-harmonic kernel that demonstrates their close connection horizontally and vertically.

Another important feature of the harmonic structure is transferring of the horizontal material into the vertical. That is a kind of "harmonic projection" of the fret deployment of tissue, which implies the crystallization of complex non-tertial systems. The latter consist of a cluster of seconds, quarts, quints, sext, Septim, which does not contradict the national specifics of the fret.

Quite vivid examples are noticed in the harmonic structure of T.Mukhamedzhanov's miniatures to Abay's poems.

The composer uses a system of dissonance accumulation in them. Rely firmly on Kazakh tone in melody, T.Mukhamedzhanov contemplated it harmoniously on the basis of modal ratios. Harmonic and melodic language of his chamber and vocal romances clearly show the General trends, characterized by most styles of music of the twentieth century. The rich logic of tonal development brings to the forefront a new, specific attitude to dissonance. This leads to the concealment of habitual functional connections. Thus, Fret-harmonic field takes on a formative function. It is manifested in the harmonies, in the melodic complexes, interval and tonal structures of large plan.

Symmetrical structure of four-movement cycle becomes of special importance as it contributes to the similarity of conceptual content. In-depth focus on leisurely philosophical reflections (first and third romances – «Сап, сап, көңілім» ("Sap, sap kongilim") and «Көңілім қайтты» ("Kongilim kaitty"). Sharp irony of satirical sketches (the second and fourth romances – «Қалың елім, қазағым» ("Kalyng elim Kazagym") and «Сабырсыз,

арсыз, еріншек» “Sabyrsyz, arsyz erinshek”). The vast majority of chords in romances are associated with the interval of a small second. The second acts as the primary building material, creating "clusters" that ranges from a second to a septima. In addition, it can appear as a character-altering tone to a chord or interval.

All romances of composers of this period have coherence of harmonic and thematic unity structure. Despite the complexity of the musical language, chamber-vocal works are characterized by emotional saturation, brightness, richness of musical ideas, clarity and purposefulness of constructive intent.

Summing up, we may say that half century of Kazakh romance history gave a variety of harmonic means - from the simplest functional sequences and folk "bourdons" to the developed tonal and atonal vertical. Based on the examples of melodic/horizontal deployment on the basis of natural-fret connections, Kazakh composers strive to make the most of the features of harmonic language peculiar to vocal classics and modernity.

REFERENCES:

1. Kastalski A.D. Introduction to collection of A.Zatayevich “1000 Kazakh national songs” –M.M., 1963. -606 page.
1. Yerzakovich B.G. Song culture of Kazakh nation. Alma-Ata: Science. 1966. -399 page.
2. Ketegenova N.S. Kazakh songs with processing for voice and piano// Musicology. Edition VI –Alma-Ata, 1973. -189 page.
3. Vasina-Grossman V. Russian Classical romance of the XIX century. –M; 1956. -353 page.
4. Vasina-Grossman V. Romantic song of the XIX century M: M, 1966. -404 page.
5. Dzhumakova U., N.Ketegenova. Kazakh music literature (1920-1980). –Almaty: Gylym, 1995.-256 page.
6. Ketegenova N.S., Rakhmadiyev E. Kazakh composers. Almaty: Oner, 2002.-232 page.
7. Kazakh soviet music essays. –Alma-Ata, 1962. -306 page.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА
PHYSICAL EDUCATION

Акназаров С.,
доцент,
Международный Казахско-Турецкий
Университет имени Х.А.Яссави

Баатов К.Д.,
к.ф.н., профессор,
Международный Казахско-Турецкий
Университет имени Х.А.Яссави

Баатов Б.К.
магистр,
Международный Казахско-Турецкий
Университет имени Х.А.Яссави
E-mail: biko_kz86@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЕ ТЕХНИКИ СПРИНТЕРСКОГО БЕГА ПОД ВЛИЯНИЕМ УТОМЛЕНИЯ

Резюме. Мақалада болашақта қашықтық соңында жылдамдық шығынын төмендетуге алып келуі мүмкін мәселелері көтеріледі. Жүгірудегі жылдамдық төмендегенде тез шаршау фазасындағы техниканың өзгеруі, сондай-ақ оларды түзету мақсатында әсер ететін техниканың бұрмалануы және орынды компенсаторлық түзетулер барынша қызығушылық тудырады.

Бұрыштық қозғалыстар мен жамбас жылдамдығы азаюы, сондай-ақ тоқтату уақытының өсуімен және бойлық жылдамдықтың жоғалуымен және қою кезінде аяқтың тізе буынындағы бұрыштың ұлғаюымен байланысты аяқтың қою тоқтату әсерін арттыру және жүгіру техникасының өзгеруін жүгіру жылдамдығының төмендеуімен және декомпенсацияланған шаршау фазасына тән етіп түсіндіруі жайында талқыланады.

Түйінді сөздер: жүгіру, азайту, қашықтық, жылдамдық, буын, табандылық.

Резюме. В статье говорится, что в будущем может привести к уменьшению скорости в конце дистанции. Особый интерес представляют изменения в технике фазы усталости при уменьшении скорости бега, а также искажения техники, влияющие на их коррекцию и соответствующие компенсационные корректировки. Это также может увеличить эффект стопы стопы из-за уменьшения угловых движений и вращения бедра, а также увеличения времени остановки и потери продольной скорости и увеличения угла в коленном суставе в положении стоя. И объяснить изменение в технике бега, которая типична для фазы декомпенсированной усталости с уменьшением скорости.

Ключевые слова: бег, сокращение, дистанция, скорость, суставы, выносливость.

Summary. This article raises the issues of personal traits and mental self-regulation of athletes in connection with their sports specializations, as well as the process of controlling the physical condition of students, which determines the need to solve problems in measuring and assessing their physical fitness, studying the relationship between anthropometric and functional status indicators, and determining the dominant and lagging physical qualities. As well as determining personal traits and mental self-regulation of highly qualified athletes in the types of athletics.

Keywords: psyche, anthropometry, self-regulation, the athlete, the formation, group.

Изучение техники бега при утомлении может в перспективе привести к снижению потерь скорости в конце дистанции. Наибольший интерес представляют изменения техники в фазе декомпенсированного утомления когда скорость в бега падает. Это позволило бы понять природу этих изменений: являются ли они искажениями техники, на которые надо влиять с целью их исправления или это целесообразные компенсаторные коррекции, единственно возможное в условиях утомления для снижения его отрицательного эффекта.

Данные об изменениях техники бега под влиянием утомления немногочисленны. Согласно [1] утомление при беге на 400 м выражается в снижении амплитуды и скорости движения звеньев ног, в уменьшении силы отталкивания, росте силы так называемого переднего (тормозящего) толчка и увеличении вертикального перемещения тазобедренного сустава, что косвенно указывает на рост внешней механической работы, затрачиваемой на вертикальное перемещение общего центра масс тела (о.ц.м.) спринтера. Позже эти данные были подтверждены: было показано, что мощность отталкивания при беге на 400 м в фазе утомления падает, а угол вылета о.ц.м. возрастает [2]. Кроме того, утомление при беге на 200 м выражается в стопорящей постановке ноги на дорожку причем угол в коленном суставе существенно увеличивается - нога ставится на опору в более выпрямленном положении. Однако преждевременность каких - либо определенных выводов очевидна, если учесть немногочисленность публикаций по этому вопросу и скудный

статистический материал, на котором они основаны. В связи с этим в работе была поставлена следующая задача - выявить изменения техники спринтерского бега и внешней механической работы, специфичные для фазы утомления.

Методика. Внешняя работа рассчитывалась по опорным реакциям. Методика расчетов описана в монографии В. М. Задиорского с соавт. [3]. Применялась тензодинамографическая платформа ПД - 3, установленная за 5 м до финиша. Скорость бега регистрировалась фотодиодными датчиками. Метрологические характеристики аппаратуры и способ расчета показателей движения о.ц.м. по опорным реакциям соответствуют изложенным ранее. Длина шагов регистрировалась по следам на дорожке, время шага - с помощью сейсмодатчика и тензоплатформы.

В исследовании приняли участие по 20 испытуемых при беге на 100 и 200 м и 25 - при беге на 400 м, всего 65 спринтеров - мужчин квалификации от второго разряда до мастеров спорта международного класса. У испытуемых сначала регистрировались биомеханические показатели при беге на 30 м с ходу с установкой на максимально лучший результат. Затем, после отдыха, проводился забег на основную дистанцию с аналогичной установкой. При этом регистрировались биомеханические показатели за 5 м до финишной линии. Таким образом, моделировался бег по дистанции на финише, в фазе декомпенсированного утомления, и в «начале» дистанции, когда достигается максимальная скорость после стартового разбега.

Рассчитанные биомеханические показатели бега в "конце" дистанции сравнивались с теми же показателями бега в «начале» дистанции. Достоверность различий проверялась при помощи t - критерия студента.

Результаты и их обсуждение. Падение скорости бега на финише 100 и 200-метровых дистанций произошло за счет снижения частоты шагов, а на 400 м, где утомление проявляется наиболее остро - за счет снижения обоих компонентов: как частоты, так и длины шагов. Причем частота шагов снизилась в большей степени, чем их длина. В свою очередь, частота шагов падает в основном из - за удлинения опорного периода, где фаза торможения возрастает существенно больше, чем фаза отталкивания. Например, при беге на 200 м время опоры увеличивалось от 114/10 до 135/18 мс при росте времени торможения от 40/8 до 56/11 мс, т. е. на 40%, тогда как время отталкивания - только на 5,4 %.

Почти аналогичные изменения происходят и с внешней работой, причем отрицательная возрастает намного больше, чем уменьшается положительная. Опосредованно это выражается в больших потерях продольной скорости о.ц.м. в фазе торможения на всех трех дистанциях, а также в изменении прироста продольной скорости о.ц.м. в фазе отталкивания на 200 и 400 м. Другими словами, в фазе некомпенсированного утомления спринтер больше тормозится и меньше отталкивается, что соответствует ранее полученным выводам [4]. К тому же это сопровождается ростом вертикального перемещения о.ц.м., а значит, и механической работы, затрачиваемой, на эти перемещения.

Естественно ожидать, что эти нарушения - вызваны изменениями движений звеньев тела спринтеров. Как показал анализ кинограмм, непосредственной причиной увеличения отрицательной работы является более далекая постановка ноги на опору. Например, в начале бега на 200 м продольное перемещение о.ц.м. в фазе опоры до момента вертикали было 34,4/6,2 см, а на финише - уже 40,4/5,9 см. Причиной такой слишком далекой постановки ноги было то, что спринтеры как бы не успевали подтягивать голень к себе. Так, если в начале бега горизонтальное перемещение стопы маховой ноги назад относительно тазобедренного сустава (от крайне переднего положения голени до момента постановки) было 27,1/1,6 см, то на финише оно снизилось до 17,5/2,7 см. Из - за этого и происходит «натякивание» на далеко выставленную вперед голень, что соответственно приводит к достоверным неблагоприятным изменениям всех показателей фазы торможения.

Кроме того, кинематический рисунок движения ног при беге в утомленном состоянии отличается меньшим углом разведения бедер в момент вылета, а также низким подъемом бедра маховой ноги, что вызывает запаздывание выноса голени. Угловое перемещение и средняя скорость сведения бедер стали значительно меньше - 17,3/2,2 до 6,9/0,7 рад/с, т. е. более чем вдвое, что несравнимо с относительной величиной падения дистанционной скорости бега.

Казалось бы, вывод напрашивается сам собой: эти изменения движений звеньев ног - специфический признак утомления. Однако анализ зависимости кинематики звеньев ног от скорости бега склоняет к совершенно противоположному заключению: все отмеченные изменения техники бега - не специфичны для фазы утомления. Скорость бега на финише падает не потому, что спринтер ставит ногу все дальше от себя, все дело в том, что чем меньше скорость бега (в неутомленном состоянии в пределах от 11 до 5-6 м/с), тем меньше размах и скорость движения конечностей и дальше постановка ноги, т. е. «натякивание» на нее становится все больше и больше [5]. И бежать на все более низких скоростях как - то иначе было бы просто неестественно. Таким образом, кинематический рисунок движений при беге с равными скоростями как в состоянии утомления, так и в неутомленном состоянии один и тот же. И если скорость бега падает, то

независимо от причины - произвольного желания снизить ее или под влиянием утомления - размах движений ног будет снижаться и будет увеличиваться стопорящий эффект постановки ноги.

Однако по крайней мере одно специфичное изменение структуры движений ног в состоянии утомления все же проявилось - это постановка более выпрямленной ноги под опору. Так, если в начале бега на 200м угол в коленном суставе был $142,7/2,6$ °, то на финише он вырос до $155/3,6$ °. при утомлении в спринтерском беге и беге на средние дистанции. При беге же в неутомленном состоянии картина иная: чем ниже скорость бега, тем меньше углы в коленном и голеностопном суставах опорной ноги и тем ниже беговая «посадка».

Таким образом утомленный спринтер ставит ногу на дорожку более выпрямленной. Остается, однако, неясным, является ли это неизбежным нарушением техники бега под влиянием утомления или это компенсаторная перестройка движений с целью избежать более высоких потерь скорости бега? Пока что представляется возможным лишь выдвинуть предположения как в пользу первого, так и второго ответа на этот вопрос.

Предположение первое. Спринтер не в состоянии выносить быстро и высоко бедро маховой ноги. Однако голень, несмотря на меньшую скорость ее разгона, все же успевает «выхлестываться» вперед, как и раньше, поскольку время шага на финише возросло. В результате угол в коленном суставе при постановке ноги на опору увеличивается, что и видно. В таком случае более выпрямленная нога в коленном суставе не что иное, как закономерное искажение техники бега под влиянием утомления.

Предположение второе. Более жесткую постановку ноги можно организовать, не акцентируя подтягивание стопы ближе к себе (точнее, к вертикальной проекции о.ц.м. на опору). Видимо, это происходит подсознательно, с целью оптимизации отталкивания в невыгодных условиях, например, для лучшего использования эффекта предварительного растягивания мышц опорной ноги, в особенности подошвенных сгибателей стопы. Это существенно, поскольку голеностопный сустав опорной ноги - основной движитель в фазе отталкивания при беге [6].

Следовательно, уставшему спринтеру может быть выгодна более жесткая постановка ноги для снижения диссипативных потерь механической энергии и лучшего использования эффекта растягивания его мышц. Такая постановка ноги в какой - то мере позволит компенсировать появившиеся невыгодные условия взаимодействия с опорой - возросшее время амортизации, а значит, и время растягивания мышц, а также ухудшение упругих свойств мышц, что неизбежно при утомлении. Естественно, оба вышеизложенных предположения нуждаются в отдельной экспериментальной проверке.

Выводы.

В спринтерском беге в фазе декомпенсированного утомления происходят следующие изменения:

1. Растет отрицательная, а также снижается положительная внешняя работа при увеличении ее вертикальной фракции.
2. Уменьшаются угловые перемещения и скорость бедер, а также увеличивается стопорящий эффект постановки ноги, что связано с ростом времени торможения и потерями продольной скорости о. ц . м.
3. Увеличивается угол в коленном суставе ноги в момент постановки. Это изменение техники бега не может быть объяснено снижением скорости бега и является специфичным для фазы декомпенсированного утомления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ланда Б.Х. Методика физического воспитания в школе. – М.: Советский спорт, 2006. – 192с.
2. Оразов Ш.Б Повышение двигательной дееспособности учащихся 7-8 классов сельской школы Каракалпакстана. //Монография. - Алматы, 2005. – 82 б.
3. Оразов Ш.Б Профессиональная деятельность педагога – организатора в сфере физической культуры. //Республиканская научно-практическая конференция. –Павлодар, 2008. –С. 111-115.
4. Федичев Г.К. Экспериментальное обоснование обучения рациональному дыханию школьников 12-14 лет на уроках физической культуры: Автореф. дисс... к.п.н. – М., 2000. – 22с.
5. Сибгатов Г.К. Образовательные технологии в практической деятельности студентов вузов. Дисс... к.п.н. : 15.01.04. – Атырау, 2004. – 178 с.
6. Чермит К.Д. Высшее образование: реалии и перспективы. – Майкоп, 2001. – 202 с.

Баатов К.Д.,
к.ф.н., профессор,
Международный Казахско-Турецкий
Университет имени Х.А.Яссави

Акназаров С.,
доцент,
Международный Казахско-Турецкий
Университет имени Х.А.Яссави

Баатов Б.К.
магистр,
Международный Казахско-Турецкий
Университет имени Х.А.Яссави
E-mail: biko_kz86@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ И ПСИХИЧЕСКОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ ЛЕГКОАТЛЕТОВ В СВЯЗИ С ИХ СПОРТИВНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИЙ

Аннотация. Эта статья предопределяет необходимость решения проблем, связанных со спортивной специализацией в вопросах индивидуальной и умственной саморегуляции, а также измерения и оценки готовности к движению, изучения взаимосвязи между показателями антропометрического и функционального статуса, а также ограничения приоритета и отстающих физических свойств. Процесс управления физическим состоянием студента будет улучшен.

Существует также необходимость выявления личностных качеств и умственной саморегуляции высококвалифицированных спортсменов в легкой атлетике.

Ключевые слова: психометрия, антропометрия, саморегуляция, легкая атлетика, формирование, группа.

Аннотация. Бұл мақалада жеңілдеттердің спорттық мамандануына байланысты жеке басының ерекшеліктері мен психикалық өзін-өзі реттеу мәселелері, сондай-ақ олардың қозғалыс дайындығын өлшеу және бағалау, антрометриялық және функционалдық статус көрсеткіштерінің өзара байланысын зерттеу, басым және артта қалушылық физикалық қасиеттердің шектеуі бойынша есептерді шешу қажеттілігін алдын ала анықтайтын студенттердің дене жағдайын басқару процесі көтеріледі.

Сондай-ақ атлетика түрлерінде біліктілігі жоғары спортшылардың жеке басының ерекшеліктерін және психикалық өзін-өзі реттеуін анықтау қажеттілігі айқындалған.

Түйінді сөздер: психика, антрометриялық, өзін-өзі реттеу, жеңілдет, қалыптау, топ.

Summary. This article raises the issues of personal traits and mental self-regulation of athletes in connection with their sports specializations, as well as the process of controlling the physical condition of students, which determines the need to solve problems in measuring and assessing their physical fitness, studying the relationship between anthropometric and functional status indicators, and determining the dominant and lagging physical qualities. As well as determining personal traits and mental self-regulation of highly qualified athletes in the types of athletics.

Keywords: psyche, anthropometry, self-regulation, the athlete, the formation, group.

Организация процесса управления физическим состоянием студентов предопределяет необходимость решения задач по измерению и оценке их двигательной подготовленности, изучению взаимосвязи показателей антропометрического и функционального статуса, предделению доминирующих и отстающих физических качеств.

В результате проведенных исследований было получено весьма большое количество неоднозначных данных о выраженности личностных свойств и качеств у высококвалифицированных спортсменов разной спортивной специализации. Это было обусловлено тем, что авторами изучались взаимосвязи самых разнообразных, произвольно выбранных особенностей личности спортсменов, не соблюдались единые стандартные проведения тестирования, определению изучаемых выборок испытуемых и т.д. Поэтому до сих пор фактически так и не было создано единого общего представления о преимущественном проявлении конкретных свойств личности (или их комплексе) у представителей разных видов спорта (или групп видов спорта), которое могло бы быть использовано при построении их психографических характеристик.

В наших исследованиях, начатых еще была поставлена цель уточнить, как проявляются некоторые типовые личностные черты и психические качества у высококвалифицированных легкоатлетов разной специализации (членов сборных команд), их влияние на эффективность соревновательной деятельности[1].

Этот комплекс включал модифицированный 16 - факторный тест, анкетные методы определения специфических свойств личности и индивидуального стиля деятельности спортсменов. Я стреляю для изучения свойств темперамента, экспериментальные методики для измерения ЧСС, ЭКС, сенсомоторных и антиципирующих реакций, показателей динамометрии и способности к самооценке выявленных показателей, тесты для исследования свойств внимания и самооценки эмоционального состояния атлетов.

К общим свойствам личности были отнесены те, которые характеризовали ее направленность отношение к трудовой и спортивной деятельности, к людям, самому себе, общественным явлениям и пр. (например, гражданственность, ответственность, трудолюбие, общительность, отзывчивость, смелость, самообладание в жизненных ситуациях и др.) Общие свойства личности формируются и проявляются как в обычных жизненных условиях, так и в условиях спортивной подготовки и соревнований. Специфические свойства личности формируются и проявляются в процессе многолетней тренировки и участия в соревнованиях в определенном виде спорта под влиянием специфических условий и требований, характерных для него. К ним относятся стремление к высоким спортивным достижениям и преодолению больших нагрузок, повышенный уровень спортивных притязаний, эмоциональная устойчивость в соревнованиях, способность к регуляции отрицательных (неблагоприятных) психических состояний в условиях выступления и тренировки и т. д. Уровень сформированности специфических свойств личности во многом зависит от значимости избранного вида спортивной деятельности, заинтересованности в успехе. Большинство общих и специфических свойств личности спортсменов находится в положительной связи, но некоторые могут быть и в отрицательной зависимости (например, такие волевые качества, как смелость, настойчивость, инициативность и др.).

В результате исследований [2] было показано, что большое значение для успешного выполнения и совершенствования технических действий в разных видах легкой атлетики имеет характер включенной в этот процесс психической саморегуляции, в частности, эмоциональной регуляции (которая может осуществляться ровным или взрывным способом), а также направленности внимания (или на внешние объекты - внешний тип, или на внутренние, т. е. психическую сферу, внутренний тип). Экспериментально установлено, что для спортсменов, специализирующихся в разных видах легкой атлетики и систематически достигающих высоких спортивных результатов, характерно определенное сочетание общих и специфических свойств личности, параметров эмоциональной регуляции и направленности внимания. Поэтому для достижения высоких результатов в каждом конкретном виде легкой атлетики тренерам и спортсменам следует хорошо знать значения показателей, характеризующих уровень сформированности рассматриваемых показателей. Одна из задач тренировки - улучшение данных показателей с помощью методов психолого-педагогического воздействия.

Анализ материалов исследований, полученных в период (на более чем 200 испытуемых), позволяет дать обобщенные характеристики комплексов рассматриваемых показателей спортсменов высокой квалификации, специализирующихся в разных видах легкой атлетики.

Группа спринта. По общим свойствам личности легкоатлетов высокого класса этой группы отличает от менее квалифицированных спортсменов и представителей других видов легкой атлетики более низкая эмоциональная устойчивость, склонность к лидерству, высокий самоконтроль поведения; по специфическим свойствам личности - способность к саморегуляции и высокий уровень спортивной мотивации, психическая стабильность в процессе выступлений. Для этой группы характерна специфическая соревновательная эмоциональная устойчивость, существенно отличающаяся от соответствующего показателя легкоатлетов других специализаций. Ее специфичность заключается в том, что максимум эмоциональной мобилизации вызывает некоторое снижение эмоциональной устойчивости к действию сопутствующих соревновательной обстановке стресс - факторов (шум, зрители, соперники, судьи и др.), что может приводить к фальстартам. Вместе с этим совпадение момента начала выполнения соревновательного действия с моментом максимальной эмоциональной мобилизации способствует достижению высокого спортивного результата. По - видимому, такая связь имеет устойчивую тенденцию, поэтому одна из важнейших задач тренера научить спортсмена отвлекаться от посторонних раздражителей к моменту начала старта. По психологическим особенностям индивидуальной техники спринтеров свойственна реализация установочных заданий в скоростно - силовом режиме (с преимуществом скоростных компонентов), чему способствует формирование взрывного типа регуляции эмоционального возбуждения с внутренней направленностью внимания в процессе спортивной деятельности[3].

Группа выносливости. Для общих свойств личности легкоатлетов высокого класса этой группы характерны высокий уровень лидерства, самоконтроля, повышенная тревожность; для специфических свойств личности - высокий уровень соревновательной эмоциональной устойчивости, умение регулировать свое психическое состояние, значительная спортивная мотивация, способствующая полной самоотдаче бегуна на тренировках и соревнованиях. В группе бега на выносливость отмечается большое разнообразие

типов регуляции эмоционального возбуждения и чаще других встречается смешанный вариант реализации установочных заданий. Однако следует отметить некоторое преимущество скоростного варианта над силовым при равном типе регуляции эмоционального возбуждения и смешанной направленности психики в деятельности (хотя чаще встречается внешняя направленность, чем внутренняя, что связано с тактическими особенностями ведения борьбы в этих видах легкой атлетики).

Группа легкоатлетических прыжков. Спортсменам этой группы присущи такие общие свойства личности, как эмоциональная устойчивость, решительность, склонность к лидерству, высокий уровень самоконтроля поведения. Специфические свойства личности прыгунов высокого класса характеризуются высоким уровнем спортивной мотивации и саморегуляции, способностью произвольно регулировать сдвиги в эмоциональной, двигательной и вегетативной сферах. Вообще в группе скоростно - силовых видов легкой атлетики (спринт, прыжки, метания) только данный комплекс специфических свойств личности, в который кроме вышеперечисленных свойств везде входит специфическая соревновательная эмоциональная устойчивость, может обеспечить спортсмену возможность взрываться в определенный короткий промежуток времени с максимумом силовых проявлений. Для легкоатлетов - прыгунов характерны ярко выраженный скоростной вариант реализации установочных заданий, чему способствует формирование взрывного типа регуляции эмоционального возбуждения с внутренней психической направленностью в деятельности[4].

Группа легкоатлетических метаний. Общие свойства личности метателей высокого класса характеризуются эмоциональной устойчивостью, решительностью, более низкой тревожностью, чем, например, у прыгунов. Комплекс специфических свойств личности метателя отличается высоким уровнем спортивной мотивации, способностью к регуляции, психической стабильностью в соревновательных условиях, специфической соревновательной эмоциональной устойчивостью. Для атлетов этой группы характерен скоростно - силовой способ решения установочных заданий (с некоторой тенденцией к силовому варианту), со смешанным типом регуляции эмоционального возбуждения и ярко выраженной внутренней психической направленностью в деятельности.

Группа легкоатлетических многоборий. У легкоатлетов - многоборцев высокого класса заметно выражено стремление к доминированию, лидерству их отличает решительность, высокий уровень самоконтроля. Они эмоционально устойчивы в условиях соревнований умеют регулировать свои состояния, психически стабильны, хотя не всегда спортивно мотивированы на всем протяжении двухдневного марафона, что, по - видимому, связано но с необходимостью, в этом виде легкой атлетики умело распределить силы на все виды много борья; особенно важное значение приобретают устойчивость эмоций в соревновательной обстановке, способность к регуляции в эмоциональной, двигательной и вегетативной сферах. В легкоатлетических многоборьях разнообразие спортивных дисциплин требует от атлетов проявления некоторых качеств, присущих спринтерам, прыгунам, метателям, стайерам. И все же можно отметить тенденцию к выбору скоростного способа реализации установочных заданий, смешанного типа регуляции эмоционального возбуждения внутренним типом направленности внимания в деятельности.

Таким образом, в процессе многолетней подготовки формируется комплекс специфических психологических качеств высококвалифицированного легкоатлета, включающий общие и специфические свойства личности, оптимальные, индивидуальные способы выполнения эмоциональной регуляции и распределения внимания, способствующие эффективному выполнению спортивной деятельности[5].

Данные исследования особенностей личности и психической саморегуляции спортсменов высокой квалификации в видах легкой атлетики могут быть использованы для составления модельных психологических характеристик, выявления наиболее оптимальных (для деятельности) сочетаний их показателей для сравнения с ними индивидуальных психологических показателей легкоатлетов, оценки их возможностей, разработки путей совершенствования слабых звеньев в психологической подготовленности тренирующихся и т.д

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Оразов Ш.Б. Практическая подготовка – фундамент воспитания специалистов в области спорта. //Достояние нации. (Ұлт тағылымы). №3. – Алматы, 2006. – С.122-123.
2. Қасымбекова С.И. Научно-педагогические основы формирования физической культуры учащихся молодежи. Дисс. д.п.н.: 13.00.04. -Алматы, 2002.-306 с.
3. Дмитриев С.В. Учитесь читать движения, чтобы строить действия. – Н. Новгород: Изд-во НГПУ, 2005. – 105 с.
4. Рускаева Н.С. Формирование интереса к физической культуре и спорту у детей младшего школьного возраста: Автореф. дис... к.п.н.: 05.02.03. –Алматы, 2003. – 24 с.
5. Оразов Ш.Б Подготовка специалистов по легкой атлетике и гимнастике. Білім. Образование. №3(27). – Алматы, 2006. – С.142-144.

Искаков Т.Б.,

бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі, phd докторы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: taiyrgyzan.iskakov@bk.ru

Садуақасов Д.Т.,

бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: dastan.sad@mail.ru

Ибраимов Е.С.,

бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: yermakhan.ib@bk.ru

Бараев Х.А.

бокс және ауыр атлетика кафедрасының доценті,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: baraev.h@bk.ru

БОКСШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ДАЯРЛЫҚ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ

Аңдатпа. Спортшының дене даярлық деңгейі оның үлкен жүктемеге қарсы төзімділік қасиетін арттырады және дайындық кезінде кейбір жаттығулардан кейін тез арада өз спорттық қалпына келеді. Бокс үшін уақыт тығыздығының ерекшелігі қарсыластың іс-әрекетінің орындалуымен сипатталады. Бұл әрекеттің ерекшелігі, саналылық және белсенділік қағидасын қолдану қажеттігіне, ұрыстың тәсілдік түрлерін өзгертуіне және саналы таңдауына, әдістерді шығармашылықпен орындау қажеттігін туғызады.

Кілт сөздер: бокс, төзімділік, арнайы төзімділік, спорттық жекпе-жек.

Резюме. Уровень физической подготовленности спортсмена повышает его выносливость против большой нагрузки и быстро восстанавливается после некоторых упражнений во время подготовки. Особенности плотности времени для бокса характеризуются выполнением действий противника. Особенностью этой деятельности является необходимость применения принципа сознательности и активности, изменения и осознанного выбора тактических форм боя, творческого выполнения методов.

Ключевые слова: бокс, выносливость, специальная выносливость, спортивное единоборство.

Annotation. The level of physical fitness of the athlete increases his endurance against a heavy load and quickly recovers after some exercises during training. Features of the time density for Boxing are characterized by the performance of enemy actions. The peculiarity of this activity is the need to apply the principle of consciousness and activity, change and conscious choice of tactical forms of combat, creative implementation of methods.

Keywords: Boxing, endurance, special endurance, martial arts.

Кіріспе. Спортшының төзімділігі өзінің кез келген іс - әрекетінің ұзақ мерзімде жүзеге асыра алу қабілеті. Спортшының төзімділігі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым оның шеберлігі өте жоғары болып, жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады. Боксшының төзімділігі оған қажетті қасиеттердің негізгілерінің бірі деуге болады. Ол боксшыға әртүрлі сайыс жағдайында қажетті мақсаттарды жарыс ережесінің көлемінде шешуге мүмкіндік береді. Яғни, боксшының төзімділігін бар мағлұматтардан басқа, зерттей отырып барынша келешектегі жас боксшыларға қажетті төзімділік қасиетін одан әрі шыңдап, қажетті жағдайда қолдана білуді көрсету. Уақыт өткен сайын бокс саласына қызығушылардың сұраныстары күннен күнге арта түсуде. Оны қанағаттандыруда ғылыми теориялық ізденістердің тигізер септігі үлкен. Қазақстан өркендеп келе жатқан мемлекеттер арасында көрнекті орын алады десекте болады. Әсіресе бокс саласының алар орны ерекше. Оның себебі елімізде үлкен әлемдік жарыстардан жеңімпаз болған боксшыларымыздың төзімді еңбектерінің жемісі. Зерттеу жұмысында елімізде бокс саласының әрі қарай дамып-жетілуіне қажетті жағдайларды орындап, оның ішінде боксшының негізгі қасиеттерінің бірі болып келетін төзімділігінің іс жүзінде қолданылуын, зерттелуін көздеп отыр.

Зерттеудің мақсаты. Боксшылардың дайындық кезеңіндегі арнайы төзімдігін арттыру әдістемесінің негізін құрастыру.

Зерттеу нәтижелері. Жоғары спорттық білікті боксшы үшін қарапайым саналатын жаттығулар жаңадан бастаған спортшыларға қол жетерлік емес. Жақсы дайындалған боксшы үлкен жүктемені жеңіл атқарады, ал жаңадан жаттығып жүрген спортшы бұл жүктемені атқара алмайды. Сондықтан да, жаттықтырушы шұғылданушының мүмкіндігін ескеріп, соған лайық тапсырмалар беруі керек. Қол жетерлік және жекелік қағидасы жаттықтырушы топты жинақтау кезінде жасы бір келісі, спорттық өтілімі мен дайындығы бірдей оқушыларды таңдауды талап етеді [1].

Дайындық дәрежесі және біліктілігі, жас ерекшелігі есебімен үйрету мен жаттығудың жалпы заңдылығын сақтап, жаттықтырушы спортшы дайындығын барынша жекелеп, оқу үрдісін құрастыруы қажет. Жекеленген дайындықтың маңызы – боксшының жоғары спорттық шеберлікке талпыну сатысында өседі. Боксшылардың бір-бірінен қимылдық, қызметтік, психикалық және өз ағзасының басқаша мүмкіндіктерімен айырықша белгілі. Жастары қатарлас, біліктілігі, дайындығы бірдей топта бірдей көрсеткіші бар екі спортшы болмайды. Сондықтан да, жаттықтырушының ең басты міндеті - әрбір боксшының жаттығу үрдісін қатаң жекелеуі керек.

Боксшының төзімділігі деп арнайы жұмысты екпінін тоқтатпай ұзақ уақыт орындауын айтады. Бұлшық еттердің негізгі энергия көзі бұлшық еттегі АУФ (аденазин үш фосфорлық қышқылдың) ыдырауына байланысты. Ол денеде өте көп болмайды. Жоғалтылған АУФ жылдам орнына келуі керек, бұл жағдайда бұлшық еттердің жұмысы нашарлайды [2].

Қалыпқа келтіру екі түрде өтеді [3]:

а) оттегінің қатысуымен.

ә) оттегінің қатысуынсыз.

Оттегі қатысуымен жүретін үрдістер ағзаның ерекшеліктеріне байланысты. Олар қабылдау және шығару, тыныс алу қызметтері, жүрек жұмысы, қан айналымы тағы басқа. Оттегі қатысумен орындалатын жаттығулар ағзада толық ыдырамаған қалдықтарды тудырады. Олар жұмыс, демалу және оттегін пайдалану кезінде орнына келеді.

Оттегісіз мүмкіндіктер - ағзаның энергияны оттегісіз өзінің ішіндегі қорды пайдаланып орындау ерекшеліктеріне байланысты жүргізуінде.

Төзімділік деп – қандай да бір іс-әрекеттің тиімділігін төмендетпей ұзақ орындау қабілетін айтады. Боксшының төзімділігіне оның ұрыс барысында басынан аяғына дейін тиімді іс-әрекетті сақтау белсенділігі, жылдамдығы, соққы берудегі дәлдігі, қорғана білуі, тактикалық ойларын орындауды сапалы және мәнерлі меңгеруі болып табылады [4].

Қазіргі уақытта спорттық іс-тәжірибесінде қарқынды жұмыс арқылы дамыту әдістемелік тұжырымдамасымен байланысты. Бұл жағдайға қажет соңғы органға бейімделу мутацияның дамуына кедергі фактілердің біразын сынға алды. Жылдамдығы, қуаты, күші бірізділікпен, күш түсірмей, араластыра отырып шыңдау болып табылады. Көбіне бұл ерекше төзімділік көріністерін түрлі жағдайлармен байланыстырады. Тағы бір жағдай тіпті дайындығы нашар спортшылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты да мәселелерді зерттегенде төзімділігі төменгі болып табылады. Барлық бірдей міндеттерді шешу тек бірінші кезекте арнайы төзімділігі мен ең өзекті психо-физиологиялық ерекшеліктерін спортшылардың негізін қалыптастыру, тиімді факторларға ықпал ететін үйрету әдістері мен құралдарды қолданып, жаттықтырушының қатысуымен оқу-жаттығу үдерісін оңтайландыру негізінде болады. Әйтпесе, нәтижесі төменгі дәрежеде болатын күтпеген болады.

Анаэробты және организмнің өзі аэробты өнімділігі жоғары аэробты және анаэробты немесе аралас өнімділігін талап ететін арнайы жұмыс төзімділігі өсті деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Энергияның сыйымдылығын ұлғаюына әкеп соқтырады, ол бәсекеге қабілетті және оқу қызметін, алдыңғысы болып табылады, егер арттыру энергиясының мүмкіндіктері жиі жүзеге асырылуда болса, жұмыс бұлшықеттерінің құрамы және жұмыс сипаты ретінде өте толық қанағаттану бар болып есептелінеді. Бұл толық боксшылар дайындау процесіне салдарынан жоғары нәтижелерге қол жеткізіп, негізінен, (күш, жылдамдық, төзімділік негізгі физикалық қасиеттерін дамыту, соның ішінде) тиімділігін ең жоғары деңгейін дамыту қабілетін есебінен фактісіні қолданылады. Ескере отырып, заманауи бокстың дамуына, назар салсақ барлық қашықтықта техникалық және тактикалық іс-шаралар тиімділігін жекпе - жекті жүргізу белсенділігін арттыру үшін, боксшылар іс-шаралар қарқындылығын одан әрі артуына байланысты, дене шынықтыру дайындығының жоғары деңгейін талап ету фактісін ескере отырып, күш жылдамдығын, атап айтқанда дамыту және арнайы төзімділік қасиетінің көмегімен болады.

Боксшының төзімділігі, оның тез шаршауына емес, ол ұрыс кезінде өз күшін жылдам қайтадан қалыпқа келтіруіне байланысты.

Арнайы төзімділікті тәрбиелеу үшін боксшының жоғары жылдамдықпен жұмыс істеуін қамтамасыз ететін жаттығулар пайдаланылады (спаррингтер, шартты және еркін ұрыстар, жабдықтарда жұмыс істеу, «көлеңкемен» ұрысу, т.б.).

Арнайы төзімділікті тәрбиелеу жолы боксшыларды еркін және шартты ұрыстарда дайындау, (қарсыластарын ауыстырып, жақын ара қашықтықта жұмыс істеу, тапсырманы күрделендіру). Қаптарда жұмыс жасау. Мысалы, бір раунд бойы жылдам соққылар жасап, арасында 10-15 қысқа қатты соққылар жасап және арасында 10-15 секунд жай жұмыс істеу керек. Жаттығуды төрт раунд бойы жасау қажет.

Боксшының төзімділігін тәрбиелеу үшін тау баурайында, орташа биіктікте жаттығу жиындарын өткізу керек. Оттегінің жеткіліксіздігі төзімділікті, тыныс алуды жақсартады. Жаттығу кезінде демді ұстамай еркін демалысқа үйрету тиіс. Жоғары дәрежедегі боксшылардың өздері де тыныс алуды дұрыс пайдалана алмайды. Барлық жаттығулар жаттықтырушының жоспары бойынша қатаң бақылауда өтуі керек.

Боксшының төзімділігі деп арнайы жұмысты екпінін тоқтатпай ұзақ уақыт орындауын айтады. Арнайы және жалпы төзімділік бар. Боксшының төзімділігін саналықпен арнайы жаттығулар арқылы дайындағанда, оның дене құрылысында белгілі өзгерістер жүреді. Олардың ең белгілісі – жүйке жүйесінде өтетін өзгерістерге байланысты жүреді. Ағзада жүретін шартты рефлексстердің арқасында жүйке жүйесі шыңдалады, соның әсерінен тыныс алу, қан айналым жақсартады.

Бұлшық еттердің негізгі энергия көзі бұлшық еттегі АУФ (аденазин үш фосфорлық қышқылдың) ыдырауына байланысты. Ол денеде өте көп болмайды. Жоғалтылған АУФ жылдам орнына келуі керек, бұл жағдайда бұлшық еттердің жұмысы нашарлайды.

Қалыпқа келтіру екі түрде өтеді:

а) тыныс алу оттегінің қатысуымен.

ә) оттегінің қатысуынсыз өтуі.

Оттегі қатысуымен жүретін үрдістер ағзаның ерекшеліктеріне байланысты. Олар қабылдау және шығару, тыныс алу қызметтері, жүрек жұмысы, қан айналымы тағы басқа. Оттегі қатысумен орындалатын жаттығулар ағзада толық ыдырамаған қалдықтарды тудырады. Олар жұмыс, демалу және оттегін пайдалану кезінде орнына келеді.

Энергияның ең басты көзі – оттегінің қатысуымен жұмыс жасау. Сондықтан, егер боксшы оттегін аз пайдаланып жұмыс істеуге бейім болса, оттегін тыныс алу арқылы аз пайдаланатын болса, бәрібір оттегінің жеткіліксіздігіне әкеліп соғады. Денедегі ыдыраған заттар нашар шығарылады, спортшы жылдам шаршайды. Сондықтан спортшыны оттегінсіз жұмысқа үйреткенде оның жалпы төзімділігін тәрбиелеу қажет. Боксшы жаттығу кезінде (әсіресе жүгіру) оттегін пайдалануды жетілдірсе, ол арнайы жаттығуға да әсерін тигізеді. Бокстағы физиологиялық қозғалыстар екі тұрғыдан қаралуы керек. Біріншісі – жаттығу мен жекпе-жек кезінде, екіншісі – ұзақ тұрақты жаттығулардың кезінде орындалады.

Боксшының жылдамдық пен күштілік төзімділігінің маңызы соңғы жылдарда ерекше маңыздылыққа ие, өйткені нәтижеге жеткен көптеген шетел боксшылары ұрыс кезеңін белсенді жүргізеді және үздіксіз мәнәр мен шабуыл көрсетеді.

Ендеше, төзімділік боксшы шеберлігі үшін ең басты дене сапсының бірі болады. Боксшының төзімділігін арттыру жолдары әр түрлі, оған арнайы төзімділікті арттыратын жаттығулар түрі кіреді. Боксшының төзімділігі, оның тез шаршауына емес, ол ұрыс кезінде өз күшін жылдам қайтадан қалпына келтіруіне байланысты. Ол оттегінің жақсы немесе нашар қабылдануына байланысты. Бокста жалпы төзімділікті тәрбиелеу үшін кросс, шаңғымен жүгіру, жүзу, баскетбол, футбол, қол добы, спорт түрлерін пайдалану қажет. Арнайы төзімділікті тәрбиелеу жолы боксшыларды еркін және шартты ұрыстарда дайындау, (қарсыластарын ауыстырып, жақын ара қашықтықта жұмыс істеу, тапсырманы күрделендіру).

Боксшының төзімділігін тәрбиелеу үшін тау баурайында, орташа биіктікте жаттығу жиындарын өткізу керек. Оттегінің жеткіліксіздігі төзімділікті, тыныс алуды жақсартады. Жаттығу кезінде демді ұстамай еркін демалысқа үйрету тиіс. Жоғары дәрежедегі боксшылардың өздері де тыныс алуды дұрыс пайдалана алмайды. Барлық жаттығулар жаттықтырушының жоспары бойынша қатаң бақылауда өтуі керек

Қорытынды. Боксшының дене шынықтыру деңгейі оның үлкен ауыртпалыққа қарсы төзімділік қасиетін арттырады және дайындық кезінде кейбір жаттығулардан кейін немесе жалпы дайындау жаттығуларынан кейін тез арада өз спорттық қалпына келеді.

Боксшының дене даярлық деңгейі қаншалықты артқан сайын, соншалықты спорттық шеберлігі артып, арнайы дайындығы боксшыға лайық болып бейімделе бастайды. Арнайы дене дайындығы жоғары деңгейде болған сайын, боксшы өзінің спорттық шеберлігін дамытады.

Біз зерттеуімізде қарастырып отырған төзімділік қабілеті боксшының негізгі дарынды, шебер болып қалыптасуына үлкен септігін тигізеді анық, себебі боксшының дайындық кезеңіндегі арнайы төзімділігін арттыру тікелей әсер ететін факторлармен тығыз байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абаева А.А. Жаңа педагогикалық технологияның оқу –тәрбие үрдісіндегі ролі / «ШОҚАН ТАҒЫЛЫМЫ –17» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция МАТЕРИАЛДАРЫ. – Көкшетау, 2013. – 3-8 б.
2. Смирнов В.М. Дубровский В.И. Физиология физического воспитания и спорта. – М., Влад; Пресс. 2002.
3. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания и спорта: учеб.пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Ж.К. Холодов, В.С. Кузнецов. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 480 с.
4. Джолаев М. Р. Күш, жылдамдық, ептілік, төзімділік және т.б қимыл – қозғалыс қабілеттерінің қалыптасуына дене тәрбиесі жаттығуларының тигізетін әсері // Молодой ученый. — 2014. — №8.1. — С. 11-13.

Садуакасов Д.Т.,

бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail:dastan.sad@mail.ru

Искаков Т.Б.,

бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail:taiyrzhan.iskakov@bk.ru

Ибраимов Е.С.,

бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail:yermakhan.ib@bk.ru

Цхвирашвили Б.С.

бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail:boriss@bk.ru

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ – ЖАЛПЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Тарихи даму барысында қазақ елі өзіндік бай мәдениетін қалыптастырды. Мақалада дене тәрбиесінің ұлттық мәдениетті дамытудағы орны мен рөлі кеңінен қамтылған.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, ұлттық мәдениет, жеке тұлға, әлеуметтік топ.

Резюме. В ходе исторического развития казахский народ сформировал самостоятельную богатую культуру. В статье широко освещены роль и место физического воспитания в развитии национальной культуры.

Ключевые слова: физическая культура, национальная культура, личность, социальная группа.

Annotation. In the course of historical development, the Kazakh people formed an independent rich culture. The article covers the role and place of physical education in the development of national culture.

Keywords: physical culture, national culture, personality, social group.

Кіріспе. Еліміздің заманауи дамуы барысында қазақ халқының ұлттық рухының, оның мәдениетінің және құндылықтарының тереңнен ұғынылуы мен жаңару үдерісі қарқынды жүруде. Осы бастама ары қарай жалғасын табуы қажет, әрі осы жолда ұлттық өзіндік негіз болуы қажет [1].

Мәдениетте жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың немесе бүтіндей бір қоғамның тіршілік әрекеті тіркелуі мүмкін. Әрбір халық, соның ішінде Қазақстан халқы да қайсы тарихи даму кезеңінде тұрса да өз мәдениетін дамытады және оған барлық халықтармен қатар теңдей құқығы мен қабілеттері бар. Халықтың этностық ерекшеліктері оның мәдениетімен айқындалады. Арнайылықты және ұлттық қоғамдастықтар күрделілігін есепке алмай, қазіргі кезде барлық ұлттық мәдениеттің даму мүмкіндігін көз алдына келтіру мүмкін емес.

Негізгі бөлім. Ұлттық дене шынықтыру алдыңғы қатарлы ғылыми жетістіктерден тысқары қалып қойды. Бірақ, біз өз зерттеулерімізде әрбір халықтың, ұлттың, ұлыстың педагогикалық мәдениеті жалпы адамдық ұлтаралық мәдениеттің бір бөлігі және фактісі деген оптимистік-адамгершілікті пікірге сүйенеміз. Осыған орай, басқа зерттеушілермен келісе отырып, біз көпұлтты мәдениеттің келуі, соның ішінде ұлтаралық мәдениет қалыптасуы тарихи болмыс, заңды құбылыс, бірақ ол халықтық мәдениетке, оның дене мәдениетіне кедергі келтірмейді деп есептейміз. Біріншіден, ұрпақтар жарысындағы мәдени құндылықтардың берілуі мәдени мұрагерліктің әлемдік мәдениет тарихы сынағынан өткен объективті қажетті механизмі болып табылады. Одан бас тарту – мәдени мұраны жою деген сөз. Екіншіден, ұлтаралық мәдениеттің негізінде қайсыбіреулердің ұлттық мәдениеті жатыр. Мәдениетті ұлтаралықтандыру үдерісі ұлттық мәдениеттер дамуында қайтымсыз сипатқа ие болады және шынайы тек қана халықтық негізде туындайды. Ұлтаралық мәдениеттің келуімен халықтық мәдениет жойылмай, қайта жетілуі қажет, оның жақсысын алып, жаңарушы қоғамның өсіп келе жатқан сұранысын қанағаттандыруы қажет.

Дене мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына қоғам, оның әлеуметтік институттарының даму деңгейі әсер етеді. Ол қоғамның, оның материалдық және рухани салалары дамуының объективті заңдарынан тысқары қарастырыла алмайды. Бірақ, ұлттық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуында түпкілікті халықтың

мәдени мұрасының маңызы зор. Тарихи жалғасымдылық – мәдениет қызметінің маңызды бір қызметі болып табылады. Мұндай мәнде мәдениет жалғасымдылықтың мәдениетке дейінгілік түрін аға ұрпаққа еліктеу арқылы бірлестікті шығармашылықты қызмет арқылы алмастырады. Бұл мәселе Қазақтың ұлттық дене шынықтыруының қалыптасуы мен дамуының маңызды бір заңдылығы - алдыңғы ұрпақтар құрап, қалдырған дене шынықтыру мұрасын шығармашылықты меңгеру деп есептеуге мүмкіндік береді.

Дене шынықтырудың қоғамда қалыптасуын дамушы жүйенің сапалы қасиеттерінің ауысуы ретінде қарастырған дұрыс. Ғылыми-техникалық революция әсерінен онда күрделі өзгерістер үдерісі жүреді. Дене шынықтыру қоғам мен жеке басылық объективті сұранысқа, әлеуметтік құндылыққа, жалпы мәдениеттің маңызды бір бөлігіне айналып отыр. Дене шынықтырудың мәні дене сапаларының адамның психикалық және зияткерлікті қабілеттерімен үйлесімділігіне қойылатын талаптармен байланысты жетіледі.

Дене шынықтыру қоғамдық-экономикалық жүйесінің үдерісті сұраныстарына функционалды деңгейде бейімделуде, осыған орай оның саласында адамның тіршілік әрекетінің түрлі арнайылық қасиеттері қалыптасады [2]. Дене тәрбиесі (адамның денелік және рухани күштерді меңгеруімен байланысты), спорт (олардың жетілуімен байланысы), денелік рекреация (оларды ұстап тұрумен байланысты), қимыл-қозғалыстың реабилитациясы (қалпына келу) сияқты құрылымдарының арасындағы байланыстар жетілу үстінде. Оның әрқайсысының іштей мәнін – зияткерлікті, әлеуметтік-психологиялық және қимыл құрылымдарының, сондай-ақ, қарым-қатынастар мен институттардың сұраныстарының, қабілеттерінің, қызметтерінің нақты бір жүйесінің үйлесімділігі болып құрайды. Бұл дене шынықтырудың әрбір құрамдас бөлімінің арнайылығын анықтайды, онда денелік қасиеттің руханилығы басымдық етеді. Сонымен, дене шынықтыру белгілі бір жүйе ретінде күрделі құрылымды-функционалды ұйымға айналады.

Дене тәрбиесі біруақытта, адамдардың әрі арнайы қызмет үдерісі, әрі тек қана жеке тұлғаның емес, жалпы қоғамның даму деңгейін айқындайтын нәтижесі болып табылады. Олай болса, дене шынықтыруда қоғамның материалдық та, рухани да мәдениеті айқындалған. Дене мәдениетінің материалдықпен байланысы оның басты мазмұнын құрайтын қимыл белсенділігі барысында айқындалады. "Дене шынықтыру қызметі бұл саладан алғанда – біздің "өзіндік өндірісіміз" болып табылады". Бұл қызметтің нәтижелері адамның денелік сапаларымен жүзеге асырылады. Бұдан басқа, дене шынықтыруға арнайы материалдық негіз қажет, атап айтқанда – стадиондар, спорттық залдар, жүзу бассейндері, олардың құрал-жабдықтары және т.б. Мұның барлығы дене шынықтырудың сұранысы негізінде қалыптасып, оның қажеттігін қамтамасыз етеді.

Дене мәдениетінің жалпы мәдениет құбылысы ретінде материалдық пен рухани мәдениеттің шектелуінің жасандылығын дәлелдейді. Мәдениеттің – адамның қабілеттерін, сұраныстары мен қасиеттерін қалыптастыру және сақтау факторы бола тұрып, жалпылама, белсендірілген тәжірибесі екендігін түсіну маңызды.

Дене мәдениетінің басқа әлеуметтік құбылыстармен байланыссыз, өмір және мәдениет салтынан тысқары қарастырылатындығымен келісу қиын. Дене шынықтыруды мәдениет жүйесінде немесе жеке тұлғаның үйлесімді дамуы, оның тәрбиеленуі, білім алуы, әлеуметтендірілуі жүйесінде зерттеу, бұл құбылыс олардың әрқайсысына тән екендігін көрсетеді және өзіндік мақсатына жетумен қатар, зерттеушілер назарынан тысқары қалып қойған мақсатты да қамтиды. Дене шынықтыру адамның өзіндік денелік даму мақсатынан басқа, оның жалпы мәдени, бүтін, үйлесімді дамуына негіз болады, жеке тұлғаның, сондай-ақ бүтін қоғамның тіршілік салтының және өркениеттілігінің көрсеткіші болып табылады [3].

Еліміздің қазіргі кездегі даму жағдайында дене шынықтыру мен спорттың ұлттық түрлері мен құралдарында ұлттық элемент бұрынғысынша олардың арнайы даму бағытын құрайды, онымен қимыл-қозғалыс қызметінің түрі ғана емес, өзіндік ережелер, атап айтқанда – тәрбиелеу үдерісінің тәсілдері, жалпылама айтқанда, берілген құбылыстың ұлттық шығу тегі айқындалатын қасиеттері байланысты. Мысалы, заманауи қазақ ұлттық спорт түрлерінде, қимыл-қозғалысты ойындарда және дене жаттығуларында ұлтаралық қасиеттер аз емес. Олар, ең бастысы қазақша болып табылады, оның мазмұнын айқындайтын тәсілдері мен әдістері ұлттық болып табылады. Олар негізінен қимылдардың сыртқы құрылымына қатысты қарастырылады. Ұлттық пен ұлтаралықтың тиімді үйлесімділігі арқасында өзінің екінші қайтара дүниеге келуіне ықпал етуде, олар көптеген жылдардан кейін қайта қолданылуға енгізіліп, тек қана өзіндік ұйымдастырылған ойындарда ғана емес, Қазақстанның білім беру ұйымдарындағы дене шынықтыру сабақтарында да қолданылуда.

Ұлттық қасиеттің маңызды құрамдас бөлімдеріне ұлттық спорттық қызығушылықтар жатады. Бірақ, бұл жерде спорттық ғылыми әдебиеттерде спорттық қызығушылықтар түсінігі деп дене шынықтыру және спорт жүйесінің бүтіндей саласы, барлық дене шынықтыру қозғалыстары бойынша қызығушылықтар қарастырылады [4].

Жоғары маңызды құндылықтар ішіндегі ұлттыққа жеке тұлғаның нақты бір ұлт өкілі ретінде жетістігімен байланысты құндылықты жатқызу қажет. Адамның қадір-қасиетімен байланысты құндылық,

оның спорттық қызметі түрлі ұлтты ортада өткенде негізін ұлттық парыз бен ұлттық мақтаныш, патриоттық сезімі құрайтын ерекше бір өзіндік мәнге ие болады.

Заманауи Қазақстанда ұлттық спорттық қызығушылықтардың дұрыс тәсілдерінің мәселелеріне сараптама жүргізе отырып, біз егемендік пен тәуелсіздік алғаннан кейін де бұл маңыздылықтың мәні артып отырғандығын анықтадық. Бұл спорттық және қоғамдық қызығушылықтардың өзгермелілігі мен серпінділігін зерттеу қажеттігін туындатады, қоғамдық тіршіліктің әрбір тарихи кезеңде өзіндік ерекшеліктері болады, ал бұл ұлттық спорттық және қоғамдық қызығушылықтардың өзара байланысының өзгеруіне әсер етеді.

Қорытынды. Дене тәрбиесін арттырудың мәні қимыл әрекетін тиімді қолдануда, барлық халықтың денелік жетілуін дамытуға арналған арнайы құралдар мен әдістерді түзудегі қоғамның қол жеткізген жетістіктерімен айқындалады. Дене шынықтырудың адамгершілік бағдары бар, өйткені ол адамның рухани дамуына ықпал етеді, жалпы мәдени мәні бар құндылықтарды қалыптастырады. Дене шынықтыру адамның бойындағы материалдық, руханилық, әлеуметтік және биологиялық қасиеттерді байланыстырады. Қазақтардың дәстүрлі дене мәдениетінің адамның денелік және рухани жетілуіне ықпал ететін этностық-педагогикалық мүмкіндігі зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрмұратов С.Е. Шетелдегі отандастарымыздың құндылықтық бағдарлары хақында. / «Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары» атты дөңгелек үстел материалдары, Алматы қ., 21 маусым, 2013 ж. – 8-17 б.
2. Griffiths, R. City/Culture Discourses: Evidence from the Competition to Select the European Capital of Culture 2008. *European Planning Studies*, 2006, 14(4): pp. 415-430.
3. Иманбаева А.А. Спорт әлеуметтануының теориялық проблемалары және тұлғаны спорт арқылы дамытудың еліміздегі мүмкіндіктері // Теория и методика физической культуры. – Алматы: КазАСТ, 2015. - №3(46). – с.12-15.
4. Исаков Т.Б. Маркетинговая деятельность в сфере спортивно-оздоровительных услуг // Тенденции развития науки и образования: Материалы XXXVI международной научной конференции. – Самара, 2018. Ч. 4. – с. 67-70.

ФИЗИКА ҒЫЛЫМЫ
ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА
PHYSICAL SCIENCE

Абдурахитова О.Т.,
Нуракова Г.О.,
Бибекова Г.Ж.,
Абусалимова Г.К.

Государственный университет имени Шакарима
г. Семей

МАТЕРИАЛОВЕДЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАТВЕРДЕВШЕГО РАСПЛАВА ИМИТАТОРА КОРИУМА

Аңдатпа. Мақалада ядролық реактордағы ауыр апаттарды модельдеу бойынша эксперименттердің нәтижелерін талдау әдістерінің бірі берілген. EAGLE эксперименттік стендінің төменгі тұзағынан алынған үлгілерді рентгендік фазалық талдау арқылы материалдық зерттеу сипатталған.

Түйінді сөздер: фазалық талдау, салқындатқыш, корий, тұзақ, дифрактограмма, идентификация.

Аннотация. В статье приведен один из методов анализа результатов экспериментов по моделированию тяжелых аварий на ядерном реакторе. Описано материаловедческое исследование образцов из нижней ловушки экспериментального стенда EAGLE методом рентгеновского фазового анализа.

Ключевые слова: фазовый анализ, теплоноситель, корий, ловушка, дифрактограмма, идентификация.

Annotation. The article presents one of the methods for analyzing the results of experiments on modeling severe accidents in a nuclear reactor. A material science study of samples from the bottom trap of an experimental EAGLE test bench by X-ray phase analysis is described.

Keywords: phase analysis, coolant, corium, trap, diffractogram, identification.

Важнейшей особенностью атомной отрасли является то, что атомные технологии и производства основаны на реакциях деления атомного ядра, удельное энерговыделение которых несопоставимо с удельным энерговыделением химических реакций и других процессов в неядерных отраслях.

Для решения вопросов, связанных с безопасностью энергетических реакторов, проводится большой объем работ, включающих в себя как теоритические, так и экспериментальные исследования заключительной стадии тяжелой аварии, направленные на исключение возможности формирования повторно критической конфигурации топлива при его плавлении в активной зоне. Исследования сосредоточены на изучении процессов взаимодействия расплава топлива с теплоносителем и конструкционными материалами.

На экспериментальной базе ИАЭ НЯЦ РК в рамках японско-казахстанского проекта EAGLE проводятся экспериментальные работы, направленные на проверку правильности выбора концепции использования предлагаемой конструкции ТВС. В рамках проекта EAGLE предусмотрено проведение реакторных и вне реакторных экспериментов, основной целью которых является получение предварительной информации о процессе перемещения топлива, в условиях моделирующих аварию с расплавлением активной зоны. Для проведения вне реакторных экспериментов был создан экспериментальный стенд EAGLE. В состав экспериментального стенда входят установка «EAGLE» и технологические системы, обеспечивающие ее функционирование. Эксперименты проводятся с использованием жидкого натрия, моделирующего теплоноситель или без теплоносителя.

Принципиальная схема исследования по изучению взаимодействия в системах «кориумтеплоноситель (натрий)», проведенного на экспериментальной установке стенда «EAGLE», приведена на рисунке 1.

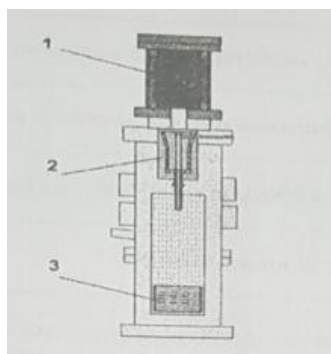

Рисунок 1 – Схема установки «EAGLE»

1 – электроплавильная печь; 2 – верхняя (промежуточная ловушка); 3 – нижняя ловушка

В процессе экспериментов, расплав из плавильной печи поступал в верхнюю ловушку, проплавлял верхнюю часть внутренней трубы и сливался по ней в нижнюю ловушку. После эксперимента производился демонтаж установки, в ходе которой отбиралось представительное количество материала затвердевшего расплава с узлов установки для материаловедческого исследования.

Для проведения фазового анализа были отобраны образцы фрагментов расплава из нижней ловушки расплава (образцы серии LTM). При этом образцы, содержавшие натрий, подвергались обработке парогазовой смесью для перевода металлического натрия в окисленное состояние. Предварительно обработанные и укомплектованные образцы серии LTM – 1 материалов доставлялись в лабораторию испытания конструкционных и топливных материалы для анализа. Данные об образцах приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Места отбора и массы материалов, отобранных из поддонов с материалами, извлеченными из корзины нижней ловушки после обработки парогазовой смесью.

Обозначение	Место отбора, характеристика материала	Масса отобранного материала, г	Примечание
LTM - 0	Проба материал со дна камеры	50	Часть материала
LTM - 1	Расплав мелкодисперсный и пластинки затвердевшего расплава из поддона №1, полученные после отмывки парогазовым способом материала из корзины нижней ловушки, промытый в воде.	1100,4	Весь материал, масса во влажном состоянии.
LTM - 2	Расплав мелкодисперсный и пластинки, полученные после отмывки парогазовым способом оставшегося материала из корзины нижней ловушки из поддона №2, промытый в воде.		Оставлен на здании 225Е
LTM – 1р1	Концентрированный раствор щелочи общим объемом 22 л, слитый из поддона №1 после первого разбавления водой.	260	Проба для анализа
LTM – 1р2	Мелкодисперсная водная взвесь, выделенная в процессе промывки материала из поддона №1, общим объемом 4,5 л.	720	Проба для анализа

Из полученных сухих веществ были отобраны представительные пробы и приготовлены образцы для фазового анализа. В итоге были приготовлены образцы с маркировкой LTM -1-1, LTM-1-2(pt) и LTM-1-3(q)[2] (Таблица 2).

Таблица 2 – Обозначение и характеристика образцов материала из нижней ловушки, приготовленных для анализа

Обозначение	Место отбора, характеристика материала	Масса отобранного материала, г	Примечание
LTM -1-1	Сухой остаток после выпаривания порции раствора объемом 40 мл	61,41	Часть материала LTM-1
LTM-1-2(pt)	Материал, отожженный при температуре 3000С в течение 30	1,88	Часть материала LTM-1-1

	минут		
LTM-1-2(q)	Приготовлен в кювете для фазового анализа	53,18	Часть материала LTM-1-1

Фазовым анализом называется установление наличия фаз в исследуемом образце, их идентификация (качественный анализ) и определение относительного содержания фаз (количественный анализ). В практике качественного фазового анализа обычно используется метод сопоставления экспериментально измеренных значений межплоскостных расстояний кристаллического вещества $\frac{d}{n}$ с имеющимися в справочной литературе табличными данными по $\frac{d}{n}$ для всех известных неорганических фаз. Межплоскостные расстояния для различных неорганических фаз имеются в ряде справочников. Наиболее полный и постоянно обновляемый определитель фаз – картотека ASTM (Американское общество испытаний материалов). Сравнение с табличными данными начинают с наиболее интенсивных линий. Совпадение опытных и табличных значений $\frac{d}{n}$ позволяет однозначно идентифицировать присутствующую в образце фазу.

Фазовый анализ образцов производился на аппарате ДРОН – 3 в медном излучении с использованием монохроматора на дифрагированном пучке. Идентификация фазовых составляющих производилась с использованием кристаллографических данных базы данных PDF, программы обработки результатов спектрометрических измерений OriginPro-7.5, программы «Crystallographica Search – Match» (CSM) и программы MicrosoftOfficeExcel 2003.

Поиск и идентификация фаз начинается с самой сильной линии рентгенограммы. Определив положительно принадлежность ее к какой-то определенной фазе (по совпадению межплоскостного расстояния), определяют принадлежность к этой фазе других линий рентгенограммы путем сравнения с табличными данными. Анализ ведут по мере уменьшения интенсивности линии. Если межплоскостные расстояния совпадают, и соотношения интенсивностей для исследуемой и табличной рентгенограмм пропорциональны, значит фаза идентифицирована верно.

Когда поиск выполнен, пользователю представляется список «кандидатных материалов», которые являются вероятными компонентами неизвестного образца. Если пользователь решает, что некий кандидат действительно присутствует в образце, то он может выбрать этот кандидатный материал. [3]

Результаты качественного рентгеновского фазового анализа образца LTM-1-1 проведенные в программе Match, представлены на рисунке 2. В режиме ограничения элементного состава удалось идентифицировать с хорошим соответствием только часть пиков дифрактограммы с соединением Na_2CO_3 . Присутствие этой фазы при кристаллизации щелочного раствора вполне закономерно и частично подтверждается гигроскопичностью материала образца. Для идентификации принадлежности оставшихся линий пришлось расширить диапазон элементного состава. Среди кандидатных фаз хорошее соответствие обнаружил Na_2MgSiO_4 и $NaFeO_2$. Общей чертой обеих фаз являлась принадлежность их к орторомбической кристаллической решетке к одной пространственной группе.

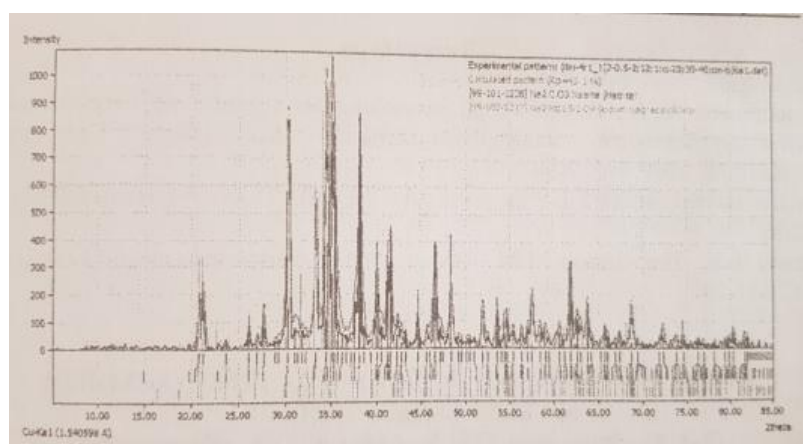

Рисунок 2 – Дифрактограмма образца после окончания обработки и поиска соответствия фаз в программе Match

Найти соответствие второй фазы удалось с привлечением сведений из дополнительной базы данных средствами программы OriginPro-7,5 (рисунок 6). Из рисунка видно, что задействованы все пики, образец состоит из двух фаз – алюмината натрия $NaAlO_2$ и карбоната натрия Na_2CO_3 .

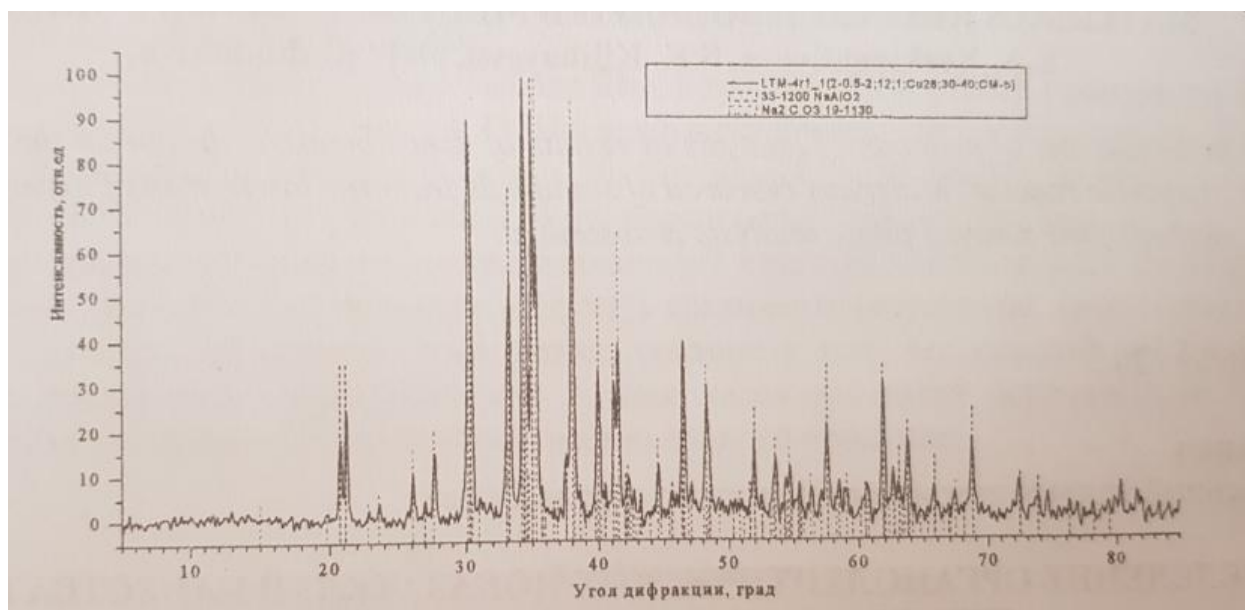

Рисунок 3 – Дифрактограмма образца LTM -1-1 после обработки и поиска соответствия средствами программы OriginPro-7,5

В образцах LTM-1-2(q) и LTM-1-3(pt) в результате их отжига в муфельной печи образовались новые фазы. В образце LTM-1-2(q) были идентифицированы пики дифрактограммы, которым соответствовали соединения $NaAlO_2NaOHNaOH \cdot H_2O$. Появление $NaOH$ можно объяснить разложением карбоната натрия Na_2CO_3 на гидроксид натрия $NaOH$ в условиях высокой температуры ($600^\circ C$). В образце LTM-1-2(pt) были обнаружены такие фазы как $Na_2CO_3 \cdot 3H_2O$ и Na_2CO_3 .

Результаты анализа приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Результаты рентгеновского фазового анализа материала образцов

Образец	Основные фазы	Другие фазы
LTM -1-1	$NaAlO_2, Na_2CO_3$	$Na_2MgSiO_4, NaFeO_2$
LTM-1-2(q)	$NaAlO_2$	$NaOH \cdot H_2O, NaOH$
LTM-1-3(pt)	Na_2CO_3	$Na_2CO_3 \cdot 3H_2O$

Вывод: данные, полученные в таблице 3 методом рентгеновского фазового анализа, подтверждают наличие в материалах образцов соединений алюминия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Колодешников А. А., Вурим А. Д., Исследования процессов, сопровождающих тяжелые аварии энергетических реакторов с плавлением активной зоны // Отчет о НИР (заключительный), ДГП ИАЭ РГП НЯЦ РК, 2009. – С. 7 -28.
- 2 Протокол эксперимента FR-1 на установке EAGLE, Институт Атомной энергии ДГП НЯЦ РК, 2010. – С. 2-55.
- 3 Васильев Е.К., Нахмансон М. М., Качественный рентгенофазовый анализ – Новосибирск: Наука, 2006. – С. 185-192.

Алмухамбетов С.С.,
профессор,
ЖГУ им. И. Жансугурова,
г.Талдыкорган
E-mail: seysek56@bk.ru

Мухашева М.Б.,
Кунбосын А.Т.,
преподаватели,
ЖГУ им. И. Жансугурова,
г.Талдыкорган

Абишева М.
магистр,
ЖГУ им. И. Жансугурова,
г.Талдыкорган

ОБЗОР РАБОТ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ КОЛЕБАНИЙ КОНВЕЙЕРНЫХ ЛЕНТ

Түйін. Бұл жұмыста қойылған режимде жұмыс істейтін конвейерлердің заңдылықтары оқып үйренуге теориялық және эксперименттік ізденістерге арналған. Қазіргі заманғы машина жасау ол аналитикалық әртүрлі параметрлі үздіксіз транспорттың жәй математикалық модель құруда. Олардың арасындағы байланыстарды шешу болып табылады.

Тірек сөздер: модель, жылдамдық, элемент, шама, конвейер, жылдамдық.

Резюме. В данной работе рассмотрены задачи изучения законов изменения усилий в рабочих органах конвейеров при установившихся режимах работы посвящены многие теоретические и экспериментальные исследования. Важным с точки зрения приложения проблемами современного машиностроения являются построения простых математических моделей, которые позволяют устанавливать аналитические соотношения между различными параметрами машин непрерывного транспорта.

Ключевые слова: модель, лента, скорость, натяжение, элемент, величина, конвейер, скорость.

Abstract. In this paper, the problems of studying the laws of change of forces in the working bodies of conveyors under the established modes of operation are considered. many theoretical and experimental studies are devoted. Important from the point of view of application of problems of modern mechanical engineering are constructions of simple mathematical models which allow to establish analytical relations between various parameters of cars of continuous transport.

Keywords: model, belt, speed, tension, element, value, conveyor, speed.

Изучение законов изменения усилий в рабочих органах конвейеров при установившихся режимах работы посвящены многие теоретические и экспериментальные исследования.

И.Г. Штокман в работах /1,2/ ленту представляет идеально-упругим стержнем и определяет усилия в ней при пуске.

А.А. Долголенко /3/ рассмотрел замкнутый тяговый орган конвейерной установки как упругую систему с распределительными массами, движение которой в период пуска с принятым постоянным ускорением описывалось волновым уравнением.

Впервые ленту конвейера в виде тонкой оболочки представил С.А. Панкратов /4/. Принимая состояние ленты недеформированным по осям X (продольная ось конвейера) и Y (ось, перпендикулярная оси X, лежащая в горизонтальной плоскости) и деформированным по оси Z (вертикальная ось), им были получены системы дифференциальных уравнений равновесия конвейерной ленты. В данной работе не учитывались физико-механические свойства транспортируемого груза, упруго-вязкие характеристики ленты.

Г.Г. Кожушко рассматривая ленту как оболочку, механические свойства которой различны по двум направлениям осей координат (X,Y). Представляя ленту как упругое тело, автор получил систему дифференциальных уравнений, описывающих напряженно-деформированное состояние ленты в функции прогибов и напряжений при определенных граничных условиях. Позднее /6,7,8/, при исследовании деформированного состояния резино-тканевых лент в линейной части конвейера, были упрощены полученные ранее уравнения равновесия и неразрывности деформация.

С.Д. Мягковым было описано деформированное состояние упруго-вязкой модели ленты при изучении вопроса напряженно-деформированного состояния движущейся конвейерной ленты и определении области возможного применения малопркладочных лент.

Л.Г. Шахмейстер и В.Г. Дмитриев, исходя из энергетических предпосылок, получили систему дифференциальных уравнений деформированного состояния движущейся с учетом упруго-вязких свойств. Динамический модуль упругости берется в соответствии с реологическими моделями. В работе указывается, что груз при движении проходит две фазы: активную, когда лента удаляется от роликовой опоры, прогиб и развал увеличиваются, достигая максимум (для горизонтальных конвейеров) в точке, близкой к середине пролета; и пассивную, когда лента приближается к последующей роликовой опоре, прогиб и развал уменьшаются и становятся равным нулю на роликовой опоре. Отмечаются, что в пассивной фазе движения ленты система имеет максимальное напряженное состояние.

С.А.Джиенкулов при исследовании конвейеров с переменным шагом роликовых опор применил уравнение срединных поверхностей ленты. Рассматривал участок ленты в пролете между рядовыми роликовыми опорами в виде пологой оболочки положительной кривизны, обращенной вниз, автор получил основные дифференциальные уравнения равновесия и неразрывности с учетом срединных поверхностей ленты. Кроме того, лента представлена в виде изотропной оболочки.

К. Вернер, Б.Иштаван исследовали влияние допустимого провеса ленты, динамических нагрузок, срока службы подшипников, жесткости оси ролика, отрыва материала от ленты над роликом, расхода электроэнергии, капиталовложений и эксплуатационных расходов на выбор шага роликовых опор. При этом нагрузку от транспортируемого груза на ленту в поперечном направлении авторы считали равномерно распределенной, в то время как она является величиной переменной /16,17/.

В.К. Дьячков отмечает, что основными факторами при выборе расстояний между роликовыми опорами являются сохранение профиля сечения желоба ленты и нагрузка на роликовую опору.

В настоящее время наибольшее применение получили резинотканевые конвейерные ленты /19/, составляющие до 90% от общего числа лент, применяемых в СССР. В связи с этим, для правильной оценки влияние различных факторов на изменение геометрической формы желобчатый ленты, необходимо исследовать напряженно-деформированное состояние резинотканевых конвейерных лент /38/.

Величина и характер деформации ленты во многом зависят от физико-механических свойств как самой ленты, так и перемещаемого на ней груза, параметров и конструкции става конвейера, роликовых опор, скорости движения и натяжения ленты и, в свою очередь, оказывает существенное влияние на интенсивность, динамические нагрузки на ролики рядовых роликовых опор, на энергоемкость транспортирования/20/.

Различные авторы представляют ленту как много опертную тяжелую нить или как кривой брус малой жесткости. Между тем, в последнее время ленту принято рассматривать в виде оболочки /21,22,23,24/.

Исследованию динамики ленточных конвейеров посвящены работы зарубежных авторов Н. Oehmen, I. Bahr, A. Vierling, H. Funke, O. Rottky, R. Coevillet. Они исследовали теоретически и экспериментально характер изменения тяговых усилий ленты в зависимости от времени.

Теоретические и экспериментальные исследования динамики пуска канатно-ленточных конвейеров выполнены японскими учеными О. Дзюнити, Е. Тасцус, Т. Кадцус и У. Кадзухико. Но в этих работах учтено только влияние скорости движения натяжного устройства на пусковые процессы конвейерной установки в резонансном режиме.

Л.И. Чуграев получил уравнение движение для цепных конвейеров

$$p_i \frac{\partial^2 u_i}{\partial t^2} - \frac{\partial}{\partial x} (E_{oj} \frac{\partial u}{\partial x} + R_i) = qW_{iуд} ,$$

где: p_i – линейная плотность рабочего органа;

$W_{iуд}$ - удельное сопротивление перемещению;

E_{oj} - приведенная жесткость рабочего органа;

R_i - сила внутреннего сопротивления для рабочего органа конвейера.

При этом принято допущение, что линейная плотность рабочего органа по длине конвейера постоянно. Это может привести к определенной погрешности конечного результата при анализе работы ленточного конвейера.

В работе С.А. Джиенкулова для определения поперечного движения конвейерной ленты использует дифференциальное уравнение вида:

$$\left[\frac{EI_{\pi}}{\rho_c F_{\pi}} - \frac{(I_{гр} + I_{л})}{F_{\pi}} \right] \frac{\partial^4 W}{\partial X^4} - \left(\frac{S}{\rho_c F_{\pi}} - v_{\pi}^2 \right) + 2v_{\pi} \frac{\partial^4 W}{\partial X^2} + \frac{\partial^2 W}{\partial t^2} - \frac{f}{\rho_c F_{\pi}} \frac{\partial W}{\partial X} + \frac{c}{\rho_c F_{\pi}} W = 0$$

которое является уравнением движения колебания балки с жесткостью EI т.е. постоянным поперечным сечением. Авторы, решая данное уравнение методом разделения переменных (метод Фурье), устанавливает достаточный критерий бокового схода.

Для исследования поперечного смещения конвейерной ленты В.Е. Джундибаев получил уравнение ее динамического равновесия при следующих основных допущениях:

-лента аппроксимирована эквивалентным стержнем постоянного сечения с равномерно распределенной массой;

-лента на роlikоопорах не совершает вертикальных колебаний;

-лента на концевых барабанах не смещается в поперечной плоскости, т.е. $y(0)=0$ и $y(L)=0$.

Для дискретного элемента ленты, находящегося в промежутке между роlikоопорами, уравнение поперечного колебания имеет вид:

$$D_1 \frac{\partial^4 W}{\partial X^4} + D \frac{\partial^5 W}{\partial X^4 \partial t} + \alpha_0 \frac{\partial^2 W}{\partial X^2} + \alpha_1 \frac{\partial^2 W}{\partial X \partial t} - m_0 \frac{\partial^2 W}{\partial t^2} = 0.$$

на опоре

$$D_1 \frac{\partial^4 W}{\partial X^4} + D \frac{\partial^5 W}{\partial X^4 \partial t} + \alpha_0 \frac{\partial^2 W}{\partial X^2} + \alpha_1 \frac{\partial^2 W}{\partial X \partial t} + S \frac{\partial W}{\partial X} + \alpha_2 \frac{\partial W}{\partial X} + D_1 \frac{\partial^4 W}{\partial X^4} + d_3 W + d_4 - m_0 \frac{\partial^2 W}{\partial t^2} = 0$$

Численное решение уравнения динамического равновесия ленты находилось методом конечных разностей с использованием проблемно-методического комплекса ПА-6. При этом приняты некоторые упрощения исходной схемы. Моделирование динамического процесса поперечного смещения ленты позволило получить характеристики ее динамического равновесного положения и исследовать их зависимость от конструктивных параметров конвейера. Так, при прочих равных условиях с увеличением шага роlikоопор амплитуда колебаний (поперечных смещений) ленты уменьшается снижается частота собственных статических смещений.

Утверждается, что численное решение уравнения динамического равновесия ленты подтвердило, что увеличением шага роlikоопор по длине става конвейера можно добиться уменьшения ее поперечного смещения.

В работе А.У. Канахин предполагает, что выделенный единичный элемент из ленты представляет из себя пологую оболочку, для которой деформации срединной поверхности определяются из геометрической нелинейной теории в форме:

$$\varepsilon_x = \frac{\partial U}{\partial x} - k_x \omega + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial \omega}{\partial x} \right)^2,$$

$$\varepsilon_y = \frac{\partial v}{\partial y} - k_y \omega + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial \omega}{\partial y} \right)^2.$$

где k_x, k_y – кривизны оболочки по координатным осям.

Уравнение движения для такой оболочки имеет вид:

$$E_1 \left(\frac{\partial^2 U}{\partial x^2} - k_x \frac{\partial U}{\partial x} + \frac{\partial W}{\partial x} \frac{\partial^2 W}{\partial X^2} \right) - \rho_{\pi} V_{\pi}^2 \frac{\partial^2 U}{\partial x^2} = 0,$$

$$E_2 \left(\frac{\partial^2 v}{\partial y^2} - k_y \frac{\partial v}{\partial y} + \frac{\partial W}{\partial y} \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} \right) - \rho_{\pi} V_{\pi}^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} = 0, \quad (1.1)$$

$$D_1 \frac{\partial^4 W}{\partial x^4} + D_2 \frac{\partial^4 W}{\partial y^4} + h \left\{ \sigma_{x0} \left(k_x + \left(\frac{\partial \omega}{\partial x} \right)^2 \right) + E_1 \left\{ \left[\frac{\partial U}{\partial x} - k_x \omega + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial \omega}{\partial x} \right)^2 \right] \left(k_x + \left(\frac{\partial \omega}{\partial x} \right)^2 + \left(\frac{\partial^2 U}{\partial x^2} - k_x \frac{\partial U}{\partial x} + \frac{\partial W}{\partial x} \frac{\partial^2 W}{\partial x^2} \right) \frac{\partial W}{\partial x} \right) + E_2 \left\{ \left[\frac{\partial v}{\partial y} - k_y \omega + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial \omega}{\partial y} \right)^2 \right] \left(k_y + \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} \right) + \left(\frac{\partial^2 v}{\partial y^2} - k_y \frac{\partial v}{\partial y} + \frac{\partial W}{\partial y} \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} \right) \frac{\partial W}{\partial y} \right\} \right\} \right\} - \rho \frac{h^3}{12} V_{\pi}^2 \frac{\partial^4 W}{\partial x^4} + \rho h V_{\pi}^2 \frac{\partial^2 W}{\partial x^2} = q_z,$$

для провисающего участка ленты

$$k_x = \frac{4a(b^*)^2}{(l_p k \beta)^2}; \quad k_y = \frac{4(a+2a_1)}{(b^*)^2}.$$

для участков, лежащих на роликовых опорах

$$k_x = -\frac{1}{r}; \quad k_y = \frac{8a_1}{(b^*)^2}.$$

система нелинейных уравнений (1.1) решается численным методом с использованием метода конечных разностей.

С.А.Джиенкулов в работах/27,28,29,30/, изучая провис ленты принимает шаг роликоопор переменным и получил дифференциальные уравнения вида:

$$D \nabla^2 \nabla^2 \omega - 8f \left[\frac{1}{l_p} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} - \frac{1}{B^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} \right] - \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} \frac{\partial^2 W}{\partial x^2} + 2 \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x \partial y} \frac{\partial^2 W}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} - P_z = 0.$$

$$\frac{1}{Eh} \nabla^2 \nabla^2 \varphi - 8f \left[\frac{1}{l_p} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} + \frac{1}{B^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} \right] + \frac{1}{B^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} + 2 \frac{\partial^2 W}{\partial x^2} \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} - \left(\frac{\partial^2 W}{\partial x \partial y} \right)^2 = 0.$$

и в линейной постановке

$$8f \left[\frac{1}{l_p} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} - \frac{1}{B^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} \right] + P_z(x, y) = 0, \quad \frac{1}{Eh} \nabla^2 \nabla^2 \varphi - 8f \left[\frac{1}{l_p} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} + \frac{1}{B^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} \right] = 0.$$

Уравнение срединной поверхности эллиптического параболоида

$$Z = -f \left\{ 1 - 4 \left[\left(\frac{x}{l_p} \right)^2 + \left(\frac{y}{B} \right)^2 \right] \right\}, \quad D = \frac{Eh^3}{12(1-\mu^2)}.$$

Как известно, динамические процессы в ленточных конвейерах (пуск и торможение) характеризуется появлением динамических напряжений, которые накладываются на начальные усилия и образует тензор напряжения.

При пуске этот тензор может привести к неустойчивой работе приводного барабана, например, частичной или полной пробуксовке.

При торможении перераспределение напряжений может вызвать потерю продольной устойчивости ленты, ее пробуксовку на барабане и, следовательно, увеличение времени торможения. Именно этим вопросам посвящены работы М. Х. Саргужина. Автор доказывает, что прогиб для грузенной ветви ленты удовлетворяет дифференциальному уравнению $\frac{\partial^2 U}{\partial x^2} - \frac{1}{c^2} \frac{\partial^2 U}{\partial t^2} - \frac{f_c q}{c^2} = 0$, для порожней ветви уравнению

$$\frac{\partial^2 U}{\partial x^2} - \frac{1}{a_n^2} \frac{\partial^2 U}{\partial t^2} - \frac{f_n q}{a_n^2} = 0,$$

где f_c, f_n – соответственно коэффициенты сопротивления движения грузенной порожней ветви.

Хотя всякая реальная механическая система в той или иной степени нелинейна, в ряде случаев влияние нелинейности пренебрежимо мало: тогда для описания таких систем можно пользоваться упрощенными линейными моделями и соответствующими им линейными теориями. С другой стороны, к линеаризации задач прибегают и для того, чтобы избежать математических

трудностей, связанных с нелинейными дифференциальными уравнениями, и воспользоваться хорошо разработанной теорией линейных дифференциальных уравнений.

В двух областях механики – в статических задачах теории упругости и в теории колебаний линеаризация применялась особенно широко. Однако, в силу ограниченности линейных теорий вскоре обнаруживаются их недостатки, заключающиеся в том, что линейные теории описывают действительные механические явления только приближенно и поэтому часто не удовлетворяют более высоким требованиям точности и, главное, линеаризация может настолько изменить структуру некоторых уравнения движения /равновесия/, что многие интересные явления не отражаются даже чисто качественно и, следовательно, с самого начала исключаются из комплекса возможных физических процессов.

Существует ряд задач, которые не могут быть решены в рамках линейной теории упругости в силу ее ограниченности. К подобным задачам относятся:

1. Проблема деформации тел, имеющих начальные напряжения, проблема сильного изгиба стержней.
2. Проблема кручения и изгиба, осложненные наличием осевых сил, изгиба пластин и оболочек при прогибах сравнимых с толщиной,
3. Проблема деформации упругих тел, не следующих закону Гука.

Решение этих задач связано с необходимостью различать координаты начального и конечного состояний, а также использованием полных выражений для компонентов тензора деформаций и физического закона, определяющего нелинейную зависимость между компонентами напряженного и деформированного состояний, это и составляет сущность нелинейной теории упругости. В связи с этим здесь приведены основные понятия и положения теории физически и геометрически нелинейных сред /36/.

Таким образом, из приведенного анализа следует, что существуют различные модели ленты, такие, как балка, стержень, пластинка, а также оболочка и т.д.. Теории вышеуказанных конструкций достаточно разработаны в механике твердого деформируемого тела. Причем для каждого из них существуют различные варианты теории, например, такие, как линейные и нелинейные.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Штокман И.Г. Динамические усилия в гибких тяговых органах при неустановившемся движении. – М.: Углетехиздат, 1957.-Вып.2. –с.14-22.
2. Дологоленко А.А. Динамические усилия в замкнутых тяговых органах ПТМ. –М., -№14. –С.7-12.
3. Джиенкулов С.А. Перспективы развития и основы расчета ленточных конвейеров. –Алма-Ата, 1982, 32с.
4. Джиенкулов С.А., Алмухамбетов С.С. Разработка математической модели нелинейных колебаний конвейерной ленты. -Алма-Ата, 1994, 105 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМЫ
СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

Гармаш О.В.,
к.т.н., ассоц профессор,
Академия Гражданской Авиации,
Алматы

Калекеева М.Е.,
докторант 2-курса,
специальности АТТ,
Академия Гражданской Авиации,
Алматы

Жардемкызы С.
магистр, старший преподаватель,
Академия Гражданской Авиации,
Алматы

ЧТО МЕШАЕТ РАЗВИТИЮ ЛОУКОСТЕРОВ В КАЗАХСТАНЕ?

Аннотация. Лоукостер - это авиакомпания, которая работает с особым акцентом на минимизацию эксплуатационных расходов и без предоставления некоторых традиционных услуг и удобств, предоставляемых в тарифе, что приводит к снижению тарифов и снижению комфорта.

В данной статье:

- рассмотрим развитие зарубежных Лоукостеров и местного FlyArystan.
- Рассчитаем прибыль и тарифы по популярным маршрутам внутри Казахстана.
- Раскроем главные проблемы развития Лоукостеров

Ключевые слова: Лоукостер, авиакомпания, тариф, FlyArystan.

Андатпа. Лоукостер - бұл әуе компаниясы эксплуатациялық шығындарды азайтуға баса назар аударатын және тарифте қарастырылған кейбір дәстүрлі қызметтер мен ыңғайлылықты қамтамасыз етпей жұмыс істейді, бұл тарифтердің төмендеуіне және жайлылықтың төмендеуіне әкеледі.

Бұл мақалада:

- шетелдік арзан әуе компанияларын және жергілікті FlyArystan-ны дамыту мәселесін қарастыру.
- Қазақстандағы танымал маршруттар бойынша пайда мен тарифтерді есептейміз.
- Қымбат емес авиакомпанияларды дамытудың негізгі проблемаларын ашыңыз

Түйін сөздер: Лоукостер, әуе компаниясы, тариф, FlyArystan.

Annotation. A low-cost carrier or low-cost airline is an airline that is operated with an especially high emphasis on minimizing operating costs and without some of the traditional services and amenities provided in the fare, resulting in lower fares and fewer comforts.

In this article:

- We'll consider the development of foreign low-cost airlines and the local "FlyArystan".
- We'll calculate profit and tariffs on popular routes within Kazakhstan.
- We'll reveal the main problems of the development of low-cost airlines

Keywords: Low cost airline, fare, FlyArystan.

Возможность летать дешевле, пожертвовав комфортом и необязательными услугами – давно пользуется популярностью авиапассажиров в развитых странах. Активно пользуются услугами лоукостеров и граждане Казахстана. Правда, лишь на международных направлениях, где балом правят зарубежные перевозчики. На внутренних авиамаршрутах появление бюджетных авиакомпаний пока только ожидается. При этом далеко не факт, что лоукостеры приживутся в казахстанском небе.

Поручение создать бюджетную авиакомпанию дал президент Казахстана Нурсултан Назарбаев. Глава государства отметил, что важно повышать доступность услуг авиaperевозок для населения. Он поручил создать на базе «Эйр Астаны» бюджетную авиакомпанию, которая будет оказывать транспортные услуги по более низким тарифам. «Эйр Астана» представила журналистам концепцию своей новой низкобюджетной дочки: FlyArystan будет работать по примеру международных лоукостеров Easyjet, Indigo, SebuPacific, Air Asia. Авиапарк авиакомпании на первых порах будет состоять из четырёх «почти новых» самолётов Airbus A320 на 180 мест эконом-класса, которые выделит из своего парка «Эйр Астана». К концу 2022 года количество лайнеров планируют увеличить до 15.

В планах материнской авиакомпании стоимость билетов лоукостера установить вдвое ниже действующих тарифов национального авиaperевозчика. Предполагается, что основными клиентами

FlyArystan будут казахстанцы, не летающие самолетами, а пользующиеся услугами железнодорожных и междугородних автобусных перевозок в силу дороговизны авиаперелётов.

Казахстанская низкобюджетная авиакомпания FlyArystan начала продажу билетов 29 марта 2019 года, перевозчик планирует начинать летать из аэропорта южной столицы с 1 мая 2019. Все эти рейсы FlyArystan намерена осуществлять на среднемагистральном лайнере Airbus A320. Авиакомпания будет выполнять полёты ежедневно из Алматы в города Астана, Атырау, Кокшетау, Павлодар, Караганда, Костанай, Павлодар и Тараз. FlyArystan будет предлагать авиабилеты, стоимость которых вдвое ниже действующих тарифов на рынке внутренних авиаперевозок. В среднесрочной перспективе ожидается расширение маршрутной сети по направлениям ближнего зарубежья.

Классическая бизнес-модель деятельности бюджетной авиакомпании достаточно проста: лоукостер дает возможность только летать, а за остальные услуги пассажиры платят сами. Так принято в международной практике, но не в Казахстане, где огромное влияние на будущую работу лоукостеров оказывает существующее регулятивное законодательство в сфере авиаперевозок. Авиакомпаниям не имеют возможности определять нормы по бесплатному провозу багажа.

В соответствии с существующим законодательством в нашей стране все аэропорты берут одинаковый сбор с пассажиров (так называемый аэропортовый сбор, заложенный в стоимость авиабилетов) независимо от того, летят они налегке или с багажом весом до 20 кг. Для обычных авиаперевозчиков, к которым мы привыкли, это значения не имеет. Они сразу закладывают в стоимость своего авиабилета сервисное обслуживание. Чего нельзя сказать о дискаунтерах, цель которых - увеличить свой пассажиропоток за счет снижения стоимости авиаперевозок. Так вот, для будущих лоукостеров существующие в Казахстане правила по обязательным аэропортовым сборам вряд ли покажутся объективными. Ведь получается, что пассажир, который полетит бюджетной авиакомпанией на несколько часов в Астану, имея при себе лишь портфель, фактически будет субсидировать человека, везущего в столицу тем же рейсом ящик, скажем, мандаринов или апельсинов на продажу.

Между тем в странах, где давно развиты услуги lowcost, авиаперевозчики пользуются делегированием предоставляемых услуг. Здесь авиакомпании сами решают, какой багаж брать на борт и сколько пассажиру придется доплачивать за лишний чемодан. Так, к примеру, авиакомпания Alaskaairlines совершающая перелеты по Аляске и западу США, а также на Гавайи, позволяет своим пассажирам за \$25 взять на борт две сумки весом по 50 фунтов (22 кг). Тогда как каждая последующая сумка с таким же весом обойдется клиенту уже в \$75. Компания Allegiant Air требует, чтобы вес багажа не превышал 40 фунтов (18 кг) и 203 см в суммарном объёме. Первый и второй чемодан обойдутся от \$15 до \$43 за сегмент, при регистрации багажа в аэропорту – \$50 за первые два чемодана и \$100 за третий и четвертый. Если вы путешествуете на Гавайи, то первый и второй чемодан обойдутся в \$75, а каждый последующий в 100\$. Перевес карается от \$50 до 75 за каждый чемодан. Старейшая и крупнейшая lowcost авиакомпания мира Southwest Airlines предусматривает штраф за превышение норм багажа в размере \$75. При этом если чемодан в объёме больше, чем 203 см, а весит больше 100 фунтов (44 кг), то на борт его не возьмут. Один пассажир может зарегистрировать только два чемодана.

Если в авиационное законодательство не внесут необходимые поправки, у будущих отечественных лоукостеров могут возникнуть серьезные проблемы.

Развитию сегмента низкобюджетных авиаперевозок препятствуют жесткое государственное регулирование, отсутствие возможности у авиакомпаний самостоятельного установления тарифов, в том числе установления невозвратных тарифов, действие норм бесплатного и платного провоза багажа.

Итог - в Казахстане при наличии регулятивной среды, бюджетные авиакомпании могут и не выдержать конкуренцию с традиционными авиаперевозчиками. Поскольку лоукостерам крайне важна возможность без ограничений вводить дополнительные платные услуги и некомпенсируемые тарифы, чего в нашей стране им в полном объеме пока не разрешается. Для информации, снижение себестоимости билета у лоукостера достигается за счет:

- высокой загрузки воздушного судна;
- приобретения билетов через Интернет и отсутствия комиссий тур агентствам
- использования вторичных аэропортов;
- единого класса посадочных мест в салоне (эконом-класс);
- короткого периода времени обслуживания ВС на земле;
- вывода всех дополнительных услуг (багаж, питание на борту или выбор места в салоне и др.) за пределы базовой стоимости перевозки;
- отсутствия стыковочных рейсов.
- минимальный экипаж воздушного судна;
- право авиакомпании устанавливать тариф за перевозку багажа;

- парк ВС, состоящий из новых самолётов с их максимальной унификацией;
- предоставление только электронного билета.

Если руководствоваться справочной информацией Комитета гражданской авиации МИИР РК, то структура цены авиабилета (стоимости перевозок) складывается из следующих статей:

- расходы на авиатопливо – **30%**;
- услуги по аэронавигации, метеобеспечению и аэропортное обслуживание – до **13%**;
- обслуживание пассажиров (бортпитание и другое) – до **11%**;
- инженерно-техническое обслуживание воздушных судов(может расти из-за возраста флота) – от **10%**;
- расходы на персонал – **10%**;
- лизинг судов – **8,5%**;
- реализация авиабилетов и комиссионное вознаграждение – до **5,5%**;
- расходы на экипаж – до **4,5%**;
- износ и амортизация – **3%**;
- общие и административные расходы перевозчика –**4,5%**.

Попробуем переложить эти данные на цифры и посчитать средний тариф на перевозку пассажира по направлению Алматы-Нур-Султан-Алматы.

Расчет внутреннего рейса Алматы – Нур-Султан – Алматы выполняемый на воздушном судне Airbus – 320

- Исходные данные:
- Маршрут Алматы – Нур-Султан - Алматы
- Взлетная масса, т:
- Алматы – Нур-Султан - 77т
- Нур-Султан – Алматы – 77т
- Время полета:
- Алматы – Нур-Султан – 1ч. 28 мин.;
- Нур-Султан – Алматы – 1ч. 23 мин.;
- количество экипажа, чел. – 8
- Пассажирский салон (эконом-класс) – 180 чел.
- валюта: тенге
- пассажирская загрузка 100%:

Таблица 1 - Расчет внутреннего рейса Алматы - Нур-Султан – Алматы

Штурманский расчет				
Маршрут по участкам	Расстояние, км	Время полета		Расход топлива на полет, т
		часы	доли	
Алматы – Нур-Султан	1012	1,28	1,47	6,4
Нур-Султан - Алматы	976	1,23	1,38	6,2
ИТОГО:	1988	2,85		12,6
расходы за аэронавигационное обслуживание Алматы - Нур-Султан				
страна	расстояние, км	Сумма		
Казахстан	1012	78987		
расходы за аэронавигационное обслуживание в зоне аэропорта				
Алматы	Ставка	Взлетная масса, т	Сумма	
	360	77	27740	
расходы за аэронавигационное обслуживание Нур-Султан - Алматы				
Казахстан	976	76177		

расходы за аэронавигационное обслуживание в зоне аэропорта			
Нур-Султан	Ставка	Взлетная масса, т	Сумма
	430	77	33110
обслуживание в аэропорту г. Алматы			
Статьи расходов	Ставка	Количество	Сумма
Взлет- посадка	1510	77	116270
Авиационная безопасность	197	77	15169
Встреча-выпуск	348	77	26796
Техническое обслуживание	375	77	28875
Бортпитание экипажа (пилоты)	1621	2	3242
Бортпитание экипажа (бортпроводники)	1374	6	8244
Метеообеспечение	6200	1	6200
ИТОГО:			204796
обслуживание в аэропорту г. Нур-Султан			
Статьи расходов	ставка	количество	Сумма
взлет/посадка	1441	77	110957
Авиационная безопасность	360	77	27720
Встреча-выпуск	210	77	16170
Техническое обслуживание	424	77	32648
Бортпитание экипажа (пилоты)	1621	2	3242
Бортпитание экипажа (бортпроводники)	1374	6	8244
Метеообеспечение	10560	1	10560
ИТОГО:			209541
расходы авиа ГСМ			
АвиаГСМ	Стоимость, 1 т	Количество	Сумма
Алматы	141 000	6,4	902400
Нур-Султан	137 000	6,2	849400
ИТОГО:			1751800
Себестоимость летного часа			
	Ставка	Количество	Сумма
Себестоимость летного часа	350 000	2,85	997500
ИТОГО себестоимость рейса			3379651

Стоимость рейса по маршруту Алматы – Нур-Султан – Алматы при 5 % рентабельности составит 3 548 634 тенге.

$3\,548\,634 / 180 = 19\,715$ тг (средний тариф в обе стороны)

$19\,715 / 2 = 9\,856$ тг (средний тариф в одну сторону)

В заключение отметим, что в Казахстане применение тарифов без включения багажа уже существует на примере таких авиакомпаний как WizzAir на маршруте Астана-Будапешт, AirArabia на маршруте Алматы-Шарджа, FlyDubai - Алматы-Дубай. То есть, на все тех же международных направлениях.

Вывод:

Проанализировав положение в развитии Лоукостеров на местных рейсах, мы обнаружили следующее: Развитию сегмента низкобюджетных авиаперевозок препятствуют жесткое государственное регулирование, отсутствие возможности у авиакомпаний самостоятельного установления тарифов, в том числе установления невозвратных тарифов, действие норм бесплатного и платного провоза багажа. Если же будут внесены необходимые поправки в авиационное законодательство, подобные авиакомпании получат большее развитие на внутренних рейсах нашей Республики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. По каким маршрутам начнёт летать казахстанский лоукостер// FlyArystan//https://forbes.kz/finances/markets/po_kakim_marshrutam_nachnet_letat_kazahstanskiy_loukoster_flyarystan/
2. Что мешает развитию лоукостеров в Казахстане? //<https://kursiv.kz/news/kompanii-i-rynki/2019-01/chto-meshaet-razvitiyu-loukosterov-v-kazakhstane>
3. Лоукостер FlyArystan начнет продажу билетов в конце марта. //<https://kursiv.kz/news/kompanii-i-rynki/2019-03/loukoster-flyarystan-nachnet-prodazhu-biletov-v-konce-marta>

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абасилов А.М. - филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

Абдрахманова Ж.Ә. - қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың филология және әлем тілдері факультеті.

Абдурахитова О.Т. - Государственный университет имени Шакарима.

Абиев Е.С. - заң ғылымдарының магистрі, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті.

Абишева М. - магистр, ЖГУ им. И. Жансугурова.

Абусалимова Г.К. - Государственный университет имени Шакарима.

Айғабыл М.А. - Химия-биология бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектебінің математика пәні мұғалімі.

Aikenova R.A. - Professor, Doctor of Phil. Sciences of Humanitarian Department, TAU.

Акназаров С. - доцент, Международный Казахско-Турецкий Университет имени Х.А.Яссави

Ақылбекова Ш.Д. - магистр, аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.

Акупова D.B. - Doctor of philosophy (PhD), L.N.Gumilyov Eurasian National University.

Алдашева Г.Б. - преподаватель кафедры языков, курса русского языка, НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова».

Алмухамбетов С.С. - профессор, ЖГУ им. И. Жансугурова.

Алтайбекова К.Т. - Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті.

Амерханова И.К. - докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті.

Апенев С.М. - доцент, заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық құқық кафедрасы.

Асанов Т. - PhD докторант, академик, А.Қуатбеков атындағы Қазақстан Халықтар достығы университеті.

Асанова Б.Е. - Университет «Алматы».

Асанова А.Е. - Алматы университет.

Асанова С.Ж. - Алматы университет.

Асанова Д.Н. - к.п.н., доцент, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Асылбекова Г.С. - магистр, аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.

Әлім Ә.А. - аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

Байжуманова А.М. - Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

Баетов Б.К. - магистр, Международный Казахско-Турецкий Университет имени Х.А.Яссави.

Баетов К.Д. - к.ф.н., профессор, Международный Казахско-Турецкий Университет имени Х.А.Яссави.

Баженова Н.Қ. - оқытушысы, «Аударма ісі және шетел тілдері» кафедрасы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.

Байбатшаева А.Е. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Байбатшаева А.Е. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Байгелова Н.Е. - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, научно-образовательного департамента «Құқық», Университет НАРХОЗ.

Байгуанышова А.А. - магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева.

Байдаулетова А.Ө. - филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Болашақ университеті.

Байдаулетова А.Ө. - филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Болашақ университеті.

Байтемирова К.Б. - аға оқытушысы, магистр, «Педагогика және психология» кафедрасы, Қазақстан Американдық еркін университеті.

Бараев Х.А. - бокс және ауыр атлетика кафедрасының доценті, Қазақ спорт және туризм академиясы.

Барсай Б.Т. - профессор, п.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.

Бекболатова Қ.М. - Абай атындағы ҚазҰПУ, Өнер, мәдениет және спорт институт, ізайн кафедрасының философия докторы PhD, аға оқытушысы.

Белхожаева Д.Ж. - старший преподаватель, кафедра "Уголовно-правовых дисциплин и правоохранительной деятельности", Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева.

Бибекова Г.Ж. - Государственный университет имени Шакарима

Бижекенова А.Е. - доктор филологических наук, профессор, зав. кафедрой иностранной филологии, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева.

Бисенбиева Р.С. - магистрантка, Атырауский государственный университет имени Халела Досмұхамедова.

Gabdulla G. - L.N.Gumilyov Eurasian National University.

Гармаш О.В. - к.т.н., ассоц профессор, Академия Гражданской Авиации.

Gatlat M. - PhD student, Suleyman Demirel University.

Горбунова Н.А. - к.п.н., доцент, кафедра прикладной математики и информатики, Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова.

Григорьян В.Г. - Университет «Алматы».

Давлеткалиева Г.С. - докторант кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева.

Джанпейсова Ж.М. - Азаматтық Авиация Академиясы.

Джелдыбаева Р.Б. - доцент, филол.ғ.к., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыстану факультеті.

Doszhan G.A. - Doctor of philosophy (PhD), L.N.Gumilyov Eurasian National University.

Ермаганбетова С.К. - докторант, Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова.

Есеналиева М.Д. - Азаматтық Авиация Академиясы.

Жакипбекова С.С. - ғылыми жетекші, философия докторы (PhD), І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

Жангушуква А.З. - Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

Жайлауова М.К. - доцент, п.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

Жардемқызы С. - магистр, старший преподаватель, Академия Гражданской Авиации.

Жармұханбет Н.Е. - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Жетибаев Н.С. - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, научно-образовательного департамента «Құқық», Университет НАРХОЗ.

Жубаназарова К.А. - преподаватель кафедры языков, курса русского языка, НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова».

Жунисбекова Ж.М. - т.ғ.к., аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.

Жунисова А.С. - магистр, аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.

Zhunussova D. - Senior teacher, Civil Aviation Academy.

Зиядаұлы Б. - доцент, филол.ғ.к., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыстану факультеті.

Ибраимов Е.С. - бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к., Қазақ спорт және туризм академиясы.

Избасарова Э.И. - Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс PhD докторанты.

Исакова С.С. - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Искаков Т.Б. - бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі, phd докторы, Қазақ спорт және туризм академиясы.

Iskendrkyzy A. - Master student, L.N.Gumilyov Eurasian National University.

Ishkibayeva M.M. - Master student, L.N.Gumilyov Eurasian National University.

Каранова А.К. - PhD student, Suleyman Demirel University.

Калекеева М.Е. - докторант 2-курса, специальности АТТ, Академия Гражданской Авиации.

Kaliaskarova A.A. - senior lecturer, master of translation studies, International university of information technologies.

Kalmykbayeva A.B. - lecturer, Master of Arts, International university of information technologies.

Карагулова Б.С. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Каратаев Т.Ж. - кандидат юридических наук, доцент, кафедра юриспруденции, Казахско-Русский международный университет.

Каримова К.К. - к.ф.н., доцент, кафедра «Иностранные языки и переводческое дело», Инновационного Евразийского университета.

Каринова А.И. - к.ю.н., доцент, Университет «Туран-Астана», Кафедра «Национального и Международного права».

Картаева А.М. - филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

Кашкинбаева К.С. - Азаматтық Авиация Академиясы.

Кемелбеков С.Т. - з.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ экономика, ғылым және халықаралық сауда университеті.

Кожаканова М.Т. - PhD доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева.

Костангельдинова А.А. - к. п. н., Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова.

Куаналиева Г.А. - доктор юридических наук, профессор, кафедра "Таможенного, финансового и экологического права" , Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

Кудасова Г.Ж. - аға оқытушы, магистр, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Кунбосын А.Т. - преподаватель, ЖГУ им. И. Жансугурова.

Курбанов Х.А. - Университет «Алматы».

Курбанов Х.А. - Университет Алматы.

Кушекбаев Е.Б. - Университет Алматы.

Қабылғазина К.Қ. - профессор м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

Қаржасова Г.Б. - PhD докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті.

Лян В.В. - докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана.

Мадыхан С.М. - старший преподаватель, кафедра "Уголовно-правовых дисциплин и правоохранительной деятельности" , Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева.

Майкупова Р.Н. - преподаватель кафедры языков, курса русского языка, НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова».

Майшекина Э.С. - PhD, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті.

Мекебаева Л.А. - қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың филология және әлем тілдері факультеті.

Мустапина А.Ш. - Азаматтық Авиация Академиясы.

Mussapirova Zh. - doctoral student of The Kazakh national Conservatory named after Kurmangazy.

Муталиева Д.Р. - ассоциированный профессор кафедры-лаборатории «Педагогика», кандидат педагогических наук, Атырауский государственный университет имени Халела Досмухамедова.

Мухашева М.Б. - преподаватель, ЖГУ им. И. Жансугурова.

Мухтарова С.С. - магистр, аға оқытушы, С.Байшев атындағы Ақтөбе университеті.

Назарова Г.Р. - магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Нуракова Г.О. - Государственный университет имени Шакарима.

Нурланова А.Н. - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Американдық еркін университеті.

Нурманова М.С. - оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

Нұрсұлтанқызы Ж. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Болашақ Университеті.

Нұрсұлтанқызы Ж. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Болашақ Университеті.

Оракбаева М.К. - аға оқытушысы, магистр, «Педагогика және психология» кафедрасы, Қазақстан Американдық еркін университеті.

Орынбеков А.С. - з.ғ.м., аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті.

Османова Г.Ж. - 2-курс докторанты, құқық ғылымының магистрі, «Құқықтану» мамандығы, «Тұран» Университеті.

Өмірбекова Р.Қ. - қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың филология және әлем тілдері факультеті.

Пошаев Д.Қ. - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Пошаев Д.Қ. - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Приходько И.С. - начальник отделения, подполковник полиции, Научно-исследовательский центр Алматинской академии, МВД Республики Казахстан им. Макана Есбулатова.

Раджабов А.Р. - аспирант кафедры медиалогии Белорусского Государственного Университета.

Райхан Б. - Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері Университеті.

Рамазанова Ш. Ә. - қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –дың филология және әлем тілдері факультеті.

Рахимова А.Е. - магистр, КазУМОиМЯ им. Абылай хана.

Рзабай А. - құқық магистрі, докторант, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ.

Рысқұлов А. - PhD докторант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Садуақасов Д.Т. - бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы, Қазақ спорт және туризм академиясы.

Саипов А. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

Саипов А. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

Сакибаев С.Р. - докторант специальности 8D01501-Математика, ЖГУ имени И. Жансугурова.

Сапахова Ж.А. - преподаватель кафедры языков, курса русского языка, НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова».

Сарбасов Е.К. - к.т.н., профессор, кафедра «Профессионального обучения и технических дисциплин», ЖГУ им.И.Жансугурова.

Сарбасова А.Е. - кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Сарсекулов К.Н. - магистр, аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.

Саулебек Н.А. - з.ғ.к., аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қашықтықтан оқыту орталығының Астана өкілдігі.

Сәрсембаева Б.М. - 7M01701 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті.

Сутеева М.А. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Сүйеркүл Б.М. - ф.ғ.д., А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері.

Темірғалы С. Қ. - магистрант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

Таганова А.М. - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Тажмағамбет А.С. - магистр юридических наук, доцент кафедры Юридических дисциплин, Академии Кайнар.

Тобагабылова А.Ж. - магистр педагогических наук, старший преподаватель, кафедра «Исполнительское искусство», Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави.

Тулбаева А.Г. - магистрант специальности «Иностранная филология» - 7M02304 Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Туркестанова З.Д. - магистр, оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.

Узахова А.С. - педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Узахова А.С. - педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.

Утегенова М. - 4 курс студенті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық құқық мамандығы.

Утеуова А.Б. - 6D011900-Шетел тілі: екі шетел тілі мамандығының 2курс докторанты, Абылайхан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті.

Феткулов А.Х. - з.ғ.к., доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті.

Хасенов С.С. - профессор., п.ғ.к., «Педагогика және психология» кафедрасы, Қазақстан Американдық еркін университеті.

Хусаинова А.Б. - магистрант, «Шетел тілінен даярлаудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасы, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Цхвирашвили Б.С. - бокс және ауыр атлетика кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы, Қазақ спорт және туризм академиясы.

Шағатаева З.Е. – докторант, ЮКГУ им. М.Ауезова.

Шалабаева Ж.С. - PhD докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

Южанин В.Е. - профессор кафедрасы уголовного права и процесса, доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник высшей школы, профессор кафедры уголовно-исполнительного права Академии ФСИН России, Рязанский государственный университет им. С.А.Есенина.

**ШКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW**

Мауленов Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором
юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустимова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реалии и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/3 2019 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 10.02.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №1278

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

